

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
2020-DR-092

DİLDE ARKAIKLİK OLGUSU VE IRAK TÜRKMEN
AĞIZLARINDAKİ DİL UNSURLARININ ARKAIKLİK
BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

HAZIRLAYAN
Önder SAATÇI

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Ahmet NAHMEDOV

AYDIN-2020

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

... / ... / 2020

Önder SAATÇI

ÖZET

DİLDE ARKAIKLİK OLGUSU VE IRAK TÜRKMEN AĞIZLARINDAKİ DİL UNSURLARININ ARKAIKLİK BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

Önder SAATÇI

Doktora Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ahmet NAHMEDOV

2020, XXIV + 589 sayfa

Türkoloji çalışmalarında dilde arkaiklik üzerinde teorik açıdan fazlaca durulmamış ve bugüne dek herhangi bir bölgenin ağızı bütün yönleriyle arkaiklik bakımından incelenmemiştir. Tezimizde bu eksiklikler göz önünde bulundurulmuş, bir yandan arkaikliğin nasıl tanımlanması gerektiği tespit edilmeye çalışılmış diğer yandan Irak Türkmen ağızlarında fonetik, morfoloji ve kelime-anlam arkaikliği araştırılmıştır.

Çalışmamızda arkaikliğin bir terim olarak mahiyeti ortaya konulurken dilde değişme olgusundan yola çıkılmış, böylece dilde değişmeyen unsurların hangilerine hangi ölçütler kullanılarak arkaik hükmü verileceği üzerinde durulmuştur. Arkaikliğin etraflı bir tanımı yapıldıktan sonra da Irak Türkmen ağızları arkaiklik bakımından incelenmiştir.

Tezin yürütülmesinde öncelikle yazılı metinler, gramer çalışmaları, sözlükler ve konuyla ilgili çeşitli kitap ve makalelerden yararlanılmış, yazılı kaynaklardaki bilgilerle de yetinilmemiş bölge sakinleriyle, aydınlarıyla ve alanda çalışmış uzmanlarla soruşturmalar da yapılarak konunun daha sağlıklı bir şekilde işlenmesi ve sonuca varılmasına gayret edilmiştir.

Tezimizin fonetik bölümünde Irak Türkmen ağızlarındaki sesler ve ses hadiseleri incelenerek bu ağızlardaki arkaik fonetik unsurlar tespit edilmiş, morfoloji bölümünde ise bir yandan yapım ve çekim eklerinin arkaikliği araştırılmış diğer yandan bu eklerde, varsa işlev arkaikliği tespit edilme yoluna gidilmiştir. Kelime-anlam bölümünde ise kelimelerden hangilerinin veya hangi anlamlarının arkaik olduğu üzerinde durulmuştur.

Tezimizde bir yandan art zamanlı metotla Türk dilinin tarihî dönemleri boyunca her bir dil unsurunun gelişimi incelenmiş, eş zamanlı metotla da Türk dilinin çeşitli lehçe ve ağızları arasında karşılaştırmalara girilerek ilgili dil unsurunun arkaikliği hakkında hüküm verilmeye çalışılmıştır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Dil, Irak, Türkmen, Ağız, Arkaik.

ABSTRACT

ARCHAISM IN LANGUAGE AND STUDY OF THE LANGUAGE COMPONENTS IN IRAQI TURKMEN DIALECTS WITHIN THE SCOPE OF ARCHAISM

Önder SAATÇI

Doktora Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Advisor: Prof. Dr. Ahmet NAHMEDOV

2020, XXIV + 589 pages

The Turcology studies have not dwelt much on the archaism of the language within theoretical terms while such studies have investigated a dialect of a certain region within the scope of archaism with its all dimensions. In our study, theoretical components have been considered in detail; the exact definition of archaism has been elaborated while it has also investigated the phonetical, morphological and semantical archaism in Iraqi Turkmen dialects.

The term archaism has clearly been defined and the evolutionary nature of the language has been placed in the core of the study. Thus, which never-changing components of language would be classified as archaic through which criteria has been clarified. Upon the thorough definition of the archaism, the Iraqi Turkmen dialects have been investigated within the framework of archaism.

During the study, scripts, grammar resources, dictionaries and several resources and articles regarding archaism have primarily been used. Besides written sources, interviews with locals, intellectuals and language experts have been conducted so that the term archaism would be investigated in greater detail.

The phonetics section of the study involves the study of the sounds and sound events in the Iraqi Turkmen dialects. The archaic phonetical components have been determined in these dialects. In the morphology section of the study, the archaism of the derivational and inflectional morphemes has been investigated while the functional archaism in these morphemes have been tried to set. The semantics section of the study involves the investigation of which words and their certain meanings could be considered archaic.

In our study, we have also looked at the evolution of each language component within the historical eras of Turkish language through a diachronic approach while synchronous method has helped draw certain conclusions regarding the archaism of the language components through comparisons and contrasts among various dialects of Turkish language.

KEY WORDS: Language, Iraq, Turkmen, Dialect, Archaic

ÖN SÖZ

Geçmiş yıllarda, Irak Türkmen ağızlarıyla ilgili bazı gramer ve sözlük çalışmaları yapılmış ve birtakım makaleler ve bildirimlerle bu bölge ağızlarındaki bir kısım dil özellikleri ortaya çıkarılmışsa da gerek sayıca gerek nitelik bakımından bunlar yeterli değildir. Bölgeye yönelik araştırmaların bir kısmı eski tarihli, büyük bir kısmı da idealistçe ve amatör bir girişimcilik ruhuyla bölgenin aydınlarınca ortaya konmuştur. Bu yüzden bölge ağızları akademik bakımdan yeterince araştırılmış ve incelenmiş değildir. Bunun yanında, Irak Türkmen ağızlarıyla ilgili çalışmalarda bugüne dek klasik çerçevenin dışına pek çıkılmamış, bölgedeki arkaik dil unsurları incelenmemiştir. Bunların yanı sıra, herhangi bir ağız bölgesi bugüne kadar bütün unsurlarıyla (fonetik, yapı, kelime kadrosu ve anlam) arkaiklik bakımından incelenmiş değildir. İşte, gözlediğimiz bütün bu eksiklikler bizi Irak Türkmen ağızlarına arkaiklik bakımından eğilmeye itmiş, bölgeye mensubiyetimiz de bu çalışma konusunun belirlenmesinde ayrıca etken olmuştur.

Tezimiz, özel bir derleme çalışmasına değil, daha çok yazılı belgelerde (sözlük, gramer, dergi koleksiyonları, makale, bildiri, derlenmiş metinler, vb.) bugüne dek kaydedilmiş malzemenin işlenmesine dayanmaktadır. Bu durum, çalışmamıza birtakım sınırlılıklar getirmekle beraber malzemenin sınırlılığını aşmak için bugüne kadar Irak Türkmen ağızlarıyla ilgili yayınların büyük bir kısmına ulaşmaya gayret ettik. Ayrıca zaman zaman bölgenin sakinleriyle, aydınlarıyla ve bugüne kadar alanda çalışmış uzmanlarla bazı soruşturmalara da girişip bulgularımızı destekleme yoluna gittik. Bununla birlikte, bölge ağızlarıyla ilgili şahsi gözlemlerimizi de çalışmamızda göz önünde bulundurduk.

Tezimin alana çeşitli yönlerden katkıda bulunacağına inanmaktayız. Her şeyden önce, Irak Türkmen ağızlarının bugüne dek ortaya çıkarılmamış bazı yönlerinin bu çalışmayla aydınlatılacağını ümit ediyoruz. Bundan başka, bu tezle ortaya konan bazı bulguların etimoloji çalışmalarında da aydınlatıcı olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca bundan sonra, arkaiklik ağız araştırmalarında daha dikkatle incelenecektir, diye düşünmekteyiz.

Bu çalışmada beni sonuna kadar destekleyen değerli danışmanım Prof. Dr. Ahmet Nahmedov'a, diğer jüri üyeleri Prof. Dr. Ali Akar'a, Prof. Dr. Zeki Kaymaz'a, Doç. Dr. Hasan Gültekin'e ve Dr. Öğretim Üyesi G. Şefik Erkurt'a, ayrıca benden manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen eşim Yasemin Saatçi'ye ve oğlum Alper Saatçi'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI.....	v
ÖZET	vii
ABSTRACT	ix
ÖN SÖZ.....	xi
SEMBOL VE İŞARETLER DİZİNİ.....	xvii
TABLolar DİZİNİ.....	xix
KISALTMALAR DİZİNİ	xxi
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM	22
1. TEORİK ÇERÇEVE	22
1.1. Dilin Çeşitli Formlarının (Dil, Lehçe, Ağız, Şive, Aksan) Tanımlanması	22
1.2. Irak Türkmen Ağızlarına Toplu Bakış ve Bölge Ağızlarının Kısa Dil Bilgisi	35
1.2.1. Ses Bilgisi (Fonetik)	37
1.2.2. Şekil Bilgisi (Morfoloji)	44
1.2.3. Kelime Bilgisi.....	54
1.2.4. Söz Dizimi	56
1.3. Dilde Değişme	56
1.3.1. Dilde Düzenli Değişmeler	59
1.3.2. Dilde Düzensiz Değişmeler	60
1.3.3. Dili Oluşturan Unsurların Değişme Sıklığı	62
1.3.4. Dilde Değişmelerin Sebepleri.....	63
1.4. Dilde Arkaiklik	85
1.4.1. Dilde Değişim Süreçleri ve Arkaiklik	86
1.4.2. Dil-Yazı-Arkaiklik İlişkisi.....	88
1.4.3. Dilbilim Sözlüklerinde ve Bazı Dil Çalışmalarında “Arkaik” ve “Arkaiklik” Tanımları	90

1.4.4. Arkaikliğin Tespitinde Bir Ölçüt Olarak Karşılaştırma	96
1.4.5. Arkaik Terimiyle İlişkili Diğer Terimler.....	98
1.5. Türk Dilinde Arkaiklik ve Araştırma Alanları	102
1.5.1. Tarihî Türk Yazı Dillerinde Arkaiklik	103
1.5.2. Türkiye Türkçesi Yazı Dilinde Arkaiklik	122
1.5.3. Çağdaş Türk Lehçelerinde Arkaiklik	130
1.5.4. Türkiye Türkçesi Ağızlarında Arkaiklik	132
1.5.5. Verintilerde ve Geri Ödünçlemelerde Arkaiklik	142
1.5.6. Alıntılarda Arkaiklik	145
1.5.7. Dil Devrimi Çalışmalarında Arkaiklik	146
2. BÖLÜM.....	150
2. İNCELEME.....	150
2.1. Fonetik (Ses Bilgisi) ve Fonem	150
2.1.1. Dilde Değişme ve Ünlüler	153
2.1.2. Ünlülerin Arkaikleşmesindeki Bazı Etkenler.....	154
2.1.3. İTA'da Ünlüler ve Arkaiklik.....	155
2.1.4. Dilde Değişme ve Ünsüzler.....	244
2.1.5. Ünsüzlerin Arkaikleşmesindeki Bazı Etkenler.....	244
2.1.6. İTA'da Ünsüzler ve Arkaiklik.....	245
2.1.7. Bölüm Sonuçları.....	297
2.2. Morfoloji (Şekil Bilgisi) ve Morfem	298
2.2.1. Dilde Değişme ve Morfemler (Ekler)	301
2.2.2. Eklerin Arkaikleşmesindeki Bazı Etkenler	303
2.2.3. İTA'da Şekil Unsurları ve Arkaiklik.....	306
2.2.4. Bölüm Sonuçları.....	382
2.3. Kelime Bilgisi (Lexicology) ve Kelime	383
2.3.1. Dilde Değişme ve Kelimeler	387

2.3.2. Kelimelerin ve Anlamlarının Arkaikleşmesindeki Bazı Etkenler	387
2.3.3. ITA'da Kelimeler, Anlamlar ve Arkaiklik	388
2.3.3.1. ācığ / ācuğ	388
2.3.3.2. ağı / āğu.....	394
2.3.3.3. alda- / aldağ.....	396
2.3.3.4. armağan.....	404
2.3.3.5. aydır-	405
2.3.3.6. az- / āzgun	413
2.3.3.7. bāğırdağ(h).....	418
2.3.3.8. bala.....	420
2.3.3.9. bang (< baṅ)	423
2.3.3.10. bayacağ(h).....	426
2.3.3.11. bılağ(h) / bulağ(h)	429
2.3.3.12. bític (< bitik < bitig).....	431
2.3.3.13. çāpḥın (< çap-kın).....	435
2.3.3.14. çíbín.....	438
2.3.3.15. çígín.....	441
2.3.3.16. çim-	443
2.3.3.17. dāmcı (< tam+çık < tam+çak) / dāmcıla- (< tam+çık+la- < tam+çak+la).....	446
2.3.3.18. dānına gét- (< taṅ-ın-a kit-) / dan (< taṅ) gel-.....	449
2.3.3.19. duman.....	455
2.3.3.20. düğ-	458
2.3.3.21. emcek(g)	460
2.3.3.22. erte.....	462
2.3.3.23. güzgí.....	467
2.3.3.24. iban- / yuban-	469
2.3.3.25. ini (Erb.).....	471

2.3.3.26. indí.....	474
2.3.3.27. íste-.....	478
2.3.3.28. k̄eri (< kar-ı-ḡ).....	481
2.3.3.29. k̄eri-.....	485
2.3.3.30. k̄awırçağ(h).....	487
2.3.3.31. k̄ıh.....	490
2.3.3.32. k̄ırağ.....	493
2.3.3.33. köp-.....	499
2.3.3.34. sayna-.....	505
2.3.3.35. serçek.....	507
2.3.3.36. sıçan.....	509
2.3.3.37. sırāğı.....	511
2.3.3.38. sıy-.....	513
2.3.3.39. s̄umík.....	515
2.3.3.40. T̄arı.....	518
2.3.3.41. tepme.....	522
2.3.3.42. tepren-.....	525
2.3.3.43. toy.....	530
2.3.3.44. tuluğ(h).....	532
2.3.3.45. t̄ütün.....	536
2.3.3.46. uşaḡ(h).....	538
2.3.3.47. üz-.....	542
2.3.3.48. yağı.....	546
2.3.3.49. yanşaḡ(h).....	548
2.3.3.50. ȳazı.....	552
3. SONUÇ.....	556
4. KAYNAKLAR.....	565
ÖZ GEÇMİŞ.....	589

SEMBOL VE İŞARETLER DİZİNİ

ō : uzun ö

* : kurgu, tahmin

û, w : dudak v'si

// : fonem (ses birimi)

: : uzatma

~ : denklik

<, > : gelişme yönü

ä : açık e

ā : uzun a

ā̄ : uzun açık e

é : kapalı e

ē : uzun e

é̄ : uzun kapalı e

ğ : art damak g'si

ḥ : ha (Arapça ح sesi)

ḥ̣ : hırıltılı h (Arapça خ sesi)

ì : uzun i

í : i-i arası ses

ķ : art damak k'si (Arapça ق sesi)

ñ : n-y arası ses

ŋ : geniz n'si (n-g arası ses)

Ø : düşme

ō : uzun o

ş : kalın s

ú : u-i arası ses

ū : uzun u

ũ : uzun ü

ú : ü-i arası ses

Bazı İşaretlerle İlgili Açıklama

Yukarıdaki işaretler arasında göstermiş olduğumuz **ú** ve **ũ** işaretleri tezimizde yararlandığımız Çoban Hıdır Haydar ve Hüseyin Şahbaz Hassan'ın doktora tezlerinde farklı işaretlerle gösterilmiştir. Biz, bu iki kaynaktan aynı ses için kullanılan farklı işaretleri bu iki işaretle belirttik.

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1.1. ITA'da Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu.....	40
Tablo 2.1. Yakut Türkçesi-Tatar Türkçesi Diftong-Uzun Ünlü Denkliği.....	158
Tablo 2.2. ITA'daki Asli Uzun Ünlülü Kelimelerin Türkmençe, Yakutça, Tarihî Türk Yazı Dilleri ve Ana Türkçeyle Karşılaştırılması	172
Tablo 2.3. ITA'daki Asli Uzun Ünlülü Kelimelerin Ana Türkçeyle Karşılaştırılması	179
Tablo 2.4. ITA'daki Asli Uzun Ünlülü Kelimelerin Türkmen Türkçesiyle Karşılaştırılması.....	182
Tablo 2.5. ITA- Tarihî Türk Yazı Dilleri Asli Uzun Ünlü Denklik Tablosu	183
Tablo 2.6. ITA-Yakut Türkçesi Asli Uzun Ünlü Denklik Tablosu.....	186
Tablo 2.7. ITA-Türkmen Türkçesi-Tarihî Türk Yazı Dilleri Asli Uzun Ünlü Denklik Tablosu	187
Tablo 2.8. ITA'daki Kapalı E'nin Tarihî Türk Yazı Dilleri ve Çağdaş Türk Lehçeleriyle Karşılaştırmalı Tablosu.....	206

KISALTMALAR DİZİNİ

Türk Lehçeleri

Azr. T.	: Azerbaycan Türkçesi
Blk. T.	: Malkar Türkçesi
Bşk. T.	: Başkurt Türkçesi
Çağ. T.	: Çağatay Türkçesi
Çuv. T.	: Çuvaş Türkçesi
Gag. T.	: Gagavuz Türkçesi
Hks. T.	: Hakas Türkçesi
Hlç. T.	: Halaç Türkçesi
K.Klp. T.	: Karakalpak Türkçesi
Krç. T.	: Karaçay Türkçesi
Krg. T.	: Kırgız Türkçesi
Kzk. T.	: Kazak Türkçesi
NN	: Nijniy Novgorod
Nog. T.	: Nogay Türkçesi
Osm. T.	: Osmanlı Türkçesi
Özb. T.	: Özbek Türkçesi
Tat. T.	: Tatar Türkçesi
Trkm. T.	: Türkmen Türkçesi
TT	: Türkiye Türkçesi
Uyg. T.	: Uygur Türkçesi (eski)
Y. Uyg. T.	: Yeni Uygur Türkçesi
Yak. T.	: Yakut Türkçesi

Eserler

ADL	: Azerbaycan Diyalektoloji Lugati
CC	: Codex Cumanicus

DLT	: Divânu Lugâti't-Türk
DS	: Derleme Sözlüğü
KTLS	: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü
TDS	: Türkmen Dili Sözlüğü
TLG	: Türk Lehçeleri Grameri

Irak Türkmen Ağzıları

Altk.	: Altunköprü
Bas.	: Bastamlı
Bay.	: Bayat
Beş.	: Beşir
Dak.	: Dakuk
Erb.	: Erbil
Han.	: Hanekin
ITA	: Irak Türkmen ağzıları
Ker.	: Kerkük
Kif.	: Kifri
Sel.	: Sellamiye
Tel.	: Telâfer
Tis.	: Tisin
Tuz.	: Tuzhurmatı
Zeng.	: Zengili

Diller

Alm.	: Almanca
Arp.	: Arapça
Frn.	: Fransızca
Frs.	: Farsça
İng.	: İngilizce

İta. : İtalyanca

Osm. : Osmanlıca

Yun. : Yunanca

Diğer

vd. : ve diğerleri

vs. : ve saire

GİRİŞ

Türklerin Irak Coğrafyasına Gelişi ve Yerleşmesi

Tezimizin araştırma alanı Irak Türkmen bölgeleri olduğundan; bu coğrafyaya Türklerin gelişi, yayılması, yerleşmesi ve bugüne kadarki siyasi ve sosyal gelişmelerini özetle de olsa sunmayı uygun buluyoruz.

Yukarıdaki haritada da görüldüğü üzere, Irak Türkmenleri Irak'ın kuzeybatısından güney doğusuna doğru uzanan bir şerit üzerinde yerleşmiş bulunmaktadır. Bu Türk kitlesinin en yoğun nüfusu Kerkük'te barınmaktadır. Bunun yanında Erbil de önemli bir Türkmen şehridir. Telâfer (Musul) ve Tuzhurmatı¹ (Salahaddin) gibi ilçe merkezleri de büyük bir Türkmen nüfusunun bulunduğu bölgelerdir. Bunların yanı sıra Kifri, Dakuk (Tavuk), Altunköprü, Hanekin, Mendeli, vb. ilçe, bucak ve köylerde de pek çok Irak Türkmeni yaşamaktadır.

Türklerin Irak coğrafyasında görülmeye başlamasını muayyen bir tarihle ve tek bir sebeple izah etmek mümkün görünmemektedir. Zira Türkler bu coğrafyaya çeşitli dönemlerde ve pek çok farklı sebeplerle gelmişlerdir (El-Samanci, 1999: 39). Hatta, denebilir ki Irak'ta Türklerin mazisi en az Araplar kadar eskidir.

¹ Tuzhurmatı 1970'li yılların başında siyasi gayelerle o günkü Irak rejimi (Ba's) tarafından Salahaddin ili ihdas edilerek buraya bağlanmıştır.

Klasik tarih kaynakları Türklerin bu coğrafyaya ayak basmalarını Emeviler çağı olarak göstermektedir. Bu kaynaklara göre 674 M. (H. 54) yılında Irak Genel Valisi Ubeydullah Bin Ziyad Buhara ve Beykent'e akınlar düzenlemiş, bu akınların sonucunda 2000-4000 civarında Türk askerini Basra'ya yerleştirmiştir (SS, 2003: 20; Ertuğrul, 2006: 125). Bundan başka, M. 692 yılında da bir grup Türk askerinin o zamanki Irak Emevi Valisi Haccac Bin Yusuf Es-Sakafi tarafından Bugünkü Vâsıt iline bağlı Bedre kasabasına yerleştirildiği kaydı vardır (El-Samanci, 1999: 40). Irak topraklarına getirilen bu Türk askerlerinin aslında köle savaşçılar olduğunu kaydetmeliyiz. Hatta, yine klasik kaynaklara göre Emeviler çağında her yıl Türkistan'dan Irak'a 2000 Türk askerinin gönderildiği de bildirilmektedir (Yürekli, 2016: 701). Fakat, Türklerin Irak coğrafyasındaki varlığının daha eski bir kanıtı Yakut El-Hamavi'nin ünlü eseri Mecmû'u'l-Buldan'da verdiği bilgidir. Ona göre, H. 12 (M. 634) yılında dahi Fırat kıyılarında Türkler yaşamaktadır ve ünlü İslam komutanı Halid Bin Velid Irak topraklarına girdiği zaman bu bölgedeki Banukya (Banuklu) Beyi'yle bir cizye ve amanname anlaşması yapmıştır. Bu amannameyi imzalayan Türk beyinin adı ise Hamavi'nin eserinde Basluhan (Bay Sülü Han) olarak verilmiştir. Eserde anlaşmanın metni de yer almaktadır. Aynı eserde bu dönemde Banukya'dan başka Badıklı adındaki bir başka Türk yerleşim yerinden de bahsedilmektedir (Eroğlu, 2009: 30-31). Öte yandan, Irak'taki Türk varlığını bazı destanlardan yola çıkarak daha eskilere götüren (Yürekli, 2016: 701), hatta Sümerlere bağlayan görüşler de yok değildir (Kevseroğlu, 2015: 40; Eroğlu, 2009: 32-34).

Emeviler çağındaki bu Türk nüfus akımı Irak topraklarında fazla bir iz bırakmış değilse de Türklerin Irak'taki varlığı ve nüfuzu Abbasiler çağında daha ileri derecededir. Halife Me'mun haricindeki diğer Abbasi halifelerinin hepsi de savaşçı Türklere büyük bir güven beslemiş, onlara gerek iç çatışmaların bastırılmasında gerek devletin sınırlarının korunmasında önemli roller vermişlerdir. Nitekim Ebu Cafer El-Mansur (M. 754-775) döneminde, Irak'ta Türklerden oluşan bir askerî birlik kurulmuştur. Harun Reşid (M. 786-809) zamanda da yine Türklerden oluşturulmuş bir askerî gücün sınır muhafızlığıyla ve Bağdat'ı korumakla görevli olduğu tarihî kaynaklarda yazılıdır. Ünlü Abbasi halifesi El-Mu'tasım (M. 833-842) zamanında ise Türklerin devlet içindeki rolleri zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde Halife, 40.000 kadar Türk askerini Samerra şehrine yerleştirmiş, hatta devlet merkezini de buraya taşımış ve 10.000 kişilik hassa ordusunu Türklerden oluşturmuştur (El-Samanci, 1999: 40).

Abbasi dönemindeki bu gelişmeler Türklerin zamanla asker olmaktan öteye geçip devlet içinde önemli bir siyasi güç olmalarını da beraberinde getirmiştir. Nitekim, M. 945 yılında Büveyhiler Türklerin yardımıyla Bağdat'a girmişler ve devletin yönetimini devralmışlardır. Bu dönemde (M. 977-983) Mu'izu'd-devle komutasında çoğu Azerbaycan Türkü askerler de Irak topraklarına getirilmiştir (Demirci, 1991: 8).

Bu döneme kadarki Türk akınları daha sonraki göç dalgalarına göre daha küçüktür. Fazıl Demirci bu dönemdeki göçleri “birinci göç” adıyla anmaktadır. Ona göre “ikinci göç” dalgası ise M. 1055 tarihinde Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesiyle başlamıştır. Bu göçlerin sonucunda Selçuklular Bağdat ve Irak'ın kuzey bölgelerinden başka, Suriye ve Filistin topraklarının da bir kısmına sahip olmuşlardır. Öyle ki Selçuklu Türkmenleri, M. 1070 dolaylarında Filistin'de bir beylik dahi kurmuşlardı (Şahin, 2016: 659). Artuklular çağında (M. 1102-1409) ise Halep, Musul, Antakya, Ayıntab, Telbeşar, Suruc ve Kerkük dolayları tamamen Türkleşmiştir (Saatçi, 2009: 13). “İkinci göç” diye adlandırılan bu dönemde Irak'ın çeşitli yerlerinde de Türkler atabeylikler kurarak buralarda kalıcı bir şekilde yerleşmişlerdir. Bu devirde kurulan atabeylikler şunlardır: Zengiler tarafından kurulan Musul Atabeyliği (M. 1127-1233), Zeyneddin Ali Küçük'ün kurduğu Erbil Atabeyliği (M. 1144-1209), Arslantaşoğlu Kıpçak'ın kurduğu Kerkük'teki Kıpçak Atabeyliği (M. 1230-?)'dir. Bu dönemde Irak topraklarındaki diğer Türk siyasi birlikleri de Karakoyunlu (M. 1411-1470) ve Akkoyunlu (M. 1470-1508) devletleridir. Bu devrede Irak topraklarına pek çok Türk ailesi göç etmiş, bunlara Safevilerden kaçan Türkler de eklenmiş ve böylece Irak'taki Türk nüfusu gittikçe artmıştır (SS 2009: 10, 13; El-Samanci, 1999: 43-55). Aziz Kadir El-Samanci, Irak topraklarının çeşitli bölgelerine yayılan ve buralarda kurdukları güçlü siyasi birliklerle iyice bu coğrafyaya kök salan Türklerin Orta Asya ve Maveraünnehir bölgesindeki akrabalarıyla bağlarının gittikçe zayıfladığını bildirir (El-Samanci, 1999: 55). Bu durum Türklerin bu coğrafyanın yerlileri olmaya başladıklarının delilidir.

Irak Türkleri zamanla çeşitli ümran eserleriyle de bu topraklara kendi kültürel kimliklerini naksettiler. Bağdat'taki Nizamiye Medresesi, Samerra şehrindeki sivil mimari eserlerinin yapı teknikleri ve süsleme sanatları, Erbil'de Muzaffereddin Gökbörü'nün inşa ettirdiği Ulucami (Yalnızca kubbesi ayaktadır.) ve pek çok medrese, ribat, misafirhane, dul kadınlar evi, bimaristan, darülaceze, yetimler evi vb. yapılar, Kerkük'teki Gökkümbet ve Danyal Peygamber camisine 14. yüzyılda eklenen minare bunlardan başlıcalarıdır (SS, 2007: 29-33). Ayrıca Bağdat, Musul, Altunköprü, Erbil gibi bölgelerde de pek çok cami,

türbe, yatır, köprü, kale vb. yapılar ya bu dönemde Türkler tarafından inşa veya tamir edilmiştir (Uluçam, 1992: 13-25).

Irak coğrafyasına Türklerin “üçüncü göç”ü ise Osmanlı dönemine (M. 1516-1918) rastlar. Bilhassa, M. 1534’te Kanuni Sultan Süleyman’ın Bağdat’ı fethetmesi ve M. 1638’de Padişah Dördüncü Murad’ın Bağdat’ı, Safevilerden geri alarak ikinci kere fethetmesi sırasında pek çok Türk aşireti bölgeye gelip yerleşmiş ve daha önce Irak topraklarına yerleşen Türklerle bu olaylar sonucunda gelenler zamanla kaynaşarak bugünkü Irak Türklüğünü meydana getirmiştir (El-Samanci, 1999: 55-56).

Bu dönemdeki Türk göçleri Osmanlıların iskân siyaseti ile de ilgilidir. Osmanlı-Safevi savaşlarında Irak coğrafyası iki devlet arasında bir çekişme alanı olduğundan, Osmanlı yönetimi, Rumeli, Afyon, Urfa, Diyarbakır ve Tokat yörelerinden birçok Türk aşiretini Bağdat-Musul arasındaki bölgeye yerleştirmiştir. Bütün bu tedbirlerin amacı hem Bağdat eyaletini hem de postacılık ve askerî malzemelerin taşınmasında kullanılan Bağdat-İstanbul kara yolunu güvence altına almaktır. Bu iskânlarla ayrıca Osmanlı’nın güney eyaletleriyle kuzey eyaletleri arasında bir Türk şeridi kurarak bağlantının kopmaması da temin edilmiştir (Saatçi, 2009: 14; El-Samanci, 1999: 57).

Osmanlı dönemi, Irak Türklüğünün bu coğrafyada tamamen kök saldığı bir dönem olmuştur. Irak Türkleri bu dönemde eğitim, kültür, sanat, edebiyat ve mimari sahalarında pek çok eser vererek bu topraklara Türk kültürünü aşılamışlardır. Bu dönemin en önemli özelliği beyliklerden oluşan siyasi birliklerin ortadan kalkması ve bu kitlenin artık çok uluslu Osmanlı toplumunun bir parçası hâline gelmelidir. Irak Türklerinin beyliklerinin ortadan kalkmış olması aynı zamanda aralarındaki çatışmaların da son bulmasına vesile olmuş; böylece şehirlere ve kasabalara yerleşmiş Irak Türkleri bu devirde tarım, el sanatları, ticaret gibi ekonomik faaliyetlere yönelmişlerdir. Ayrıca bu dönemde Irak Türkleri arasında bilim, kültür, sanat, edebiyat alanlarında da gelişmeler kaydedilmiş; bu coğrafya da Osmanlı-Türk kültür sahasının bir devamı hâline gelmiştir. Bundan başka, bu dönemde Irak Türklerinin bir kısmı kamu hizmetlerinde de görev almışlardır (El-Samanci, 1999: 59-60).

Irak coğrafyasında Osmanlı döneminde pek çok şair yetişmiş, bunlar klasik divan tarzında şiirler yazmışlardır. Nesimi, Fuzulî, Ruhî, Ahdî, Nevruzî, Bedrî,... bunlardan en önemlileridir. Ayrıca halk şairlerinden de Haydaroğlu, Şeyhoğlu, Nevres-i Salis başlıcalarıdır (SS, 1997: 159). Bu dönemde kültür ve eğitim kalesi olarak da Kerkük şehri

öne çıkmış, bu şehir zamanla Irak Türklüğünün her yönden merkezi konumuna yükselmiştir. Kerkük'te, Osmanlı döneminde sekiz medresenin varlığı bilinmektedir: Saray Medresesi (1640), Şah Gazi Medresesi (1657), Eyyubi Ahmed Paşa Medresesi (1715), Gavsıye Medresesi (1759), Sanayi Medresesi (1874), Meydan Medresesi (?), Basım Rüşdiye Medresesi (1868), İbrahim Paşa Medresesi (1891). Ayrıca Tanzimat sonrasındaki yenileşme hareketlerinden de nasibini alan Kerkük şehrinde yeni tarzda eğitim yapan 17 okul da kurulmuştur (Kevseroğlu, 2015: 265-304; Nakip, 2007: 267-270).

Gerek Kerkük gerek diğer Irak şehirlerinde Osmanlı devrinde basın hayatı da çok canlıdır. Hatta, diyebiliriz ki, Irak'ta basın Türklerle başlamıştır. Nitekim, Irak'ta ilk yayınlanan gazete Osmanlı Devleti'nin Bağdat Valisi Mithat Paşa'nın öncülüğünde ve yazı işleri müdürlüğünü ünlü Türk gazeteci ve yazar Ahmet Mithat Efendi'nin yaptığı, ilk sayısı 15 Haziran 1869'da Arapça-Türkçe olmak üzere iki dilli yayınlanan ve 48 yıl boyunca (son sayısı: 11 Mart 1917) yayın hayatına devam eden *Zevra* gazetesidir (Merdan, 2010: 56; Terzibaşı, 2005: 19). *Zevra* gazetesinin yayına başladığı bu tarih aynı zamanda, Irak'ta Basın Bayramı olarak kutlanmaktadır (Küzeci, 2009: 4). Irak Türklerinin merkez şehri olan Kerkük'te ise Osmanlı dönemindeki ilk gazete, Rumi 11 Şubat 1327 tarihinde yayınlanmaya başlanan *Havadis* gazetesidir (Terzibaşı, 2005: 48-49). 14 Mayıs 1918 tarihinde, bu gazetenin son sayısı yayınlanmıştır. Osmanlı döneminde Irak Türklerince yayınlanan diğer bazı Türkçe gazeteler de şunlardır: Musul, Basra, Bağdat, Irak, İrşat, İnkılap, İkaz, Tezhip, Ravza, Kılıç, Yıldırım, Tefekkür (Küzeci, 2009: 253-254).

Irak coğrafyasından Osmanlı idaresi çekildikten sonra Irak Türklüğü yepyeni bir tarih safhasına girmiştir. 1918'den itibaren önce İngiliz manda yönetimi (1918-1921), sonra Irak Krallığı (1921-1958) ve 1958'den itibaren kurulan cumhuriyet hükûmetleri döneminde Irak Türkleri varlık mücadelesine girmişlerdir. Bu dönemde Irak Türklerinin varlığı yeni yönetimlerce ret ve inkârla karşılandığından başka bu kitle zorunlu göçler, keyfi idare, mallarına el koyma, yargısız infazlar ve katliamlarla karşı karşıya gelmiştir. Irak Türklüğünün Osmanlı sonrasında karşılaştığı en önemli katliamlar şunlardır: 1924 Levi Katliamı, 1946 Gâvurbağı Katliamı, 14-17 Temmuz 1959 Kerkük Katliamı, 1991 Altunköprü Katliamı. Ayrıca 16 Ocak 1980'de dört Türkmen kanaat önderi Necdet Koçak, Adil Şerif, Abdullah Abdurrahman ve Rıza Demirci'nin² idam edilmesi Irak Türklerinin

---

² Rıza Demirci'nin cesedi o zamanki Irak hükûmeti tarafından ailesine teslim edilmemiştir. Bugün dahi nerede defnedildiği bilinmemektedir. Demirci'nin ağır işkenceler altında hayatını kaybettiği düşünülmektedir.

varlığına yönelik başlıca soykırım hareketleridir (Küzeci, 2004: 33-312; SS, 203: 185-276; El-Samanci, 1999: 203-218; El-Hurmuzi, 2003: 59-65; 81-104).

Bu dönemdeki ilk siyasi sorun Musul vilayetinin İngilizler tarafından işgali ve bu bölgenin Türkiye Cumhuriyetine bırakılmak istenmemesidir. Bu hususta İngiltere çeşitli diplomasi oyunları ile bölgeyi Türkiye topraklarına katılmaktan alıkoymuş ve Irak Krallığına bırakmıştır. 1926 Ankara Antlaşması ile de bu durum Türkiye Cumhuriyeti tarafından da benimsenmiştir. Bu tarihten sonra Irak Türkleri yukarıda sözü edilen insanlık dışı muamelelere maruz kalmışlardır. 2003 yılında Irak'ta Ba's rejimi yıkıldıktan sonra ise Irak Türkleri bazı kısıtlı kazanımlar edinseler de daha farklı sorunlarla karşı karşıyadılar. Günümüzde Irak Türklerinin merkez şehri olan Kerkük Irak'ın kuzeyindeki özerk Kürt yönetimiyle merkezî Bağdat hükûmeti ve bölgenin sakinleri olan Irak Türkleri arasında bir ihtilaf konusudur. Bölgenin hangi yönetim birimine bağlanacağı hususu henüz kesinlik kazanmamıştır. Telafer ve Tuzhurmatı gibi Irak Türklüğünün önemli merkezleri de IŞİD işgali yaşamıştır. Irak Türkleri kendi başlarına silahlı örgütlenmeye gidemediklerinden, Irak'taki bazı milis güçleri içinde örgütlenme yolunu tutmuşlardır. Bunlar IŞİD'le mücadelede önemli rol oynamaktadırlar.

Irak Türklerinin bilhassa cumhuriyet dönemlerinde en önemli sorunlarından biri de buldukları yerleşim merkezlerindeki nüfus oranlarının gittikçe düşürülmüş olmasıdır. Ba's rejimi döneminde Arap bölgelerinden Türk yerleşim merkezlerine ve bilhassa Kerkük'e Irak'ın güneyinden Arap nüfusu yığılmış, devlet desteğiyle bu nüfusun Kerkük'te yerleşmesi sağlanmıştır. 2003'ten sonra da Irak'ın kuzeyinden getirilen Kürt nüfusu Türk yerleşim yerlerine ve bilhassa Kerkük'e yığılmış, yine devlet imkânlarıyla bu nüfusun Kerkük'te ve diğer yerlerde yerleşmesi sağlanmıştır. Kerkük ayrıca, IŞİD sonrasında meydana gelen Irak'taki iç göçten de olumsuz etkilenmiş, birçok Arap ahali Havice, Anbar, Salahaddin gibi yörelerden gelip Kerkük'e sığınmıştır. Bu durum şehirde büyük ekonomik ve sosyal sıkıntılara yol açmıştır. Telafer Türklerinin de önemli bir kısmı Irak'ın güney bölgelerine diğer bir kısmı ise Türkiye'ye sığınmışlardır. Telafer'in IŞİD sonrasında hangi güç tarafından yönetileceği de Irak'taki güçler arasında ayrı bir ihtilaf konusudur.

2003 sonrası dönemde Irak Türklerinin yegâne kazanımı eğitim ve kültür alanında Türk dilinin yeniden canlılık kazanması olmuştur. Bugün Irak Türkleri, Irak'taki diğer etnik gruplara da tanınan haklardan faydalanarak okullarda Türkçe ve Latin harfleriyle eğitim öğretim faaliyeti sürdürebilmektedirler. Ancak bu hususta da birçok sorun bulunmaktadır

(Anwar, 2012: 22-26). Basın yayın alanında Ba's rejimi dönemindeki (1968-2003) kısıtlamalar büyük ölçüde aşılmış ancak basın hayatı istenen seviyeye henüz ulaşmamıştır. Zira, Bugün için Irak Türklerinin en önemli sorunlarından biri tanıtımdır. Dünyanın büyük devletleri Irak Türklerini siyasi sebeplerle görmezlikten gelmekte ve Irak'ta onları diğer azınlıklarla bir tutma yoluna gitmektedirler. Bu dönemde Irak Türklerinin bir kazancı da anavatan Türkiye ile olan bağların yeniden kurulmuş olmasıdır. Ba's rejimi sırasında turistik, ticari ve kültürel amaçlarla Irak Türklerinin anavatanla temas kurmaları önünde zorlu engeller varken bunlar bugün büyük ölçüde kalkmıştır. Uydu yayınlarıyla ve internet araçlarıyla da Irak Türklüğü Türkiye ile daha yakından ilişki kurabilmektedir.

Irak Türkmenlerinin Irak coğrafyasında çok eski çağlardan beri yerleşmiş olmaları ve çeşitli göç yollarından bu topraklara gelmiş olmaları şüphesiz ki onların ağızlarının da çeşitli farklı özelliklerle bugüne gelmiş olmasını beraberinde getirmiştir. Aşağıda ITA'nın belli başlı gramer özellikleri sunularak belirgin özellikleri hakkında bilgi verilmiştir.

Konu

Bu tezde, dilde arkaiklik kavramını bütün yönleriyle ortaya koymak, dil çalışmalarında kullanılan benzer kavramlarla olan ilişkilerini, farklılıklarını ortaya çıkarmak ve Irak Türkmen ağızlarındaki dil unsurlarını inceleyerek bunların hangilerinin arkaik özellikler taşıdığını araştırmak konu edinilmiştir. Bu çalışmada, "arkaiklik" terimi üzerinde tartışılacak, bu terimin, kaynaklarda ne derece aydınlatıcı ve amaca uygun bir şekilde tanımlanıp tanımlanmadığı araştırılacak ve Irak Türkmen ağızlarındaki arkaik dil unsurları sınıflandırılarak arkaiklik bakımından değerlendirilecektir.

Konunun Sınırlılıkları

Tezimizin dayanağı olan malzeme daha çok yazılı metinler olup, bu çalışma için sahadan ayrıca malzeme toplama çalışması yapılmamıştır. Çalışmamızda, bugüne kadar bölge ağızlarıyla ilgili basılmış ve basılmamış tezler, sözlükler, gramer çalışmaları ve çeşitli makale ve bildirimler esas alınmıştır. Bu yayınların sınırlılıkları ise aşağıda ayrıca açıklanmıştır. Arkaiklik kavramının, dildeki bütün özelliklerini bir arada görmek için Irak Türkmen ağızları örneklem olarak seçilmiştir. Çünkü, Irak Türkmen ağızları üzerinde, Sovyetler'deki Türk lehçelerine uygulanan edebîleştirme (lehçeden yazı dili çıkarma) baskısı uygulanmadığından bu ağızlarda arkaik unsurlar bolca muhafaza edilmiştir. Bu çalışmadan çıkacak olan sonuçlar arkaiklik kavramını bütün yönleriyle ortaya çıkarmaya

yetmeyebilir; ancak bütün ağızlar üzerinde böyle bir çalışmanın yürütülmesinin imkânsızlığı da ortadadır. Ayrıca, buna benzer bir çalışma bugüne kadar yapılmamış olduğundan, tezimizde gözden kaçabilecek bazı hususların olabileceği ihtimali de vardır.

Amaç

Tezimiz bir taraftan “dilde arkaiklik” konusunu kavramın gerekli kıldığı bütün ayrıntılarıyla incelemek, “arkaiklik” terimine etraflı ve kanıtlanabilir bir tanım getirebilmek, diğer taraftan da Irak Türkmen ağızlarındaki arkaik unsurları tespit etmek ve bu ağızların, Türk dilinin tarihî seyri içindeki gelişimini, hangi tarihî Türk yazı dilleriyle veya Türk lehçeleriyle ne ölçüde bağlantılı olduğunu ortaya koymak amacına yönelik bir çalışmadır. Irak Türkmen ağızları bu bakımlardan incelenirken, aynı zamanda tezimizin teorik temellerinin oluşturulması için bir örneklem vazifesi de görmektedir.

Bu çalışmada Irak Türkmen ağızlarındaki arkaik unsurları konu edinmemizin bir amacı da bu bölgenin dil özelliklerinin henüz yeterince ortaya çıkarılmamış ve işlenmemiş olmasındandır.

Arkaiklik araştırmalarının amaçlarından biri de Türk dilinin yazıyla takip edilemeyen dönemlerine ait bilgilere, o dönemde Türk dilinin ses, yapı ve kelime bakımından ne durumda olduğu hakkındaki bilgilere ulaşabilmektir. Irak Türkmen ağızlarından elde edilecek veriler bu alandaki araştırmalara da katkı sağlayacaktır.

Konunun Önemi

Tezimizin her şeyden önce arkaiklik tanımlarına yeni yaklaşımlar getirmesi beklenmektedir. Arkaiklik araştırmaları, ağızların sınıflandırılmasında da önemli ipuçlarını ortaya çıkaracaktır. Dildeki bazı arkaik unsurlar tasnif çalışmalarında ölçüt olarak kullanılabilir duruma gelecektir. Tezimiz böylece diyalekt coğrafyası araştırmalarına da katkı sağlayacaktır.

Çalışmamızda Irak Türkmen ağızlarındaki dil unsurları fonetik, morfoloji ve leksik-semantik arkaizm bakımlarından incelenerek Türk dilinin bu bölgedeki tarihî gelişimine dair yeni bilgilere ulaşılabilecektir. Böylece bölgedeki Türk varlığının hangi Türk boylarıyla (Oğuz, Kıpçak, Karluk) ne ölçüde ilişkili olduğu hususu daha da aydınlanacaktır. Bu çalışmayla gelecekte Irak Türkmen ağızlarının diyalektoloji atlasının çıkarılabilmesi ve bu ağızların doğu ve batı Oğuz Türkçeleri arasında veya Oğuz Türkçesiyle Doğu Türkçesi arasında bir

geçiş bölgesi olup olmadığının anlaşılması için gerekli veriler elde edilecektir. Bugüne dek herhangi bir lehçe veya ağızda arkaik dil unsurlarının sınıflandırılmasına dair bir çalışma yapılmamıştır. Bu tezimizle bu gibi çalışmalarda ne gibi bir metodun kullanılacağı da ortaya çıkmış olacaktır. Bu çalışmayla arkaiklik araştırmalarının önünün açılması da sağlanacaktır.

Irak Türkmen ağızlarının arkaiklik bakımından araştırılması diyalektoloji araştırmalarında bugüne kadar yapılmış bazı hatalı tespitleri de ortadan kaldıracaktır. Mesela, Çoban Hıdır Haydar, Irak Türkmen Ağızları başlıklı doktora tezinde “süpür- > sipir-” şeklinde bir ses değişmesi göstermiştir (Haydar, 1979: 178). Her iki hecesinde de dar-düz ünlü bulunan bu fiil Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde de *sipir-* biçiminde kaydedilmiş, Clauson da bunu, aynı şekilde madde başı yapmıştır. Görülüyor ki asıl ses değişikliği Türkiye Türkçesi yazı dilinde meydana gelmiştir. Bu durumda yukarıdaki “süpür- > sipir-” gelişmesi yanlış bir tespittir. Kerkük ağızındaki arkaik unsurlar ortaya kondukça bu gibi yanlış tespitlerin de önü alınmış olacaktır. Arkaiklik araştırması bundan başka, birtakım etimoloji sorunlarının çözümüne ve fono-semantik farklılaşma örneklerinin tespitine de yarayacaktır.

Irak coğrafyasındaki Türk ağızları çeşitli devirlerde bu bölgeye yerleşen Türklerin tarihten getirdikleri gramer şekillerini barındırdığından bunların araştırılması Türk dili araştırmalarına ciddi katkılar sağlayacaktır. Bu çalışma bölge ağızlarının etraflı bir gramerinin yazılması için de bir ilk adım teşkil edecektir. Böyle bir çalışmayla ortaya konacak veriler karşılaştırmalı Türk lehçelerinin sözlüğünün hazırlanması gibi daha ileriki çalışmalara da zemin hazırlayacaktır. Bu çalışmanın sonuçları lehçe tasnifi ve lehçeler arası aktarma çalışmalarına da katkı sağlayacak, lehçeler arası anlaşmayı da kolaylaştıracaktır. Çünkü belli bir lehçedeki arkaik bir unsur diğer bir lehçede temel bir dil unsuru olarak kullanılıyor olabilir.

Yöntem

Tezimiz temelde art zamanlı ve tahlil edici bir araştırma olmakla beraber eş zamanlı bazı tespitleri de içermektedir. Çalışmamızın ana malzemeleri arkaik dil unsurları (ses, şekil, kelime-anlam) olduğundan bunların tespiti temel kaynaklara inmeyi gerekli kılmaktadır. Bu da art zamanlı bir yaklaşımla malzemeye yönelmeyi beraberinde getirmektedir. Art zamanlı yöntem bir taraftan tarihî dil malzemesinin tespitine, diğer taraftan da bu dil malzemesinden yola çıkarak günümüze yönelik çıkarımlarda bulunmaya

yarar. Söz konusu malzemenin günümüzdeki kullanımına dair tespitlerse bu çalışmada eş zamanlı bir yaklaşımla gerçekleştirilmiştir. Dil malzemesine eş zamanlı yaklaşım da dilin belli bir zaman dilimi içerisinde geldiği son durumu ve bölgeler arasındaki farklılıkların ortaya çıkarılmasına ve değerlendirilmesine yarar. Bunun yanında, araştırmamız analiz ve sentezler de içermektedir. Analizler belli bir malzemenin kökeni, kökenindeki ilk (temel) anlamının tespiti ve malzemenin yapısının tahlil edilmesi gibi çalışmalarda fayda sağlamıştır. Sentez ise daha çok malzemelerin işlenmesi sonucunda ortaya çıkan veriler arasındaki bağların ve ilişkilerin ortaya çıkarılmasına yaramıştır.

Bu çalışmada taramalar yoluyla da veri toplanmıştır. Taramalar bir taraftan literatür taraması bir taraftan da metin taramaları şeklinde gerçekleştirilmiştir. Literatür taramaları çalışmanın seyrine yön vermek için bugüne dek konuyla ilişkili ne gibi çalışmaların yapıldığını, konunun eksik kalmış olan ve araştırılması gerekli görülen yönlerinin ortaya çıkarılmasında işe yaramıştır. Metin taraması ise çalışmamıza malzeme sağlamada kullanılmıştır. Birçok arkaik dil malzemesi daha önce akademik yayınları yapılmış metinlerden veya bölge ağızları ve tarihî Türk yazı dillerine yönelik hazırlanmış dönem sözlüklerinden elde edilmiştir. Taramaların genişliği malzemenin bolluğunu beraberinde getirmiştir; böylece çalışmadan beklenen sonuçların daha objektif bir şekilde ortaya çıkması sağlanmıştır.

Tezimizde uygulayadığımız bir yöntem de karşılaştırmadır. Karşılaştırma lehçeler arası olabileceği gibi ağızlar arasında da yapılabilir. Bunun yanı sıra herhangi bir ağızdaki bir dil unsuruyla bir yazı dilindeki dil unsuru arasında da karşılaştırma yapmak mümkündür. Bir de günümüzde belli bir ağızda yaşayan bir dil unsurunun tarihî Türk yazı dillerindeki malzemeyle karşılaştırılması da yapılabilir. Bu yöntem vasıtasıyla yapısı, anlamı ve işlevi hakkında yeterli bilgiye ulaşamayan bir malzemenin yapısını, anlamını ve işlevini kavramak kolaylaşır. Bu tür karşılaştırmalarda kullanılacak temel araçlar ağız, lehçe ve etimoloji sözlükleri ile tarihî ve modern dil bilgisi eserleri olmuştur. Bütün bu yöntemlerin yanı sıra, yazılı kaynaklardan yararlanarak herhangi bir dil unsurunun yapısı, işlevi ve anlamı yeterince anlaşılmadığı takdirde soruşturma yöntemi de kullanılmıştır.

Problem ve Alt Problemler

Tezimize başlarken şu problemin çözümünü esas aldık: *Dilde arkaiklik nasıl tanımlanabilir? Arkaiklik hangi dil unsurlarında görülür?* Buradan da yola çıkarak şu

sorulara cevap aramaya koyulduk: *Irak Türkmen ağızları tarihî Türk yazı dillerine ait hangi arkaik dil unsurlarını barındırır? Irak Türkmen ağızlarının araştırılması arkaiklik araştırmaları bağlamında ne gibi veriler sağlar?*

Problem Durumu

Bizi, böyle bir çalışmaya iten sebep her şeyden önce dilde arkaiklik üzerine bugüne kadar gerçekleştirilmiş araştırmaların yeterince aydınlatıcı olmadığıdır. Daha doğrusu, dünden bugüne pek çok yayın yapılmasına rağmen; hatta, “dilde arkaiklik” kavramını karşılamak üzere gerek terim sözlüklerinde gerek bazı metin yayınlarında ve makalelerde pek çok terim kullanılmış olmasına rağmen, bunlar arasında bazı tutarsızlıklar görülebilmektedir. Mesela, çeşitli metin yayınlarında, tezlerde ve makalelerde “arkaik” karşılığında kullanılmış terimlerden bazıları şunlardır:

arkaik (Yunus Tatçı)

arkaik (eski)(Emek Üşenmez)

arhaik (Ahmet Caferoğlu)

eski (arkaik) kelimeler (F. Kadri Timurtaş)

bugün kullanmadığımız Türkçe kelimeler(F. Kadri Timurtaş)

farklı şekiller(F. Kadri Timurtaş)

eski kelimeler (F. Kadri Timurtaş, Zeynep Korkmaz)

eski şekiller (Zeynep Korkmaz)

Orta-Asya edebî dilinin kalıntıları (Zeynep Korkmaz)

eski gramer şekilleri (Muharrem Ergin)

bugün kullanıstan kalkmış (Kemal Yavuz)

eski Türkçenin serpintisi (Kemal Yavuz)

Tanımlara gelince, yukarıda ifade edildiği gibi bunlarda da “arkaik” kavramının yeterince aydınlatıldığı söylenemez. Mesela, Zeynep Korkmaz’ın “**eskilik**” tanımında

(Korkmaz, 1992: 55) arkaik olanın kelime, deyim ve şekiller olduğundan söz edilmiş, lehçe ve ağızlarda gözlenen arkaik fonetik unsurlar üzerinde durulmamıştır. Vardar vd.’nin “**Eskil biçim**” tanımındaysa (Vardar, 1980: 76) arkaik unsurun yalnızca sözlükselbirim (kelime) olduğu belirtilmiştir. Ses, şekil ve anlamlarda arkaiklikten söz edilmemiştir. Anlamların arkaik olabileceğini ise yalnızca Günay Karaağaç’ın tanımında görebilmekteyiz (Karaağaç, 2013: 372). Bunun yanında, tanımlarda şekil unsurlarının arkaikliği hususu işlenirken eklerin kendisinin arkaikliğinden söz edilmişse de işlevindeki arkaiklikten bahsedilmemiştir. Böyle bir ayrıntının yalnızca Suzan Tokatlı tarafından dile getirildiğini gözledik. Tokatlı, ***Irak Türkmen Türkçesinde Bazı Zarf-Fiil Eklerinin İşlev ve Kullanım Özellikleri ile Zarf-Fiil Görevindeki Yapılar*** makalesinde -IncA ekinin “-ıncaya kadar” gibi bir sınırlama işlevinin bulunduğunu, bunun yazı dilinde kaybolduğunu ve Irak Türkmen ağızlarında arkaik bir öge olarak yaşadığını tespit etmiştir (Tokatlı, 2012a: 1-12).

Görüldüğü üzere, bugüne kadarki çalışmalarda ne arkaik olanın tanımında ne de bu tanımlardaki içerik ve kapsamda birlik ve tutarlılık sağlanamamış, “arkaiklik” etraflıca tanımlanmadığı için dildeki hangi unsurların arkaik sayılacağı hususu da araştırmacılar tarafından net bir şekilde ortaya konamamıştır.

Bunun yanı sıra, arkaiklik göz önünde bulundurulmadığından, bazı ağız çalışmalarında eksik teşhisler de gözlenmektedir. Mesela, Turgut Günay, Rize İli Ağızları eserinde sızıcılaşma hadisesinden söz ederken “deg-, döğ-, kaçak” gibi kelimelerdeki “g” ve “k” seslerinin iki ünlü arasında “ğ” sesine dönüşmediğini. O ağız bölgesinde yaygın olan bu ses hadisesine (sızıcılaşma) “direndiğini” bildirir (Günay, 1978: 88). Rize ağızındaki bu kullanım biçimi söz konusu kelimelerin arkaik şekilleridir. Ayrıca Günay, aynı eserde “-u” zarf fiil ekinin yazı dilinin aksine Rize ağızlarında sıklıkla kullanıldığından (Günay, 1978: 186-187) bahsetmesine rağmen bunun arkaik bir ek olduğunu belirtmez. Bundan başka, tarafımızdan 1999 yılında hazırlanan yüksek lisans tezimizde de “dēri”, “böl-” gibi kelimelerde gözlenen uzun ünlülerin asliliği üzerinde durulmamış, dolayısıyla bu kelimelerin arkaik sesleri koruduğu belirtilmemiştir.

Ayrıca tezimizin uygulama safhasını oluşturan, arkaikliğin Irak Türkmen ağızlarında araştırılması, sınıflandırılması ve değerlendirilmesi hususu da bugüne kadar yeterince aydınlatılmamıştır. Tokatlı’nın yukarıda sözü edilen makalesi ile F. Sibel Bayraktar’ın ***Irak Türkmen Türkçesinde Uzun Ünlüler*** (Bayraktar, 2002: 28-32) makalesi Irak Türkmen ağızlarında arkaik unsurları işleyen önemli yazılardır. Ancak bugüne dek bu ağızların

barındırmış olabileceği arkaik unsurlar bir sınıflandırmaya ve değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Bizim çalışmamız bu alandaki boşluğu doldurmaya yöneliktir.

Çalışmaya Esas Olan Literatür ve Sınırlılıkları

Tezimizi oluştururken faydalandığımız birçok dil bilgisi, sözlük, makale, bildiri, metin yayını vb. dikkatle incelenmiş, çeşitli notlar alınmıştır. Alanla ilgili çalışmalarda karşımıza çıkan kaynak niteliğindeki malzeme yığını, alanın gerekli kıldığı vasıfların tamamına maalesef sahip olmadığından bu gibi malzemelerden yararlanırken dikkatli davranılmış, Irak Türkmen ağızlarıyla ilgili akademik çalışmalara müracaat edildiğinde de bunlar sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirilerek kullanılmıştır. Aşağıda Irak Türkmen ağızlarının incelenmesinde ne gibi kaynakların bulunduğu ve bunların içerikleri hakkında toplu ve eleştirici bilgiler verilmiştir.

Irak Türkmen ağızlarıyla ilgili bugüne kadar birkaç dil bilgisi kitabı yazılmıştır. Bunlardan, Abdullatif Benderoğlu'nun *Irak Türkmen Dili (Dil Bilgisi ve Karşılaştırma)*, H. Kemal Bayatlı'nın *Irak Türkmen Türkçesi*, Paşayev'in *Kerkük Dialektinin Fonetikası* ile *Irak Türkman Lehcesi* başlıcalarıdır. Bu arada, Habib Hürmüzlü'nün aşağıda sözü edilen "Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü"nün giriş kısmında Kerkük ağızıyla ilgili kısa ama yer yer bölge ağızlarının fonetik ve morfolojisini yansıtan karşılaştırmalı bir dil bilgisi bölümü de yer almaktadır. Bayatlı'nın Irak Türkmen Türkçesi'nde vermiş olduğu gramer bilgileri, yer yer ağızlar arasında bazı mukayeseli bilgiler içerse de bunlar yeterince ayrıntı içermemektedir. Paşayev'in yukarıda anılan eserleri ise oldukça teferruatlı olmasına rağmen bazı isabetsiz tespitlerden arınmış değildir.

Irak'ın Türkmen yerleşim bölgelerinin ağız özellikleri ve dil bilgisi bugüne kadar birçok yüksek lisans ve doktora tezine de konu olmuştur. Bunlar da bölge ağızlarının dil bilgisini genişçe işlemektedir. Ancak Irak Türkmen ağızlarının bütün bölgelerine ait etraflı dil bilgisi çalışmaları henüz gerçekleştirilmiş değildir. Bununla birlikte, H. Şahbaz Hassan'ın ve Çoban Hıdır Haydar'ın, aşağıda anılan tezlerinde sundukları metinler Irak Türkmenlerinin yerleşmiş bulunduğu Kifri, Karatepe, Tuzhurmatı, Çardaklı, Dakuk, Tisin, Tazehurmatı, gibi çeşitli yörelerinden derlenmiştir. Bu da Irak'taki çeşitli Türkmen ağızlarının özelliklerinin kısmen de olsa tespit edilmiş olduğunu gösterir.

Irak Türkmen ağızlarıyla ilgili doktora tezlerinin ilk üçü 1979 yılına aittir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde sunulan bu tezlerin

sahipleri Hidayet Kemal Bayatlı, Çoban Hıdır Haydar ve Hüseyin Şahbaz Hassan'dır. Bu tezlerden, Hidayet Kemal Bayatlı'ya ait olanı, yukarıda da sözü edildiği gibi, 1996'da Türk Dil Kurumu tarafından *Irak Türkmen Türkçesi* adıyla yayınlanarak araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Irak Türkmen ağızları gerek Irak gerek Türkiye üniversitelerinde ayrıca, şu tezlerle de işlenmiştir:

H. Şahbaz Hassan: **Kerkük Ağızı** (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, yayımlanmamış Doktora Tezi -1979).

Çoban Hıdır Haydar: **Irak Türkmen Ağızları** (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, yayımlanmamış Doktora Tezi -1979).

H. Kemal Bayatlı: **Halk Şiirinde Irak Türkmen Ağızı Dil İncelemesi**, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi -1979). (Bu tez 1996 yılında TDK tarafından *Irak Türkmen Türkçesi* adıyla basılmıştır.).

Muhsin Kevser Nuri: **Erbil ve Amirli Ağızları** (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Doktora Tezi-1987).

Önder Saatçi: **Kerkük, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Harput Ağızlarının Fonetik ve Morfolojik Mukayesesi** (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek Lisans tezi-1999).

L. Nader Ismael: **Irak Türkmen Türkçesinin Bayat Ağızı** (yayımlanmamış yüksek lisans tezi-2013).

Zana Bilal: **Erbil Türkmen Ağızı (İnceleme-Metin)**, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi-2015).

Jasim Zeinulabdeen Jasim: **Kerkük Merkez Ağızlarının Diğer Irak Türk Ağızlarıyla Karşılaştırmalı Ses Bilgisi** (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Doktora Tezi-2016).

Noor İbrahim: **Telâfer Ağızı** (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi-2017).

Öte taraftan, halk edebiyatı metinlerinin, bu arada Irak Türkmen bölgelerine ait bazı ağız özellikleri ve söz varlığının bir arada gözlenebilmesi bakımından gerek Ata

Terzibaşı'nın *Kerkük Hoyratları ve Manileri, Kerkük Eskiler Sözü, Kerkük Havaları, Arzu Kamber (Kerkük Ağzı)* gerek Gazanfer Paşayev'in *Irak Türkmen Folkloru, Kerkük Mahnıları, Kerkük Tapmacaları* gerek Suphi Saatçi'nin hazırlamış olduğu *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi'nde (6. cilt)* ve yine Suphi Saatçi'nin, önce 1997'de, sonra genişleterek 2008'de yayınladığı *Kerkük Güldestesi* ve daha pek çok yayın bölgenin halk edebiyatı verimlerini barındırır. Ancak bu metinlerde yer alan Irak Türkmen Folkoru'ndan ve halk edebiyatından seçilmiş ürünlerin transkripsiyonu yeterli değildir. Buna karşılık Ata Terzibaşı'nın Kerkük'ten derlediği Arzu Kamber Matalı'nı, Sadettin Buluç, *Kerkük Ağzına Göre Arzu ile Kamber Masalı* makalesinde (Buluç, 1976: 203-238), titiz bir transkripsiyonla kaydederek araştırmacıların kullanımına sunmuştur. Ayrıca, Kemal Bayatlı'nın eserinin başlangıcında da Irak Türkmen ağızlarından derlenmiş pek çok metin bulmak mümkündür. Bu metinlerin transkripsiyonu da oldukça iyi ve araştırmacılar için kullanıma elverişlidir. Ancak Mehmet Kara bu eserdeki metinlerin birçoğunun manzum olmasının, bazı dil özelliklerinin ortaya çıkmasını engellediği görüşündedir (Kara, 1996: 934). Çoban Hıdır Haydar ve Hüseyin Şahbaz Hassan'ın ve diğer tez sahiplerinin yukarıda anılan tezleri de Irak Türkmenlerinin çeşitli ağız bölgelerine ait transkripsiyonlu metinler içermesi bakımından önemli ve değerli kaynaklardır.

Bu arada, Suphi Saatçi'nin kaleme almış olduğu ve içinde pek çok masal, bilmece, şaşırtmaca, dua, beddua, ninni, vb. halk edebiyatı ürünlerini barındıran *Kerkük Çocuk Folkloru* da kısmen ve emsallerine göre daha dikkatli bir şekilde transkribe edilmiş metinlere sahip olması bakımından bu hususta sayılabilecek önemli bir kaynaktır. Bunların yanında, Şakir Sabir Zabit'in *Kerkük'te İctimai Hayat (Folklor)* eseri de pek çok insan adı, yemek adı, çiçek adı, masal, bilmece, atasözleri, deyim, beddua ve tekerleme barındırır (Saatçi, 2016b: 36-40). Fakat, gerek kitabın hazırlanışındaki dağınıklıktan gerek metinlerin Arap harfli olmasından dolayı, bu eser Irak Türkmen ağızlarına vâkıf olmayan araştırmacılar için elverişli değildir. Tezimizde bu eserlerden yararlanırken yukarıdaki sınırlılıklar azami ölçüde göz önünde bulundurulmuştur.

Irak Türkleriyle ilgili diğer eserler ise sözlüklerdir. Kerkük ağzının başlıca iki sözlüğü bulunmaktadır. Bunlardan biri; Habib Hürmüzlü tarafından ilkin, 2003 yılında *Kerkük Türkçesi Sözlüğü* adıyla düzenlenmiş olan ve 2013'te genişletilerek *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü* adıyla yayınlanan ve 7000 civarında madde başı içeren sözlüktür. Habib Hürmüzlü'nün sözlüğü yeni harflerle ve madde başlarının tespitinde Türkiye Türkçesi

alfabe sırası esas alınmıştır; ancak Kerkük ağzında, başta ayın (ع), gayın (Ĝ-Ĝ), ha (Ĥ- ح) ve Hı (X-خ) sesleriyle telaffuz edilen kelimeler sözlükte ayrı birer bölüm hâlinde verilmiştir. Eserde maddelerin kaydedilmesinde tam olmasa da oldukça dikkatli bir transkripsiyon kullanılmıştır. Eser Kerkük ağzının bütün kelimelerini içermese de araştırmacılar için çok önemli bir kaynaktır. Hürmüzlü'nün sözlüğünde yeri geldikçe her bir kelimenin farklı Türkmen yörelerindeki ses ve kelime varyantları da sunulmuş; aynı kelimeye farklı yörelerde verilen farklı anlamlar da kaydedilmiş; böylece sözlük oldukça zengin bir muhtevaya ulaşmıştır. Bununla birlikte, eserin sözlük düzenleme tekniği bakımından kusur kabul edilebilecek bir özelliği birçok kalıplaşmış birleşik fiilin de madde başı yapılmış olmasıdır; fakat bu durum bizim çalışmamız için fazlaca sorun oluşturmamaktadır. Diğer bir sözlükse Ata Terzibaşı'na ait 5162 madde başı içeren üç ciltlik *Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük*'tür. Sözlükte, alfabenin bütün harfleri yer almamaktadır. Bu yönüyle sözlük tamamlanmış değildir. Terzibaşı'nın sözlüğü Arap harfleriyle düzenlenmiştir. Bu durum sözlükten yararlanmayı kısmen de olsa zorlaştırmaktadır. Ancak her madde başının Latin imlasıyla da kaydedilmiş olması Kerkük ağzına vâkıf olmayanların işini biraz olsun kolaylaştırmaktadır. Eserin söz varlığı ise oldukça çeşitlidir: halk arasındaki yaygın eski ve yeni kelimeler, bazı terimler, mecazlı ifadeler, ses taklidi kelimeler, çocuk dilinden alınmış kelimeler, vb. Maddelerin tanımlandırılmasında da birçok halk edebiyatı ürünü (atasözü, deyim, mani, hoyrat, vb.) kullanılmıştır (Saatçi, 2016a: 18-20). Böylece, madde başı malzemesinin yanında tanıklardaki malzemedenden de faydalanma imkânı doğmuştur. Bunların yanında, bir TDK yayını olan ve Irak Türkmen ağızlarından 1230 kelimenin yer aldığı *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* de bu alanda çalışanlara iyi bir kaynaktır. Yalnız bu eserde yer alan kelimelerden bazılarının anlamlandırılmasında hatalar bulunmaktadır (Hürmüzlü, 1999: 35-38). Bu eserdeki verilerden faydalanırken diğer kaynaklara müracaat etme gereğini de göz ardı etmedik.

Bu arada, yukarıda adı geçen tezlerin indekslerinde de bölgeyle ilgili geniş bir söz varlığına ulaşmak mümkündür. Bu söz varlığı transkripsiyonlu bir şekilde kaydedilmiştir. Yalnız, Irak Türkmen ağızlarıyla ilgili çalışmalarda uluslararası transkripsiyon işaretleri sadece yukarıda anılan J. Zeinulabdeen Jasim'in doktora tezinde kullanılmıştır. Diğer eserlerdeki transkripsiyon işaretleri tutarsızdır. Her bir eserin transkripsiyon sistemi için o eserdeki açıklamalara müracaat edilmelidir.

Atasözleri ve deyimler de geniş bir söz varlığını barındırır. Ayrıca bunlar kalıplaşmış ifadeler olduklarından bazı arkaik dil öğelerini de içerir. Bu yüzden tezimizi hazırlarken bölgeyle ilgili atasözü ve deyim kaynaklarını da ihmal etmedik.

Irak Türkmenlerinin deyim ve atasözü hazinesi de birkaç sözlükte kayıt altına alınmış durumdadır. Irak Türkleri arasında bu alandaki ilk ürün Hicri Dede'nin 1928'de yayınlamış olduğu Yadigâr-ı Hicri kitabındaki *Durub-ı Emsal* başlığını taşıyan şiiirdir. Bir sözlük niteliğindeki yayınların en önemlileri ise Şakir Sabır Zabit'in *Kerkük'te Hayat-ı İctimaiyye-Folklor (Irak Türkmenleri Ağzında Atalarsözü)*(1961), Ata Terzibaşı'nın *Kerkük Eskiler Sözü* (1962), Abdullatif Benderoğlu'nun *Atasözlerimiz* (1988), Şemsettin Türkmenoğlu'nun *Büyük Varlığımız Atasözleri ve Deyimlerimiz* (2004) gibi eserlerdir. Bu eserlerin tamamı (Şemsettin Türkmenoğlu'nunki hariç) eski yazılıdır ve hepsinde de deyimlerle atasözleri ayrıt edilmeden alfabetik sıraya konmuştur. Terzibaşı eserinde bazı deyimlerin ve atasözlerinin Irak Türkmen ağızlarındaki varyantlarını da verirken madde başlarının ve varyantların bünyesindeki bazı kelimelerin anlamlarını da yazarak eserini daha kullanışlı hâle getirmiştir. Benderoğlu'nun eseri de hazırlanış bakımından Terzibaşı'nunkine bezemektedir. Zabit'in eseri ise bir mecmua niteliğindedir. Dil çalışmaları için kullanışsızdır (Saatçi, 2016c: 12-17).

Türkiye'deki kullanıcılara en çok ulaşan bu alandaki çalışma İhsan Vasfi'nin, *Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri* eseridir. İlk 1985'te basılan bu sözlük Kerkük Vakfınca genişletilerek 2001 yılında yeniden basılmıştır. Sözlüğün ilk bölümünde deyimler ikinci bölümünde ise atasözleri yer almaktadır. Eserde, deyim ve atasözlerinin karşılıklarından başka bazı deyimlerin oluşum hikâyelerine de yer verilmektedir. Fakat eser, bilhassa deyim bölümünde bazı kusurlardan arındırılmış değildir. Mesela, “avrat-kişi, bakkal çakkal” gibi ikilemeler, “Allah versin, Allah saklasın” gibi kalıp sözler veya “aslan ağzı”³ (çiçek) gibi birleşik kelimeler de madde başı yapılmıştır (Saatçi, 2015b: 24-27). Buna karşılık, Kerkük ağzında sıkça kullanılan ve kalıplaşmış birleşik fiil yapısında olan *arvad al-* “erkek evlenmek”, *ağaç ye-* “sopa yemek”, *dilin al-* “ağzını aramak”, *dombalakuç ol-* “tepetaklak düşmek” gibi pek çok deyim sözlüğe alınmamıştır. Bizce, Irak Türkleriyle ilgili bütün atasözü ve deyim birikimi, en azından kaydedildiği hâliyle, dil biliminin esaslarına ve araştırma metotlarına göre yeniden ele alınarak bölgenin kapsamlı deyim ve atasözü hazinesi ortaya konmalıdır. Ayrıca, zaman içinde konuşma dilinde oluşan birçok deyim de

---

³ Sözlükte ayrı yazılmıştır.

derlenerek kaydedilmesi gereklidir. Zira, günümüzde Türkiye Türkçesinde dahi yüzlerce deyim henüz sözlüklere kaydedilmediği rahatlıkla söylenebilirken Irak Türkleri arasında da yeni kalıplaşmaların dikkatle incelenmesi ve değerlendirilmesi lazımdır.

Irak Türkmeni araştırmacılar kendi dil, edebiyat ve folklorlarının araştırılmasına fevkalade önem vermişler ve bu alanda birçok makale kaleme almışlardır. Irak Türklüğünün dil, edebiyat ve kültür değerlerinin araştırılmasında öncü bir isim olan Ata Terzibaşı'nın 1961'de Bağdat'ta çıkmaya başlayan Kardaşlık (الاءاء) dergisinde yayınlamış olduğu *Yazı Dili Konuşma Dili* (Terzibaşı, 1962b: 26-27) ve *Irak Türkleri ve Dil Özleştirmesi* (Terzibaşı, 1968: 47-49) bu alanda yazılmış öncü yazılardır. Yukarıda sözünü ettiğimiz Kardaşlık (الاءاء) dergisi sayfaları Irak Türkleri arasında bazı imla tartışmalarına da zemin oluşturmuştur. Nitekim Ata Terzibaşı'nın *Sağır Kef* (Terzibaşı, 1962a: 26-27) ile *Elifba Kitabı ve Tavsiyelerimiz* (Terzibaşı, 1971: 17-20) yazılarına karşı İzeddin Abdi Bayatlı'nın *Eski Yazıda İmlâ Güçlüğü* (Bayatlı, 1961: 38-39) başlığını taşıyan makalesi ve İbrahim Dakuklu'nun (مشاكلها- اسبابها - علاجها) (Türkmen Dili, Problemleri-Sebepleri-Çözüm Yolları) (Dakuklu, 1962: 10-12) yazısı imla meselesini ele alan diğer yazılardır. Bunların yanında, Habib Hürmüzlü'nün, İstanbul'daki Kerkük Vakfınca yayınlanan Kardaşlık dergisinde kaleme aldığı *Irak Türkmen Ağzı ve Yazılı Metinlerde İmla Sorununa Toplu Bir Bakış* makalesi (Hürmüzlü, 2008: 26-33) de Irak Türklüğünün imla sorunlarına yönelik başlıca ürünlerdendir.

Irak'taki Türkmen ağızları, Türkiye'deki araştırmacılar tarafından da birçok makaleye ve bildiriye konu olmuştur. Sadettin Buluç'un, *Kerkük Hoyrat ve Manilerinde Başlıca Ağız Özellikleri* (Buluç, 2007: 271-279), *Tellâfer Türkçesi Üzerine* (Buluç, 1974: 49-57), *Irak'ta Hanekin Türk Ağzı Üzerine* (Buluç, 2007: 280-283) makaleleri bu bölgenin ağızlarına dikkat çeken ve oldukça isabetli tespitlere yer veren Türkiye'deki ilk çalışmalardır. Günümüz Türkologlarından Suzan Tokatlı'nın *Irak Türkmen Türkçesinde Ki'si Düşmüş Birleşik Cümleler* (Tokatlı 2012b: 99-105) ve *Irak Türkmen Türkçesinde Bazı Zarf-Fiil Eklerinin İşlev ve Kullanım Özellikleri ile Zarf-Fiil Görevindeki Yapılar* (Tokatlı, 2012a: 1-12) makaleleriyle F. Sibel Bayraktar'ın *Irak Türkmen Türkçesinde Uzun Ünlüler* (Bayraktar, 2002: 28-32) makalesi ile *Irak Türkmen Türkçesinde Bağlama Edatları* (Bayraktar, 231-246) başlıklarını taşıyan bildirileri ve tarafımızdan kaleme alınan *Nermin Neftçi'nin "Kerkük'te Bulduklarım" Eserinde Kerkük Ağzı Dil Malzemesi* (Saatçi, 2016d: 34-39), vb. bu alanın dikkat çeken eserlerinden yalnızca birkaçıdır.

Tokatlı'nın ikinci sırada anılan çalışması (Tokatlı, 2012a: 1-12) ve Bayraktar'ın makalesi Irak Türkmen ağızlarındaki arkaik unsurlardan bazılarını ele alan ve değerlendiren çalışmalarıdır.

Tezimizi hazırlarken bölgenin söz varlığıyla ilgili dar kapsamlı çalışmalara da müracaat ettik. Bu alandaki en önemli eser Necat Kevseroğlu'nun *Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu*'dur. Eserde Irak coğrafyasındaki pek çok Türkçe yer adı kayıt altına alınmıştır. Bunların içinde arkaik vasfı taşıyanlar tezimizde dikkate alınmıştır. Bunun yanında Irak Türklerinde çok zengin bir kalıp söz hazinesi vardır. Bunları da M. Mehdi Bayat *Irak Türkmenlerinde Kalıplaşmış Sözcükler* makalesinde (Bayat, 2008: 685-694), Aydın Kerkük de *Kerkük'ten Derlenmiş Dilek Sözcükleri* yazısında (Kerkük, 1973: 48-49) okuyucuların istifadesine sunmuşlardır. Çoban Hıdır Haydar ise Kerkük ağızındaki birleşik kelimeleri derleyerek *Irak-Türkmen Ağızlarında Birleşik Kelimeler* makalesinde bu zengin hazineyi kayıt altına almıştır (Haydar, 1996: 219-224). Tarafımızdan kaleme alınan *Özbekistan'dan Kerkük'e Akralık ve Hitap Kelimelerimiz* bildirisinde de Kerkük ağızındaki bir kısım söz varlığı Özbek Türkçesiyle karşılaştırılarak bir yandan Irak Türkleriyle Özbek Türklerinin söz varlığının benzerlikleri vurgulanırken diğer yandan Türk dilinin, Kerkük ağızında yaşayan zenginlikleri ve kelime çeşitliliği ortaya konmaya çalışılmıştır (Saatçi, 2014: 329-335). Ayrıca yine tarafımızdan kaleme alınan *Tap- Fiili ve Türevlerinin Türkiye Türkçesi, Irak Türkmen Ağızları ve Azerbaycan Sahasındaki Anlamlarının Karşılaştırılması* (Saatçi, 2015a: 1-11), *Irak Türkmen Ağızlarında Yemin Sözcükleri Üzerine* (Saatçi, 2017: 28-30) gibi yazılar da bölgenin söz varlığı üzerindeki çalışmalarıdır.

Gerek Bağdat'ta, 1961'den beri Türkmen Kardeşlik Ocağı tarafından yayınlanan *Kardeşlik* (الأخاء) gerek İstanbul'da aynı adla Kerkük Vakfınca, 1999'dan bu yana yayınlanan *Kardeşlik* dergilerinde Irak Türklerine ait birçok dil ürünü (atasözü, deyim, bilmece, tekerleme, mani, hoyrat, ninni, vb.) de yayınlanmıştır. Bu iki dergi araştırmacılar için çok verimli kaynaklardır. Kardeşlik dergisinin yanı sıra, Kerkük'te 1958-1959 yıllarında yayınlanan *Beşir* gazetesinde de çok sayıda dil ürünü (atasözü, deyim, bilmece, tekerleme, vb.) yayınlanmıştır. Biz de tezimizi hazırlarken bu süreli yayınların koleksiyonlarından epeyce faydalanmaya çalıştık.

Irak Türkleriyle ilgili akademik yayınlara ulaşmak için başvurulabilecek kaynakların bir kısmı da TDK'nin süreli yayınlarıdır. Bilhassa, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*⁴, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*⁵ ve *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* dergilerinde Irak Türkleriyle ilgili pek çok makaleye ve tanıtma yazısına ulaşılabilir. Mesela, Habib Hürmüzlü'nün yayınlamış olduğu *Kerkük Türkçesi Sözlüğü* üzerine iki tanıtma yazısından birini Mustafa Arğunşah Türk Dili'nde (Argunşah, 2004: 282-284) diğerini Murat Küçük Türk Dünyası'nda yayınlamıştır (Küçük, 2004: 53-60). H. Kemal Bayatlı'nın kaleme aldığı, yukarıda da anılan *Irak Türkmen Türkçesi* Mehmet Kara'nın kalemiyle Türk Dünyası'nda (1996: 235-252), F. Sibel Bayraktar'ın yazısıyla da Türk Dili'nde okuyucuların dikkatlerine sunulmuştur (Bayraktar, 1998: 472-474). Ayrıca, Mustafa Canpolat, Abdüllatif Benderoğlu'nun *Irak Türkmen Dili*'ni (Canpolat, 1977: 654-655), Mustafa Arğunşah da Gazanfer Paşayev'in *Kerkük Dialektinin Fonetikası*'nı (Argunşah, 2004: 373-377) Türk Dili dergisinin sayfalarında tanıtmış ve değerlendirmişlerdir. Bu arada, Türk Dili dergisinin Mart 2003 sayısında, Irak Türkmen Kültürü dosyası içinde Irak Türklerinin dil, kültür ve edebiyatına dair birçok yazıya yer verilmiştir. TDK, yayınladığı dergilerdeki yazıları internet ortamında da okuyucusuyla paylaşmaktadır. *TDK Süreli Yayınlar Veri Tabanı*'nda Irak Türkmenleriyle ilgili dergideki bütün yazılara ulaşmak mümkündür.

Irak Türkleriyle ilgili yayınların tanıtıldığı bir başka dergi de Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından yayınlanan *Türk Kültürü*'dür. Ata Terzibaşı'nın derleyerek kitaplaştırdığı *Arzu Kamber Matalı* ve Şakir Sabır Zabit'in *Kerkük'te İctimai Hayat (Folklor)* kitabı bu dergide Şükrü Elçin'in kaleminden okuyuculara ve araştırmacılara tanıtılmıştır (Elçin, 1964: 72-73; Elçin, 1967: 873-874). Gazanfer Paşayev'in düzenlediği *Kerkük Folkloru Antolojisi* da İsa Özkan tarafından, aynı dergide tanıtılmış (Özkan, 1998: 120-124) ve değerlendirilmiştir.

Tezimizde Irak Türkmenlerinin dili, kültürü ve edebiyatı hakkında yazılmış daha başka kaynaklara da müracaat edilmiştir. Zira, Irak Türkmenleriyle ilgili bazı kaynak eserlerde de çeşitli bilgiler yer almaktadır. Mesela, Suphi Saatçi'nin kaleme almış olduğu *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'ndeki "Kerkük" maddesi ve Irak Türkleriyle ilgili diğer maddeler. *Türk Dünyası El Kitabı*'nda ise Necmettin Esin'in ve Ziyat Akkoyunlu'nun kaleme almış oldukları bölümler Irak Türklerinin dil, kültür ve edebiyatlarına dair toplu bilgiler içerir.

⁴ Bundan sonra "Türk Dili" diye anılacaktır.

⁵ Bundan sonra "Türk Dünyası" diye anılacaktır.

Son yıllarda yayına giren dergilerden biri olan *Turkish Studies*'de de Irak Türklerinin dil meselelerine dair yazılar yayınlanmıştır. Bunlardan en önemlileri Nevzat Özkan'ın *Irak Türk Edebî Dilinin Tarihî Gelişimi* (Özkan, 2009: 89-107) ve Mehmet Hazar'ın *Irak Türkmenlerinin Dünü ve Türkçesi* (Hazar, 2007: 358-364) makaleleridir.

Bütün bunlara ek olarak Irak Türkmenlerinin dil varlıkları ve bunlar üzerine 2014 yılına kadar yapılmış akademik ve yarı akademik çalışmaların bibliyografik künyeleri bir makaleyle tarafımızdan bir araya getirilmiş, çeşitli açıklamalarla desteklenerek alanın uzmanlarına sunulmuştur (Saatçi, 2014: 21-47).

Çalışmamızın inceleme bölümünde, burada özetle sunmaya çalıştığımız konuların ayrıntıları görülecektir.

1. BÖLÜM

1. TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Dilin Çeşitli Formlarının (Dil, Lehçe, Ağız, Şive, Aksan) Tanımlanması

Tezimizde konu ettiğimiz arkaiklik ve ITA'daki arkaik unsurların incelemesine başlamadan önce çalışmamızın teorik çerçevesini çizmeyi, bu amaçla da öncelikle dil ve onun çeşitli formlarını ele alarak bunlar üzerindeki çeşitli bakış açılarına dayanan görüşleri bir arada değerlendirmek ve bazı yaklaşımlarımızı sunmakla söze başlamayı uygun buluyoruz.

Her şeyden önce dil, yazı dili ve konuşma dili olmak üzere iki ayrı form hâlinde karşımıza çıkmaktadır. Elbette ki konuşma dili yazı diline göre daha önceki bir dönemde oluşmuştur ve dilin tarihî akışı içinde çokça dallanmış ve bölgeden bölgeye farklı özellikler gösterir hâle gelmiştir. Yazı dili ise konuşma diline göre daha muhafazakârdır. Eğitim, ticaret, hukuk, din, bürokrasi vb. alanlarda kullanıldığından ve ağızlara göre daha geniş bir kitlenin ortak iletişim ihtiyacına cevap verdiği için, ağızlara nazaran değişme sıklığı daha düşüktür. Bu yüzden, yazı dilindeki değişiklikler daha uzun bir süreçte gözlenir.

Her dilin yayılma alanının genişliği farklıdır. Bu durum dilin dallanmasını da etkiler. Mesela, dar bir bölgede kullanılan bir konuşma dilinde ancak bölgeden bölgeye değişen farklılıklar gözlenebilir. Oysa, birbirinden çok farklı coğrafyalarda yayılmış bulunan, çok farklı kültür ve medeniyet sahalarına dağılmış dillerin konuşma formları arasındaki farklılıklar basit bölge farklılıklarının çok ötesindeki özelliklerin de o dil formunda gözlenmesini beraberinde getirir. Bu durumda, bölgeler arasındaki farklılıklarla coğrafyalar arasındaki farklılıkları adlandırmada “ağız” ve “lehçe” gibi farklı terimlerin kullanılması ihtiyacı belirir.

Yazı dili ile konuşma dili arasındaki ilişkilerse farklı şekillerde ortaya çıkar. Mesela, Atlas Okyanusu'ndan Basra Körfezi'ne kadar uzanan epeyce geniş bir coğrafyada kullanılan Arapçanın yazı dili bütün Arap ülkelerinde ortaktır. Bu durum Arapların yazılı iletişiminde kolaylaştırdığı gibi en doğudaki Irak, Kuveyt, Suudi Arabistan'da yaşayan Araplarla Batı Afrika'daki Fas, Tunus, Cezayir Arapları arasında tarih, coğrafya, kültür ve etnisiteden (kavmiyet) doğan ve anlaşmayı güçleştirebilecek farklılıkları da ortadan kaldırmaya yarar. İngilizce için de benzer hükümler verilebilir. Bu dilin anavatanı olan Britanya adasındaki

kullanıcılarla ABD, Avusturalya, Yeni Zelanda, Kanada gibi ülkelerde yaşayanlar arasında her ne kadar apayrı coğrafyaların getirdiği farklılıklar görülebilirse de İngilizcenin yazı dili bütün bu ülkelerde ortaktır. Bu yüzden, geniş coğrafyalara yayılmış bir dilin kullanıcıları konuşma diliyle anlaşamadıkları zaman yazı dilini de konuşmada kullanarak iletişim kurabilirler. Böylesi durumlarda yazı dilinin birleştirici rolü daha belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Yazı dili bu gibi durumlarda, geçici de olsa konuşma dilinin yerini tutmuş olur.

Türk dilinin durumu ise yukarıda anılan dillerden biraz farklıdır. Türkçe 13. yüzyıla kadar tek bir yazı dili hâlinde ulaşırken bu asırdan sonra Türklerin Anadolu, İran, Irak, Suriye gibi ülkelere de yayılması sonucunda coğrafyalar arası farklılıklar ortaya çıkmış ve bu tarihten sonra iki farklı yazı dili hâlinde yoluna devam etmiştir. Tarihte, Türkçenin Orta Asya ve Kıpçak sahasındaki yazı diline “Çağatayca”; Anadolu, Irak, Suriye, Rumeli coğrafyalarında gelişen yazı diline de sonraları “Oğuzca” denmiştir. Günümüzde bilim dünyasında bu yazı dillerine sırasıyla “Doğu Türkçesi” ve “Batı Türkçesi” de denmektedir. Çeşitli siyasi ve tarihî etkenlerden dolayı Türk dünyasında son bir asırda sözlü ve yazılı iletişim geçmiş asırlara göre gerilemiş; ancak 1990 sonrasında, Doğu blokunun dağılmasıyla Türk dünyasındaki Türk dili kullanıcıları arasında siyasi ve sosyal ilişkiler yeniden canlanmıştır. Bugün için TT yazı dili Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde eskisine göre çok daha fazla anlaşılır olmuştur. Türk dünyasında gittikçe gelişen Latin alfabesine geçiş sürecinin de bu iletişim güçlüklerini bir parça da olsa ortadan kaldırması beklenmektedir.

Bu bilgiler ışığında dilin farklı bölgelerde ve coğrafyalardaki dallanmalarının (dil, lehçe, şive, ağız, aksan) dilcilik açısından nasıl adlandırıldığını, hangi terimlerle bu farklılıkların karşılandığını bazı araştırmacıların aşağıdaki tanımları vasıtasıyla sunmaya çalışacağız.

Günay Karaağaç üzerinde durduğumuz kavramları aşağıdaki gibi tanımlamıştır:

Dil (language): İnsana, ait olduğu gerçek dünyadan ayrı ve onun kanunlarına bağlı olmayan yapay bir dünya kurma ve tabiata tarihi katma imkânı veren, toplumsal uzlaşılarla dayalı bir saymacalar sistemi ve ses-anlam ilişkisi bütünüyle nedensiz olan, seslerden örülü ortak öğretilmeler toplamıdır (Karaağaç, 2013: 274).

Lehçe (dialect): Ölçünlü dilin egemenliğindeki coğrafyanın bir parçasında kullanılan ve ölçünlü dilin bozuk ve aşağı görülen bir kullanımından ibarettir (Karaağaç, 2013: 581).

Ağız (*local language, regional dialect, local dialect, subdialect*): Bir yazı dilinin belirli bir bölgesinde konuşulan dil ağızdır. Bir ölçünlü dil içinde bulunan, coğrafyaya dayalı sesletim farklılıkları “ağız” olarak bilinir (Karaağaç, 2013: 75-76).

Aksan (*Accent, areal pronunciation*): Bir ses bilgisi terimidir. Sözlü dil kullanımının, ölçünlü söyleyişin dışında kaldığı durum aksan olarak bilinir (Karaağaç, 2013: 82).

Kâmile İmer vd. de şu tanımları vermişlerdir:

Dil (*language*): Nedensiz simgelerden oluşan, bildirişimin gerçekleşmesini sağlayan dizge; çok boyutlu kavramlar bütünü (İmer vd, 2013: 87).

Lehçe (*dialect*): Dilin özellikle belli bir alanda yaşayan topluluk tarafından konuşulan biçimi (İmer vd, 2013: 190).

Ağız (*subdialect*): Ölçünlü dil ya da aynı ölçünlü dilin birleştirdiği lehçe içinde birbirine benzeyen konuşma biçimlerinin/birey dillerinin toplamı; örnek: Kütahya, Rize, Erzurum,... İstanbul ağız ölçünlü Türkçeye teme olan ağızdır (İmer vd, 2013: 19).

Şive: Bir dilin bir bölge halkına yabancı bir ulusa ya da etnik gruba özgü söyleyiş biçimiyle kullanımı; örnek: Türkçeyi Karadeniz şivesi, Rum şivesi ya da Amerikan şivesiyle konuşmak (İmer vd, 2013: 240).

Berke Vardar vd. de aynı terimleri aşağıdaki tanımlarla kaydetmişlerdir:

Dil (*Language*): Belli bir insan topluluğuna özgü, çift eklemli sesli göstergeler dizgesi (Vardar vd., 1980: 58).

Lehçe (*dialect*): Bir dilin tarihsel, toplumsal, ekinsel nedenlerle zaman ya da uzamda söyleyiş, dil bilgisi ve sözlük açılarından ayrılaşmış biçimi (Örnek: Çuvaş lehçesi) (Vardar vd., 1980: 109-110).

Ağız (*local language, vocational slang, es. t. şive*): Bir dil ya da lehçe alanı içinde yer alan konuşma biçimlerini, söyleyiş türlerini, kimi durumlarda da toplumsal özellikleri yansıtan kullanımların her biri (Vardar vd., 1980: 18).

Zeynep Korkmaz’ın vermiş olduğu tanımlar da şunlardır:

Dil (language): İnsanlar arasında karşılıklı haberleşme aracı olarak kullanılan; duygu, düşünce ve isteklerin ses, şekil ve anlam bakımından her toplumun kendi değer yargılarına göre şekillenmiş ortak kurallarının yardımı ile başkalarına aktarılmasını sağlayan, seslerden örülü, çok yönlü ve gelişmiş bir sistem (Korkmaz, 1992: 43-44).

Lehçe (dialect): Bir dilin tarihî, siyasi, sosyal ve kültürel sebeplerle değişik bölgelerde, zamanla ses yapısı, şekil yapısı, kelime hazinesi, bakımından önemli farklarla birbirinden ayrılan kolları: Türkçenin Azeri, Anadolu, Kazak, Kırgız, Türkmen lehçeleri gibi (Korkmaz, 1992: 107).

Ağız (local dialect, local language, Osm. şive): Bir dilin veya bir lehçenin daha küçük yerleşim bölgelerinde yazı diline oranla birbirinden az çok ayrılan konuşma biçimleri (Korkmaz, 1992: 4).

Şive: Bkz. ağız (Korkmaz, 1992: 143).

Mehmet Hengirmen'in tanımları da şunlardır:

Dil (language): İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan ve sese, seslerin birlikteliğine, bu birlikteliklerin anlamlı olmasına ve anlamlı ses birliklerinin dizimine dayalı doğal araç (Hengirmen, 1999: 117).

Lehçe (dialect): Ana dilden koparak farklılaşan, ses ve biçim yönünden önemli ayrılıklar gösteren dil. Azerbaycanca, Türkmençe, Özbekçe, Kırgızca, Kazakça,... (Hengirmen, 1999: 274).

Ağız (local language): Ana dilin alanı içinde ses ve söyleyiş yönünden görülen ayrılık. Türkiye Türkçesinde bulunan bazı ağızlar şunlardır: İstanbul ağızı, Rumeli ağızı, Urfa ağızı, Muğla ağızı,... (Hengirmen, 1999: 18).

Şive (accent): Dilin yörelere göre ortaya çıkan söyleyiş farklılıklarına bağlı olarak biçimlenen biçimi. (Hengirmen, 1999: 349).

Muharrem Ergin de aynı terimler için şu tanımları yapmıştır:

Dil: İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen

zamanlarda atılmış bir gizli anlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş bir müessesedir (Ergin, 2009: 3).

Lehçe: Bir dilin bilinen ve takip edilebilen tarihinden önce, karanlık bir devrinde kendisinden ayrılmış olup çok büyük ayrılıklar gösteren kollarına lehçe denir (Ergin, 2009: 10).

Şive: Bir dilin, bilinen tarihî seyri içinde ayrılmış olup bazı ses ve şekil ayrılıkları gösteren kolları, bir kavmin ayrı kabilelerinin birbirinden farklı konuşmalarıdır (Ergin, 2009: 10).

Ağız: Bir şive içinde mevcut olan ve söyleyiş farklarına dayanan küçük kollara, bir memleketin çeşitli bölge ve şehirlerinin kelimeleri söyleyiş bakımından birbirinden ayrı olan konuşmalarına verdiğimiz addır. Ağızlarda ses (söyleyiş), şivelerde ses ve şekil, lehçelerde ise ses ve şekilden başka kelime ayrılıkları ... bulunur (Ergin, 2009: 10).

Süer Eker'in tanımları da şunlardır:

Dil: İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan, işaret ettikleri nesne ve kavramlarla aralarında doğrudan bir ilişki bulunmayan ses simgelerinden oluşan bir dizgedir (Eker, 2002: 3).

Ağız: Bir dil veya lehçenin daha küçük yerleşim bölgelerinde, yazı diline oranla birbirinden az çok ayrılan konuşma biçimidir (Eker, 2002: 46).

Kerim Demirci ise şu tanımları vermektedir:

Ağız: Temelde aynı dili konuşan toplulukların küçük veya orta ölçekli mesafelere dağıldıklarında dillerinde ortaya çıkan küçük çaplı fonetik, morfolojik veya leksikal farklar bir dilin ağızlarını oluşturur (Demirci, 2014: 309).

Lehçe: Coğrafi ve diğer tesirler neticesinde aynı dil içerisinde görülen farklılaşma seviyesinden daha ileri derecedeki farklılaşmayı gösterir (Demirci, 2014: 310).

Dil, Lehçe, Şive, Ağz, Aksan Terimlerinin ve Tanımlarının Topluca Değerlendirilmesi

Yukarıdaki tanımları aktardıktan sonra değerlendirmelerimizi şu üç başlık altında ortaya koymaya çalışacağız: **Dil-lehçe İlişkisi, Şive teriminin ve tanımlarının değerlendirilmesi ve Ağz teriminin ve tanımlarının değerlendirilmesi**

Dil-Lehçe İlişkisi

Dil ile lehçe kavramlarının ilişkisi bakımından Türkoloji çevrelerinde çeşitli görüş farklılıkları vardır. Biz öncelikle, hangi akademik kurumların, çeşitli Türk diyalektlerini adlandırmada hangi terimleri benimsediğini belirtmekte fayda görmekteyiz:

1. Dünya Türk dilbilim çevreleri ve Hacettepe Üniversitesi: *dil*.

2. **Ankara Üniversitesi: *lehçe*** (uzak lehçe: Yakutça ve Çuvaşça, yakın lehçe: bunların dışındakiler).

3. **İstanbul Üniversitesi: Yakutça ve Çuvaşça *lehçe*, diğerleri *şive*.** (Tekin, 1978: 178-179).

Talât Tekin, Günay Karaağaç, Süer Eker, Kerim Demirci ve Kâmile İmer gibi dilciler iki ayrı konuşma formunun dil mi lehçe mi olduğunu “anlaşma oranı” ile izah etme taraftarıdır. Onlara göre, iki farklı konuşma formunu kullanan iki kişi ilk kez karşı karşıya geldiklerinde anlaşabiliyorlarsa bunlar aynı dili kullanmaktadırlar. Değilse farklı dillerle konuşmaktadırlar. Bu kişilerin dillerinin aynı kökten gelmiş olması, iletişim sağlanmadığı takdirde, onların aynı dili konuştuklarını göstermez (Tekin, 1978: 179-183; Eker, 2002: 46; Demirci, 2014: 312; Karaağaç, 2013: 76, 581; İmer vd., 2011: 190). Mesela, Almanca ile İngilizce, Hintçe ile Farsça, Arapça ile İbranice her ne kadar aynı kökten gelmiş olsa da bunlar birbirlerine göre lehçe değil, dildir (Demirci, 2014: 312; Tekin, 1978: 181-182). Bu hususta Talât Tekin Çuvaşça-Türkçe, Yakutça-Türkçe arasında bazı deneyler de yaparak anlaşma yüzdelerini ortaya koyar ve deneyler sonucunda ortaya çıkan düşük yüzdelerle bu konuşma formlarını kullananların anlaşmasının mümkün olmadığını belirtir (Tekin, 1978: 179-183). Bu görüşün taraftarları, Çuvaşça ve Yakutça gibi konuşma formlarını “dil” değil de “lehçe” sayanların milliyetçilik, Turancılık gibi ideolojik yaklaşımlar içinde olduklarını iddia ederler (Demirci, 2014: 312; Tekin, 1977: 15-18). Kısacası, bu görüşün taraftarlarına

göre, Çuvaşça, Yakutça, Kazakça, Özbekçe, Türkmençe birer “lehçe” veya “şive” değil, birer dildir.

Bu gibi Türkologların bir başka dayanağı da milletler arası dilbilim çevrelerinde ağız-lehçe- dil silsilesiyle ifade edilen kategorileştirmedir. Tekin bu sıralamada yeri olmayan “şive”nin ancak “aksan” karşılığı olabileceğini ve “lehçe” teriminin Türk diyalektlerini anlatmada yanlış bir terim olduğunu, eğer bunlar birer lehçe ise hangi dilin lehçesi olduğunu, araştırmacıların, üzerinde çalıştıkları malzemeyi doğru adlandırmaları gerektiğinin altını çizer (Demir, 2005: 27). Buna rağmen, çeşitli Türk topluluklarının konuşma formlarına “dil” diyen Türkologlar bunların akraba olduklarını kabul ederler (Tekin, 1977: 18; Demirci, 2014: 312).

Farklı Türk topluluklarının farklı konuşma formlarını “lehçe” değil de dil olarak değerlendiren Tekin, Türk dilindeki lehçeleşmenin çok eski çağlarda meydana geldiğini, bugün artık o lehçelerin devamı olan konuşma formlarının birer dile dönüşmüş olduğunu söyler. Ona göre, Türk dilindeki lehçeleşme 5-6. yüzyıllarda ortaya çıkmıştı. O çağda Altay dağları bölgesinde konuşulan Doğu Türkçesi (Asıl Türkçe) ve Kuzey Kafkasya’da Kuban Irmağı civarında kullanılan Batı Türkçesi (Bulgar Türkçesi) Türk dilinin başlıca iki lehçesiydi. Bunlardan Bulgar Türkçesinde /z/ fonemi yerine /r/ fonemi, /ş/ fonemi yerine de /l/ fonemi kullanılmaktaydı. Dolayısıyla Tekin, Türk dilinin lehçelere ayrılmasının, bugün değil, ana Türkçe döneminde gerçekleştiğini kabul eder (Tekin, 1977: 16, 18).

“Türk dilleri” terimini kullanan T. Tekin ve onunla benzer görüşleri paylaşan bazı Türkologlar coğrafi, kültürel ve siyasi etkenlerin farklı dillerin oluşmasında rolü olduğunu ileri sürerler. Nitekim, Tekin ana Latin dilinden İtalyanca, Fransızca, Romence, İspanyolca ve Portekizcenin; ana Germen dilinden de zamanla Almanca, İngilizce, İsveççe, Danca, Norveççe gibi dillerin doğduğunu anlatır (Tekin 1977: 18). Tekin ayrıca, “Türk dilleri” teriminin geçerliliğini ortaya koymak için, yazılarında sık sık dile getirdiği “anlaşma oranı” tezini de yok sayarak Türk lehçelerini tasnif ederken anlaşma oranı çok yüksek olan Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesini ayrı birer dil olarak gösterir (Tekin, 2005: 385).

Talât Tekin, “Türk dilleri” terimini savunurken şunları da söyler: “Türkiye Türkçesine en yakın olan Türk yazı dilleri Azeri ve Gagauzcadır. Azeriler ve Gagauzlar politik bakımdan bize bağlı olsaydılar, Azeri ve Gagauzca Türkçenin diyalektleri sayılırdı.” (Tekin, 1977: 17) Bu satırlarda Tekin, bu iki lehçenin, politik şartların farklı olması

durumunda birer diyalekt (ağız) olarak da tanımlanabileceğini belirtir ki bu, hiç de objektif bir hüküm değildir. Çünkü. Kars, Iğdır, Ardahan illerimizin sınırları içinde yaşayan vatandaşlarımızın bir kısmı günlük hayatta Türkiye Türkçesini değil, Azerbaycan Türkçesini kullandıkları hâlde ve bu iller Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde olmasına rağmen, buralar Türkiye Türkçesinin değil; Azerbaycan lehçe sahasının birer ağız bölgesidir (Ercilasun 1983: 145). Zaten, Tekin de Türk lehçelerini tasnif ederken Kaşkay, Aynallu, Kerkük, Erbil, Tebriz ve Doğu Anadolu ağızlarını “Azeri” sahası içinde göstermiştir (Tekin, 2005: 382, 385). Bu durumda, Tekin’in kendi tasnifindeki bilgilerle daha önceki yazısında yazdıkları çelişmektedir. Kaldı ki Tekin, yukarıdaki alıntıda sıraladığı konuşma formlarını doğrudan “dil” diye de nitelemiyor. Bunların birer yazı dili olduğunu bildiriyor. Zaten, Türk dünyasındaki bütün yazı dillerinin, farklı Türk lehçelerinin birer ağız bölgesine göre yapılandırıldığı gerçeği dikkate alındığında, T. Tekin’in bu konuşma formlarının gerçekte birer lehçe olduğunu dolaylı olarak kabullendiği de ortaya çıkmış olur.

“Türk dilleri” görüşünü benimseyen Türkologlar, dilin diğer işlevlerini göz ardı edip iletişim aracı olma işlevini fazlaca öne çıkararak daha soyut ve eş zamanlı bir dil anlayışını ortaya koymaktadırlar. Oysa, dilcilik çalışmalarında dilin art zamanlılık bakımından da incelenmesi gereklidir. Üstelik, T. Tekin ABD’ye gitmeden önceki yazılarından birinde Sovyet Türkolojisinin tarihî Türk lehçelerine yeterince önem vermediğinden dolayı bugünkü lehçeleri de layıkıyla kavrayamadıklarından bahseder ve birtakım politik sebeplerle Sovyet Türkolojisinin Türk lehçeleri arasındaki basit farklılıkları abartarak bunların birer dil olduğu tezini eleştirir (Tekin, 1959: 380-381). Tekin’in zaman içinde dil meselelerine bakışındaki farklılaşmayı normal karşılasak da “Türk dilleri” anlayışı yine de sorgulanmaya muhtaçtır. Zira, dil bilimiyle uğraşanlar “dil-lehçe” farkının günlük hayatta nasıl anlaşılması gerektiğini anlamak ve anlatmakla yükümlü oldukları kadar belli bir dildeki dallanmalar arasındaki ilişkileri de göz önüne alarak “lehçe” ve “dil” gibi kavramların ne anlama geldiğini, sınırlarının ne olduğunu, dilin tarihî gelişimi içindeki yerlerini anlamak ve anlatmakla da yükümlüdürler. Çuvaşcanın ve Yakutçanın bazı verilerinin Türkçenin karanlıkta kalmış meselelerine ışık tutması, eski Türkçenin ve sonraki devirlerde ortaya çıkan Çağatayca, Kıpçakça ve Oğuzca gibi tarihî yazı dillerinin bugünkü Türk lehçelerini anlamada bize yardımcı olması, farklı Türk lehçelerindeki ve ağızlardaki ses değişmelerinin Türk dilinin genel yapısı ve tarihî akışına ışık tutması “dil” diye adlandırılan farklı konuşma biçimlerinin aslında birer “lehçe” olduğunu gösterir.

T. Tekin ve ona yakın duran Türkologların “anlaşma oranı” tezine karşılık A. Bican Ercilasun şu görüşe yer verir: Her ne kadar bir Kazak Türkü ile bir Türkiye Türkü ilk karşılaşmada birbirlerini anlamakta güçlük çekseler de Türkiye kökenli birinin Kazak Türkçesini kavraması için gerekli zaman, bir yabancı dili (Arapça, İngilizce, Almanca, vb.) öğrenmek için harcanacak zamana göre kesinlikle çok daha kısadır (Ercilasun 1993: 76-77). Bu durum Türk topluluklarının farklı konuşma formlarının birer “dil” değil, her birinin birer “lehçe” olduğunu gösterir. Ercilasun ayrıca; Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin birbirlerine çok yakın olduklarını, bu yakınlığın Özbek Türkçesi ile Uygur Türkçesi, Kazak ile Kırgız Türkçeleri, Tatar ile Başkurt Türkçeleri, İdil-Ural ve Kuzey Kafkasya bölgelerindeki Türk lehçeleri arasında daha da fazla olduğunu belirtir (Ercilasun 1993: 76).

O hâlde, her ne kadar tarihî, kültürel ve siyasi şartlar altında, farklı Türk toplulukları kendi konuşma formlarını birer dil gibi algılasalar da dilciler için bunlar her şeye rağmen birer “lehçe”dir. Şu hususu da eklemek gereklidir ki dil bilimindeki bir sorunu çözmek için günlük hayattaki bazı siyasi ve sosyal algıları öne sürmek araştırmacılığın esaslarıyla bağdaşmaz. Şöyle ki “anlaşma oranı” olarak ileri sürülen tez, dilin günlük hayattaki kullanımıyla ilgilidir. Oysa, bir araştırmacı için dil, kişilerin her birinin dil algısından bağımsız da ele alınabilmelidir. Dilci dili masaya yatırıp onun üzerinde çalışırken dilin bütün yönlerini, safhalarını ve işlevlerini dikkate almak zorundadır. Kaldı ki bugün Türkiye Türkçesinin farklı ağızlarını konuşanlar arasında dahi anlaşma oranının farklı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Kişilerin idyolekti, yaşı, sosyal konumu, kültür seviyesi, dile olan ilgisi ve yatkınlığı da farklı ağızlar arasındaki anlaşma oranını etkileyecektir. Farklı ağızlarla konuşanların birbirlerini yanlış anlamalarından doğan durumların, edebiyatta ve tiyatro sanatında mizah konusu olduğunu da hatırlamalıyız. Bu yüzden “anlaşma oranı” tezi hem objektif olmaktan uzak hem de yetersiz bir ölçüttür. Kaldı ki dil ile lehçeyi ayırt etmeyi “anlaşma oranı”na bağlamak dili yalnız ve yalnız yüz yüze anlaşma aracı olarak algılamak gibi kısır bir anlayışa saplanmak anlamına gelir.

T. Tekin ve benzer görüşleri paylaşanlar dünyadaki diğer dil ailelerinde gözlenen gelişmelerle Türk dilinin gelişmesini bir tutmaktadırlar. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Almanca-İngilizce, Arapça-İbranice, Hintçe-Farsça arasındaki ilişkiler şüphesiz ki Türk lehçeleri arasındaki ilişkilerle aynı potada değerlendirilemez. Her dilin tarih içindeki gelişme safhalarının ve oluşum süreçlerinin araştırılması, dillerin günümüzdeki dallanmalarını ve bu dallanmaların “lehçe” veya “dil” seviyelerinden hangisinde olduğu, her

dilin ayrı ayrı araştırılmasıyla ortaya çıkar. Yoksa toptancı bir yaklaşımla bütün ana dillerin aynı safhalardan geçerek bunlardan yeni dillerin doğduğunu düşünmek bizi yanlış sonuçlara götürür. T. Tekin ve onun görüşlerini benimseyen Türkologların dile bu eş zamanlı yaklaşımının ardında Amerikan dil okulunun da rolü vardır. Bunlarla birlikte, belli bir etnik topluluğa mensup olanların zamanla aynı dili ve kültürü paylaştıkları kitleden ayrı düşüp izole olmaları veya başka kültürlerle karşılaşmaları sonucunda bambaşka bir etnik ve giderek millî kimlik oluşturma yoluna gittikleri; hatta, bu gibi toplulukların dillerinde zamanla birtakım derin farklılıkların da oluşması kaçınılmazdır. (Karaağaç, 2013: 76; Eker, 2002: 46; Demirci, 2014: 311). Bu gibi hadiseler de ayrı ayrı incelenmeye muhtaçtır.

Bütün bu değerlendirmelerden sonra diyebiliriz ki “lehçe” bir ana dilin belli bir coğrafyadaki kullanım biçimidir. Lehçeler arasındaki farklar ses, şekil ve kelime düzeyinde gözlenebilir. Bazı dış etkenlerden dolayı herhangi bir lehçede söz diziminde de zamanla çeşitli farklılıklar oluşması mümkündür.

Türk lehçelerini “dil” terimleriyle karşılamak doğru bir yaklaşım değildir. Böylesi yaklaşımlar siyasetin bilimi bir araç olarak kullanılmasına yönelik çabaların sonuçlarıdır. Şurası da unutulmamalıdır ki geçmiş asırlarda, Türk diline yönelik gerek Çarlık gerek Sovyet politikaları yukarıda sözü edilen ve tabî tarihî süreçler içinde meydana gelebilecek birtakım ayrışmaları, sömürgecilik politikaları doğrultusunda ve sun’i (yapay) yollarla uygulamaya koymuşlar; alfabe değişiklikleri ve lehçelerden, hatta bunların belli bir ağızdan veya bazı ağızların karılmasından türlü yazı dilleri oluşturarak Türk dilinin konuşurları arasındaki anlaşma oranını düşürmeyi hedeflemişlerdir. Türk dünyasının genişliği ve bu geniş coğrafyadaki farklı siyasi yapılanmaların da Türk topluluklarını çeşitli şekillerde etkilemesi bu gibi politikalara uygun zemin hazırlamıştır.

Bu yüzden, Türk dilinin çeşitli coğrafyalardaki farklılıklarını en iyi karşılayacak terim “lehçe”dir. Zira, her dilin tarihteki gelişme seyri farklıdır. Bu yüzden Türk dilindeki dallanmaları başka dillerdeki şartlara göre değerlendirmemek gerekir.

Şive Teriminin ve Tanımlarının Topluca Değerlendirilmesi

Bu terim aslında, ilk defa R. Rahmeti Arat tarafından Türk lehçelerinin tasnifinde kullanılmıştır (Arat, 1987: 69-149). Tanımını ise daha sonraları M. Ergin yapmıştır (Ergin, 2009: 10). Yukarıdaki şive tanımları içinde Muharrem Ergin’inki Türkoloji dünyasında en çok tartışma konusu olandır. Ergin, Çuvaşlar ve Yakutlar dışında kalan diğer bütün Türk

topluluklarının, konuşma biçimine “şive” terimini uygun görmüştür. Ergin’in bu görüşünün temelinde “Türk dilinin birliği” anlayışı yatmaktadır. Bunun yanında, Türk topluluklarının konuşma formlarına “şive” terimini uygun gören Ergin, bunlar arasında anlaşmayı olumsuz etkileyecek seviyede farklılıkların bulunmadığını anlatmayı amaçlamıştır. Aslında, Ergin’in bu yaklaşımı daha çok, Sovyet rejiminin, kendi sınırları içindeki Türk topluluklarına dayattığı dil politikasına bir “reddiye”dir. Rus yöneticilerin çarlık devrinden başlayarak sosyalist rejimle de hız vererek Orta Asya ve Kafkasya Türklerine yönelik, boyların farklı lehçelerinden birer yazı dili ihdas etme ve büyük Sovyet toplumunu oluşturan, kolayca yönetilebilir “halk”lar meydana getirme politikalarına, bu politikaların tarihî gerçeklere aykırılığına bir “akademik protesto” niteliğindedir (User, 2006: 146-147; Ercilasun, 1993: 61-62). Fakat Arat ve Ergin bu kaygıyla hareket ederlerken ölçüyü biraz kaçırmışlar ve aslında birer “lehçe” olarak değerlendirilmesi gereken konuşma formlarını, muhaliflerin haklı olduğu üzere, dilcilik çalışmalarında yeri olmayan “şive” terimiyle karşılamışlardır. Zira, yukarıdaki tanımlara da göz attığımızda “şive”nin ancak “ağız” veya “aksan” terimine karşılık olabileceğini görebiliriz.

“Şive” teriminin İstanbul Üniversitesi eliyle dilcilik literatürüne dahil edilmesi, bilhassa Talât Tekin ve Türk siyaset yelpazesinde solu temsil eden yazar ve akademisyenlerce şiddetli şekilde eleştiri konusu yapılmıştır. Dünyadaki soğuk savaşın hâkim olduğu 70’li yıllarda, bu tür eleştirilere siyasi yaklaşımlar da karıştığından, lehçe-şive-dil tartışmaları bir anda aydınların gündemine oturmuştur. Arat ve Ergin’in “şive” terimini kullanmaları sadece akademik açıdan eleştirilmemiş, bu yaklaşımın Tümtürkçü (Turancı) bir yaklaşım olduğu dile getirilmiştir (Tekin, 1977: 15-18). Bir başka deyişle, İstanbul Üniversitesinin yaklaşımı siyasi bulunmuştur.

Bu tartışmalarda gözden kaçan şu hususu da belirlemekte fayda vardır: Çarlık Rusya döneminden beri Rus devlet adamları kendi topraklarındaki Türk topluluklarına yönelik emperyalist dil ve kültür politikaları izlemişlerdir. Bu hususta en önemli iki isim İlminski ve Ostromov’dur (Ercilasun 1993: 69-70). Bu iki Rus ajanının Tatar Türkçesi ve Özbek Türkçesini yazı dili hâline getirmek için yaptığı çalışmalar ve Bolşevik İhtilali’nden sonra Sovyetlerin, devlet eliyle bu topluluklara dayattığı alfabe ve gramerler nedense solcu akademisyenlerce göz ardı edilmiştir. Bir başka deyişle, İstanbul Üniversitesinin yaklaşımı siyasi ve ideolojik bulunmuşken Sovyetlerin düzenli ve planlı emperyalist dil ve kültür politikaları siyasi bulunmamış, eleştiri konusu edilmemiştir. Hatta, Talât Tekin Sovyetler

döneminde her lehçenin bir yazı dili ve bir alfabeye bağlanmasını ve bunların “dil” diye takdim edilmesini okuyucuya tabî bir süreç olarak sunmuştur (Tekin, 1977: 18). Ancak “Türk dilleri” yaklaşımını benimseyen Türkologlardan K. Demirci son yıllarda yazmış olduğu bir eserinde bu sürecin “devlet eliyle hızlandırıldığını” beyan etmiştir (Demirci, 2015: 311). Demirci’nin bu beyanını hariç tutarsak, İstanbul Üniversitesinin görüşünün eleştirilmesinde muhaliflerin de objektif davrandığı söylenemez.

Ergin’in tanımını ile ilgili şu meseleyi de hatırlatmakta yarar görüyoruz: O, tanımında üç farklı kategori (lehçe, şive, ağız) belirledikten sonra bunlar arasındaki ayrımı bir formüle bağlama kaygısıyla olsa gerektir ki ağızlardaki farkların ses (söyleyiş) farklılıklarından ibaret olduğunu ileri sürer (Ergin 2009: 10). Oysa, ağızlarda pek çok fonetik farklılığın yanı sıra, şekil ve kelime farklılıkları da görülür. Üstelik, ağızlarda bulunan belli bir kelime her yerleşim bölgesinde bulunmaz ve her kelime her ağız bölgesinde aynı anlamda kullanılmaz. Derleme Sözlüğü bunun en önemli delilidir. Ayrıca dünden bugüne Anadolu ağızlarındaki farklı şekil ve kelime unsurlarını mukayese yoluyla inceleyen pek çok eser (kitap, makale, bildiri, tez) ortaya konmuştur. Bunlardan, Ahmet Buran’ın, “Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri” ile Özgür Ay’ın “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi” ve daha pek çok eser örnek olarak verilebilir. Ayrıca, L. Karahan’ın “Gramatikal Ölçütlerle Belirlenen Türkiye Türkçesi Ağız Gruplarında Leksik Verilerin Anlamlılığı Üzerine Bir Araştırma” başlığını taşıyan makalesi (Karahan, 2013: 1-9) de ağızlar arasında kelime unsurlarındaki farklılığın ne derece önemli olduğunu gösteren bir çalışmadır. Ergin yukarıda anılan tutumuyla, aslında ağızlar arasındaki farkların anlaşmayı etkileyecek kadar önemli olmadığını anlatmak ister. Ancak, dil meselelerinin, fen bilimlerindeki gibi kesin formüllerle izahının her zaman mümkün olmadığını gözden uzak tutmuş olur. Ayrıca, yukarıda da belirtildiği üzere, bazı Anadolu ağızlarını kullanan kişiler arasında yer yer beliren anlaşma sorunları da görülmemiş olaylardan değildir.

Bu değerlendirmelerden sonra diyebiliriz ki “şive”nin dilcilik çalışmalarında kullanılması hiç uygun değildir. Çünkü yukarıda çeşitli sözlüklerden aktardığımız bilgelere baktığımızda *şive*, hem ağız diye nitelenebilecek belli bir yerleşim yerinin hem birçok yerleşim yerini içine alan genişçe bir bölgenin hem de yabancıların veya azınlıkların bir dili konuşma tarzını anlatmaktadır. Böylesine geniş bir anlam yelpazesine sahip bir kelimenin dil araştırmalarında terim olarak kullanılması bu yüzden uygun değildir. Nitekim, terimlerin en başta gelen özelliğinin dar anlamlı olduğu da unutulmamalıdır.

Ağız Teriminin ve Tanımlarının Topluca Değerlendirilmesi

Yukarıda “ağız” teriminin çeşitli yazarlarca verilen tanımları yer almaktadır. Bu tanımların hepsinin ortak özelliği “ağız”ın belli bir bölge ile sınırlı konuşma biçimine verilen bir ad olduğudur. Bununla birlikte, tanımlarda az çok birbirinden farklı bakış açıları da göze çarpmaktadır. Mesela, Zeynep Korkmaz ve Berke Vardar vd. ağız teriminin Osmanlıcada “şive” ile karşılandığını da belirtirken, Muharrem Ergin “şive” terimini daha ziyade, çeşitli Türk boylarının her birinin lehçesi için kullanmıştır.

Günay Karaağaç ise “ağız”ı dilin belirli bir bölgedeki konuşma biçimi olarak tanımlarken ve buna “ağız” terimini uygun görürken dahi onun da bir “dil” olduğunu belirtmektedir. Öte yandan, Zeynep Korkmaz ve Berke Vardar vd. ağızların belli bir dil veya lehçe alanı içindeki bölge farklılıkları olduğunu belirtirlerken Hengirmen ve Karaağaç “ağız”ı bir dilin sınırları içindeki bölge farklılıkları şeklinde tanımlamaktadırlar. Tarih boyunca çok farklı coğrafyalara yayılmış olan Türkçenin şüphesiz ki hem lehçelere hem de ağızlara ayrıldığı bilinen bir gerçektir. Hengirmen ve Karaağaç bu ayrıntıyı dikkate almamışlardır. Bu durum Karaağaç’ın ağız terimini tanımlarken daha çok Batı’daki dilbilim ekollerinden ve bilhassa Amerikan Okulu’nun dile yaklaşımından etkilendiğini gösteriyor. Bu okul dili daha çok eş zamanlı ve tasvirici-yapısalcı bir yaklaşımla incelemeyi tercih etmesiyle ünlüdür (Demirci, 2014: 33-34).

Üzerinde durulması gerekli bir husus da Korkmaz, Karaağaç ve Kâmile İmer’in tanımlarında “ağız”ın yazı diline mukayese yoluyla tanımlandığıdır. Oysa, yazı dilleri de temelde birer ağızdır, bir başka deyişle, ağızlar yazı dillerinin bozulmuş şekilleri olmayıp kendine has birer sistemi olan konuşma biçimleridir. (Demir, 2012: 5; Gülsevin, 2005: 208).

Karaağaç’ın tanımındaki “Bir yazı dilinin belirli bir bölgesinde...” ifadesi Azerbaycan Türkçesi söz konusu olduğunda hiç de isabetli değildir. Çünkü, Azerbaycan Türkçesinin yayıldığı alanlarda (Doğu Anadolu, Irak coğrafyası, Azerbaycan Cumhuriyeti, İran sınırları içindeki Güney Azerbaycan) farklı yazı dilleri kullanılmaktadır. Bu alanlardaki insanların hepsi de Azerbaycan Türkçesinin ağızlarıyla konuşmalarına rağmen Irak Türkmenleri, Karşılar ve Ardahanlılar yazıda Türkiye Türkçesini kullanırlarken, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde Bakü ağzına dayalı Azerbaycan Türkçesi yazı dili kullanılmaktadır.

Tanımlarda göze çarpan bir diğer husus da fonetik anlamına gelen “ses” terimiyle bunun yanında kullanılan “söyleyiş” terimidir. Ergin, tanımında fonetik karşılığında “ses” dedikten sonra parantez içinde “söyleyiş” terimini yazarak ikisinin de aynı anlama geldiğini anlatmış olur. Oysa, Berke Vardar vd. ile Mehmet Hengirmen’in tanımlarında bu iki kavramın farklı anlamlar taşıdığı izlenimi uyanmaktadır.

Berke Vardar vd., tanımında, ağızların “toplumsal özellikler”i de yansıtan birer kullanım biçimi olduğunu belirtmesine rağmen, diğer tanımlarda buna rastlamamaktayız. Bu tanımda ağızların kültürel birer unsur olduğu da vurgulanmış olmaktadır.

Buna göre ağızlar belli bir ana dilin veya lehçenin hâkim olduğu coğrafi alanlardaki dar bölgelerde (yerleşim merkezleri) geçerli olan konuşma formlarıdır. Ağız sınırları idari ve siyasi sınırlara her zaman uymayabilir. Ağızları yazı dilinin bozuk şekilleri saymak veya ondan geliştiğini düşünmek doğru bir yaklaşım değildir. Ağızlar dilin tarihî gelişimini belgeleyen birçok veriyle doludur.

Yukarıda incelediğimiz dil, lehçe, ağız, şive terimleri, dilin çeşitli formlarını oluşturmaktadır. Bu formların tanımlanmasında ve aralarındaki ilişkileri belirlenmesinde şüphesiz araştırmacılara göre bazı farklı yaklaşımların olması mümkündür. Biz çalışmamızda bu farklı yaklaşımların bir toplu değerlendirmesini yaparak üzerinde araştırma yaptığımız konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağını düşünmekteyiz.

Yukarıdaki bilgilerden ve değerlendirmelerden sonra, Irak Türkmenlerinin ağız özellikleri hakkında bazı bilgiler vermenin gerekli olduğu düşüncesindeyiz.

1.2. Irak Türkmen Ağızlarına Toplu Bakış ve Bölge Ağızlarının Kısa Dil Bilgisi

Yukarıdaki özet tarih kesitinden de anlaşılacağı üzere, Türkler uzun asırlardan beri bu topraklarda yerleşmişler ve edebî-kültürel bir mirası nesilden nesle aktarmışlardır. Bunun tabii bir sonucu olarak da Türk dili Irak coğrafyasında kökleşmiş ve türlü ağızlar hâlinde bugüne ulaşmıştır. Tezimizin bu bölümünde Irak Türkmen ağızlarını topluca göz önüne serecek ve ilgi çekici birtakım özellikleri üzerinde duracağız.

Irak Türkmen ağızları Oğuz grubu Türk lehçelerinden biri olan Azerbaycan lehçesinin sınırları içine girer. Azerbaycan Türkçesi de Türkmen Türkçesiyle birlikte Oğuz grubu Türk lehçelerinin doğu kolunu teşkil eder. İşte, Irak Türkmen ağızları da bu geniş lehçe alanında Doğu Oğuz lehçesinin güney kısmını oluşturan bölgedeki ağızlar

topluluğudur (Ercilasun, 1993: 116-117). Azerbaycan diyalektoloji literatüründe ise Irak Türkmen ağızları Azerbaycan sahasının güney ağızları olarak değerlendirilmiştir (Kazımov, 2004: 15; Paşayev, 2004: 33). A. Bican Ercilasun da Doğu Oğuz lehçesinin orta ve güney bölgeleri arasındaki coğrafi sınırı Van Gölü'nün güneyinden çizdiği bir hatla belirleyip orta bölgedeki (Erzurum, Kars) ağızlarla güneydeki ağızlar arasındaki fonetik ölçütü de kelime başındaki k- ~ ğ- denkliğiyle belirtmiştir. Bu denklikte k- Doğu Oğuz lehçesinin güney sahasını temsil etmekte, dolayısıyla Irak Türkmen ağızları da bu sahaya ait olarak gösterilmektedir (Ercilasun, 1993: 117). Gazanfer Paşayev de Irak Türkmen ağızlarının, Azerbaycan sahasındaki güney ve doğu ağızlarına daha yakın olduğunu bildirir (Paşayev, 2004: 43).

Irak'ın kuzey batısından güney doğusuna uzanan bir coğrafyaya yayılmış bulunan Irak Türkmenleri başta Kerkük olmak üzere, Erbil, Telâfer, Tuzhurmatı, Altunköprü, Hanekin, Dakuk, Mendeli, Bedre gibi şehir, kasaba, bucak ve irili ufaklı köylerde bulunurlar. Emeviler çağında bölgeye gelmeye başlayan Türklerin, Abbasiler ve daha sonraki Selçuklu atabeylikleri döneminde bölgede iyice yerleştikleri görülür.

Gerek Orta Asya'dan gerek Anadolu'dan gelen Türk boylarının kavuşma noktası olan Irak coğrafyası dil araştırmaları için de ilgi çekici bir bölgedir. Buradaki ağızların bugüne kadar layıkıyla araştırıldığı söylenemez. Irak Türkmen ağızları üzerine Türkiye'de ilk kez yönelen Türkolog Sadettin Buluç'tur. Buluç çeşitli makaleler ve bildiriyle Kerkük, Hanekin, Mendeli, Telâfer, Erbil gibi yörelerin ağız özellikleri üzerinde durarak bu alandaki ilk adımı atmıştır. Daha sonra biri kendisinin nezaretinde olmak üzere, bölge ağızları üzerinde 1979 yılında üç doktora tezi yapılmış, 2016'da da bunlara bir yenisi eklenmiştir. Son yıllardaysa Irak ve Türkiye üniversitelerinde Erbil, Altunköprü, Telâfer gibi yerleşim yerlerinin ağız özellikleri de bazı akademik tezlere konu edilmiştir. Bunun yanında Irak Türkmen ağızlarıyla ilgili çok sayıda makale yazılmış ve bildiri sunulmuştur.⁶ Ancak yukarıda da söylendiği gibi bütün bunlar bölgenin ağız haritasını çıkarabilmek için yeterli veriler sağlamaktan hem sayıca hem de nitelik bakımından uzak çalışmalardır. Bununla birlikte, Irak Türkmen ağızlarının belli başlı özellikleri ortaya konmuş, bundan sonraki çalışmalara atlama taşı oluşturacak bilgilere ulaşılabilmektedir. Irak Türkmen ağızlarının belli başlı fonetik ve morfoloji özellikleri hakkında şunlar söylenebilir:

---

⁶ Irak Türkmen ağızlarına dair literatür değerlendirmesi için "Giriş" bölümüne bakınız.

Her şeyden önce, Irak Türkmen ağızları genellikle Oğuzca karakterlidir. Ancak bölge ağızlarında Doğu Türkçesi etkisi de yok değildir. Irak Türkmen ağızlarını, teklik ve çokluk ikinci kişi iyelik ekiyle, iyelik kökenli teklik ve çokluk ikinci şahıs eklerindeki “η” ünsüzünde gözlenen ses değişmesine göre “v” ağızları ile “y” ağızları olmak üzere başlıca iki gruba ayırmak mümkündür. Bu iki ağız grubunda yer alan ağız bölgeleri şunlardır:

V ağızları: Kerkük, Erbil, Hanekin, Dakuk, Kazaniye, Mendeli, Yayçı, Kümbetler, Aziziye, Bedre, Karağan, Kazaniye, Kızlarbat, Şahraban, Türkâlan (Hürmüzlü, 2013: 40; Bayatlı, 1996: 329).

Y ağızları: Abbud, Kifri, Telâfer, Altunköprü, Tuzhurmatı, Beşir, İmamzeynelabidin, Emirli, Biravıçlı, Çardağlı, Karateppe, Sellamiye, Yengice, Zengli, Türkâlan⁷, Bastamlı, Aştöken, Yalançılar, Tisin (Hürmüzlü, 2013: 40; Bayatlı, 1996: 329).

Aşağıda Irak Türkmen ağızları hakkında bazı bilgiler sunulmuştur:

1.2.1. Ses Bilgisi (Fonetik)

Ünlüler

Temel Ünlüler

a: normal uzunlukta, kalın, düz, geniş: *abla*, *ad*, *ağaç*,... (Bayatlı, 1996: 336); *aḥşam*, *anna-*,... (Bilal, 2015: 21).

e: normal uzunlukta, ince, düz, geniş, açık: *esen*, *elçi*, *ekmek*, *güneş*, *gözel*, *deve*, ... (Bayatlı, 1996: 337).

ı: normal uzunlukta, kalın, düz, dar: *ih*, *zırna*, *kıız*, ... (Hassan, 1979: 97-98).

i: normal uzunlukta, ince, düz, dar: *iş*, *iyi* (Bayatlı, 1996: 337), *icıt*, *imşah*, *ittı*, *icne* (Bilal, 2015: 22).

o: normal uzunlukta, kalın, yuvarlak, geniş: *oğlan*, *kol*, ... (Bayatlı, 1996: 337); *ottız*, *olaş-*, *olar*, ... (Bilal, 2015: 22).

ö: normal uzunlukta, ince, yuvarlak, geniş: *ög*, *ögey*, *ög-*, *öllik*,... (Hürmüzlü, 2013: 253); *öz*, *ölim*, *ösçirme*, ... (Bilal, 2015: 22).

⁷ Türkâlan’da her iki ağız özelliği de gözlenir.

u: normal uzunlukta, kalın, yuvarlak, dar: *un, su, kuyu* (Bayatlı, 1996: 338); *ut-, utuz-, uhçur, ...* (Hürmüzlü, 2013: 307).

ü: normal uzunlukta, ince, yuvarlak, dar: *üzüç, üz, üzüm, ...* (Bilal, 2015: 23); *ülle, üreg, üce, ...* (Hürmüzlü, 2013: 311).

Ara Ünlüler

á (a-e arası): normal uzunlukta, düz, geniş.⁸: *yáha, dávşan, ‘ámarat...* (Haydar, 1979: 165); *‘alem, ba’z, ...* (Hassan, 1979: 427).

í (ı-i arası): normal uzunlukta, düz, dar, kapalı: *ēkin, şērtım, nēdi, nēçi, tēki, gēlin, ...* (Ismael, 2013: 9).

é (e-i arası): normal uzunlukta, düz, geniş, kapalı: *bél, yél, bés, ét, év, éş, géce, gét, ...* (Bayatlı, 1996: 337; Hürmüzlü, 2013: 25).

ú (u-ü arası): normal uzunlukta, yuvarlak, dar: *rúh* (Haydar, 1979: 166; Hassan, 1979: 427).

ű (u-ü arası): normal uzunlukta, yuvarlak, dar: *böyűk, örtűk, özű, senűv, ...* (Haydar, 1979: 166).

Kısa Ünlüler: Vugsuz hecelerdeki dar ünlülerdir. Çeşitli kaynaklarda gösterilen bu seslerin yerinde tespitler olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü bu tür seslerin insan kulağıyla tespit edilmesi bizce mümkün değildir. Ama biz yine de kaynaklardan derlediğimiz aşağıdaki verileri sunmaya çalışacağız.

î: normalden kısa, kalın, düz, dar: *ālî “al-ır”, dāşî “taş-ı”, tānîram, hātîn, bālîh, ...* (Haydar, 1979:165; Hassan, 1979: 427).

î: normalden kısa, ince, düz, dar: *éyyî, nētî “ne etti”, ilēî, kēbîn, gēçî, cîger, ...* (Haydar, 1979:165; Hassan, 1979: 427).

ű: normalden kısa, kalın, yuvarlak, dar: *bűğázına, buhçű “bıçkı”, burnűnűn, ...* (Hassan, 1979: 427).

⁸ Irak Türkmen ağızlarıyla ilgili çalışmalarda “bulanık a” terimiyle karşılanmaktadır.

ũ: normalden kısa, ince, yuvarlak, dar: *ũstĩne*, *ũçũncũ*, *bũkũldũğũ*, ... (Hassan, 1979: 427).

Uzun Ünlüler

ā: normalden uzun, kalın, düz, geniş: *ārħ*, *āçıħ*, *ilān* (Haydar, 1979: 165), *arħāyın*, *āsıldı*, *ķāvútú*, ... (Hassan, 1979: 427), *āğır*, *ārı*, *āyın-* (Bilal, 2015: 22).

ē: normalden uzun, ince, düz, geniş: *dēri*, *ēli*, ... (Haydar, 1979: 165); *gētír-*, *gēzdír-*, *bezēklí*, ... (Hassan, 1979: 427); *ēl*, *ēskí*, *inēg*, ... (Ismael, 2013: 10).

é: normalden uzun, ince, düz, geniş: *gēvlí*, *yērí*, *gēçí*, ... (Haydar, 1979: 165); *ħērhíz*, *ēylíg*, ... (Hassan, 1979: 427); *dēdí*, *nētsen*, ... (Ismael, 2013: 10-11).

ì: normalden uzun, ince, dar, geniş: *çìg*, *bìg*, *indíkì*, ... (Haydar, 1979: 166).

ō: normalden uzun, kalın, yuvarlak, geniş: *ōlı*, *ōtı*, *dōlı*, ... (Haydar, 1979: 166); *ōyın*, *ōğrıyadı*, ... (Hassan, 1979: 427); *tōğlu*, *kōdúg*, *ōğruy*, ... (Ismael, 2013: 11).

õ: normalden uzun, ince, yuvarlak, geniş: *gördüv*, *döndü*, *õssún*, ... (Haydar, 1979: 166); *õrtúg*, *õldür-*, ... (Hassan, 1979: 427).

ū: normalden uzun, kalın, yuvarlak, dar: *hū* *hū* (Hassan, 1979: 427).

Bölgede hem tali hem de asli ünlü uzunlukları çokça görülür. Asli uzunluklar büyük ölçüde korunmuştur. Bazı asli uzunluklar kelimelerin yalın hâlinde gözlenirken, bazıları kelimenin yapım ve çekim eki aldığı durumlarda görülür. Aşağıda, T. Tekin'in ana Türkçede asli uzun ünlüyle tespit ettiği bazı kelimelerin Irak Türkmen ağızlarında da uzunluklarını koruduğunu gösteren örnekler verilmiştir:

Yalın Hâlde: *ā*çlıg, *ā*ğır, *ā*ğ (beyaz), *bā*lıg, *çā*ğır-, *sā*rı, *yā*ğ, *yē*şil,... (Bayraktar 2002: 28-32).

Ekleşmelerde: *ō*z-i, *ķā*l-ıp, *ķā*l-mışih, (Ker.), ... (Bayatlı, 1996: 387; Hürmüzlü, 2013: 42;).

“Babam, yol *vē*rin, *gē*direm pātşah yānna...” (Ker.) (Hassan, 1979: 3).

“Hizmetçiye *dē*di, *mē*nimçi o kısrāğı yeherle!..” (Ker.) (Hassan, 1979: 13).

“... bir nâhırçının évinde bular kónağ **õ**ldu.” (Tuz.) (Hassan, 1979: 79).

ITA’da ünlü uzunluklarının asliliği için (Bkz. 2.1.3. ITA’da Ünlüler ve Arkaiklik).

Irak Türkmen Ağzlarında Kalınlık-İncelik ve Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Kalınlık-incecik uyumu bölge ağızlarında büyük ölçüde hâkimken düzlük-yuvarlaklık uyumu düzenli değildir; ancak Kerkük ağızında düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı telaffuz edilen bazı kelimeler Kifri, Dakuk, Tuzhurmatı, Hanekin ağızlarında düzlük-yuvarlaklık uyumuna uydurulur. Aşağıda buna dair örnekler tablo hâlinde verilmiştir (Hürmüzlü, 2013: 28-29).

Tablo 1.1. ITA’da Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

<u>Kerkük</u>	<u>Kifri</u>	<u>Dakuk</u>	<u>Tuzhurmatı</u>	<u>Hanekin</u>
ācuğ	-	-	açığ	ācığ
ācuğ “açık”	-	-		-
āğu	-	-	āğı	-
āltun	altın	altın	altın	-
ārşun	arşın	arşın	arşın	-
ārtuğ	artığ	artığ	artığ	-
āşuğ “kemik”	aşık	aşık	aşık	-
çekküç	-	çekkiç	çekkiç	-
ērük	erig	-	erig	-
ēzük	-	-	ezik	-
hātun	-	hātın	-	-
kēklük	-	-	keklik	-
yāstuğ	yastık	yastık	-	-

Bununla birlikte, bilhassa Kerkük ağızında dudak ünsüzlerine komşu olan düz ünlülerin yuvarlaklaşmaması çok belirgindir: *āvic*, *avhala-*, *āvidil-*, *āvıl-*, *āvıntır-*, *elvir-*, *kubur*, *pāmbih*, *sūmig/k*, ... (Terzibaşı, 2011: 97, 98, 100, 170); *çāmır*, *çāviş* (Terzibaşı, 2013: 634); gümüş, kāvırçag, kāvırma, kāvırma, köpik, mîçek/g, sāvıg, sıvağ, ... (Hürmüzlü, 2013: 155, 196, 205, 232, 271, 276).

Ünsüzler

Irak Türkmen ağızlarındaki ünsüzleri boğumlanma noktalarına göre şöyle sınıflandırabiliriz:

Dudak ünsüzleri: b, p, m, w

Diş-dudak ünsüzleri: f

Diş ünsüzleri: d, t, n, z, s

Diş-damak ünsüzleri: c, ç, j, ş

Ön damak ünsüzleri: l, r, y, g, k

Art damak ünsüzleri: ğ, k, h

Gırtlak ünsüzü: h

Ünsüzlerin Yazı Diline Göre Farklı Telaffuzları ve Kullanımları

Ünsüzlerden bazılarının telaffuzunda yazı diline göre farklılıklar gözlenir. Bu farklılıklar aşağıdaki gibidir:

Irak Türkmen ağızlarında **b** fonemi, yazı dilinin aksine pek çok kelimenin sonunda gözlenir: **ka**b****, **hara**b****, **mektü**b****, ‘**Are**b****, **ğeri**b****, ... (Hassan, 1979: 431-432).

Bilhassa Kerkük ve Erbil ağızlarında **c** fonemi önden ve keskin bir şekilde sesletilir (Haydar, 1979: 182).

Irak Türkmen ağızlarında **c** fonemi, yazı dilinin aksine pek çok kelimenin sonunda gözlenebilir: **ac**, **genc**, **pırınc**, **géc**, **ağac**, **kilinc**, ... (Hassan, 1979: 432).

Irak Türkmen ağızlarında “and, ‘inad, umud, bud” kelimelerinde, yazı dilinin aksine son seste -d bulunur. Ancak, bazı kelimelerin son sesleri hem /t/ hem /d/ ile telaffuz edilebilir: **callad/t**, **arvad/t**, **dörd/t**, ... (Hassan, 1979: 432). Bu durum daha çok idyoleklere bağlı olup bu ağızların bir geçiş safhasında olduğunu gösterir.

“G” fonemi Irak Türkmen ağızlarında iki ünlü arasında ve son seste yumuşamaz: **begen-**, **deg-**, **sög-**, **beg**, **igne**, **eger**, **egil-**, **çig**, ... (Hürmüzlü, 2013: 35).

Yazı dilinde yumuşak g ünsüzü ile söylenen kelimeler, bölge ağızlarında Arapçadaki “ğ” sesi gibi telaffuz edilir: **dağ**, **bağ**, **konağ**, **sıvağ**, **bulağ**, **biğ**, **ayağ**, **ancağ**, ... (Hassan, 1979: 432).

Bölge ağızlarında, Arapça ve Farsça alıntılardaki sızıcı, sedalı, gırtlak ünsüzü **h** ve hırıltılı, sızıcı, sedasız arka damak ünsüzü **h** gibi fonemler orijinal telaffuzlarıyla seslendirilirken, az sayıdaki bazı Türkçe kelimelerde de iç ve son seste **h** türemesi gözlenir:

*h*ebe (< ebe “nine”), *tühir* (< tür “renk, tür”), vb. Bu örneklerdeki *h* türemsinin *h* > *h* şeklinde bir gelişmenin sonucu olduğu da söylenebilir.

Patlamalı, tonsuz, art damak “k” sesi Arapçadaki gibi (ق), art damaktan sesletilir: *kādın*, *kēmçî*, *kaba*, *kazan*,... (Hürmüzlü, 2013: 25; Paşayev, 2004: 41).

“V” sesi çift dudak ünsüzü (dudak v’si) biçimindedir: w (Hürmüzlü, 2013: 21, 25, 37; Paşayev, 2004: 76, 81).

Kerkük ağızında bazı kelimelerin yalın hâlindeki son seslerinde -k / -g fonemlerinden hangisinin kullanılacağı daha çok idyolektlere bağlıdır: *ineg/k*, *köpeg/k*, *tifreg/k* “tükürük”, *ekmek/g*,...(Hassan, 1979: 432). Aynı durum, son seste -ğ / -h ünsüzleri için de geçerlidir: *bardağ /ğ*, *külah /ğ*, *savıh /ğ*,... (Paşayev, 2012: 333; Hassan, 1979: 432). Bu durum bölge ağızlarının bir geçiş safhasında olduğunu gösterir.

Ses Değişmeleri

b- > m-:

Bölgede gözlenen en önemli ses değişmesi ön seste b- > m- değişmesidir: *men*, *miye*, *mēnīm* (Tel.) (Buluç, 2007: 291); *men*, *mene*, *menim*, *min-* (Ker.) (Bayatlı, 1996: 346-347); *men*, *munca*, *min-* (Hassan, 1979: 434).

Kerkük ağızında bazı kelimelerin ön seslerinde “b” fonemi korunurken bölgedeki diğer ağızlarda b- > m- değişmesi gözlenir: *buncıg* (Ker.) > *muncuğ* (Han.) ~ *minciğ* (Tel.); *bınıyıcı(n)* (Ker.) > *muniçi* ~ *muniçi* ~ *muniçin* ~ *muniçin* (Tuz.) (Hürmüzlü, 2013: 235).

b- > p-:

Düzenli bir ses değişmesi olmasa da günümüz Kıpçak Türkçelerinden bazılarında gözlenen b- > p- değişmesi (Öner, 1998: 17; Koç-Doğan, 2004:88) Irak Türkmen ağızlarındaki sınırlı birkaç örnekte gözlenir: *pēkir* (< bakır), *pekreç* (Ker.) / *pekrenc* (Tav.) (< bakır-aç), *piçağ* (Ker.) / *piçağ* (Tuz.) / *puçağ* (Beş.) (Hürmüzlü: 259, 261).

g- , -g- > c-, -c- ve k- , -k > ç-, -ç:

Erbil ve Altunköprü ağızlarında, Kerkük ağızına göre, g- , -g- > c-, -c- ve k- , -k > ç-, -ç ses değişmeleri karakteristiktir: *gel-* > *cel-*, *get-* > *cet-*, *güvercin* > *cucarçın*, *güni* > *cüni*;

beyük > beyüç, köbek > çöbeç, sümik > símiç, küs- > çüs-,... (Hürmüzlü, 2013: 36); göz > cöz, gül > cül, gece > cece,... (Bilal, 2015: 24), bugün > bícün, bögrek > böcreç, ekmeç > eçmeç (Hazar, 2012: 47-51).

“η” ünsüzü Irak Türkmen ağızlarında çeşitli ses değişmelerine uğramıştır:

η > y: doy- (< toŋ-) (Ker.); Tayrı (< Taŋrı), diyle- (< diŋle- < tıŋ-la-*), bey “vücutta leke” (< beŋ), ayla- (< aŋla-) (Tel.), ... (Hürmüzlü, 2013: 37). Bu ses değişmesinin doğrudan doğruya η > y şeklinde mi, yoksa η fonemi n ve g seslerine ayrıştıktan sonra n > y değişmesinin mi gerçekleştiği hakkında kesin bir kanaate varmak için daha başka araştırmalara ihtiyaç vardır.

η > v: gévıl (< köŋül), yāvıŋ (< yaŋlıŋ* < yanglıŋ), yavağ (< yaŋak* < yangğak / yıŋgak)... (Ker.) (Hürmüzlü, 2013: 37).

η > n: diŋne- (< diŋle- < tıŋ-la-*), (Ker.)... (Hürmüzlü, 2013: 37).

η > ng: danguz (< toŋuz), dengiz (< teŋiz), ... (Ker.).

η > Ø: Tārı (< Taŋrı), sōra (< soŋra), ... (Ker.) (Hürmüzlü, 2013: 37).

Irak Türkmen ağızlarında Oğuz grubunda yaygın olan t- > d-, k- > g- ses değişmelerine aykırı az da olsa bazı örnekler verilebilir: kímín, köbek, kölge, köç-, könek, tağar, tík-, tōhın-, tök-, ... (Hürmüzlü, 2013: 194, 195, 196, 291, 301, 302).

Ses Hadiseleri

Ön seste y düşmesi çokça gözlenir: il (< yıl), ilan (< yılan), ifka (< yufka), imşah (< yumuşak), ürek (< yürek), iğit (< yiğit) (Ker.)... (Hürmüzlü, 2013: 28; Bayatlı, 1996: 358), ıldırım (< yıldıırım*), ıva (< yuwa), ulduz (< yıldıız), mırta (< yımırta < yımirtğa), ırgala- (< yırgala-),... (Tel.) (Hürmüzlü, 2013: 31); imırta (< yımırta < yımirtğa), imşag (< yumuşak), ük (< yük) (Altnk.) (Paşayev, 2102: 340).

Ünsüz ikizleşmeleri bölgede çok yaygındır: ‘ecci (< acığ), yeddi (< yiti), taban (< tapan), kuyuyı (< kuğuğ), ottız (< otuz), ... (Ker.) (Hürmüzlü, 2013: 28; Bayatlı, 1996: 358, Paşayev, 2012: 357-359).

“O” ve “bu” zamirlerinden sonra gelen -lar/-ler çokluk eki zamir n’si almadan kullanılır: o-lar, bı-lar (Bayatlı, 1996: 387).

Ünsüz Benzeşmesi

Ünsüz benzeşmesi Irak Türkmen ağızlarında büyük ölçüde geçerlidir. Yalnız, bazı eklerin henüz arkaik şeklini koruduğu ve ünsüz benzeşmesine girmediği de gözlenir:

-GIn: biş-*gin*, (para) düş-*gin*-i, coş-*gın*, çaş-*ğun*,... (Terzibaşı, 2013: 438, 454; Terzibaşı, 2015: 611, 628).

-r, -l, -n Ünsüzlerinden Sonra Gelen Tonsuz Ünsüzlerin Korunması: kır-*ça*, kır-*çıl*da-, oyn-*ç*ah, sallan-*kuç* (Hürmüzlü, 2013: 210, 249, 270), b*él*-*çe* (Terzibaşı, 2013: 443). Ayrıca, bazı kelimelerin bünyesinde kalıplaşmış olan sesler de asli tonsuz şeklini korur: bın-*ç*ıka, bın-*ç*ıkana, karın-*ça* (Ker.),... (Hürmüzlü, 2013: 89, 204).

-Dİr/-DUR: āyın-*tır*-, bilin-*tir*-, dolan-*tır*- , sallan-*tır*-, ... (Hürmüzlü, 2013: 65, 91, 128, 270).

Irak Türkmen Ağızlarındaki Kıpçak Türkçesi Tesirleri

Bölge ağızlarında nadiren Kıpçak Türkçesinde gözlenen -agu- / -egü > -av- ses değişmesini gösteren bazı örnekler de rastlanır: bızav (< buzağ), bilav (< bilegü), kaşaviş (< kaşağ), (kar) kırav (< kırağ),... (Hürmüzlü, 2013: 90, 91, 204, 205).

1.2.2. Şekil Bilgisi (Morfoloji)

Bazı Yapım Ekleri

İsimden İsim Yapma Ekleri

-(a)ka / -(e)ke

Sevgi ve küçültme ekidir. Ayrıca adı bilinmeyen kimseleri çağırma kullanılır (Bayatlı, 1996: 376). Ekin bir işlevi de daha önce adı anılmış olanı belirtmektir (Hassan, 1979: 441, Haydar, 1979: 199-200): arvad-*aka*, kız-*aka*, olan-*aka* (Bayatlı, 1996: 376); at-*aka*, oda-y-*aka*, déve-y-*ke* (Haydar, 1979: 200), kazan-*aka*, teppe-y-e-*ke*, h*érhíz*-*eke*, ... (Hassan, 1979: 441).

-ca/-ce

Tonsuz ünsüzlerden sonra ekin ünsüzü daima tonludur: Rus-ca, Kürt-ce, Fars-ca,... (Haydar, 1979: 198).

-çı/-çi

Ekin tonsuz ünsüzü korunmuştur: deveç-çi, yolçı (Tel.) (Buluç, 2007: 290); yol-çı, çöp-çi, el-çi, av-çı (Ker.) (Bayatlı, 1996: 372).

-cığaz

Eski Anadolu Türkçesi devresinden kalan, yazı dilindeki –cağız/ceğiz ekinden farklı, arkaik bir ektir. Oğuz Türkçesinin doğu ağızlarında daha fazla görülür. Bu da ekin daha çok Azerbaycan sahasında yaygın olduğunu gösterir (Ergin,1997: 166). Sevgi, acıma bildirir: kız-cığaz, kadın-cığaz, yāvırı-cığaz, ...

-çık(-ı-n-)a

Sevgi ve küçültme ekidir. İşlek değildir. -çık eki üzerine sırasıyla, teklik 3. Şahıs iyelik eki, zamir n'si ve yönelme hâli ekinin getirilerek kalıplaşması sonucunda meydana geldiği söylenebilir. İyelik eki ve zamir n'si almadan “-çık” şeklinde de kullanılır. O ve bu zamirlerinin üzerine getirilir: onçık, bınçık/mınçık, onçıkına, bınçıkına (Hassan, 1979: 440).

İsimden Fiil Yapma Ekleri

-la / -le: baş-la-, buğaz-la-, misafir-la- “misafir et-, ağırla-”, yük-le-, ... (Haydar, 1979: 220).

-a / -e: benz-e-, boş-a-t-, oyn-a-, ... (Haydar, 1979: 220).

-ar / -er: ag-ar-, güg-er, ... (Haydar, 1979: 220).

Fiilden İsim Yapma Ekleri

-ıcı/-ici

-ıcı/-ici fiilden isim yapma eki Kerkük ağzında mübalağalı adlaşmış sıfatlar yapar: al-ıcı, ver-ici, çek-ici, ... (Bayatlı, 1996: 381).

Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-Dİr / -DÜr

Irak Türkmen ağızlarında -Dİr / -DÜr ettirgenlik ekinin başındaki ünsüz, tıpkı eski Türkçede olduğu gibi r, l, n ünsüzlerinden sonra tonsuzdur -tır/-tir: ataşlan-tır- , atlan-tır-, avın-tır-, acuglan-tır-, evlen-tir-, oyan-tır-, iban-tır-, utan-tır-, ... (Terzibaşı, 2011: 12,13, 100, 189, 240, 249, 257); ayıl-t-, ayıntır-, bilin-tir-, dolan-tır- , sallan-tır- (Hürmüzlü, 2013: 65, 91, 128, 270). Ancak ekin TT yazı dilinde olduğu gibi tonlu şekilde de telaffuz edildiği örnekler de vardır: bilin-dir-, dolan-dır- (Hürmüzlü, 2013: 91, 128).

-l-, -n-

Edilgenlik ve dönüşlülük kavramları için çatı ekleri olarak kullanılan bu iki ekin, bazen birbirinin yerine geçtiği de görülür. Aslında, Türkiye Türkçesi yazı dilinde ünlüyle ve /L/ ünsüzüyle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra -n-, bunların dışında kalan seslerle biten kök ve gövdelerden sonra ise -l- eki getirilerek söz konusu çatılar oluşturulur. Oysa, Irak Türkmen ağızlarında yazı dilindeki bu kuralın aksine, örneklere de rast gelmek mümkündür. Aşağıda, bölge ağızlarından alınmış bazı deyim ve atasözü örneklerinde bu duruma örnekler verilmiştir:

Ekmek/g yâp-**l-n**-dı, Heyder tâp-**l-n**-dı. (Ekmek yapıldı, Haydar hazır bulundu.)

Dêve de düşse dişi kır-**l-n**-ı. (atasözü) (Deve bile düşse dişi kırılır.).

Ne şaşkın ol bäs-**l-n**, ne tâşkın ol âs-**l-n**. (atasözü)(Mahcup olacağın işler yapma, Aşırıya kaçıp başkalarının ihmeline uğrama).

Yukarıdaki örnekler incelendiğinde, sonu “p, r, s” gibi ünsüzlerle bitmesine rağmen, ekin yazı dilindeki gibi -l- değil de -n- biçiminde eklendiği görülür. Bunun başlıca sebebi bağlayıcı -l- ünlüsünün, konuşurların bilinç altında, fiilin köküyle kaynaşmış bir öge olarak algılanmasıdır.

Bazı Çekim Ekleri

Irak Türkmen ağızlarında teklik ve çokluk ikinci şahıs iyelik ekleri ile iyelik kökenli teklik ve çokluk ikinci şahıs eklerinin fonetik yapısı

Irak Türkmen ağızlarında, yukarıda da belirtildiği üzere, teklik ve çokluk ikinci şahıs iyelik ekleri ile iyelik kökenli teklik ve çokluk ikinci şahıs eklerinin fonetik yapısı iki farklı gelişme gösterir. Bu ekin bünyesindeki geniz n'si önce "n" ve "g" genişlemesine uğrayıp sonra da "g > v" ve "n > y" ses değişimleri sonucunda "v" grubu, ve "y" grubu olmak üzere Irak Türkmen ağızlarında iki ağız grubu oluşmuştur. Buna göre, Kerkük ve Tuzhurmatı ağızlarında teklik ve çokluk ikinci şahıs iyelik çekimleri şöyledir:

Ker. : İyelik Teklik İkinci Şahıs Çekimi: baba-v, nene-v, bācı-v, ҡardaş-1-v,... (Hürmüzlü, 2013: 40).

Tuz. : İyelik Teklik İkinci Şahıs Çekimi: baba-y, dede-y, ҡuzu-y, gözi-y,... (Benderoğlu, 1976: 69-71).

Ker. : İyelik Çokluk İkinci Şahıs Çekimi: babā-vız, nenē-vız, bācı-vız, ҡardaş-1-vız,... (Hürmüzlü, 2013: 40).

Tuz. : İyelik Çokluk İkinci Şahıs Çekimi: babā-yız, dedē-yız, ҡuzu-yız, göz-i-yız,... (Benderoğlu, 1976: 69-71).

Kerkük, Kifri ve Tuzhurmatı ağızlarında iyelik kökenli şahıs ekleriyle görülen geçmiş zaman teklik ve çokluk ikinci kişi çekimleri şöyledir:

Ker.: Görülen Geçmiş Zaman Teklik İkinci Şahıs Çekimi: gēldı-v, ҡaldı-v, bağlādı-v, ... (Hürmüzlü, 2013: 42).

Kif. : Görülen Geçmiş Zaman Teklik İkinci Şahıs Çekimi: bağlādı-y,... (Bayatlı, 1996: 392).

Tuz.: Görülen Geçmiş Zaman Teklik İkinci Şahıs Çekimi: güldi-y, ... (Benderoğlu, 1976: 231).

Ker. : Görülen Geçmiş Zaman Çokluk İkinci Şahıs Çekimi: gēldı-vız, ҡaldı-vız, bağlādı-vız,... (Hürmüzlü, 2013: 42; Bayatlı, 1996: 392).

Kif. : Görülen Geçmiş Zaman Çokluk İkinci Şahıs Çekimi: bağlādı-yız,.. (Bayatlı, 1996: 392).

Tuz.: Görülen Geçmiş Zaman Çokluk İkinci Şahıs Çekimi: güldi-yiz, ...(Benderoğlu, 1976: 231).

Belirtme Hâli Ekinin Biçimi

Ünlü ile biten kelimelerden sonra belirtme durumu ekinin -nı/-ni şeklinde kullanılması: bı-**ni**, o-**ni**, alma-**ni**, dévê-**ní**, ... (Bayatlı, 1996: 370; Ercilasun, 1993: 115).

İsim Çekimi

Irak Türkmen ağızlarında isim çekiminin geniş ve şimdiki zaman, teklik birinci ve ikinci şahıs çekimlerinde ek ünlüsü geniştir: -am/em, san/-sen. Teklik ve çokluk üçüncü şahıs çekimlerinde ise -dır/-dir bildirme ekinin sonundaki -r sesi düşer:

	Teklik	Çokluk
1. kişi	telebe-y-em	telebê-y-îh
2. kişi	telebe-sen	telebê-síz
3. kişi	telebe-dí	telebê-di-ler

İsim Çekiminde Kişi Zamirlerinin Durumu

Irak Türkmen ağızlarında isim çekimi tıpkı yazı dilinde olduğu gibi i- fiiliyle yapılır. Yalnız bu yardımcı fiilin şart çekiminde kişi zamirleri de tıpkı isimler gibi iyelik ekleriyle çekimlenebilir: mēn-iy-se-m ~ mēn-se-m, sēn-iy-se-v/ sēn-iy-se-y ~ sen-se-v/ sen-se-y, oysa-, bíz-iy-se-ḥ, síz-iy-sē-wíz/ síz-iy-se-yiz, olār-iy-sa-lar, vb. (Paşayev, 2004: 42).

Bazı Fiil Çekimleri

Geniş Zaman

Irak Türkmen ağızlarında, geniş zaman eki **-Ar** / **-Ir** olup **-Ir** şeklinin sonundaki -r ünsüzü birçok fiilin çekiminde düşer (Bayatlı, 1996: 391; Hassan, 1979: 452); ancak **-Ar** şeklinde düşme gözlenmez. Bu hadise kipin bütün şahıs çekimlerinde gerçekleşebileceği gibi bazen de birtakım ses hadiselerinin gelişmesini tetikler. Aşağıda, iki ayrı fiilin Kerkük ağızındaki geniş zaman çekimi ve -r ünsüzünün görünüşleri örneklendirilmiştir:

	Teklik	Çokluk
1. kişi	gell-em (< gel-ir-em) ⁹	gēll-îḥ (< gel-ir-ik)
2. kişi	gēl-î-sen (< gel-ir-sen)	gēl-î-sîz (< gel-ir-sîz)
3. kişi	gēl-î (< gel-ir)	gēl-îl-ler (< gel-ir-ler)

	Teklik	Çokluk
1. kişi	vér-r-em (< ver-ir-em)	vér-r-îḡ/ḥ (< ver-ir-ik)
2. kişi	vér-î-sen (< ver-ir-sen)	vér-î-sîz (< ver-ir-sîz)
3. kişi	vér-î (< ver-ir)	vér-îl-ler (< ver-ir-ler)

	Teklik	Çokluk
1. kişi	dur-r-am (< dur-ur-am)	dur-r-îḡ/ḥ / dur-ar-îḡ/ḥ (< dur-ar-ik)
2. kişi	dur-a-san (< dur-ar-san)	dur-a-sîz (< dur-ar-sîz)
3. kişi	dur-ar (< dur-ar)	dur-al-lar (< dur-ar-lar)

Kerkük ağızında geniş zaman çekiminde ayrıca “fiil + -an/-en sıfat fiil eki + şahıs eki” yapısı da kullanılır. Ancak bu yapıdaki geniş zaman çekimi gelecek zamanda kesinlik de ifade eder. Bu çekimin olumsuzu kişi ekinden önce “değil” edatının getirilmesiyle yapılır:

	Teklik	Çokluk
1. kişi	gel-en-em	gel-en-îḥ
2. kişi	gel-en-sen	gel-en-sîz
3. kişi	gel-en-di	gel-en-di-ler

Öğrenilen Geçmiş Zaman

Irak Türkmen ağızlarında öğrenilen geçmiş zaman çekiminde -ıp/-ip zarf fiil eki kullanılır. Yalnız Kerkük ve Erbil ağızlarında teklik ve çokluk birinci şahıs çekimlerinde -miş/-miş ekinin de kullanıldığı gözlenir:

Kerkük

	Teklik	Çokluk
1. kişi	dur-müş-am	êt-mîş-îḥ
2. kişi	dur-üp-san	êşid-îp-sîz
3. kişi	dur-üp/âl-îp-tı	êd-îp-ler/êdîp-tî-ler (Hassan, 1979: 454-455).

⁹ Bu fiil şimdiki zaman, teklik birinci şahıs çekiminde hem “gēl-îr-em” hem de “gēl-l-em” biçimlerinde gözlenir. Bu durumda şimdiki zamanla geniş zaman bazı fonetik ayrıntılarla ayırt edilir. Buna göre, fiil şimdiki zamanda bütüştürmeli söylendiğinde “gēl-l-em” (geliyorum) şeklinde telaffuz edilerek vurgu ilk heceye getirilir ve ilk hece ünlüsü uzatılır. Konuşmanın bağlamı da iki şeklin anlamca ayırt edilmesine yardımcı olur.

Erbil

	Teklik	Çokluk
1. kişi	tâp-mış-am	tâp-mış-ığ
2. kişi	tâp-ıp-san	tâp-ıp-sız
3. kişi	tâp-ıp/tâb-ıp-tı	tâp-ıp-lar/tâp-ıp-tı-lar (Bilal, 2015: 45).

Altunköprü, Telâfer ve Sellamiye

	Teklik	Çokluk
1. kişi	koy-ıb-am	otır-ıb-ığ
2. kişi	gör-ıp-sen	kal-ıp-sız
3. kişi	çal-ıp	tâny-ıp-lar (Rauf, 2013: 43, Hürmüzlü, 2013: 42).

Ancak, Telâfer’de teklik ve çokluk 1. şahıs çekimlerinde -ıp/-ip yanında -mış / -miş eki de kullanılır (Hürmüzlü, 2013: 42). Bunun yanında, Telâfer ağzında çokluk birinci şahıs çekiminde kişi eki ünlüsünün yuvarlaklaştığı gözlenir: gel-**ib**-uḥ, vermiy-**ib**-uḥ,... (Buluç, 2007: 290).

Görülen Geçmiş Zaman

Kerkük

	Teklik	Çokluk
1. kişi	Bağla-dı-m	Bağlâ-dı-ğ/h
2. kişi	Bağlâ-dı-w	Bağla-dı-wız
3. kişi	Bağlâ-dı-	Bağla-dı-lar

Kifri:

	Teklik	Çokluk
1. kişi	bağlâ-dı-m	bağlâ-dı-ğ/h
2. kişi	bağlâ-dı-y	bağlâ-dı-yız
3. kişi	bağlâ-dı	bağla-dı-lar (Bayatlı, 1996: 392).

Şimdiki Zaman

ITA’da şimdiki zaman eki teklik 3. kişi çekiminde Kerkük, Tuzhurmatı ve Erbil ağızlarında ek **-IrI** şeklindeyken Bayat ve kısmen Dakuk ağızlarında **-ır / -ir** biçimlerindedir. ITA’da şimdiki zaman çekiminde **-Ar** eki kullanılmaz Teklik ve çokluk 2. kişi çekiminde ekin son sesindeki /-r/ düşerken, çokluk 3. kişi çekiminde -rl- > -ll- asimilasyonu ile ek -ll- şekline girer.

Kerkük

	Teklik	Çokluk
1. kişi	ged-ír-em	ged-ír-ih/g
2. kişi	ged-í-sen	ged-í-síz
3. kişi	ged-ír-í	ged-il-ler (Bayatlı, 1996: 391).

Erbil

	Teklik	Çokluk
1. kişi	cēl-ír-em	cēl-ír-ih/g
2. kişi	cēl-í-sen	cēlí-síz
3. kişi	cēl-ír-í	cēl-íl-ler (Bilal, 2015: 43).

Tuzhurmatı

	Teklik	Çokluk
1. kişi	ķāç-ır-am	ķāç-ır-ih/g
2. kişi	ķāç-ı-san	ķāç-ı-sız
3. kişi	ķāç-ır-ı	ķāç-ır-lar (Benderoğlu, 1976: 240).

Dakuk ve Bayat ağızlarında ekin teklik 3. şahıs çekimini gösteren örnekler:

Adānın birsí haça *gēd-ír* (Dak.) (Hassan, 1979: 53).

Bāhtı cizrēnín bir yérinde ķanşarda “karşıda” dawar gōzük-*ír* (Dak.) (Hassan, 1979: 53).

İndí déwe suwār-*ír*..., ķuyyudan ussu çek-*ír* (Dak.) (Hassan, 1979: 54).

... déweler yēr-mí-*r* “yürümüyor” (Dak.) (Hassan, 1979: 54).

Ūrēgím yān-*ır* sene (Bay.) (Ismael, 2013: 80).

... baħar şekkéd-*ır*, oğlana benze-y-*ır*, ħezédír oğlan ossın... (Bay.) (Ismael, 2013: 90).

Bāhtı dewe sütü sāğ-*ır* bu çopan (Bay.) (Ismael, 2013: 91).

İngiliz’in ‘eskērí çaydan tōpu bađlā-y-*ır* (Bay.) (Ismael, 2013: 98).

Emir

Irak Türkmen ağızlarında emir çekimi yazı dilindeki gibidir. Ancak emir teklik ikinci kişi çekiminde *-gıman* / *-ginen* / *-kınan* / *-kinen* eki kullanılır: ķāl-*gıman*, gēl-*ginen*,

kağ-*kınan*, al-*gınen*, ver-*gınen*, ... (Hürmüzlü, 2013: 44; Bayatlı, 1996: 393, Bilal, 2015: 49).

Gereklilik

Irak Türkmen ağızlarında gereklilik kipi çekimi ekler yerine çeşitli edatlarla yapılır. Bu edatlar Kerkük ağızında “gere(k)”, Erbil ağızında “olur”, diğer ağızlarda “lazım” şeklindedir. (Hürmüzlü, 2013: 46).

Erbil

	Teklik	Çokluk
1. kişi	olur céđim	olur cédeğ
2. kişi	olur cédesen	olur cédesiz
3. kişi	olur cétsin	olur cétsinner (Bilal, 2015: 46-47).

Kerkük

	Teklik	Çokluk
1. kişi	gere(k) gēlim	gere(k) gelegin
2. kişi	gere(k) gelesen	gere(k) gelēsiz
3. kişi	gere(k) gēssin	gere(k) gēssinner (Bayatlı, 1996: 395).

Diğer Ağızlar

	Teklik	Çokluk
1. kişi	qalmam lazım	qalmāmız lazım
2. kişi	qalmav/kalmay lazım	qalmāvız/kalmayız lazım
3. kişi	qalmāsı lazım	qalmalārı lazım (Hürmüzlü, 2013: 46).

Dilek

	Teklik	Çokluk
1. kişi	dur-sa-m	dur-sa-ğ/h
2. kişi	dur-sa-w (dursay)	dur-sa-vız (dursayız)
3. kişi	dur-sa-	dur-sa-lar

Tasvirî Fiiller

Irak Türkmen ağızlarında tasvirî fiil çekimlerinden tezlilik, süreklilik ve yaklaşma görülmez. Bu durum Doğu Anadolu ve Azerbaycan ağızları ile paralellik arz eder (Buran, 1997: 69; Sarıkaya, 1998: 306-307).

İktidar Fiili

Bölge ağızlarında yalnızca iktidar çekimi kullanılır. Bu çekimde de Irak Türkmen ağızlarında, tıpkı Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi hem olumlu hem de olumsuz çekimde “bil-” yardımcı fiili kullanılır (TLG, 2012: 210).

Kerkük

	Teklik	Çokluk
1. kişi	aç-a-bil-me-m	aç-a-bil-mēr-îh
2. kişi	aç-a-bil-me-sen	aç-a-bil-mē-sız
3. kişi	aç-a-bil-me-z	aç-a-bil-mēz-ler (Bayatlı, 1996: 403; Ercilasun, 1993: 115).

-AndA ve -Inca Zarf Fiil Eklerinin Kullanımında TT Yazı Diline Göre Farklılıklar

-AndA ve -Inca Zarf Fiil Eklerinin İyelik Ekleriyle Çekimlenmesi

-AndA ve -Inca zarf fiil ekleri iyelik ekleriyle çekimlenir: gelende-*m*, durınca-*v*, kalanda-*vız*,... (Paşayev, 2012: 302, Tokatlı, 2012a: 12). Aşağıda Kerkük ağızından seçilmiş iki fiilin söz konusu zarf fiil eklerinden sonra gelen şahıs ekleriyle çekimleri örneklendirilmiştir:

	Teklik	Çokluk
1. kişi	kal-anda-m	kal-anda-h/ğ
2. kişi	kal-anda-w	kalandā-wız
3. kişi	kal-anda-	kal-anda-lar (Paşayev, 2004: 41)

	Teklik	Çokluk
1. kişi	durınca-m	durınca- h/ğ
2. kişi	durınca-v	durincā-vız
3. kişi	durınca-	durınca-lar

Irak Türkmen ağızlarında -inca /-ince zarf fiil eki, üzerine geldiği kelimeye, yazı dilimizdekinden farklı şekilde, “-IncAyA kadar” anlamı da katar: “Toh döynca yeller.” (Doyuncaya kadar yerler.) (Tokatlı, 2012: 3).

Irak Türkmen Ağızlarında Zarf Fiil Göreviyle Kullanılan Bazı Yapılar

- **mĀğlydAn**: “At, allına bir tepme vırmāğydan kırtın bēynini yere tōkti.” (Tokatlı, 2012a: 8).

- **mĀġI birli**¹⁰: “Ķāpını açmāġı birli, bir buzavlārı var, buzav Ķāştı, ...” (Tokatlı, 2012a: 9).

- **dlġlydAn**: “... Ķızın āġzının üstüne bir zille çaldıġıydan Ķız düştü.” (Tokatlı, 2012a: 10).

- **dlġI birli**: “Çıġar çöle, çıhtıġı birli, etrēfine baġar,...” (Tokatlı, 2012a: 10-11).

- **dlġI yerde**: “Sāçın hōrdıġı yērde, bir tél o saştan dilı alta yıġdı.” (Tokatlı, 2012a: 11).

- **m...-m +da**: “Şām’ın ġarabalārında āttı ōzün, günnen barabar, gün çıġım çıġımda.” (Tokatlı, 2012a: 11).

1.2.3. Kelime Bilgisi

İsimler

ITA bugün TT yazı dilinden düşmüş veya yazı dilinde anlamı farklılaşmış pek çok kelime barındırmaktadır. Bunların bazıları, leksik ve semantik bakımlarından arkaik özellikler taşımaktadır. Bu gibi kelimelerden bazıları şunlardır: *Ācuġ/ācıġ*, *armaġan*, *āzġun*, *bayna-* (< *ban-la-*), *bitiç*, *çibîn*, *sayna-* (< *say-ra-*), *Taġrı*, *uşaġ*, vb. Biz çalışmamızın “2.3.3. ITA’da Kelimeler, Anlamlar ve Arkaiklik” bölümünde bu gibi kelimelerin arkaikliġini göstermeye çalışacağız.

Dönüşlülük Zamiri

Irak Türkmen aġızlarının birçoġunda dönüşlülük zamiri “öz” şeklindedir. ITA’da ayrıca dönüşlülük zamiri olarak “bile” edatı da kullanılır (**Bkz. Zamir-Edat İlişkileri**). Bu zamir de tıpkı Türkiye Türkçesi yazı dilinde olduġu gibi iyelik ekleriyle çekimlenir:

	Tekluk	Çokluk
1. kişi	öz-ı-m	öz-i-mız
2. kişi	öz-ı-v/y	öz-i-vız/yız
3. kişi	öz-ı-	öz-i-leri

¹⁰ Bu yapıdaki -r- ünsüzü düşer.

Zamir-Edat İlişkileri

Bile edatı

“Bile” Edatının Irak Türkmen Ağızlarındaki Görünümleri

Erbil ve Altunköprü ve Telâfer ağızlarında diğer Irak Türkmen ağızlarındaki “öz” dönüşlülük zamirinden farklı olarak “bile” edatının da aynı işlevle kullanıldığı görülür: *bile*-m “kendim”, *bile*-v (Erb.) / *bile*-y (Altnk.) “kendin”, *bile*-si “kendisi”, *bile*-miz “kendimiz”, *bile*-viz (Erb.) / *bile*-yiz (Altnk.) “kendiniz”, *bile*-leri “kendileri” (Bayatlı, 1996: 387; Paşayev, 2004: 42).

Erbil ve Altunköprü ağızlarında TT’deki şahıs zamirlerinin yanı sıra, iyelik ekleri alan “bile” edatı da şahıs zamirlerinin yerine kullanılır. Şahıslara göre çekimleri ise şöyledir:

	Teklik	Çokluk
1. kişi	bile-m	bile-miz
2. kişi	bile-v/y	bile-viz/yiz
3. kişi	bile-si	bile-leri (Hassan, 1979: 447-448; Bilal, 2015: 51).

Irak Türkmen ağızlarındaki bir diğer yaygın bağlama edatı da “be”dir. Oldukça sık kullanılır:

“*Dedi, be?*” (*Neden?*) (Bayraktar, 2014: 236).

“*Dediler, be kız!*” (Peki, kıza ne olacak?) (Bayraktar, 2014: 236).

“*Dedi, be nece?*” (Peki, nasıl olacak?) (Bayraktar, 2014: 236).

Bu ağızlardaki diğer yaygın edatlar ise şunlardır: *diyesen, göresen, ya(n)*.

“Kurtu da görsey, diyesen koyındı.” (Kurtu da görsen derin ki koyundur.) (Bayraktar, 2014: 239).

“Yan sen menimnen başıv bir edesen yohsa men sene bele ederem.” (Ya benimle ilişkiye girersin ya da ben sana böyle yaparım.) (Bayraktar, 2014: 244).

1.2.4. Söz Dizimi

Irak Türkmen Ağızlarında Soru

Irak Türkmen ağızlarında, söz diziminde yazı diline göre kayda değer bir farklılık gözlenmez. Ancak, Soru sormada “-mI/-mU” soru eki kullanılmayıp vurguya başvurulur (Bayraktar, 2002: 28-29; Bayatlı, 1996: 367; Ercilasun, 1993: 116). Aşağıdaki soru cümlelerinde vurgulu heceler koyu ve yatık gösterilmiştir:

Şeymey al

div? “Öteberi aldın mı?”

Ne getird

div? “Ne getirdin?”

Neyçi gelip

sen? “Niçin gelmişsin?”

Irak Türkmen ağızlarındaki bu durum Doğu Anadolu ağızlarıyla paralellik arz eder (Karahan, 1996: 52).

Elbette, ITA'nın dil bilgisi unsurları bunlardan ibaret değildir. Ancak çalışma konumuz bu ağızların gramerini çıkarmak olmadığından burada yalnızca üzerinde çalıştığımız ağız bölgesinin ana gramer özelliklerini vermekle yetiniyoruz.

İncelememiz bir dilcilik çalışması olduğundan ve arkaiklik özelliği taşıyan dil unsurları dilin çeşitli formlarında gözlenen değişmelere paralel olarak oluştuğundan, dilde değişimin niteliği ve etkenleri üzerinde bilgi vermeyi uygun buluyoruz.

1.3. Dilde Değişme

Arkaiklik; dildeki gelişmelere rağmen sonraki devirlerde de dilin geçmişindeki gibi kullanılan dil unsurları olduğuna göre, dilin en tabii özelliği olan değişimin de mahiyeti ve etkenleri üzerinde durmayı gerekli görüyoruz.

Dildeki değişme hayattaki değişmeye bağlıdır. İnsanoğlunun yaşayış tarzındaki her türlü gelişme dilde karşılığını bulmaktadır; böylece sosyal hayat değiştikçe dil de değişmektedir. Günay Karaağaç bu vakıayı şu cümlelerle anlatır: “İnsan-varlık ilişkilerinin yaş, sosyal grup, meslek, kısacası her kişiye göre farklılığı dilde eş zamanlı bir çeşitliliği; bu eş zamanlı çeşitliliğin ayrı ayrı yer ve zamanlara göre farklılığı ise dil değişmelerini gösterir.” (Karaağaç, 2013: 297).

Kurbanov da “... dil öz tebietine göre tarihen deyişen, cilalanan, inkişaf eden ictimai hadisedir.” diyerek dildeki değişimin sürekliliğini anlatır (Kurbanov, 2004-I: 445). Kurbanov ayrıca “Dilin inkişafı başka sehelerde olduğu kimi materyalist diyalektikanın ganunlarına uygundur. Burada her bir değişiklik müeyyen ganunlar, sebebler esasında baş verir.” sözleriyle de dil değişmelerinin tıpkı müsbet ilimlerdeki gibi düzenli kanunlar çerçevesinde gerçekleştiğini anlatır (Kurbanov, 2004-I: 446).

Muharrem Ergin ise, dili tanımlarken onun değişkenlik yönünü “... kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık.” şeklinde niteler (Ergin, 1997: 3). Ergin “dilin kanunları” ifadesiyle de “dil kaideleri”ni, bir başka deyişle, dil bilgisi kurallarını kasteder ve “Dil canlı bir varlıktır. Zaman zaman birtakım değişiklikler, kendi bünyesinden doğan çeşitli sebeplerle bazı gelişmeler gösterir... Fakat bütün bu değişiklikler ve gelişmeler dil kaideleri çerçevesinde cereyan ederler.” diyerek dildeki değişmelerin ancak dil bilgisi kuralları çerçevesinde olabileceğini, daha doğrusu, olması gerektiğini vurgular (Ergin, 1997: 4).

Dile, dil bilgisinin keskin sınırlarıyla örölmüş penceresinden bakan “kuralcı” diye nitelendirebileceğimiz bu bakışıyla Ergin dildeki değişmelerin kontrollü olması gereğini ortaya koyan bir yaklaşımı benimser. Ergin’in bu kuralcı tutumunun ardında devrin dil tartışmalarının yattığı söylenebilir. Nitekim, TDK’nin kurulduğu 1932 yılından 20. yy’ın 80’li yıllarına kadar devam eden ve dilin, türlü masa başı müdahaleleriyle yeniden şekillendirildiği dönemde, dilde çoktan unutulmuş pek çok ölü kelime canlandırılmış; bu ölü kelimelerden yine ölü eklerle Türk dilinin yapım kaidelerine uyan uymayan bir yığın kelime yapılmış, üstelik bunlar zamanla dile de yerleş(tiril)miştir. Zaten, Ö. Asım Aksoy da bu hususta şunları söyler: “Türkçede bu eklerden biriyle türetilmiş tek bir sözcük bile bulunsa, o sözcük örneksenerek yenileri türetilmeli, böylece az işlek eklere işleklik kazandırılmalıdır.” (Özdemir, 1977: 111). O devirde dildeki bu gelişmeler karşısında başta Ergin ve bilhassa İstanbul Üniversitesi Türkoloji bölümündeki bazı öğretim üyeleri (Necmettin Hacıeminoğlu, A. Fehmi Karamanlıoğlu, F. Kadri Timurtaş) dilde “kargaşa”ya sebep olduğuna inandıkları bu gelişmelere karşı “muhafazakâr” bir dil anlayışını benimsemişlerdi. Onlar dilde değişmeyi ve yeni kelime yapımının lüzumunu inkâr etmemekle beraber, bu ihtiyacın kontrollü bir şekilde karşılanmasından yanaydılar. Nitekim Ergin, dilde yeni kelime yapma hususunda “canlı kök ve işlek ek” prensibini ortaya

koymuştur (Ergin, 1997: 149-152). Ancak onların bu görüşleri dildeki her bir değişme ve gelişmenin kontrol edilebileceği anlayışını da beraberinde getiriyordu.

Kurbanov'un dilin değişmesindeki yaklaşımının da "pozitivist" olduğu söylenebilir. Dildeki değişmelerin, insanın psiko-sosyal eğilimleri ve davranışları sonucunda geliştiğini, bu gibi etkenlerin de yer, zaman ve toplumlara göre farklılık arz ettiğini göz önüne aldığımızda dil değişmelerinin fen bilimlerindeki gibi keskin sebep-sonuç ilişkileriyle izahının her zaman mümkün olamayacağı anlaşılır. Dillerin birbirleriyle olan etkileşimi de dilin tâbi olduğu iç kanunlarının (dil bilgisi) yer yer devre dışı kalması sonucunu doğurabilir. Nitekim, diller arası etkileşimin ileri seviyeye ulaştığı durumlarda karma dillerin doğduğu dahi gözlenir. Bu yüzden, dil değişmelerini her ne kadar, diller arasında bazı benzer etkenlerle izah etmek mümkünse de dildeki değişmeleri daha iyi kavramak için her bir dilin tarihî gelişim seyrini ve bu seyri etkileyen unsurları takip etmeyi de ihmal etmemek lazımdır. Bu, her dilin tarihinin ayrıntılarıyla incelenmesi ve dildeki ses, şekil ve kelime unsurlarının durum etimolojisinin araştırılmasının dil çalışmalarında ne derece önem arz ettiğini gösterir.

Diller ne Ergin'in öngördüğü gibi keskin ve kontrollü bir gelişmeye ne de Kurbanov'un ileri sürdüğü gibi sabit sebep-sonuç ilişkilerine bağlı gelişmelere sahne olmaktadır. Diller gelişirken her zaman kendi dil bilgisi kurallarını hareket noktası olarak almayabilir. Hatta diller gelişmelerini biraz da bu kuralların dışına çıkmaya borçludur, denebilir. Bunda diller arası etkileşimin payı olduğu kadar dilin günlük bir iletişim aracı olarak kullanımından kaynaklanan özelliklerin (hızlı konuşma, anlık iletişim ihtiyaçlarının giderilmesi, en az çaba prensibi, vb.) de rolü vardır. Nitekim dil uzun asırlar boyunca işlene işlene konuşurların birtakım kuralsız tasarruflarının da "katkı"larıyla zenginleşen bir özelliği de barındırır. Zeynep Korkmaz bu durumu şu sözlerle ifade eder: "Sürekli bir akış hâlinde olan dilimiz, türlü sebeplerle, bazı gramer öğelerinin kullanılışı bakımından kendi yapısındaki kurallara her zaman sıkı sıkıya bağlı kalmayacak bir yumuşaklık da taşımaktadır." (Korkmaz, 1994c: IX). Bunun yanında, günümüzde pek çok dil dünyadaki globalleşme rüzgârından fazlasıyla etkilenmekte ve bütün dillere göre "üst katman dili" hâline gelen İngilizcenin aşırı etkisine maruz kalmaktadır. Bu etki gitgide dillerin bir kısmını karma diller hâline getirebilecek bir seviyeye bile ulaşma eğilimindedir. Böylesi bir dönemde dile her giren yeni unsura karşı dilin kendi imkânlarıyla hem de hızlıca; bir de dilin kurallarına, mantığına, estetiğine uygun yeni yeni kelimeler üretmek hiç mümkün

görünmemektedir. Hele hele, refah seviyesi düşük olan toplumlarda yabancı unsurlara özentinin had safhaya ulaştığı göz önünde bulundurulduğunda, dilde kontrollü değişme ve gelişmenin ne derece güç, hatta imkânsız olduğu yahut dildeki değişme ve gelişmelerin sebep-sonuç ilişkileriyle izahının her zaman mümkün olamayacağı anlaşılır.

1.3.1. Dilde Düzenli Değişmeler

Dilde düzenli değişmeler belli bir kural çerçevesinde gerçekleşen değişmelerdir. Dildeki düzenli değişmeler daha çok fonetik ve şekille (söz yapımı) ilgili olanlardır. Aslında bu tür değişmeler de bazı düzensizliklerin sonucunda oluşmuştur, denebilir. Nitekim, ses değişmeleri önce belli bir kişinin standart dışı bir telaffuzuyla (idyolekt) başlar, sonra bu standart dışı söyleyiş diğer konuşurlarca benimsenerek yaygınlaşır ve standart hâle gelir. Bu hususta Karaağaç şunları söyler: “Anlaşmaya engel olmayacak kadar küçük, ayırıcı olmayan, yani ses birimlik yük taşımayan; fakat ses organlarının yapılarından, onları kullanış biçiminden doğan ve her kişide bulunan bu farklar, kişiden kişiye, sosyal gruplara ve nihayet dil topluluğunun tamamına geçerek dillerin ses yapılarında görülen sürekli bir değişimin kaynağını oluştururlar.” (Karaağaç, 2013: 266;) Kurbanov da aynı konuda şunları kaydeder: “Dilin fonetik terkinde baş veren deyişiklikler ayrı ayrı ferdlerin nitk seviyyesinden başlanır. Eger deyişiklik ferdi nitkden kollektiv nitk seviyesine keçirse, onda hem deyişiklik dilde fonetik norma sayılır ve bu forma dilin fonetik terkinin inkişafı için zemin yaradır.” (Kurbanov, 2004: 452-453).

Oğuz grubu Türk lehçelerinde, Kıpçak ve Karluk Türk lehçe gruplarındakine göre t- > d-, k- > g- düzenli ses değişmeleridir. Kıpçak ve Karluk Türk lehçelerinde ve Oğuz grubuna girmesine rağmen Azr. T. ve Trkm. T.de b- > m- değişmesi (ben > men, bin > min, bin- > min-); Tatar ve Başkurt lehçelerinde, diğer lehçelerdekine göre o > u, ö > ü değişmeleri (kol > kul, boğaz > buğaz, vb.) de düzenli değişmelerdir. /y-/ foneminin Yakutçada /s-/ (sulus), Krg. T.de /c-/ (cıldız), Kzk. T.de /j-/ (juldız) ile karşılanması, Azr. T.de ise düşmesi (ulduz) de düzenli bir ses değişmesi örneğidir. Bunların yanı sıra, TT ve Azr. T.de diğer lehçelere göre çok daha belirgin olan düzlük-yuvarlaklık uyumu (dü-şük, kü-rek, e-lin-de) ve TT’de gözlenen ünsüz benzeşmesi (iç-de > içte, baş-dan > baştan, vb.) ve çok heceli kelimelerin son seslerindeki tonsuz ünsüzlerin, iki ünlü arasında kalması durumunda yumuşaması (ağaç-ı > ağacı, sevinç-im > sevincim, art-ı-n-da > ardında, geçit-e > geçide, balık-ın > balığın, vb.) da düzenli bir değişme örneğidir. Türk dilin gerek söz

yapımında gerek kelimelerin cümlede işletilmesinde kullanılan eklerin fonetiğinde gözlenen değişimler de düzenlidir.

Kurbanov, dilin fonem varlığındaki değişimleri “derin”, ses hadiseleriyle meydana gelen değişimleri ise “üzde” (yüzeyden) değişimler olarak niteler (Kurbanov, 2004: 451). Buna göre, tarihin en eski çağlarından beri Türk dilinde uzun ünlülerin kısa ünlülerle birlikte var olması derin değişme, bu ünlülerin birçok lehçede zamanla kısılması yüzeyden değişme olarak nitelendirilebilir. Öte yandan Kapalı e foneminin oluşumu da bir derin değişimdir. Geniz n’sinin dildeki varlığı çok eski çağlara dayanan bir değişimin ürünü iken bu fonemin parçalanarak çeşitli lehçe ve ağızlarda “-ng-, n, g, v, y, ğ, ğ” fonemlerine dönüşmesi de yüzeyden değişimdir. Aynı şekilde, eski Türkçedeki *Ĭ* birleşik sesinin, sonraki asırlarda n ve y olarak iki ayrı foneme dönüşmesi de derin değişmeye örnektir.

Türk dilinde bir yapım ekiyle yeni bir kelime yapılması ve o ekin kullanımı örnek alınarak daha başka köklerden yeni kelimelerin vücuda getirilmesi, Yahut, birleştirme yoluyla yeni kavramların karşılanması da düzenli bir değişimdir. Zira Türk dilinde söz yapımı sırasında kökler hem şekil hem anlamca değişikliğe uğramaktadır. Bu hususu Karaağaç şöyle ifade eder: “Dil ve düşünce dünyamızdaki ayırma ve birleştirmeler, yeni bilgiler ve dolayısıyla yeni sözler ortaya koyarlar. Toplumlar ve kişiler yeni bilgilere ancak eski bilgileriyle ulaşabilirler ve bu noktada eski bilginin adı üzerinde ses, şekil veya anlam değişikliğine gidilir. Değiştirme dillerin hem ses hem şekil hem de anlam yapılarında gerçekleştirilebilir.” (Karaağaç, 2012: 137; Karaağaç, 2013: 625). Bu durumda, dilin yerleşmiş kurallarına bağlı kalınarak söz yapma da düzenli bir değişim olarak görülebilir.

Dilde gözlenen ses olaylarının bir kısmı da düzenli değişim kapsamına girer. Mesela, TT’nde, son sesinde art arda iki ünsüz bulunan alıntılarda ünsüzlerin arasında bir ünlünün türetilmesi (kesr > kesir), ünlüyle başlayan bir ek aldığıında, kelimenin orta hecesindeki vurgusuz dar ünlünün düşmesi (burun-u-m > burnum); TT yazı dilinde /y/ ünsüzünün etkisiyle son hecedeki geniş ünlülerin daralması (gel-me-yor > gelmiyor), vb. birer düzenli değişimdir.

1.3.2. Dilde Düzensiz Değişimler

Dildeki değişim türlerinden bir diğeri de düzensiz değişimlerdir. Herhangi bir kurala bağlı olmadan ortaya çıkar. Dil kurallarının, dilin değişmesi ve gelişmesinde her zaman geçerli olmadığını gösteren birçok örnek dilin bünyesine öylesine sinmiştir ki bunlar

zamanla âdeta kemikleşmiştir. Bu tür değişmelerde hızlı konuşma, kestirmeden anlatma ve en az çaba prensibi gibi etkenler önemli rol oynar.

Türkiye Türkçesinde klasik Osmanlı çağından beri pek çok söz galatımeşhur hâlinde, yaygın bir biçimde kullanılmaktadır: *zurna* (< Frs. surnay), *tersâne* (< Arp. darussinā'a), *çarşı* (< Frs. çārsū), ... Bu kelimelerden “tersâne” daha sonra Arapçaya bir geri ödünçleme yoluyla da girmiş ve o dilde de yerini almıştır. Benzer bir gelişme de Türkçeden Farsçaya geçen sonra bu dilden tekrar Türkçeye alınan ve bir anlam ayrıntısıyla günümüz dilinde yer eden *hātun* (< katun) kelimesinde gözlenir. Türkçeye giren alıntılara, dilin kendi kuralları işletilmeyip kestirmeden gidilerek yakıştırma (yerlileştirme) yoluyla da karşılıklar bulunmuştur: *ortanca* (< Yun. hortancia), *atlı karınca* (< İta. atlı karoça), *demirhindi* (Arp. temr-i hindi), ...

Bunlardan başka, yanlış analogi, bugün dahi Türkiye Türkçesinde başvurulan bir kelime yapma yoludur: “Alkolik” kelimesindeki kök-ek yapısını yanlış ayırmadan kaynaklanan “kolik” ses grubu bir ek olarak algılanmış, böylece *çaykolik*, *evkolik*, *işkolik* gibi kelimeler dilde kalıcı birer leksik unsur hâline dahi gelmiştir. *Bankamatik*, *dokunmatik*, vb. yanlış analogi örnekleri de dile iyice yerleşmiştir. “Ulusal” kelimesinin yanlış tahlil edilmesinden de -sal /-sel eki doğmuş (Eren, 2000: 297) ve dilde geniş bir kullanım alanı bulmuştur.

Kalıplaşmış hâlde kullandığımız *gündelik*, *birliktelik*, *üstelik* gibi örnekler de Türk dilinin türetme kaidelerine taban tabana zıttır. TT’de daha başka ek kalıplaşmaları da düzensiz değişme örnekleri arasında sayılabilir: *içi-n içi-n*, *yaya-n*, *ileri*, *son-ra*, vb. Bu kelimelerdeki eklerin kullanımında kurallı bir birleşme yerine, özel ve o kelimeye mahsus bir kaynaşma vardır (Korkmaz, 1994c: 2). Korkmaz dildeki kalıplaşmaların düzensizliğiyle ilgili olarak şunları söyler: “kalıplaşma dile dışarıdan el atmayla yapılmaz. O dilin yapısında beliren birtakım ihtiyaçlardan, bazı eklerdeki kullanılış özelliklerinden ve çok defa da dildeki gramer şekillerinin yetersizliğinden doğar ve kendi kendine oluşur.” (Korkmaz, 1994c: 2).

Yukarıdaki örnekler dildeki değişimin her zaman dilin kuralları çerçevesinde gelişmediğini göstermektedir. Dildeki bu türlü değişmelere düzensiz değişme denir. Bu türlü değişmeler konuşma dilinden kaynaklanır. Bunlar çoğunlukla tesadüfidir ve yanlışlıkla ortaya çıkar. Dildeki anlık ihtiyaçlara cevap verir. Bazen de kalıcılışarak yazıya geçer.

Düzensiz değişmeler daha da ileri giderek dilde bir kural hâlini dahi alabilir (Karaağaç, 2013: 303).

1.3.3. Dili Oluşturan Unsurların Değişme Sıklığı

Bir dil ne kadar çok kullanılırsa, bir dille ne kadar iletişimde bulunulursa o dil; ses, anlam ve alıntılar bakımından o kadar çok değişir (Karaağaç, 2013: 297). Bununla birlikte, dildeki değişme yavaş karakterlidir ve ancak uzun bir zaman sürecinde kendini belli eder. Porzig bu durumu “... değişiklikler birbiri ardınca ve yavaş yavaş ortaya çıkmakta ve ancak yüzyıllar içinde tamamen ayrı bir şekil meydana gelecek şekilde yığılmaktadır.” sözleriyle belirtmektedir (Porzig, 2011: 206). Kurbanov da bu düşüncüyü şu sözlerle dile getirir: “... dilin inkişafı neticesinde dil kategorileri kemmiyet ve keyfiyetce deyişir, onun terkinde tedricen yenileşme prosesi baş verir.” (Kurbanov, 2004-I: 445).

Dünyadaki dillerin gelişme ve değişme hızı da aynı ölçüde değildir. Belli bir dildeki değişim de devirden devre farklılık gösterebilir (Kurbanov, 2004-I: 458-460). Öte taraftan, yazı dilinde belirli bir zaman diliminde gözlenebilecek değişmeler de konuşma diline göre daha az olur. Çünkü yazı dili belli bir sosyal çevrede kullanılmak üzere geliştirilmiş bir araç olup ağızlar üstü bir yapıya sahiptir. Yazı dili yazıyla kayıt altına alınmış dil bilgisi kurallarıyla örölü olduğundan şahısların ferdi tasarruflarına konuşma dili kadar açık değildir. Yazı dili eğitim, basın yayın, hukuk, bürokrasi vb. alanlarda ortak iletişim dili olarak kullanıldığından dolayı da değişimlere, konuşma dili kadar maruz kalmaz.

Dilin çeşitli alanlarında da değişme aynı ölçüde gözlenmez. Sık kullanılan dil unsurları ise daha hızlı değişir (Karaağaç, 2013: 297). Kurbanov’a göre dilin en sık değişen unsuru kelimelerdir. Bununla birlikte, dilin temel söz varlığını teşkil eden kelimelere göre sonradan üretilen kelimeler (ihtiyaca göre üretilmiş kelimeler, terimler) daha sık değişir (Kurbanov, 2004-I: 459). Karaağaç ise dilde en sık değişmenin, dillerin ses yapılarında gözlenebileceğini, anlamların ise dilde en az değişen unsur olduğunu belirtir (Karaağaç, 2013: 297, 300). Kurbanov dilin temel söz varlığını oluşturan fonemlerin de ses hadiselerine göre daha az değişikliğe uğradığını bildirir (Kurbanov, 2004-I: 459). Nitekim, Türk dilindeki temel ünlü varlığı hiçbir devirde değişmemiştir. Oysa ünlülerle ilgili ses hadiselerini Türk dilinin bütün lehçe ve ağızlarında çok çeşitli şekillerde gözlemek mümkündür. Türk dilinin birçok lehçe ve ağız bölgesinde gözlenen geniz n’sinin çeşitli lehçe ve ağızlarda “n, g, v, y” gibi seslere dönüşmesi de fonemlerle fonetik hadiseler

arasındaki değişme ilişkilerine bir örnek olarak gösterilebilir. Kurbanov ayrıca dilin cümle yapısındaki değişmelerin, dilin şekil yapısındaki değişmelere göre daha sık gerçekleştiğini söyler (Kurbanov, 2004-I: 459). Kerim Demirci ise “Dilin semantik boyutu tamamen zihinsel düzlemde olduğu için burada olan değişim formal / yapısal değişikliklere göre çok daha fazla bir hıza sahiptir.” diyerek Anlamın diğer unsurlara göre daha hızlı değiştiğini belirtir (Demirci, 2014: 198).

1.3.4. Dilde Değişmelerin Sebepleri

İnsanlar tarih boyunca yeni beliren ihtiyaçlar için ellerindeki imkânları geliştirmeye ve daha da mükemmelleştirmeye yönelmişlerdir. Günlük hayatı ve sosyal ilişkileri sürekli değişen ve gelişen bir topluluğun, gerek günlük gerek kompleks (karmaşık), her türlü iletişim ihtiyaçlarını karşılamada kullandığı dilin de gelişmesi kaçınılmazdır. Dilin gelişmesi ise bir yandan dilin yeni kavramlarla ve yeni ifade vasıtalarıyla donanması, diğer yandan edebî, estetik ihtiyaçlara cevap vermesi şeklinde anlaşılmalıdır. Dil, konuşurların eliyle bu safhaları geçirirken ses, şekil, kavram (kelime), anlam ve hatta cümle bakımından da değişir ve yenilenir. Dil böylece her devirde yeniden oluşturulup konuşurların ihtiyaçlarına cevap verir hâle getirilmiş olur. Dilin sürekliliği de buna bağlıdır ki bu süreklilik dilde değişmeyle iç içedir. Dilin sürekliliği yenilenmesini ve değişmesini, yenilenmesi ve değişmesi de sürekliliğini sağlar.

Dilin yenilenmesi ve gelişmesinde pek çok etkenin varlığından söz edilebilir. Bu etkenlerin başlıcaları ve bunların ortaya çıkardığı değişmelerden bazıları şunlardır:

Sosyo-Kültürel, Tarihî ve Coğrafi Değişmeler

Dilin Geniş Coğrafi Alanlara Yayılmış Olmasından Kaynaklanan Değişmeler

Bazı diller tarih boyunca pek çok ülkede konuşulur hâle gelmiştir. Bu yayılmanın ardında siyasi, ticari, dinî, ekonomik etkenler vardır. İngilizce bugün dünyanın bütün kıtalarında konuşulmaktadır. Bunda İngiliz sömürgeciliğinin doğrudan etkisi vardır. İspanyolca ve Fransızca için de aynı şey söylenebilir. Arap ve Türk dilleri ise daha çok tarihî ve dinî sebeplerle belli bir coğrafi genişliğe erişmiştir. İslam fetihleri önce Arapçayı Arap yarımadasının dışına, Kuzey Afrika'ya taşımış; sonraki dönemlerdeyse Türkçe önce Harezm, sonra Anadolu'ya ve Balkanlara kadar yayılmıştır. Bu gibi yayılmalar dillerin de zamanla farklılaşmasını sağlamıştır. Farklı etnik unsurlar belli bir dili kendi anatomik ve

fizyolojik (ağız, diş, hançere) yapılarıyla telaffuz ederlerken o dile kendilerinden de bazı yerli kelimeleri ve birçok unsuru katmışlar; böylece diller içinde lehçeleşmeler meydana gelmiştir. Bu lehçeler bazen birer dil şeklinde dahi algılanmıştır. Mesela Çuvaşca ve Yakutça bugün, Türk dilinin diğer lehçelerini konuşanlar tarafından anlaşılmasız hâle gelmiştir. Türk filolojisi ve dil bilimi alanlarında çalışan bazı bilim adamları bu iki kadim Türk lehçesinin bugün birer “dil” olduğunu ileri sürerler. Çincenin de kuzey ve güney lehçeleri arasında anlaşmayı çok güçleştiren farklar vardır. Kuzey Afrika’daki Arap lehçelerini diğer Arap ülkelerindeki insanların anlaması hayli zordur.

Türk Lehçelerinde Yalancı Eşdeğer Örneklerinin Ortaya Çıkması

Çok geniş bir alanda kullanılan Türk dili bugün pek çok lehçe ve ağız bölgeleri hâlinde yaşamaktadır. Türk dilindeki ilk lehçeleşme Talât Tekin’e göre, 5-6. yüzyıllarda ortaya çıkmıştı. O çağda Altay dağları bölgesinde konuşulan Doğu Türkçesi (Asıl Türkçe) ve Kuzey Kafkasya’da Kuban Irmağı civarında kullanılan Batı Türkçesi (Bulgar Türkçesi) Türk dilinin başlıca iki lehçesiydi (Tekin, 1977: 16, 18). Bulgar lehçesinden bugünkü Çuvaş lehçesi doğmuş, o da daha sonra, uzun asırla boyunca ana Türk kitesinden uzak kaldığından, bambaşka bir değişim sürecine girmiş ve bugünkü şeklini almıştır. Çuvaşca bugün diğer Türk topluluklarınca anlaşılmasız durumdadır. Türk dilindeki lehçeleşmenin varmış olduğu son nokta Çuvaşçadır, diyebiliriz. Fakat lehçeleşme Türk dilinin kelime hazinesini epeyce zenginleştirmesine rağmen, iletişimi ve anlaşmayı yer yer aksatacak sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu sorunlardan biri yalancı eşdeğerlerin aktarmalarda oynadığı olumsuz roldür.

Resulov yalancı eşdeğerleri şöylece sınıflandırmaktadır:

1. Sesteş olup hiçbir anlam ve köken birliği olmayanlar:

gar : tren istasyonu (TT)

gar : kar (Azr. T.)

banka : finans kurumu

banka : kavanoz (Resulov, 1995: 917).

2. Sesteş olup aralarında köken birliği de bulunan; fakat farklı anlamlarda kullanılanlar:

hala : babanın kız kardeşi (TT)

hala : annenin kız kardeşi (Azr. T.) (Resulov, 1995: 917).

subay : rütbeli asker (TT)

subay : bekâr (Azr. T.)

3. Hem köken hem telaffuz bakımından uyuşan; ancak bazı anlamları (genellikle temel anlamı) uyuşan; fakat farklı anlamlar da taşıyanlar:

kapıcı : hizmet işçisi (TT)

kapıcı : kaleci (Azr. T.)

yenge : ağabey, amca veya dayının eşi (TT)

yenge : geline rehberlik eden kadın (Azr. T.) (Resulov, 1995: 917).

Resulov, TT ile Azr. T. arasındaki mukayeseden yola çıkarak lehçeler arasındaki yalancı eşdeğerlerin ortaya çıkmasında şu etkenlerin payı olduğunu bildirir:

- Türk dilinin tarihin çeşitli dönemlerinde farklı coğrafi alanlara yayılmış olması (Resulov, 1995: 917).
- Türkiye Türklerinin ve Azerbaycan Türklerinin son birkaç asırda aynı bayrak altında yaşamamaları ve dilin gelişmesi için gerekli olan ortak kültürü üretmeyişleri (Resulov, 1995: 917).
- TT'nin 18. asırdan itibaren Batı'yla sıkı temasa geçmesi ve Cumhuriyet dönemindeki dil devrimi (dilde tasfiyecilik) tecrübesi (Resulov, 1995: 917-918).
- Her iki lehçeye de aynı yabancı dilden giren aynı kelimelerin her birinde farklı karşılıklarla yaşatılması (Resulov, 1995: 918).
- Dilin iç işleyişinden kaynaklanan anlam daralması, anlam genişlemesi ve anlam kayması gibi hadiselerin görülmesi (Resulov, 1995: 918).

İnceleme alanımıza giren ITA'da da TT ile karşılaştırıldığında, köken birliği olmasına rağmen aşağıdaki kelimelerin her iki sahada farklı anlamlarla kullanıldığı gözlenir:

ah̄tar- : kaybolmuş nesneyi ara- (ITA)

aktar- : bir yerden alıp başka yere koy- (TT)

tap- : bul- (ITA)

tap- : ibadet et- (TT)

sancak : broş (ITA)

sancak : bayrak (TT)

dubba : şişman (ITA)

duba : köprü ayağı (TT)

Kelime Ölümü

Dilde belli bir zaman diliminde kullanılan kelimelerin bir müddet sonra unutulup terk edilmesidir: **Dükeli** (bütün), **assı** (< asığ)(fayda), **karañu** (karanlık), **igen** (pek), **yarag** (hazırlık), **geñez** (kolay), **kakı-** (kız-), **eyit-** (söyle-), vb. kelimeler bugünkü TT'de artık birer ölü kelimedenden ibarettir (Korkmaz, 1992: 117; Karaağaç, 2013: 617). Kelime ölümlerinde daha çok kültürdeki değişmelerin ve gelişmelerin rolü vardır. Kullanımdan düşen eşyaların adları bir zaman sonra unutulur. **Çivit, lando, binış, kasır, kağrı, maşrapa, iskonto, tenzilat**, vb. günlük hayattan, dolayısıyla dilden düşmüş kelimelerdir. Sosyal hayatın ve siyasi düzenin çeşitli yönlerini ifade eden kelimeler de hayat tarzı değiştikçe yerini farklı kelimelere bırakır: “Sadrazam, şeyhülislam, ölet, çapul, çorbacı, bostancı, kazasker, beylerbeyi, vb.” artık kullanım dışıdır (Aksan, 1998-III: 23-24).

Dilde sık kullanılan kelimeler zamanla kısalır. Kelimelerin kısalması da kelime ölümlerine yol açar. Mesela, eski Türkçede **uu** (uyku), **u-** (yapabil-) yardımcı fiili zamanla eriyip dilden düşmüştür (Aksan, 1998-III: 24). Gerek kelimelerin kısalması gerek ölümü dilde çok belirgin ve kalıcı değişikliklerdir.

Bir dilin yabancı dillerle teması da o dilde bazı kelimelerin yerine alıntıların geçmesine, dolayısıyla dilin öz kelimelerinin zamanla unutulmasına ve ölmesine yol açar.

Türk dili uzun asırlar boyunca Arapça ve Farsçanın baskısı altında kaldığından pek çok söz varlığını yitirmiş, bunların yerine bu dillerden alıntı kelimeler yerleşmiştir. Mesela; *yazuk* yerine “günah”, *dil* yerine “lisan”, *sü* veya *çerig* yerine “asker”, *yanut* yerine “cevap” kullanılması örnek olarak gösterilebilir (Aksan, 1998-III: 24). Alıntılarının temel söz varlığının yerine geçmesi de dilde kalıcı bir değişmeyi gösterir.

Ölü kabul edilen kelimeler lehçe ve ağızlarda bir süre daha yaşatılmış olabilir. Bu kelimeler dilde “arkaik” kabul edilir. Ölü kelimeler dilcilikte, bilhassa etimoloji (köken bilimi) çalışmalarında en önemli ipuçlarıdır.

Dil Ölümü

Dillerin değişmesinde belki de son nokta dil ölümleridir. Ne de olsa dil, onu konuşan toplumlarla beraber yaşadığından, konuşuru kalmayınca ölür. Mesela, bugün için Sümer dili, Latin dili, Hitit dili artık birer ölü dildir. Türk-İslam medeniyetinin Anadolu’daki yazı ve kültür dili olan Osmanlıca ile Orta Asya Türk-İslam medeniyetinin kültür dili olan Çağatayca da bugün artık ölü birer dil durumundadır. Bu dillerin de tarih sahnesinden çekilmesinde tabii tarihî ve sosyal etkenler rol oynadığı gibi insanın etkili olduğu siyasi ve ideolojik süreçlerin de rolü vardır. Mesela, Osmanlıcanın ölümü Cumhuriyet yönetiminin siyasi ve ideolojik bir tercihi olan dil devriminin bir sonucudur (Eker, 2002: 45; Aksan, 1998-I: 137-139). Çağataycanın ölümü ise sömürgeci Rus politikalarının uygulamaları neticesindedir.

Dil İlişkilerinden Kaynaklanan Değişmeler

Dil İlişkileri

Diller birbirleriyle az veya çok bir etkileşim içindedir. Komşuluk, ticaret, din, siyaset, savaş, vb. etkenler toplumların karşılaşmasını, hatta birbiriyle karışmasını sağlar ve “dil ilişkileri”ni beraberinde getirir. Dil ilişkileri farklı dillere sahip toplumların bir arada yaşadıkları ortamlarda sıklıkla görülebilecek hadiselerdendir. Bunun yanında, savaşların da dil ilişkilerinde tarihte önemli rol oynadığı görülmüştür. Mesela, Haçlı Seferleriyle birçok Arapça kelime Batı dillerine girmiştir. Fransızcaya Yüz Yıl Savaşlarıyla İngilizce kelimelerler, Otuz Yıl Savaşlarıyla da İtalyanca ve İspanyolca terimler girmiştir (Aksan, 1998-III: 25).

Dillerin birbirinden ses, şekil, kelime unsurlarını alması insanlık tarihi kadar eskiye dayanır. Ancak diller arasında alışverişe en fazla konu olan dil unsuru kelimedir. Diller arasında alışverişe en az konu olan dil unsuru ise cümledir. Diller arasındaki temas büyük ölçüde milletler arasındaki temasın bir sonucudur. Ancak birbirleriyle hiç teması olmayan milletlerin de bazen birbirlerine bilhassa kelime aktardıkları görülmüştür. Mesela, “hamak” kelimesi Haiti’den, “çay” kelimesi Çin’den, “şeker” ise Hindistan’dan dünyaya yayılmıştır. Aksan bu gibi kelimeleri “dolaşıcı sözcükler” terimiyle karşılar (Aksan, 1998- III: 32-33).

Alıntıların Dilin Öz Kelime Hazinesinin Yerine Geçmesi

Dilin gelişmesi, bir bakıma kelime hazinesinin genişlemesine bağlıdır. Kelime hazinesinin genişlemesi ise gerek dilin kendi imkânlarıyla kelime üretilmesi gerek daha başka yollarla (analoji, yerileştirme, kısaltma, vb.) dile kelime kazandırılması ve bilhassa alıntılarla gerçekleşir. İzole olmamış bir dilde de alıntılar mutlaka bulunacaktır. Alıntılar bu yönüyle bir kelime yapma yolu olarak da işlev kazanmış olur. Fakat dilde alıntılar arttıkça dilin öz kelime hazinesinin oranı düşer. Böylece, alıntılarla dilin kelime hazinesi büyük ölçüde değişmiş olur.

Türk dili İslam dininin etkisiyle Arapça ve Farsçadan pek çok kelime almıştır. Bunların bir kısmı bilgi alıntısı ise de büyük bir kısmı önceleri özenti alıntısı iken sonraları çeşitli ses değişmelerine de uğrayarak, zamanla nüanslar da kazanarak dile iyice yerleşmiştir. Türk dilinde alıntıların dile yerleşmesiyle Türkçe kökenli pek çok kelime dilden düşmüştür. Bu süreçte “ög (ök)/us” yerine *akıl*, “Teğri” yerine *Allah*, “sawçı” yerine *peygamber*, “sin” yerine *mezar/kabir*, “çerig/sü” yerine *asker*, “od” yerine *ateş*¹¹, “körmez/közsüz” yerine *kör*, “ayak” yerine *kadeh*, “aydıñ” yerine *mehtab* kelimeleri geçmiştir (Aksan, 1998-I: 138; Aksan 2006: 48-56). Bu kelimelerden bir kısmı ağızlarda veya bazı kalıplaşmış dil birimlerinde, “od ocak, sin kurbanı, uslu akıllı, Tanrı misafiri” örneklerinde olduğu gibi arkaikleşerek dildeki varlığını sürdürmektedir.

Türk dilinde Batı kökenli kelimeler de Türklerin Anadolu’ya gelmesiyle dile girmeye başlamış, önceleri Rumca, Ermenice, İtalyanca ve bazı Balkan dillerinden kelimeler dilde yer ederken Tanzimat sonrasında Fransızcadan; İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra da İngilizceden alınan kelimeler Türk dilinde çoğalmaya başlamıştır. Batı dillerinden

¹¹ Günay Karaağaç, Farsçadan Türkçeye giren “ateş” kelimesinin aslında Türkçe olduğunu, kökü “ot/od” olan kelimenin, isimden fiil yapma ekiyle *ot-a-* (ısın-, odun yak-) şeklini aldığını, Farsçaya geçen bu kelimenin *otaş/öteş* > *ateş* gibi bir gelişme seyri izlediğini, sonra kelimenin Farsçada kazandığı bu son telaffuzuyla Türkçeye geri ödünçleme yoluyla tekrar alındığını belirtir (Karaağaç, 2008: XIII).

Türkçeye ilk giren kelimelerden bazıları bir kısım denizcilik terimleridir. *Poyraz, fener, iskele, liman, yalı*, vb. kelimeler 14-15. asırlarda TT'ne girmiştir. *Statüko, politika, avans* da TT'nin Fransızcayla temasının ilk ürünleridir (Ersoylu, 2009: 26-28). Tanzimattan sonra ise TT'deki Fransızca kelimeler hayatın her alanına (bilim, kültür, spor, sağlık, ekonomi, eğlence, müzik, giyim, vb.) yayılmıştır: *ampul, anten, lojistik, diyabet, doktor, astım, alerji, büro, bürokrat, enflasyon, abajur, bisküvi, ceket, eşarp, antrenman, şampiyon*, vb. TT'deki geniş bir yelpazeden seçilen alıntılardır (Sarı, 2008: 45-46).

ABD'nin, 20. asrın ikinci yarısından itibaren dünya siyasetinde hâkim olmasıyla birlikte, İngilizce bütün dünya dillerini, bu arada, Türkçeyi de fazlasıyla etkisi altına almıştır. Bu süreçte İngilizceden de TT'ne, hayatın her alanına dair pek çok kelime alınmıştır: *antifriz, astronot, slayt, tank, banknot, brifing, test, cips, bot, akut, lens, briç, park, blucin, nakavt, frikik, faul, boks*, vb. (Sarı, 2008: 47-48).

Diller Arası Kültür Akrabalığı ve Dilde Değişime

Farklı milletlerin aynı dinî ve sosyal değerleri paylaşıyor olması da zamanla bu diller arasında pek çok dil unsurunun birinden diğerine geçmesi sonucunu doğurur. Diller arasındaki bu tür ilişkilere “kültür akrabalığı” denir. Osmanlı hâkimiyeti sırasında Arap coğrafyasındaki Arap lehçelerine pek çok Türkçe kelime geçmiştir. Bu kelimeler bazen girdiği dilin ses yapısına da uyarak tanınmaz hâle dahi gelebilmektedir. Mesela, Türkçeden Arapçaya geçen “kapan” bu dilin Irak lehçesinde “gubban” şeklinde telaffuz edilirken, yine Türkçeden geçen -çi meslek yapma ekiyle de birleştirilerek “gubbançı” şekline girmiş ve artık Türkler tarafından tanınmaz olmuştur. Aynı şekilde Türkçede “burun otu” adı verilen, sonraları Arapçada burun anlamına gelen “enf” kelimesi taban tutularak Arapçanın mastar yapma kurallarıyla Türkçede türetilen ve keyif verici bir madde olan “enfîye” Arapçada (Irak lehçesi) Türkçeden alıntı olan “bırnoti” biçiminde kullanılır ve bugün bu kelimenin Türkler tarafından bu ses yapısıyla anlaşılması mümkün değildir.

Türkçeye Farsça arasındaki alışverişlerdeyse çok daha farklı özellikler gözlenebilmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi diller arasında cümle yapılarının alışverişi ender görülür. Ancak Türkçede “ki” bağlacıyla bağlı cümleler Farsçanın etkisiyle yerleşmiştir. Resm-i geçit, otağ-ı humayun, vb. Farsça kurallarla yapılmış tamlamalar da bu dilin Türkçedeki etkilerini gösteren diğer örneklerdir (Aksan, 1998-I: 137-139). Bu arada,

Farsça ile Türkçe arasında pek çok ortak atasözü ve deyim de bulunduğunu belirtmeliyiz (Olgun, 1972: 161-172).

Diller arasında gözlenen kültür akrabalığı daha başka birtakım özellikler de barındırır. “**Dilde Düzensiz Değişmeler**” bölümünde birer galatimeşhur olarak sunulan *zurna* (Frs. surnay), *tersâne* (Arp. darussinā’a), *çarşı* (Frs. çārsū), örneklerine ilaveten *tahtaboş*, *pişmaniye*, *Tahtakale*, *balyemez*, vb. örnekler de çoğu Arapça ve Farsçadan alınmış kelimelerin yerileştirilmesi sonucunda dile kazandırılmıştır (Paylan, 2015: 155-160).

Dilin Başka Milletlere Aktarılması

Dil ilişkilerinin bir başka cephesi de bir dilin başka milletlere aktarılmasıdır ki bunun sonucunda bazı diller asimile olmuştur. Milattan önce Orta ve Batı Avrupa’da kullanılan Kelt dili birkaç asır içinde, Roma hâkimiyetinden dolayı tamamen silinmiş; ancak Latin dili de bu süreçte pek çok değişikliğe uğramıştır. Bunun yanında, Kavimler Göçü sürecinde (M. 4-6. yy) Avrupa’nın birçok ülkesi Germanlar tarafından istila edilince bu ülkelerde yaşayanlar zamanla Latinceyi bırakıp Germancayı benimsemiş. Buna karşılık, bazı bölgelerde Germanlar kendi dillerini bırakıp Roman dilini almışlardır (Porzig, 2011: 217). Benzer bir asimilasyon da 11. asırda Harezm bölgesinde Türkçenin yayılması sırasında görülür. Aslında, bir Doğu İran dili olan Harezmce, bölgenin Türkleşmesi sonucunda ortadan kalkmış ve zamanla tamamen kaybolmuştur.

Karma Diller (pidgin-creole)

Dil ilişkilerinin diğer bir boyutu da karma dillerdir. Bunlar çeşitli dillerin karışmasından oluşur. 15. yy’dan sonra Avrupalıların, dünyanın çeşitli yerlerine sömürgecilik gayesiyle yayılmaları sonucunda, 17. yy’da Karaiplerde, Çin’de, Batı Afrika’da ilk karma diller doğmuştur. Maltız (Malta dili), Gullah, Zenci İngilizcesi, Taki-Taki bunlardan bazılarıdır (Eker, 2002: 47-48). Karma dillerin iki safhası vardır. Milletler arasında çeşitli sosyal ilişkiler (ticaret, din, seyahat, vb.) gelişirken yukarıda sözü edilen üst katman dilinden alt katman diline çok sayıda kelime ve bazı dil bilgisi kuralı geçer. Böylece “pidgin” safhasına gelinir. Bu safhada alt katman dilinin konuşurları kendi dillerini henüz kaybetmemişlerdir. Fakat temasta oldukları yabancılarla anlaşmak için ortak bir dile ihtiyaçları vardır. Bir sonraki evrede “pidgin” yazıya da geçirilip kurallaşır, yaygınlaşır ve ana dili hâline gelir. Artık “creole” safhasına girilmiştir (Eker, 2002: 48; Demirci, 2014:

314-316). Türk dili, 13. yy'dan önce Moğolca'yı büyük ölçüde etkilemiş; böylece Moğolca bir karma dil hâline gelmiştir. Bu sürecin sonunda iki dilde ortak özellikler çoğalmıştır.¹² Benzer bir gelişme de Latincenin bugünkü Avrupa dillerini etkileyerek kıtadaki yerli dillerden İngilizce, Fransızca, İspanyolca, vb. dillerin doğmasına yol açmıştır. Bu itibarla, söz konusu Avrupa dilleri de birer karma dil sayılır (Eker, 2002: 48; Demirci, 2014: 314-316).

Üst Katman-Alt Katman İlişkileri

Dilde alt ve üst katmanlar arasındaki ilişkiler de dil değişmelerinin diğer bir boyutunu teşkil eder. Genellikle, işgalci veya yönetici toplumların dilleri işgal ettikleri veya yönettikleri toplumların dillerine göre üst katmanı teşkil eder. Böylesi ilişkilerde üst katman dilinden alt katman diline çok sayıda ve nitelikte dil unsuru geçer. Bu durumda verici dile “üst katman dili”, alıcı dile ise “alt katman dili” denir. Bu tür ilişkiler dil dışı ilişkilerdir. Üst katman dili, uzun müddet işgal altında kalmış ve alt katman dilini kullanan milletçe daha itibarlı sayılır. Bu yüzden alt katman dili üst katman diline yalnız bilgi alıntısı verirken, üst katman dili alt katman diline hem bilgi hem özentî alıntıları verir (Demirci, 2014: 331; Karaağaç, 2013: 107, 842).

İslam dininin temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm'in dili olan Arapça, bütün Müslüman milletlerin diline pek çok kelime vermiştir. Bu yüzden Arapça diğer Müslüman milletlerin diline göre üst katman durumundadır. Osmanlı döneminde de Türkçe; Ermenice, Bulgarca, Sırpça, Boşnakça, Arnavutça vb. dillere göre üst katman konumundaydı. Aynı üst katmanlık konumu SSCB döneminde Rusça için de geçerliydi. Bu arada, tabîî sosyal ilişkiler neticesinde birbirinden etkilenen diller de “yan katman” olarak adlandırılır (Karaağaç, 2013: 307-309; Demirci, 2014: 331; Aksan, 1998-I:137-140).

Yakıştırma (Yerlileştirme, Halk Etimolojisi)

Her şeyden önce, bu da düzensiz bir değişme olup dilde yeni kelime yapma yolu olarak kullanılagelmiştir. Dil ilişkileri çerçevesinde gözlenen bu değişme çeşitli kaynaklarda farklı başlıklar altında incelenmiş ve farklı terimlerle anlatılmıştır. Biz ise daha toparlayıcı ve açıklayıcı olduğuna inandığımız “yakıştırma” terimini tercih etmekteyiz. Nitekim Kerime Paylan, yüksek lisans tezinde, bu türlü örnekleri “halk etimolojisi” başlığı altında incelerken dildeki bu türlü değişmeleri, “Halk etimolojisi, anlamlandırılmayan unsurların

¹² <http://www.yenicagazetesi.com.tr/turkce-hakkinda-16809yy.htm>

anlamlandırılması çalışmasıdır ve genellikle yeni duyulan ve çoğunlukla söyleyişi zor olan bir kelimenin, *yakıştırma* yolu ile bir kavrama isim oluşudur.” şeklinde açıklamış ve söz konusu değişmeye şu örnekleri vermiştir: *balyemez* “bir çeşit top” (< İta. palla e Mezza), *pişmaniye* (< Frs. peşmine “yünlü kumaş”), *höşmerim* (< Frs. hoş merhem), *körfez* (< Yun. korphoz “kucak”), *meşe* (< Frs. bişe “küçük orman”), vb. (Paylan, 2015:151-161).

Doğan Aksan ise “dolaşıcı kelimeler”den biri olarak nitelendirdiği “hamak” kelimesinin Almancada *hängematte* şekline girererken “hangen” (as-) ve matte (minder) kelimelerinden yararlanarak bir yerlileştirmeye tabi tutulduğunu belirtir (Aksan, 1998-III: 33). Aksan, TT’deki *demirhindi* (< Arp. temr-ihindi), *ortanca* “bir tür çiçek” (< Lat. Hortencia), *atlı karınca* (< atlı karoça) kelimelerini de yerlileştirme örnekleri olarak zikreder (Aksan1998-III: 31).

Yukarıda “düzensiz değişme” alt başlığıyla örneklerini verdiğimiz galatimeshurlar da birer yakıştırma örneğidir: *davul*, (< Arp. tabl), *çamaşır* (< Frs. cameşüy), *zurna* (< Frs. surnay), *tersâne* (< Arp. darussinā’ a), *çarşı* (< Frs. çārsü), vb.

Çocukların Dil Edinimi ve Dil Değişmelerindeki Rolü

Dil ilişkileri başlığı altında yukarıda sunulan maddeler farklı dilleri konuşan insanlar arasındaki ilişkileri ve bunun sonucunda dilde oluşturdukları değişmeleri ortaya koyarken, bu maddede ele alacağımız dil değişmesi örnekleri daha çok aynı dili konuşanlar arasındaki etkileşimi gösterir.

Bilindiği üzere, çocuklar ana dillerini çevrelerindeki yetişkinlerden edinirler. Kişinin belli bir toplum içinde ilk kez duyduğu dilin kelimelerini ve söz dizimini taklit ederek kendini ifade etmeye başlaması sürecinde kazandığı dil onun ana dili olacaktır. Ancak çocukların dil gelişimi zamana yayılacağından, ilkin ana dilin ediniminde, elbette çevrenin de etkisiyle, bazı aksamalar olabilir. Zira, yetişkinlerin de kendine has bir idyolektleri olacağından, çocuk ana dilini hem ağız hem de idyolekt çerçevesi içinde edinecektir. Bunun yanı sıra çocuğun doğuştan getirmiş olabileceği bazı anatomik kusurlar da çocuğun dil edinimini etkileyecektir. Bu süreçte, çocuklar birbirleriyle de etkileşim hâlinde olduklarından bazı seslerin telaffuzunu, bazı konuşma kalıplarını, ister istemez bazı aksaklıklarla edineceklerdir. Bütün bunlar bir zaman sonra kalıcılaşabilir, birkaç nesil sonra da büyükler tarafından benimsenerek dile yerleşebilir.

TT’de bu husustaki bazı gözlemlerimiz şunlardır: TT yazı dilinde ve konuşma dilinde sona gelen ki edatının bulunduğu cümlelerde hüküm mutlaka olumsuz olmalıdır. Mesela, “Babam izin vermiyor ki...”, “Ben okula hiç gitmedim ki...”, “Söylediklerinden bir şey anlamıyorum ki...”, vb. Olumlu hükümlerle buna benzer cümle kalıpları kullanmak istediğimizde ise TT’de “ama” veya “zaten” edatları öne çıkar: “Ben size söyledim ama.”, “Sonra kızarım ama.”, “Biliyordum zaten.”, vb.¹³

Ancak çocuklar, TT’deki bu inceliği henüz kavrayamadıkları bir çağda sona gelen ki edatıyla cümle kurmak istediklerinde “Geldim ki...”, “Bilirim ki...”, “Seviyorum ki...” gibi cümleler kurmaktan kendilerini alıkoyamazlar. Çevrenin de bu hususta uyarıcı etkisi yeterli olmayınca, bu tarz cümleler zamanla çocukların dilinden yetişkinlerin diline de geçer ve birkaç nesil sonra iyice dile yerleşir. TT bugün bu değişimin canlı örneklerini fazlasıyla duyacağımız bir konuşma dili görüntüsü vermektedir.

Çocukların meydana getirmiş oldukları bir başka değişim de dilde “çocuk dili” diye bilinen belirli bir kelime kümesinin oluşmuş olmasıdır. Bunlar da zamanla yetişkinler tarafından benimsenip dilde yer eder. Mesela, büyüklerin küçüklere sevgiyle *annem, ablam, abim*, vb. diye hitap etmesi çocuklardan kaynaklanan değişimlerdir. Bu bağlam içinde söz konusu kelimeler temel anlamlarından tamamen sıyrılmıştır. *Canikom, canısı, babiş, bebiş, kanka*, vb. çocukları severken yetişkinlerden duyduğumuz bu kelimeler de bugünkü TT söz varlığının bir parçası hâline gelmiştir. Kaynağında da çocuklar vardır. Hatta, *kanka* kelimesi TDK Türkçe Sözlükte “kardeş kadar yakın olan kimse” şeklinde tanımlanmakta; böylece bu kelime bir çocuk dili kelimesi olmaktan çıkıp bir sözlük birimi hâline gelmiştir.

Dilin Yapısında Gerçekleşen Değişmeler

Kalıplaşma

Dildeki çeşitli unsurların zamanla gerçek işlevlerini kaybedip yeni işlevler kazanması sonucunda oluşan bir dil hadisesidir. Zeynep Korkmaz kalıplaşmayı şöyle tanımlar: “Herhangi bir kelimeye eklenen yapım ve çekim ekinin bilinen belirli görevi ile değil de eklendiği kelimeyle beklendiğinden ayrı yeni bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşması olayı: gözde, yüzde (%), yayan, için için, nereye, öte, dolayı, nasıl, vb.”.

¹³ “Ama” ve “zaten” edatları olumlu yüklem alan cümlelerde de kullanılabilir.

Korkmaz, bilhassa ek kalıplaşmasını bir kelime yapma yolu olarak görür. Bu hususta Korkmaz şunları söyler: “Biz kalıplaşma terimiyle, herhangi bir kelimeyle birleşen çekim veya yapım ekinin, türetim yoluyla yaptıklarımızda olduğu gibi, bilinen belirli görevleriyle kullanılmayıp eklendiği kelimeyle beklendiğinden ayrı, yeni bir anlam meydana getirecek tarzda birleşip kaynaşmış olmasını kastediyoruz.” (Korkmaz, 1994c: 1). Dildeki bu türlü kaynaşmalar da bir değişimi gösterir.

Dildeki kalıplaşmalar ek kalıplaşmalarıyla sınırlı değildir. Çeşitli dillerde, bu arada Türk dilinde de birleştirme yoluyla kelime yapma da bir başka kalıplaşma, dolayısıyla dilde değişme sürecidir. Karaağaç kalıp sözleri tanımlarken, “... özel ve nedenli yapılar olan söz dizimi öğeleri genelleşip nedensizleşerek sözlük birimi hâline gelirler, birleşik sözleri ve deyimleri oluştururlar.” (Karaağaç, 2013: 517) diyerek kalıplaşmalarda hem anlam bakımından hem de kelime çeşidi bakımından bir değişimin söz konusu olduğunu vurgular. Hürriyet Gökdayı ise “... bazı kalıp sözler, kendilerini oluşturan birimlerin gerçek anlamlarından tamamen bağımsız, değişmece (mecaz) anlamlarıyla anlaşılacak zorunda. ” (Gökdayı, 2015: 2) sözleriyle kalıp sözlerdeki kelimelerin kalıplaşmadan önceki anlamıyla sonraki anlamı arasındaki değişmeyi gözler önüne serer. Buna göre, birleşik kelimeler, atasözleri, deyimler ve ikilemelerde de her bir sözlük birimi önce bağımsızken, bunların birleşmesi apayrı bir anlamı ve apayrı bir sözlük birimini ortaya çıkarmış olur. Mesela, “Öğrenci” ve “yurt” kelimeleri iki ayrı ve bağımsız birer sözlük birimi iken “öğrenci yurdu” bunlardan farklı ve apayrı bir sözlük birimidir. Bazı birleşik kelimelerin kalıplaşması sürecinde ise anlam değişmelerinin yanında bazı ses hadiseleri de gözlenir: Kalpazan (< kalp basan), sütlaç (< sütlü aş), kaynana (< kayın ana), kaybol- (< kayıp ol-), vb.

İkilemelerde, atasözlerinde ve deyimlerde yer alan bir kısım kelimeler de vardır ki bunlar günümüz dilinde tek başına değil; ancak bu gibi kalıplaşmış sözlerin bünyesinde kullanılmaktadır. Bu gibi kelimelere “fosil” denir. Fosil kelimeler, bir zamanlar diğer kelimeler gibi bağımsız kullanırken, zamanla dilden düşmüştür. Bunların içinde Türk dilinin eski dönemlerinden kalma “arkaik” nitelikli kelimeler bulunduğu gibi, alıntı olup yalnızca ikilemelerin bünyesinde sıkışanlar da vardır: *bark* (ev bark), *argın* (yorgun argın), *sökün* (sökün et-), *çığır* (çığır aç-), *çırpı* (bir çırpıda, çalı çırpı), *yapıldak* (yayan yapıldak), vb. Gülcan Çolak’a göre, belli bir kullanım sıklığı yüzde itibarıyla düşmüş olan kelimeler “fosil” hâline gelmiş veya “fosil”leşmeye yüz tutmuştur. (Çolak, 2017: 13-20). Bu, bir

yerde, o kelimenin, ölüm sürecine girmiş olduğu anlamına gelir. Bu durumda, dildeki kelimelerin önce “fossil”leştiği sonra öldüğü söylenebilir.

Türkiye Türkçesinde sık kullanımdan dolayı kalıplaşmış; önceleri kurallı cümle, dua, beddua, soru, ünlem, vb. iken ilk işlevini yitirmiş; bazıları kısalmış, bazıları tek bir kelime hâline gelmiş örnekler de vardır. Bunlar araştırmacılarca “söz cümle” (G. Karaağaç) , “kalıp cümle” (H. Zülfikar), “kalıp söz” (H. Gökdayı) gibi terimlerle karşılanmıştır. Bu gibi örneklerde bir işlev değişmesi olmuştur. Bu kalıplaşmış ifadelerden bazıları şunlardır: *Amma yaptın, Ne zahmet ettin, Olur şey değil, Laf ola beri gele, Ne münasebet, Ne derse beğenirsin, Vay anasına, Ne günlere kaldık*, vb. (Zülfikar, 2007: 344-350); *Dikkat, Teşekkürler, Evet, ben de*, vb. (Karaağaç, 2013: 740-741); *Aman, bana ne; Allah’tan kork, Aması maması yok, Anam avradım olsun, Amiyane tabirle*, vb. (Gökdayı, 2015: 178-179).

Tür Değişirme

Türk dilinde kelime türlerinin sınırları esnektir. Bir kelime, cümledeki anlam ve işlevine göre sıfat, zarf, edat veya ad olarak kullanılabilir. Bunun dışında, bazı kelimeler, dilin tarihî gelişimi içinde kalıcı bir şekilde tür değiştirebilir veya belli bir zaman diliminde, dilin farklı konuşma formlarında (yazı dili, lehçe, ağız) aynı kelime farklı bir kategoride karşımıza çıkabilir ki bu türlü değişmelere “tür değişirme” denir.

Bu türlü değişmelerin bir kısmında ek kalıplaşması önemli rol oynar. Mesela, *öte, göre, ile, dahi* (< takı), *diye* (< diyü), *ötürü* (< öt-kür-ü) örneklerinde fiil köklerinin üzerine gelen -A/-I/-U zarf fiil ekleri; *bile* (< bir-le) örneğindeyse -la/-le edatının kalıplaşarak bu kelimelerin edat olarak dilde yer etmesini sağlamıştır. Bunun yanında, *gibi* (< kip-i), *gayri* (< gayr-i), *bazı* (< ba’z-ı) örnekleri de iyelik teklik üçüncü şahıs ekinin kalıplaşmasıyla isimken edat olmuşlardır. “Sak-” fiili üzerine gelen çatı ekinin zamanla kalıplaşması sonucunda da *sak-ı-n* (< sak-ı-n-) edatı ortaya çıkmıştır. Bayağı (< baya-kı) kelimesindeyse -ki isimden sıfat yapma eki işlevini kaybederek *bayağı* isimken sıfat veya zarf olarak kullanılır olmuştur (Sarı, 2000: 228-241).

Yukarıdaki örnekler incelendiğinde örneklerin birçoğunun kök hâlinde kullanımının dilden düşmüş olduğu, üzerine gelen eklerin de işlev kaybına uğradığı gözlenir. Bundan dolayı, tür değişirme başlığı altında topladığımız örnekleri Türk dilinin karakteristik kelime yapma biçimi olan türetme yoluyla isimden fiil veya fiilden isim yapma yoluyla elde edilen

örneklerden ayrı tutmak gerekir. Kalıplaşma bu tür değişmelerin temeli iken türetmelerdeki değişmelerde kalıplaşma yoktur.

Bazen de yazı dilindekinden farklı bir gelişmeyle, bazı isimlere fiil çekim ekleri getirilerek bunların çekimli fiil gibi kullanıldığı gözlenir. Bazı Anadolu ağızlarında gözlediğimiz *haydi-n*, *haydi-sen-e*, *haydi-sin-ner*, *çabuh-un*, *çabuh-san-a*, *çabuh-u-yo-m*, *yavaş-in*, *yavaşı-sana*, *yavaşı-sanıza*, *yavaş-ı-yo-m*, *yavaş-tı-nız* (Günşen, 2007: 75-79) örnek buna olarak verilebilir.

Ahmet Gökşen'e göre, Türk dilinde bazı köklerin hem isim hem fiil (gerek/gerek-, köhne/köhne-, eski/eski-) olarak kullanılıyor olması da tür değiştirme sonucunda meydana gelmiş bir hadisedir (Gökşen, 2007: 81). Günay Karaağaç da “don/don-, göç/göç-” kelimelerindeki ikili kullanımın, Türk dilinin tarihî devirlerinde meydana gelmiş tür değiştirme örnekleri olduğunu, kaynağının belirsiz olduğunu kaydeder (Karaağaç, 2013: 807).

Bazı birleşik kelimelerin iki fiilin kökünün bir araya getirilmesiyle yapıldığı ve dilde birer isim olarak kullanıldığı görülür: *kapkaç*, *vargel*, *battıçıktı*, *indibindi*, vb. Ayrıca cümle yapısında iken isim olarak kullanılan *gelberi* de tür değiştirmiş örneklerdendir.

Genel sözlüklerde “deveyi çökmek için çıkarılan ses” şeklinde tanımlanan *ıh* kelimesi de bir ünlem hâline gelmeden önce “yık-” fiil kökünün, teklik ikinci şahıs emir kipinde çekimlenmiş şeklindedir. Zira, ITA’da kelimenin, /y-/ ünsüzünün düşmeden önceki şekli olan *yıh* biçimi de aynı anlamda kullanılır (Hürmüzlü, 2013: 327) ki ITA ağızlarında “devir-” anlamında kullanılan fiil de “yıh-” şeklindedir. Çok açıktır ki Anadolu ağızlarında kelimenin başındaki /y-/ fonemi düşmüştür. Bundan başka, genel sözlüklerimizde “ıh-”, Anadolu ağızlarında ise “ıhar-/ıhtır-/ıhtır- vb.” ettirgen şekillerle kaydedilmiş, “deveyi çöktür-” anlamında kullanılan sözler de vardır (DS, 1993: 2458). Hatta, Köşker (Kırşehir) ağzında, bu anlamda “ıktır-” şekline dahi rastlanabilmektedir (DS, 1993: 2461). Bu da kelimenin son sesindeki sızıcılaşmanın (k > h) delilidir. Türk dilinde fiil köklerinin, aynı zamanda muhataba emir olarak kullanıldığı da göz önüne getirildiğinde *ıh* aynı zamanda cümle değerini de taşır. Dolayısıyla, *ıh* aslında bir cümle iken ünlem hâline gelmiştir.

Kelimenin anlam alanına baktığımızdaysa şunları görmekteyiz: Genel sözlüklerimizde “yık-” kelimesinin yan anlamlarından biri de “yük indir-”tir (Akalin (vd), 2011: 2590). Azr. T. sözlüğünde de “üzerinden at-, yere düşür-” anlamları yine bir yan

anlam olarak kayıtlıdır (Altaylı, 1994: 1251). Devenin bir yük hayvanı olduğunu, sırtındaki yükün indirilmesi için onu çöktürmek gerektiğini dikkate aldığımızda **ıh** ad aktarması (sebeup-sonuç ilişkisi) yoluyla “Yükü indir.” değil de “Çök!” anlamında deveye verilen bir komuttur. Bu durumda, Tuncer Gülensoy’un “ıh-” kelimesinin etimolojisini yaparken kelime kökünün yansıma “ıh”tan geldiğini belirtiş olması (Gülensoy, 2007: 414) isabetli değildir. Hamza Zülfikar da “Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler” çalışmasının sözlük bölümünde “ıh” maddesine yer vermiş, kaynak olarak da “Türkçe Sözlük”ü göstermiştir (Zülfikar, 1995: 517). Oysa genel sözlüklerimize baktığımızda, Ötüken Türkçe Sözlük dışındaki diğer sözlüklerde bu kelimenin yansıma olduğuna (Çağbayır, 2007: 2031) dair herhangi bir kayıt görmemekteyiz ki Ötüken Türkçe Sözlük’teki yansıma kaydının da tıpkı Gülensoy’daki gibi yerinde bir tespit olmadığı düşüncesindeyiz. Bunlara karşılık, A. Tietze “Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati”nde kelimeyi “ıh- / ık-” biçimleriyle madde başı yapmış; kökenini de, bir soru işaretiyle birlikte, “yık-” biçiminde göstermiştir.

Fono-Semantik Ayrışma

Aynı kökten gelen, iki veya daha fazla kelimedede görülen ses ve anlam farklılaşmasıdır (Kara, 2011: 21). Bu gibi kelimelerin kökeni birdir ve belli bir kök veya gövde, zaman içinde birden fazla gelişme göstererek dilde iki veya daha fazla kelime ortaya çıkar. Fono-semantik değişimler çeşitli Türk lehçelerinde zaten tabii bir gelişme olarak kabul edilir; ancak bu tür değişimlerin belli bir lehçenin veya ağızın sınırları içinde gözlenmesi dilcilik açısından dikkat çekicidir. Mesela, eski Türkçedeki “bar-” fiil kökünden, TT’nde hem **bar-t-ş-** (küsünlülüğü bırak-) hem de **var-** (ulaş-) fiilleri gelişmiştir. Bunlardan ilkinde ön ses değişmeden, arkaik şekliyle bugüne gelmiş; ayrıca bir anlam kayması da yaşanmış, diğerindeyse b- > v- değişmesi gerçekleşmiş ve her iki kelime bir arada TT söz varlığı içinde bugüne kadar gelmiştir. Çeşitli dillerde de gözlenen bu tarz değişimler, aynı zamanda bir kelime yapma yolu olarak da dilin söz varlığına katkı sağlamaktadır (Kara, 2011: 24).

Fono-semantik ayrışmanın pek çok sebebi vardır. Bunların en başında ses hadiseleri gelir. Ses değişimleri, ses düşmesi, ses türemesi, hece düşmesi, ilerleyici ve gerileyici benzeşme, göçüşme bunlardan bazılarıdır. Nitekim bir başka ses hadisesi olan tonlulaşma sayesinde de TT’de **yaratılış** (yaratılmak işi)-**yaradılış** (huy, karakter) kelimeleri oluşmuştur (Kara, 2011: 107).

Fono-semantik ayrışma sayesinde oluşan kelimeler, her zaman anlamca, birbirinden çok farklı olmayabilir. Mesela, iç sesteki bir ikizleşme sonucunda TT’de oluşan **ana-anne** ikilisinin anlamca birbirinden çok farkı yoksa da “ana”, “anne”ye göre daha derin duygular çağrıştırır (Kara, 2011: 105-107).

Ayrıca, tarih boyunca diğer dillerle ilişkiler sonucunda, bazen farklı Doğu dillerinden bazen de farklı Batı dillerinden, farklı zamanlarda alınmış kelimeler de fonosemantik ayrışmaya uğramış ve dilde yer etmiştir. Mesela ilki Arapçadan, ikincisi Farsçadan alınmış **ceviz-koz** aslında aynı kelimedir (Kara, 2011: 182-184). Belli bir Batı dilinden farklı zamanlarda alınmış kökteş kelimeler de zamanla fonosemantik başkalaşma yoluyla dile kazandırılmıştır. **Panjur-abajur** ikilisi buna örnektir. Bunlardan **panjur** daha eski, **abajur** ise daha yeni bir alıntıdır (Kara, 2011: 217).

İnceleme alanımıza giren ITA’dan da fonosemantik ayrışma örnekleri vermek mümkündür. Bunlardan bir kısmını sıralamakla yetiniyoruz:

tambuz vur-: elini yumruk yapıp karşıdakine vur-

tappuz: 1. gürbüz çocuk, 2. el yumruk hâline gel-

dambuz: toplu iğne

yuħa: yufka ekmeği

ifka: ince

buçı: kesilmiş saç kadın

buçuħ: yarım

nal: atın ayağına çakılan demir

ne’il: terlik

küllük: bayram yeri

küllih: kül dökülen yer, kül tablası

Analoji (Örneksme)

Kâmile İmer (vd) analojiyi şöyle tanımlar: Dil birimleri arasındaki bağıntıdan yola çıkarak dilde var olan örneğe benzer bir birim oluşturulması işlemi ya da süreci. Örnek: *seç-enek, ol-anak, gel-enek, tut-anak* sözcüklerinin türetilmesi (İmer vd. 2011: 209).

Günay Karaağaç da “Geçek örneksme” alt başlığı altında şu tanımları verir: Dilde var olan bir ses biçim, birleşik söz veya söz dizimi yapısına benzetilerek, bu yapı örnek alınarak, yeni biçim veya söz dizimi yapılarının elde edilmesine örneksme denir (Karaağaç, 2013: 625).

Görüldüğü üzere örneksme, İmer (vd)’in tanımında verilen örneklerde olduğu gibi Türk dilinde yalnızca türetme eklerine mahsus bir işlem veya süreçle sınırlı değildir. Dilde birleşik kelimelerin yapımı da, hatta cümle kurma da analogiyledir. Nitekim, dilde yeni bir kavramla karşılaşıldığında veya yeni bir nesneye ad verilmek istendiğinde, daha önceki kelime birleştirmelerine bakarak yeni kelimenin de bu yolla yapılması, yahut cümle kurarken öğelerin dizilişinin önceki kurallaşmış diziliş esas alınarak yapılması yine bir analogi işlemidir. Analogi yoluyla yeni kelimelerin üretilmesi bir yandan dilin söz varlığının değişmesi, bir yandan da ortaya çıkan yeni şekillerin bambaşka bir anlamla dilde yer etmesi olayıdır.

Yukarıdaki tanımlarda anlatılan analogi dilin gelişmesinin temelini oluşturan, kurallı ve düzenli bir değişmedir. Ancak yukarıda düzensiz değişmeler arasında andığımız türde yanlış analogiler de dilde yok değildir. Nitekim, yanlış analogi örneklerinin bir kısmı Türk dilinin tarihî devirlerinde gerçekleşmiştir. Mesela, *altışar, yedişer* örneklerinde iç sesteki -ş- aslında “beş” kelimesinin son sesindeki -ş- ünsüzünün -Ar ekiyle kaynaşmasından ileri gelir. Bu durumda, -Ar eki esas alınacağına, ek -şAr biçiminde algılanarak söz konusu iki kelime yapılmıştır. Bir görüşe göre de “o-n-un” yapısındaki -n- sesi “ben, sen” şahıs zamirlerinin son sesindeki /n/ fonemidir. Daha yakın zamanlarda gözlenen “vefakâr, fedakâr” esas alınarak *cefakâr*, “tansiyon, kompozisyon” gibi kelimelerdeki -syon- ses grubu esas alınarak *atmasyon, uydurmasyon*; “Kraliçe” esas tutularak *patroniçe*, “korkunç” esas tutularak *ilginç*, “iş adamı” esas alınarak *iş kadını*, “bilim adamı” esas alınarak *bilim insanı*, “süt beyaz” esas alınarak *süt mavi*, vb. örnekler de birer yanlış analogi örneğidir. Bu gibi örnekler daha çok konuşma dilinde hızlı konuşmadan kaynaklanır ve anlık ihtiyaçlara cevap verir. Bazen de kalıcılaşarak yukarıdaki örneklerde olduğu gibi sözlüklere dahi girebilir (Karaağaç, 2013: 626).

Geri Türetme

Bu da dildeki düzensiz değişmelerden biridir. Yanlış analoginin bir başka şeklidir, denebilir. Yanlış etimolojiden kaynaklanır. Yeni kelime yapmada sıklıkla kullanılır. “Hamburger” kelimesi esas alınarak *cheese-burger*, *fish-burger*, *beef-burger*, vb. kelimelerin yapılması, argoda sıklıkla kullanılan *farkmaz* ve *manya-* gibi kelimeler, “alkolik” esas alınarak yapılan *çaykolik*, *maçkolik*, *işkolik* vb. kelimeler geri türetme örnekleridir. Bu örneklerde “burger” anlam kaymasıyla ekmek anlamı kazanmış, “fark etmez” yapısındaki “fark” bir fiil gövdesi gibi algılanmış, “manyak”taki son ses -k atılarak “manya-” gibi bir “gövde” elde edilmiş, “alkolik”teki kelime tahlili de yanlış yapılarak “kolik” şeklinde bir “ek” meydana getirilmiş ve örneklenen kelimeler elde edilmiştir (Demirci, 2014: 149).

Argo

Her dilde büyük bir kelime hazinesi teşkil eden ve konuşma dilinin önemli bir parçası olan argo da dildeki değişmelerin önemli tetikleyicilerindedir. Argo belirli sosyal çevrelerin dar çaplı dilidir, denebilir. Asker argosu, kadın argosu, öğrenci argosu, meslek argosu, külhanbeyi argosu, vb. argolardan bahsetmek mümkündür. Argo dilin önemli bir tabakasını oluşturur. Argoda; belirli kelimeler birtakım benzetmelerle veya anlamların değiştirilmesiyle, bazen de kelimenin yapısını bozarak ve daha başka birtakım dil hadiseleriyle yeni yeni kelimeler yapılır; böylece dilde düzensiz bir değişme gerçekteşir. Ayrıca, dilin değişmesinde rol oynayan yukarıda sıraladığımız bütün etkenler de argonun oluşmasında etkilidir. Argoda doğmuş ve zamanla konuşma diline, oradan da sözlüklere girmiş pek çok kelime vardır. Biz birkaç kelime örneği vererek bu konuyu kısaca açıklamaya çalışacağız.

Çaysa- : Çay içmeyi istemek anlamında kullanılmaktadır. “Susa-” fiil gövdesine analogi (örnekseme) yoluyla yapılmıştır (Demirci, 2014: 145).

Manya-: Manyaklaşmak anlamında kullanılmaktadır. Geri türetme yoluyla yapılmıştır. Fransızcadan dilimize girmiş “manyak” kelimesinin sonundaki “-k” sesi, düşürülerek “manya-” gibi bir “gövde”nin elde edilmesi ile yapılmıştır. Bu örnekte, “buna-k, dur-ak, su-la-k” gibi örnekler esas alınmıştır (Demirci, 2014: 149).

Farkmaz: “Fark etmez” anlamında kullanılmaktadır. Geri türetme yoluyla yapılmıştır. TT’deki kalıplaşmış geniş zaman olumsuzluk ekinin isim üzerine getirilmesiyle oluşturulmuştur (Demirci, 2014: 149).

Delikanlı: Temel anlamı ergenlik çağındaki erkek çocuk olan bu kelime son zamanlarda, bizce argonun etkisiyle, yeni bir anlam kazanarak mert, cesur, sözünün eri gibi anlamlarla da kullanılır olmuştur. Bu yeni anlama TDK Türkçe Sözlük ve D. Mehmet Doğan’ın hazırlamış olduğu Doğan Büyük Türkçe Sözlük’te yer verilmiştir.

Bay-: Daha çok “Baydı” şeklinde kullanılmaktadır. Sıkıcı bir durumla karşılaşıldığında söylenmektedir. Geri türetme yoluyla yapılan bu kelime, “bayıl-” gövdesindeki “-L-” dönüşlülük ekinin atılmasıyla elde edilmiştir (Eker, 2002: 315). Aslında, sözlüklerde, ağızlardan yazı diline geçmiş “bay-” maddesi bulunsa da kelimenin argoda kazandığı bu anlama yer veren tek sözlük TDK Türkçe Sözlük’tür.

Harbi: Hilesiz, doğru, açık anlamlarında günlük konuşmalarda da sıklıkla kullanılmaktadır. Argodan günlük dile geçtiği kuvvetle muhtemeldir. Sözlüklerin birçoğunda da bu anlama yer verilmiştir.

Bulaşma

Sözlerin bazen ses, bazen anlam, bazen hem ses hem anlamca birbirine karışmaları, birbirlerini etkilemeleri olayıdır (Karaağaç, 2013: 214). Düzensiz değişimin bir başka örneğidir. Türkçe “Yakın” kelimesinin Arapçadan gelen “yakın” kelimesiyle hem ses hem anlam yönünden bulaşması dilde “Onu yakinen (yakından) tanırım.” gibi bir ifadenin doğmasına sebep olmuştur. İngilizceden gelen “direct” (doğrudan) kelimesiyle “direk” kelimesi de hem ses hem anlam bakımından birbirine bulaşmıştır. Günümüzde herhangi bir yere uğramadan, yolda durmadan gitmek anlamlarında “direk gitmek” gibi bir ifadenin doğması bundandır. Bu örnekteki bulaşmada “direk” nesnesinin, şekil bakımından düz bir nesne olmasının rolü vardır.

Anlam Alanında Gerçekleşen Değişmeler

Anlam Değişmeleri

Anlam Değişmeleri yer ve zamana bağlı değişmelerdir. Bu yüzden anlamlardaki değişmeler ancak art zamanlı bir incelemeyle ortaya çıkarılabilir. Anlam değişmesi aynı

zamanda kültürdeki değişmelerle de yakından ilgilidir. Doğan Aksan anlam değişmelerini şöyle tanımlar: “Bir göstergenin, başlangıçta dile getirdiği kavramda bir daralma, bir genişleme belirmesi ya da aynı sözcüğün bir zaman sonra başka bir kavramı anlatır duruma gelmesidir.” (Aksan, 1999: 88). Dilde yeni anlamların ortaya çıkması ihtiyaçların artması veya önceden kullanılan nesnelere veya kavramlara bir zaman sonra ihtiyaç kalmamasından kaynaklanır. Günay Karaağaç de bu durumu şu şekilde anlatır: “Herhangi bir konudaki bilgilenmelerin artması, sözlerin anlam alanlarının bölünmesine ve bu yeni bilgilerin yeni adlarla adlandırılmalarına; bilgilenmelerin zayıflaması ve komşu kavramların, dolayısıyla bunların adlarının dilde kullanılma yüzdelerinin düşmesi, anlam alanlarının komşu alanları da içine almasına yol açar.” (Karaağaç, 2013: 124). Karaağaç’ın, açıklamasında dile getirdiği bu anlam hareketliliği “anlam genişlemesi, anlam daralması, başka anlama geçiş, anlamda iyileşme, anlamda kötüleşme, vb.” gibi çeşitli anlam olaylarının ortaya çıkmasına yol açar ki bunlar da dildeki değişmenin önemli etkenleridir.

Anlam daralması

Bir göstergenin, önceden anlattığı nesne ya da devinimin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesidir (Aksan, 1999: 90). Düzensiz bir değişmedir. Türk dilinde anlam daralmasına şu örnekler verilebilir:

Erik:

Önceki anlamı: şeftali, erik, kayısı, armut

Şimdiki anlamı: Belli bir meyve (Demirci, 2014: 206).

Oğul:

Önceki anlamı: hem kız hem erkek çocuk

Şimdiki anlamı: erkek çocuk (Demirci, 2014: 206).

Don:

Önceki anlamı: her türlü elbise

Şimdiki anlamı: iç çamaşırı (Demirci, 2014: 206).

Anlam genişlemesi

Bir sözcüğün; nesnenin varlığın, işin bütünü bütünü türlerini anlatır duruma gelmesidir (Eker, 2002: 406). Türk dilinde anlam daralmasına şu örnekler verilebilir:

Ödül:

Önceki anlamı: Eskiden güreşte verilen bir çeşit mükâfaat

Şimdiki anlamı: her dalda verilen mükâfaat (Demirci, 2014: 206).

Bunun dışında, bir kelimenin zamanla yan anlamlar kazanması da anlam genişlemesi olarak değerlendirilir:

Alan:

Önceki anlamı: açıklık yer

Şimdiki anlamı: (Önceki anlamına ilaveten) dal, branş, bilim kolu (Karaağaç, 2013: 140).

Aç:

Önceki anlamı: mide boş ol-

Şimdiki anlamı: (Önceki anlamına ilaveten) açgözlülük (Karaağaç, 2013: 140).

Ağız:

Önceki anlamı: organ

Şimdiki anlamı: (Önceki anlamına ilaveten) diyalekt, üslup, hitap tarzı

Ayrıca, bazı özel isimlerin de zamanla bir cins adına dönüştüğü görülür. Bu gibi örnekler de anlam genişlemesi içinde değerlendirilir: **Röntgen, dizel, pastörize, platonik, kartezyen, giyotin, şampanya**, vb. özel adlar zamanla cins adına dönüşerek genelleşmiştir (Demirci, 2014: 206; Aksan, 1998-III, 214).

Dilde anlam genişlemesinin gözlemlendiği bir alan da deyimlerdir. TT'deki birtakım deyimler, son yarım asırda futbol maçlarının radyo ve televizyondan naklen yayınlanması sırasında ve yazılı basında sıklıkla kullanıldığından, eski anlamının yanı sıra futbolla ilgili yeni anlamlar da kazanmıştır. Aşağıda bu gibi deyimlerden örnekler verilmiştir:

Diş geçireme-:

Günlük dildeki anlamı: Zarar vermek istemekle birlikte gücü yetmemek (Parlatır-II, 2007: 304).

Futboldaki anlamı: Oynadığı maçta galip gelmesi arzu edilen bir takımın berabere kalması veya yenilmesi (Saatçi, 2014: 21).

Dize getir-:

Günlük dildeki anlamı: Kendisine karşı duranı yenerek onu, istediğini yaptırabilecek duruma getirmek (Yurtbaşı, 2013: 414).

Futboldaki anlamı: Bir takımın, maçı kazanma ihtimali daha yüksek olan rakibini yenmesi (Saatçi, 2014: 22).

Göz doldur-:

Günlük dildeki anlamı: Değerinden çok görünüşüyle etkili olmak (Aksoy, 1988-II: 809).

Futboldaki anlamı: Bir futbolcunun veya takımın, iyi oynayarak taraftarlara ve kulüp yöneticilerine gelecek için ümit vermesi (Saatçi, 2014: 22).

Anlamın Farklılaşması:

Dildeki değişimin sürekliliği anlam alanında da gözlenir. Kelimelerdeki anlam değişikliği uzun bir zamana yayılır. Anlam değişmelerini tetikleyen en önemli etkense insanların günden güne ihtiyaçlarının değişmesidir.

Bütün dillerde gözlenen anlam değişmeleri; başka anlama geçiş, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi ve eski kelimeye yeni anlam verilmesi biçiminde ortaya çıkar. Mesela, eski anlamı “tokat, şamar” olan **tabanca** yüzyıllar içinde “küçük silah” anlamına gelmiştir. **Ulusal** kelimesi ise çok daha hızlı bir değişim süreci geçirerek, doğuşundan, aşağı yukarı yetmiş yıllık bir zaman sonra “ülke sathına yaygın” anlamı kazanmıştır (Demirci, 2014: 199). **Üz-** de eski Türkçedeki “kır-, kes-” anlamlarından sıyrılarak “birine dert, üzüntü ver-” anlamına gelmiştir (Aksan, 1998: 215). Öte taraftan, TT yazı dilinde bugün “ulaş-” anlamına gelen **var-** kelimesi TT ağızlarında “gitmek” anlamında kullanılır (Aksan, 1999:

93). *Ucuz* (< eski T. uçuz) da bugünkü anlamını kazanmadan önce “değersiz, kolay, hakir” anlamlarıyla kullanılmıştır (Aksan, 1998: 215). Bugünkü TT’de kelimenin bu anlamı bir yan anlam hâline gelmiş ve “ucuz kahramanlık”, “ucuz siyaset” gibi ifadelerde yaşatılmaktadır. Ağızlarda kullanılan yukarıdaki anlamlar şüphesiz ki bu kelimelerin arkaik anlamlarıdır.

Anlam değişmelerinin bir başka çeşidi de anlam iyileşmesidir. TT’de *yavuz* kelimesi önceleri “kötü” anlamındayken sonraları “güçlü” anlamına gelmiştir. *Emek* kelimesi de önceleri eziyet anlamındayken, “çaba, gayret” gibi daha olumlu bir anlam kazanmıştır. Yabancı dillerde bu gibi örneklere rastlanır. *Mareşal* (< Lat. mariscalcus) önceleri “at bakıcısı” anlamındayken sonraları “en yüksek rütbeli subay” anlamına gelmiştir (Demirci, 2014: 204).

Anlam kötüleşmesi ise anlamın olumludan olumsuzla geçmesidir. Mesela, *örgüt* kelimesi ilk doğduğunda “teşkilat” karşılığında kullanılmışsa da son zamanlarda, önceki anlamı büsbütün kaybolmamakla birlikte, artık, daha çok “terör örgütü” anlamında kullanılmaya başlanmıştır. *Nataşa* Rusçada bir kız adı iken TT’de “kötü yola düşmüş kadın” anlamına kaymıştır (Demirci, 2014: 205). Bu kelimelerdeki anlamların evriliş sürecinin devam ettiğini, henüz tam anlamıyla kalıcılışmadığını Ancak *yosma* kelimesindeki anlam kötüleşmesi diğerlerine göre daha kalıcıdır. *Yosma* önceleri “güzel, alımlı kadın” anlamındayken sonraları “ahlaksız kadın” anlamına dönmüştür (Demirci, 2014: 205).

Dildeki bir başka anlam değişmesi çeşidi de yeni araçlara eskiden o maksatla kullanılan araçların adlarının verilmesidir. Eskiden kâğıt üzerine tüyle yazı yazıldığından, “tüy” anlamına gelen Almanca *feder* ve Fransızca *plume* kelimeleri sonraları “kalem” karşılığında da kullanılmıştır (Aksan, 1999: 89-90). TT’de de araba önceleri hayvanların çektiği tekerlekli taşıtlara denirken günümüzde otomobillere de araba denmektedir.

Dildeki gelişmeleri ana hatlarıyla böylece sunduktan sonra artık, herhangi bir dildeki çeşitli gelişmelere rağmen değişmeden, asırlar boyunca o dilin bünyesinde yaşamaya devam eden çeşitli dil unsurlarından, arkaiklikten söz edebiliriz.

1.4. Dilde Arkaiklik

ITA’daki arkaiklik incelemesine geçmeden önce, tezimizin teorik çerçevesinin odak noktasını oluşturan arkaikliği bir kavram olarak anlamaya ve çeşitli kaynaklarda nasıl

tanımlandığını, bu tanımlarla ilgili değerlendirmelerimizi sunmaya çalışacak, bir de “arkaik” ve “arkaiklik” terimlerine dair tanımlar ortaya koymaya çalışacağız.

1.4.1. Dilde Değişim Süreçleri ve Arkaiklik

Diller değişirken topyekûn mu değişir, yoksa dilin birtakım unsurları değişirken birtakım unsurları değişmeden yaşamaya devam eder mi? Zeynep Korkmaz bu hususta şunları kaydeder: “... dilimiz... geçirmekte olduğu devamlı değişme ve gelişmeler yanında eski devirlere ve başka alanlara ait özellikleri canlılığını kaybetmiş birer arkaik şekil olarak devam ettirebilmektedir.” (Korkmaz, 1994c: IX). Türk dilinin çeşitli lehçelerinden vereceğimiz örnekler de bu soruyu cevaplandırmada bize yardımcı olabilir. Mesela, dilimizin ulaşılabilen en eski ürünleri olan Yenisey ve Orhun Abideleri göz önüne alındığında, bilhassa 8. yy’dan kalma Orhun Abideleri’ndeki birçok kelimenin bugün dahi dilimizde yaşamaya devam ettiğini görmek mümkündür. *Aç-, āç, āk, altı, bas-, baş, biç-, bir, er, er-, sök-, yol, ...* gibi kelimeler herhangi bir fonetik değişmeye dahi uğramadan bugüne ulaşmıştır (Aksan, 2006: 83-86). Bu kelimeler hem yazı dilimizde hem de ağızlarda dünden bugüne kesintisiz bir şekilde yaşamaya devam ettiklerinden arkaik değildir. Bunun yanında, bugünkü Türk lehçelerinde gerek fonetik gerek şekil bakımlarından kısmen veya tamamen değişmiş kelimeler vardır: *gece* (TT); *gecə* (Azr. T.), *tün, keçü* (Özb. T., Y. Uyg. T.); *tön* (Tat. T.), *gice* (Trkm. T.),... Bu kelimelerden “tün” bugünkü TT için “tünaydın” söz kalıbında ve “tüne-” fiilinde kalıplaşmış ve anlam kaymalarıyla yaşamaktadır. TT’de Dilden düşmüş bir kök olan “tün” arkaiktir. “Tün”, bir kelimenin belli bir Türk lehçesinde yaşamaya devam ederken diğer bir lehçede arkaikleştğine de güzel bir örnektir.

Kelimeler, zamanla az veya çok anlam değiştirerek de dildeki yolculuğuna devam eder. Mesela, TT ve Azr. T.de bir organ adı olan *kol*, Bşk. T., Kzk. T. ve Krg. T.de “el” anlamına da gelir. Azr. T.de *düş-* fiili TT’deki anlamının yanında “in-” anlamında da kullanılır. Aslında sözü edilen lehçelerde, “kol” ve “düş-” kelimelerinde gözlenen diğer anlamlar (el, in-) TT’yle karşılaştırıldığında arkaiktir. Zira Orhun Abideleri’nde *kol* hem “el” hem de “kol”; *düş-* ise hem “in-” hem de “düş-” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Tekin, 2016: 312). Bu durum, Türk dilindeki lehçeler arasında anlam değişmelerinin, en azından bir kısmının, arkaik anlamların korunması veya terk edilmesi ile ilgili olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Yukarıdaki iki kelimeyle örneklenen anlam değişmeleri, TT’de bu kelimelerin anlam daralmasına uğradığını göstermektedir. Bununla birlikte, sözü edilen örnekler TT’de semantik daralmanın kelime çeşitliliğiyle aşılmasına da güzel bir örnek

olarak verilebilir. Nitekim, bugün TT'de “kol” ve “el”, “düş-” ve “in-” apayrı kavramlar olarak yollarına devam etmektedir. **Davar** kelimesi de TT, Azr. T. ve Trkm. T.de “koyun-keçi” gibi hayvanların toplu adı iken; Kzk. T., Krg. T., Tat. T. ve Bşk. T.de **tovar** biçiminde olup “mal” anlamındadır. Son lehçeler, kelimenin arkaik anlamını muhafaza ederken öncekilerde anlam değişmesi gerçekleşmiştir (KTLS 1991: 56-557).

Bazen dildeki bir şekil unsurunun (Türk dilinde ekler), o dilin ancak belli bir döneminden sonraki yazılı belgelerinde ortaya çıktığı gözlenir. Mesela; isimlerden sevgi, küçültme, acıma anlamlarıyla isimler yapan **-cAğIz** eki eski Anadolu Türkçesinin ürünüdür (Ergin, 1997: 166), **-AcAK** ekinin gelecek zaman kipini göstermesi de Anadolu'da 17. yy'da başlamıştır (Balcı, 2016: 193-220). **-yor** (< yor-ur) eki de Batı Türkçesinde, 15. yy'dan itibaren yaygınlaşmıştır (Gülsevin, 20077: 98-99). **-sal** ekinin doğuşu ise Cumhuriyet dönemine rastlar. Buna karşılık, eski devirlerde canlı bir kullanıma sahip olan Türk dilinin eklerinden bir kısmı zamanla kullanımdan düşmüş; ancak kalıplaşmış şekillerde yaşamaya devam etmektedir (Korkmaz, 1994c: X). Yaya-**n**, içi-**n**, içi-**n**, son-**ra**, il-**eri** (< il-gerü), vb. ekler bunlara örnek gösterilebilir.

Dilde zamanla yeni yeni kelimeler de ortaya çıkabilir. Bunların büyük bir kısmının kim tarafından ilk kez kullanıldığı tespit edilemese de bazıları edebî eserler vasıtasıyla dile girip sözlüklerde yerini alabilir. Mesela; “dildaş” Tarık Buğra'nın, “yakıntı” R. Eşref Ünaydın'ın, “özlenti” (hasret) Yahya Kemal'in Türkiye Türkçesine kazandırdığı kelimelerdir (Eren, 1988: XXVIII). Bütün bu örnekler, dildeki değişimin farklı süreçler hâlinde işlediğini gösterir.

Yazı dili ve sözlü dildeki değişim süreçleri de farklıdır. Her şeyden önce dillerin pek çoğunda yazı dilleri belirli bir konuşma dilinin (ağız veya lehçe) üzerine kurulmuştur. Bu ağız veya lehçe genellikle o ülkenin sosyo-kültürel bakımdan en gelişmiş yerleşim yerinin ve aydınlarının konuşma biçimidir (Eker, 2002: 45). Bunlar aynı zamanda her dilin edebiyatının da üzerine oturtulduğu lehçe veya ağızlardır. Bu gibi lehçe veya ağızlar aynı zamanda o dilin fasih (standart) ve itibarlı şekli de sayılır. Mesela, Türkiye Türkçesi yazı dili İstanbul ağzına, Azerbaycan Türkçesi yazı dili büyük ölçüde Bakü ağzına, Türkmen Türkçesi yazı dili Teke ağzına göre şekillenmiştir.

Yazı dili, edebiyat, eğitim, bürokrasi, din, hukuk vb. alanlarda sıklıkla kullanıldığından, bir kültür değeri de taşır ve uzun zaman itibarını kaybetmediği gibi

ağızlardaki ve lehçelerdeki değişmelere karşı dirençlidir. Bu yüzden, konuşma dilinde değişmiş olan ve belli bir dönemden sonra artık kullanılmayan pek çok dil unsuru, yazı dilinde korunarak daha ileriki dönemlere taşınmış olabilir. Mesela, “taş” kelimesi Oğuz grubu Türk lehçelerinin birçoğunda ve pek çok Anadolu ağzında t- > d- değişimine uğrayıp “daş” şeklinde yaşamaya devam ederken Türkiye Türkçesi yazı dilinde bu kelime bugün dahi ön seste arkaik tonsuz ünsüzle kullanılır. Yahut, yazıda şimdiki zaman kipini gösteren -*yor* (< *yor-ur*) eki ağızlarda çeşitli ses değişimleri geçirerek (-*yér/-yir/-yé/yé/-yi*,...) pek çok farklı şekle girmişken (Karahan, 1996: 43-47), yazı dilinde arkaik şekle daha yakın bir görünümde dir. Yazı dilinde arkaik varyantlarla modern varyantların bir arada yaşadığı da sıklıkla görülen hadiselerdir. Bu gibi örnekler fono-semantik başkalaşmayla dilde varlığını sürdürür. *Az-gın*, *az-t-t* türevlerinde gözlenen *az-* fiil köküne karşılık *yaz-t-k* kelimesinin kökündeki *yaz-* aslında aynı kelimedir. Bunlardan *yaz-* “sap-, yoldan çık-” anlamca arkaiktir (Gülsevin, 1987: 180-182). Bütün bunlar, dildeki değişimin topyekûn olmadığını, parçalar hâlinde, konuşma ve yazıda ayrı ayrı süreçlerle işlediğini gösterir.

Dillerin değişmesi arkaik unsurları tamamen ortadan kaldırmaz, arkaik unsurların dilde varlığını sürdürmesi de dilin yenilenmesini engellemez. Dildeki değişim ne kadar tabii bir süreçse, bir kısım unsurların, değişmeden dilde yaşamaya devam etmesi de bir o kadar tabiidir.

1.4.2. Dil-Yazı-Arkaiklik İlişkisi

Dillerin yaşaması büyük ölçüde yazıya bağlıdır. Dil yazıya geçirilmediği sürece kaybolmaya mahkûmdur. İnsanoğlu çok eski çağlardan beri bu sırrı keşfetmiştir. Türkçede, yazının önemini anlatan “Söz uçar, yazı kalır” atasözü ve yazıya geçirilmemiş sözün hükmünün bulunmadığını anlatan “suya yazı yaz-” deyimini bu gerçeği anlatır. Bundan dolaydır ki insanoğlu tarih boyunca yazıya önem vermiş ve sosyal hayatın çeşitli alanlarında (eğitim, ticaret, din, iletişim, hukuk, vb.) yazıyı etkili bir şekilde kullanmıştır.

Yazı deyince akla ilk gelen araç alfabadir. Türkler tarih boyunca pek çok alfabe kullanmışlardır. Bunlar Orhun, Uygur, Mani, Soğd, Brahmi, Tibet, Süryani, İbrani, Grek, Arap, Kiril ve Latin olmak üzere, 12 tanedir (User, 2006: 5-6). Alfabe hiçbir milletin hayatında, hiçbir şekilde basit bir yazı aracı olarak kalmamış; kültürel ve sosyal değerlerle de kaynaşmıştır. Mesela, Kur’ân-ı Kerim sayesinde Arapça, Müslüman milletler nezdinde derin bir kutsiyet kazanmış; Arap yazısı da asırlarca ve hâlâ bir estetik saha oluşturarak hat

sanatının doğmasına ve gelişmesine zemin hazırlamıştır. Arap harfleri bin yıl kadar Türkçenin de yazımında kullanılmış ve halk arasında “Kur’an alfabesi” diye de anılır olmuştur.

Yazının bu derece sosyo-kültürel değer taşıması yanında dilin inceliklerini yansıtmada hususunda ne derece etkili olduğu konusu da önemlidir. Bu bağlamda şu hususu belirtmekte yarar görmekteyiz. Her alfabe, doğduğunda fonetiktir; ancak dilde zamanla gerçekleşen değişimler alfabeyle bütünüyle yansımadığından telaffuzla alfabe arasında bazı çelişkiler görülebilir. Türk dilinin bin yıl kadar uzun bir süre Arap alfabesiyle yazılmış olması ise apayrı problemler doğurmuştur. Bunun başlıca sebebi ünlülere dayalı bir dili ünsüzler üzerine kurulu bir dilin alfabesiyle yazmaktan kaynaklanır. Bu yüzden Arap alfabesinin, Türk dilinin seslerini yansıtmada çok da elverişli bir sistem olmadığı hükmü, Türkolojide bir ön kabul olarak sık sık dile getirilmiştir. Fakat, bu alfabenin zamanla klasikleşen imlasının, Türk dilindeki bazı arkaik özellikleri uzun asırlar muhafaza etmiş olması bir parça göz ardı edilmiştir. Mesela, İstanbul ağzında 17. yy’dan itibaren gözlenen $\eta > n$ değişmesi Latin harflerine geçinceye dek, sınırlı sayıdaki örnek (ense, karanlık, sinek, yanak) dışında, yazıya aktarılmamış (Develi, 1995: 146); “deniz, soñ, hañgi, pıñar, vb.” kelimeler Arap harfleriyle yazılan eski yazıda, daima bu sesi gösteren işaretlerle (ك،ك) yazılmıştır. Geniz n’si, eski yazıda teklik ve çokluk ikinci şahıs iyelik ekleri ile teklik ve çokluk ikinci şahıs eklerinin yazımında ve tamlayan hâlinin yazımında da titizlikle kullanılmıştır. Ayrıca, öğrenilen geçmiş zaman eki -mİş¹⁴, iyelik teklik üçüncü şahıs eki -I de daima ya harfiyle (ى) yazılmış; böylece zamanla bu gibi eklerin ünlülerinde gözlenen yuvarlaklaşmanın geç bir gelişme olduğu, asli şeklin düz ünlü olduğu dolaylı yoldan ortaya konmuştur. Bundan başka, eski yazıda “süt” kelimesi her zaman son sesindeki arkaik tonlu ünsüzle “سود” şeklinde yazılmış, oda kelimesi de eski yazıda arkaik “otag” şeklini hatırlatan bir imlayla “اوطة” biçiminde yazılmıştır. Bu hususta daha başka örnekler de vermek mümkündür: “دوغرى” (doğru), “قارشو” (karşı), “قنغى” (hangi), vb. Bu yüzden, belli bir safhadan sonra dille bütünleşen yazının da dil araştırmalarında ihmal edilmemesi gerektiği anlaşılmaktadır.

İnceleme alanımıza giren Irak Türkmenleri arasında da yazı aracı olarak alfabe ve buna bağlı olarak, bilhassa eski yazı imlası zaman zaman tartışma konusu olmuş, Irak Türkmenlerinin basın tarihinde önemli yer tutan Kardeşlik dergisinde birçok polemik

¹⁴ Gürer Gülsevin, günümüzdeki -mİş/-mUş ekinin eski Türkçede tek şekilli (-miş) olduğunu bildirir (Gülesevin, 2015: 8).

yazıları yayınlanmıştır. Bu tartışmaların bir tarafında eski yazının güçlüklerini gidermek için eski yazı imlasında bazı değişiklikler teklif eden İbrahim Dakuklu ve İzzettin Abdi Bayatlı, diğer tarafında eski yazıdaki imla sorunlarını kökten çözmek için Latin harflerinin alınmasını, bu mümkün değilse tarihten miras alınan eski yazıdaki yerleşmiş imlaya dokunulmamasını savunan Ata Terzibaşı ve İhsan S. Vasfi bulunmaktadır (Saatçi, 2013: 50-51; Saatçi, 2015: 25; Saatçi, 2018: 360). Terzibaşı ve Vasfi aslında, bu yaklaşımlarıyla yazıdaki arkaik unsurların korunmasını savunmuş omaktaydılar.

Batı dillerinde de yazı-arkaiklik ilişkilerine dair çok ilgi çekici özellikler karşımıza çıkmaktadır. Macarlar Latin harflerini Orta Çağ'da Almanlardan almışlardır. Almancada Orta Çağ'daki imlaya göre “s” /ş/ telaffuzuyla sesletilirken sonraki asırlarda /z/ fonemini karşılamaktadır. Oysa Macarcada bugün dahi “s” harfi /ş/ sesini verir. Bu durumda Macarca Almancaya göre bu harfi (s) asli telaffuzuyla kullanmaya devam etmektedir. Bununla birlikte, “s”nin /ş/ sesini vermesi gibi bir arkaik özellik günümüz Almanca imlasında yalnızca -sp- ve -st- ses gruplarında geçerlidir ki bu da Almancada bir arkaik özelliktir (Porzig, 2011: 201).

Arkaiklik kavramıyla ilgili bu bilgileri sunduktan sonra, bu kavramın, çeşitli sözlüklerde nasıl tanımlandığına dair tespitlerimizi ortaya koyabiliriz.

1.4.3. Dilbilim Sözlüklerinde ve Bazı Dil Çalışmalarında “Arkaik” ve “Arkaiklik” Tanımları

“Arkaik” Latin kökenli bir kelime olup Fransızcadan dilimize girmiştir. Arkaiklikle ilgili olan, eskimiş söz veya eser; güzel sanatlarda klasik çağ öncesinden kalan, anlamlarına gelir. Bu kavramla ilgili olan “arkaiklik” ise kullanıldığı çağdan daha eski bir çağa ait biçimin, yapının özelliği anlamı taşır (Akalin vd. 2015: 111).

Dilcilik çalışmalarında ise “arkaik” ve “arkaiklik” çeşitli kaynaklarda, farklı terimler kullanılarak tanımlanmıştır. Aşağıda çeşitli kaynaklarda kullanılan terimlerin tanımları verilmiştir.

Yabancı Kaynaklardan Tanımlar

Bußmann: Dil çalışmaları için söz varlığına ait eski öğelerin kullanımı (Yılmazkaya, 2017: 146).

Malmkjær'ın tanımı şöyledir: Günümüz metinlerinde eski bazen şiirsel bir anlatım yakalamak bazen de geçmişin yazar ve ekollerine benzemek için kullanılması (Yılmazkaya, 2017: 146).

Crystal'ın tanımı şöyledir: Dilde yazılı veya sözlü olarak artık kullanılmayan yapılar, eski bir sözcük ya da ifade (Yılmazkaya, 2017: 146-147).

Tanımların Topluca Değerlendirilmesi

Her üç tanımda da arkaik olan unsurun eskiliği vurgulanmışsa da terimin her üç tanımı

da yetersizdir. Zira, her şeyden önce, dildeki arkaik unsurlar kelimelerle sınırlı değildir. Nitekim, bu tanımların hiçbirinde ses, şekil ve anlam arkaikliğinden söz edilmemiştir. Crystal'ın tanımında “kullanılmayan yapılar” ifadesiyle de ne anlatılmak istendiği açık değildir. Bununla birlikte, belli belirsiz de olsa morfoloji unsurlarından söz edildiği söylenebilir.

Öte yandan, arkaikliğin tespiti, çeşitli dil formları arasında eş zamanlı (lehçe-lehçe, ağız-ağız) veya art zamanlı (tarihî yazı dili-ağız, tarihî yazı dili-çağdaş yazı dili) karşılaştırmalara dayandırılmalıdır. Bu tanımlardan hiçbirinde bu gibi bir ayrıntıya yer verilmemiştir.

Malmkjær'in tanımı ise daha çok edebiyatta arkaik unsurların üslup seçimi olarak kullanılmasını anlatmaktadır. Bu tanım daha çok edebiyatta ve hitabette arkaikliğin ne amaçla kullanıldığını anlatan bir önerme olabilir.

Crystal'ın tanımında arkaik unsurun mahiyetinin anlatılmasında isabetsizlik gözlenmektedir. Çünkü, arkaiklik kullanılmayan dil unsurlarıyla ilgili değil, kullanımdan düşmüş dil unsurlarının yeniden kullanılması veya türlü şekillerde kullanılmaya devam edilmesiyle ilgili bir terimdir.

Türkçe Kaynaklarda Tanımlar

Günay Karaağaç konuyla ilgili bazı terimleri aşağıdaki gibi tanımlamıştır:

Eski (*Ing. archaic*): Bugün kullanılmayan herhangi bir dil birimi veya yapı özelliğidir (Karaağaç, 2013: 371).

Eski biçim (İng. archilexeme): Bir sözün yazıya geçirilmiş en eski biçimidir (Karaağaç, 2013: 371-372).

Eski söz (İng. archaic word): Eski devirlere ait sözdür. Bugün artık kullanıstan düşmüş bulunan veya eski biçimi ile kullanılan söz, arkaik söz veya kalıntı sözdür: adaklı “sözlü” agu “zehir”, gökçek “güzel”, esrük “sarhoş”, bencileyin “benim gibi”,... (Karaağaç, 2013: 372).

Eskicilik (İng. archaism): Eski söz, ek veya yapı kullanma veya dil birimlerine eski veya unutulmuş anlamlar yükleme, eskicilik eğilimi olarak bilinir (Karaağaç, 2013: 372).

Eskilik (İng. archaism): Bugün kullanılmayan veya eski biçim ve anlamıyla kullanılan herhangi bir dil birimi (Karaağaç, 2013: 372).

Zeynep Korkmaz da konuyla ilgili şu tanımları vermiştir:

Eski (İng. archaic): Eskiye ait, eski devirden kalma, arkaik, kalıntı (Korkmaz, 1992: 55).

Eskicilik (İng. archaizm): eskiye bağlılık, artık kullanılıştan düşmüş olan eski kelimeleri veya kelimelerin eski şekillerini kullanma; kalıntı kelimeleri kullanma (Korkmaz, 1992: 55).

Eskilik (İng. archaizm): Eskiden kalma; yazı ve konuşma dilinde artık kullanılıştan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihî devirlerine ait kelime, deyim ve şekiller: adaklı “sözlü”, ağu “zehir”, demirî “demir rengi”, portakalî “portakal rengi”, gözgü “ayna”, ogrî “hırsız”, ur- “vur-”,... (Korkmaz, 1992: 55).

Eski kelime (İng. archaic): Bugün artık kullanılıştan düşmüş bulunan veya eski şekil ile kullanılan kelime; kalıntı kelime: gökçek “güzel”, tanıklık “şehadet”, heybetlü, kaygulan-, ... (Korkmaz, 1992: 55).

Berke Vardar vd. de düzenlemiş oldukları sözlükte konuya dair şu tanımları yapmışlardır:

Eskil biçim (İng. archaism): Kullanımdan düşmüş bulunan sözlüksel birim, sözlüksel olgu, vb. (Vardar, 1980: 76).

Üstsözlükbirim (İng. archilexeme): Yapısal anlambilimde bir dizi anlamlı birimde bulunan, tümünün ortak paydası olan anlambirimcik demetini oluşturan sözlükbirim (Ör. Sandalye, koltuk, kanepa, vb.nin üstsözlükbirimi “oturacak”tır.)(Vardar vd., 1980: 155).

Kâmile İmer vd. ise konuyla ilgili şöyle bir tanım vermişlerdir:

Eskicil biçim (archaism): dilin geçmiş evrelerinde kullanılmış olup artık kullanılmayan sözcük ya da dil bilgisi özelliği

Mehmet Hengirmen’in konuya dair tanımları da şunlardır:

Eski biçim (İng. archaic): Dilin zamana bağlı kurallarına uymayarak eskiliğini muhafaza eden biçim Örneğin “kaygı” ve “için” kelimelerinin “kaygu” ve “içün” biçiminde söylenmesi veya yazılması eski biçim meydana getirir (Hengirmen, 1999: 157-158).

Eski biçim sözcük: Bkz. eski biçim (Hengirmen, 1999: 158).

Eskil biçim: Bkz. eski biçim (Hengirmen, 1999: 158).

Mehmet Ölmez de arkaikliği Talât Tekin’den edinmiş olduğu bilgiler ışığında şöyle tanımlar:

Arkaiklik~arkaizm veya eskicilik “... bir dilde Eski Türkçeye karşılaştırıldığında, öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra sözlüksel biçimlerin de eski Türkçeye benzer biçimde yaşaması, kullanılmasıdır.” (Ölmez, 2003: 136).

Emek Üşenmez ise her ne kadar belli bir tanım ortaya koymasa da F. Kadri Timurtaş’ın “Yunus Emre’nin Dili Üzerine Notlar” makalesinden hareketle şu görüşlere yer verir: “... eski (arkaik) unsur tanımında kelimenin Türkçenin yazılı metinlerle takip edilebildiği ilk devirlerinden (Eski Türkçe) gelmesi ve belli bir dönemden sonra o kelime(ler)in ... yazı dilinde kullanılmaması sonucuna varılabilir. Söz konusu kelimeler yazı dilinde kullanımdan kalkmış veya çok sık kullanılsa bile ağızlarda işlevliğini koruyabilmektedir.” (Üşenmez, 2014: 30).

Arkaik ve arkaiklik kavramlarının anlamını araştıran bir bilim adamı da Ali Akar’dır. Akar’ın “arkaik” ve “eskicil” terimlerine karşılık kullanmış olduğu terim ve tanım şunlardır:

Saklantı: Dillerde kimi kelimelerin eski formları belli bölgelerde, ağızlarda veya metinlerde çeşitli düzeylerde korunurlar. Bunlar genel dilde bilinmezler; yalnızca saklama düzeyindeki (bölge, ağız) dil kullanıcıları tarafından bilinir (Akar, 2018: 27).

“Arkaik” ve “Arkaiklik”le İlgili Terimlerin ve Tanımların Topluca Değerlendirilmesi

Yukarıdaki tanımlar incelendiğinde, kaynaklarda “arkaik” kavramı karşılığında daha çok “eski” (Korkmaz, 1992: 55; Karaağaç, 2013: 371), “eski biçim” (Hengirmen, 1999: 158) ve “eski kelime” (Korkmaz, 1992: 55) terimlerinin tercih edildiğini görmekteyiz. “Arkaiklik” içinse yukarıda adı geçen kaynaklarda “eskilik” (Karaağaç, 2013: 372; Korkmaz, 1992: 55), “eskicilik” (Karaağaç, 2013: 372; Korkmaz, 1992: 55) ve “eskil biçim” (Vardar, 1980: 76) terimleri kullanılmıştır. Mehmet Hengirmen ise, sözlüğünde “eskil biçim” terimini “eski biçim” terimine gönderme yoluyla açıklamış; dolayısıyla Vardar’dan farklı bir şekilde, “arkaiklik” karşılığında değil, “arkaik” karşılığında kullanmış olmaktadır. Ayrıca, İngilizcedeki “**archilexeme**” terimini Vardar vd. Türkçemize “**Üstsözlükbirim**” terimiyle aktarıırken Karaağaç bu terimi “eski biçim” şeklinde karşılamaktadır. Üstelik, her iki yazarın bu terimi aynı şekilde tanımladığı da söylenemez. İngilizce “**archilexeme**” terimini Vardar vd. yapısal anlambilim çerçevesinde ele alırken Karaağaç bu terimi daha ziyade tarihî lengüistik açısından kullanmaktadır. Akar ise bunların hepsinden farklı olarak “saklantı” terimini tercih etmiştir. Akar’ın kullanıma sunduğu bu terim her ne kadar diğer Türkçe terimlere göre kavramı daha iyi karşılıyor olsa da kaynaklardaki bütün bu farklılıklar dikkate alındığında, bir terim kargaşasıyla karşı karşıya olduğumuzu göz ardı edemeyiz. Bu yüzden biz tezimizde, alıntı da olsa kelimenin etimolojisini öne çıkarmadan “arkaik” ve “arkaiklik” terimlerini tercih ettik. Zaten, günümüzdeki dil bilimi sözlüklerinin hemen hepsinde hangi Türkçe terim maddede başı yapılırsa yapılsın mutlaka o maddenin çeşitli yabancı dillerdeki karşılığı parantez içinde verilmektedir. Bu da, şimdilik “arkaik” teriminin, farklı terimlerin “çatı”sı olduğunu göstermektedir.

M. Ölmez de kaleme almış olduğu “Çağataycadaki Eskicil Ögeler Üzerine” makalesinde, “arkaik” karşılığında “eskicil”, arkaiklik için de “eskicilik” terimlerini tercih etmiş; bunun yanı sıra diğer kaynaklardaki tanımları eleştiri süzgecinden geçirmiştir. Ölmez yukarıda adı geçen kaynaklardaki bazı tanımları tarihî lengüistik bakımından yetersiz bulur. Zira, ona göre, arkaiklik ses, şekil ve kelime unsurlarının tamamını kapsayan bir özelliktir;

oysa çeşitli sözlüklerdeki tanımlarda bu ayrıntılar yeterince göz önünde bulundurulmamıştır (Ölmez, 2003: 136)¹⁵. Nitekim, Korkmaz'ın “**eskicilik**” tanımında arkaik olanın, kelime veya kelimelerin eski şekilleri olduğu; “**eskilik**” tanımındaysa arkaik olanın kelime, deyim ve şekiller olduğundan söz edilmiş, lehçe ve ağızlarda gözlenen arkaik fonetik unsurlar üzerinde durulmamıştır. Vardar vd.'in tanımındaysa arkaik unsurun yalnızca sözlükselbirim (kelime) olduğu belirtilmiş fonetik ve morfoloji unsurlarına değinilmemiştir.

M. Ölmez, yaşamakta olan bir dilde bulunan herhangi bir unsurun, kendinden daha önceki bir devirde kullanılmış olan dile (lehçe veya ağız) göre daha arkaik özellikler taşımasının da mümkün olduğunu belirtir. Ölmez bu hususta, Halaççadaki “h-” sesinin korunmasını örnekleyerek bunun Orhon Abideleri'nden daha eski bir döneme ait bir özellik olduğunu belirtir. Ancak kelime başındaki “h-” ünsüzünün runik harfli metinlerde (Orhun Abideleri) bir imla özelliğinden dolayı yazılmamış olma ihtimalini de gözden uzak tutmaz (Ölmez, 2003: 136).

M. Ölmez'e göre, bir dil unsurunun arkaikliği eski Türkçeye kıyaslandığında ortaya çıkar. Başka bir deyişle, arkaik olan eski Türkçeye benzeyendir. Yine Ölmez'e göre, arkaik olan özellik belli bir Türk diline (lehçe veya ağız) mahsus olup diğer konuşma formlarında görülmez (Ölmez, 2003: 136). Hâlbuki aynı arkaik özelliğe birden fazla lehçe veya ağızda da rastlanabilir. Mesela, asli uzun ünlüler hem Türkmençe hem de Yakutçada aynı anda gözlenebilir.

G. Karaağaç'ın eserindeki bazı tanımlara gelince, bunlardan “**archilexeme**” teriminin, Türkçeye Vardar vd.'dan farklı bir terimle aktarıldığını ve ona dilimizde başka bir anlam verildiğini yukarıda belirtmiştik. Karaağaç'ın bu terime (eski biçim, İng. **archilexeme**) verdiği anlama ise diğer kaynaklarda rastlanmamaktadır. Karaağaç bu terimle arkaik kabul edilen kelimelerin ancak ve ancak yazı ile tespit edilebileceğini, bir başka deyişle en eski biçimin, aslında yazıya geçirilmiş en eski biçim olduğunu vurgulamaktadır (Karaağaç, 2013: 372).

Arkaiklik hadisesinin yalnızca ses, şekil ve kelime alanlarında kalmayarak anlamlarda da gözlenebileceğini G. Karaağaç'ın “**eskicilik**” (İng. archaism) tanımından anlamak mümkündür. Karaağaç bu tanımda kelimelerin eski anlamlarıyla kullanılmasını veya bazı kelimelere eski anlamlarının yüklenmesini arkaikliğin sınırları içine katmaktadır

---

¹⁵ G. Karaağaç'ın eseri Ölmez'in makalesinin yayınlanmasından on yıl sonra yayınlanmıştır. Bu yüzden Ölmez'in makalesinde Berke Vardar vd. ile Z. Korkmaz'ın eserindeki bilgiler eleştirilmiştir.

(Karaağaç, 2013: 372). Bu yaklaşım diğer yazarlarda görülmemektedir. Karaağaç kişilerin, dildeki kelimelere eski anlamlar yükleme eğilimlerinin var olabileceğini ve bunun bir çeşit yenilik olduğunu; bu yüzden “yenicilik” (neologism) terimiyle “eskicilik” (archaism)in de kastedildiğini belirtir (Karaağaç, 2013: 372). Bununla birlikte, Karaağaç bu tanımının (eskicilik) sonunda dildeki kelimelere eski anlamları yeniden yüklemeye dair herhangi bir örnek vermemiştir. Bu tanımda(eskicilik) yer alan “yeni anlamlar yükleme” ifadesi dile insanların müdahalesi sonucunda gerçekleşen bir hadisedir. Böylesi bir anlam arkaikliğine dair bilgilere ve örneklere yukarıda andığımız kaynakların hiçbirinde rastlanmamaktadır.

Arkaik unsur bugün kullanılmayan unsur değildir. Arkaik olan, kullanıldığı devir geçmesine rağmen hâlâ kullanılandır. Nitekim, Ali Akar da “arkaik” terimini niçin tercih etmediğini anlatırken şunları söyler: “Öncelikle kabul etmek gerekir ki “arkaizm” dil için değil, sanat eserleri için kullanılan bir terimdir... Bu eserler somut nesnel olduklarından dolayı bunlar için “eski”lik söz konusu olabilir. Fakat dilde bir kelimenin kullanılıyor olması onun canlı olduğunun göstergesidir.” (Akar, 2018: 27). Bu itibarla, tarihî metinlerde gözlenen ve bugün kullanılmayan her kelimeye arkaik denemez. Bir başka deyişle, arkaiklik geçmişte yazı dilinden düşmüş dil unsurlarının yeniden hayat bulması veya ağızlarda hayatiyetine devam ediyor olmasıdır.

Arkaiklik günümüz için söz konusu olabileceği gibi geçmiş devirler için de geçerli olabilir. Mesela, 8. yüzyıldaki bir dil unsuru bir müddet sonra dilden düşüp 15. yüzyılda tekrar yazılı metinlerde gözlenirse o takdirde söz konusu unsurun tekrar görüldüğü devir için arkaik olduğuna hükmedilir. Bu durumda, arkaiklik niteliği ilk görüldüğü devirdeki şekil için değil, dilden düşüp tekrar ortaya çıktığı dönemdeki şekil için geçerlidir. Mesela -taç / -teçi / -daç / -deçi eki 15. yüzyılda arkaik olduğu söylenebilir; ancak bu ek Orhun Abideleri dışında diğer eski Türkçe eserlerde görülmediğinden 8. yüzyıl için de arkaiktir, denebilir.

1.4.4. Arkaikliğin Tespitinde Bir Ölçüt Olarak Karşılaştırma

Gürer Gülsevin’e göre arkaik bir unsurun tespiti için mutlaka bir karşılaştırma yapmak gerekir. Karşılaştırma iki lehçe veya ağız arasında eş zamanlı olabileceği gibi bir dil veya lehçe eski şekliyle de karşılaştırılabilir. Mesela, Kzk. T.deki “bas” şekline göre TT’deki “baş” daha eskidir. Yine Kzk. T.deki “men” şekline göre TT’deki “ben” daha eski bir şekli göstermektedir. Buna göre TT’deki şekiller Kzk. T. ile karşılaştırıldığında arkaiktir.

Yoksa yalnızca TT göz önünde bulundurulduğunda arkaiklik söz konusu değildir (Gülsevin, 2015: 3-4).

Gülsevin, TT yazı diliyle TT'nin ağızları arasında da karşılaştırma yapıldığında bazı dil unsurlarının arkaik olarak değerlendirilebileceğini belirtir. Mesela, TT yazı dilindeki “zehir” kelimesine göre çeşitli Batı Anadolu ağızlarındaki “ağu” arkaiktir (Gülsevin, 2015: 4).

Gülsevin, herhangi bir lehçede belli bir dil unsurunun arkaikliği araştırıldığında, eğer karşılaştırma yapılacak iki lehçe söz konusu değilse bu durumda o lehçenin, eski şekliyle karşılaştırma yapma gereğini belirtir. Buna örnek olarak da İstanbul ağzına dayanan TT yazı dilinde ince ünlülerin komşuluğundaki /k-/ ünsüzünün düzenli şekilde /g-/ olduğu; ancak bu lehçede “keçi, kendi, kişi, köprü” gibi bazı kelimelerin bu gelişmeye uymayarak eski şekillerini muhafaza ederek arkaik özellik taşıdığını belirtir. Böylece, arkaikliğin ancak eş zamanlı ve art zamanlı karşılaştırmalarla ortaya çıkarılabileceği hususu Gürer Gülsevin tarafından vurgulanmış; arkaikliğin tespitinde “karşılaştırma” bir ölçüt olarak ortaya konmuştur (Gülsevin, 2015: 4-5).

Buna göre, “arkaiklik” ve “arkaik” terimleri bütün özellikleri dikkate alınarak şöyle tanımlanabilir:

Tarafımızdan Önerilen Arkaiklik ve Arkaik Tanımları

Dilin belli bir konuşma formunda (lehçe, ağız) kullanılan ses, şekil, kelime ve anlamla ilgili dil unsurlarından birinin veya birkaçının, geçmişte kalmış olmakla beraber, belli bir ağızda veya lehçede diğerlerine göre geniş kullanıcı kitlesince eskiden olduğu gibi yaşatılıyor olmasına, dünden bugüne oluşturulmuş yazılı metinlerde (yazı dillerinde) ise dilin tarihî gelişiminin aksine gramer veya imla bakımlarından kalıplaşmış ve karakteristik hâle gelmiş dil unsurlarının (ses, şekil, kelime, anlam) eskiden olduğu gibi kullanılmaya devam edilmesine, yazı dillerinin oluşumu sırasında sözlük ve gramer dışında bırakılmış dil unsurlarının çeşitli ağızlarda kullanımına devam edilmesine veya dilin tabîî gelişimi dışında kalmış birtakım unsurların, kullanıcının tercihi doğrultusunda yeniden kullanılmasına **arkaiklik**, bu şekilde kullanılan dil unsurlarına da **arkaik** denir.

Arkaiklik kavramını bir terim hâlinde tanımladıktan sonra dilin gelişimi ve değişimi sırasında ortaya çıkan ve daha başka birtakım özellikler barındıran dil unsurları da vardır.

Bunlar da bazı yönleriyle arkaik diye nitelendirdiğimiz unsurlara benzer. Bu yüzden, arkaiklik kavramına açıklık getirebilmek için bu gibi terimlerin de tanımlanması ve kendi aralarındaki ilişkilerin açıklanması, ayrıca arkaiklikle ilişkilerinin izah edilmesinde yarar görmekteyiz.

1.4.5. Arkaik Terimiyle İlişkili Diğer Terimler

“Arkaik” ve “arkaiklik” kavramlarını daha iyi anlayabilmek için bu kavramlarla ilişkili olan daha başka kavramları da hatırlatmak ve bunların “arkaik” kavramıyla olan benzerliklerini ve farklılıklarını değerlendirmenin de yararlı olacağına inanıyoruz.

Fosil: Türkçenin farklı dönemlerinde ya da ağızlarda bağımsız bir birim olarak yer almış; fakat günümüzde sadece kalıplaşmış söz birimlerinde yaşayan, bağımsız kullanımı hiç bulunmayan ya da çok az sayıda olan sözlükbirimlerdir (Çolak, 2017: 19).

Donuk Söz (frozen Word, fossilized, survival, fossil form): Türlü nedenlerle ortaya çıkan ses ve anlam değişmelerinden dolayı asıl biçimi unutulmuş veya asıl biçim-bağlı biçim ilişkisi sezilemeyen yapılardır. Bu tür sözler, alıntı sözler gibi bir bütün olarak algılanır ve onlar gibi oldukça şaşırtıcı ses ve anlam değişikliklerine uğrar: kel-tür- > getir-, ol-tur- > otur-, uç-ra > ücra, ti-gme > değme, keüser > kısır, öğren-ici > öğrenci, vb (Karaağaç, 2013: 336).

Ölü Kök: Tamamen kullanımdan çıkmış veya canlılığını kaybederek kalıplaşmış ya da dildeki türetmeleri yeni anlamlarla kullanılan kök: *al* “hile” canlılığını yitirmiştir, *alda-* “aldat-” kullanımdan çıkmıştır. *Tün* “gece” anlamıyla kullanımdan düşmüş, t > d değişmesi ile “dün” “bugünden önceki gün” şeklinde yeni bir anlam kazanmıştır. *Tüne-* “tavukların gecelemesi” ve *tünek* < tüne-k “kuş, tavuk, vb.lerinin tünedikleri yer” türetmelerinde canlılığını yitirip kalıplaşmış ve yeni birer anlam kazanmıştır (Korkmaz, 1992: 117).

Ölü Kök (dead root): Bugün bazı türevleri yaşıyor olsa bile, ayrı bir kök biçim birimi olarak sezilemeyen söz kökü, ölü köktür... Burada kökün ölümü değil, türevi olan gövde içinde, ses veya anlamca sezilemez oluşu söz konusudur: *Yaprak, yapağı* sözlerinde bu sözlerin kökü olan yap- “ört-” sözünün bu ilk anlamını sezme mümkün değildir. Yine *al* “hile” canlılığını yitirmiştir, *alda-* “aldat-” kullanımdan düşmüş bir türevdir (Karaağaç, 2013: 616-617).

Ölü Ek: Tamamen kullanımdan çıkmış veya canlılığını kaybedip kalıplaşmış yahut da yeni anlamlar kazanmış ek: -n vasıta hâli ekinin Türkiye Türkçesinde yalnızca mevsim ve zaman gösteren isimlerle birleşerek meydana getirdiği zaman zarflarında kalması: yazın, kışın, güzün, ilkin, öyün; Eski Türkçe –gArU, -rA, -rU yön gösterme eklerinin *ileri, içeri, dışarı, beri, geri, bura, şura, ora* gibi sayılı kelimelerde; -rAk karşılaştırma ekinin *ufarak, küçürek, aşağırak* gibi birkaç örnekte kalması, vb. (Korkmaz, 1992: 117).

Ölü Ek (dead suffix): Anlam değiştirici veya söz birleştirici değerini yitirmiş, yapımlık veya çekimlik bağlı birimler, ölü eklerdir. Bu ekler bugün kullanımdan düşmüş veya canlılıklarını yitirip kalıplaşmış yahut da yeni anlamlar kazanmış durumdadır. Eski Türk yazı dillerindeki *-n* araç durumu ekinin Türkiye Türkçesinde yalnızca mevsim ve zaman gösteren adlarla birleşerek oluşturduğu zaman zarflarında kalması olayı ek ölümüne güzel bir örnektir: güzün, kışın, ilkin, öyün, yazın. Aynı biçimde eski Türk yazı dillerindeki –rA ve -GarU yön eklerinin bura, şura, ora, beri, geri, yukarı, ileri, içeri, ileri, dışarı gibi sayılı sözlerde donuklaşması; -rAk karşılaştırma ekinin *ufarak, küçürek, aşağırak*, gibi birkaç örnekte kalması gibi olaylar ek ölümlerini göstermektedir (Karaağaç, 2013: 616).

Ölü Kelime: Bir dilin, tamamen kullanımdan çıkmış olan kelimesi. Eski Anadolu Türkçesinde *dükeli* “bütün”, *assı* “fayda” (< asığ), *karaņu* “karanlık”, *igen* “pek”, *yarag* “hazırlık”, *gehez* “kolay”, *kakı-* “kız-”, *eyit-* “söyle-”, vb. Bu kelimeleri bugünkü Türkiye Türkçesinde bulamıyoruz (Korkmaz, 1992: 117).

Ölü Söz (dead word): Sözlük birimlerinin unutulmuş olarak kullanımdan düşmesi ölü sözleri ortaya çıkarır. Bir sözlük birimi işaret ettiği bilginin toplum tarafından unutulması veya aynı anlam için başka dillerden yeni bir söz alınması gibi nedenlerle kullanım dışı kalarak unutulur: Eski Anadolu Türkçesinde *dükeli* “bütün”, *assı* “fayda” (< asığ), *karaņu* “karanlık”, *igen* “pek”, *yarag* “hazırlık”, *gehez* “kolay”, *kakı-* “kız-”, *eyit-* “söyle-”, vb. Bu sözler bugünkü Türkiye Türkçesi yazı dilinde artık yoktur (Karaağaç, 2013: 617).

Fosil, Donuk Söz, Ölü Kök, Ölü Ek, Ölü Kelime/Söz ve Arkaik Terimleri Arasındaki İlişkilerin Değerlendirilmesi

Çalışma konumuz olan “arkaik” teriminin daha iyi kavranması için onunla yakın anlamlı veya onunla ilişkili daha başka kavramların da topluca değerlendirilmesinde yarar vardır.

Her şeyden önce, dilde ses, ek, kelime ve anlam unsurlarından her biri arkaik olabilir. Buna göre, arkaik olan unsur dilin herhangi bir formunda (yazı dili, ağız, lehçe) yaşamaya devam eden unsurdur. Bu yönüyle ele alındığında, “fossil”ler de dildeki arkaik unsurlara benzer. Hatta, “fossil”lerin içinde de arkaik kelimeler vardır. Mesela; *bark* (ev bark), *argın* (yorgun argın), *sökün* (sökün et-), *çığır* (çığır aç-), *çırpı* (bir çırpıda, çalı çırpı), *yapıldak* (yayan yapıldak), vb. kelimeler hem fossil hem arkaiktir. Ancak, Gülcan Çolak, “her arkaik öge fossil her fossil de arkaik değildir.” (Çolak, 2017: 19) diyerek “arkaik” ile “fossil” arasındaki sınırı belirler. Gerçekten de *bay*, *cibinlik*, *il*, *kutlu*, *öksüz*, *örnek*, *öykün-*, *tin-*, *yar*, *yoksul*, vb. kelimeler arkaik sayılabilirse de “fosilleş”miş değildir. Bundan başka, “fossil”ler alıntı kelimeleri (abuk, in “insan”, cin, lime, memat, meşk, vb.) de içermesine rağmen, biz çalışmamızda arkaikliği Türkçe kökenli kelimelerle sınırlı tuttuk. Bunun yanında, “fossil”ler dilde kalıplaşmış unsurlar (ikileme, deyim, atasözü, iletişim sözleri, vb.) içinde yaşamaya devam ederken arkaik unsurların dildeki kullanım alanı daha yaygındır. Ayrıca, “fossil”ler leksik unsurlardan ibaretken “arkaik”ler hem fonetik hem morfoloji hem de leksik unsurlarda gözlenir. “Fossil”lerin diğer bir özelliği ise modern dilde, cümle içinde tek başlarına kullanılmayışlarıdır (Çolak, 2017: 18-20). Oysa arkaik kelimeler yalnızca kalıplaşmış söz gruplarında bulunmayıp tek başlarına da cümle içinde bulunabilir.

Çolak, dilde “fossil”leşmiş kelimeleri tespit ederken istatistik verilerine dayanmıştır. Ona göre, belli bir kullanım sıklığı yüzde itibariyle düşmüş olan kelimeler “fossil” hâline gelmiş veya “fossil”leşmeye yüz tutmuştur. Bu, bir yerde, kelimelerin, ölüm sürecinin hangi safhasında olduğunun tespiti anlamına gelir. Bu durumda, dildeki kelimelerin önce “fossil”leştiği sonra öldüğü söylenebilir. Zira, dildeki varlığını kalıplaşmış söz gruplarına borçlu olan “fossil”ler, bu söz grupları da dilden çekildiğinde onlarla beraber ölmüş olacaklardır. Ancak Çolak, “dumur” ve “fi” gibi “fossil”leştiğini ileri sürdüğü bazı kelimelerin son zamanlarda¹⁶ anlam genişlemesine uğradığını da belirtir (Çolak, 2017: 129-130, 132). Bu durum, bizce, söz konusu kelimelerin dilde bir şekilde yaşamaya devam ettiğini, ölüm sürecine direndiğini gösterir. Yazar, kullandığı derlemde, “çil yavrusu gibi dağıl-” deyimini dışında bağımsız kullanımına rastlamadığı “çil” kelimesinin de “fossil”leştiğini ileri sürmekte, oysa “çil” yabancı bir hayvan olduğundan, zaten kullanımı düşük oranda bir kelimedir. “Pot” (pot kır-) ve “tırıs” (vız gelip tırıs git-) kelimeleri için de aynı hüküm verilebilir. Bunlardan ilki dikiş, diğeri atçılık terimi olarak da kullanılır ve yerlerine dilde yeni kelimeler üretilmiş değildir. Bir başka deyişle, kelimelerin

¹⁶ Çolak, araştırmasında 1990’dan sonra yazılmış metinleri esas almıştır (Çolak, 2017: 31-32).

“fossil”leşmesi hükmünü verebilmek için yalnızca o kelimenin kullanım oranının düşüklüğüne değil; aynı zamanda yerini bir başka kelimenin alıp almadığına da bakılmalıdır.

Bazı terim sözlüklerinde tanımlanan “ölü ek”lerin bir kısmı ise, mesela +n vasıta hâli eki bizce, dildeki “arkaik” morfoloji unsurlarından biridir. Ancak bunların diğer bir kısmı, “donuk söz”lerle yakından ilişkilidir. Bilhassa, “ileri, yukarı, vb.” örneklerdeki -GARU eki veya “ufarak, küçürek, vb.” örneklerdeki -rAk eki tamamen o kelimelerin bünyesinde kaynaşmış durumdadır. Ek işlevini artık büsbütün yitirmiştir (Korkmaz, 2011: 5-8). “Ölü ek” terimi ekin canlılığını yitirmesini anlatırken, “donuk söz” daha çok türemiş kelimelerdeki yapının kalıplaşması sürecini anlatır. Bir başka deyişle, “donuk söz” morfolojiye dair bir etimoloji meselesinin izahına yönelik bir terimdir. Nitekim, Karaağaç’ın verdiği “donuk söz” örnekleri bazı kelimelerin yapısındaki kök-ek kaynaşmasının tahlil edilmesidir. Bununla birlikte, Karaağaç’ın “donuk söz” tanımına verdiği örneklerden biri olan “değme” de arkaik bir kelime olarak bugünkü Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır. Bu arada, Karaağaç, “donuk söz” tanımını yaparken bunun İngilizce karşılıklarından birinin “fossil form” olduğunu belirtir. Bu da “fossil” teriminin farklı araştırmacılar tarafından, Türk dilindeki farklı dil meseleleri için kullanıldığını göstermektedir.

Öte yandan, arkaik kelime dilde yaşamaya devam ederken “ölü kelime” dilden tamamen düşmüş durumdadır. Mesela, Türkiye Türkçesi yazı dilinde *öksüz*, *bay* (DS, 1993: 574), *yoksul* (DS-11, 1993: 4287), *kutlu*, *öykün-*, *il*, *yar*, *örnek* (DS-9, 1993:3349), *tingi* gibi kelimeler dilde yaşamaya devam ettiklerinden dolayı arkaik iken; *dükeli* “bütün”, *assı* “fayda” (< asığ), *karaņu* (DS-8, 1993: 2651) “karanlık”, *igen* “pek”, *yarag* “hazırlık”, *geñez* (DS-6, 1993: 1991)¹⁷ “kolay”, *kakti-* (DS-8, 1993: 2602) “kız-”, *eyit-* “söyle-”, iye “sahip” (DS-7, 1993: 2573) vb. kelimeler bugün, bilhassa yazı dilinde “ölü kelime” durumundadır. Ancak her iki gruba giren kelimeler ağızlarda birlikte gözlenebilir.

“Fossil”, “donuk söz”, “ölü kök”, “ölü ek” ve “arkaik” terimlerinin ortak özelliği ise hepsinin kalıplaşma özelliği göstermesidir. Yalnız, fosillerdeki kalıplaşma söz varlığıyla ilgiliyken, “donuk söz”lerdeki kalıplaşma yapıyla ilişkilidir. Kullanıcılar “fossil”leşmiş olan kelimenin “anlamsız”lığına aldırmadan onu bir bütün olarak algırlar ve kullanırlar. Aynı kullanıcılar “donuk söz”lerdeki kök-ek ilişkisinin de farkına varmaksızın, kelimeyi bir bütün

¹⁷ Derleme Sözlüğünde geniz n’si yerine, “-n-” harfiyle kaydedilmiştir.

olarak kavrar ve kullanırlar (Karaağaç, 2013: 336; Çolak, 2017: 20). Zaten, bu tür kalıplaşmalar “bos, börtü, çoluk, büğrü, argın, bark,...” gibi birçok kelimenin, arkaikleşmesi sürecinde de önemli rol oynayan etkenlerden biridir (Durgut, 2004: 805-814). “Değme” kelimesindeki -gmA eki de bugün artık kullanımdan düşmüş bir sıfat-fiil ekidir (Gülensoy, 2007: 273)¹⁸ ve kökteki de- (< ti-) fiiliyle kalıplaşarak kelimenin arkaikleşmesini ve günümüze kadar gelmesini sağlamıştır.

Arkaiklikle ilişkili bu gibi terimleri birçok yönüyle açıklayıp aralarındaki ilişkileri de gün yüzüne çıkardıktan sonra Türk dilinde arkaiklikle ilgili bilgiler vermeye çalışacağız.

Teorik Çerçeve bölümünde vermiş olduğumuz bu bilgilerden sonra Türk dilindeki arkaikliği ses, yapı ve kelime-anlam bakımlarından incelemeye başlayabiliriz.

1.5. Türk Dilinde Arkaiklik ve Araştırma Alanları

“Arkaik” ve “arkaiklik” kavramlarını yukarıdaki bilgilerle yeterince açıkladığımızı düşünerek tezimizin teorik çerçevesini tamamlamak üzere, arkaikliğin, Türk dilinin hangi formlarında ve kullanım alanlarında ne gibi özellikler arz ettiğini, çeşitli araştırmalarda ne şekilde algılandığını anlatmaya ve bazı değerlendirmelerde bulunmaya çalışacağız.

Yukarıda tanımı etraflıca verilen arkaiklik, tarihî gelişim süreci içinde, çeşitli dil unsurlarında (fonetik, şekil, kelime ve anlam) gözlenebilecek özelliklerdir. Dildeki arkaik unsurların tespiti bu yönden art zamanlı bir araştırmayı gerekli kılar. Öte yandan arkaik unsurlar dilin çeşitli evrelerinde çeşitli konuşma formlarına (dil, lehçe, ağız) dağıldığından, aynı zamanda eş zamanlı araştırmalarla da desteklenmesi gereken bir çalışma alanıdır. Bu yüzden, böyle bir çalışmada, dilin hem tarihî devirleri hem de çeşitli lehçe ve ağızları üzerinde dikkatle durulması gerekir. Bunun yanında, dilin başka dillerle olan ilişkileri sürecinde de çeşitli arkaik unsurların gün yüzüne çıkarılması mümkündür. Aşağıda, Türk dilindeki arkaik unsurların hangi araştırma konularında aranacağı hakkında bilgiler sunulmuştur.

---

¹⁸ Tuncer Gülensoy ilgili kaynakta, “degme” kelimesinin etimolojisini Günay Karaağaç’ın verdiği bilgiye dayandırmıştır. Ali Akar ise söz konusu kelimeyi “teg-me > değme” şeklinde tahlil ve izah etmiştir (Akar, 2019: 97).

1.5.1. Tarihî Türk Yazı Dillerinde Arkaiklik

Türk dilinde “arkaiklik” meselesi karışık dilli eserlerin keşfedilmesi ile birlikte Türkologların gündemine oturmuştur. R. Rahmeti Arat Anadolu’daki Türk yazı dilinin ortaya çıkışına dair kaleme aldığı bir tebliğinde Anadolu’daki Oğuz Türkçesi eserlerinin 13. yüzyıla kadar indiğini, bundan önceki devreye ait Oğuzca eserlerin de bulunabileceğini bildirir ve şunları ekler: “Bu metinlerin dili, inkişaf bakımından XI. ve XIII. asırlarda bu şivede görülen dil hususiyetleri arasında bulunması icap eder. Bu hususiyetler XIII. asırdan geriye doğru gittikçe azalacak ve XI. asırdan bu yana geldikçe de artacaktır. Bu eski Anadolu metinlerinin bizim bugün hususiyetlerine alışmış olduğumuz dilden farklı olacağı tabiidir. Hatta, o derece farklı ki bugünkü nesil bunu kendi şivesi mahsulünden saymadığı gibi, bundan birkaç asır önceki nesiller de bunları beğenmeyerek, bu metinlerin bir kısmını olurlarına bırakmışlar ve bir kısmını da kendi devirlerinin hususiyetlerine uydurarak yeniden kaleme almışlardır.” (Arat, 1956: 312-318). Böylece, Arat karışık dil özellikleri gösteren bu tür eserlere ve bu eserlerdeki dil yapısına dikkat çeker. Olga-bolga diye de adlandırılan karışık dilli eserler, bazı araştırmacılara göre eski Anadolu Türkçesinin ilk ürünlerinden olup şu birkaç eseri kapsamaktadır: *Behcetü’l-Hadâyık* (Bursa nüshası), *Kudurî Tercümesi*, *Kitabul Feraiz*, *Kitab-ı Güzide* (‘Akâ’id-i İslâm), *Kitab-ı Gunya*, *Ali’nin Kıssa-i Yusuf’u*, *Mevlâna’nın Türkçe Şiirleri*, *Şeyyad Hamza’nın bazı manzumeleri ve bir Kur’an Tercümesi*

Bu eserlerde gözlenen hem Doğu Türkçesine hem de Oğuz Türkçesine dair ses, şekil ve kelime unsurları bunların “karışık dilli” olarak adlandırılmasına yol açmıştır. “Olga-bolga” terimi ise Akaid-i İslam adlı eserin mukaddimesinde geçen bir tabir olup bazı araştırmacılara göre karışık dil özelliklerini, A. Bican Ercilasun’a göre ise doğrudan doğruya Doğu Türkçesini anlatır (Ercilasun, 2008: 438).

R. Rahmeti Arat, Mecdut Mansuroğlu, Muharrem Ergin, Mustafa Canpolat, Zeynep Korkmaz, Ahmet Caferoğlu gibi araştırmacılar Oğuz Türkçesinin Anadolu sahasında birdenbire bir yazı dili hâline gelmediğini, Doğu Türkçesinin Orta Asya’da yaşayan Oğuzlarca da kullanılan bir yazı dili olduğunu, Türkler Anadolu’ya göç ettikten sonra bu sahadaki yerli Oğuz şivesinin, o zamanki yazı diline karışmasıyla eski Anadolu Türkçesinin yavaş yavaş oluştuğu fikrindedirler (Ercilasun, 2008: 434-436). Hatta, Z. Korkmaz’a göre yukarıda adı geçen eserler “Selçuklu Türkçesi”nin 11-12. yüzyıllardaki karışık şeklini yansıtır (Korkmaz, 2005: 286). Şinasi Tekin ise, eğer bir karışık dilli dönem söz konusu ise,

14. yüzyılın başında yazılmış Tezkiretü'l- Evliya, Kelile ve Dimne, Kısas-ı Enbiya, Yunus Emre Divanı, A. Fakih'in Çarhnamesi, Sultan Veled'in şiirleri, Garipname gibi eserlerin, niçin karışık dil özellikleri taşımadığını sorarak bu fikre karşı gelir (Tekin, 1974: 67-68). Ona göre, yukarıda anılan eserlerdeki “karışık dil”lilik Orta Asya'dan Anadolu'ya göç etmiş yazarlar ve şairlerin, Anadolu halkına hitap ederken kendi yazı dilleri olan Doğu Türkçesini (Uygur-Karahanlı) kullanmalarından ve eserlerine Oğuz Türkçesinden unsurlar katmalarından ileri gelir. A. Bican Ercilasun ise eski Anadolu Türkçesinin doğrudan doğruya Oğuz Türkçesi üzerine kurulduğunu belirtir. Ona göre, “karışık dilli” eserlerin hiçbirinin yazılış tarihi 11, 12. yüzyıllara dayanmaz. Bu eserlerin çoğu 13-14. yüzyıllarda yazılmıştır. Yazarları da Oğuz Türkleri olup bunlar, eserlerinde, bildikleri yazı dili olan Doğu Türkçesini kullanmış; yer yer de Oğuz Türkçesinden unsurları yazdıkları eserlere katmışlardır. Hatta, bu karışık dillilik müstensihlerin eliyle de gerçekleşmiş olabilir (Ercilasun, 2008: 434-438; Üstüner, 2015: 171-175). Doerfer ise Horasan Türkçesi ve onun bir ağzı olan Özbekistan Oğuzcasının hem Doğu Türkçesi hem de Oğuz Türkçesi özelliklerini gösterdiğini, bu bölgeden Anadolu'ya 13. asırda pek çok Türk'ün göç ettiğini, “karışık dilli” eserlerin bunlarca yazılmış olan eserler olduğunu söyler (Akar, 2010: 243). Sonraki yıllarda ise Z.Korkmaz, şöyle bir görüş ortaya koyar: Doerfer'in Horasan Oğuzcası ile Kâşgarlı'nın ortaya koyduğu Doğu Türkçesi özellikleriyle karışık Oğuzca birbiriyle uyumludur ve 11-13. yüzyıllarda, Doğu Türkçesinin etkisi altındaki bu ağız yapısı Anadolu'dakinden farklı bir Oğuz ağzıdır. Olga-bolga türündeki eserler de bu Horasan ağzıyla yazılmıştır (Korkmaz, 2013: 84-86; Korkmaz, 2015: 218).

Yukarıda çeşitli Türkologların “karışık dilli eserler”le ilgili görüşleri verilmiştir. Bu gibi eserlerin ve genel olarak eski Anadolu Türkçesi ile yazılmış metinlerin akademik yayınları ortaya çıktıkça bu eserlerdeki söz varlığının ve gramer şekillerinin, araştırmacılar tarafından arkaiklik bağlamında ne şekilde değerlendirildiği ve bizim bu değerlendirmelere yönelik eleştirilerimiz aşağıda sunulmaya çalışılmıştır:

Zeynep Korkmaz

Kuduri Çevirisi ile ilgili makalesinde eserin ses, şekil, imla özellikleri ve kelime kadrosundan söz ederken sıraladığı maddelerden altıncısında, “Yazmada söz hazinesi bakımından oldukça eski şekillere rastlanabiliyor: öñüle- (başkalaş-, değış-), kırar (kenar), dañlak (tan yeri), sükel (hasta), us (akıl), öküş, yıldı, urağut,...” dedikten sonra şunları ekler: “Yukarıda örnek olarak pek azını aktarabildiğimiz bu kelimeler, yer yer ta Köktürk

metinlerinden tutunuz da eski Anadolu Türkçesine ve hatta bugünkü Anadolu ağızlarına gelinceye değin, türlü eserlerde rastlanabilen eski kelimelerdir.” (Korkmaz, 2005: 356-357) demektedir.

Korkmaz, bu makalesinde, eserde geçen ve bugün artık kullanımdan düşmüş olan kelimeleri “eski şekiller” ibaresiyle ortaya koyar (Korkmaz, 2005: 357). Bu tür kelimeler için “arkaik” terimini kullanmaz. “Eski şekiller, eski kelimeler” ibareleriyle de “arkaik”liği kastettiği söylenemez. Ona göre eserde geçen kelimelerin eskiliği eski Türkçede ve sonraki tarihî Türk yazı dillerinde ve bugün için Anadolu ağızlarında bu kelimelerin bulunmasıdır. Yazarın, makalesini yazmış olduğu 1968 yılında dilde arkaizm hakkındaki araştırmaların ve bilgilerin, ülkemizde henüz bugünkü seviyede olmadığı düşünülürse Korkmaz’ın o tarihlerde, eserdeki “arkaik” unsurları isabetli bir şekilde ayıklayamayışı anlayışla karşılanabilir. Nitekim, Z. Korkmaz sonraki yıllarda yazmış olduğu “Gramer Terimleri Sözlüğü”nde “arkaik” ve “arkaiklik” kavramlarını bazı Türkçe terimlerle karşılamış ve bunların tanımlarını vermiştir. Korkmaz’ın “arkaik” ve “arkaiklik”le ilgili tanımlarına aşağıda değinilecektir. Bununla birlikte, Korkmaz’ın, çeşitli yayınlarda dil unsurları için “eski” kavramını, günümüze göre mi yoksa eserlerin yazıldığı döneme göre mi kullandığı da yeterince açık değildir. Köktürk metinlerinden eski Anadolu Türkçesi metinlerine ve Anadolu ağızlarına kadar kullanıldığını belirttiği Kuduri Çevirisi’ndeki bazı kelimeler(Korkmaza, 2005: 357) olsa olsa bugün için “eski”dir.

Korkmaz, aynı makalenin sonuç bölümünde de düşüncelerini şu sözlerle ortaya koyar: “Kuduri çevirisi, taşıdığı dil özellikleri bakımından, kimi yönleri ile eski Orta-Asya edebî dilinin kalıntıları taşımaktadır.” (Korkmaza, 2005: 359).

Yazar makalesinde, bir taraftan, üzerinde durduğu metnin ikili şekiller arz ettiğini anlatırken (Korkmaz, 2005: 357-358) bir taraftan da bu ikili şekillerden Doğu Türkçesine ait olanların “eski Orta-Asya edebî dilinin kalıntıları” olduğunu bildiriyor. Kuduri Çevirisi vb. olga-bolga eserlerinin içindeki Oğuz Türkçesi dışında kalan unsurların eski Türkçeye dayanmış olması onların “eski” diye nitelendirilmesine gerekçe olabilir mi? Zira, bu gibi eserlerdeki Oğuzca dışı unsurlar eserin yazıldığı devirde Orta Asya’da henüz kullanımdan düşmemiştir. Bu yüzden, Doğu Türkçesi unsurlarını “eski” veya “kalıntı” diye nitelemek bizce uygun değildir.

F. Kadri Timurtaş

Yunus Emre'nin şiirlerindeki dil özelliklerinden bahsederken “Eski Kelimeler” alt başlığı altında şunları kaydeder: “Yunus Emre'nin dilinde eski Türkçe devresinden gelen ve 16. yüzyıldan sonra kullanılmayan, ancak bir kısmı bugün de halk ağızlarında görülen oldukça çok sayıda eski (arkaik) kelimeler bulunmaktadır. Birkaçı şunlardır: arkuru (eğri, tersine, aykırı), istemek (ara-, izini arayıp sor-), ög (akıl), öt- (geç-), üz- (kes-), ...” (Timurtaş, 2013: 237-238).

Harname üzerine kaleme aldığı makalede de “Harnamede geçen, bugün kullanmadığımız, Türkçe kelimeler”in listesini verir. Bunlardan bazı örnekler şunlardır: “ağır- (anır-), ayıt- (söyle-), ayruk (diğer, gayrı), bigi (gibi), buyruk (hüküm, emir, irade), çağna- (şarkı söyle-), Çalap (Allah), değme (herkes, herhangi bir), enek (çene), gök (yeşil, mavi), işle- (imal et-, meydana getir-, faaliyet), kat (birinin huzurunda), kışla- (kışı geçir-), otlak (mera), sünük (kemik), tek (gibi), tapu (huzur, makam, nezd), uğra- (tesadüf et-, rastla-, uğra-), ulu (büyük, azametli), viribi- (gönder-), yayla- (yazlığa çık-), yarıcı (yardımcı),...” (Timurtaş, 2013: 179-181).

Eski Anadolu Türkçesinin, Karahanlı Türkçesinin devamı olduğu fikrini benimseyen araştırmacılardan F. Kadri Timurtaş'ın, “eski kelimeler”e bakışı diğer araştırmacılara göre bir parça farklılık arz eder. Onun, “Yunus Emre'nin Dili Üzerine Notlar” başlıklı bildirisinde sunduğu “eski (arkaik) kelimeler” eski Türkçe metinlerinde de görülen, 16. asırdan sonra ise (yazı dilinde) kullanılmayan; ancak bir kısmının Anadolu ağızlarında yaşadığını bildirdiği kelimelerdir (Timurtaş, 2013: 237). Timurtaş bu yaklaşımıyla, yazı dilinden düşen kelimelerin “arkaik” sayılacağını anlatmış olur. Harname’de geçen kelime listesini verirken de bunların bugün kullanmadığımız kelimeler olduklarını bildirir ve listelediği kelimeleri “Oğuzca dışı” veya “eski kelime” diye nitelendirmez. Metindeki gramer şekillerinden bahsederken de “farklı şekiller” ifadesini kullanır. Listedeki kelimelerin günümüzde kullanılmayışını vurguladığından bunların, ancak yaşadığımız çağda arkaik sayılabileceğini dolaylı olarak bildirmiş olur (Timurtaş, 2013: 178-181). Onun bu tutumu diğer araştırmacılara göre daha isabetlidir. Nitekim, Timurtaş'ın listesindeki bazı kelimeler (başmak, enek, katı “pek, çok, ziyade”, sünük “kemik”, tammak “damla-”, tan “tuhaf, garip”,...) bugün için gerçekten arkaikleşmiştir. Ancak, listedeki kelimelerden bir kısmının bugün dahi aynı anlamda kullanıldığı da söz konusudur: böğrüş- (sığırların böğrüşmesi), buyruk (hüküm, irade), çatlu (< çatılı), değme (herhangi bir), kışla- (kışı geçir-

), yankulan- (sesin aksetmesi), yayla- (sayfiyeye “yazlığa” çık-),... Timurtaş’ın listesinde dikkati çeken şu kelimeler ise dünden bugüne anlam arkaikliğini gösteren örneklerdir: ayruk “diğer, başka”, tapu “hazret, huzur, makam, nezd”, uğra- “tesadüf et-”.

Ahmet Caferoğlu

Yunus Emre’nin divanında pek çok arhaik (arkaik) unsur bulunduğundan söz ettiği makalesinde şunları söyler: “Yunus Emre’deki arhaik unsurlar bolluğu onu, tamamıyla Orta Asya Türkçesi geleneklerine bağlı tutmuştur. O kadar ki bu bağlılık daha Kutadgu Bilig’le başlayarak Ahmet Yesevi’de ve daha sonraları Yunus Emre’de son işlek şekillerini bulmuştur. Yunus Emre’de bu işlek şekiller bütünüyle olmasa da oldukça bolca sayılır.” (Caferoğlu, 1972: 4).

Aynı makalede Caferoğlu, Yunus’un dilindeki “arhaik” kelime listesini sunduktan sonra Doğu Türkçesi unsurları ile arkaiklik arasındaki ilişki hakkında şunları belirtir: “Gelişigüzel Yunus kelime hazinesinden örnek olarak aldığımız bu türden arhaik unsurlar, elbette daha bir geniş tarama ile artırılabilirdi. Sayısı ne olursa olsun bunlar, Türkiye’ye akın eden eski Orta-Asya Türkçesi arhaik kalıntılarıdır. Sınır boyu diahronik kelime ilişkileri ile beslenmişlerdir.” (Caferoğlu, 1972: 6)

Ahmet Caferoğlu, Yunus Emre’nin şiir dilinin büyük ölçüde Karahanlı yazı geleneği etkisi altında olduğunu söyler. Bu hususu belgelemek için de “arhaik” kelimeleri örnek gösterir. O, listelediği kelimelerin İran’dan Anadolu’ya gelen “eski Orta-Asya Türkçesi arhaik kalıntıları” şeklinde niteler. Caferoğlu listelediği bazı kelimeleri de mercek altına alarak bunlar hakkında bazı yorumlarda bulunur. Bu kelimelerden “keleci”nin, Kâşgarlı’dan naklen Oğuzca olduğunu, Garipname’de “keleçi”¹⁹ biçiminde yer aldığını, eski Anadolu Türkçesi eserlerinde de sıklıkla geçtiğini belirtir (Caferoğlu, 1972: 4-6). Bizce, kelimenin Garipname’deki şeklinin(keleçi) fonetik bakımından arkaik olduğunu söylemek mümkünse de diğer eserlerdeki “keleci” şekli o devirde kullanım sıklığına sahip olduğundan²⁰ eski Anadolu Türkçesi dönemi için arkaik sayılamaz. Bu kelime olsa olsa bugün için arkaiktir. Caferoğlu Yunus Emre’de sıklıkla kullanıldığını belirttiği -GII emir ekini de arkaik kabul etmiştir(Caferoğlu, 1972: 4). Oysa, bu ek de ancak bugün için arkaik olabilir. O devirde ise fiile sadece emir anlamı değil, dilek, istek, dua yoluyla istek, tavsiye, tavsiye yoluyla gereklilik anlamları da katarak (Gülsevin, 2007: 111) birçok nüansı üzerinde barındıran bu

¹⁹ Divanu Lugat’i-Türk’te “keleçi” biçiminde kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 701).

²⁰ Tarama Sözlüğü’nde “keleci” maddesi için gösterilen tanık sayısı 40 olup metinler 14-18. yüzyıllara aittir.

ekin arkaikliği söz konusu olamaz. Caferoğlu eski Türkçeden beri süre gelen dil unsurlarını toptan “arhaik” diye nitelendirme eğilimindedir.

Abdülbaki Gölpınarlı

“... Gölpınarlı Yunus Emre’nin dilinde arkaik (eski) Doğu Türkçesine ait unsurlar bulunduğunu kabul etmekle birlikte, ısrarla Yunus Emre’yi Anadolu topraklarında doğmuş bir şair olarak gösterme çabasıdadır... Ayrıca Yunus’un dilindeki arkaik unsurlara da değinen Abdülbaki Gölpınarlı ‘istegen, aldağuç, ılduz, ıldurum, gönlek, aşaklık, toğruluk, kelecı, süci, tamu, yazık, üt-, kanı, kancaru’ gibi kelimeleri Yunus Emre dilindeki Doğu Türkçesi unsurları olarak kabul etmektedir.”(Üşenmez, 2014: 30).

Gölpınarlı’nın bu gibi kelimeleri Doğu Türkçesi unsurları sayması yerindedir; ancak şu da bilinmelidir ki leksik verilerin hangilerinin Doğu Türkçesine hangilerinin Oğuz Türkçesine ait olduğunu kesin bir şekilde hükme bağlamak bugünkü bilgilerimiz ışığında pek mümkün değildir (Gülsevin 2007: 73). Yalnız; bunlardan ılduz, ıldurum, üt- Oğuz Türkçesine has telaffuzla kaydedilmiş olanlardır. Zira, Kâşgarlı’nın verdiği bilgilere göre, Oğuzlar kelime başındaki /y-/ sesini düşürürler (Korkmaz, 2005: 210-211).

Mustafa Tatçı

Yunus Emre’yle ilgili doktora tezinde şunları söyler: “Yunus Emre Divanı’nda, günümüzde kullanılmayan pek çok arkaik kelime de mevcuttur. Bazı örnekler şunlardır: arkuru, ög, öt-, üz-, ayruk, bezek, kezek, dikçi, ton, genez, karı-, uç-, pularık, tan-,...” (Tatçı, 1990: 84-85).

Tatçı bu kelimelerin hangi döneme göre arkaik olduğunu belirtmez. Bizce bunlar, o dönem için arkaik değildir. Yalnız bunlardan “ayruk”un, günümüzde anlamca arkaik olduğunu yukarıda belirtmiştik.

Kemal Yavuz

Garipname çalışmasında arkaiklikle ilgili şunları söyler: “... metne biraz göz gezdirince bugün kullanıstan kalkmış pek çok kelimenin eserde yaşadığı hemen fark edilir. Ayrıca çok seyrek de olsa “gel-deçi (gelecek olanlar, yaratılacaklar), kapla-p-dur (kaplamıştır), ayırma-ğıl, öl-gü-lü (ölümlü) gibi eski Türkçeden gelen eklerle karşılaşırız.” (Yavuz, 2000: LV)

Şeyhoğlu'nun Kenzü'l-Kübera adlı eserinin yayınında da, “Dil itibarıyla eserimizde eski Türkçenin serpintisi olarak bazı eklerle karşılaşmaktayız.” diyerek şu örnekleri verir: -dIn ablatif eki, sayılara getirilen -nç isimden isim yapma eki, -guç/-güç fiilden isim yapma eki (Yavuz, 1991: 31-32).

Kemal Yavuz; yukarıda Garipname'den örneklediği morfolojik unsurları “bugün kullanımdan kalkmış” şeklinde nitelendirerek doğru bir yaklaşımla, bunların günümüz için arkaik olduğunu belirtmiş olur. Yalnız, bunlardan “gel-deçi” örneğindeki -dAÇI eki eski Anadolu Türkçesi devresi için de arkaiktir. Çünkü bu ek Orhon Abideleri'nden başka bir de eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ve çok seyrek kullanılmıştır. Kenzü'l-Kübera'dan verdiği örnekleri ise eski Türkçenin serpintileri” (Yavuz, 1991, 31-32) olarak kaydeder. Bu unsurlar eski Anadolu Türkçesine paralel bir dönemde yazılan Harezmi ve Çağatay Türk yazı dillerinde gözlenen Doğu Türkçesi serpintileridir. Karışık dillilik yalnızca olga-bolga diye nitelenen eserlerde görülen bir özellik değildir. Doğu Türkçesi dil unsurları o dönemde yazılmış bütün metinlerde az veya çok kendini belli ettiğinden, Yavuz'un “eski Türkçe serpintileri”ni “arkaik” olarak değil, eserdeki Doğu Türkçesi unsurları olarak anlamak gereklidir.

Muharrem Ergin

Dede Korkut çalışmasında eserin yazıldığı devir olan eski Anadolu Türkçesinden bahsederken şunları kaydeder: “Batı Türkçesinin kuruluş devri diyebileceğimiz bu devrede eski Türkçenin birçok izleri ile bu devre içine taşan, bu devredeki devamı olan birçok hususiyetleri ile karşılaşırız... Eski Anadolu Türkçesi Batı Türkçesinin ortaya çıkan yeni gramer şekilleri yanında bazı eski şekilleri de muhafaza eden devresi...” (Ergin, 1991: 349-350).

Aynı çalışmada Ergin şunları da kaydeder: “Dede Korkut Kitabı'nda gramer bakımından bugünkü Türkçeden farklı olarak birçok eski gramer şekilleri ile Doğu Oğuzcasına, yani Azeri Türkçesine ait birtakım hususiyetler vardır.” (Ergin, 1991: 356).

Ergin'in, Dede Korkut Kitabı'nda “eski gramer şekilleri” diye nitelediği unsurlara dair karşılaştırmalı listeler verir. Eserin nüshalarını “kelime ayrılıkları” bakımından karşılaştırırken Dresden nüshasında “olur-” ve “gelür-”(Ergin-II, 1991: 360) gibi o devir için gerçekten arkaik sayılabilecek iki örnek gösterir. Yazar, iki nüshanın karşılaştırmasından Dresden nüshasının dilinin daha eski olduğu hükmüne varırken de

bununla eserdeki arkaik unsurları değil, eserin dilinin eski Anadolu Türkçesini yansıttığını (Ergin-II, 1991: 361) anlatmış olur.

Mustafa Özkan

Yunus Emre'nin şiir dilinden söz ederken şunları söyler: "... onun şiirlerinde pek çok arkaik kelime ve şekle rastlamak da mümkündür: ağu (zehir), alda- (kandır-, aldat-), arkurı (ters, tersine, aykırı), assı (fayda, kâr, kazanç), öt- (geç-), sınık (kırık), sin (mezar), şeş- (çöz-), ..." (Özkan, 2000: 187).

Özkan da tıpkı Tatçı gibi bu kelimelerin hangi döneme göre arkaik olduğunu belirtmez. Bizce bunlar, o dönem için değil, bugün için arkaiktir.

Cem Dilçin

Süheyl ü Nevbahar yayınında iki nüshayı dil bakımından karşılaştırırken M nüshasının D nüshasına göre daha fazla "arkaik" unsur içerdiğinden söz eder. İki nüsha arasındaki kelime çiftlerini de arkaiklik bakımından örnekler: girü/yine, kelecı/kelam, gölük/eşek, il/şehir, ağ-/çık-, ören/viran, tamla/katre, tan-/tanış-, çav/ad, ırmaklayın/hem seyl gibi, yengeçleyin/yengeç gibi, ohtsuz/vahtsız, apaşsuzın/nâ-gehan, yaya/piyade, ög/us, buğur/bu kez, öñdin/evvel, indi/imdi, şehet/şayet, bolay/ola, delim/dāyim, ayağ/kağeğ (Dilçin, 1991: 36)²¹.

Dilçin eserdeki arkaik unsurlar hakkında şunları da ekler: "... her bakımdan dikkate değer eskilikleri içeren dili, eski Anadolu Türkçesinin bütün ses bilgisi, yapı bilgisi ve söz dizimi özelliklerini taşımaktadır. Söz varlığı çok zengin olup yüzlerce arkaik sözcüğü ve deyimini içermektedir. Bunların arasında sadece Süheyl ü Nevbahar'da geçen "tek örnek"ler çoktur." diyerek metnin içeriğindeki arkaik unsurlara dikkat çeker (Dilçin, 1991: 174).

Dilçin de diğer araştırmacıların birçoğu gibi tespit ettiği kelimelerin ve eklerin hangi döneme göre arkaik olduğunu belirtmemiştir. Hatta, yukarıdaki alıntılardan, onun tespit ettiklerinin eski Anadolu Türkçesi dönemi için arkaik olduğu da anlamı çıkarılabilir. Hâlbuki, Dilçin'in verdiği örneklerden "buğur, kelecı, ören, gölük, delim, ağ-, tan-, çav, öñdin,..." bugün için arkaiktir. İndi/imdi örneklerinden ilk sıradaki değil, ikinci sıradaki "imdi" (< amtı) esas şekildir. Çünkü, Clauson'un sözlüğünde madde başı olan şekil

²¹ Örnek çiftlerinden ilk sıradakiler, yazarın belirttiğine göre "arkaik"tir.

“amti”dır (Clouston, 1972: 156-157) ve bugünkü Türkiye Türkçesi yazı diline göre arkaiktir. Caferoğlu'nun Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde de amti/ämdi(emdi) şekilleri madde başı olarak alınmıştır (Caferoğlu, 1993: 9). Söz konusu kelime Divanu Luğâti't-Türk'te de “imdi” şeklinde kaydedilmiştir (Ercilasun-Akoyunlu, 2015: 665). Listede arkaik olarak gösterilen “yaya” ise bugün de Türkiye Türkçesinde canlı bir kelime olup günümüz sözlüklerinde eski kelime olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Dilçin'in Süheyl ü Nevbahar'da arkaik bir ek olarak gösterdiği “-leyin” ekinin, üzerine geldiği kelimeye “gibi” anlamı katması, anlam arkaikliği örneğidir. Çünkü bugünkü standart Türkiye Türkçesinde ekin bu işlevi artık terk edilmiştir. Ek bugünkü Türkiye Türkçesi yazı dilinde “-ci” ekiyle de kalıplaşarak, yalnızca “sencileyin, bencileyin” örneklerinde bu işlevle yaşamaktadır (Karaağaç, 2012: 275-276; Korkmaz, 2011: 70-71). Dilçin'in verdiği arkaik örneklerinden “şehet” ise eserin arkaik kelimelerinin listelendiği sözlük'te bile Farsça “şayet” kelimesinin Türkçeleşmiş şeklidir. “Oht” kelimesinin de Arapça “vakit”ten geldiği açıktır (Taş, 2009 a: 124-125). Bu yüzden Türkçeleşmiş (galat) dahi olsa alıntı kelimelerin arkaikliğinden söz edilemez.

Eserin sözlük bölümünde “alda-, anda, ög” gibi bugün için gerçekten arkaik sayılabilecek kelimeler bulunmasının yanı sıra, yine günümüz TT yazı diline göre fonetik bakımından arkaik olan “altun, aışam, öpiş, ödinç, ögin-” gibi kelimeler de bulunmaktadır. Ayrıca, bugünkü Türkçeye göre “dokı-” (vur-) gibi hem fonetik hem anlam arkaikliği gösteren, yine bugüne göre diyi-l- (den-) gibi morfoloji bakımından arkaik olan örneklere rastlanıyor. Fakat, bu örneklerin ne yönden (ses, şekil, kelime, anlam) arkaik olduğu sözlükte belirtilmediği gibi aynı listede Arapça ve Farsçadan alınma örnekler (ille, palas, parala-) de sıralanmıştır. Bütün bunlar Dilçin'in “arkaik” kavramını daha çok kelime düzeyinde algıladığını ve eskiye dayanan her şekli “arkaik” sayma eğiliminde olduğunu gösteriyor.

Ş. Ali Bozkaplan

“Necati Bey'in Türkçesi” makalesinde şairin dil özelliklerinden söz ederken, “Necati Bey de Eski Anadolu Türkçesinin Türkçeye sunduğu imkânları mümkün mertebe kullanmış bir şair olarak karşımıza çıkmaktadır. Onda dikkate değer bir başka yön de arkaik unsurları epeyce kullanılmış olmasıdır: öngdin, biregi, iley, taş (dış) vb.” diyerek şairin kelime kadrosundaki arkaik kelimelere dikkat çeker (Bozkaplan, 2011: 169).

Aynı makalede şunları da ekler: “Eski Türkçe devresine ait bazı sözleri şiire renk ve ahenk katması için kullanılmıştır. Bu unsurların bazıları artık bugün, en azından Türkiye Türkçesinde kullanılmaz olmuştur.”

Bozkaplan makalesinde ayrıca, şairin eserlerindeki arkaik eklerin ve kelimelerin listesini verir (Bozkaplan, 2011: 182-184). Bozkaplan Necati'nin şiirlerindeki arkaik unsurları “...arkaik sayılabilecek şekilleri de dizelerine dâhil etmiştir. Böylece hem kendini yeterince ifade etmiş hem de Türkçeye büyük bir hizmette bulunmuştur.”(Bozkaplan, 2011: 184) diyerek Necati Bey'in, şiirde arkaik unsurları nasıl bir üslup zenginliğine dönüştürdüğünü anlatır.

Bozkaplan, Necati Bey'in şiirlerindeki birtakım dil unsurlarının bugüne göre arkaik olduğunu belirterek diğer araştırmacılara göre daha isabetli bir tespitte bulunmuştur. O, yalnızca kelime varlığındaki arkaik örneklere işaret etmemiş, aynı zamanda -IA ekinin eski Anadolu Türkçesinde bugüne göre bazı farklı işlevlerini de göstermiş; böylece morfoloji arkaikliğini de gözden kaçırmamıştır.

Bilal Aktan

Şirin ü Perviz yayınında, yazmadaki bazı kelimelerin (arık, başla-, bir-, bitig, demür, esrük, eyü, gey-, göndür-, gözgü, gümüş, ırlat-, ir-gür-, kanda, kanlış, ogurla-, tamu, yazuklu, yerinceklük) ses ve şekil bakımından daha önceki devirlere ait olan arkaik yapıda olduğunu bildirir (Üşenmez, 2014: 38).

Aktan'ın eserden aktarmış olduğu bu kelime demetinin içindeki “bir-, bitig, kanda” gibi kelimeler o dönemde her edebî eserde az veya çok rastlanan Doğu Türkçesi örnekleridir. Bunları ve diğer örnekleri devrin daha başka eserlerindeki gibi yalnızca günümüz için arkaik olarak kabul edebiliriz.

Mecdut Mansuroğlu

Şeyyad Hamza'nın bir manzumesi hakkında yazdığı makalede, şairin eserinde eski Anadolu Türkçesi dönemi için dahi yabancı sayılabilecek şekillerin bulunduğunu, bu şekillerin gerek eski Anadolu Türkçesi dil yadigârlarında gerek Anadolu ağızlarında bugün dahi yaşamakta olduğunu (Mansuroğlu, 1956: 127) belirttikten sonra makalenin açıklamalar bölümünde bazı ses, şekil ve kelime unsurlarına temas eder.

Onun eski Anadolu Türkçesi için yabancı saydığı unsurlardan bazıları şunlardır: teklik 1. şahıs zamiri olarak ben yerine “men” kullanılması, Orhon Abideleri’nden başlayarak Çağatay Türkçesine kadar uzanan geniş bir zaman diliminde kullanılmış olan -GU fiilden isim yapma eki, “öz” dönüşlülük zamairi, bol-, -GAy gelecek zaman-dilek eki; okı-p, ağla-p gibi örneklerde -p zarf fiil ekinin -y- kaynaştırma ünsüzünü almayı, vb. (Mansuroğlu, 1956: 133-139) Mansuroğlu’nun vermiş olduğu bu örnekler her ne kadar “eski Anadolu Türkçesi için bile yabancı” olsa da bunları arkaik saymak mümkün değildir. Bu unsurların tamamı Doğu Türkçesinde, o dönemde kullanılmış unsurlardır.²² Bunlar Şeyyad Hamza’nın manzumesinde de Oğuz Türkçesi unsurlarıyla birlikte yer almıştır.

Emek Üşenmez

13-16. yy arasını kapsayan eski Anadolu Türkçesi dönemine ait metinlerin taranmasıyla elde ettiği 132 kelimeyi “Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Öğeler” eserinde incelemiş ve bunların eski Türkçeden eski Anadolu Türkçesine kadar geçirmiş olduğu ses, şekil ve anlam değişmelerini incelemiştir. Üşenmez her ne kadar bu eserde bir tanım vermese de F. Kadri Timurtaş’ın “Yunus Emre’nin Dili Üzerine Notlar” yazısını değerlendirirken şu görüşlere yer verir: “F. Kadri Timurtaş’ın buradaki tanımından da anlaşılacağı üzere eski (arkaik) unsur tanımında kelimenin, Türkçenin yazılı metinlerle takip edilebildiği ilk devirlerinden (eski Türkçe) gelmesi ve belli bir dönemden sonra o kelimelerin edebî dilde, ... kullanılmaması sonucuna varılabilir. Söz konusu kelimeler yazı dilinde kullanımdan kalkmış veya çok sık kullanılmasa bile ağızlarda işlerliğini koruyabilmektedir.” (Üşenmez, 2014: 30).

Emek Üşenmez’in, “Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Öğeler” eserinde, 17. yüzyıl İstanbul Türkçesinde ve 18. yüzyıl metinlerinde²³ bile sıklıkla rastlanan “ağ-” (Üşenmez, 2014: 63) da; o devirde, hem Doğu Türkçesi metinlerinde hem de eski Anadolu metinlerinde çok seyrek kullanılmış; dolayısıyla gerçekten arkaik sayılabilecek “sayla-” (Üşenmez, 2014: 514) da “arkaik kelime” olarak yer almaktadır. “Ağ-” olsa olsa bugün için arkaik sayılabilir. Zira bu kelimeye Şemsettin Sami’nin Kamûs-ı Türkî’inde herhangi bir kayıt olmadan rastlanabilmektedir (Sami, 2012: 42). Hatta, Misalli Büyük Türkçe Sözlük’te “ağ-” maddesi tanımlanırken ikinci sıradaki “(aşağıya doğru) meyl et-, in-”

²² Bu hususta geniş bilgi için G. Gülsevin’in “Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım” makalesine bakılmalıdır. Makalenin künyesi için bibliyografya bölümüne bakınız.

²³ “Ağ-” maddesi “17. yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı”nda “suud et-” anlamıyla verilmiş, Tarama Sözlüğü’nde de tanıklandırılırken 18. YY’ın ünlü şairi Nedim’den bir beyit sunulmuştur.

anlamı için verilen tanık, eserlerini 20. yüzyılda yazmış olan Reşat Nuri'dendir (Ayverdi, 2010: 20)²⁴. Üstelik, bu kelime Dil Devrimi çalışmalarında yeniden rağbet görmüş olmalıdır²⁵ ki bazı Cumhuriyet Dönemi yazarlarınca da kullanılmıştır. Nitekim, Dil Derneği Türkçe Sözlük'te söz konusu maddenin ilk sırada verilen "sark-, aşağıya in-, eğil-, meylet-" anlamı Erhan Bener'den bir cümleyle tanıklandırılmıştır (Kutlu vd., 2005: 47)²⁶.

Üşenmez, eserinde "ağır" kelimesine de yer vermiş, bunun "değerli" anlamıyla eski Türkçeden beri dilde var olduğunu kaydetmiştir (Üşenmez, 2014: 82). Bugünkü sözlüklerimizde bile "ağır" kelimesinin bu anlamı kayıtlı²⁷ iken böylesi bir kelimenin arkaik sayılması mümkün müdür? Yazar eserinde "arkaik" kavramını isabetli bir biçimde kaydetmiş olmakla beraber (Üşenmez, 2014: 30) örnek verirken kökü eski Türkçeye dayanan birçok kelimeyi, günümüz Türkçesindeki kullanım sıklığına bakmaksızın "arkaik" saymıştır. Bunun yanında Üşenmez'in eserinde, birçok anlam ayrıntısına sahip olan ve her devirde geçirmiş olduğu fonetik ve semantik değişimlerle ilgi çekici özellikler gösteren "acığ" kelimesine ise yer verilmemiştir. Bu kelime gerek Kıpçak Türkçesi gerek eski Anadolu Türkçesi metinlerinde "açı/acı" şekilleriyle de tespit edilmiş, böylece son sesteki g'nin düşmesi, dolayısıyla kelimenin arkaikleşme süreci daha o devirde başlamıştır (Saatçi, 2018: 65-76). Nitekim, bugünkü Türkiye Türkçesi yazı dilinde ve hatta TT ağızlarında, pek çok kelimedede düşmüş olan -k (< -ğ) eki sadece "acıklı" kelimesinde kalıplaşmış hâlde yaşamaktadır.

Ahmet Nahmedov

Ahmet Nahmedov "Kelile ve Dimne Tercümesi" ile ilgili makalesinde, "Kelile ve Dimne Tercümesi yazıldığı dönem itibariyle oldukça çok arkaik kelime ve şekiller içermektedir." diyerek eserdeki "arkaik" dil unsurlarına dikkat çeker (Nahmedov, 2009: 126).

Nahmedov, makalesinde birkaç kelimenin arkaikliğinden söz etmekle beraber bunların ne bakımdan arkaik olduğunu belirtmemiştir. Ele aldığı ilk kelime olan "kez(den)"

²⁴ "Güneş batıya ağıncaya dek çalıştılar." (Reşat N. Güntekin).

²⁵ 1935 tarihli Osmanlıcadan Türkçeye Karşılıklar Kılavuzu'nda Arapça "suud" için "ağım, yükseliş" karşılıkları ileri sürülmüştür.

²⁶ "Ürkek gözlü satıcı, şaşkın, iyice ağın terazinin kefesine telaşla bir iki şeftali daha ekliyor." (E. Bener).

²⁷ Günümüz Türkiye Türkçesi sözlüklerinden bazılarında "ağır"ın bu anlamı şöylece kaydedilmiştir: TDK Türkçe Sözlük: 6. Değeri çok olan, gösterişli; Misalli Büyük Türkçe Sözlük: 4. Kıymetli, değerli, gösterişli; Doğan Büyük Türkçe Sözlük: 3. Çok değerli önemli.

bizce fonetik ve anlam bakımlarından arkaiktir. Zira, bu kelimenin Kelile ve Dimne Tercümesi'ndeki anlamıyla Kutadgu Bilig'deki anlamı örtüşmektedir:

Kelile ve Dimne Çevirisi'ndeki Anlam: iyice, adamakıllı, tamamen, sağlam bir şekilde (Nahmedov, 2009: 127).

Kutadgu Bilig'deki Anlam: 1. sağlam, iyice, tamamen 2. özel, seçkin(Nahmedov, 2009: 127).

Oysa, yine yazarın verdiği bilgiye göre, bu kelime **Yeni Tarama Sözlüğü**'nde “key [gey]” şeklinde madde başı yapılmış ve karşılığında şu anlamlar verilmiştir: 1.Çok, pek, gayet, pek çok. 2. iyi, iyice, hakkıyla. 3. Uygun, layık, muvafık, doğru, yerinde. 4. Büyük, muhteşem.

Yazar “key [gey]” kelimesinin, eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, yukarıdaki anlamlarından, daha ziyade birincisiyle kullanıldığını belirtiyor (Nahmedov, 2009: 127). Bu durum göstermektedir ki “key [gey]” Anadolu'da anlam genişlemesine uğramış ve yukarıda sıralanan anlamlardan ilki öne çıkıp diğerleri zamanla geriye itilerek arkaikleşmeye başlamıştır.

Nahmedov'un, söz konusu makalede ele aldığı diğer bir kelime ise “deñek”tir. Fakat yazıda bu kelimenin, arkaikliği ile ilgili herhangi bir somut bilgiye rastlayamıyoruz. Bu kelimenin, ancak günümüz yazı diline göre arkaik olduğu söylenebilir. Zaten, bugünkü sözlüklerimizde de aynı kökten olup aynı anlama gelen “tevek” kelimesinin ağızlara mahsus olduğu kayıtlıdır.

Makalede, üzerinde durulan diğer bir kelime ise “derece” olup Farsça “deriçe”den geldiğini ve anlamının “küçük kapı, pencere” olduğunu yine yazarın makalesinden öğreniyoruz (Nahmedov, 2009: 128). Türk diline Çince, Sanskritçe, Soğdca, Tibetçe vb. Orta Asya dillerinden girmiş çok eski alıntılarının arkaiklik incelemeleri kapsamına alınıp alınamayacağı hususu tartışılabilirse de biz bu çalışmamızda alıntı kelimelerin kapsam dışında tutulmasını uygun gördük.

Nahmedov'un makalede işlediği son dil unsuru ise -rA yön gösterme ekidir. Yazar, Muharrem Ergin'den naklen bu ekin zamanla klişeleşerek bir yapım eki şekline geldiğini belirttikten sonra “göksire kak-” ve “yüzire ur-” örneklerindeki -rA yön gösterme ekinin 14. yy metni olan Kul Mesud'un Kelile ve Dimne Tercümesi'nde hâlâ daha çekim eki olarak

kullanılmaya, az da olsa, devam ettiğini (Nahmedov, 2009: 129) belirterek bu kullanımın morfoloji bakımından arkaikliğini isabetli bir şekilde ortaya koymuş olur. Nitekim, F. Kadri Timurtaş “Eski Türkiye Türkçesi” eserinde (Timurtaş, 1994: 73-74) ve Gürer Gülsevin “Eski Anadolu Türkçesinde Ekler” çalışmasında bu eklin kısıtlı birkaç örnekte kullanıldığını (Gülsevin, 2007: 119) göstermiş olmaları -rA eklinin eski Anadolu Türkçesi metinlerinin ortaya çıktığı dönemde kullanım alanının çok azaldığını ve o dönem için arkaikleşmeye başladığının delilidir.²⁸

Janos Eckmann

Eckmann, Çağatay Türkçesi üzerine yaptığı çalışmalarında zaman zaman Çağatay yazı dilindeki arkaik unsurların varlığından söz eder. Çağatay dönemi eserlerinde geçen *adak* “ayak”, *idgü* “iyi”, *kidin* “sonra” gibi sözcükleri arkaik sözcükler olarak nitelendirir (Eckmann, 1998: 116). Çünkü Çağ. T.de iç seste -d- > -y- değişmesi süreci büyük ölçüde tamamlanmıştır (Argunşah, 2014: 90).

Mehmet Ölmez

M. Ölmez, “Çağataycadaki Eskiçil Öğeler Üzerine” başlığıyla kaleme aldığı ve Çağataycadaki arkaik unsurlardan bahsettiği makalesinde Eckmann’ın arkaik kabul ettiği kelimelerden “adak”ın ve onunla beraber “kuduğ”un Moğolcaya Türkçeden geçmiş, oradan geri ödünçleme yoluyla yeniden alınmış bir kelime olduğunu, bu yüzden bu kelimelerin arkaik olamayacağını; çünkü o devirde Çağatay yazı dilinde -d- > -y- değişme sürecinin tamamlanmış olduğunu belirtir. Ölmez “yalbar-” kelimesinin de Moğolcadan geri ödünçleme olabileceğini, dolayısıyla onun da arkaik sayılamayacağı kanaatindedir. Ayrıca “soyurğa-” fiilinin de, kökünün Çince olduğu gerekçesiyle Çağataycada arkaik bir kelime olamayacağını vurgular (Ölmez, 2003: 140-141). “Soyurğa-” örneğinde Ölmez’in tespiti bizce de isabetlidir; ancak geri ödünçlemelerin arkaikliğin oluşmasının başlıca sebeplerinden biri olduğunu düşünmekteyiz. Ne de olsa, başka bir dile verinti olarak giden bir kelime orada çeşitli değişiklikler geçirebileceği gibi asli şeklini koruyabilir ve geri ödünçleme sırasında arkaik şekiliyle yeniden dile kazandırılmış olabilir. Mesela, günümüzde yazı dilimizde de kullanılmakta olan “hatun” buna güzel bir örnektir. Bu kelime Türkçedeki “katun” şekliyle Arapça ve Farsçaya gitmiş; sonra “hatun” şekliyle yeniden Türkçeye alınmıştır (Gülensoy, 2007: 450). Kaldı ki dil içi etkenlerden kaynaklanan arkaik

²⁸ F. Kadri Timurtaş -rA ekini hâl ekleri bölümünde (cihet “direktif”), G. Gülsevin ise bu eki yapım ekleri bölümünde (İsimden İsim Yapan Ekler) göstermiştir.

özelliklerle dil ilişkileri sayesinde (verinti-geri ödünçleme) dilde yaşama alanı bulan eski şekilli dil unsurları arasında bir fark yoktur. Mesela, “*barış-*” kelimesinde ön sesteki /b-/ foneminin donarak bugünkü TT yazı dilindeki gibi b- > v- değişikliğine uğramaması, “*tavuk* (< tağu ~ takığu ~ takıkuğ kuş)” örneğinde TT yazı dilindeki düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık, “*uçkur*” örneğinde son sesteki /-r/ foneminin korunması, *el-çi* kelimesinde -çi isimden isim yapma ekinin eski Türkçedeki tonsuz şeklinin tonlulaşmaması nasıl ki arkaikliğin göstergeleri ise Çağatay Türkçesinden alınan örnekler de (*adağ, kuduğ*) -d- > -y- değişmesinin tamamlanmış olduğu Çağatayca için arkaiktir. Aralarındaki tek fark birinin, dilin tarihî gelişimi sürecinde, diğerininse başka bir dilde asli ve tarihî ses özelliklerini korumuş olmasıdır.

Mustafa Argunşah

M. Argunşah “Çağatay Türkçesi” eserinde, devrin metinlerinde yukarıda Eckmann’ın verdiği örneklerden başka *adın, adruk, édi, id (koku), kadgu* gibi örneklerin de bulunduğunu bir liste hâlinde göstermiştir (Argunşah, 2014: 92). Bu arada, Argunşah Çağatay metinlerinde Harzem Türkçesinden kalan bazı /d/’li örneklerin de bir listesini vermiştir. Listede bu tür arkaik unsurlar da şunlardır: *adak, adın* “başka”, *adrl-*“ayrıl-”, *edgü* “iyi”, *edi* “sahip, tanrı, rab”, *id-* “gönder-”, *kadgu* “kaygı, tasa, üzüntü”, *kod-*“koy-”, *kuduğ*“kuyu”, *udr-*“uyu-”, *yadag*“yaya” (Argunşah, 2014: 20, 91-92). Klasik dönem öncesinde Çağatay Türkçesinde gözlenen bu tür yazım biçimleri eski yazı dilinin devam ettiği veya bunun bir imla geleneği olduğu şeklinde de yorumlanabilir (Karaağaç, 1997: XXXI-XXXII). Argunşah ayrıca, eski Türkçeden beri süregelen sıra sayı sıfatı yapan -nç eki Çağatay yazı dilinde -nçI şeklinde de görülmeye başlandığını, bu iki şeklin beraberce kullanıldığını bildirir (Argunşah, 2014: 20, 23). Günümüzde Özbek ve Yeni Uygur Türk yazı dilleri ile Kıpçak lehçelerinden oluşturulmuş Tat. T., Kzk. T., Krg. T. yazı dillerine baktığımızda ise ekin kalıplaşmış iyelik ekiyle çeşitli fonetik varyantlarla kullanıldığını görmekteyiz (TLG, 2012:301, 370; Öner, 1998: 52). Bu da söz konusu ekin (-nç) Çağatay devresinde artık arkaikleşme sürecine girdiğini göstermektedir. Bunlarla birlikte, Çağatay Türkçesi metinlerinde gözleyebileceğimiz ön seste /b-/ (*bar, bol-, vb.*), /t-/ ve /k-/ fonemlerinin korunması, ek başındaki /g/ sesinin düşürülmemesi, vb. özellikler bu saha için arkaik sayılmaz. Bunlar eski Türkçeden itibaren bugün de Karluk ve Kıpçak lehçelerinde aynı şekilde kullanılan fonetik ve morfolojik unsurlardır.

Gürer Gülsevin

Gülsevin, “Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihî Batı Rumeli Türkçesi Ağzlarının Tespitindeki Önemi” makalesinde tarihî Türk yazı dillerinde arkiklığın nasıl yanlış anlaşıldığı hususunu şu şekilde belirtir: “Herhangi bir tarihî metin veya dönem üzerine çalışanlar, bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde (bir bakıma İstanbul ağzında) kullanılmayan fakat hem bugünkü birçok ağızda hem de makalelere konu olan dönemin neredeyse bütün eserlerinde kullanılan kelimeleri bile o dönem veya eserin dili için ‘arkaik’ olarak gösterebilmektedir.” dedikten sonra “görm” (güzel) örneğini vererek araştırmacıların bu kelimeyi arkaik kabul ettiklerini, oysa eski Anadolu Türkçesi eserlerinde bu kelimenin sıklıkla geçtiğini, bunun o dönem için arkaik sayılmayacağını belirtir (Gülsevin, 2015: 3).

Araştırmacıların Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Arkaik ve Arkaiklikle İlgili Görüşlerinin Topluca Değerlendirilmesi

Her şeyden önce, arkaikliği adlandırmada araştırmacılar arasında birliğe ulaşamamıştır. Karışık dilli eserlerle ilgilenen çeşitli Türkologlar, çalışmalarında, dildeki bu hadiseyi farklı terimlerle karşılamışlardır:

arkaik (Yunus Tatçı) (Tatçı, 1990: 84).

arkaik (eski)(Emek Üşenmez) (Üşenmez, 2014: 30).

arhaik (Ahmet Caferoğlu) (Caferoğlu, 1972: 4).

eski (arkaik) kelimeler (F. Kadri Timurtaş) (Timurtaş, 2013: 237).

bugün kullanmadığımız Türkçe kelimeler(F. Kadri Timurtaş) (Timurtaş, 2013: 179).

farklı şekiller(F. Kadri Timurtaş) (Timurtaş, 2013: 178).

eski kelimeler (F. Kadri Timurtaş, Zeynep Korkmaz) (Timurtaş, 2013: 237; Korkmaz, 2005: 357).

eski şekiller (Zeynep Korkmaz) (Korkmaz, 2005: 357).

Orta-Asya edebî dilinin kalıntıları (Zeynep Korkmaz) (Korkmaz, 2005: 359).

eski gramer şekilleri (Muharrem Ergin) (Ergin, 1991: 356).

bugün kullanıştan kalkmış (Kemal Yavuz) (Yavuz, 2000: LV).

eski Türkçenin serpintisi (Kemal Yavuz) (Yavuz, 1991, 31).

Arkaik (eskicil) (Gürer Gülsevin) (Gülsevin, 2015: 3).

Görüldüğü üzere, “arkaik” olanı anlatma konusunda terim kargaşasıyla karşı karşıyayız. Oysa terimlerde birlik bilginin sağlıklı bir şekilde aktarılması için gereklidir.

Karışık dilli eserler ve diğer eski Anadolu Türkçesi ile ilgili yayınlarda gözlediğimiz bir sorun da bu eserlerde rastlanan Doğu Türkçesi menşeli bütün kelimelere ve gramer şekillerine “eski=arkaik” hükmünün verilmiş olmasıdır. Bu doğru bir yaklaşım mıdır? Bu soruya cevap verebilmek için “olga-bolga” görüşüne taraftar olan Türkologlardan bazılarının bu hususta yazdıklarını dikkatle okumak gereklidir. Eski Anadolu Türkçesinde “eski” diye nitelendirilen kelimelerin Doğu Türkçesi ile olan ilişkisini en açık biçimde Mecdut Mansuroğlu ortaya koymuştur. O, Tarihî Türk Şiveleri’ndeki “Eski Osmanlıca” makalesinde şunları söyler: “Bu metinler Kâşgarî’nin Oğuzlara ve onlara komşu boylara atfetmiş olduğu bir dille yazılmışlardır. Fakat bunun yanında, bu metinler, az çok Doğu Türkçesine, daha doğru bir ifade ile Eski Türkçeye has unsurları da ihtiva ederler.” (Mansuroğlu, 1988: 275).

Olga-bolga türündeki eserlere ilk kez dikkat çeken R. Rahmeti Arat da “Anadolu Yazı Dilinin Tarihî İnkışafına Dair” başlıklı makalesinde şu görüşlere yer verir: “... Bu eski Anadolu metinlerinin bugün bizim hususiyetlerine alışmış olduğumuz dilden farklı olacağı tabiidir. Hatta o derece farklı ki bugünkü nesil bunu kendi şivesi mahsulünden saymadığı gibi, bundan birkaç asır önceki nesiller de bunları beğenmeyerek bu metinlerin bir kısmını olurlarına bırakmışlar ve bir kısmını da kendi devirlerinin hususiyetlerine uydurarak yeniden kaleme almışlardır...”(Arat, 1987: 317).

Z. Korkmaz’ın Karışık dilli eserlerle ilgili şu değerlendirmesi de dikkat çekicidir: “Oğuzcanın... Anadolu’da özgür bir yazı dili durumuna geçebilmek için Arapça ve Farsça yanında “karışık dil”e karşı da göstermiş olduğu tepki ve Anadolu beyliklerinde Türkmen beylerinin yerli dile verdikleri büyük önem dolayısıyla, Oğuzcaya dayalı telif ve çeviri yüzlerce eser meydana getirilmiş olması, geçiş dönemindeki **Oğuzca dışı** özelliklerin kısa zamanda **körelmesine** yol açmıştır.” (Korkmaz, 2005: 286).

Mansuroğlu'nun "Eski Türkçeye has unsurlar" olarak vafettiği, Arat'ın söz konusu eserlerdeki Türkçeyi "o günkü nesillerin dahi kendi şivesi mahsulünden saymadığı" dediği ve Korkmaz'ın "Oğuzca dışı" olarak nitelediği kelimeler ve şekiller belli ki o günkü yazı dilinde bulunan Doğu Türkçesi unsurlarıdır. Bir başka deyişle, o günkü nesiller olga-bolga türündeki eserlerde yer alan dil unsurlarını "eski" bulduklarından değil, yabancı bulduklarından yadırgamışlar ve bu unsurların yerine, zamanla Oğuz lehçesindekileri benimsemiş ve yazıya aktarmışlardır. İşte bu yüzden olga-bolga kapsamına giren eserlerdeki, hatta bütün eski Anadolu Türkçesi verimlerindeki Doğu Türkçesi dil unsurlarını "eski=arkaik" saymak yerinde değildir. Çünkü o dönemde yazı dilinin söz varlığını teşkil eden bu tür kelimeler, eski Anadolu metinlerinde geçtiği dönemde arkaik kabul edilemez. Nitekim, Gürer Gülsevin bu hususu vurgulayarak eski Anadolu Türkçesi eserlerindeki Doğu Türkçesi söz varlığının, yazıldığı dönem için arkaik sayılamayacağını bildirir.

Şinasi Tekin, A. Bican Ercilasun gibi Türkologların, "olga-bolga" diye adlandırılan eserlerin karışık dilli bir dönemin eseri olmayıp müelliflerin veya müstensihlerin şahsi tasarrufları doğrultusunda metne kattıkları şekiller olduğu görüşleri dikkate alındığında, bu eserlerdeki ses, şekil ve kelimelerin tamamının, o devir için, arkaik olmadığı iyice ortaya çıkmaktadır. Zira, o devirde yazı yazan bir müellif veya bir müstensih için Doğu Türkçesindeki şekiller dilden düşmüş şekiller olmayıp henüz yaşayan şekillerdir. Bu hususu bugünkü Türk dünyasından bir örnekle karşılaştırarak pekiştirmeye çalışalım. Mesela, Azerbaycan yazı dilini kullanan bir kişi Türkiye Türkçesiyle bir makale yazdığına "gelecek yıl" yerine "gelen il", "yılan" yerine "ilan", "dök-" yerine "tök-", "bakarken" yerine "bağanda", "yıkan-" yerine "çim-" gibi kelimeleri veya gramer şekillerini kullanmış olabilir. Buna göre, belli bir lehçede yazılan bir metinde farklı lehçelere ait kelimelerin ve gramer şekillerinin bir arada kullanılması ve bunlardan "aykırı" olanına eski (arkaik) denmesi uygun değildir. Buna karşılık, Türkiye Türkçesi ile bir metin kaleme alan Türkiye kökenli bir yazarın "yıkan-" yerine yazıda "çim-" fiilini kullanması arkaikliklidir; çünkü, "çim-" ağızlara hasrolmuş bir kelimedir. Buna göre, yukarıda anılan eski Anadolu Türkçesi eserlerinde kullanılan Doğu Türkçesi dil unsurlarının tamamını arkaik kabul etmek yerinde değildir.

Karışık dilli eserlerin ve eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış metinlerin akademik yayınlarını gerçekleştirmiş araştırmacıların bir kısmı dikkatlerini daha ziyade "arkaik" kabul ettikleri kelimeler üzerine yoğunlaştırmışlardır. Bununla birlikte, araştırmacılar eserlerdeki

ses ve şekil unsurlarındaki “arkaik”likle de az veya çok ilgilenmişlerdir. Ancak anlamlardaki arkaiklikten hemen hemen hiç söz etmemişlerdir. Arkaiklik incelemesinde araştırmacının dikkatini bütün dil unsurlarına aynı derecede vermesi beklenir. Zira, bir dilde (lehçe veya ağızda) nelerin arkaiklik açısından araştırılacağını doğru tespit etmek araştırmanın başarıya ulaşmasında önemli bir adımdır.

Araştırmacılar çalışmalarında dil unsurlarının, Türk dilinin hangi devresine göre arkaik olduğu üzerinde de durmamışlardır. Eski Türkçedeki ilk şeklini tespit ettikleri her dil unsurunu “arkaik” olarak nitelemişlerdir. Bu tutumun ardında “arkaiklik” kavramının geçmiş yıllarda yeterince bilinmemesi yatmaktadır. Belli bir dil unsurunun eski Türkçeye dayanması onu “arkaik” diye nitelemek için yeterli değildir. Yazı dilinde “arkaik” olduğu kabul edilen dil unsurları (ses, şekil, kelime, anlam) geçmiş dönemlerde kullanılmakla birlikte bir süre sonra kullanımdan kalkmış olan, sonra tekrar kullanıma girerek ortaya çıkan unsurlardır. Öte taraftan, dilin herhangi bir devresinde, mesela, eski Anadolu sahası metinlerinde kullanımı o devirde bile gözlenebilir ölçüde azalmış herhangi bir dil unsuru tespit edilebilirse bu özellikteki bir unsur da arkaik sayılabilir. Bunlara bazı örnekler verecek olursak, Orhon Abideleri’nde gözlediğimiz ve Abideler dışında hiç kullanılmayan gelecek zaman eki ve partisibi -daçı/-deçi eki eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de çok seyrek kullanılmıştır. İşte, bu ek eski Anadolu Türkçesi metinleri için arkaik sayılabilir. Öte yandan, Mustafa Canpolat’ın Behçetü’l-Hadâyık’ta tespit ettiği “idi” (Allah) ve “bodak” (boya) şekilleri (Canpolat, 1968: 171) de arkaik sayılabilir. Çünkü, eski Türkçede (Orhon-Uygur) gözlenen iç ve son sesteki /d/ sesi eski Anadolu Türkçesi metinlerinde hemen hemen tamamen /y/ sesine dönüşmüştür (Gülsevin-Boz, 2010: 45). Hatta, eski Anadolu Türkçesinin paralelinde Orta Asya’da, o devirde gelişen Harezmi (12-14. yy) ve Çağatay (15-20. yy) yazı dillerinde bile bu fonem varlığını kısmen devam ettirmekle beraber artık /d/ ve /y/ şekillerini almıştır (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 185; Argunşah, 2015: 90). Bundan başka, Kemal Yavuz’un Kenzü’l-Kübera çalışmasında tespit ettiği sıra sayı sıfatı yapma eki -nç eski Anadolu Türkçesi döneminde artık arkaikleşmiştir. İşte, eski Anadolu Türkçesindeki bu gibi gramer şekilleri o gün için (13-16. yüzyıllarda) arkaiktir, denebilir.

Tarihî Türk yazı dillerinde olduğu gibi günümüz TT yazı dilinde de arkaik unsurlar bulunmaktadır. Bunlara dair bilgiler aşağıdadır:

1.5.2. Türkiye Türkçesi Yazı Dilinde Arkaiklik

Türkiye Türkçesi yazı dili İstanbul ağzına dayanmaktadır. Bu yüzden her ağızda olduğu gibi bu ağızda da birçok arkaik dil unsurunun bulunması kaçınılmazdır. Hatta, denebilir ki yazı dili hâline gelen bir ağız, içindeki arkaik unsurları daha iyi muhafaza eder. Çünkü yazıya geçirilen bir kelimenin imlası ve telaffuzu kolay kolay değiştirilemeyeceğinden ve sözlükte madde başı hâline geldiğinden, ister istemez o dil unsuru (ses, ek, kelime), bünyesinde barındırdığı arkaikliğı koruyacaktır.

Türkiye Türkçesi Yazı Dilinde Görülen Arkaiklik Unsurlar

Kelimelerin Fonetik Unsurlarında: *barış-*, *tavuk*, *tabur*, *uçkur*, *el-çi*, vb.

Fono-Semantik Ayrışma Sürecinde Arkaik Şekillerini de Muhafaza Eden Kelimeler:

tüne- / *dün*

tep- / *deprem*

taşra / *dış*

tarla / *darı*

tomurcuk / *domur domur*

barış, barış- / *var-*

bıçkı, bıçak / *biçki*

bütün / *bit-*

yaş / *yeşil, yeşer-*

epey, epeyce / *iyi*

anca, ancak / *onca* (Öztürk, 2003: 14).

Kalıplaşmış veya Kullanım Alanı Daralmış Yapım ve Çekim Eklerinde: yaz-*ı-n*, güz-*ü-n*, yaya-*n*, acı-*k-lı*, ben-*ci-leyin*, sabah-*leyin*, taş-*ra*, yuk-*arı* (< yok-*garu*), kır-*çıl*, kıl-*çık*, yok-*sul*, ...

Türkiye Türkçesi yazı dilinde bir de yardımcı fiil durumundaki ekleşmiş ve kökü arkaik *er-* fiiline dayanan *i-* fiili yer alır ki kullanımda çoğu zaman düşer. Bunun da çeşitli fonksiyonları ve kullanımlarına dair bazı örnekler verilmiştir:

yalnızdım (< yalnız *i*-dim).

yalnızmış (< yalnız *i*-miş).

yalnızsa (< yalnız *i*-se) (Korkmaz, 1992: 31-32; Korkmaz, 2009: 707).

Ayrıca, fiillerin birleşik kipli çekimlerinde de karşımıza çıkar:

aldıydım (< Al-dı *i*-di-m) (Korkmaz, 2009: 734).

bakmışmış (< Bak-mış *i*-miş-im) (Korkmaz, 2009: 755).

içtiysem (< İçt-ti *i*-se-m) (Korkmaz, 2009: 765-766).

Bundan başka *-ken* zarf fiili de bu ek fiilin üzerine getirilerek hem isimlerle hem de fiillerle birleşerek zarf yapar. Bu durumda ünlüyle biten kelime kök veya gövdelerinden sonra süreklileşme gözlenir:

İsimlerle: evdeyken (< evde *i*-ken), öyleyken (< öyle *i*-ken), boşken (< boş *i*-ken), çocukken (< çocuk *i*-ken), vb.

Fiillerle: almışken (< almış *i*-ken), alırken (< al-ır- *i*-ken), almazken (< almaz *i*-ken), vb. (Korkmaz, 2009: 1014).

Bir de *-da* ekinin eski Türkçede ayrılma işleviyle de kullanılması da on-*da* bir (ondan bir), yüz-de üç (yüzden üç), vb. kesir sayı sıfatlarında yazı dilindeki diğer bir arkaik unsurdur.

Ek Yığılmasının Olduğu Kelimelerde Arkaiklik

Dilde belli bir ekin işlevinin zamanla kaybolması veya bir ekin kendinden sonra gelen başka bir ekle işlevinin güçlendirilmesi gibi hadiselerde ek yığılmaları meydana gelir.

Bu eklerden biri veya ikisi de bazen tamamen dilden düşer ve arkaikleşir; böylece yeni bir ek gibi kullanılmaya başlanır. Aşağıda Türkiye Türkçesi yazı dilinden bu gibi örnekler verilmiştir:

adamcağız (< adam-*cağ-ız*), kadıncağız (< kadın-*cağ-ız*) (Korkmaz, 1988: 174-175).

ileri (< il-*ge-rü*) (Korkmaz, 1988: 176).

sarımtırak (< sarı-*mtı-rak*), yeşilmtırak (< yeşili-*mtı-rak*) (Korkmaz, 1988: 177).

Kelimenin Kendisinde

Bazı Kelime Köklerinde:

Yerine alıntı kelimeler geçmesine rağmen dilde kullanımdan düşmeyen veya Dil Devrimi çalışmalarıyla diriltiren birtakım kelimeler arkaik özelliklerini koruyagelmışlerdir.

aba-r-t- (< abı-r-t), *bö-cek* (< bö-çek < böğ-çek), *cibin-lik* (< * çipın-lik), *dam-la* (< tam-ı-g+la-ğ), *iğ-re-n* (< *ig+re-n-), *kük-re* (< *kük+kire-), *sı-r-ı-k* (< sı-r-ı-k), vb. (Gülsoy, 2007: 44, 169-170, 205, 265, 427, 588-589, 771), *ök-süz*, *bay*, *kut-lu*, *öyk-ü-n-*, *il-i-ş-*, *yar*, *tn-*, vb.

Ağızlardan Yazı Diline Aktarılan Kelimelerde:

Yazı dilinden düşmüş ama ağızlarda hâlâ kullanılan kelime veya diğer dil unsurlarının edebiyatçı tarafından, bilhassa edebî metinlerde tercih edilmesi de bir arkaik kullanımıdır. Mesela, Abbas Sayar'ın “Yılkı Atı” romanında, özellikle kahramanların konuşturulduğu bölümlerde ağızlardaki arkaik unsurlar roman metnine yansıtılmış olur:

“Yiğit isen el kadar çift demirini bırak şu *yazı*da.” (yazı: arkaik kelime) (Sayar, 2008: 10).

“İster bir sen, bir Allah ol, *köm* toprağın altına.” (köm-: “k-” arkaik ses) (Sayar, 2008: 10).

“Doru, sen bi *yol* dur.” (yol: “kez, defa” arkaik anlamlı kelime) (Sayar, 2008: 11).

“... *gozel* bir konak yaptır.” (gozel: “-o-” arkaik ses) (Sayar, 2008: 14).

“Sen de titre eşşek kızı, titre, *buy*.” (“bu-”: arkaik kelime) (Sayar, 2008: 17).

“Tayı, inşallah *baharın* kırata eş olur.” (bahar-ı-n: “-n” arkaik ek) (Sayar, 2008: 18).

Yazarlar ve şairler arkaik kelimeleri veya arkaik unsur taşıyan söz varlığını bazen kendi kurdukları cümlelerde de kullanmışlardır. Aşağıda buna bazı örnekler verilmiştir:

“Eğil bir *yol* öpeyim.” (Orhan Ş. Gökyay) (Ayverdi, 2006: 3433).

“Asmalardan birikmiş balı süzerler güzün.” (Behçet K. Çağlar) (Ayverdi, 2006: 1125).

“Koca Mustâpaşa! Ücra ve fakir İstanbul / Tâ fetihten beri mü’min, mütevekkil, *yoksul*.” (Yahya Kemal) (Ayverdi, 2006: 3432).

“Garipler yuvası ve *yoksullar* sığınağı olan bu güzel yurttan bin türlü dertler ve mihnetler içinde tatlı bir nefes almak nasip olmadı.” (A. Hamdi Tanpınar) (Ayverdi, 2006: 3432).

“Yâ bister-i kemhâda yâ vîrânede can ver / Çün *bay* u gedâ hâke berâber girecektir.” (Ziyâ Paşa) (Ayverdi, 2006: 306).

“Amerika’da ‘Kâtil Doğanlar’ filmindeki kahramanlara özenen gençler kendi ana babalarını öldürdüler. Cinâyetten sonra da bu filme *öykündüklerini* açık açık söylediler.” (Zülfü Livaneli) (Ayverdi, 2006: 2437).

Birleşik Kelimelerde

Türkiye Türkçesi yazı dilindeki bazı birleşik kelimelerde de arkaik anlamlar korunmuştur: kız *oğlan* “bakire”, Anadolukavağı “kavak: gümrük”, Rumelikavağı “kavak: gümrük”, vb.

Dua ve Beddualarda Arkaiklik

Dualar ve beddualar günlük konuşmalarda sıkça kullanılan ve bir kısmı yazı diline de geçmiş sözlerdir. Bu gibi sözler kalıp hâlinde dünden bugüne geldiğinden, içinde bir kısım arkaik dil unsurlarını da barındırır. Aşağıda bu gibi sözlerde geçen bazı arkaik dil unsurlarına örnekler verilmiştir:

Allah yıldız *barışıklığı* versin. (*b-*: arkaik ses) (Zülfikar, 2007: 350).

Allah başa-**ca** sevindirsin. (baş-a-**ca**: arkaik yapı) (Ersoylu, 2012: 28).

Allah bir arada/yastıkta kocatsın. (**koca-**: arkaik kelime) (Ersoylu, 2012: 29, 30).

Allah gençlikte ölüm, ihtiyarlıkta yoksulluk vermesin. (**yoksul**: arkaik kelime) (Ersoylu, 2012: 37).

Allah **kov**dan, **kov**cudan korusun/uzak tuta (**kov** < koğu) (Ersoylu, 2012: 51).

Allah kötü gözden, kötü nefesten **es+irge**-sin (**es**: arkaik kelime, **irge-**: arkaik ek) (Ersoylu, 2012: 51).

Allah rahmetten geri komasın (**ko-**: arkaik kelime) (Ersoylu, 2012: 55).

Allah sana kara kaşlı, kara gözlü **yavuklu** vere (**yavuk+lu**: arkaik kelime) (Ersoylu, 2012: 56).

Allah seni, çiçekten, kızılcadan kurtarsın (**kızılca**: arkaik kelime) (Ersoylu, 2012: 59).

Allah yavuz gözden saklasın (**yavuz**: arkaik anlam) (Ersoylu, 2012: 66).

Bayramınız kutlu olsun. (kut: arkaik kelime) (Ersoylu, 2012: 72).

Canın çıksın da ansızın gidesin (**-n**: arkaik ek) (Ersoylu, 2012: 189).

Cenazeni yunmadan defnetsinler (**yu-**: arkaik kelime) (Ersoylu, 2012: 191).

Çiğerin aşk **odu**yla **gövüne** (**od**: ateş, **gövün-**: yan-) (Ersoylu, 2012: 193).

Cisminde bir **akçelik** zat kalmasın (**akçe**: arkaik kelime) (Ersoylu, 2012: 195).

Çocuk diye sev**diceğ**in taş olsun(**-dick**: arkaik ek) (Ersoylu, 2012: 198).

Çok yaşayıp **onmaz** dertte kalasın (**on-**: arkaik kelime) (Ersoylu, 2012: 199).

Çoluk çocuğun **tat** olsun (**çoluk**: torun, **tat**: dilsiz: arkaik kelimeler) (Ersoylu, 2012: 199).

Dilin Diğer Söz Varlığında (Atasözleri, Deyimler, İkillemeler, Edatlar, Ek Yığılmalarının Olduğu Kelimeler)

Atasözlerinde Arkaiklik

Atasözleri kalıplaşmış yapılar olduğundan ve pek çok kültür unsurunu yansıttığından bu kültür unsurlarına karşılık gelen dil unsurları da (çoğu zaman kelimeler) atasözünün bünyesinde kalıplaşmıştır. Söz konusu kelimeler zamanla dilden düşse dahi atasözünün bünyesinde yaşamaya devam etmiş böylece arkaikleşmiştir. Bu gibi örneklerden bazıları aşağıda sunulmuştur:

Ağır ol ki **batman** gelesin (**batman**: bir ağırlık birimi: arkaik kelime).

Akçe dil öğretir, **don** dokuz gösterir (**don**: elbise, arkaik anlam).

Ana hakkı **Tanrı** hakkı (**Tanrı**: Allah, arkaik kelime).

Çatlı öküzün arasına girilmez (**çatılı**: birleşik, arkaik anlam).

Deveye binip **yara** pusma (**yar**: uçurum; **pus-**: pusuya yat-, arkaik kelimeler).

Gökteki yıldız **akçe** diye kement atılmaz (**akçe**: arkaik kelime).

İnsan demirden sert, taştan **berk**, gülden naziktir (**berk**: sert, sağlam; arkaik kelime).

İnsan kocamakla gönül **kocalmaz** (**kocal-**: yaşlan-, arkaik kelime).

Kırk yılda bir **ölet** olur, eceli gelen ölür (**ölet**: kıran hastalığı, arkaik kelime).

Kork aprilin beşinden, öküzü ayırır **eşinden** (**eş**: hayvanın karşı cinsi, arkaik anlam).

Ne **ağıya** ne tiryaka (**ağı**: zehir, arkaik kelime).

Öküzün yemini yiyip dananın **çatmasına** girme (çatma: hayvan evi, arkaik kelime ve anlam).

Yazın ayransız, kışın yorgansız olmaz (yaz-1-n: yaz mevsiminde, kış-1-n: kış mevsiminde, arkaik ek) (Albayrak, 2009: 112, 120, 154, 298, 348, 476, 554, 555, 632, 656, 718, 745, 882).

Deyimlerde Arkaiklik

Deyimler kalıplaşmış yapılar olduğundan ve pek çok kültür unsurunu yansıttığından bu kültür unsurlarına karşılık gelen dil unsurları da (çoğu zaman kelimeler) deyimün bünyesinde kalıplaşmıştır. Bununla birlikte, söz konusu kelimeler zamanla dilden düşse dahi deyimün bünyesinde yaşamaya devam etmiş böylece arkaikleşmiştir. Bu gibi örneklerden bazıları aşağıda sunulmuştur:

alkış oku- (*alkış*: hayır dua, arkaik anlam).

altı *kaval*, üstü şışhane (*kaval*: yivsiz namlu, arkaik anlam).

gözden *sürme*yi çek- (*sürme*: kereste, arkaik anlam).

halep ordaysa *arşın* burda. (*halep* ve *arşın*: eski bir ölçü birimleri, arkaik kelimeler).

İki dirhem bir *çekirdek*: (*çekirdek*: ölçü birimi, arkaik anlam) (Pala, 2008: 19, 21, 38, 95, 99).

İkilemelerde Arkaiklik

İkilemeler eski Türkçe devresinden beri dilde var olagelmiş unsurlardır. Bunların bünyesindeki kelimelerden biri veya ikisi zamanla dilden düşmüş; ancak ikileme bir bütün olarak apayrı bir yapı olduğundan dilde anlamlı bir unsur olarak yaşamaya devam etmiştir. Bu gibi dil unsurlarına ait bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

aç *sayrı*: (*sayrı*: hasta, arkaik kelime)

aç *yoksul* (*yoksul*: fakir, arkaik kelime; *-sul* arkaik ek).

bet beniz (*bet*: yüz, surat; arkaik kelime)

boy *pos*: (*pos*: boy, endam; arkaik kelime)

börtü böcek (*börtü*: kurt, arkaik kelime)

çoluk çocuk: (*çoluk*: torun çocuğu; arkaik kelime)

eğri *büğü* (*büğü*: eğri; arkaik kelime)

ev *bark* (*bark*: ev, mezar, türbe; arkaik kelime) (Akyalçın, 2007: 44; Durgut, 2004: 805-814).

Edatlarda ve Yapıca Kalıplaşmış Dil Unsurlarında Arkaiklik

Türkiye Türkçesi yazı dili zaman içinde Arapça ve Farsçadan da bazı edatlarla zenginleştirilmişse de eski Türkçeden beri kullanılagelen edatları da bünyesinde muhafaza etmiştir. Bu gibi edatların gerek bünyesinde gerek üzerine gelen ve kalıplaşan eklerde birtakım arkaik unsurlar da bulunmaktadır. Bu gibi edatlardan bazıları aşağıda örnek olarak verilmiştir:

için (< iç-ü-n < üç-ü-n < uç-u-n): Edatın bünyesindeki -n araç durumu eki bugünkü Türkiye Türkçesi yazı dilinde kalıplaşmış ve arkaikleşmiştir (Ergin, 1997: 370-371).

üzere (< öze-*re*)²⁹: Edatın bünyesindeki -*ra* yön gösterme eki arkaiktir (Ergin, 1997: 370-371).

sonra (< son-*ra*): Edatın bünyesindeki -*ra* yön gösterme eki arkaiktir (Gülensoy-II, 2007: 799).

ötürü (< öt-ü-r-*ü*)³⁰: Edatın bünyesindeki “öt-“ fiil kökü Türkiye Türkçesi yazı dilinde tek başına kullanılmayan arkaik bir fiildir. Ayrıca, edatın sonunda yer alan “-ü” de kalıplaşmış ve arkaikleşmiş bir zarf fiil ekidir (Ergin, 1997: 370-371).

-I /-U zarf fiil eki yukarıdaki “ötürü” örneğinden başka şu edatların bünyesinde de gözlenir:

dolayı (< dola-y-*t*)

aşırı (< aş-ı-r-*t*)

ayrı (< ay-ı-r-*t*) (Ergin, 1997: 370; Vural-Böler, 2014: 253).

Bu zarf fiil eki bundan başka, tezlik bildiren tasvir fiillerinde (ulaçlı birleşik) de yine kalıplaşmış ve arkaik hâlde bulunur: **gelifiver-** (< gel-*i* ver-), **gidiver-** (< git-*i* ver-), **bakiver-** (< bak-*t* ver-), vb. (Vural-Böler, 2014: 253).

²⁹ Tuncer Gülensoy kelimenin etimolojisini şöyle göstermiştir: üz+rA (Gülensoy, 2007: 1007).

³⁰ Tuncer Gülensoy kelimenin etimolojisini şöyle göstermiştir: ötgürü / ötkürü > öt-ür-ü > ötürü (Gülensoy, 2007: 676).

Kısaltma Grubunda Arkaiklik

Bir kısaltma grubu olan “ne idüğü (< *i*-dük-ü) belirsiz” örneğindeki “i-” (i- < ir- ~ ér-) fiili (cevher fiili) de Türkiye Türkçesi yazı dilinde yaşayan arkaik bir unsurdur (Zülfikar, 2007: 349).

1.5.3. Çağdaş Türk Lehçelerinde Arkaiklik

Lehçe terimi Türkolojide çok farklı tanımlarla sunulmuş olsa da lehçenin, bir dilin farklı coğrafi alanlardaki çeşitli konuşma formları olduğu ve bünyesinde ses, yapı ve kelime-anlam bakımlarından farklılıklar arz ettiği tartışılmaz bir gerçektir. Bu yüzden bazı Türkoloji çevrelerinde “lehçe” terimi yerine “dil” terimi tercih edilmiştir. Bu tercihin ardında dilcilik dışı ve objektif olmayan bazı siyasi ve ideolojik mülâhazalar da yok değildir.

Türk dilinin lehçeleri dil unsurlarının bütün varyantlarını aralarında bölüşmüş gibi bir görünüm arz eder. Lehçelerdeki bu farklılıklar dilin çeşitliliklerini yansıttığı kadar dilin geçmişi hakkında da ipuçları verir. Bir lehçedeki veya bir lehçe grubundaki bir dil unsuru diğerlerine veya diğer gruptakilere göre dilin tarihî gelişim sürecindeki daha eski bir şekli yansıtıyor olabilir. Mesela, kelime başında /k-/ ve /t-/ fonemleri Karluk ve Kıpçak lehçelerinde, tıpkı eski Türkçedeki gibi korunmuşken Oğuz grubu Türk lehçelerinde /g-/ ve /d-/’ye dönüşmüştür. Bu durumda Karluk ve Kıpçak lehçelerinde bu fonemler Oğuz lehçelerine göre arkaik bir şekli yansıtır. Bunun yanında, “taş” kelimesi TT yazı dilinde t- > d- değişmesine uğramadığından bu kelime diğer Oğuz grubu lehçelerine göre ve pek çok Anadolu ağzına göre arkaiktir.

Arkaik özellikler bazen lehçelerin karakteristik özelliği hâline de gelmiş olabilir. Mesela, TT ve Gag. Türkçesi ön sesteki /b-/’yi koruyup /m-/’ye dönüştürmediğinden (ben, bin, bin-) diğer Türk lehçelerine göre (men, min/mün, min-) arkaik bir ses özelliğini barındırmaktadır. Zeynep Korkmaz ve Gürer Gülsevin TT ve Gag. T.deki bu durumun tipik bir Oğuz Türkçesi özelliği olduğunu Kâşgarlı’dan naklen bildirirler (Korkmaz, 2005: 210; Gülsevin, 1998: 2). Korkmaz, Uygur metinlerinde b- > m- değişmesinin ileri bir seviyede olduğunu da belirtir ki bu durum b-’li şekillerin Uygur Türkçesi döneminden (9-10. yy) çok daha önce Orta Asya sahsında arkaikleşme sürecine girdiğini gösterir. B-’li şekillerin Batı Oğuz grubu Türk lehçelerinde yaşamaya devam edip doğu Oğuz grubu lehçeleri olan Azr. T. ve Trkm. T.de m-’ye dönüşmüş olması doğu Oğuzcanın Orta Asya Türk lehçelerinden

daha fazla etkilenmesindedir. Bu durum, Batı Oğuzcasının Doğu Oğuzcasına göre arkaik bir fonemi koruduğunu da gösterir.

Bunun yanında, Ön ses /y-/nin Kzk. T.de /j-/ (jılan), Krg. T.de /c-/ (cılan) ile karşılanması veya bazı lehçe ve ağızlarda düşmesine (Azr. T. ilan) karşılık TT yazı dilinde korunmuş olması (yılan) bu fonemin TT.de diğer lehçelere göre arkaikliğini gösterir (Gülsevin, 2005: 208-209).

Tuvaca ve Halaçcadaki iç ses /-d-/ fonemi (adak, hadak) de diğer lehçelerdeki -d- > -y- değişmesine göre, eski Türkçedeki şekli yansıttığından arkaik bir fonetik unsurdur (Ölmez, 2003: 138). Yakut lehçesindeyse eski Türkçe iç ve son sesteki /d/ fonemi /t/ ile karşılanır (Tekin, 1989: 168). Yakutça Türk dilini yazıyla takip edebildiğimiz çağdan çok daha önce Türk dilinin ana gövdesinden koptuğundan iç ve son sesteki /t/ fonemi Orhun Abideleri'ndeki eski Türkçeden de daha eski bir şekli yansıtıyor olabilir. Bu durumda Yakut lehçesinde iç ve son sesteki /t/ diğer lehçelere göre, hatta Abideler'e göre de arkaiktir, denebilir.

Hakasça ve Tuvacada birden fazla heceli kelimelerin sonundaki /-g/ fonemi, öteki Türk lehçelerindeki gibi düşmemiş olduğundan, bu iki lehçenin diğerlerine göre arkaik bir unsuru barındırdıklarını gösterir (TLG, 2012: 1095, 1166).

Yakutça, Halaçça ve Türkmencenin, asli uzun ünlüleri diğer lehçelerdeki kısaltmaya rağmen devam ettiriyor olması da arkaik bir durumdur (Gülsevin, 2015: 4). Bu durum söz konusu lehçeleri eski Türkçeden de öncesine, Ana Türkçeye bağlar.

Çuvaşça; diğer Türk lehçelerine göre /z/ fonemine karşılık /r/'yi, /ş/ fonemine karşılık da /l/yi koruduğundan bu yönüyle diğerlerine göre arkaiktir³¹. Üstelik Çuvaşcadaki bu arkaik özellikler Ana Türkçeden de öncesine, ilk Türkçeye ait özelliklerdir. Nitekim, Doerfer Ana Türkçedeki şekillerin tespiti için eski Türkçe, Çuvaşça ve Tuvaca, Yakutça ve Halaçça gibi Türk lehçelerine başvurulması gerektiğini belirtmiştir (Yılmazkaya, 2017: 150-152).

Böylece, Türk lehçelerindeki arkaik özellikler yalnızca Türk dilinin tarihine ışık tutmakla kalmamakta, aynı zamanda Türk dilinin yazıyla takip edilemeyen devirlerini

---

³¹ Şçerbak bu görüşün tersini savunarak /z/ foneminin asli, /r/ fonemininse ikincil olduğunu çeşitli delillere ve birtakım karşılaştırmalara dayanarak belirtir (Şçerbak, 2019:46-50).

aydınlatmada, hatta onu canlandırmada (rekonstrüksiyon) da sağlam ipuçları vermektedir. (Yılmazkaya, 2017: 150-151).

1.5.4. Türkiye Türkçesi Ağzlarında Arkaiklik

Yazı dilinde, dil içi ve dil dışı etkenlerle bazı kelimeler zamanla unutulur ve dilden düşer. Ancak bu gibi kelimeler lehçelerde ve ağızlarda daha bir süre kullanılmaya devam eder (Aksan, 1998-III: 22). Böylece çeşitli kelimeler o ağız çevresinde eski (arkaik) fonetik ve şekil yapısıyla, anlamıyla korunarak ileriki dönemlere taşınmış olur.

Ağızlar Türk dilinin gelişme safhalarının gözlenmesinde çok değerli veriler içerir. Ağız malzemesinin yardımıyla dil bilgisindeki bir çözümsüz mesele aydınlatılabilir, yanlış bazı hükümler düzeltilebilir, bir dil hadisesinin sebebi açıklanabilir. Ağız verilerinin yardımıyla kelimelerin ve eklerin fonetik yapısındaki değişimler gözlenebilir (Karahan, 2012: 9-10). İşte Türk dilinin tarihî gelişimini aydınlatacak ve birtakım sorunların çözümünde yardımcı olacak bu verilerin bir kısmı ağızlardaki arkaik dil malzemesidir.

Arkaik malzemenin bazılarının belli bir ağız bölgesine mahsus oluşu ağız sınıflandırmaları için bir ölçüt olabilir. Mesela, incelememize konu olan Irak Türkmen ağızlarında gözlenen arkaik dudak v'si (w) tasnif çalışmalarında dikkate alınabilir. Ağızlardaki arkaik malzemenin ortaya çıkarılması ağız araştırmalarında yer yer gözlenen hatalı yaklaşımların düzeltilmesine de yarayacaktır. Buna, Çoban Hıdır Haydar'ın "Irak Türkmen Ağızları" başlıklı doktora tezinde "süpür- > sipir-" ses değişmesi örnek olarak gösterilebilir. Bu kelimedeki dar-düz ünlüler arkaik olup Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde de bu şekilde kaydedilmiştir. İşte, bütün bu amaçlara ulaşmak için ağızlardaki arkaik malzemenin(ses, şekil ve kelime) ve ağızlardaki kelimelerin anlamlarının dikkatle incelenmesi gereklidir.

Dil unsurlarının (ses, şekil, kelime) ağızlardaki çeşitlemelerinin her birinin eski Türkçeye olan bağlantısını kurmak mümkündür. Ancak eski Türkçe ve onu takip eden Türk yazı dillerinde gözlenen her dil unsuru arkaik özellikte değildir. Biz tezimizin bu bölümünde, bugünkü yazı dilimizde bulunmayan; fakat Türkiye Türkçesi ağızlarında görülebilen birtakım karakteristik ve arkaik dil unsurlarını kısaca göstermekle yetineceğiz.

Türkiye Türkçesi Ağzlarında Bazı Arkaik Fonetik Dil Unsurları

Kapalı e (é)

Kapalı e'nin yazı dilimize taban teşkil eden İstanbul ağzındaki durumu hakkında şunları söyleyebiliriz: Meninski 1680 tarihli “Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae Arabicae Persicae” sözlüğünde, eski harflerle Osmanlı imlasında “gice” (كيجه) şeklinde yazılan kelimenin halk arasında kapalı e' ile “géce” biçiminde söylendiğini (Kocaoğlu, 2003: 5-6); ayrıca, *bél, béz, én, enlik, énmek, él* (< il), *tél, vére* (< vire) gibi kelimelerin eskimiş asıl şekiller olduğunu ve 17. yy'da bu ünlünün İstanbul ağzında artık eskisi kadar kullanılmadığını belirtir (Tulum, 2002: 497). Bu durumda, kapalı e ünlüsünün daha 17. yy'da İstanbul ağzında arkaikleşme sürecine girdiği gözlenmektedir.

Kapalı e bugünkü Türkiye Türkçesi yazı dilinde ise bazı istisnalar hariç, normal e sesine karışmıştır. Bunda kapalı e için ayrı bir işaretin bulunmadığı ve Latin harflerine dayanan yeni yazının önemli etkisi vardır. Korkmaz, kapalı e foneminin bugünkü TT'nde “el, eş, et-, ye-, ver-, yedi, yetmiş, geyik, geri” kelimelerinde yaşadığını belirtir (Korkmaz 2005: 209); Bununla birlikte, kapalı e sesi birçok ağız bölgesinde (Erzurum, Kars, Arpaçay köyleri, Urfa merkezi, Muğla, Malatya, Trabzon, Uşak, Kütahya, Kırşehir, Zonguldak, Tokat, Bartın, Rize, Karabük, Van Gölü çevresi ve Güneydoğu illeri ağzları) varlığı tespit edilmiş bir fonemdir (Sağır, 2008: 567). Aşağıda bu ağız bölgelerinden bazılarında gözlenen örnekler verilmiştir:

dé-, érkek, né, yé-, él olı (el oğlu), vb. (Uşak ili) (Gülsevin, 2002: 13).

kéçeçilih, béslí, béle, ağé, néçek, vb. (Urfa merkezi) (Özçelik, 1997: 13).

gét-, héç, béçara, véran, félan, şehir, dév, vb. (Kars ili) (Ercilasun, 1983: 51).

dé-, yér, kéz, vb. (Rize ili) (Günay, 1976: 41).

béş, bél, géç-, éş-, yé-, yél, béş, ét-, (Irak Türkmenleri) (Bayatlı, 1996: 337).

Uzun Ünlüler

19. yy'dan itibaren yapılan bazı çalışmalarla görülmüştür ki günümüzde, asli uzun ünlülerin Yakutça, Türkmence ve Halaççada düzenli bir şekilde bulunduğu, ayrıca Hive Özbekçesi ve Tatar Türkçesinin Nijniy Novgorod ağzında da geniş ölçüde korunduğu

ispatlanmıştır (Tekin, 1995: 39-43, 46-47, 50-53, 64-79). Bundan başka İran'daki bir Türk topluluğunun lehçesi olan Halaçça'da da uzun ünlülerin varlığı ortaya çıkarılmıştır (Ölmez, 1995: 19; Tekin, 1995: 79-85). İnceleme alanımıza giren Irak Türkmen ağızlarında da asli ünlü uzunluklarının birçok kelimedede varlığını sürdürdüğü pek çok örnekte gözlenebilmektedir. Bu husustaki bulgularımızı ilgili bölüme saklayarak Türkiye Türkçesi ağızlarındaki asli ünlü uzunluklarına dair aşağıda bazı bilgiler vermeye çalışacağız:

Türkiye Türkçesi ağızlarında uzun ünlülerin varlığından ilk kez bahseden Zeynep Korkmaz'dır. Korkmaz Denizli, Tavşanlı, Bandırma, Tavas, Dinar, Çivril bölgelerindeki inceleme gezisinde bazı kelimelerin, kişilerin idyolektlerini aşarak pek çok kimse tarafından uzun ünlülü telaffuz edildiğine dikkat çekmiş; ancak o zamanki şartların kısıtlılığı sebebiyle, ayrıntılı karşılaştırmalar yapamadığını ve elde ettiği örneklerin hangilerinin gerçekten ana Türkçedeki ve Türkmençe ile Yakutçadaki örneklerle benzerlik gösterdiğini tam olarak tespit edemediğini belirtir. Bununla birlikte, elde ettiği örneklerin bazılarını Türkmençe ve Yakutçadaki karşılıkları ile bir araya getirerek Ligeti'nin, Türkiye Türkçesi ağızlarında asli ünlü uzunluklarının hiç bulunmadığı tezinin yanlış olduğunu belirtir (Korkmaz, 1953: 197-203). Korkmaz'ın bu makalede üzerinde durduğu kelime sayısı 50'dir. T. Tekin, Korkmaz'ın bu kelimelerden yalnızca 10 tanesini isabetli şekilde uzun ünlülü olarak tespit ettiğini, yine de bu sayının 17'ye çıkarılabileceğini belirtir.³² Korkmaz'ın tespit ettiği ve T. Tekin'in, "Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler" çalışmasının sonundaki asli uzunluk taşıyan kelimeler listesinde yer alan bu kelimeler şunlardır: *ğāl* (Afy.-Dinar), *ğāndır-* (Den.-Çivril), *ğīz* (Man.-Alaşehir, Den.-Tavas), *ōl-* (Afy.-Dinar, Den.-Tavas), *ōn* (Den.-Tavas), *sōr-* (Den.-Tavas), *yōk* (Man.-Alaşehir), *bū* (Man.-Alaşehir), *vūr* (Afy.-Dinar), *bēš* (Den.-Çivril), *dē-* (Man.-Alaşehir, Soma; İzm.-Bergama; Den.-Tavas), *ēr-* (Den.-Tavas), *vēr-* (Kütahya, Uşak, Afy.-Dinar), *yī-* (Den.-Çivril), *bĀlme* (Afyon), *dĀn-* (Den.-Çivril, Tavas) (Tekin, 1995: 61-62).

Z. Korkmaz, "Nevşehir ve Yöresi Ağızları" çalışmasında ise bölgedeki ünlü uzunluklarının pek azının asli uzunluk taşıdığı olabileceğini (yo:h, yi:yoruh, yı:han-, yı:harhana, da:lgn); fakat daha ziyadesinin çeşitli ses hadiselerinden kaynaklandığını belirtir (Korkmaz, 1994a: 36-38). Ancak, Korkmaz'ın çeşitli ses olaylarına bağladığı uzun ünlülü örnekler arasında T. Tekin'in yukarıda anılan listesinde yer alan bazı uzun ünlülü

---

³² Talât Tekin, her ne kadar Z. Korkmaz'ın 17 kelimedeki asli uzunlukları isabetli şekilde tespit ettiğini bildirirse de kendisinin örneklemediği kelimelerin sayısı 16'dır.

kelimeler de yok değildir. Korkmaz'ın ses olaylarına bağladığı; fakat kökünde asli uzunluk bulunan birkaç kelime aşağıdaki tabloda karşılaştırmalı olarak verilmiştir:

Zeynep Korkmaz		Talât Tekin	
ağlaş- > ālaş-	(Korkmaz, 1994a: 38)	ıgla-	(Tekin, 1995: 175)
ağzına > āzına	(Korkmaz, 1994a: 38)	āgız	(Tekin, 1995: 171)
diye > dī	(Korkmaz, 1994a: 37)	tē-	(Tekin, 1995: 182)
tiñle- > diñne- > dīne-	(Korkmaz, 1994a: 37)	tīn-	(Tekin, 1995: 176)
yağ > yā	(Korkmaz, 1994a: 38)	yāğ	(Tekin, 1995: 175)

Korkmaz'ın yukarıda gösterdiğimiz beş kelimedeki ünlü uzamalarını belli ses olaylarına bağlaması bu kelimelerdeki asli ünlü uzunluklarının tarihî süreç içinde kısalması ile izah edilebilir. Başka bir deyişle, yukarıdaki kelimelerde zamanla kısalan asli uzunluklar, sonraları bazı ses olaylarıyla bu sefer tali (ikincil) uzamalar göstermişlerdir. Zira, Türk dilinde asli uzunlukların kısalması daha 11. yy'da başlamış olup bu gibi kelimeleri Kâşgarlı'nın da kısa ünlüyle kaydettiği görülmektedir (Erdem, 2008: 504).

Z. Korkmaz'ın "Nevşehir ve Yöresi Ağızları" çalışmasında asli uzunluk taşımış olabileceğini belirttiği *yē:rimiz*, *yo:h*, *yi:yoruh*, *yı:han-*, *yı:harhana*, *da:lğın* (Korkmaz, 1994a: 36) gibi kelimelerden de yalnızca *yōh* ve *yī-* örnekleri Talât Tekin'in yukarıda anılan listesinde yer almaktadır.

Z. Korkmaz "Bartın ve Yöresi Ağızları" çalışmasında da asli uzunluk taşıdığını belirttiği şu 17 kelimeye yer vermiştir (Korkmaz, 1994b: 11); ancak bunlardan yalnızca *vār* ve *yōk* kelimeleri Tekin'in yukarıda anılan listesinde yer almaktadır. Diğer kelimelerdeki uzunluklar ise asli değildir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında asli ünlü uzunlukları üzerinde duran bir başka Türkolog da O. Nedim Tuna'dır. Tuna'nın ağızlarda tespit ettiği asli uzunluk taşıyan kelimeler şunlardır: **āl-** (Sil.), **ālt** (Sil.), **āltın/āltun** (B. A. Ağz., Akç.), **ārkā** (Sil., İncekum), **āt-** (B. A. Ağz.), **vār** (Sil., Akç.), **vār-**, **bāşla-** (Sil.), **gāl-** (kal-, B. A. Ağz., Sil.), **gān-** (kan-, doy-, B. A. Ağz.), **sārı** (Sil.), **tānı-** (Sil.), **sāt-** (Sil.), **yārim** (Akç., Sil.), **yāt-** (B. A. Ağz., Sil.), **yāz-** (B. A. Ağz.), **bēş** (B. A. Ağz.), **ēr-** (yetiş-, ol-, B. A. Ağz.), **ēv** (B. A. Ağz.), **gēl-** (gel-, B. A. Ağz.), **bēn** (B. A. Ağz.), **nēy** (Sil.), **sēn** (B. A. Ağz.), **gīz** (kız, B. A. Ağz.), **bōz-** (B. A. Ağz.), **gōy-** (koy-, B. A. Ağz.), **gōyun** (koyun, Sil.), **gōrk-** (kor-, Sil.), **ōn** (B. A. Ağz.), **yōk** (B. A. Ağz.), **yōyul-** (ziyan ol-, Sil.), **gĀr-** (B. A. Ağz.), **gĀzet-** (B. A. Ağz.), **bū** (B. A. Ağz., Sil.), **būz/būs** (buz, Akç.), **gān** (B. A. Ağz.), **arā** (ara, Sil.), **arkā** (Akç., Sil.),

karā (Sil.), **neçē** (nice, Sil.), **öykē** (hiddet, Sil., İncekum), **āltī** (Sil.), **kārşıkı** (Sil.), **ārī** (öte taraf, Sil.) (Erdem, 2008: 507-508).

O. Nedim Tuna'nın vermiş olduğu bu listenin en dikkat çekici tarafı bilinenlerin aksine Türk dilindeki asli uzunlukların ilk heceyle sınırlı olmadığı, iç ve son seslerde de asli uzunluk bulunabileceğidir. Fakat Tuna, bu gibi uzunlukların asliliğinin ihtiyatla karşılanmasından yanadır (Tuna, 1960: 216).

Daha başka araştırmacılar da Türkiye Türkçesi ağızlarını incelerken bu ağızlardaki asli uzunluklara dair çeşitli bilgiler vermişlerdir. A. Bican Ercilasun, "Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi)" çalışmasında Kars Azerileri ve Terekemeleri arasında gözlediği bazı kelimelerin ilk hecesindeki geniş ünlülerin vurgulu söylenişini Türk dilinin genel vurgu eğilimine ters bularak bunların asli uzunluklar olabileceğini belirtir. Ercilasun'un asli uzun ünlü içerdiğini düşündüğü örnekler şunlardır: **āt**dı, **āy**ıldı, bēnim, **bĀl**üh, bārınaḥ, bāsıh, bāyıldı, **dād**ır (tadıyor), **dāğ**ın, **dāğ**ıtmasın, dālımızca, dānıyı < danayı, **dāş**ımasını, **dāy**ısı, dēgil, **dēl**i, dēlmişler, dēniz, dērin, ēgnindeydi, ēlimizin, ēriğ, ēvi, gāldı, gānına, **gār**ı, gāşdı, gēlif < gelip (gelmiş), **gēd**igine, gēlir, gēlin, **gēm**inin, gētirib, (Ġara) gōyunnu, mēim < benim, nēni, ōnu, ōrii < orayı, sālır, **sār**ı, sēniğ, **yān**ındaydı, **yāş**ım, **yōl**ım, yōrılıf < yorulup (yorulmuş) (Ercilasun, 1983: 58-59). Bu örneklerden eğik yazı ile gösterilenler Talāt Tekin'in ana Türkçede asli uzunluk taşıdığını belirttiği kelimelerdir (Tekin, 1995: 171-186).

Tuncer Gülensoy, "Kütahya ve Yöresi Ağızları" çalışmasında asli uzun ünlü taşıyan şu kelimeleri tespit etmiştir: **āba** (abla), **āna** (anla), **āyurd** (fark), **gārşı**, **sāc**, **yāka** (yıkı-), dē-, **dēy**- (değ-), **ēmet** (Emet), **ēn** (en), **iğ**, **ūrda**, **bōreg**, **dĀrt**, **gōzel**, **ōvlen** (öğleyin), **ū** (o), **tūrlü** (Gülensoy, 1988: 26).

Gürer Gülsevin de "Uşak İli Ağızları" çalışmasında, T. Tekin'in "Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler" eserinin sonundaki listede yer alan uzun ünlülü 14 kelime tespit etmiştir: **āç** (tok olmayan), **āb** (av), **tārın-** (darıl-), **kāl-**, **kāz** (hayvan), **bār** (var), **yān**, **yāz**, **yāzük** (günah), **ēb** (ev), **kēç** (geç), **kīz**, **tōl-**, **sōr-** (Gülsevin, 2002:16).

Dursun Erdem de Türkiye Türkçesi ağızlarındaki asli uzunluk meselesini ele alan çok geniş ve toparlayıcı makalesinde, bugüne dek yapılan çalışmalarda Anadolu ağızlarında asli uzunluk taşıyan yüzden fazla kelime tespit edilmiş olduğunu, bunların bir kısmının birden fazla yörede kullanılmasına karşılık bazılarının çok dar bir alanda, mesela bir köyde

kullanıldığını, Anadolu ağızlarındaki asli uzunlukların Türkmence ve Yakutçadaki gibi düzenli olmadığını belirtir (Erdem, 2008: 553).

Erdem ayrıca, Anadolu'da asli uzun ünlülerin tespit edilmiş olduğu alanlar hakkında da bilgi vererek asli uzun ünlülerin en fazla Batı Anadolu ağızlarında, Karadeniz bölgesi ve bilhassa batısı ile Orta Anadolu bölgelerinde gözlemlendiğini bildirir. Bunun yanı sıra Kars'a göç yoluyla gelen Terekeme ağızında da uzun ünlülerin bulunduğunu; Van, Bitlis, Muş gibi yörelerdeyse asli uzun ünlülerin nerdeyse hiç bulunmadığını kaydeder (Erdem, 2008: 553).

Erdem'in, Anadolu'daki asli uzun ünlülerle ilgili üzerinde durduğu bir husus da bu tür ünlülerin birer arkaik unsur olarak bu ağızlarda yaşamaya devam ettiğidir (Erdem, 2008: 509, 553).

Geniz N'si (ŋ):

Türk dilinin bütün tarihî devirlerinde görülen bir birleşik ünsüzdür. Kelimelerin iç ve son seslerinde yer alır. Bu fonemi Köktürk yazısında görmek mümkündür (User, 2006: 38). Daha sonra Türklerce kullanılan Uygur, Soğut ve Mani alfabelerinde de geniz n'si bir işaretle karşılanmıştır (Gabain, 1988: 10). Arap alfabesinde ise geniz n'si çeşitli şekillerde gösterilmiştir: ك, نك, ك.

Türkiye Türkçesi ağızlarının bazılarında geniz n'si ya korunmuş ya da *n, g, ğ, ğ, h, k, v, y, -ng-, m* gibi seslere dönüşmüştür. Geniz n'si bilhassa Batı Anadolu ağızlarında varlığını yöreden yöreye farklı şiddette olsa da devam ettirmektedir (Karahan, 1996: 19-20). Leyla Karahan Anadolu ağızlarını sınıflandırırken geniz n'sinin korunmasını veya kaybolmasını, ana ağız gruplarını belirleyen ölçütlerden biri olarak kabul etmiştir (Karahan, 1996: 19).

Geniz n'si Batı Anadolu ağızlarında oldukça hâkim bir ses olup k, k, g, ğ seslerinden önceki n sesini de etkileyerek onu genizlileştirmiştir: paŋğa, haŋğı, yaŋğın, vb. Hatta, bu bölge ağızlarında n > ŋ , g > ŋ ses değişimleri bile görülebilmektedir. Karahan bu durumu, bölgedeki genel eğilimin hazırladığı bir analogi hadisesi olarak belirtir (Karahan, 1996: 20).

Latin harflerine dayalı yeni yazı İstanbul ağzına dayandığından, İstanbul ağzı da diğer Rumeli ağızlarında olduğu gibi bu ünsüze yer verilmediğinden, geniz n'si günümüzde ağızlara hasrolunmuş ve arkaikleşmiştir. Aşağıda bu ağız bölgelerinden bazılarında gözlenen geniz n'sine dair örnekler verilmiştir: deŋize, yalaŋuz, beklinceŋ, geçemiyonŋ, aldınŋ,

onu η , getse η e, di η leme, vb. (Ereğli, Zonguldak, Devrek, Kurucaşile, Ulus, Eflani, Safranbolu, Karabük) (M. Eren, 1997: 34).³³ be η , be η iz, pı η ar, de η iz, di η ne-, so η , yi η -, a η na-, yazı η a-, eli η , tandırı η , aldı η ız, vb. (Nevşehir yöresi) (Korkmaz, 1994a: 71). bi η , de η iz, götüce η iz, otu η , seni η , yidi η , vb. (Uşak ili) (Gülsevin, 2002: 18).

Nevşehir ağzıyla ilgili yukarıdaki örnekleri vermeden önce Korkmaz, "... η sesi kelime köklerinde, ilgi hâli, ikinci şahıs iyelik ve fiillerin çekimli şekillerindeki ikinci şahıs eklerinde tıpkı eski Türkçedeki gibi devam etmektedir." (Korkmaz, 1994a: 71) diyerek bu şekillerin arkaikliğini dolaylı yoldan belirtmiş olur. Gülsevin de yukarıda verdiği örneklerden önce "Bu η seslerinin bazıları eski Türkçedeki η 'lerin devamıdır, bazıları ise (özellikle eklerde) bunlara örneksene yoluyla oluşan ikincil şekillerdir." (Gülsevin, 2002: 18) sözleriyle Uşak ili ağzındaki η sesinin arkaikliğini ifade etmiş olur.

Türkiye Türkçesi Ağzlarında Arkaik Şekil (Morfoloji) Unsurları

Bazı Zarf Fiil Örnekleri

Zarflar dilde anlatıma güç katan öğelerdir. Türkçede birçok isim soylu kelime zarf olarak kullanılabilceği gibi fiil köklerinden yararlanılarak da zarflar yapılmıştır. Yazı dili tabiatı gereği bir kısım zarf fiilleri şekil ve anlamca standartlaştırmıştır. Oysa ağzlarda büyük bir zarf fiil hazinesi de yöreden yöreye çeşitli örnekleriyle yaşamaya devam etmiştir.

-dIKLIğIn

Ali Akar'ın Kelkit Havzası'nda (Tokat, Sivas, Erzincan, Giresun ve Sivas'a bağlı Yıldız, Kargın ve Sarıyar köyleri) tespit ettiği **-dIKLIğIn** bir zarf fiil yapısıdır. Bu yapıyla "-dIğIndA", "-dIğI zaman", "-ır -maz" anlamları verilir: geldük-*lüyün*, sihişdurduh-*leyin*, dolaşduh-*leyin*, getdük-*leyin*, ... (Akar, 2011: 306). Akar, bu yörelerin çeşitli ağız çalışmalarından şu örnekleri aktarır:

Erkek evünün tapusu da gelin o gapıya get-*dükleyin* takulur. "Erkek evinin tapusu da gelin o kapiya gidince takılır." (Giresun). (Akar, 2011: 306).

Al-*dihliyin* atdım "alır almaz attım." (Erzurum) (Akar, 2011: 306).

³³ Örnekler verilirken, bölge ağzındaki geniz n'si dışında kalan ve özellik gösteren sesler transkripsiyonla gösterilmemiştir.

-Inca

Bu zarf fiil ağızlarda yalnızca zaman bildirmeyip sınırlama işlevi de üstlenerek fiille “-inceye kadar” anlamı da katar. Bu işlev tarihî Türk yazı dillerinde bulunmasına rağmen eski Anadolu Türkçesinden itibaren Anadolu sahasında zayıflamış ve Türkiye Türkçesi yazı dilinde ortadan tamamen kalkmıştır. Oysa Anadolu ve Rumeli ağızlarında ekin bu işlevi günümüzde de devam etmektedir. Uşak ağzından G. Gülsevin’in derlediği metinlerde ve Doğu Trakya ağızlarından Bülent Hünerli’nin verdiği örneklerde bu durum açıkça ortaya konmaktadır:

Vermedi haklarımı, öl-**ünce** (ölünceye kadar) yedi. (Uşak) (Gülsevin, 2002: 136).

Osan-**inca** (usanıncaya kadar) konuşmak (Uşak) (Gülsevin, 2002: 136).

Biraz süzdürülmüş yūrt, biraz salça, biraz tus, biraz da maya atıp koyulaş-**inca** (koyulaşıncaya kadar) yumruklarız (Havsa-Edirne) (Hünerli, 2010: 502).

... Kedime var-**inca** (varıncaya dek) keserler, dedi. (Kırklareli) (Hünerli, 2010: 502).

Ekin bu kullanım biçimi araştırma alanımız olan ITA’da da söz konusudur. Bu hususla ilgili bilgileri (Zarf Fiili Eklerinin İşlevlerinde Arkaiklik) bölümünde vereceğiz.

Hâl Ekinde Arkaik Kullanım

-DA

Eski Türkçede -DA bulunma hâli eki ayrılma hâlini ifade etmek için de kullanılır. Bu kullanım biçimini bugünkü Anadolu ağızlarında da bulmak mümkündür. Daha çok Doğu ve Kuzey Doğu Anadolu ağızlarında bu arkaik örneklere bolca rastlanır:

Dadalarımız Orta Asya’da (Orat Asya’dan) gelmişler (Baskil- Elaz.) (Buran, 1996: 201).

Elaziz’de (Elazığ’dan) getti Malatıyā (Keb.-Elaz.) (Buran, 1996: 201).

Bu adam doğruda doğru (doğrudan doğruya) yuharda çimerdi (Buran, 1996: 201).³⁴

³⁴ Örneklerde bütün transkripsiyon işaretleri gösterilmemiştir.

Fiil Çekim Ekinde Arkaik Kullanım

-GInAn

Eski Türkçede -ğıl /- gil biçiminde gözlenen ve emir teklik ikinci şahıs çekiminde kullanılan bu ek git gide genişleyerek -GInAn şeklini almıştır. Zamanla emir teklik ikinci şahıs çekiminden düşen bu ek bilhassa Azerbaycan sahası ağızlarında yakın zamanlara kadar hayatiyetini sürdürmüştür. Bu ekin etimolojisi ile ilgili çeşitli Türkologların farklı görüşler içeren aydınlatıcı yazıları vardır (Argunşah, 2008: 423-430; Sarıkaya, 2009: 145-157; Çiçek, 2014: 333-351). Biz inceleme konumuzun dışına çıkamamak için ekin TT ağızlarındaki örneklerini vermekle yetiniyoruz:

Ğızıl gülü deste deste der-*ginen*

Deriben de pünhanlara ser-*ginen*

Her ne vèrseñ öz elinle vèr-*ginen*

Yüz gadanı başdan sovar dèyeller (Çıldırılı Âşık Şenlik) (Sarıkaya, 2009: 150).

Söz konusu ek araştırma alanımız olan ITA'da da bulunmaktadır. Bu hususla ilgili bilgileri (Emir Kipinde Arkaiklik) bölümünde vereceğiz.

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Arkaik Kelime Unsurları

Ağızlarda kullanılan kelimeler yazı diline göre hem sayıca daha fazla hem de anlam ayrıntıları bakımından daha zengindir. Ancak ağızlardaki bu leksik-semantik çeşitliliğin yazı diline yansıtılması her zaman mümkün değildir. Çünkü çoğu zaman yazı dilleri de belli bir ağız üzerine kurulur, bu da diğer ağızlardaki kelimelerin yazıya geçirilmesini engeller. Türkiye Türkçesi yazı dilinin İstanbul ağızına dayandırılması buna bir örnektir.

Ağızlardaki kelime hazinesi ve buna bağlı olan anlam ayrıntılarından epeyce bir kısmı arkaik malzemedir. Uzun asırlar boyunca farklı boylar hâlinde varlığını sürdüren Türkler farklı coğrafyalarda az çok değişik mahallî unsurların da etkisiyle dildeki kelime hazinesini oluşturmuşlardır. Bu hazinenin bir kısmı zaman zaman yazıya da geçirilmiştir. Mesela, eski Türkçenin Uygur metinlerinde y ve n ağızı olmak üzere iki farklı ağız özelliğinin varlığından söz edilir. Onu takip eden çağlardaki metinlerde de buna benzer ağız-yazı dili ilişkisi örnekleri vardır. Ancak ağızlardaki söz varlığı daha çok sözlü

gelenekle bugünlere taşınabilmiştir ve şüphesiz ki Türk dilinin kelime hazinesinden çok önemli bir söz varlığı da bu süreçte kaybolup gitmiştir.

Ağızlardaki söz varlığımızın büyük bir hazinesi TDK tarafından Derleme Sözlüğü'nde toplanmıştır. Bu sözlük aslında, ağızlardaki söz varlığından yararlanarak yazı diline kelime kazandırma hamlelerinde kullanılmak üzere hazırlanmış olsa da günümüzde Türkoloji araştırmaları için, birçok kusurlarına rağmen, önemli bir kaynak niteliğindedir. Gün geçtikçe de bu sözlüğün kelime hazinesine çeşitli araştırmacılar tarafında katkılar sürmektedir.

Ağızlardaki arkaik leksik-semantik unsurlar dilimizin geçmişinin aydınlatılmasında önemli bir yere sahiptir. Ağızlardaki kelimeler sayesinde birçok etimoloji sorununu aydınlatmak mümkündür. Ayrıca kültür değişimleri sonucunda ortadan kalkan birçok nesnenin veya soyut kavramın karşılıklarına ağızlardaki bu malzemeyle ulaşmak mümkündür. Yukarıda da değinildiği gibi bu malzemenin birçoğu yazıya aktarılmadığından ve tarihî fonetiği ve morfolojiyi üzerinde taşıdığından arkaik niteliktedir.

Aşağıda, Ardanuç ağzından İ. Ethem Özkan'ın derlemiş olduğu bazı kelimelere göz atacak olursak; *anuḥ*, *bağarsuk*, *biçuḥ* gibi kelimeler tarihî dönemlerde olduğu gibi düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı ses dizilişi gösterdiğinden; *angla-*, *düngür*, *yangıl-*, *singir*, *yunk* (Özkan, 2007: 213-218) gibi kelimeler geniz n'sinin “n” ve “g” ünsüzlerine ayrışmasının ilk safhasını yansıttığından³⁵; *beg*, *ög-ey* örnekleri de Türkiye Türkçesi yazı dilinde “y” sesine dönüşen son sesteki “-g” ünsüzünü koruduklarından fonetik açıdan arkaik özellik arz eden kelimelerdir. Bunun yanı sıra, aynı yöreden derlenmiş *gul-agan* (güleğen “çok gülen”) gibi bir örnek de bugünkü yazı dilimizde fazlaca işlek olmayan bir ekle yapıldığından morfolojik bakımdan arkaiktir. *Adaş*, *ahtar-*, *bayah*, *edik*, *epek*, *gıcışma*, *haçan*, *kaşga*, vb. (Özkan, 2007: 213-218) örnekler de bu ağızdaki arkaik kelimelerdir. Bunların içinde, *çim-* (yıkan-, suya gir-), *neçe* (ne kadar, nice) (Özkan, 2007: 213-218) kelimeleri ise Ardanuç ağzında arkaik anlamlarıyla yaşayan kelimelerdir.

İkilemelerdeki Arkaik Kelime Örnekleri

ev *dam*: içinde yaşanılan yer, konut, barınaklar (Akyalçın, 2009: 265).

evik çabuk: acele, telaşla, ve çok çabuk bir biçimde (Akyalçın, 2009: 267).

³⁵ Sonraki safhalarda “n” ve “g” sesleri farklı ses değişimlerine uğramıştır.

ıvırıp kıvır-: hileye ve entrikaya başvurarak yapılması gerekeni yapmamaya, karşıdakini aldatmaya çalışmak, lafi dolaştırmak (Akyalçın, 2009: 355).

kıçın kıçın (git-): geri geri git- (Akyalçın, 2009: 404).

kıdım kıdım: az az, küçük bölümler hâlinde (Akyalçın, 2009: 404).

1.5.5. Verintilerde ve Geri Ödünçlemelerde Arkaiklik

Alıntılar ve verintiler dil ilişkilerinin karşılıklı iki yönünü oluşturur. Diller arasında kelime alışverişi çeşitli tarihî, coğrafi, dinî, sosyal ve kültürel ilişkilerle gerçekleşir. Son birkaç yüzyılda teknolojinin gelişmesi de diller arasındaki alışverişi ve bilhassa kelime geçişlerini arttırmıştır.

Diller arasında alışverişler daha çok kelime alanında yoğunlaşırsa da ses ve şekil alışverişleri de gözlenebilir (Demirci, 2014: 332-333; Karaağaç, 2013: 99-100). Hatta bazen bu tür alışverişler çok ilgi çekici görünümler de arz edebilir. Bunlardan biri geri ödünçlemelerdir. Diller arasında gözlenen bu ilişkide bir dilden diğerine geçen bir kelime veya herhangi bir dil unsuru sonradan kaynak dile yeniden alınır. Bu ilişkide verinti kelimeler alındıkları dilde ses, şekil veya anlam değişmelerine uğrayıp kaynak dilin konuşurları için artık tanınmaz hâle gelebilir. Bu durumda dillik bir ihtiyacı karşılamak üzere, o kelime bir bilgi alıntısıymış gibi kaynak dile yeniden alınır. Türkçeden Farsçaya geçip sonraları geri ödünçlenen “hātūn” (< **kātun**) kelimesi buna örnek olarak gösterilebilir. Bu durum bazen fono-semantik başkalaşmayı da beraberinde getirir: **kadın** (TT)-**hātun** (TT) (Kara, 2011: 118). Fono-semantik yönden başkalaşan iki unsurdan biri arkaik şekli muhafaza ederken diğeri dildeki modern (çağdaş) şekliyle yaşamaya devam eder. Kelimenin, ön sesinde gözlenen *ķ > ħ* sızıcılaşması, Farsçadaki bir gelişme olmakla beraber, ilk hecedeki uzun a ünlüsü kelimenin arkaik bir özelliğidir. Bugünkü TT yazı dilindeki “kadın” kelimesinde kısalmış olan bu ses Farsçada korunmuş, geri ödünçlemede de olduğu gibi alınmıştır. Kelimedeki uzun ünlünün korunmasında Farsçanın uzun ünlülerinin de etkisi yok değildir; ancak kelimenin; eski ve orta Türkçe kaynaklarında, ayrıca asli ünlü uzunluklarını düzenli bir şekilde koruyan Türkmen Türkçesinde uzun ünlülü olduğu bilinmektedir (Tekin, 1995: 173; Tekin (vd), 1995: 338; Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 693). Kelime Arapçada da bu biçimiyle (hātūn) kullanılır. Urducada ise ön sesteki ünsüz düşmüş; ama ilk hece ünlüsü olan a arkaik uzun karakterini korumuştur: ātun (Karaağaç, 2008: 356).

Söz konusu kelime de ayrıca ikinci hece ünlüsü de yuvarlak olup bugün de TT’de arkaik şekliyle yaşamaktadır.

Bu konuda diğer bir örnek de Arapçadan geri ödünçleme yoluyla alınmış *ibrik* kelimesidir. Kelime pek çok Doğu ve Batı diline (Farsça, Ermenice, Macarca, Bulgarca, Sırpça, İtalyanca, Arnavutça, Romence, Makedonca, Yunanca) de geçmiştir (Karaağaç, 2008: 381-382). Bununla birlikte, TT’nin genel sözlükleri bu kelimeyi alıntı olarak kaydetmiştir. Kelimenin, TDK Türkçe Sözlük, Doğan Büyük Türkçe Sözlük, Dil Derneği Türkçe Sözlük ve Ötüken Türkçe Sözlük’te Arapça alıntı olduğu, Misalli Büyük Türkçe Sözlük’te ve Nişanyan’ın Sözlüklerin Soyağacı’nda ise Farsça kökenli olup Arapçadan geçtiği kaydı vardır. Tuncer Gülensoy’un hazırlamış olduğu “Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü”ne ise bu kelime alınmamıştır.

Ziyat Akkoyunlu, kelimenin DLT’teki çeşitli kullanımlarındaki imlasını da göz önüne alarak “... ibrik, evirilmek suretiyle fonksiyonel hâle gelir. Bu sebeple kelime “evir-” fiilinden türetilmiş ve Türkçedeki ‘b > v’ değişiminden önce fiilin ‘ebir-’ biçiminden türetilen ‘ebirik’ biçimiyle Araplar tarafından kullanılmaya başlanmış olmalıdır. Kelimenin eski ses özellikleriyle korunmuş biçimi zamanla unutulduğu için Arapça zannedilmiştir.”, der ve kelimenin Türkçe kökenli olduğunu bildirir. Akkoyunlu kelimenin Arapça olmadığını ayrıca, Arapçada türevinin bulunmayışına da bağlar (Akkoyunlu, 2009: 1-4). Akkoyunlu’nun ayrıca, Kâşgarlı’dan naklettiği “Halil’in Kitâbu’l- ‘Ayn”ında yaptığı gibi, kullanılanla kullanılmayanı (kelimeler) birlikte kullanarak Türk dilleri ile Arapçanın iki yarış atı gibi başa baş koştuğunu bildirmek içimden geçirdi. O zaman o metot daha kapsamlı olurdu. Ancak bu şekilde yapışım daha doğrudur. Çünkü bunun algılanması daha kolaydır ve insanlar buna daha fazla rağbet gösterirler. Bundan dolayıdır ki özetlemek maksadıyla kullanılanları tespit ettim; kullanılmayanları da ihmal ettim.” satırlarından, o devirde (11. yy) “evirik” şeklinin yanı sıra “ebirik”in de bazı Türk boylarınca az da olsa kullanıldığını; ancak kelimenin iki varyantından “ebirik” şeklinin arkaikleşmeye başladığını anlıyoruz. Buna göre, TT yazı dilindeki ve çeşitli yabancı dillere geçen “ibrik”, DLT’teki yaygın biçime göre arkaiktir.

Clauson bu kelimeyi “evir-” şeklinde almış ve temel anlamının “to turn” (çevir-) olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972: 14). Ayrıca zarf olarak kullanılan “evre” (< evir-e < ebir-e) madde başının izahında kelimenin, Anonim Kur’an Tefsiri’nde, az da olsa “äbrä” şeklinin de kullanıldığını bildirmiştir. Borovkov ise “äbrä” karşılığında “yine, tekrar”

anlamalarını vermiş (Borovkov, 2002: 102), “äwrül-” karşılığında da “geriye dön-, çevril-” (Borovkov, 2002: 102) anlamlarını kaydetmiştir. Bu da kelimenin ilk şeklinin “ebir-” olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra, Uygurische Studien’de kelimenin edilgen şekli olan “ebril-” (dön-) iki yerde geçmektedir (Eraslan, 2012: 87) ki bu bulgu da kelimenin “ebir-” kökünden geldiğini ispatlamakta, dolayısıyla “ibrik” kelimesinin bir geri ödünçleme örneği olduğu anlaşılmaktadır.

Mehmet Ölmez ise “Çağataycadaki Eskiçil Öğeler Üzerine” başlığıyla kaleme aldığı ve Çağataycadaki arkaik unsurlardan bahsettiği makalesinde “adak” (ayak) ve “kudug” (kuyu) kelimelerinin, Moğolcadan geri ödünçleme yoluyla alındığı gerekçesiyle arkaik sayılmayacağını söyler (Ölmez, 2003: 140). Daha önce de söylediğimiz gibi, geri ödünçlemeler arkaikliğin oluşmasının başlıca sebeplerindendir. Başka bir dile verinti olarak giden bir kelime orada çeşitli değişiklikler geçirmiş olabileceği gibi asli şeklini (arkaik) korumuş ve geri ödünçleme sırasında arkaik şekiliyle yeniden dile kazandırılmış olabilir (Bkz. 1.5.1. Tarihî Türk Yazı Dillerinde Arkaiklik).

Yukarıda da ifade edildiği gibi, alıntılar ve verintiler yalnızca kelimelerden ibaret değildir. Diller arasında kelimeler kadar gramer şekilleri de alışverişe konu olabilmektedir. Mesela, Türkçenin yaygın isimden isim yapma eki (meslek yapım eki) olan -CI Farsçada ve Arapçanın Irak lehçesinde daima -çI biçiminde (Karaağaç, 2008: XIV- XV) olup ünsüzü, hem tonlu hem de tonsuz ünsüzlerden ve ünlüyle biten kelimelerden sonra, tıpkı eski Türkçede olduğu gibi, daima tonsuzdur:

Farsçadan Örnekler: agru-g-çi “hamal”, ahta-çi “seyis”, āhurç-çi “seyis”, ayak-çi “saki”, aş-çi, barut-çi, bārūt-çi, biti-k-çi “yazıcı, sekreter”, bular-gu-çi “bulunan eşyayı saklayan kişi”, cébe-çi “silahtar”, çap-çi “matbaacı”, çap-kun-çi “çapulcu”, tōšek-çi, elek-çi, kalpak-çi, kayık-çi, konuk-çi, su-çi, yalan-çi, yar-gu-çi “hâkim”, yol-çi, ... (Karaağaç, 2008: XIV-XV)

Arapçadan (Irak) Örnekler: döşeme-çi, aş-çi, kuşun-çi “döşemeci”, pençer-çi “lastikçi”, fiter-çi, kehve-çi, pençer-çi, torne-çi, fiter-çi, kaçah-çi... Ayrıca bazı aile ve sülale adlarında da bu eke rastlanır: Keçe-çi, Dāmir-çi/Dāmir-ci, Çādir-çi, Yāğ-ci, Deve-ci (Vasfi, 1974: 2-3).

Ekin ünsüzü TT yazı dilinde ç > c ses değişmesine uğramışsa da gerek inceleme alanımıza giren Irak Türkmen ağızlarında (Hürmüzlü, 2013: 38; Buluç, 2007: 290; Bayatlı,

1996: 372) gerek Azerbaycan Türkçesinde daima tonsuzdur. Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı çalışmasında ekin, eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemlerinde daima tonsuz ünsüzlü olduğunu (ünsüz benzeşmesine aykırı olduğunu), metinde “cim” harfiyle yazılmasının bunun aksini göstermediğini, Azerbaycan Türkçesinde bugün dahi ekin aynı şekilde yaşadığını bildirir (Ergin, 1991: 429-430). Yavuz Kartallıoğlu ve Hüseyin Yıldırım’ın birlikte hazırlamış oldukları, TLG’deki Azerbaycan Türkçesi bölümünde de ekin ünsüz uyumuna uymadığı kaydedilmiştir (TLG, 2012: 183-184). Mahmut Sarıkaya “Güney Azerbaycan” doktora tezinde ekin -cı, -ci / -çı, -çi, -çu,-çü şekillerinde olduğunu; Azerbaycan Türkçesinin bir özelliği olarak “sedasız ünsüzle biten kelimelerin sonuna sedalı, sedalı ünsüz ve ünlü ile biten kelimelerin sonuna sedasız şekli ile gelir.” açıklamasını yapmasına rağmen, verdiği örnekler arasında -cı/-ci şekline yer vermemiştir (Sarıkaya, 1998: 178). Ekin bu arkaik şeklinin, yukarıda anılan iki yabancı dilde de gözlenmesi bu dillerin Türkçeye temasının, bir arada yaşadıkları Azerbaycan lehçe sahasında gerçekleştiğini göstermektedir.

Farsçada, Türkçenin -çI isimden isim yapma ekiyle birlikte kalıplaşarak gerek fonetik gerek morfoloji gerek de anlam bakımlarından arkaik özelliklerini muhafaza etmiş kelimeler de dikkat çekmektedir: agru-**g**-çi “hamal”, **biti**-k-çi “yazıcı, sekreter”, bular-**gu**-çi “bulunan eşyayı saklayan kişi”, yar-**gu**-çi “hâkim”, **çap**-kun-çi “çapulcu”, **töş**-e-k-çi, **ayak**-çi “saki”, **keşik**-çi “nöbetçi asker”, **tuz**-**gu**-çi “hoş geldin deyip hediye veren”, **yasa**-k-çi “zabıta, bekçi”,... (Karaağaç, 2008: XIV-XV).

1.5.6. Alıntılarda Arkaiklik

Her ne kadar çalışmamızda arkaikliği Türkçe kökenli kelimelerde araştırma yolunu tutmuş olsak da “arkaik” terimini daha geniş bir kapsamda düşünecek olursak Türk diline yerleşmiş dil unsurlarında gözlenen birtakım özellikleri de bu bağlamda değerlendirmek bir ölçüde mümkündür. Mesela, Osmanlıca yazı dilinden kalan ve gerek günlük konuşmalarda gerekse herhangi bir metinde karşılaştığımız çeşitli kelimeler, terimler, özdeyişler, bazı kelimelerin bugüne göre farklı telaffuzları günümüz dili için “arkaik” kabul edilebilir. Mesela, “Rica ederim” ifadesindeki “rica” kelimesi yerine “reca” şeklinin kullanılması, bugün artık kullanımdan düşmüş “Bâde harabe’l-basra” deyimini, “Men dakika dukka” özdeyişi; “genel müdür” yerine “umum müdür” ifadesinin kullanılması, “müdür yardımcısı” yerine “müdür muavini” denmesi birer “arkaik kullanım”dır. Nitekim, Afad Qurbanov da

“nöker, bakkal, divanhane, medrese, mollahane, hıs, cütcü” gibi kelimeleri Azerbaycan Türkçesindeki bazı arkaikleşmiş kelimelerden sayar (Qurbanov, 2004: 455).

Türk dilindeki başlıca arkaiklik araştırma alanlarını böylece sıraladıktan sonra Türk dilinde fonetik (ses bilgisi) ile ilgili arkaiklik hakkında aşağıdaki bilgileri sunacağız:

1.5.7. Dil Devrimi Çalışmalarında Arkaiklik

Yazı dilimiz her ne kadar İstanbul ağzına dayalı olsa da, bilhassa Dil Devrimi sırasında yazı diline pek çok kelime eklenmiş; böylece Türkiye Türkçesi yazı dilinin söz varlığı epeyce genişlemiştir. Dil Devrimi sırasında bir taraftan ölü kelimeler dile yeniden katılarak arkaik birer leksik unsur hâline getirilmiş, bir taraftan da işlek eklerle bazen de işlek olmayan veya Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş, hatta farklı Türk lehçelerinden devşirilen eklerle yeni yeni kelimeler türetilmiş; böylece “arkaik ekler” kullanıma sunularak yazı dilimiz genişletilmiş ve bütün bunlar zamanla Türkiye Türkçesi sözlüğünde yer bulmuştur. Denebilir ki yeni bir dil oluşturmaya yönelik Dil Devrimi, âdeta bir arkaizm hareketidir. Bu arkaiklik eğilimi zamanla Türkiye Türkçesinde yer etmiş; böylece Türkiye Türkçesi yazı dili, kaynağındaki İstanbul ağzına göre daha fazla arkaik malzeme içerir olmuştur. Bu devirde, kökeninin Türkçe olup olmadığına, türetme kurallarına uyup uymadığına bakılmaksızın dile kazandırılan arkaik kelimelerden birkaçı şunlardır: *us* “akıl”, *oy*, *tüm*, *tükel*, *ivedi* “acele, acil”, *öykün* “taklit et-”, *armağan*, *bay*, *Tanrı*, *tamu* “cehennem”, *uçmak* “cennet”, *tanık* “şahit”, *buyruk* “emir”, *uçak*, *tap-* “ibadet et-”, *ast* “alt”, *özge* “başka”, *ulus* “millet”, *söylev* “nutuk”, *yır* “türkü, şiir”, *yeti* “meleke”, *yetenek* “kabiliyet”, *tümce* “cümle”, vb. Bunun yanında, yazarların bazı kelimeleri arkaik biçimleriyle kullandıkları örnekler de vardır: *altun*, *içün*, *kaygu*, vb.

Dil Devrimi sırasında, kelime türetmek için kullanılan arkaik eklerden bazıları ve onlarla türetilen kelime örnekleri de aşağıda sunulmuştur:

-Ay

Bu ek Dil Devrimi sırasında canlandırılmış eklerden biridir. Ekin tarihî Türk yazı dillerindeki görünümü şöyledir:

Bu eke en erken Kıpçak Türkçesiyle yazılmış metinlerde o da sınırlı sayıdaki örnekte rastlanmaktadır: *il-ey* (ön), *kart-ay* (ihtiyar) (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 324). *İl-ey* kelimesi Çağatay Türkçesinde de kaydedilmiştir (Argunşah, 2014: 102). Eski Anadolu

Türkçesi metinlerinde ise bu eke hiç rastlanmamaktadır. Ekin tarihî Türk yazı dillerinde bu derece az kullanılmış olması onun, Türkçenin bir eki olmadığı şüphesini uyandırmaktadır.

Aslında, isimden isim yapma eki olmasına rağmen hem isimler hem de fiiller üzerine getirilerek bununla, Dil Devrimi sürecinde Türkiye Türkçesi yazı dilinde pek çok kelime türetilmiştir: *yüz-ey*, *dik-ey*, *bük-ey*, *gün-ey*, *kuz-ey*, *o-n-ay*, *yat-ay*, *yap-ay*, *eş-ey*, *ada-y*, *düz-ey*, vb.

-GA/-KA

İstanbul ağzında yalnızca “süpürge”, “kavurga” ve “yonga” gibi kelimelerde gözlediğimiz bu ek Dil Devrimi sırasında en çok başvurulan yapım eklerinden biri olmuştur. Ekin ilk sesi tarihî Türk lehçelerinde tonludur.³⁶ Tonsuz şekil Dil Devrimi sırasında ünsüz benzeşmesi gereğince ortaya çıkarılmıştır. Eski Anadolu Türkçesindeki örneklerini veren yazarlar Gülsevin ve Boz, ekin bu devirde hem isimlere hem de fiillere getirildiğini de kaydetmektedirler (Gülsevin-Boz, 2010: 106).

Eke Orhun Abideleri’nde birkaç kelimedede rastlamak mümkündür: *bil-ge* (akıllı), *kıs-ga* (kısa), **tam-ga* (damga) (Tekin, 2016: 87). Karahanlı Türkçesinde ise Orhun Abideleri’ndekilerden başka *köl-i-ge* (gölge), *ö-ge* (akıllı), *til-ge* (dilim), *yori-ga* (yürüyen) kelimeleri de vardır (Hacıeminoğlu, 1996: 19). Harezmi Türk yazı dilinde de Orhun Abideleri’nde gözlenen örneklerin yanında sadece “sipürt-ge”ye rastlanır. Kıpçak Türkçesi eserlerinde ise *baş-ka*, *bir-ge* (beraber), *kurt-ka* (kurt-ka), *öz-ge* (başka), *tiz-ge* (çorap bağı) örnekleri ekin bu sahadaki işlerliğine tanıklık edecek orandadır. Söz konusu ek eski Anadolu Türkçesinde de şu birkaç örnekte gözlenir: *dal-ka* (dalga), *bil-ge* (bilgin), *yor-ga* (rahvan) (Gülsevin-Boz, 2010: 106).

Dil Devrimi sırasında bu ekle yapılan kelimelerden bazıları şunlardır: *bildir-ge*, *böl-ge*, *göster-ge*, *yöner-ge*, *sömür-ge*, *öner-ge*, vb. Bu ek de aslında fiilden isim yapma eki olmasına rağmen, isimler üzerine de getirilmiş ve birçok galat oluşturulmuştur: *genel-ge*, *im-ge*, *omur-ga*, *öz-ge*, vb. (Karaağaç, 2012: 291).

³⁶ Ekin tonsuz şekillerine Harezmi ve Kıpçak sahası eserlerinde nadiren rastlanır.

-L

Tarihî Türk yazı dillerinde biri isimden isim, diğeri fiilden isim yapma eki olan iki ayrı -l ekine rastlanmaktadır. Tarihî Türk yazı dillerine ait gramer kaynaklarında isimden isim yapma işlevi taşıyan -l eki “yaşıl” ve “kızıl” kelimeleriyle örneklenmiştir. Fiilden isim yapma işlevi taşıyan diğeri -l eki ise eski Türkçede “inal (bir unvan), kısıl (boğaz, vadi), tükel (hep, bütün), osal (ihmkâr)”(Gabain 1988: 53); Kıpçak Türkçesinde “osal, tükel” (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 328); Çağtay Türkçesinde “osal, tükel, soyurgical (bahşiş, ikram, nimet), yasal (asker safı)” (Argunşah, 2015: 110) eski Anadolu Türkçesinde ise “dükel” (Gülşevin-Boz, 2010: 108) örnekleriyle kaydedilmiştir.

N. Hacıeminoğlu fiilden isim yapan -l ekinin eski Türkçede çok işlek bir ek olduğunu belirtir ve birçok kelimenin bu ekle yapıldığını, etimoloji bilgileriyle ortaya koyar. Onun -l ekiyle yapıldığını belirttiği kelimeler şunlardır: a-l (hile), i-l (devlet), u-l (temel, esas), ka-l (yaşlı adam), ta-l (dal, şube), ti-l (dil), ko-l (kol), to-l (bütün, hep), yo-l (yol), kö-l (göl), tö-l (döl, tohum), ku-l (kul, köle), yu-l (kaynak), amul (sakin), aşı-l (hep, bütün, çok), ogu-l (çocuk), üki-l (çok), kışı-l (dere, vadi, dar boğaz), muşu-l (şaşkın), tüke-l (hep, bütün), targı-l (< tar-ı-g-ı-l) (dağılmış, karışmış, alaca), ü-l (pay) (Hacıeminoğlu, 1996: 22-25).

Dil Devrimi sırasında da bu ekle hem isim hem de fiil köklerine bu ek getirilerek bazı kelimeler yapılmıştır: *özgü-l, oku-l, ışı-l, adı-l, teki-l, çoğu-l, nite-l, nice-l, teki-l, çoğu-l*, vb.

Geçmişte, yeni bir dil oluşturmak için eski şekillere sarılan dil heveslileri, Dil Devrimi sırasında, ekin hangi dile ait olduğuna dahi bakmaksızın onunla yeni yeni kelimeler yapmışlardır. Yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere, arkaiklik dilde, kullanıcıların müdahalesi ile de ikame edilebilmektedir. Bu tutum yalnızca yeni yeni kelimeleri dile katmakla sınırlı olmayıp edebiyatı da kapsayacak şekilde geniş bir alana yayılır. Bir başka deyişle bazı edebî akımları veya edebiyatçıların üslubunu etkileyecek seviyede olabilir. Mesela, bir şiirde veya düz yazı metninde yazar etkileyici ve dikkat çekici bir anlatıma ulaşmak için arkaik dil unsurları kullanma yolunu tercih edebilir. Kerküklü şair Nazım Refik Koçak’ın “Yurdumun Derdi” şiirinden alınan aşağıdaki mısralarda arkaik kelimelerin şiir metnine nasıl serpiştirildiği görülmektedir. Türk milliyetçiliği duygusunun ağır bastığı metinde şair, Dil Devrimi’nin etkisinde kalarak metnine öz Türkçe (arkaik) kelimeler serpiştirmiştir:

“Yurdum Kerkük *avulum* Türk *başbuğ*um Kemal Paşa.”

(...)

“Bir paçavra bağlamışlar *yağ*ların yalancı.”

(...)

“Gel gör nasıl bu güzel yurt *yağ*ların elinde.”

(...)

“Ne olurdu yüce *Tanrı*’m kavuştursan bir daha

Yumduktan gözlerimi çok sevdiğim bayrağa.”

(...)

“Artık yetiş kurtar bizi Anadolu yiğidi

Al başına Kemâl’ini sür *tamuya* bu iti.”

(...)

“Geçmiş günler bu yurt *içre* hep biz idik efendi

Şimdi bizim *buyruğ*umuz geçmez olmuş burada.” (Saatçi-Vahidoğlu, 1997: 425)³⁷

---

³⁷ Şiir metninin tamamı da aynı kaynakta görülebilir.

2. BÖLÜM

2. İNCELEME

Tezimizin teorik çerçevesini tamamladıktan sonra bu bölümde İTA'daki fonetik, morfoloji ve kelime-anlam alanlarındaki arkaik unsurlar incelenecektir.

2.1. Fonetik (Ses Bilgisi) ve Fonem

Arkaik unsurların sıklıkla görüldüğü dil alanlarından biri fonetiktir. Bu yüzden biz de öncelikle fonetik ve buna bağlı olan “fonem” kavramlarını çeşitli kaynaklardan taramayı, bu kavramın hangi terimlerle karşılandığını ve nasıl tanımlandığını ortaya koymayı gerekli gördük. Aşağıda, “fonetik” ve “fonem” kavramlarıyla ilgili çeşitli tanımlar verilmiştir:

Günay Karaağaç “fonetik” kavramı karşılığında **ses bilimi** (phonetics, phonemics, general phonetics) terimini kullanır ve bu kavramı şu şekilde tanımlar: *Genel ses bilgisidir. İnsanın ses organları ve insan dili seslerinin nitelikleri ve dillerin özel ses bilgileri arasındaki ortaklaşalıklar üzerinde çalışmalar yapar. Genel ses bilgisi ve özel ses bilgisi olmak üzere ikiye ayrılır* (Karaağaç, 2013: 660).

Karaağaç “fonem” için de **ses birimi** (phonem, phonematic unit) terimini kaydederek, *ayırıcı olmayan ve bütünleyici dağılımda veya ses benzerliği ilişkisi içinde bulunan sesler dizisi ses birimini oluşturur* (Karaağaç, 2013: 660).

Kâmile İmer vd. de “fonetik” için sesbilgisi (phonetics) terimini kullanarak, *insan dilinin seslerini, işlevlerini ve iletişim açısından taşıdıkları özellikleri göz önünde bulundurmaksızın, salt fiziksel yönleriyle inceleyen dal. Sesleri betimler, sınıflar ve çeviriyazı yöntemleri geliştirir* (İmer vd., 2011, 225-226) tanımını ortaya koyar.

İmer vd.nin “sesbirim” (foneme) olarak karşıladığı “fonem” için verdiği tanım da şöyledir: *Bir dilin ses dizgesinin en küçük birimi, anlam ayırt edici soyut birim. Sesbirimlerin gerçekleşmesine “ses” ya da “sesbirimcik” denir* (İmer vd., 2011, 227).

Süer Eker ise “fonetik” için “ses bilgisi” terimini benimser ve şu tanımları yapar: *Konuşma seslerinin özelliklerini, türlerini, sözcüklerdeki sıralanışlarını; görevleri ve uğradıkları değişmeler açısından araştıran, sınıflandıran ve herhangi bir kurama dayalı*

olmayan, genellikle fiziksel yönleri ağır basan dil bilgisi dalına “ses bilgisi” denir (Eker, 2002: 177).

Eker “ses birim” (fonem)ni ise, *ses birim (fonem), konuşmada organların belirli hareketleri ile oluşan ve belli biçimde sıralanarak aynı dili konuşanlar arasında bir kavramın ifadesi için kullanılan sözcükleri oluşturan anlam ayırt edici sestir* (Eker, 2002: 187) tanımıyla açıklar.

Zeynep Korkmaz ise “ses bilgisi” (Alm. phonetik, Lautlehre; Fr. phonétique; İng. phonetics; Osm. savtiyat)ni, *bir dilin seslerini, oluşumları, boğumlanma özellikleri, kelimelerdeki sıralanışları, yüklendikleri görevler ve uğradıkları çeşitli değişmeler açısından inceleyen gramer dalı* (Korkmaz, 1992: 128) şeklinde tanımlar.

Korkmaz, “ses birimi” (Alm. Phonem, Laut; Fr. phonème; İng. phoneme) için de şu tanımı getirir: *Konuşma organının belirli hareketleriyle meydana gelen ve belli bir biçimde sıralanarak aynı dili konuşanlar arasında bir kavramın ifadesi için kullanılan kelimeleri oluşturan anlam ayırt edici ses* (Korkmaz, 1992: 129).

Mehmet Hengirmen de bu kavramlardan “sesbilgisi” (İng. phonetic; Alm. phonetik, Lautlehre; Fr. phonétique)ne karşılık, *sesleri, belirli bir dille sınırlı kalmadan onları anlam, görev bağlam gibi olgulardan soyutlanmış olarak, yalnızca sesletilmeye ve algılanmaya yönelik olarak inceleyen dilbilim dalı* (Hengirmen, 1999: 315) tanımını yapar.

Hengirmen “sesbirim” (İng. phoneme; Alm. phonem; Fr. phonème)i de şu şekilde tanımlar: *Sözcüklerin ses yapısında anlam ayırt edici en küçük birim* (Hengirmen, 1999: 316).

Fonetik (Ses Bilgisi) Terimiyle İlgili Tanımların Topluca Değerlendirilmesi

Ses bilgisi ile ilgili tanımlarda araştırmacılar, İngilizcedeki “phonetic, phonetics, vb.” terimlerin karşılığı olarak Karaağaç hariç, “ses bilgisi” terimini tercih etmişlerdir. “Bilim” teriminin kapsayıcılığı ve çok yönlülüğü göz önüne alındığında, bizce de “ses bilgisi” teriminin tercih edilmesi isabetlidir.

Bunun yanında, Hengirmen, İmer vd. ve Eker gibi araştırmacılar tanımlarında ses bilgisinin fiziksel bir yaklaşımla elde edilen bilgi olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu da “ses” in anlam, bağlam, iletişim gibi hususlardan bağımsız ele alınması gereken bir kavram

olduğu düşüncesini beraberinde getirmektedir. Bu açıdan bakılınca da tanımların büyük ölçüde bir tutarlılık arz ettiği gözlenmektedir.

Ses bilgisi tanımlarındaki ortak bir nokta da ses bilgisinin bütün diller için geçerli bir bilgi olduğu konusunun vurgulanmasıdır. Bunu Karaağaç, “genel ses bilgisi”; İmer vd., “insan dilinin sesleri”; Eker “konuşma sesleri”; Korkmaz “bir dilin sesleri” Hengirmen ise “belirli bir dille sınırlı kalmadan...” ifadeleriyle anlatmışlardır. Bizce, tanımların hepsinin ihmal etmediği husus budur ve bu konu tanımların özünü oluşturmaktadır.

Bunun yanı sıra tanımların hemen hepsinde ses bilgisinin, seslerin ortaya çıkış tarzı ve sınıflandırılması ile ilgili bilgileri de kapsadığı belirtilmiştir. Bunu en açık ve net bir biçimde ifade eden tanım da Korkmaz’ın tanımıdır. Korkmaz tanımında bu hususu, “sesletilme” ifadesiyle ortaya koyarken; Karaağaç “seslerinin nitelikleri”, İmer vd. “sesleri betimler”, Eker “seslerin türleri” ifadeleriyle belirtmişlerdir.

Tanımların bir kısmında, üzerinde durulan bir konu da ses bilgisinin bir araştırma dalı olduğudur. Bunlardan, Eker ve Korkmaz ses bilgisinin bir dil bilgisi (gramer) dalı olduğunu, Hengirmen ise bunun bir dilbilim dalı olduğunu belirtmiştir. Dil bilimi ile ilgili çalışmalar dil bilgisi birikiminin üzerine oturtulduğundan, seslerin de dilin temel birimleri olduğu gerçeği göz önünde bulundurularak, ses bilgisinin öncelikle bir dil bilgisi dalı olarak ele alınabileceği; ancak ses bilgisinin, dil biliminin çalışma alanından uzak bir araştırma alanı olmadığı da söylenebilir. Nitekim, Karaağaç’ın tanımında diller arasındaki ses bilgilerinin karşılaştırmasına yönelik çalışmaların da ses bilgisi kavramı içinde değerlendirilmiş olması; bu iki alanın iç içe olduğunu gösterir. Nitekim, iki dil arasında dil bilimi açısından bir ses bilgisi karşılaştırması yapabilmek için ilk başvurulacak kaynaklar o dillerin gramerleri olacaktır. Dolayısıyla, tanımlardaki gibi keskin bir ayırım yapmanın pek de kolay olmadığı söylenebilir.

Kâmile İmer vd.nin tanımında ise ses bilgisinin yalnızca bir “dal” olduğu belirtilmiştir. Bu tutumuyla araştırmacının, ses bilgisini herhangi bir tarafa (gramer-dil bilimi) ait olarak düşünmeyip yalnızca bir bilimsel çalışma alanı olarak gördüğü düşünülebilir. Fakat başka bir açıdan bakıldığında tanımın bir eksiklik taşıdığı söylenebilir.

Fonem (Ses Birimi, Sesbirim) İle İlgili Tanımların Topluca Değerlendirilmesi

Batı dillerindeki “fonem” kavramı karşılığında kullanılan “ses birimi” terimi Karaağaç hariç diğer bütün araştırmacıların tanımında “anlam ayırt edicilik” özelliğiyle tanımlanmıştır.

Karaağaç’ı diğer araştırmacılardan ayıran husus ise şöyle izah edilebilir: Ona göre, ses biriminin anlam ayırt edicilik özelliği ancak bir asıl ve bağımsız biçim birimindeki işleviyle ortaya çıkar (Karaağaç, 2013: 261, 660-661). Buna “dil” kelimesindeki /-l/ ile “dış” kelimesindeki /-ş/ örnek verilebilir. Söz konusu iki kelimenin sonundaki ses birimlerinden her biri bir bütünlük içindeki kelimeye farklı anlamlar kazandırmaktadır. Karaağaç’ın bu yaklaşımı bize “fonem teorisi”ni hatırlatmaktadır. Bu teoriye göre dilde bir üst birimi oluşturan her alt birimin, o üst birimdeki anlamın oluşmasına katkısı vardır (Demirci, 2014: 69-73). Karaağaç’ın bu yaklaşımı diğer araştırmacılarınkine göre dil bilimindeki birtakım gelişmeleri ve birikimleri göz önünde bulundurmuş olması bakımından dikkat çekicidir.

Tanımları böylece değerlendirdikten sonra fonetik ile arkaiklik arasındaki ilişki üzerinde durabiliriz. Ancak önce ünlülerin dildeki değişme süreçleriyle arkaiklik arasındaki ilişkiye dair bazı hususları hatırlatmayı uygun buluyoruz:

2.1.1. Dilde Değişme ve Ünlüler

Ses birimleri, tabii ve sosyal çevredeki değişmeler, yabancı dillerin etkisi ve daha başka birtakım etkenlerle dildeki diğer bütün unsurlar gibi değişmeye açıktır (Karaağaç, 2013: 299-304). Ancak ses değişimleri dilin çeşitli lehçe ve ağızlarında aynı anda ve aynı ölçüde gerçekleşmez. Bazı sesler belli bir lehçe veya ağızda diğerlerine göre daha uzun süre varlığını koruyabilir. Mesela, birçok lehçe ve ağızda kısalmış olan asli uzun ünlüler Yakutça ve Türkmencede korunmuştur. Kısacası, bazı ünlüler dilin bünyesinde genelleşen ses değişmelerine rağmen tarihî şeklini korumuş olabilir. İşte, bu gibi fonemler arkaikleşmiştir, diyebiliriz. Aşağıda ünlülerin arkaikleşmesinde ne gibi etkenlerin rol oynadığı gösterilmeye çalışılmıştır:

2.1.2. Ünlülerin Arkaikleşmesindeki Bazı Etkenler

Ünlünün Asli Niteliğinin (Düzlük, Yuvarlaklık, Genişlik, Darlık, Kalınlık, İncelik) Korunmasıyla Oluşan Arkaiklik:

Tarihî gelişme süreci içinde, Türk dilinin ünlü varlığındaki değişimler kalınlık-incecik, düzlük-yuvarlaklık ve genişlik-darlık bakımlarından gerçekleşmiştir. Bu türlü değişimler belli bir lehçe veya ağızda, hatta yazı dilinde gerçekleşirken genelleşir ve o dil formunda karakteristik hâle gelir. İşte, bu türlü değişimlerin tabiileştiği bir dil formunda tarihî (asli) özelliğini koruyan fonemler arkaikleşir.

Türk dilinin ilk kayıtlarında “almıla” şeklinde tespit edilen meyve adı zamanla TT yazı dilinde “elma” şekline dönüşürken bir ünlü incilmesi hadisesi gerçekleşmiştir. Oysa TT'nin çeşitli ağızlarındaki *alma* şekli bu değişmeye paralel bir seyir takip etmediğinden asli şeklini korumuş ve yazı diline göre arkaikleşmiştir.

Öte taraftan Türk dilinin ilk kayıtlarında “bedük” şeklinde rastlanan kelimenin ilk hecesindeki düz ünlü zamanla çeşitli lehçe ve ağızlarda yuvarlaklaşma eğilimi gösterirken ITA'da ilk hecesindeki düz ünlüyü muhafaza ederek *beyük* biçiminde kullanılmaya devam edilmektedir ki bu da TT yazı diliyle karşılaştırıldığında bir arkaikleşmedir.

Fono-Semantik Ayrışmayla Oluşan Arkaiklik

Aynı kökten gelen, iki veya daha fazla kelimedede görülen ses ve anlam farklılaşmasına fono-semantik ayrışma denir (Kara, 2011: 21). Bu gibi bir dil hadisesinde kelime çiftlerinden biri asli şeklini korurken diğeri ondan ayrışır, yeni fonetik şekliyle ve kazandığı yeni anlamıyla dildeki yolculuğuna devam eder. Mesela, TT'de *bıç-* / *biç-* kelime çifti aynı kökten gelmelerine rağmen ilki kök hâlinde kullanılmayıp bazı türevlerde (bıçkı, bıçak, bıçkın) gözlenirken, diğeri hem kök olarak (biç-) hem de birçok türemiş kelimenin kökünde (biç-ki, biç-im) kullanılır (Kara, 2011: 52-53).

Uzun Ünlülerin Korunmasıyla Oluşan Arkaiklik

Bu husustaki bilgiler “Uzun Ünlülerin Arkaikliği” bölümünde verilecektir. Ancak birkaç cümleyle de olsa bu hususta, Yakutça ve Türkmencedeki asli uzunlukların, diğer lehçelerdeki kısalmaya rağmen uzunluklarını korumaları bu maddeye örnek olarak gösterilebilir.

Alfabeye Alınmayan Ünlünün Arkaikleşmesi

TT yazı dili İstanbul ağzına dayalı olmasına rağmen, İstanbul ağzındaki bütün sesleri yansıttığı söylenemez. Bunlardan biri de kapalı e sesidir (Yalçınar, 2002: 723)³⁸. Bu sesin 20. yüzyılın başlarına kadar, İstanbulluların dilinde yaşatılmış olduğu söylenebilir. Ancak alfabe oluşturulurken bu sese yer verilmemiş, bu yüzden bugün için kapalı e sesi TT’nde artık arkaik bir fonem olarak yer almıştır

Ünlülerin arkaikleşmesine yol açan etkenleri sıraladıktan sonra, ITA’daki arkaik ünlüleri inceleyeceğiz.

2.1.3. ITA’da Ünlüler ve Arkaiklik

ITA’daki ünlü varlığından tezimizin “**Irak Türkmen Ağzlarına Toplu Bir Bakış**” bölümünde bahsetmiştik. Burada aynı konuyu tekrarlamayacağız. Ancak her bir ünlünün ITA’daki arkaik kullanım özelliklerinden söz edeceğiz. ITA’da pek çok ünlünün, kelimelerin bünyesinde arkaik biçimde yaşamaya devam ettiğini tespit etmiş bulunmaktayız. Aşağıda bu ünlülerin arkaikliğini göstermeye çalışacağız. Ancak ünlüleri tek tek incelemeden önce Türk dilindeki ve çalışma konumuz olan ITA’daki uzun ünlü varlığını ele alıp genişçe incelemeyi uygun gördük.

ITA’da Uzun Ünlüler ve Arkaiklik

Türk Dilinde Ünlü Uzunluğu ve Aslilik Meselesi

Uzun ünlüler Türkolojinin en çok ilgi çeken ve üzerinde en çok tartışılan konularından biridir. Türk dilinde uzun ünlülerin bulunup bulunmadığı konusu 1851’de Otto Böhtlingk’in *Über die Sprache der Jakuten* çalışmasıyla başlamış, bu konuda lehte ve aleyhte birçok görüşün dile getirildiği büyük bir literatür oluşmuştur. Biz, öncelikle çeşitli kaynaklarda “uzun ünlü” kavramının ne şekilde tanımlandığına dair bilgiler sunacak, sonra bu alandaki araştırmaların kısa bir tarihçesini verecek ve uzun ünlü varlığının ITA’daki durumunu inceleyerek bunları arkaiklik bağlamında değerlendireceğiz.

³⁸ Yazarın bu hususta verdiği örneklerin birçoğu /y/ ünsüzü yanındaki kapalı e sesleridir. Bu gibi örneklerdeki kapalılık /y/ ünsüzünün etkisiyle gerçekleşmiş olabilir. Ayrıca örneklerden bazıları alıntı kelimelerdir. Ancak bir örnekte (sévërim) kapalı e sesi net bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte, çeşitli yazarlar kapalı e sesinin İstanbul ağzındaki örneklerinin Latin harflerine geçişle birlikte kaybolduğu hususunu dile getirmişlerdir. Bu hususta Bkz. https://www.liseedebiyat.com/index.php?option=com_content&view=article&id=91:tuerkcenn-kaybolan-sesler-&catid=54:szn-cn-sectkclermz&Itemid=4

Uzun Ünlü ile İlgili Tanımlar

Uzun ünlüler çeşitli dil bilimi sözlüklerinde aşağıdaki gibi tanımlanmıştır:

Zeynep Korkmaz “uzun ünlü” ve “asli uzunluk” terimlerini şöyle tanımlamıştır:

Uzun Ünlü (Alm. Longvokal; Fr. Voyelle longue; İng. long vowel; Osm. Sait-i memdud):

Boğumlanma süresi normal bir ünlünün süresinden daha uzun olan, yahut normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlü (Korkmaz, 1992: 156).

Asli Uzunluk (Alm. Ursprüngliche Vokallänge; Fr. Les voyelle langue; long vowel): Herhangi bir ses değişmesinin ortaya çıkarmadığı, Türkçe kelimelerin kök hecelerinde Ana Türkçe devrinden beri aslında var olduğu kabul edilen ünlü uzunluğu (Korkmaz, 1992: 15).

Günay Karaağaç da aynı terimleri şu şekilde tanımlamıştır:

Uzun Ünlü (long vowel): Boğumlanma süresi normal bir ünlünün süresinden daha uzun olan, yahut normal uzunluktaki iki ünlünün boğumlanma süresini içine alan ünlü, uzun ünlüdür (Karaağaç, 2013: 822-825).

Asli Uzunluk (long vowel): Herhangi bir ses değişimine uğramadığı düşünülen, Türkçe sözlerin kök hecelerinde Ana Türkçe devrinden beri aslında var olduğu kabul edilen ünlü uzunluğu (Karaağaç, 2013: 160).

Kâmile İmer vd. yalnızca “uzun ünlü” teriminin tanımını kaydetmişlerdir:

Uzun Ünlü (long vowel): Çıkış süresi bir ünlünün süresinden daha uzun olan ünlü (İmer vd., 2013: 257).

Berke Vardar vd. ise hazırlamış oldukları sözlükte konuyla ilişkili şu iki terimin tanımını vermişlerdir:

Uzun (Alm. Lang, İng. Long, Fr. long): Karşılaştırıldığı öğelere oranla süre içinde daha çok yer kaplayan sesler için kullanılır (Vardar (vd), 1980: 150).

Uzun seslem (Alm. lange silbe, Fr. syllabe longue, İng. long syllable): Uzun ünlü kapsayan seslem. Örnek: mālî (Vardar vd, 1980: 150).

Mehmet Hengirmen de “uzun ünlü” terimini şöyle tanımlamıştır:

Uzun Ünlü (Alm. Longvokal; Fr. Voyelle longue; İng. long vowel): Söyleniş süresi uzun olan ünlü (Hengirmen, 1999: 375).

Tanımların Topluca Değerlendirilmesi

Berke Vardar vd. dışındaki diğer araştırmacılar “uzun ünlü” terimini kullanarak büyük ölçüde birlik sağlamışlardır. Ancak Karaağaç ve Korkmaz’ın tanımları diğerlerine göre daha açıklayıcıdır. Bu iki tanımda “uzun ünlü” kavramıyla yalnızca uzun ünlünün normal ünlülere göre süresinin fazlalığı değil, aynı zamanda onun “iki katı” olduğu bilgisi de verilerek bir ölçü de ortaya konmuştur. Buna karşılık İmer vd., Vardar vd. ve Hengirmen bu ayrıntıyı zikretmediklerinden onların tanımları daha yüzeysel kalmaktadır. Karaağaç ve Korkmaz aynı zamanda “asli uzunluk” terimini de eserlerinde tanımlayarak diğer araştırmacılara göre farklı bir tutum izleyerek konunun Türk dilindeki boyutunu da eserlerinde işlemiş bulunmaktadır. Bu da yaptıkları “uzun ünlü” tanımını daha da açıklayıcı kılmaktadır.

Uzun ünlülerle ilgili tanımlar verildikten sonra aşağıda, dünden bugüne Türkoloji literatüründe uzun ünlülerle ilgili çalışmalar hakkında bazı bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Türk Dilinde Uzun Ünlüler ve Uzun Ünlülerle İlgili Araştırmalar

Türk dilinde uzun ünlülerin varlığı meselesi Türkoloji sahasında çalışan bilim adamlarını bir buçuk asırdan beri meşgul etmiş bir konudur. Bu araştırmalarda bir yandan uzun ünlülerin metinlerde nasıl gösterildiği ve asli uzunluğun ne gibi kıstaslara dayandırılması gerektiği bir yandan da uzun ünlülerin menşei (kaynağı) enine boyuna tartışılmış, bu alanda kayda değer bir literatür doğmuştur.

Türk dilinde uzun ünlülerin varlığına ilk kez dikkat çeken, 1851 tarihli *Über die Sprache der Jakuten* çalışmasıyla Otto Böhtlingk olmuştur. Böhtlingk araştırmasını Yakutça ile Tatar Türkçesinin Nijniy Novgorod ağzı arasındaki karşılaştırmalara dayandırmış ve Yakutçadaki diftonglarla (ikiz ünlü) ele aldığı Tatar ağzındaki uzunlukların

denk düştüğünü görmüştür (Tekin, 1995: 10-11). Böhntlingk'in verdiği örneklerden bazıları şunlardır:

Tablo 2.1. Yakut Türkçesi-Tatar Türkçesi Diftong-Uzun Ünlü Denkliği

Yakut Türkçesi	Tatar Türkçesi (NN)
bies “beş”	bış
uot “ateş”	ōt
tuol- “dol-”	tōl-
suorgan “yorgan”	yōrgan
küöh “gök, mavi”	kūk
küöl “göl”	kūl
kiese “akşam”	kiç
Die- “de-”	tī-

Budenz de 1865 tarihli *Khivai Tatarsag* başlıklı eserinde, Hive Özbekçesinde de asli uzun ünlülerin bulunduğunu bildirmiştir. Budenz bu lehçeden örneklediği bazı kelimelerin Yakutçadaki denklerinin ya uzun ünlülü ya da diftonglu olduğunu görmüştür. Budenz'in verdiği örnekler şunlardır: kız, bōr “tebeşir” (Yak. T. buor), bōri “kurt”, tūz “tuz” (Yak. T. tūs), tūş “uyku, rüya”. Budenz ayrıca, bu lehçede “kān” ve “āt” kelimelerinin de fonemik uzunluk taşıdığını tespit etmiştir (Tekin, 1995: 11-12).

Ünlü bilim adamı Radloff ise Türk dilinde uzun ünlülerin asli olmadığını, bu gibi seslerin iki ünlü arasındaki ünsüzün kaybolması sonucunda oluştuğunu savunmuştur (Tekin, 1995: 12). Radloff'un bu teorisine Türkolojide “mekanik büzülme” denmiştir.

Karl Foy da *Türkische Vocalstudien* başlıklı makalesinde, Orhun Abideleri'nde, isim anlamındaki “āt” ile aç, acık- anlamlarındaki “āç” kelimelerinin ünlüyle yazıldığını, oysa hayvan olan “at” ve fiil olan “aç-” kelimelerininse ünlüsüz yazıldığını gözlemlemiş, ünlüyle yazılan bu kelimelerin Yakutçada da uzun ünlülü olduğunu; böylece bu kelimelerin abidelerde de uzun okunması gerektiğini savunmuştur (Tekin, 1995: 13).

Foy, bu yaklaşımını Arap harfli metinlere de uygulamış, Houtsma Sözlüğü'nde, ünlülerin daha ziyade harekelerle gösterildiğini; ancak elif, vav, ye harfleriyle yazılanların uzun ünlülü olması gerektiğini bildirmiş ve bu gibi kelimelerden bazılarının Yakutçadaki uzunluklara denk geldiğini gözlemlemiştir. Foy'un söz konusu sözlükte, bu tespitine dayanak teşkil edecek kelime sayısı sadece yedidir. Bunlar aşağıda gösterilmiştir:

(بارلو) “zengin”-(بار) “bār” / bār (Yak. T.) --- (بار) bar- “var-”/ bar- (Yak. T.)

(فاز) kāz (hayvan) / hās (Yak. T.) --- (فاز) kaz- / hās- (Yak. T.)

(فان) kān / ḥān (Yak. T.)

(طاش) tāṣ / tās (Yak. T.)

(بیر) bir / bîr (Yak. T.)

(بیل) bil / bîl “bel, vadi” (Yak. T.)

(چیک)-(چیکات) çik “çiğ” / sik, sikey “çiğ, nem, nemli” (Yak. T.)

K. Foy uzun ünlülerin Arap harfli diğer metinlerde de Türk dilindeki asli uzunluklara işaret ettiği düşüncesini daha başka bazı örneklerle de vurgulamış, bu örneklerin de gerçekten uzun ünlülü olduğu zamanla ortaya çıkmıştır (Tekin, 1995: 15). Harekeye göre Arapçadaki illet harflerinin ünlü uzunluğunu gösterdiğine dair iddiasında Foy yalnız da değildir. Nitekim, S. G. Clauson, DLT’de elif, vav, ye harfleriyle yazılan bütün kelimeleri, sözlüğünde uzun ünlülü okumuş ve öylece kaydetmiştir. R. Dankoff-J. Kelly de DLT’yi tercüme ederken, kelime sonundaki elif, vav, ye hariç, diğerlerini hep uzun okumuşlardır. Ancak, gerek Houtsma Sözlüğü’nde gerek diğer Arap harfli metinlerde böylesi bir yazım kuralının her zaman geçerli olmadığı anlaşılmıştır. Nitekim, Ercilasun- Akkoyunlu bu hususta, DLT’teki her elif, vav, ve y’nin uzunluk için kullanılmadığını, eserde, birçok kelimenin yazımında Uygur imlasının benimsendiğini, bu yüzden med harfleriyle yazılan birçok kelimenin uzun ünlülü olmadığını belirtmişlerdir. (Ercilasun- Akkoyunlu, 2015: Ixvi-Ixix; Ercilasun, 2008: 350). Öte taraftan, DLT’te de asli uzunlukların iki ünlüyle yazıldığı da gözlenmiştir. Mesela, Kâşgarlı, *aat* (isim) ve *aaç* (aç ol-) kelimelerini benzerlerinden iki ünlü yazımıyla ayırt etmiştir (Dilaçar, 1976: 267-268).

Türk dilinde uzun ünlülerin varlığını, dolayısıyla birçok kelimedede asliliğini çeşitli delilllerle ortaya koyan bilim adamlarından biri de K. Gronbech’dir. Gronbech bu konuda iki ayrı tespitte bulunmuştur. Bunlardan biri şudur: Osmanlıcada (Türkiye Türkçesi) tek heceli olup da sonunda tonsuz ünsüzler bulunduran kelimelere ünlüyle başlayan ekler geldiğinde bu kelimelerin sonundaki tonsuz ünsüzlerin tonlulaştığı ve bunların Yakutçadaki şekillerinin ya uzun ünlülü veya diftonglu olduğudur. Gronbech’in bu hususta verdiği örneklerden bazıları şunlardır:

Osm. (Türkiye Türkçesi)	Yakutça
Ad	āt
Ac	ās
süd	ūt
güd-	kūt-
güc	kūs
od	uot
yok	yuoeḥ
gök	küöḥ

Gronbech'in diğer tespiti de şudur: Yakutçadaki uzun ünlü veya diftonglu kelimeler Çuvaşçada kelime ortasında bir “-ıva-”ses grubuyla karşılanmaktadır. Gronbech'in verdiği örnekler şunlardır:

Yakutça	Çuvaşça
tūs “tuz”	tıvar
küöḥ “gök”	kıvak
tüört “dört”	tıvattı

Gronbech bir de Osmanlıcadaki “göz” kelimesinin Çuvaşçada “kıvak”, “göbek” kelimesinin de Çuvaşçada “kıvaba” olduğunu gözlemleyerek bunları Türk dilinde baştan beri asli uzunlukların bulunduğunu güçlendiren çok güçlü deliller olarak gösterecekken, bambaşka bir düşünceye kapılarak Çuvaşçada iç sesteki genişlemeyi asli kabul etmiş ve Osmanlıcadaki “göbek” ve “dört” kelimelerinin, aslında daha fazla heceli iken bir büzülme sonucunda bu şekilleri aldığını iddia etmiştir. Bu durumda Gronbech'e göre, Osm. “göbek” < “köbegek” veya “köbebek”, Osm. “dört” < “töbert” veya “tögert” gibi şekillerden gelmiştir (Tekin, 1995: 16-17).

Macar Türkolog Z. Gombocz da Macarcadaki eski Bulgar Türkçesi alıntılarını incelerken bu gibi kelimelerdeki ilk hece ünlülerinin uzun olduğunu bildirdikten sonra, bilhassa, “kép” ve “bér” kelimelerini Yakutçayla karşılaştırmış, bunların Yakutçadaki karşılıklarının “kieb” (şekil) ve “bier-” (ver-) olduğunu gözlemlemiştir; buradan hareketle bunların ana Türkçede uzun ünlü tasarlanması gerektiğini savunmuştur (Tekin, 1995: 17-18). Gombocz ayrıca, Macarcadaki “kék” kelimesinin de Yakutçada “küöḥ” ile karşılandığını, dolayısıyla bu kelimenin eski Bulgarca şeklinin “kök” olması gerektiğini bildirmiştir. Gombocz böylece Türk dilinde asli uzun ünlülerin varlığına dair yeni deliller sunmuştur.

N. Poppe, de Türk dilindeki uzun ünlüler konusuyla ilgilenmiş, Yakutçadaki “uot” şeklinin “*ot”, şekilden gelmiş olabileceğini, onun da “*owot” veya “*oğot” şekillerinden birine dayanabileceğini; ancak böyle bir şekle Türk dilinin hiçbir yerinde rastlanmadığını;

aynı değerlendirmenin Gronbech'in kurguladığı "töbert" şekli için de geçerli olduğunu; dolayısıyla Yakutçadaki uzun veya diftonglu şekillerden daha eski şekillere gidilemeyeceği için bunların asli uzunluklar olduğunu ve ana Türkçeye, hatta ilk Türkçeye ait olduğunu savunur (Tekin, 1995: 23).

1929 yılında, A. Aliyiv-K. Bööriyiv Türkmen Türkçesiyle ilgili ilk sözlük olan *Orısça-Türkmençe Sözlük* adlı eseri yayınladıklarında, bu Türk lehçesinde de asli uzunlukların düzenli bir şekilde varlığını sürdürdüğü anlaşılmıştır.

Asli ünlü uzunluğu konusunda Türkologların en çok üzerinde durduğu Türk lehçesi Yakutça iken Polivanov Türkmen Türkçesindeki uzunluklardan da yararlanarak ana Türkçede asli uzunlukların varlığını ispatlamaya yönelmiştir. Polivanov, Radloff'un Yakutçadaki uzunluklara diğer Türk lehçelerinde kısa ünlülerin denk geldiği, bu yüzden Yakutçadaki uzunlukların tali olduğu düşüncesini eleştirmiş, Radloff'un bu yanılığının ardında Türkmencedeki uzun ünlülü şekillerden haberdar olmamasını bildirmiştir. Sonra, görüşünü desteklemek için Türkmençe ile Yakutçadan seçtiği kelime çiftleri arasındaki denklikleri ortaya koyarak bunların asli olduğu ve ana Türkçeye dayandığı görüşünü iyice güçlendirmiştir Polivanov, görüşünü desteklemek için şu örnekleri vermiştir:

Yakut Türkçesi	Türkmen Türkçesi
tās "taş"	dāş (Trkm. daş "dış" kısa ünlülüdür.).
sās (< * yaz)	yāz (Trkm. yaz- kısa ünlülüdür.).
bār "var"	vār (Trkm. bar- kısa ünlülüdür.) (Tekin, 1995: 24).

Fin Türkolog Räsänen de Macarcadaki Türkçe alıntılardan uzun ünlülü olanları Yakutça ve Türkmençe ile karşılaştırarak bunların ana Türkçedeki uzun ünlülerin devamı olduğunu ortaya koymuştur. Räsänen görüşlerini desteklemek için kullandığı örneklerden birkaçı şunlardır:

Macarca	Türkmençe	Yakutça
bāy "gözbağcı"	bāğ "bağ", "gözbağcı"	bāy- "bağla-"
szān- "düşün-"	sān-a- "say-, addet-"	ā-ḥ- "say-"(?)
kēş-ik "kal-, gecik-" ve kēšö "geç"	giç "geç" ve giçe "gece"	kiese "akşam"
kēk "mavi"	gök "mavi, yeşil"	kūḥ "ay" (Tekin, 1995: 27-28).

Räsänen ayrıca, 1960 yılında, Türkmencede ilk hecesinde uzun ünlü bulduran kelimelerin uzun bir listesini de vermiş; ancak bu liste o tarihlere Türkmencedeki uzunlukları ayrıntılarıyla gösteren sözlükler henüz yayınlanmadığından eksik kalmıştır (Tekin, 1995: 34).

Ünlü Macar Türkolog L. Ligeti de ana Türkçedeki asli uzunluk meselesini ele alıp değerlendirmiş ve kendisine kadarki çalışmaları da değerlendirerek önemli sonuçlara varmıştır. Ligeti, her şeyden önce uzun ünlülerin Yakutça ve Türkmencede düzeni olarak, diğer bazı Türk lehçe ve ağızlarında da (Tatarca-Nijniy Novgorod, Kırgızca, Kıpçak tipi Özbekçe, Hive Özbekçesi, Tobol, Tura, vb.) yer yer bulunmasını; Oğuz grubu Türk lehçelerinde uzun ünlülerden sonra gelen kök hecedeki tonsuz ünsüzlerin tonlulaşmasını (t > d, ç > c), Çuvaşçada ana Türkçedeki asli uzun ünlülerden önce bir v- veya y- türemesini (vıs- < *aç- , yat < *āt “isim”); ayrıca, iç seste iki hecelileşmeyi (kīvak “mavi” < *kōk); Arap harfli ilk metinlerde asli uzunluğu belirtmek için med harflerinin kullanılması gibi daha önceden ortaya konmuş delilleri pek çok örnekle destekleyerek ana Türkçede uzun ünlülerin varlığını sağlam bir şekilde ispatlamıştır. Ligeti, bununla da kalmayarak uzun ünlüler vasıtasıyla Altayistik araştırmalarındaki birçok karanlıkta kalmış konuya da el atmış, Türkçe, Moğolca ve Çuvaşça arasında bazı karşılaştırmalar yaparak o güne kadar Çuvaşçada görülen genel ses denkliklerine aykırı birtakım sorunları da uzun ünlüler yardımıyla çözüme kavuşturmuştur. Ligeti şu örneklerden yararlanmıştır:

Moğolca	Türkçe	Çuvaşça
çilağun/çila'un < *tilaun “taş”	tāş < * tāl	çul < *tial
sira “sarı”	sāriğ	şurī < *sjarig
siruğa/siru'a “batak, bataklık”	sāz < *sār	şur < *sjar (Tekin, 1995: 29-31).

Ligeti, bu çalışmalarıyla, her ne kadar uzun ünlülerin bir büzülme sonucunda oluştuğunu göstermiş olsa da uzun ünlülerin ana Türkçe döneminden beri dildeki varlığını Çuvaşça ve Moğolca şekillerin de yardımıyla ortaya koymuştur.

K. Menges de uzun ünlü meselesiyle ilgilenmiş ve bu tür ünlülerin ana Altaycada değil, yalnızca ana Türkçede var olduğunu bildirmiştir. Buna dayanak olarak da Türkçede uzun ünlülü hecelere Moğolcada iki heceli kelimelerin denk gelmesidir: *āb “av” (Ana Trk.)-aba (Moğ.), *kūç “güç” (Ana Trk.)-kūçü(n) (Moğ.), *kōk (Ana Trk.)-köke (Moğ.), vb. Menges Ana Alatyca şekiller Ana Türkçede tek heceli şekillere dönüşürken son hecedeki seslerini yitirmiş ve tek heceli olmuştur. Bununla birlikte ilk hecede bir telafi uzunluğu belirlemiştir. Talât Tekin Menges'in bu görüşüne katılmayarak ana Altaycadaki şekillerin iki heceli ve birinci hecesinin uzun ünlülü olduğunu tasarlamının akla daha yatkın olduğunu bildirmiştir. Tekin bu görüşünü şu örnekle desteklemiştir:

Ana Altayca	Türkçe	Moğolca
*āba	*āb	aba (Tekin, 1995: 31-32).

Türkiye’de de uzun ünlüler meselesi Türkologların ilgisini çekmiş, bu hususta Zeynep Korkmaz Batı Anadolu ağızlarındaki asli uzunlukları ilk ciddi araştırmayı gerçekleştiren Türkolog olmuştur. Korkmaz’ın bu husustaki çalışmaları için (**Bkz.** 1.7.4. **Türkiye Türkçesi Ağızlarında Arkaiklik**).

Türkiye’de bu husustaki diğer bir önemli çalışma da O. Nedim Tuna’ya aittir. Tuna 1960’taki makalesinde Orhun Abideleri, eski Uygur metinleri ve bazı Türk lehçeleri ile Anadolu ağızlarındaki uzun ünlü malzemesini uzun bir liste hâlinde, karşılaştırmalarla sunmuştur. Tuna bu makalesinde uzun ünlülerin asliliğini tartışmadığı gibi bunların kaynakları hakkında da herhangi bir teori geliştirmemiştir. Ancak, Türkmencedeki ilk hece dışında kalan uzun ünlüler için hüküm vermenin henüz erken olduğunu belirtmiştir. Tuna buna rağmen, yukarıda adı geçen dil malzemesi içinde yer alan ilk hece dışındaki, hatta eklerdeki ünlü uzunluklarını da listelemiştir. Tuna, makalesinin sonuç bölümünde eski Türkçedeki ünlü uzunluklarının DLT’de de gözlendiğini, canlı lehçe ve ağızlardaki (Türkmence, Yakutça, Karagas-Koybalca) uzunluklarla da büyük oranda uyduğunu bildirmiştir (Tuna, 1960: 274).

Palmbach ise Tuvacadan getirdiği bazı örneklerle Türk dilindeki asli uzunluk meselesine dair yeni bulgular sunmuştur. Palmbach, Tuvacada yutaklanan ve yutaklanmayan ünlülerin bulunduğunu, bunların Tuvaca için fonemik olduğunu bildirdikten sonra buna birçok örnek vermiştir. Onun verdiği örneklerden yutaklanmayan ünlülü olanlar Türkçedeki uzun ünlülü kelimelere denktir:

Yakutça	Türkmence	Tuvaca
āt	āt	at
uot	ōt	ot
sās	yāz	ças
tūl	düyş	düş
ās	āç	aş

Şçerbak da Türk dilinde uzun ünlü meselesiyle ilgilenmiş, Türkmence ve Yakutçayı karşılaştırarak 75 kelimelik bir uzun ünlülü kelimeler listesi yayınlamış; bundan başka, Azerbaycan Türkçesindeki kapalı e sesinin ana Türkçede uzun e sesine, açık e sesinin ise ana Türkçede kısa e sesine denk geldiğini iddia etmiş; fakat bunun istisnalarının da bulunduğunu bildirmiştir. İstisnalardan bazıları şunlardır: “er” (Azr. T.) / “ēr” (Trkm. T.), “gemi” (Azr. T.)/gēmi (Trkm. T.) (Tekin, 1995: 35-36).

Talât Tekin de ünlü eseri “Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler” eserine ilaveten Orta Türkçe dönemi metinlerindeki ünlü uzunluklarını aruz vezni yardımıyla araştırmıştır.

1980’de ise Gerhard Doerfer’in yayınlamış olduğu *Halaçça Sözlüğü* bu lehçede de asli uzun ünlülerin varlığını ortaya koymuştur (Tekin, 1995: 7-8, 79-85; Ölmez, 1995: 16). Doerfer ayrıca, Halaçça’nın dil bilgisini de ortaya çıkararak bu Türk lehçesinde olağan uzun ünlülerin yanı sıra ikiz ünlülerin de bulunduğunu, ana Türkçede asli uzunluk taşıdığı düşünülen kelimelerin bu lehçede ikiz ünlülü olduğunu bildirmiştir. Doerfer’in verdiği örnekler şunlardır:

Eski Türkçe	Halaçça
āç- “acık-”	aaçu-
āt “ad”	aat
ķār “kar”	ķār
sāriġ “sarı”	saaruġ
bā- “baġla-”	vaa-
yāz “mevsim”	yaaz
ōt “ateş”	huot
tōr “balık aġı”	tuor
tūz “tuz”	tuuz
bēş “beş”	bieş
bēr- “ver-”	bier-
kōk “gök”	kiek, kūök
kēñ “geniş”	kieñ (Ölmez, 1995: 20).

Türk dilinde uzun ünlülerin varlığı araştırılırken en fazla bu tür ünlüleri düzenli bir şekilde bünyesinde barındıran Yakut Türkçesinden yararlanılmıştır. Bu Türk lehçesindeki uzunluklar ve diftongların ana Türkçeyi temsil ettiği düşüncesinden hareket eden bilim adamları birçok kelimenin de ana Türkçedeki uzun ünlülü şeklini tasarlama imkânına erişmişlerdir. Yakut Türkçesi yanında, Türkmen Türkçesi de düzenli biçimde korumuş olduğu uzun ünlülü şekillerden dolayı bu araştırmalarda en fazla başvurulan diğer bir Türk lehçesi olmuştur. Türkmen Türkçesindeki fonemik uzunlukların da ana Türkçedeki şekillerin devamı olduğu daha başka lehçelerdeki kelimelerle karşılaştırma yoluyla ortaya konmuştur. Bu iki lehçenin yanı sıra Halaç Türkçesinin de ünlü uzunluklarını muhafaza ettiği gözlenmiş, böylece uzun ünlüyle ilgili araştırmalar daha da genişlemiştir. Eski Türkçe dönemine ait metinler de uzun ünlü araştırmalarında üzerinde en çok durulan kaynaklar olmuştur. Nihayet, Macarcadaki Türkçe ve eski Bulgar Türkçesi alıntılarındaki veriler de ana Türkçedeki asli uzunluk belirtileri olarak değerlendirilmiştir. Bütün bu dil ve lehçelerdeki uzun ünlülü veriler arkaik malzemelerdir.

Uzun ünlüyle ilgili araştırmalar genişledikçe Yakut ve Türkmen lehçeleri kadar düzenli olmasa da Türk dilinde uzun ünlüleri az veya çok barındıran birçok Türk lehçe ve ağızlarının da varlığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda Tatar Türkçesinin Nijniy Novgorod ağızı, Hive Özbekçesi gibi lehçeler de araştırmalarda mukayese için kullanılan diğer Türk lehçeleri olmuştur. Bu arada, araştırma alanımız olan Irak Türkmen ağızlarında da pek çok uzun ünlünün varlığı çeşitli araştırmalarda ortaya konmuş; ancak bunların üzerinde derinlemesine incelemeler henüz gerçekleştirilmemiştir.

Türk dilinde asli uzun ünlünün varlığı bilim adamlarınca öncelikle ilk hecelerde aranmıştır. Sonraki hecelerde bulunan uzunluklar tali (ikincil) kabul edilmiştir. Bunun yanında, Türk dilinde her ne kadar uzun ünlülerin asliliğinden söz edilse bile bunların da nihayet birtakım ses hadiseleri sonucunda meydana geldiği düşüncesiyle birçok menşee teorisi geliştirilmiştir.

Türk Dilinde Uzun Ünlülerin Kaynağı Hakkındaki Teoriler

Radloff'un Mekanik Büzülme Teorisi

Radloff'a göre ana Türkçede asli uzun ünlü bulunmaz. Bu tür ünlüler iki ünlünün arasındaki ünsüzün eriyip kaybolması sonucunda meydana gelmiştir (Tekin, 1995: 12). Radloff ayrıca, eş sesli iki kelimeyi ayırt etmek için uzun ünlülerin ortaya çıktığını da iddia etmiştir (Tekin, 1995: 19).

Németh'in Vurgunun Etkisiyle İkizleşme Teorisi

Ona göre, ana Türkçede, son hecede çok güçlü bir vurgu vardı. Tek heceli ve ünlüsü uzun olan sözlere ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde kelimedede çeşitli değişiklikler görülür. Osmanlıcada (Türkiye Türkçesi) sondaki tonsuz ünsüz tonlulaşırken Yakutçada diftonglar oluştu. Bu gibi kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldığıdaysa vurgu son heceye kaydığından asli uzunluk taşıyan tek heceli kelimeler iki veya daha fazla heceli hâle gelerek ilk hecedeki uzun ünlü kısaldı: tüört-üs > türd-üs, bier-is > beris-, vb. (Yak. T.) (Tekin, 1995: 21). Tekin bu teoriyi, uzun ünlülerin oluşmasını açıklamadığını, ekleşme sırasında, vurgulu ve tek heceli kelimelerdeki vurgunun son heceye kaymasından doğan ikizleşmeyi izah ettiğini bildirerek eleştirir (Tekin, 1995: 21-22).

Menges'in Telafi Teorisi

Menges'e göre uzun ünlüler ana Türkçede bulunmasına rağmen ana Altaycadaki şekiller daha çok iki hecelidir. Bunlar ana Türkçede tek heceli şekillere dönüşürken ilk hecelerinde bir telafi uzunluğu ortaya çıkmıştır. Menges'in bu teorisinin dayanağı, Türkçede tek heceli ve uzun ünlü taşıyan kelimelerin Moğolcadaki denklerinin iki heceli olmasıdır (ana T.: *āb – Moğ. : aba). Tekin, ana Altaycadaki şekilleri iki heceli ama ilk hecesi uzun ünlülü olarak tasarlamının daha uygun olacağını bildirerek Menges'in teorisini eleştirmiştir (Tekin, 1995: 31-32).

Biyişev'in İkiz Ünlü Teorisi

Biyişev'e göre, Türkçedeki asli uzun ünlüler ana Türkçedeki alçalan ikiz ünlülerin (-ay-, -ey-, -iy-) zamanla büzülmesi sonucunda ortaya çıkmıştır: *bār* (< *bayr), *bēr-* (< beyr-), vb. (Tekin, 1995: 160). Şçerbak Biyışev'in bu teorisini şöyle eleştirir: Türk dilinde kelimelerin son seslerinde bir sürekli ve bir patlayıcı ses arka arkaya gelebilir. Biyışev'in göstermiş olduğu ses grupları ise Türkçenin ses düzenine aykırıdır. Bu teori kabul edilecek olursa, Türkmencedeki “āy, bāy” gibi kelimelerin ilk şekillerini *ayy, *bayy biçimlerinde tasarlamak gerekir ki bu mümkün değildir (Tekin, 1995: 160).

Şçerbak'ın Hece Doruğu Teorisi

Şçerbak'a göre, ana Türkçedeki heceler ünlü ve ünsüz dorukluydu. Doruğu ünlü kısmında olan hecelerde uzun ünlüler, doruğu ünsüz olan hecelerde ise kısa ünlüler oluşmuştur. Buna göre, isim anlamına gelen “āt” kelimesi ana Türkçede ünlü doruklu, hayvan anlamındaki “at” ise ünsüz doruklu idi. Tekin Şçerbak'ın bu görüşünü, Türkçede hecelerin daima ünlü doruklu olduğunu bildirerek eleştirmiştir (Tekin, 1995: 161).

O. Nedim Tuna da uzun ünlülerle ilgili yukarıda adı geçen makalesinde uzun ünlülerin kaynağına dair görüşlerini açıklamıştır. Tuna bu yazısında, Räsänen ve Ligeti'nin görüşlerini tartışırken, “asli” diye nitelendirilen “āk, ōt” gibi uzun ünlülü kelimelerin büzülme sonucunda meydana gelmiş olabileceğini, bunların da yabancı dillerden Türkçeye geçmiş olabileceğinin ispatlanabileceğini söyleyerek asli olarak sunulan bütün uzunlukların aynı dönemde gerçekleşmemiş olabileceğini, farklı dönemlerde ortaya çıkmış uzunlukların farklı sebepleri olabileceğini bildirir. Ayrıca Tuna, tali (ikincil) nitelikte uzunluklara sebep olan ses hadiselerinin çok eski dönemlerde de bulunabileceğini anlatır (Tuna, 1960: 214).

ITA'da Asli Uzun Ünlülerle İlgili Araştırmalar

Sadettin Buluç, Irak Türkmen ağızlarındaki ünlü uzunluklarına dikkat çeken ilk araştırmacıdır. Buluç “Kerkük Hoyratlarına Dair” başlıklı makalesinde “Bu ağızda ses düşmesi veya ses kaynaşması olmadan, normal durumda ünlülerin bazen uzun söylenmesi tipiktir.” (Buluç, 2007: 260) diyerek Kerkük ağızındaki bu tür uzamaların farkına varmışsa da, “Bunda Arapçanın tesiri olabilir.” diyerek meselenin özünü kavrayacak bir teşhiste bulunamamıştır. Buluç, “Tellafer Türkçesi Üzerine” başlıklı yazısında da “Irak Türkmen Türkçesinde yaygın olduğu üzere Tellâfer ağızında da ünlüler yer yer uzun olarak söylenir: ād, ōd (ateş), āyı, kōç, bālx, ōdın, kōnşı, çévir-, ōhı-, gēlir, āldı gibi” diyerek bu kelimelerden, en azından bir kısmının, asli uzun ünlü taşıdığını zımnen ileri sürmüş olur (Buluç, 2007: 285). Buluç’un vermiş olduğu bu örneklerden, “ād (Trkm. āt), ōd (ateş) (Trkm. ōt), bālx (Trkm. bālık), ōdın (Trkm. ōdun)” kelimeleri Talât Tekin’in “Ana Türkçe Uzun Ünlülü Kök ve Gövdeler” listesinde yer alırken (Tekin, 1995: 129, 172, 177, 178), *ād* Tuna’nın da Abideler’de uzun olarak listelediği kelimelerdendir (Tuna, 1960: 220). Zaten, bu kelime Abideler’de imla yoluyla uzunluğu tespit edilen iki kelimedendir (diğeri *āç*). “Āldı, gēli, kōnşı” örneklerinin kökleri olan “āl-, gēl (< kēl-) ve kō-” da O. Nedim Tuna’nın “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller” makalesinde eski Türkçeden bu yana hem yazılı belgelerde hem de çeşitli ağızlarda ve lehçelerde uzun ünlülü olduğunu tespit ettiği şekillerle uyuşmaktadır (Tuna, 1960: 260, 262).

Sonraki yıllarda ise konuyla ilgili çalışmalarda asli uzun ünlüler üzerinde yer yer durulmuşsa da bu ünlülerin daha çok bazı seslik olaylar sonucunda oluştuğu düşüncesi ağır basmıştır. 1979 yılında, İstanbul Üniversitesinde ortaya konan “Irak Türkmen Ağızları” doktora tezinin sahibi olan Çoban Hıdır Haydar, “... Bu uzunluklar, bir kısmı asli olsa bile çeşitli fonetik sebeplerin de bu uzunluklara yol açtığını görmekteyiz.” diyerek Irak Türkmen ağızlarındaki ünlü uzunluklarını daha ziyade ses hadiselerine bağlar (Haydar, 1979: 167). Bununla birlikte, bazı kelime örnekleri vererek bunlardaki uzun ünlülerin hiçbir fonetik gelişmeye bağlı olmadığını belirtir. Haydar’ın verdiği örneklerden *ārĥ* (Trkm. ārik), *yōh* (Trkm. yök), *çig* (Trkm. çig) gerçekten de herhangi bir fonetik gelişmeye bağlı olamayan asli uzun ünlüler taşımaktadır. Bu kelimeler Talât Tekin’in “Ana Türkçe Uzun Ünlülü Kök ve Gövdeler” listesinde yer almakta ve Türkmen Türkçesindeki karşılıklarının da uzun olduğu görülmektedir (Tekin, 1995: 172, 178, 183). *Yōh*, aynı zamanda Tuna’nın “Köktürk yazılı belgelerindeki uzun vokaller listesi”nde de bulunmaktadır.” (Tuna, 1960: 225).

Haydar, tezinin uzun ünlü bahsinde örnekler verirken ayrıca, Bayat ağzından ilk hece dışındaki bazı ünlü uzunluklarından (ammā, babā, bekkē “belki”, seyrenē “seyran-a”, sendē, vb.) ve bir kısım alıntı örneklere yer vermişse de (çögēn, çöl, matāl, şullāk) (Haydar, 1979: 168) bunların asli olmadığı aşikârdır.

Haydar, tezinde “Irak Türkmen ağızlarında kelime içinde geniş bir vokalden sonra dar bir vokal geldiğinde geniş vokalin uzadığını görmekteyiz.” diyerek Irak Türkmen ağızlarındaki karakteristik bir ses hadisesine dikkat çeker ve bu ses hadisesinden dolayı, ünlüsünün uzadığını ileri sürdüğü bazı kelime örnekleri verir. Haydar’ın verdiği bu örneklerden *bāci* (Trkm. bāca)³⁹, *bālīh* (Trkm. bālīk), *dölü* (Trkm. dölü) da T. Tekin’in “Ana Türkçe Uzun Ünlülü Kök ve Gövdeler” listesinde yer alan asli uzun ünlülü kelimelerdir (Tekin, 1995: 171, 172, 178). *Āğız* ise hem Tekin’in listesinde hem de Tuna’nın Uygur Brahmi metinlerinde tespit ettiği uzun ünlülü kelimeler listesinde bulunur (Tekin, 1995: 171; Tuna, 1960: 252).

Hüseyin Şahbaz Hassan ise 1979 yılında, İstanbul Üniversitesinde sunmuş olduğu “Kerkük Ağzı” başlıklı doktora tezinde ünlü uzunluklarının, Kerkük ağzı için karakteristik bir hâl arz etmesini vurgulamasına rağmen, söz konusu uzunlukların içinde asli olanların da bulunabileceği ihtimalini gözden uzak tutmuş ve bu ağızdaki bazı kelimelerin ilk hecesindeki ünlü uzunluklarını, tıpkı Haydar gibi, birbirini takip eden hecelerden birincisinde geniş, ikincisinde ise dar bir vokalin bulunmasına bağlamıştır (Hassan, 1979: 428). Hassan’ın bu hususta verdiği örneklerden *āğız*-ların Tuna’nın Uygur Brahmi metinlerinde tespit ettiği uzun ünlülü kelimeler listesinde (Tuna, 1960: 252); *öl-dü* (Trkm. bōl-)⁴⁰, *bōl-iştir-* (Trkm. bōl-) Talât Tekin’in “Ana Türkçe Uzun Ünlülü Kök ve Gövdeler” listesinde yer almaktadır (Tekin, 1995: 171, 177, 184) Şahbaz’ın verdiği örneklerin Türkmen Türkçesindeki karşılıkları da uzun ünlülüdür.

H. Kemal Bayatlı da “Irak Türkmen Türkçesi” eserinde uzun ünlülerden bahsederken bunların sebebini tıpkı Hassan ve Şahbaz gibi açıklamış, geniş ünlülü ilk heceden sonra gelen dar ünlülü hecenin, bir öneki hecede bulunan geniş ünlüyü uzattığını belirtmiştir. Bayatlı bu izahına bazı örnekler verirken “boyın” (Yak. T. Mōy, mōyn)

³⁹ T. Tekin, “Ana Türkçe Uzun Ünlülü Kök ve Gövdeler” listesinde bu kelimenin anlamını “bacanak” olarak vermişse de T. Gülensoy, “bacanak” kelimesinin etimoloji bakımından tahlil ederken kelimeyi, hem Türkçede hem de Moğolcada kız kardeş anlamına gelen “baca” kökünden getirmiştir (Gülensoy, 2007: 99). Türkçede de “bāca” bacanak anlamına gelirken, kız kardeş kısa ünlülü “baci” kelimesiyle karşılanmıştır (Tekin vd., 1995: 42).

⁴⁰ Yazarın verdiği örnek “oldü” olup uzunluk ek alması durumunda ortaya çıkmıştır.

kelimesinin bir istisna olduğunu, kelimenin ilk hecesindeki geniş ünlünün uzamadığını belirtmiştir (Bayatlı, 1996: 342). Hâlbuki Irak Türkmen ağızlarında bu kelimenin ilk hecesindeki “o” ünlüsü hem uzun hem de aslidir. Nitekim, *böyün* Talât Tekin’in “Ana Türkçe Uzun Ünlülü Kök ve Gövdeler” listesinde yer alan kelimelerden biridir (Tekin 1995: 177). Bayatlı, eserinin uzun ünlülerle ilgili bölümünde ayrıca ikinci hecedeki uzun ünlülerden ve bazı alıntı kelimelerdeki uzunluklardan da bahsetmiştir ki bunlar konu dışıdır: *cigērımı, hērḥíz, tesbih, vezir,...*

J. Zeinulabdeen Jasim de 2016 tarihli “Kerkük Merkez Ağızlarının Diğer Irak Türk Ağızlarıyla Karşılaştırmalı Ses Bilgisi” başlıklı doktora tezinde uzun ünlülerden bahsederken asli ünlü uzunluklarından söz etmemiş, vurgu, tonlama, ünlü kaynaşması, ünsüz düşmesi, hece kaynaşması, ünlemler ve Morfo-fonolojik süreçlerin, ünlülerin uzamasına sebep olduğunu belirtmiştir. Jasim de diğer araştırmacılar gibi, uzun ünlülü kelimeleri, açıklamalarına örnek olarak vermiş ve ünlü uzamalarını ikinci hecedeki dar ünlüye bağlamıştır (Jasim, 2016: 140-160). Jasim’in emir kipinde “ge < kel” biçiminde göstermiş olduğu ve son ses “l”nin düşmesine bağladığı “kel-” Uygur Türkçesi Brahmi yazısında uzun ünlüyle gösterilmiştir (Tuna, 1960: 253).

Luqman Nader Ismael de “Irak Türkmen Türkçesinin Bayat Ağızı” başlıklı yüksek lisans tezinde ünlü uzunluklarından bahsederken, bir kısım ünlü uzunluklarının fonetik bir sebebe bağlanamayacağını ve bunların asli uzunluklar olduğunu belirttiği bir kelime listesi sunmuştur. Ismael bu listede “ağāç, uzāg, inēg” gibi ikinci hecesinde uzun ünlü bulunan ve asli olmayan bazı örnekler vermişse de listedeki diğer bazı örnekler (ād, ārḥ, āş, dāg, dāl, dāş, yāz, tōz, vb.) (Ismael, 2013:10) asli uzun ünlülü olup Talât Tekin’in “Ana Türkçe Uzun Ünlülü Kök ve Gövdeler” listesinde (Tekin, 1995: 129, 172, 174, 175, 178); ād, āş, dāg, dāş ise Tuna’nın “Köktürk yazılı belgelerindeki uzun vokaller ” listesinde yer alan kelimelerdendir (Tuna, 1960: 220-221). Bundan başka, Ismael de uzun ünlülerini koruyan alıntıları uzun ünlü bölümünde örneklendirmiş; ancak bu örneklerin söz konusu bahisle bir ilgisi olmadığı aşikârdır.

F. Sibel Bayraktar da Irak Türkmen ağızlarındaki uzun ünlüler hakkında yazmış olduğu bir makalede, gerek T. Tekin’in Ana Türkçede tespit ettiği uzun ünlülü kökleri gerek O. Nedim Tuna’nın eski Türkçe ve bazı Türk lehçe ve ağızlarından fişlediği kelimeleri karşılaştırarak elde ettiği kök hecedeki uzun ünlülerin Irak Türkmen ağızlarında da sistemli bir şekilde bulunduğunu göstermiştir. Bayraktar’ın Irak Türkmen ağızları için gerek eski

Türkçe gerek Türkmençe ve gerekse diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırarak tespit etmiş olduğu örneklerden bazıları şunlardır: açlıg, aş-(ı), ay(dı), altun, ağır, bālīg, çağır-, sārı, tānı-, yēşil, vb. (Bayraktar, 2002: 29). Bu örneklerden açlıg, aş-(ı), ağır, bālīg, çağır-, sārı, yēşil (yāş) Talāt Tekin'in "Ana Türkçe Uzun Ünlülü Kök ve Gövdeler" listesinde yer almaktadır (Tekin, 1995: 171, 172, 174, 175).

Azerbaycanlı bilim adamı Gazanfer Paşayev de Irak Türkmen ağızlarındaki ünlü uzunlukları üzerinde durmuş, bölge ağızlarındaki ünlü uzunluklarını "fonetik mevkiine göre uzama" (ā-lım, bā-hım, āh-tı, ...) ve "sonraki uzama" (Tārı "< Tanrı", ne'tsin "ne etsin") olmak üzere iki başlık altında incelemiştir. Paşayev, bu başlıklar altında verdiği örneklerin hiçbirinin asli uzunluk olmadığını belirtmiş; Türk dilindeki asli ünlü uzunluklarını Türkmen Türkçesinde gözlenen fonemik (anlam ayırıcı) uzunluklardan ibaret kabul etmiştir (Paşayev, 2012: 284-288). Hâlbuki, Türkmen Türkçesinde fonemik olmayan pek çok uzunluk da vardır; üstelik bu lehçede fonemik uzunluk taşıyan kelimelerin sayısı 15-20'den fazla değildir. Hatta, Karaağaç'a göre, fonemik uzunluklar (Türkmencedekiler istisna) Türk dilinde hiçbir zaman yer almamıştır (Karaağaç, 2013: 160). Bu yüzden, Türk dilindeki asli ünlü uzunluğunu söz konusu 15-20 kelimeyle sınırlı düşünmek imkânsızdır. Nitekim, Paşayev'in tali olarak nitelendirdiği kâlî "kalır" (< kâl-), sārı (< sārīg), dēdi (< té-), gēdi (< kēt-), yēdi (< yēti), vb. kelimeler Talāt Tekin'in "Ana Türkçe Uzun Ünlülü Kök ve Gövdeler" listesinde yer almaktadır (Tekin, 1995: 173, 174, 182).

Irak Türkmen ağızlarını araştıranlar bugüne kadar bu ağızlarda asli uzunlukların varlığını kabullenseler de asli uzunlukları hangi ölçütlere göre tespit edeceklerini ortaya koyamamışlardır. Yalnız, F. Sibel Bayraktar'ın çalışmasını bu hükmün dışında tutmak lazımdır. Bayraktar, ele almış olduğu malzemeyi hem eski ve orta Türkçeyle hem de Türkmençeyle karşılaştırarak bölge ağızlarındaki uzunlukları tespit etmiştir.

Araştırmacılar Irak Türkmen ağızlarındaki uzunlukların, geniş ünlüler üzerinde daha fazla gözlendiğini, ilk hecede geniş-uzun ünlü bulunduğu takdirde, ikinci hecede dar ünlülerin bulunduğunu belirterek tasvirî bir yaklaşımda bulunmuşlardır. Ancak bu yaklaşım bizce bölge ağızlarındaki asli uzunluk meselesini yeterince aydınlatmamaktadır. Bize göre, Irak Türkmen ağızlarında kök (ilk) hecedeki asli uzunluklar, çoğu zaman yalın hâlde kısalıp kelime çekimlendiğinde ortaya çıkmaktadır: **böl-** (böldüler, bölüştür-), **kol** (kölú, kólunda), **yağ** (yāğ-ı) (Hassan, 1979: 152, 300, 402), vb. Dolayısıyla, araştırmacıların yalın hâlde gözleyemediği uzunluklar, çok kere tali kabul edilmiş ve bölge ağızlarındaki bu tür

uzunluklar yukarıda aktarılan izahlarla sunulmuştur. Irak Türkmen ağızlarının mükemmel bir sözlüğü de henüz ortaya konamadığından, bilhassa kelime köklerindeki uzunluklar objektif bir şekilde tespit edilememiştir. Bunun yanında, Irak Türkmen ağızlarında bilhassa iki heceli birçok kelimenin ilk hecesinde gözlenen uzunluklar da ana Türkçe, Türkmençe ve Yakutçadaki asli uzunluklarla paralel bir görünüm arz etmektedir.

Irak Türkmen ağızlarında asli uzunlukların yalın hâlde, özellikle tek heceli kelimelerde kısalıp ancak ekleşmede ortaya çıkması, bu arkaik özelliğin kaybolmaya doğru yöneldiğini; fakat sürecin henüz tamamlanmadığını gösterir.

Aşağıda Irak Türkmen ağızlarında gözlenen asli uzun ünlü kelimelerin bir listesi verilmiş; kelimeler Türkmençe, Yakutça, tarihî Türk yazı dilleri ve ana Türkçedeki şekilleriyle de karşılaştırılarak, bölge ağızlarındaki uzun ünlülerin asliliği ve arkaikliği ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Tabloda ünlü uzunlukları, kaynaklardaki imlaya sadık kalmak kaygısıyla bazen harflerin üzerindeki çizgilerle bazen de çift ünlü yazılışıyla gösterilmiştir:

Tablo 2.2. ITA'daki Asli Uzun Ünlü Kelimelerin Türkmençe, Yakutça, Tarihî Türk Yazı Dilleri ve Ana Türkçeye Karşılaştırılması

Irak Türkmen Ağzıları ⁴¹	Türkmençe ⁴²	Yakutça ⁴³	Tarihî Türk yazı dilleri (Eski ve Orta Türkçe)	Ana Türkçede tasarlanan şekiller (T. Tekin'in listesi) ⁴⁴
ac(āclıǵıy “açılıǵım”)	āç	aççık	āç (Tekin, 2014: 119) āç (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 538)	āç
ācıǵ/ācuǵ	ācı	ıarırı	ācıǵ (Taş, 2009b: 112)	ācıǵ (Tekin, 1995: 148)
ad (ād-ına)	āt	aat	āt (Tekin, 2014: 124) āt/at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 562) āt (Tuna, 1960: 220)	āt
āddım	ādim	xardıı	ātım (Tuna, 1960: 222)	ātım
aǵ(āǵ-dı “aktır”)	āk	-	āk (Tuna, 1960: 219) āk“Oǵuzcada beyaz” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 545) āk (Tekin, 2004: 49)	āǵ
āǵır	agır	ıaraxan	āǵır (Tuna, 1960: 252) āǵār (Uyg. T.-Br.) (Taş, 2009b: 91)	āǵır
āǵır-	āǵır-	ıarıy-	hāǵrı- (Uyg. T.-Br.) āǵrı- (Tekin, 1995: 172)	hāǵrı-
āǵrıǵ	āǵırı	ıarırı	āǵrıǵ (Tuna, 1960: 252)	hāǵrıǵ
āǵız	agız	xayaǵas	āǵız (Uyg. T.-Br.) (Tekin, 1995: 171)	āǵız
āǵu	-	-	āǵu (Uyg. T.-Br.) (Tekin, 1995: 171)	āǵu
ard (ārd-ı-m-ça)	ārt	ārtık	ārt (Tuna, 1960: 220)	hārt
ārı	arı	ııırıa	ārı (Tuna, 1960: 252)	hārı
āş	aş	as	āş (Tuna, 1960: 220) āş/aş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 559)	āş
av (āv-ı)	āv	-	āw/aw (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 564)	āb

⁴¹ Bu sütündeki kelimelerin tespitinde; Habib Hürmüzlü'nün “Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü”nden, H. Kemal Bayatlı'nın “Irak Türkmen Türkçesi” eserindeki sözlük bölümünden, Çoban Hıdır Haydar'ın “Sözlük”, Hüseyin Şahbaz Hassan'ın “İndeks” ve J. Zeynabdeen Jasim'in doktora tezlerinin “Dizin” bölümlerinden yararlanılmıştır.

⁴² Bu sütündeki kelimeler Talât Tekin yönetiminde hazırlanmış olan Türkmençe-Türkçe Sözlük'ten seçilmiştir.

⁴³ Yakutça kelimeler Yuriy Vasiliev'in hazırlanmış olduğu Türkçe-Yakutça Sözlük'ten alınmıştır.

⁴⁴ Bu sütündeki kelimeler Talât Tekin'in “Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler” kitabından, 171-186. sayfalar arasındaki listeden seçilmiştir.

Tablo 2.2. ITA'daki Asli Uzun Ünlü Kelimelerin Türkmençe, Yakutça, Tarihî Türk Yazı Dilleri ve Ana Türkçeye Karşılaştırılması (Devamı)

Irak Türkmen Ağzları	Türkmençe	Yakutça	Tarihî Türk yazı dilleri (Eski ve Orta Türkçe)	Ana Türkçede tasarlanan şekiller (T. Tekin'in listesi)
ay (āy-ın)	āy	ıy	āy (Tuna, 1960: 220) āy/ay (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 565)	hāy
az (āz-dı)	āz	-	āz (Tuna, 1960: 220) āz/az (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 567) āz (Tekin, 2004: 50)	hāz
bağla- (bāğ-lı-y-ıb "bağlamış")	bāğ-la-	baay-	bā- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 569) bā- (Tekin, 2004: 50)	bā-
bālīg/h	bālık	balık		bālık
beg (bēg-i-m)	-	bey	bēg (Tuna, 1960: 253) bēg/beg (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 580)	bēg
bēri	bāri	beteree	bērü (Tuna, 1960: 253)	bērü
bēş (bēş-i)	bāş	bies	bēş (Tuna, 1960: 222)	bēş
borc (bōrc-ú)	bōrç	-		bōrç
boş (bōş-tú)	boş	-	boş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 594)	bōş
bōyin	boyun	mooy, mōyn	bōyin / boyun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 596)	bōyin
böl- (böl-i-ş-tir-)	böl-	üller-	böl- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 598)	böl-
çāgır-	çāgır-			çākır- / çikır-
coş- (cōş-ıp)	cōş-	-		çōş-
dad (dād-i-n-i)	dāt	-	tātıg (Tuna, 1960: 253)	tāt
dağ (dāğ-lıg)	dāg	-	tāg (Tuna, 1960: 220) tāg/tāg (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 847)	tāg
dāgıl-	dāga-	toğun-	tāgıl- (Taş, 2009b: 209)	tāgı-
dal (dāl-ı)	-	-		tāl

Tablo 2.2. ITA'daki Asli Uzun Ünlü Kelimelerin Türkmençe, Yakutça, Tarihî Türk Yazı Dilleri ve Ana Türkçeye Karşılaştırılması (Devamı)

Irak Türkmen Ağzları	Türkmençe	Yakutça	Tarihî Türk yazı dilleri (Eski ve Orta Türkçe)	Ana Türkçede tasarlanan şekiller (T. Tekin'in listesi)
dam (dām-ı-n-a)	-	-	tām “duvar” (Tekin, 2014: 174) tām “duvar” (Ölmez, 2012: 321)	tām
dar (dār-ı-y-mış)	dār	-	tār (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 855)	tār
daş (dāş-ın)	dāş	taas	tāş (Tuna, 1960: 220, 253) tāş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 860)	tāş
dāyı	dāyı	taay		tāy
dé- (dē-di-m)	diy-	die-	tî/ti- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 879)	tî-
dēri / dēri (Tis.)	deri	tirii		tēri
dol- (dōl-dú)	dōl-	tuol-		tōl-
don (dōn-ú-y “senin donun”)	dōn	-	toon (Gabain: 1988, 35) tōn/ton (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 891)	tōn
dōn- (dōn-dú)	dōn-	tōnün-	tōn- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 896)	tōn-
dör (dōr-de)	tōr	-	tōr “evin baş kısmı, itibarlı yeri” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 896)	tōr
dört (dōrd-i-nci)	dōrt	tüört	tōrt/tört (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 897)	tōrt
ēkiz/ekiz	ekiz	igire	ikiz (Tekin, 2016: 300) ikkiz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 663)	ékiz (Tekin, 1995: 149)
en (ēnine)	ìn	ien	ēn (Tuna, 1960: 221) in (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 665)	én
gēc- (gēc-ti)	geç-	-	kıç- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 719)	kēc-
gēdük	-	-		kēt-

Tablo 2.2. ITA'daki Asli Uzun Ünlü Kelimelerin Türkmençe, Yakutça, Tarihî Türk Yazı Dilleri ve Ana Türkçeye Karşılaştırılması (Devamı)

Irak Türkmen Ağzları	Türkmençe	Yakutça	Tarihî Türk yazı dilleri (Eski ve Orta Türkçe)	Ana Türkçede tasarlanan şekiller (T. Tekin'in listesi)
genc (gēnj-di)	-	-	kēnç/kenç (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 703)	kēnç
gēgír-	gēgír-	-		kākır- / kēkir-
gét- (gēt-ti)	git-		kēt-(Uyg. T-Br.) (Taş, 2009b: 171)	kēt-
göl (göl-ú)	köl	küöl	köl (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 736)	köl
gön (gön-di)	gön	-	kön (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 737)	kön
hātun	hātın	-	kātun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 693) hātūnlar (Erciyas, 2015: 165)	kātun
höl-lík	öl, höl	üöl	öl/öl (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 786)	höl
hör- (hör-úm)	ör-	ör-	ör/ör- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 789)	hör-
ikki	iki	ikki	ikki (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 663)	éki (Tekin, 1995: 151)
qab (káb-ı)	gāp	-	kā (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 673)	kā
qābıh/g	gābık	-	kābuk/kābık (Tekin, 1995: 173)	kāpuk
qal- (kāl-dı-m)	gāl-	hāl-	qāl- (Taş, 2009b: 147) qāl-/kal-(Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 678)	kāl-
qan (kān-ı-y-dan) “kanı ile”	gān	haan	kān/kan(Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 681)	kān
qar (qār-ı)	gār	haar	kār(Ercilasun-Akkoyunlu, 2015:684)	kār
qāvın	gāvun	-	kāgun (Tuna, 253) kāgun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 677)	kāgun
kēklig	kēkilik	-		kēklik
qērí/ qērrí	garrı	-		kārı

Tablo 2.2. ITA'daki Asli Uzun Ünlü Kelimelerin Türkmençe, Yakutça, Tarihî Türk Yazı Dilleri ve Ana Türkçeye Karşılaştırılması (Devamı)

Irak Türkmen Ağzları	Türkmençe	Yakutça	Tarihî Türk yazı dilleri (Eski ve Orta Türkçe)	Ana Türkçede tasarlanan şekiller (T. Tekin'in listesi)
kol (kol-ú)	göl	-	koolçak (Gabain: 1988, 35) kool (Tekin, 1995: 92)	köl
kōyin	goyun	hooy	kōy/koy (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 732)	kōñ
kök (kōk-ü-n-nen)	kök	-	kök (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 734)	kōk
ne (nē-di)	nāme	-	Nē (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 768)	nē
ōdún	ōdun	ottuk mas	oot (Gabain, 1988: 35) otuñ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 780)	hōtuñ
on (āyin ōn-ı-n-da)	on	uon	oon (Gabain, 1988: 35) ōn, ōnunç (Ercilasun-Akkoyunlu, 776)	ōn
ol- (öl-úp)	bol-	buol-	bol-(Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 593)	böl-
ōsır-	-	-	osur- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 778)	hōs-
oy- (ōy-dú)	ōymak "çukur"	-		ōy-
ōyún	oyun	oonúuu		ōyun
öz ōz-ún	ōz / ōzōzi	-	üöz (Tekin, 1995: 125) ōz/öz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 794)	ōz
pāmbuğ	-	hlopok	bāmuk/bamuk (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 572)	bāmuk
sārı	sārı	saharhay	sārıg (Tuna, 1960: 253) sārıg erük (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 805)	sārıg
sol (söl-múza)	söl	-		söl
sol- (söl-ğún)	sol-	-		söl-
sor- (sör-úp)	sōra-	-		sör(a)-

Tablo 2.2. ITA'daki Asli Uzun Ünlü Kelimelerin Türkmençe, Yakutça, Tarihî Türk Yazı Dilleri ve Ana Türkçeye Karşılaştırılması (Devamı)

Irak Türkmen Ağzları	Türkmençe	Yakutça	Tarihî Türk yazı dilleri (Eski ve Orta Türkçe)	Ana Türkçede tasarlanan şekiller (T. Tekin'in listesi)
sög- (sög-il-ler "sövüyorlar")	sög-	üöh-	sök- / sök- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 831)	sök-
sök- (sök-íp)	sök-	-		sök-
sön- (sön-úp)	sön-	-	söyндүр- (Bahc. 4-11) (Tekin, 1995: 127).	sön-
tep- (tép-í-n-)	dep-	tep-		tép-
tētti (çocuk dili) "çocuk yürümeye başladığında, onu teşvik etmek için söylenir."	-	tietey-	tétig "zeki" ⁴⁵	tēt(i)- "acele et-, atik davran-"
tor (tör-1)	tor	-	tör/tor (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 893)	tör
tōsın (tōsın-1)	-	-	toosun/toosın (Tekin, 1995: 178)	tōsun
töz (töz-ú)	töz	-	tooz (Gabain: 1988, 35) töz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 589)	töz
var (vār-1-y-dı) "var idi."	bār	bār	bār (Tuna, 1960: 220)	bār
vér- (vēr-i-sen)	ber-	bier-	bır-/bir-/ber- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 589)	bér-
yağ (yāğ-1)	yāğ	sia	yāğ (Tuna, 1960: 253) yāğ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 940)	yāğ
yan (yān-1-m-da)	yān	-	yān "kalça kemiklerinin başları" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 948)	yān
yırım	yırım	-	yırım (Tuna, 1960: 253) yār- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 952)	yār-
yårın	-	-	yårın (Behc.) (Tekin, 1995: 175)	yårın
yas (yās-1)	yās	-	yas "Oğuzcada ölüm, helak" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 956)	yās

⁴⁵ "Acele" ve "zekâ" kavramları arasındaki ilişkiden dolayı anlam kayması olduğu söylenebilir.

Tablo 2.2. ITA'daki Asli Uzun Ünlü Kelimelerin Türkmençe, Yakutça, Tarihî Türk Yazı Dilleri ve Ana Türkçeye Karşılaştırılması (Devamı)

Irak Türkmen Ağzları	Türkmençe	Yakutça	Tarihî Türk yazı dilleri (Eski ve Orta Türkçe)	Ana Türkçede tasarlanan şekiller (T. Tekin'in listesi)
yaş (yāş-ı)	yāş	saas	yāş (Tuna, 1960: 221) yāş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 957)	yāş
yāz (yāz-dı "yaz-dır")	yāz	-	yāz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 962)	yāz
yéddí	yéđi	sette	Yetti (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 968)	yéti
yé- (yé-dí-ğ)	-	sie-	yey-i-se-(Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 968)	yé-
yéri-	yöre-	-	yorri- (Uyg. T.-Br.) (Tekin, 1995: 179)	yöri-
yél (yéł-i)	yel	tial	yiil (Doğan-Usta, 2014: 401)	yél
yétmiş	yetmiş	sette uon	yétmiş (Yenisey) (Tekin, 1995: 182)	yétmiş
yol (yöl-çı)	yöl	suol	yöl (Tekin, 1995: 92) yöl/yol (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 980)	yöl

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, Irak Türkmen ağızlarında uzun ünlü taşıyan pek çok kelimenin Türkmençe, Yakutça ve tarihî Türk yazı dillerindeki uzunluklarla denk düştüğü gözlenmektedir. Bu denklikler çoğunlukla ünlü uzunluğu, bazen de ünlü uzunluklarının yol açtığı diftong, ünsüz ikizleşmesi, ünlü türemesi, hece türemesi şekillerinde görülebilmektedir.

Tabloda Irak Türkmen ağızlarından 102 kelime seçilerek bunlar önce Talât Tekin'in "ana Türkçedeki uzun ünlülü kök ve gövdeler" listesiyle karşılaştırılmış ve %100 oranında denk oldukları tespit edilmiştir. Bu denkliği gösteren kelime çiftleri şunlardır:

Tablo 2.3. ITA'daki Asli Uzun Ünlülü Kelimelerin Ana Türkçeye Karşılaştırılması

Irak Türkmen Ağızları ⁴⁶	Ana Türkçede tasarlanan şekiller (T. Tekin'in listesi)
ac (āclıǵıy "açlıǵın")	āç
ācıǵ/ācuǵ	ācıǵ (Tekin, 1995: 148)
ad (ād-ına)	āt
āddım	ātım
aǵ (āǵ-dı "aktır")	āǵ
āǵır	āǵır
āǵır-	hāǵrı-
āǵrıǵ	hāǵrıǵ
āǵız	āǵız
āǵu	āǵu
ard (ārd-ı-m-ça)	hārt
ārı	hārı
āş	āş
av (āv-ı)	āb
ay (āy-ın)	hāy
az (āz-dı)	hāz
baǵla- (bāǵ-lı-y-ıb "baǵlamış")	bā-
bālǵ/h	bālık
beg (bēg-i-m)	bēg
bēri	bēri
bēş (bēş-i)	bēş
borc (bōrc-ú)	bōrc
boş (bōş-tú)	bōş
bōyin	bōyin
böl- (böl-i-ş-tir-)	böl-
çāǵır-	çāǵır- / çikir-
coş- (cōş-ıp)	çōş-
dad (dād-ı-n-ı)	tāt
daǵ (dāǵ-lıǵ)	tāǵ
dāǵıl-	tāǵı-
dal (dāl-ı)	tāl
dam (dām-ı-n-a)	tām

⁴⁶ Bu sütundaki kelimelerin tespitinde; Habib Hürmüzlü'nün "Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü"nden, H. Kemal Bayatlı'nın "Irak Türkmen Türkçesi" eserindeki sözlük bölümünden, Çoban Hıdır Haydar'ın "Sözlük", Hüseyin Şahbaz Hassan'ın "İndeks" ve J. Zeinulabdeen Jasim'in doktora tezlerinin "Dizin" bölümlerinden yararlanılmıştır.

Tablo 2.3. ITA'daki Asli Uzun Ünlü Kelimelerin Ana Türkçeye Karşılaştırılması (Devamı)

Irak Türkmen Ağzları	Ana Türkçede tasarlanan şekiller (T. Tekin'in listesi)
dar (dār-ı-y-mış)	tār
daş (dāş-ın)	tāş
dāyı	tāy
dé- (dē-di-m)	tì-
dēri / derri (Tis.)	tēri
dol- (dōl-dú)	tōl-
don (dōn-ú-y "senin donun")	tōn
dōn- (dōn-dú)	tōn-
dör (dōr-de)	tōr
dört (dōrd-i-nci)	tōrt
ēkiz/ekkiz	ēkiz (Tekin, 1995: 149)
en (ēnine)	ēn
gēc- (gēş-ti)	kēc-
gēdük	kēt-
genc (gēnj-di)	kēnç
gēgir-	kākır- / kēkir-
gét- (gēt-ti)	kēt-
göl (gōl-ú)	kōl
gön (gōn-di)	kōn
hātun	kātun
hōl-lík	hōl
hör- (hōr-úm)	hōr-
ikki	ēki (Tekin, 1995: 151)
ķab (kāb-ı)	Kā
ķābıh/ġ	kāpuk
ķal- (ķāl-dı-m)	kāl-
ķan (ķān-ı-y-dan) "kanı ile"	kān
ķar (ķār-ı)	kār
ķāvın	kāgun
kēklig	kēklik
ķerı/ ķerri	kārı
ķol (kol-ú)	kōl
ķöyın	kōn
kök (kōk-ü-n-nen)	kōk
ne (nē-di)	nē
ōdún	hōtuñ
on (āyın ōn-ı-n-da)	ōn
ol- (ōl-úp)	bōl-
ōsır-	hōs-
oy- (ōy-dú)	ōy-
ōyún	ōyun
öz ōz-ún	ōz
pāmbuġ	bāmuk
sārı	sārıg
sol (sōl-múza)	sōl
sol- (sōl-ġún)	sōl-
sor- (sōr-úp)	sōr(a)-

Tablo 2.3. ITA'daki Asli Uzun Ünlülü Kelimelerin Ana Türkçeye Karşılaştırılması (Devamı)

Irak Türkmen Ağızları	Ana Türkçede tasarlanan şekiller (T. Tekin'in listesi)
sög- (sög-il-ler "sövüyorlar")	sök-
sök- (sök-ip)	sök-
sön- (sön-úp)	sön-
tep- (tēp-i-n-)	tēp-
tētti (çocuk dili) "çocuk yürümeye başladığında, onu teşvik etmek için söylenir."	tēt(i)- "acele et-, atik davran-"
tor (tōr-ı)	tōr
tōsın (tōsın-ı)	tōsun
töz (töz-ú)	töz
var (vār-ı-y-dı) "var idi."	bār
vér- (vēr-i-sen)	bēr-
yāğ (yāğ-ı)	yāğ
yan (yān-ı-m-da)	yān
yārım	yār-
yārın	yārın
yas (yās-lı)	yās
yaş (yāş-ı)	yāş
yāz (yāz-dı "yaz-dır")	yāz
yéddi	yéti
yé- (yé-dí-ḡ)	yé-
yéri-	yōri-
yél (yé-l-i)	yél
yétmiş	yétmiş
yol (yöl-çı)	yöl

Daha sonra söz konusu kelimelerin tarihî Türk yazı dillerindeki, Yakut Türkçesindeki ve Türkmen Türkçesindeki şekilleri de tespit edilerek karşılaştırmanın ölçütleri artırılmış, böylece yalnızca tarihî gelişim içinde değil, aynı zamanda Türk dilinin lehçelere ayrılması süreçlerinde de bu gibi kelimelerde asli ünlü uzunluklarının Irak Türkmen ağızlarında büyük ölçüde korunmuş olduğu gözlenmiştir. Irak Türkmen ağızlarından seçilmiş ve uzun ünlülü olan kelimelerin Türkmencedeki denkleminin oranı ise yaklaşık % 64'tür. Bu denkliği gösteren kelime çiftleri aşağıdaki tabloda sıralanmıştır:

Tablo 2.4. ITA'daki Asli Uzun Ünlü Kelimelerin Türkmen Türkçesiyle Karşılaştırılması

Irak Türkmen Ağzları ⁴⁷	Türkmençe
ac (āclıǵy “açlıǵın”)	āç
ācıǵ/ācuǵ	ācı
ad (ād-ma)	āt
āddım	ādim
Aǵ (āǵ-dı “aktır”)	āk
āǵır-	āǵır-
āǵrıǵ	āǵırǵı
ard (ārd-ı-m-ça)	ārt
av	āv
ay (āy-m)	āy
az (āz-dı)	āz
baǵla- (bāǵ-lı-y-ıb “baǵlamış”)	bāǵ-la-
bālǵ/h	bālǵ
bēri	bāri
bēş (bēş-ı)	bāş
borc (bōrc-ú)	bōrc
böl-(bōl-i-ş-tir-)	bōl-
çāǵır-	çāǵır-
coş- (cōş-ıp)	cōş-
dad (dād-ı-n-ı)	dāt
daǵ (dāǵ-lıǵ)	dāǵ
dāǵıl-	dāǵa-
dar (dār-ı-y-mış)	dār
daş (dāş-ın)	dāş
dāyı	dāyı
dé- (dē-di-m)	dıy-
dol- (dōl-dú)	dōl-
don (dōn-ú-y “senin donun”)	dōn
dön- (dōn-dú)	dōn-
dör (dōr-de)	tōr
dört (dōrd-i-nci)	dōrt
en (ēnine)	in
gēǵır-	gēǵır-
göl (gōl-ú)	kōl
gön (gōn-di)	gōn
hātun	hātın
hōl-lık	ōl, hōl
hör- (hōr-úm)	ōr-
ķab (kāb-ı)	gāp
ķābıǵ/ǵ	gābık
ķal- (ķāl-dı-m)	gāl-
ķan (ķān-ı-y-dan) “kanı ile”	gān
ķar (ķār-ı)	gār
ķāvın	gāvun
kēklig	kēkilik
ķerı/ ķerri	garrı
ķol (kol-ú)	gōl
ne (nē-di)	nāme

⁴⁷ Bu sütündeki kelimelerin tespitinde; Habib Hürmüzlü'nün “Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü”nden, H. Kemal Bayatlı'nın “Irak Türkmen Türkçesi” eserindeki sözlük bölümünden, Çoban Hıdır Haydar'ın “Sözlük”, Hüseyin Şahbaz Hassan'ın “İndeks” ve J. Zenuabdeen Jasim'in doktora tezlerinin “Dizin” bölümlerinden yararlanılmıştır.

Tablo 2.4. ITA'daki Asli Uzun Ünlü Kelimelerin Türkmen Türkçesiyle Karşılaştırılması (Devamı)

Irak Türkmen Ağzları	Türkmençe
ōdún	ōdun
oy- (ōy-dú)	ōymak “çukur”
öz ōz-ún	ōz / ōzōzi
sāri	sāri
sol (sōl-múza)	sōl
sor- (sōr-úp)	sōra-
sōn- (sōn-úp)	sōn-
tōz (tōz-ú)	tōz
var (vār-ı-y-dı) “var idi.”	bār
yağ (yāğ-ı)	yāğ
yan (yān-ı-m-da)	yān
yārim	yārim
yas (yās-lı)	yās
yaş (yāş-ı)	yāş
yāz (yāz-dı “yaz-dır”)	yāz
yol (yōl-çı)	yōl

Irak Türkmen ağzlarından seçilmiş uzun ünlü kök ve gövdelerin yaklaşık %77'sinin, tarihî Türk yazı dillerindeki metinlerde de uzun ünlü oldukları tespit edilmiştir. Bu denkliği gösteren kelime çiftleri aşağıdaki tabloda sıralanmıştır:

Tablo 2.5. ITA- Tarihî Türk Yazı Dilleri Asli Uzun Ünlü Denklik Tablosu

Irak Türkmen Ağzları ⁴⁸	Tarihî Türk yazı dilleri (Eski ve Orta Türkçe)
ac (āchǵıy “açlıgım”)	āç (Tekin, 2014: 119) āç (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 538)
ācıǵ/ācuǵ	ācıǵ (Taş, 2009b: 112)
ad (ād-ına)	āt (Tekin, 2014: 124) āt/at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 562) āt (Tuna, 1960: 220)
āddım	ātım (Tuna, 1960: 222)
ağ (āğ-dı “aktır”)	āk (Tuna, 1960: 219) āk “Oğuzcada beyaz”(Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 545) āk (Irk Bitig) (Tekin, 2004: 49)
āğır	āğır (Tuna, 1960: 252) āğār (Uyg. T.-Br.) (Taş, 2009b: 91)
āğır-	hāğrı- (Uyg. T.-Br.) āğrı- (Tekin, 1995: 172)
āğrıǵ	āğrıǵ (Tuna, 1960: 252)
āğız	āğız (Uyg. T.-Br.) (Tekin, 1995: 171)
āğu	āgu (Uyg. T.-Br.) (Tekin, 1995: 171)
ard (ārd-ı-m-ça)	ārt (Tuna, 1960: 220)
ārı	ārı (Tuna, 1960: 252)
āş	āş (Tuna, 1960: 220) āş/aş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 559)

⁴⁸ Bu sütündeki kelimelerin tespitinde; Habib Hürmüzlü'nün “Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü”nden, H. Kemal Bayatlı'nın “Irak Türkmen Türkçesi” eserindeki sözlük bölümünden, Çoban Hıdır Haydar'ın “Sözlük”, Hüseyin Şahbaz Hassan'ın “İndeks” ve J. Zeinulabdeen Jasim'in doktora tezlerinin “Dizin” bölümlerinden yararlanılmıştır.

Tablo 2.5. ITA- Tarihî Türk Yazı Dilleri Asli Uzun Ünlü Denklik Tablosu (Devamı)

Irak Türkmen Ağzları	Tarihî Türk yazı dilleri (Eski ve Orta Türkçe)
av (āv-ı)	āw/aw (Ercilasun-Akkoyunlu, 1960: 564)
ay (āy-ın)	āy (Tuna, 1960: 220) āy/ay (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 565)
az (āz-dı)	āz (Tuna, 1960: 220) āz/az (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 567) āz (Tekin, 2004: 50)
bağla- (bāğ-lı-y-ıb “bağlamış”)	bā- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 569) bā- (Tekin, 2004: 50)
beg (bēg-i-m)	bēg (Tuna, 1960: 253) bēg/beg (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 580)
bēri	bērū (Tuna, 1960: 253)
bēş (bēş-i)	bēş (Tuna, 1960: 222)
bōyın	bōyın / boyun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 596)
dad (dād-ı-n-ı)	tātıg (Tuna, 1960: 253)
dağ (dāğ-lıg)	tāg (Tuna, 1960: 220) tāg/tāg (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 847)
dāğıl-	tāğıl- (Taş, 2009b: 209)
dam (dām-ı-n-a)	tām “duvar” (Tekin, 2014: 174) tām “duvar” (Ölmez, 2012: 321)
dar (dār-ı-y-mış)	Tār (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 855)
daş (dāş-ın)	tāş (Tuna, 1960: 220, 253) tāş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 860)
dé- (dē-di-m)	tī-/tī- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 879)
don (dōn-ú-y “senin donun”)	toon (Gabain, 1988: 35) tōn/ton (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 891)
dön- (dōn-dú)	tōn- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 896)
dör (dōr-de)	tōr “evin baş kısmı, itibarlı yeri” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 896)
dört (dōrd-i-nci)	tōrt/tōrt (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 897)
ēkiz/ekkiz	ikkiz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 663)
en (ēnine)	ēn (Tuna, 1960: 221) in (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 665)
géc- (gēş-ti)	kıç (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 719)
genc (gēnj-di)	kēnç/kenç (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 703)
gét- (gēt-ti)	kēt- (Taş, 2009b: 171)
göl (göl-ú)	köl (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 736)
gön (gōn-di)	kōn (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 737)
hātun	kātun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 693) hātūnlar (Erciyas, 2015: 165)
höl-lík	öl/öl (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 786)
hör- (hōr-úm)	ōr/ör- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 789)
ikki	ikki (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 663)
ķab (kāb-ı)	kā (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 673)
kābıġ/ġ	kābuk/kābık (Tekin, 1995: 173)

Tablo 2.5. ITA- Tarihî Türk Yazı Dilleri Asli Uzun Ünlü Denklik Tablosu (Devamı)

Irak Türkmen Ağzları	Tarihî Türk yazı dilleri (Eski ve Orta Türkçe)
kal- (kāl-dı-m)	kāl- (Taş, 2009b: 2015: 147) kāl-/kal- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 678)
kan (kân-ı-y-dan) “kanı ile”	kân/kan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 681)
kar (kār-ı)	Kār (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 684)
kāvın	kāgun (Tuna, 1960: 253) kāgun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 677)
kol (kol-ú)	koolıçak (Gabain, 1988, 35) kool (Tekin, 1995: 92)
kōyin	kōy/koy (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 732)
kök (kōk-ü-n-nen)	kōk (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 734)
ne (nē-di)	nē (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 768)
ōdún	oot (Gabain, 1988: 35) otuñ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 780)
on (āyın ōn-ı-n-da)	oon (Gabain, 1988: 35) ōn, ōnunç (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 776)
öz öz-ún	üöz (Tekin, 1995: 125). ōz/öz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 794)
pāmbuğ	bāmuk/bamuk (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 572)
sārı	sārig (Tuna, 1960: 253) sārig erük (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 805)
sōg- (sōg-il-ler “sövüyorlar”)	sōk- / sōk- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 831)
sōn- (sōn-úp)	söyndür- (Bahc. 4-11) (Tekin, 1995: 127).
tor (tōr-ı)	tōr/tor (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 893)
tōsın (tōsın-ı)	toosun/toosın (Tekin, 1995: 178)
töz (töz-ú)	tooz (Gabain, 1988: 35) töz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 589)
var (vār-ı-y-dı) “var idi.”	bār (Tuna, 1960: 220)
vér- (vēr-i-sen)	bir-/bir-/ber- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 589)
yağ (yāğ-ı)	yāğ (Tuna, 1960: 253) yāğ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 940)
yan (yān-ı-m-da)	yān “kalça kemiklerinin başları”(Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 948)
yārim	yārim (Tuna, 1960: 253) yār- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 952)
yarın	yārin (Behc.) (Tekin, 1995: 175)
yas	yas “Oğuzcada ölüm, helak” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 956)
yaş (yāş-ı)	yāş (Tuna, 1960: 221) yāş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 957)
yāz (yāz-dı “yaz-dır”)	yāz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 962)
yéddi	Yetti (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 968)
yēri-	yorri- (Uyg. T.-Br.) (Tekin, 1995: 179)
yēl (yēl-ı)	yiil (Doğan-Usta, 2014: 401)
yētmiş	yētmiş (Yenisey) (Tekin, 1995: 182)
yol (yöl-çı)	yöl (Tekin, 1995: 92) yöl/yol (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 980)

Nihayet, Türk dilindeki asli uzunlukları en iyi koruyan iki lehçeden biri olan Yakutça ile ITA arasında da denklikler tespit edilmiş, bunların da oranı yaklaşık %43’tür. Bu denkliği gösteren kelime çiftleri de aşağıdaki tabloda sıralanmıştır:

Tablo 2.6. ITA-Yakut Türkçesi Asli Uzun Ünlü Denklik Tablosu

Irak Türkmen Ağızları ⁴⁹	Yakutça
ac (āclıǵıy “açlıǵın”)	aççık
ācıǵ/ācuǵ	ıarıı
ad (ād-ma)	aat
āǵır	ıaraxan
āǵır-	ıarıy-
āǵrıǵ	ıarıı
āǵız	xayaǵas
ard	ārtık
ārı	ııııııı
baǵla- (bāǵ-lı-y-ıb “baǵlamış”)	baay-
bālıǵ/h	balık
béş (béş-i)	bies
bōyin	mooy, mōyn
böl- (bōl-i-ş-tir-)	üller-
daş (dāş-ın)	taas
dāyı	taay
dé- (dē-di-m)	die-
dol- (dōl-dú)	tuol-
dön- (dōn-dú)	tōnün-
dört (dōrd-i-nci)	tüört
en (ēnine)	ien
göl (gōl-ú)	küöl
hōl-lık	üöl
ikki	ikki
kal- (kāl-dı-m)	hāl-
kan (kān-ı-y-dan) “kanı ile”	haan
kar (kār-ı)	haar
kōyin	hooy
ōdún	ottuk mas
on	uon
ol- (ōl-úp)	buol-
ōyún	oonúuu
sarı	saharhay
sög- (sōg-il-ler “sövüyorlar”)	üöh-
tētti (çocuk dili) “çocuk yürümeye başladığında, onu teşvik etmek için söylenir.”	tietey-
var (vār-ı-y-dı) “var idi.”	bār
vér- (vēr-i-sen)	bier-
yaǵ (yāǵ-ı)	sıa
yaş (yāş-ı)	saas
yéddı	sette
yé- (yé-dı-h)	sie-
yél (yé-l-i)	tal
yétmiş	sette uon
yol (yōl-çı)	suol

⁴⁹ Bu sütundaki kelimeler Habib Hümmüzlü’nün “Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü”nden, H. Kemal Bayatlı’nın “Irak Türkmen Türkçesi” eserindeki sözlük bölümünden, Çoban Hıdır Haydar’ın “Sözlük”, Hüseyin Şahbaz Hassan’ın “İndeks” ve J. Zemulabdeen’in doktora tezlerinin “Dizin” bölümlerinden alınmıştır.

Ayrıca ITA-tarihî Türk yazı dilleri mukayesesindeki denk kelime sayısı 77 iken Türkmen Türkçesi-tarihî Türk yazı dilleri arasındaki denk kelime sayısı 52'dir. Bu denklikleri gösteren tablo da aşağıdadır:

Tablo 2.7. ITA-Türkmen Türkçesi-Tarihî Türk Yazı Dilleri Asli Uzun Ünlü Denklik Tablosu

Irak Türkmen Ağzları ⁵⁰	Türkmençe	Tarihî Türk yazı dilleri (Eski ve Orta Türkçe)
ac(âclığıy “açlığın”)	āç	āç (Tekin, 2014: 119) āç (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 538)
ācıġ/ācuġ	ācı	ācıġ (Taş, 2009b: 112)
ad (ād-ma)	āt	āt (Tekin, 2014: 124) āt/at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 562) āt (Tuna, 1960: 220)
āddım	ādim	ātım (Tuna, 1960: 222)
aġ (āġ-dı “aktır”)	āk	āk (Tuna, 1960: 219) āk “Oğuzcada beyaz”(Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 545) āk (Irk Bitig) (Tekin, 2004: 49)
āġır		āġır (Tuna, 1960: 252) āġār (Taş, 2009b: 91)
āġır-	āġır-	hāġrı- (Uyg. T.-Br.) āġrı- (Tekin, 1995: 172)
āġrıġ	āġır	āġrıġ (Tuna, 1960: 252)
āġız		āġız (Tekin, 1995: 171)
āġu		āġu (Tekin, 1995: 171)
ard (ārd-ı-m-ça)	ārt	ārt (Tuna, 1960: 220)
ārı	arı	ārı (Tuna, 1960: 252)
āş		āş (Tuna, 1960: 220) āş/aş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 559)
av (āv-ı)	āv	āv/aw (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 564)
ay (āy-m)	āy	āy (Tuna, 1960: 220) āy/ay (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 565)
az (āz-dı)	āz	āz (Tuna, 1960: 220) āz/az (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 567) āz (Tekin, 2004: 50)
baġla- (bāġ-lı-y-ıb “baġlamış”)	bāġ-la-	bā- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 569) bā- (Tekin, 2004: 50)
beg (bēġ-i-m)		bēġ (Tuna, 1960: 253) bēġ/beg (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 580)
bēri	bāri	bērü (Tuna, 1960: 253)
bēş (bēş-i)	bāş	bēş (Tuna, 1960: 222)
bōyin		bōyin / boyun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 596)
dad (dād-ı-n-ı)	dāt	tātıġ (Tuna, 1960: 253)
daġ (dāġ-lıġ)	dāġ	tāġ (Tuna, 1960: 220) tāġ/tāġ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 847)

⁵⁰ Bu sütundaki kelimelerin tespitinde; Habib Hürmüzlü'nün “Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü”nden, H. Kemal Bayatlı'nın “Irak Türkmen Türkçesi” eserindeki sözlük bölümünden, Çoban Hıdır Haydar'ın “Sözlük”, Hüseyin Şahbaz Hassan'ın “İndeks” ve J. Zeinulabdeen Jasim'in doktora tezlerinin “Dizin” bölümlerinden yararlanılmıştır.

Tablo 2.7. ITA-Türkmen Türkçesi-Tarihî Türk Yazı Dilleri Asli Uzun Ünlü Denklik Tablosu (Devamı)

Irak Türkmen Ağzıları	Türkmençe	Tarihî Türk yazı dilleri (Eski ve Orta Türkçe)
dāgıl-	dāga-	tāgıl- (Taş, 2009b: 209)
dam (dām-ı-n-a)		tām “duvar” (Tekin, 2014: 174) tām “duvar” (Ölmez, 2012: 321)
dar (dār-ı-y-mış)	dār	tār (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 855)
daş (dāş-ın)	dāş	tāş (Tuna, 1960: 220, 253) tāş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 860)
dé- (dē-di-m)	diy-	tî-/ti- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 879)
don (dōn-ú-y “senin donun”)	dōn	toon (Gabain: 1988, 35) tōn/ton (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 891)
dōn- (dōn-dú)	dōn-	tōn- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 896)
dör “eski Kerkük evlerinde konuk odası” (dör-de)	tör	tör “evin baş kısmı, itibarlı yeri” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 896)
dört (dörd-i-nci)	dört	tört/tört (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 897)
ēkiz/ekkiz		ikkiz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 663)
en (ēnine)	in	ēn (Tuna, 1960: 221) in (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 665)
géc- (gēş-ti)		kiç (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 719)
genc (gēnj-di)		kēnç/kenç (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 703)
gét- (gēt-ti)		kēt- (Taş, 2009b: 171)
göl (göl-ú)	köl	köl (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 736)
gön (gön-di)	gön	kön (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 737)
hātun	hātın	kātun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 693) hātūnlar (Erciyas, 2015: 165)
höl-lík	öl, höl	öl/öl (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 786)
hör- (hör-üm)	ör-	ör/ör- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 789)
ikki		ikki (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 663)
ķab (kāb-ı)	gāp	kā (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 673)
ķābıh/ġ	gābık	kābuk/kābık (Tekin, 1995: 173)
ķal- (ķāl-dı-m)	gāl-	ķāl- (Taş, 2009b: 147) ķāl-/kal- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 678)
ķan (ķān-ı-y-dan) “kanı ile”	gān	kān/kan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 681)
ķar (ķār-ı)	gār	kār (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 684)
ķāvın	gāvun	kāgun (Tuna, 1960: 253) kāgun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 677)
ķol (kol-ú)	göl	koolıçak (Gabain: 1988, 35) kool (Tekin, 1995: 2015: 92)
ķōyın		kōy/koy (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 732)
kök (kök-ü-n-nen)		kök (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 734)
ne (nē-di)	nāme	nē (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 768)

Tablo 2.7. ITA-Türkmen Türkçesi-Tarihî Türk Yazı Dilleri Asli Uzun Ünlü Denklik Tablosu (Devamı)

Irak Türkmen Ağzları	Türkmençe	Tarihî Türk yazı dilleri (Eski ve Orta Türkçe)
ōdún	ōdun	oot (Gabain: 1988, 35) otuŋ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 780)
on (āyın ōn-ı-n-da)		oon (Gabain: 1988, 35) ōn, ōnunç (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 776)
öz (ōz-ún)	ōz / ōz ōzi	üöz (Tekin, 1995: 125). ōz/öz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 794)
pāmbuğ		bāmuk/bamuk (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 572)
sārı	sārı	sārıg (Tuna, 1960: 253) sārıg erük (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 805)
sōg- (sōg-il-ler) “sövüyorlar”	sōg-	sōk- / sōk- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 831)
sōn- (sōn-úp) “sönmüş”	sōn-	söyндür- (Tekin, 1995: 127).
tor (tōr-ı)		tōr/tor (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 893)
tōsın (tōsın-ı)		toosun/toosın (Tekin, 1995: 178)
tōz (tōz-ú)	tōz	tooz (Gabain, 1988: 35) tōz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 589)
var (vār-ı-y-dı) “var idi.”	bār	bār (Tuna, 1960: 220)
vér- (vér-i-sen)		bır-/bır-/ber- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 589)
yağ (yāğ-ı)	yāğ	yāğ (Tuna, 1960: 253) yāğ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 940)
yan (yān-ı-m-da)	yān	yān “kalça kemiklerinin başları” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 948)
yārim	yārim	yārim (Tuna, 1960: 253) yār- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 952)
yārin		yārin (Tekin, 1995: 175)
yaş (yāş-ı)	yāş	yāş (Tuna, 1960: 221) yāş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 957)
yāz (yāz-dı “yaz-dır”)	yāz	yāz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 962)
yéddí		yetti (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 968)
yé- (yé-dí-ğ)		yey-i-se- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 968)
yéri-		yorri- (Tekin, 1995: 179)
yél (yé-l-ı)		yiil (Doğan-Usta: 2014 401)
yétmiş		yétmiş (Tekin, 1995: 182)
yol (yöl-çı)	yöl	yöl (Tekin, 1995: 92) yöl/yol (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 980)

Bütün bu istatistik çalışmalarından sonra denebilir ki karşılaştırılan kelime sayısı arttıkça yukarıdaki oranlar da artacaktır. Nitekim, ITA ile Türkmençe mukayesesinde, yukarıda da ifade edildiği gibi; ünlüsü kısalmış, ancak baştaki ünsüzü tonlulaşmış kelimeler dikkate alınmamıştır. Ayrıca Türkmen Türkçesinde, uzun olması beklenirken ünlüsü kısalmış kelimeler de vardır. Buna rağmen ITA-Türkmençe arasındaki benzeşme oranı % 64’tür.

ITA-Yakutça karşılaştırmasındaki yaklaşık %43'lük oran ise gayet normal karşılanmalıdır. Çünkü Yakutçanın tarihî gelişimi çok farklıdır ve bu lehçede çeşitli kavramlar farklı kelimelerle de karşılanmış; böylece uzunlukların bir kısmı kaybolmuştur. Bununla birlikte, bu oran hiç de küçümsenmemelidir.

ITA-tarihî Türk yazı dilleri mukayesesinde gözlenen yaklaşık %77'lik oran ise ITA'daki asli uzun ünlülerin tıpkı Yakutça ve Türkmencedeki gibi düzenli bir şekilde korunduğunu çok daha iyi göstermektedir. Bu tür uzunluklar dilin tarihî gelişimine ışık tutmaktadır. Buradan yola çıkarak diyebiliriz ki ITA'daki uzun ünlüler asli ve arkaiktir.

Bununla birlikte, uzun ünlülerin kısalma sürecinin, dilin çok tabîî bir gelişmesi olduğu da muhakkaktır. Nitekim, O. Nedim Tuna, "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller" başlıklı makalesinin sonuç bölümünde, kapalı son hecedeki uzun-dar ünlülerin daha "Kâşgari'nin devrinde" (11. yüzyıl), büyük ölçüde kısalıldığını, aynı durumdaki geniş ünlülerinse o devirde artık fasih (ölçünlü) sayılmamaya başladığını bildirir (Tuna, 1960: 274). Aslında, Kâşgarlı'nın "fasih sayılmaz" dediği kapalı hecedeki geniş-uzun ünlüler de o devirdeki arkaikleşmeyi anlatmaktadır. Uzun ünlülerin kısalma sürecinin kök heceden sonraki hecelerde başlaması ise bütün dilleri ilgilendiren "en az çaba" prensibiyle ilgilidir. Üst üste iki hecenin de uzun, yahut nefesin verilmesine rastlayan son hecede uzun bir ünlünün varlığı telaffuz zorluğunu da beraberinde getirecektir. Bu yüzden, son hecelere denk gelen uzunluklar zamanla kısalacaktır. Fakat kısalma süreci aynı prensipten dolayı devam edecek ve bugün uzun ünlüleri düzenli şekilde muhafaza eden lehçelerde de bu süreç bir zaman sonra tamamlanacaktır.

ITA'da Kısa (Normal) Ünlüler ve Arkaiklik

Kısa ünlülerin arkaikliği, içinde bulunduğu kelimenin ortaya konmasıyla anlaşılır. Bu yüzden, aşağıda her bir ünlünün arkaik kullanımını gösteren kelimeler tek tek başlıklar hâlinde incelenerek bu konuda bilgi verilmiştir:

/a/

Arka damakta, geniş-düz olarak ve açık telaffuz edilir. /a/ sesinin telaffuzunda dilin arka kısmı yükselir, dil ucu arkaya doğru çekilir (Öner, 1998: 2).

alma: elma (Hürmüzlü, 2013: 60).

Lehnwort ve Clauson bu kelimenin Türkçede bir alıntı olduğu görüşündedirler. B. Muncakcsi kelimenin Hint-Avrupa kökenli olduğunu ve Sanskritçedeki “amla” (ekşi) köküne dayandığını bildirmiştir. A. J. Joki ise kurmaca Hint-Avrupa dilinden getirdiği “ablina” şeklinden Türkçeye “almına” şekline girdiğini ve -n- > -l- ses değişmesiyle Türkçede “almıla” şeklini aldığı yönünde görüş beyan etmiştir. M. Erdal da kökünü Türkçe dışında aramakta ve kelimeyi kurmaca *mal (Grek ve Latin) ve *abel (Slavic, Celtic, Baltic, Germanic) köklerine dayandırır (Sertkaya, 2018: 295-299). Brockelmann da “alma” biçiminin “alımıla”dan haploloji (hece yutulması) ile doğduğu kanaatindedir (Eren, 1999: 133). O. Fikri Sertkaya ise kelimenin Türkçe olduğunu, Moğolcaya geçip sonra geri ödünçleme yoluyla Türkçeye yeni bir telaffuzla (vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesiyle) tekrar girdiğini belirtir. Şçerbak da Moğolcadaki “alima”nın Türkçeden alıntı olduğunu belirtmiştir (Eren, 1999: 133). Kâşgarlı ise Türklerin (Karahanlı yazı dili) “almıla” şeklini; Oğuzların ise “alma” şeklini kullandıklarını bildirmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 548-549).

Sertkaya kelimenin etimolojisini şu şekilde göstermektedir: *almıla* / *alımıla* (eski Türkçe) > *alima* (Moğolca) > *alma* (Türkçeye geri ödünçleme) (Sertkaya, 2018: 295-299).

Çeşitli ağızlarda *alma* / *alme* şeklinde (DS-1, 1993: 226) ve birçok Türk lehçesinde (Azr. T., Bşk. T., Kzk. T., Krg. T., Özb. Tat. T., Trkm. T., Y. Uyg. T.) *alma* biçiminde yaşayan (KTLS, 1991: 210-211) bu kelime TT yazı dilinde “elma” şeklinde kullanılmaktadır. Bu durumda, ITA’daki *alma* kelimesinin ön sesindeki /a-/ aslidir ve arkaiktir.

ataş: ateş (Hürmüzlü, 2013: 63).

H. Eren kelimenin etimolojik izahında “Farsça *ātaş* eski Türkçe “od”un yerini almıştır.” ifadesini kullanır (Eren, 1999: 24). S. Nişanyan ise kelimenin kökünü kurmaca Hint-Avrupa ana dilindeki *āter köküne dayandırmaktadır (Nişanyan, 2012: 42). G. Karaağaç ise birçok sözlükte Farsçadan alıntı olduğu bildirilen “ateş” kelimesinin “öt” köküne dayandığını, dolayısıyla bu kelimedenden türemiş olan “ateş”in de Türkçe olduğunu belirtir. Karaağaç “ateş” kelimesinin etimolojik gelişimin şu şekilde gösterir:

öt : ateş (eski Türkçe)

ot-a (ısın-, odun yak-)

***ot-a-ş** / **öt-e-ş** > **ataş** (Türkçeden Farsçaya girerkenki şekil) > **atiş** (Farsça telaffuzu) > **ateş** (geri ödünçleme) (Karaağaç, 2008: XIII).

T. Gülensoy da kelimenin etimolojisini benzer bir şekilde gösterir:

öt : ateş (eski Türkçe)

ot-a (ısın-, odun yak-)

ot-a-ş / **at-a-ş** (Türkçeden Farsçaya girerkenki şekil) > **atiş** (Frs.daki telaffuzu) > **ateş** (geri ödünçleme) (Gülensoy, 2007: 87).

Bu durumda, ITA'daki **ataş** kelimesinin ikinci hecesinde gözlenen ve aslında isimden fiil yapma eki olan ve tek bir sestem oluşan “a” asli bir ses olup arkaiktir.

halaw: alev (Hürmüzlü, 2003: 174).

Türkçe bir kelime olduğu rahatlıkla kanıtlanabilirken bilhassa Doerfer'in ünlü eseri “Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV”te Farsça olarak kaydetmiş olduğu bir kelimedir (Karaağaç, 2008: XII). J. Denny de kelimenin Türkçe olduğunu belirtmiştir (Tietze, 2002: 150).

Söz konusu kelime TT'de **alev** şeklini almış olduğundan Türkçe kelimelerde gözlenen kalınlık-incelik uyumuna aykırı düşmüştür.

Abuşka Lugati ve CC'de kelimenin **yalav** “parlak” şekli tespit edilmiştir (Paçacıoğlu, 2016: 730; Nişanyan, 2012: 17). Bununla birlikte, ön sesteki /y-/ bazı türetmelerde “alap” (alev), “alış-” (tutuş-), “ışık” (< *yaşu-k) görülmemektedir. G. Karaağaç bu kökten elde edilmiş çok geniş bir kelime ailesine ait olan kelimeleri Clauson'dan naklen ortaya koyar. Onun verdiği Türkçe örneklerden bazıları şunlardır: **alap** “alev”, **alış-** “tutuş-”, yalın “alev”, yalaz “alev”, yıldız, yıldırım, vb.; Moğolcadan verdiği bazı örnekler de şunlardır: **ulal-** “kızır”, **ulabur** “kırmızılık”, **ulabtur** “kırmızımsı”; Macarcadan verdiği örneklerden bazılarıysa şunlardır: **villámlík** “ışıl-da-”, **villán** “parlıt”, **villány** “elektrik”, vb. (Karaağaç, 2008: XIII). Bütün bu örnekler TT'de (yazı dili) ikinci hecede incelmış olan ünlünün asli şeklinin /a/ olduğunu göstermektedir.

Kelimenin ITA'daki etimolojik gelişimi ise şöyle yapılabilir: *(y)**alap** > ***alap** > **alap** > **halav**.

Buna göre, ITA'daki *halav* kelimesinin ikinci hecesindeki /-a-/ asli olup arkaiktir. Ön sesindeki /h-/ ise türemedir.

ķardaş: kardeş (Bayatlı, 1996: 234).

T. Tekin, “Orhon Türkçesi Grameri”nde kelimenin kökünü “aile” anlamına gelen *ka isim köküne dayandırır ve “kardeş, yakın akraba” anlamlarına gelen *kağadaş*, *kadaş* örneklerini verir (Tekin, 2016: 80). “Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı”nda da *kağadaş* “akraba, hısım” ve *kadaş* “kardeş, akraba, eş, dost” maddeleri yer almaktadır (Doğan-Usta, 2014: 160-161). DLT’de ise *kadaş* ~ *kağaş* “kardeş, kardeşlerden yakın olanlar, akraba” ve *karındaş* “aynı karından olan iki çocuk” maddeleri bulunmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 674, 687). H. Eren kelimenin yapısını *karın+daş* şeklinde açıklar (Eren, 1999: 212). Gülensoy da eski Türkçe söz varlığı içindeki *ķatas* “arkadaş, akraba”, *ķadın* “kayın peder”, *ķang* ~ *ķang* “baba” kelimeleri arasındaki anlam ilişkilerine dikkat çekerek hepsinin ortak bir kökten geldiğine işaret eder (Gülensoy, 2007: 466).

Kelimenin bünyesindeki -daş isimden isim yapma eki TT yazı dilinde /ş/’nin inceltici etkisiyle, -deş şekline girmiştir: *kar-daş* > *kar-deş*. İstanbul ağızdaki bu gelişme oldukça yeni sayılır. Zira, Meninski 17. yüzyılda kelimenin günlük hayatta *ķardaş* biçiminde telaffuz edildiğini kaydetmektedir (Tulum, 2011: 1099). Hatta, *ķardaş* ve *ķardeş* şekillerinin İstanbul ağızlarında 19. yüzyılın sonlarına kadar birlikte kullanıldığını Temel Türkçe Sözlük’ten anlıyoruz. Bu sözlükte, “karındaş” maddesinin izahında yaygın söyleyişin her iki şekilde de olduğu kaydedilmiştir (TTS-3, 1991: 653).

Bu durumda, ITA’da *ķardaş* kelimesindeki ek ünlüsünün /-a-/ şeklinde kalın olması asli şekle uygun olup arkaiktir.

ķaşan-: kaşın- (Hürmüzlü, 2013: 205).

Bu kelime DLT’te “at vb. hayvanlar işe-” anlamıyla kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 691). Clauson da “kaşan” ve “kaşan-” kelimelerini **kaşa-* tabanına bağlamıştır (Clauson, 1972: 671). Gülensoy da “kaşağı” kelimesini aynı tabana bağlar ve bu tabanın “kaşı-” fiiliyle denk olduğunu bildirir (Gülensoy, 2007: 473). Nişanyan ise “kazı-” ile “kaşı-” fiillerinin kökteş olduklarını belirtir (Nişanyan, 2012: 307). H. Eren de “kaşık” kelimesinin etimolojik izahında kelimenin “kaşı-” kökünden geldiğini bildirir (Eren, 1999: 216).

Tarihî Türk yazı dilleriyle ilgili gramer çalışmalarına baktığımızda ise Karahanlı Türkçesi döneminde -a/-e ve -ı/-i olmak üzere, süreklilik göreviyle kullanılan fiilden fiil yapan iki farklı ekin bulunduğunu görmekteyiz (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 61-62; Hacıeminoğlu, 1996: 131). Hürmüzlü'nün sözlüğündeki *kaşan-* maddesinin “kaşın-” anlamıyla karşılandığını (Hürmüzlü, 2013: 205) gördüğümüzde ise iki farklı ekle, aynı anlamda iki ayrı fiilin yapılmış olduğunu anlamaktayız. Bu arada, Hacıeminoğlu'nun “Karahanlı Türkçesi Grameri” eserinde -A ekiyle yapılmış pek çok örnek görülmesine rağmen, -I ekiyle yapılmış örneklere yer verilmemiştir. “Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri”nde ise Argunşah “kaz-ı-, tat-ı-” gibi iki örneğe yer vermiştir (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 62). Bu bilgiler bize -a ekinin daha eski döneme ait olduğunu, -ı ekinin ise daha geç bir dönemde oluştuğunu, fiil çekimi sırasında -A ekinin orta heceye düşüp vurgusuzlaşarak daralmasından doğmuş olduğunu göstermektedir: *kaş-a-n-* > *kaş-ı-n-* . Ekin bünyesinde gözlenen bu fonetik değişim ekin, fiilin bünyesinde kaynaşmış olduğunu da göstermektedir. Zaten, Hacıeminoğlu, “... gerek eski Türkçede gerek orta Türkçe devresinde bizim tespit ettiğimiz bazı ekler, ek oldukları hâlde, kökle kaynaştıkları için, Kâşgarlı devrinde bile fark edilmemiştir.” diyerek bu kalıplaşma ve kaynaşma sürecinin ne kadar eskiye dayandığını bildirmiş olur (Hacıeminoğlu, 1996: 131). Ekin kaynaşmışlığını gösteren bir diğer husus da *kaşan-* kelimesinin DLT’de bir mecaz anlamla (at vb. hayvanlar işe-) kaydedilmiş olmasıdır.

Bu durumda, ITA’daki *kaşan-* fiilinin ikinci hecesindeki /a/ fonemi arkaiktir.

/e/

Ön damakta, geniş-düz ve açık olarak telaffuz edilir. /A/ ünlüsüne nazaran dil ucu daha öne çekilir ve öndeki alt dişlere yaklaşır, ses organlarının arkası biraz genişleyip çene düşer (Öner, 1998: 3).

beyük / beyyuk: büyük (Hürmüzlü, 2013: 88).

Kerkük merkez ağzında *beyük* ve Hanekin ağzında *beyyuk* (Hürmüzlü, 2013: 88) şekilleriyle yaşayan kelimenin ilk hecesindeki /e/ fonemi ilk sesteki dudak ünsüzü /b/’den etkilenip de yuvarlaklaşmamış ve söz konusu ağızlarda eski Türkçedeki gibi düzlüğünü korumuştur. Kelimenin kökü **bedü-* tabanına kadar indirilebilmektedir (Gülensoy, 2007: 197; Clauson, 1972: 302-303; Tietze, 2002: 383). Bu tabanın bir gövde olması kuvvetle muhtemeldir. Üzerine almış olduğu -k fiilden isim yapma ekiyle *bedük* şekline giren kelime

DLT'te bu hâliyle yer alır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 580) Kıpçak yazılı metinlerinde -d- > -y- değişmesiyle *beyük* şeklini gözleyebildiğimiz kelime (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 29); TT'de ise ilk sesteki /b-/, komşusu olan düz ünlüyü yuvarlaklaştırarak *böyük*, sonra da gerileyici ses benzeşmesiyle *büyük* şekline girmiştir (Sertkaya, 2018: 176). Çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda da bu kelimenin ilk hecesindeki ünlünün yuvarlaklaşmasına rastlanırken, yalnızca Trkm. T.de söz konusu ünlünün düz olduğu gözlenmektedir: beyik (KTLS, 1991: 89).

Kerkük ve Hanekin ağızlarında, yukarıda andığımız süreçlerde rastladığımız -e- > -ö- değişmesi gerçekleşmemiş; böylece ilk hecenin ünlüsü asli şekliyle yaşamaya devam etmiştir. Bu durumda, Kerkük ve Hanekin ağızlarındaki örneklerde /e/ fonemi asli ve arkaiktir.

eyyi (<< edgü) kelimesi de ITA'da, TT yazı dilindeki gibi ünlü daralmasına uğramadan, ön seste /e-/ ile sesletilip (Hürmüzlü, 2013: 139; Gülensoy, 2007: 444) arkaik bir özellik taşır. Zaten, çağdaş Türk lehçelerinde yalnızca Kzk. T.de bu kelimeye rastlanmakta o lehçede de “iyi / iygi / izgi” şekillerinde gözlenmektedir (KTLS, 1991: 412). Bunun yanında, *gévde* kelimesi de ITA'da, iç sesteki /-v-/'den etkilenmeden, TT yazı dilinin aksine, bölge ağızlarında ilk hecesinde düz ünlüyle yaşamakta ve arkaik bir görünüm arz etmektedir. Kelimenin bu şekline “Yeni Tarama Sözlüğü”nde rastlamak mümkündür (Dilçin, 2013: 105). Çağdaş Türk lehçelerine baktığımızdaysa Bşk. T. (gävdä), Kzk. T. (kevde), Özb. T. (gävdä), Tat. T. (gävdä), Y. Uyg. T. (gävdä) lehçelerinde düz ünlülü; Azr. T. (gövdä) ve Trkm. T. (gövre)de ise yuvarlak ünlülü olduğu gözlenir. Lehçelerdeki bu görünümlere bakıldığında ise Kıpçak grubundaki lehçelerde ilk hecedeki düz ünlünün korunduğu ve arkaik olduğu görülür.

/é/

/e/ ile /i/ arasında bir ünlüdür. Ön damakta, geniş-düz ve açık olarak telaffuz edilir (Ergin, 1997: 40; Öner, 1998: 2). Kapalı *e* fonemi i-e arası bir sestir. Türkçe kökenli kelimelerde yalnızca ilk hecede bulunan kapalı *e* fonemi yumuşak damağa göre ortada söylenir. Dil sırtı a sesine göre daha kabarıktır. Yarı alçak bir ses sayılır. Çene açısı yarı açıktır (Tosun, 2012: 64).

Bu fonemin doğuşunu G. Karağaç şöyle açıklar: “Bu ses esasen yarı açık *é* sesine döner. Böylece, sonradan türeyen *é* sesi daha da daralır, sonucunda bazı Türk yazı dillerinde

e sesi *i* sesine geçer. Bu değişmelerin nedeni *e* sesinin nisbeten zor çıkarılışı olabilir. Ancak bunda başka etkenlerin, örnek olarak, ünlü düzeninde ilerlemelerin de etkisi olabilir.” (Karaağaç, 2012: 165). Kapalı *e* fonemini Karaağaç, “yarı dar /e/ sesi veya yarı geniş /i/ sesi” olarak da tanımlar (Karaağaç, 2013: 523).

Kapalı E Foneminin Türk Dilinde ve ITA’da Arkaikliği

Kapalı *e* fonemi de tıpkı uzun ünlüler gibi Türkoloji camiası mensupları arasında çokça tartışılmış (Doğan-Öztürk, 2016: 135-142; Ceylan, 1991: 151-165), bu hususta da lehte ve aleyhte birçok görüşün sergilendiği geniş bir literatür doğmuştur. Biz de çalışmamızda öncelikle kapalı *e* ünlüsünün tarihî Türk yazı dillerinde, Çağdaş Türk lehçelerinde, TT ağızlarında ve ITA’daki durumuna ilişkin bugüne kadarki çalışmalarını özetlemeyi uygun bulduk. Aşağıda bu hususlara dair bilgiler sunulmuştur.

Tarihî Türk Yazı Dillerinde Kapalı E Fonemi

Eski Türkçe

Bu foneme eski Türkçe devresinden bu yana rastlanmaktadır. Gerek Yenisey, Orhun Abideleri ve Uygur metinlerinde gerek Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türk yazı dillerine ait metinlerde, büyük ölçüde imla üzerinde yoğunlaşan incelemelerle, bilim adamlarının birçoğu, bu sesin varlığı üzerinde ittifak etmiştir. Codex Cumanicus’ta ise kapalı *e* sesinin varlığı, bu eserin yazımında kullanılan Latin harflerinden dolayı çok daha belirgindir. Bu yüzden, kapalı *e* foneminin ITA’da arkaiklik özelliği taşıyıp taşımadığı hakkında bir hükme varmadan önce bu fonemin, bilim adamlarınca Türk dilinin tarihî gelişimi içinde nasıl ele alındığını sunmakta fayda vardır:

Kapalı *e* fonemine ilkin Yenisey ve Orhun Abideleri’nde rastlanmaktadır. W. Thomsen Orhun Abideleri’nde “bir-, beş, yir” gibi kelimelerin yazımında Köktürk alfabesinde, *i*-i için kullanılan işaretin bazen yazılıp bazen yazılmamasından yola çıkarak bir başka fonemin varlığından şüphelenmiş, Radloff buna karşı çıkarak *e* > *é* > *i* gelişmesinin söz konusu olduğunu savunmuş, Thomsen bir süre sonra Yenisey Yazıtları’nı da çözünce (1896) kapalı *e* foneminin apayrı bir işaretle karşılandığını gözlemiştir. Böylece, Thomsen, Yenisey Yazıtları’nda, daha önce Radloff’un /b/ şeklinde kaydettiği sesi kapalı *e* olarak düzeltmiştir (Eren, 1998: 315; Doğan-Öztürk, 2016: 135; Ceylan, 1991: 151). Thomsen’in

Yenisey Abideleri'nde kapalı e ile tespit ettiği kelimeler şunlardır: *éki*, *él* (aşiret), *éş* (hayat arkadaşı), *ét-*, *bél*, *béş*, *yétmiş*, *kéş* (Erdem-Gül, 2006: 112).

Radloff ile Thomsen arasındaki tartışmaya daha sonra katılan K. Foy da Azerbaycan Türkçesinden er “erkek” / ér “erken” örneklerini vererek kapalı e foneminin varlığı yönünde görüş belirtmiştir. Gronbech de kapalı e sesinin Türk dilindeki varlığını kabul etmiş, Orhon Abideleri ve Osmanlı Türkçesinde kapalı e ile söylenen kelimelerin Yakutçada diftonglu olduğunu belirtmiştir (Ceylan, 1991: 151). N. Poppe ise Yakutçadaki diftonglu şekillerin genel Türk dilinde her zaman kapalı e ile karşılanmadığını, bazen e bazen de i ile denkleştiğini belirtmiştir (Ceylan, 1991: 152). Bununla birlikte Poppe, Ana Türkçe ve Ana Moğolcada hem normal hem de kapalı e seslerinin ve bunlarının uzun şekillerinin bulunabileceğini; ancak asliliklerini şüpheyle karşıladığını ifade etmiştir (Ceylan, 1991: 153).

Eski Türkçenin Grameri'ni yazan A. V. Gabain Uygur Brahmi metinlerinde normal ve kapalı e fonemlerinin birbirinden farklı işaretlerle gösterildiğini, eski Türkçede de bu fonemlerin hem kısa hem uzun şekillerinin bulunduğunu bildirir (Doğan-Öztürk, 2016: 136-137; Ceylan, 1991:158). Thomsen de Uygur metinlerinde “et-” fiilinin e-i nöbetleşmesiyle bazen “et-”, bazen de “it-” biçiminde yazılmış olmasını da kapalı e ünlüsüne bağlar (Argunşah, 2010: 48).

Macar Türkologları da konuyla ilgilenmiş; onlardan Z. Gombocz Macarcadaki Bulgar Türkçesi alıntılarında yola çıkarak bu gibi kelimelerde normal ve kapalı e seslerinin ayırt edildiğini, J. Nemeth ise bu sesin Ana Türkçede de var olduğunu belirtmiş, bir de Ana Türkçede ilk hecesinde kapalı e bulduran kelimelerin listesini vermiştir (Ceylan, 1991: 152; Doğan-Öztürk, 2016: 136).

Orta Türkçe

R. R. Arat Atebetü'l-Hakayık ve Kutadgu Bilig'de bu fonemin bulunmadığını, e-i nöbetleşmesiyle yazılmış kelimelerin bir kısmının müstensih hatasından kaynaklandığını, bir kısmının da o devirdeki ağızlarda gözlenen bazı ses gelişmelerinin yazıya aktarılmasından ibaret olduğunu söyler (Arat, 1987: 340-341).

Besim Atalay DLT'te “*yéldirdi* (estirdi, esti), *éylinç* (kivrımlı yol), *kétişdi*” (ayrıldı) kelimelerinin ilk harfinde hem esre hem üstün olduğundan hareketle bu yazım biçiminin

kapalı e foneminin varlığına delalet ettiğini bildirir. Atalay, “bēlek, çérlendi” kelimelerinin, bazen üstün bazen esreyle yazıldığına bakarak bunların da kapalı e sesi barındırdığı kanaatindedir (Erdem-Gül, 2006: 113). Orhan Yavuz da aynı gerekçeyle Atalay’a katılır (Yavuz, 1991: 288). Mecdut Mansuroğlu da hem e-i nöbetleşmesine hem de Kutadgu Bilig’in bir nüshasında *e harfinin daima fetha (üstün) ile yazıldığına bakarak, bu gibi imla özelliklerini, Karahanlı Türkçesinde kapalı e foneminin varlığına dayanak sayar (Argunşah, 2010: 49). A. B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu da DLT’de kapalı e bulunduğuna dair hiçbir kayıt bulunmadığını, bazı harflerin hem üstün hem esreyle yazılmış olmasının veya aynı kelimedeki harfin bir yerde üstün bir yerde esreyle harekelenmesinin kapalı e ünlüsüne delalet etmeyeceğini, bu karışıklığın DLT metninde ötre-esre arasında da bulunduğunu belirtirler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: XVI).

Konuyu Harezmi Türkçesi metinleri bağlamında değerlendiren Mustafa Argunşah ise incelemiş olduğu dönem eserlerinde (Muinü’l-Mürid, Mukaddimetü’l-Edeb, Nehcü’l-Feradis ve Kısas-ı Enbiya) herhangi bir kelimenin bir kere bile “y” harfiyle veya esreyle yazılmışsa kapalı e okunması gerektiği; fakat “y”siz veya üstünle yazılan her kelimenin de açık e okunması gerektiği anlamının çıkarılmaması icap ettiğini; devrin bütün eserleri değerlendirilerek bir sonuca gidilmesi lazım geldiğini belirtmiştir (Argunşah, 2010: 59).

Eckmann, Nehcü’l-Ferâdis’in harekeli Yeni Cami nüshasından söz ederken üstünlü yazılan “beş” ve “bin” gibi kelimelerdeki yazım biçiminin tam olarak ne anlama geldiği bilinmese de bu yazım biçimini kapalı e fonemi olarak yorumlamaktan yana olduğunu belirtir (Eckmann, 1979: 179). Bununla birlikte, bu eserde de e-i karışıklığı yok değildir (Ata, 2014: 60; Argunşah, 2013: 181). J. Eckmann’ın Nehcü’l-Feradis’te kapalı e ile okunması gerektiğini bildirdiği kelimeler şunlardır: *bég*, *bél*, *bélgür-*, *bér-*, *béş*, *béşik*, *égin*, *églen-*, *ékin*, *ékindü*, *ékki*, *él*, *élig*, *élât*, *émdi*, *én*, *én-*, *ér*, *ér-*, *értä*, *ét*, *éw*, *kéçä*, *kéñ*, *két-*, *kétär*, *méni*, *né*, *séni*, *séz-*, *sézik*, *té-*, *tég*, *témür*, *yé-*, *yél*, *yét-*, *yétti* (Eckmann 1996: 7).

Nuri Yüce de Mukaddimetü’l-Edeb çalışmasında, eserdeki kapalı e sesinin kelime başında “elif ve y” harfleriyle (*él*), iç seste yalnız “y” harfiyle (*éşleştü*, *bérdi*), bir kelimedede ise “esreli y” (*bérne*) ile yazıldığını belirterek Harezmi Türkçesinde kapalı e sesinin bulunduğunu belirtir (Erdem-Gül, 2006: 113).

Latin harfleriyle yazılı Codex Cumanicus’ta ise, kapalı e’nin varlığı daha belirgindir. Bu eserde Kuman Türkçesindeki kapalı e Latincedeki “e” harfiyle, geniş e ise Latincedeki

“a” harfiyle kaydedilmiştir (Kocaoğlu, 2003: 3-5). A. Fehmi Karamanlıoğlu da K. Gronbech’ten naklen CC’un bilhassa Alman bölümünde “e” için kullanılan harflerden birinin kapalı e sesini karşıladığını belirtir (Karamanlıoğlu, 1994: 4).

Eckmann, tarihî Türk yazı dillerine ait eserlerin istinsah tarihinin telif tarihinden çok sonraya ait olması dolayısıyla, /e/’den /i/’ye geçişin ne zaman gerçekleştiğinin tam bilinemeyeceğini belirtir. Yine de 15. yüzyılla beraber /e/’nin terk edilip /i/’ye geçişin gerçekleştiğini belirtir ki bu da Çağatay Türk yazı dilinin başlangıç devresine tesadüf eder (Eckmann, 1979: 179, Ata, 2014: 60). Bununla birlikte, eski Türkçede genellikle ilk hecede /e/ ile yazılan kelimelerin Çağatay Türkçesi metinlerinde artık y (ﻯ) ile yazılmaya başlandığını, bunun da büyük ihtimalle kapalı e fonemini gösterdiğini belirtir (Eckmann, 1996: 112).

Timur Kocaoğlu’na göre, imladan yola çıkarak kapalı e foneminin Arap harfleriyle yazılı metinlerdeki varlığından ilk söz eden A. Şir Nevai’dir. Nevai, Muhakemetü’l-Lugateyn eserinde “y” (ﻯ)’nin o devirdeki Orta Asya metinlerinde (Çağatayca), normal i sesi, uzun i sesi (Farsçadan gelen kelimelerde) ve kapalı e fonemini karşılamak için kullanıldığından söz eder. Kocaoğlu Nevai’nin bu teşhisini esas alarak, nasıl ki eski Türkçe dönemindeki metinlerde (Köktürk, Uygur) kapalı e fonemi /ı/ ve /i/ seslerini karşılayan harfle yazılmışsa, bunun bir imla geleneği olduğunu ve Arap harfleriyle yazılan metinlerde de aynı geleneğe uyularak sonraki devirlerde de kapalı e foneminin yukarıda belirtildiği gibi (ﻯ) harfiyle yazıldığını belirtir (Kocaoğlu, 2003: 2).

Bunlardan başka, S. G. Clauson, N. A. Baskakov, E. R. Tenisev, Osman Nedim Tuna da eski Türkçedeki imladan yola çıkarak kapalı e sesinin varlığını kabul ederler (Doğan-Öztürk, 2016: 139).

Eski Anadolu T. eserlerinde de kapalı e ünlüsünün varlığı konusunda Türkologlar arasında farklı görüşler vardır. Bunlardan F. Kadri Timurtaş “Eski Türkiye Türkçesi” eserinin “Ses Bilgisi” bölümünde, eski Anadolu T.nde kapalı e sesinin varlığına dair kesin bir delil gösterilmeyeceğini, bu yüzden eserinde /i/’li yazılışları olduğu gibi okumayı daha “ilmî” (objektif) bulduğunu ifade eder. K. Foy da 13. yüzyıl metinlerindeki /i/’leri olduğu gibi okuma taraftarıdır (Ceylan, 1991: 160).

Reşit Rahmeti Arat ise yalnız eski Anadolu Türkçesi eserleri için değil bütün Arap harfli yazmalar için yapmış olduğu genel bir değerlendirmede, bu sesin yazımında görülen

ikiliğin, diğer ünlülerin yazımı için de geçerli olduğunu, *e / i* sorununun çözümü için bir kapalı *e* sesi kabul edilse bile diğer ikiliklerin nasıl açıklanacağını, böyle bir karışıklığın asırlar boyunca nasıl devam edip gittiğini sorgulamıştır (Arat, 1987: 339).

Zeynep Korkmaz bu fonemin tarihî gelişimi üzerinde dururken, onun eski Türkçedeki bir Oğuz Türkçesi belirtisi olduğunu bildirmiş; bundan başka kapalı *e*'nin çağdaş Türk lehçelerindeki görünümünü değerlendirerek kapalı *e* sesinin daha ziyade güney-batı Türk lehçelerine ait bir fonem olduğunu, Doğu Türkçesi sahasına giren lehçelerdeyse kapalı *e* sesine karşı */i/* sesinin geçerli olduğunu belirtmiştir (Korkmaz, 2005: 208-209).

Németh de eski Anadolu T. dönemindeki */i/* yazılışının kapalı *e* ünlüsüne delalet ettiğini şu şekilde açıklar: Ona göre, 1960'ta J. Kaldy-Nagy tarafından yayımlanan, 16. yüzyıla ait *Steuerkonskriptionen* adlı eserde, zamanın Osmanlı vergi memurları, kendi imlaları gereği kapalı *e* sesi barındıran Macar adlarını “*y*” ile kayda geçirmişlerdir (Ceylan, 1991: 160).

Musa Duman ise eski Türkçede kök hecede kapalı *e* sesini bulundurduğu kabul edilen kelimelerden günümüz yazı diline kadar ulaşmış (el “organ”- *el* “yabancı”) ve ağızlarda yaşayan kapalı *e*'li kelimeleri dikkate almak gerektiğini, ağızlardaki bu tür malzemenin sorunun çözümünde etkili olacağını bildirir (Duman, 2013: 47).

Semih Tezcan da “Süheyl ü Nevbahar Üzerine Notlar” çalışmasında kapalı *e* sesinin çeviri yazıda mutlaka gösterilmesi gerektiğini, kapalı *e* sesinin varlığının tartışılmasının gereksiz olduğunu belirtir (Erdem-Gül, 2006: 115).

İsmail Akdoğan ve Abdulkadir Öztürk'ün birlikte hazırladıkları “Sorunları ve Tartışmalarıyla Türkçe” adlı eserde ise kitabın yazarları, konuyla ilgili yerli ve yabancı bilim adamlarının görüşlerini özetledikten sonra kapalı *e* fonemi hakkında şu görüşlere yer verirler:

- Kapalı *e* fonemi daha çok Oğuz grubuna hasrolunmuş, daha doğrusu ayrı bir imlayla yazılmıştır (Doğan-Öztürk, 2016: 140).
- Kapalı *e* fonemi, Oğuz grubu lehçelerinde, üzerine gelen *b > v/y, k, l, n, s, ş* gibi anlam ayırt edici ünsüzlerle birlikte kelimeler türetir: *bél, béş, géce, géyik, kéçi, téz*, vb. Ayrıca bazı kelimelerde de ön seste bulunur: *ékiz, él, élçi, éncek* (merdiven),

éncik (küçük kazan), éngel, érken, érte, ésre- (besle-, yetiştir-), ésik (1. Çukur yer 2. Tepelerin düz kısmı 3. vadi), év, évikleş- (gecik-, oyalan-), vb. (Doğan-Öztürk, 2016: 140-141).

- Kapalı e Türk dilinin asli bir sesi değil, bir ara sesidir (Doğan-Öztürk, 2016: 142).
- Türk dilinde normal ve uzun ünlüler aynı zamanda bir kelime ailesi oluşturur, dolayısıyla her ünlü aslında bir köktür. Oysa kapalı e fonemi böyle bir özellik göstermemektedir. Bu görüşü desteklemek üzere şu kelimeler örnek gösterilmiştir: éki (sayı adı), él, élti (akrabalık adı), én (genşlik), ér (kişi), ér (zaman), ér- (i- fiili), éş (çiftlerden biri), éş- (kaz-), ét- (yrd. fiil), év- (acele et-) (Doğan-Öztürk, 2016: 139-140).
- Kapalı e sesinin, Türk dili araştırmalarında mihenk taşı kabul edilebilecek Yakutça ve Türkmencede bulunmaması dikkat çekicidir (Doğan-Öztürk, 2016: 140).

Çağdaş Türk Lehçelerinde Kapalı E Fonemi

Meseleye Çağdaş Türk lehçeleri açısından bakıldığında şunlar söylenebilir:

Kapalı e fonemi CC'ta bulunmasına rağmen bugünkü Kıpçak lehçelerinde farklı gelişmeler görülür. Mesela, Kazak Türkçesinde “e” sesiyle başlayan kelimelerde belli belirsiz bir “y-” türemesi gözlenmektedir. Bunda Kiril alfabesinin etkisi olabilir ki bu kuvvetle muhtemeldir.⁵¹ Zira, bugün dahi birçok Kazak ağzında ön seste kapalı e sesi belirgindir. Öte yandan, Kzk. T.de ön sesteki asli kapalı e ünlülü kelimelerin bir “y” türemesiyle telaffuzunun ardında, bünyesinde /e/ ve /i/ fonemleri bir arada barınan kapalı e foneminin zamanla, tabiî bir evrimle ön seste “y” sesini türetmiş olması da ihtimal dahilindedir (Koç-Doğan, 2004: 24-25). Ferhat Tamir de bu “y-” türemesinin ardında, Kiril alfabesinin etkisinin olduğu ihtimalini belirtirken, bununla birlikte bu gibi kelimelerin ilk hecesinin vurgulu söylenmesinin de rolü olabileceğini bildirir. Tamir'in bu hususta verdiği örnekler şunlardır: eki > (y)eki, eski > (y)eski, endi > (y)endi, eñ > (y)eñ (TLG, 2012: 438).

Tat. T.de ise /i/ sesinden gelişmiş bir kapalı e ünlüsü vardır. Ancak bu ses /i/ ünlüsünün ince sıradaki dengidir: éş (< iş), élék, (< ilk), kérfék (< kirpik), kéşé (< kişi), térsék (< dirsek), téré (< diri), vb. (Öner, 1998: 3).

⁵¹ Rus Kiril alfabesinde E harfi kelime başında “ye” şeklinde telaffuz edilir.

Trkm. T.de kapalı e fonemine rastlanmazken (Doğan-Öztürk, 2016: 140) bugünkü Türk lehçeleri içinde kapalı e fonemini hem yazıda hem konuşmada koruyan lehçe ise Azr. T.dir:

Azerbaycan Türkçesinden Örnekler: év, yér, géy, éşit-, kéç-, yél, vb. (TLG, 2012: 176).

Gag. T.deyse konuşmada kapalı e sesi bir “y-” ulamasıyla söylenir; ancak bu söyleyiş biçimi sözlüğe aktarılmaz. Bu gibi kelimeler sözlükte E maddesinde gösterilir. Nevzat Özkan’ın bu hususta verdiği örnekler şunlardır: en (**yen**), ek (**yek**), er-ä (**yer-ü**), eş-i (**yeş-i**) (Özkan, 1996: 41); **yeş**, **yev** (TLG, 2012: 89). Özkan’ın vermiş olduğu örneklerden bir kısmı aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kapalı e ile tespit edilmiştir (Bkz. Tablo 2.8.).

TT’de de durum Trkm. T.nden farklı değildir. Muharrem Ergin’e göre bu ses aslında bir ara ünlü olup e > i veya i > e ses değişmesinin bir safhası durumundadır. Ergin, kapalı e sesinin daha çok konuşma diline görüldüğünü (**él**, **vér-**, **géç**, **ét-**), e-i değişmesinin bir safhası olduğunu, İstanbul Türkçesine komşularından geçtiğini, bu ağızda (İstanbul) söz konusu kelimelerin ya /e/ veya /i/ biçiminde bulunduğunu belirtir (Ergin 1997: 40). Z. Korkmaz’a göre de, TT konuşma dilindeki bazı kelimelerde kapalı e sesine rastlamak mümkündür: **él**, **és**, **ét-**, **yé-**, **vér-**, **yédi**, **yétmiş**, **géyik**, **géri** (Korkmaz, 2005: 209). Korkmaz’ın vermiş olduğu bu birkaç örnek de konuşmada büyük ölçüde normal e sesine dönüşmüştür, denebilir. Zaten, Meninski 1680 tarihli “Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae Arabicae Persicae” sözlüğünde, eski harflerle Osmanlı imlasında “gice” (كيجه) şeklinde yazılan kelimenin halk arasında kapalı e’ile “géce” biçiminde söylendiğini; ayrıca, **bél**, **béz**, **én**, **énlik**, **énmek**, **él** (< il), **tél**, **vére** (< vire) gibi kelimelerin eskimiş asıl şekiller olduğunu ve 17. yüzyılda bu ünlünün İstanbul ağızında artık eskisi kadar kullanılmadığını belirtir (Tulum, 2002: 497; Kocaoğlu, 2003: 5-6). Bu durumda, kapalı e ünlüsünün daha 17. yüzyılda İstanbul ağızında arkaikleşmeye başladığı gözlenmektedir. Musa Duman da eski eski Anadolu Türkçesinden Osmanlıcaya geçiş dönemi eserlerinde “y” harfi üzerine konan her üstün harekesinin kapalı e sesine delalet etmediğini, bu gibi yazılışların dildeki telaffuz değişimini (i > e) gösterdiğini belirtir. Mesela, (اي) yazarken elif üzerine üstün konması, “ye-” fiilinin ikinci teklik kişi emir çekiminde baştaki “y” harfi üzerine üstün getirilmesi (ييه), yine (كيجه) kelimesi yazılırken “kef” harfi üzerine üstün konması bundandır (Duman, 2013: 43-44). Duman’ın çeşitli kaynaklardan örnekler vererek ulaştığı bu sonuç da kapalı e sesinin

17. yüzyıldan itibaren İstanbul ağızında artık yavaş yavaş /e/ sesine dönüştüğünün ve arkaikleştiğinin bir başka delilidir.

20. yüzyıldan kalan bazı konuşma kayıtlarına göre yapılan bir çalışmada ise kapalı e'nin 1930-1950 yılları arasında kullanımdan epeyce düştüğü gözlenmektedir. Bu çalışmada, kapalı e'ye yalnızca 21 kelimedede rastlanmıştır (Yalçiner, 2002: 12)⁵². Bunların da bir kısmı alıntı kelimelerdir: “paré-y-i, tablé-y-i, sahné-y-e”. “Masasın-dé-y-miş, ordéydi, birindéydi, balo-dé-y-dik, yılındé-y-di, nisbet-dé-y-di; oynaséydim, olséydi, köpéyi (< köpeği), gülméyi” gibi Türkçe kelime ve eklerdeki kapalı e sesi de müstakil bir fonem olmayıp ek fiilin süreklileşmesiyle (i > y) ortaya çıkmış tali (ikincil) bir sestir. “Gömléi (< gömleği), né, äpmıştınız, seyridéceim, bilmiyecéim” örneklerinde de ekin son sesindeki -k > -ğ > -y > Ø değişmesinin etkisiyle yine tali bir ses olarak ortaya çıkmıştır. “Séverim” örneğindeki kapalı e ise aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere aslidir.

Yukarıda sözü edilen çalışmadan elde edilen örneklerin ışığında, 20. yüzyılda İstanbul ağızında kapalı e'nin çok büyük ölçüde ortadan kalkmış olduğunu; onun etkisinin bazı tali gelişmelere yol açtığını söylemek mümkündür. Ancak, M. Tulum'un Meninski'den naklettiği yukarıdaki örneklerin Yalçiner'in çalışmasına konu olan devirde arkaik şekilleriyle telaffuz edilip edilmediğine dair kesin bir hükme varmak mümkün değildir. Bununla birlikte, bu devirde (20. yüzyıl) kapalı e'nin, İstanbul Türkçesinde bir idyolekt özelliği şeklinde yaşamaya devam etmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Bu da dilden düşen bazı unsurların, düşmeden önce idyolekt seviyesine gerilediğine dair bir ipucu olabilir. Kapalı e foneminin TT'de normal e sesine karışıp kaybolmasında bu sesin TT Latin alfabesinde gösterilmeyişinin de rolü vardır, denebilir.

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kapalı E Fonemi

Anadolu'da hemen her bölgede gözlenebilen kapalı e sesi Orta Anadolu ve Azerbaycan sahasına yakın bölgelerde daha yaygındır: *kéçeçilíh, béslí, béle, ağé, néçek*, vb. (Urfa merkezi) (Özçelik, 1997: 13); *gét-, héç, béçara, véran, félan, şehir, dév*, vb. (Kars ili) (Ercilasun, 1983: 51); *dé-, yér, kéz*, vb. (Rize ili) (Günay, 1976: 41); *béle* “böyle”, *béş, dé-, éle* “öyle”, *éyi, géce*, vb. (D. Bakır) (Erten, 1994: 3); *én, ér* (erken), *dé-, yé-, ét-*, vb. (Harput) (Güler, 1992: 7). Zaten, A. Bican Ercilasun Azr. T.nin belli başlı özelliklerini sayarken kapalı e sesinin varlığını ilk sırada anmıştır (Ercilasun, 1993: 115). Azerbaycan

⁵² Necla Yalçiner, çalışmasında her ne kadar 21 örnekten bahsetse de verdiği örnek sayısı 18'dir.

lehçe sahasının bugünkü Doğu Anadolu'yu da içine alacak kadar geniş bir coğrafya olduğu da bilinmektedir. Buna göre, Azerbaycan sahasının batısını teşkil eden Doğu Anadolu ağızlarında kapalı e sesinin görülmesi gayet tabiidir. Ancak bu coğrafyanın tam tersi istikametindeki ve tarihî İstanbul ağzının da içinde bulunduğu Trakya-Balkan ağızlarında kapalı e foneminin 17. yüzyıldan başlayarak arkaikleşmesi (Meninski'nin İstanbul Türkçesiyle ilgili yukarıdaki tespitlerinin Trakya-Balkan ağızları için de geçerli olabileceğini farzediyoruz.) de bu süreçte arkaikleşmenin tıpkı ses değişimleri gibi bölgeden bölgeye ve farklı süreçlerle işlediğini göstermektedir.

Zeynep Korkmaz Batı Anadolu ağızlarının daha çok /i/ tarafında olduğunu belirtse (Korkmaz, 2015: 347) de Ege bölgesi ağızlarında da kapalı e sesine rastlanmaktadır. Tuncer Gülensoy, “Kütahya ve Yöresi Ağızları” çalışmasında kapalı e sesi içeren şu kelimeleri örnek verir: *dé-, ét-, yé-, vér-, yét-, ér, geç, yér, él, yél* (Erdem-Gül, 2006: 120). Ali Akar da “Muğla ve Yöresi Ağızları” çalışmasında şu kelimeleri örnek verir: *bél, bélen, dé-, géce, gét-, vér-, yé-, yédi, yén, yénge, yéni*, vb. (Erdem-Gül, 2006: 120) Gürer Gülsevin de “Uşak İli Ağızları” çalışmasında *dé-, érkek, né, yé-, él olı* (el oğlu), vb. örnekleri verir (Gülsevin, 2002: 13). Öte yandan, Karadeniz ağızlarını araştıran Türkologlar da kapalı e sesini birçok ağız bölgesinde tespit etmişlerdir: Necati Demir Ordu ağızlarından şu kelimeleri örneklendirmiştir: *géce, géri, gét-, néyse*, vb. (Erdem-Gül, 2006: 120); Turgut Günay da Rize İli Ağzı çalışmasında *yér, éyi, dé-* gibi kelimeleri örnek verir (Günay, 1978: 41).

TürkiyeTürkçesi ağızlarında da kapalı e sesi, bilhassa yazı dilinin etkisiyle, gün gün kaybolmaktadır. Ahmet Günşen Kırşehir ağzıyla ilgili çalışmasında, *vir-/vér-, di-/dé-, yi-/ye-* örneklerinde gözlenen iki şekillilik bölgedeki farklı ağızların varlığına yorulabilirse de bu ikiliğin asıl sebebinin yazı dili olduğundan söz eder (Erdem-Gül, 2006: 118). A. Bican Ercilasun da “Kars İli Ağızları -Ses Bilgisi-” çalışmasında Azeri ve Terekeme ağızlarındaki kapalı e ünlüsünün yazı dilinin etkisiyle gittikçe kaybolduğunu belirtir (Ercilasun, 1983: 52).

Buradan yola çıkarak diyebiliriz ki Anadolu ağızlarının kapalı e sesini barındıran bölgeleri üzerine yapılmış ve yapılacak çalışmalardan faydalanarak bu ünlünün varlığının veya yokluğunun bir tasnif ölçütü olup olamayacağı da araştırılmalıdır.

Irak Türkmen Ağzlarında Kapalı E (é) Foneminin Arkaikliği

İnceleme alanımıza giren ITA'da da kapalı e fonemi tıpkı Azerbaycan sahasında olduğu gibi canlıdır. Bölge ağızları üzerinde yapılan birçok dil bilgisi ve tez çalışmasında kapalı e foneminin varlığı tespit edilmiştir. Çeşitli çalışmalardan elde edilen bazı örnekler şunlardır: *év, ét, géce, gét-* (Hürmüzlü, 2013: 25); *bél, yél, béş, éş-, ét-, yé-* (Bayatlı, 1996: 337); *yéddi, gét-, bél, yél, yéke, yé-, géce, téşi, béş, éyyi, gét-, séw-, ét-, ét, éle-, yéngi, éşit-, éw, yét-, séç-, wér-* (Ismael, 2013: 7); *cét-* “git-”, *yéw* “ev”, *céce* “gece” (Bilal, 2015: 22); *éh* “peki, evet”, *géç-, géce, gét-, çévir-, yéři-,* (Nuri, 1987: 58); *kéçe, éyliğ, gévil* (Hassan, 1979: 427); *bél, dé-, vér-, gévil, yéři-, géçi* (Haydar, 1979: 165)

ITA'yla ilgili yukarıdaki kaynaklardan alınan örnekler ve aynı kaynakların indekslerinden elde edilen kelime malzemesi Azr. T., Özb. T., Y. Uyg. T. ve TT ağızlarındaki örneklerle karşılaştırılarak aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Tablonun düzenlenmesinde şu hususlar dikkate alınmıştır:

Tabloda 60 Türkçe kökenli kelimeye yer verilmiştir. Alıntı kelimeler tabloya alınmamıştır. Tabloya daha ziyade kelime kökleri alınmış, türemiş kelimelere tabloda çok sınırlı bir şekilde yer verilmiştir. Eklerdeki kapalı e sesine ise tabloda yer verilmemiştir.

ITA'da kapalı e sesiyle telaffuz edilmese de bazı kelimeler diğer lehçeler ve tarihî Türk yazı dilleriyle karşılaştırma yapabilmek için yine de tabloya alınmıştır.

ITA'da yaşayan *gévil*, (< gönül), *séle-* (< sözle-), *yéhe-* (< yuwka-), *yéři-* (< yöri-), *yéşil* (< yaş-ı-l) *éle* (< öyle < o ile) gibi kelimeler, kökenlerindeki a, u, ö fonemlerinin, /y/'nin etkisiyle, zamanla kapalı e sesine dönüşmüş olmasından dolayı tabloya alınmamıştır.

Tablo 2.8. ITA'daki Kapalı E'nin Tarihî Türk Yazı Dilleri ve Çağdaş Türk Lehçeleriyle Karşılaştırmalı Tablosu

Irak Türkmen Ağzları ⁵³	Azr. T. ⁵⁴ (Altaylı) ⁵⁵ - (Nesimi) ⁵⁶	Eski Ve Orta Türkçe	Özb. T.	Y. Uyg. T.	Tt Ağzları ⁵⁷
bél	bél	bél (Atalay-IV, 1991: 81), bél (Ünlü, 2013: 118) (Ünlü, 2012: 86)	bel bél (Semedli, 2009: 529)	bäl	
besle-	besle-	*bési / bésilü / béslegü (aile fertleri) (Ünlü, 2012: 91)	bésle-		béslí (< bes(i)li) (Şanlıurf.)
béş	béş	béş (Ölmez, 2012: 310) (Ünlü, 2013: 128) (Ünlü, 2012: 91)	beş béş (Semedli, 2009: 529)	bâş	béş (Zonguldak, Bartın, Karabük)
béşik	béşik	béşik (Atalay-IV, 1991: 86) (Ünlü, 2013: 128)	beşik	böşük	béşik (Zonguldak, Bartın, Karabük, Keban, Baskil, Ağın)
beyin	béyin	beyni (Ünlü, 2012: 93)	miya	miñä/miyä	
çékil-	çekil-	çék- (Ünlü, 2013: 235)		çéqıl-	çék- (Kahramanmaraş)
çevik	çévik		çakkon (< çapkın)	çakkan (< çapkın)	
çévir-	çévir-	çevir- (Ünlü, 2012: 134)	çévir-		
çévırke	çeyirtke	çévürtke (Ünlü, 2013: 242)	çigirtkä		
çéyne-	çéyne-	çéyne- (Ünlü, 2012: 134)	çäynä-	çäyil-	
dé-	dé-	té- (Ölmez, 2012: 322)	de- dé- (Semedli, 2009: 529)	dé-	dé- (Harput, Diyarbakır, Uşak)
déwe	deve	téwe (Ölmez, 2012: 322) (Ünlü, 2012: 588)	dévé		
éh	éh				

⁵³ Bu sütundaki kelimeler Habib Hürmüzlü'nün "Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü"nden, H. Kemal Bayatlı'nın "Irak Türkmen Türkçesi" eserindeki sözlük bölümünden, Çoban Hıdır Haydar'ın "Sözlük", Hüseyin Şahbaz Hassan'ın "İndeks" ve Ata Terzibaşı'nın "Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük"ünden alınmıştır.

⁵⁴ Bu sütundaki bilgiler S. Altaylı ve Nesimi Enstitüsü sözlüklerinden alınmıştır.

⁵⁵ Altaylı'nın sözlüğünde transkripsiyon işaretleri kullanılmıştır. Kapalı e fonemi "é" işaretiyle gösterilmiştir.

⁵⁶ Nesimi Sözlüğü Azr. T. Latin alfabesine göre düzenlenmiştir. Bu sözlükte "e" işareti kapalı e fonemini gösterir.

⁵⁷ Bu sütunda belirtilen ağızlara ait kaynakların künye bilgileri kaynakçada verilmiştir.

Tablo 2.8. ITA'daki Kapalı E'nin Tarihî Türk Yazı Dilleri ve Çağdaş Türk Lehçeleriyle Karşılaştırmalı Tablosu (Devamı)

Irak Türkmen Ağzları	Azr. T. (Altaylı) - (Nesimi)	Eski Ve Orta Türkçe	Özb. T.	Y. Uyg. T.	Tt Ağzları
<i>ki / iki / ikki</i>	<i>iki</i>	<i>éki</i> (Ölmez, 2012: 312) (Ünlü, 2013: 329)	ikki	ikki	<i>éki</i>
<i>ēkkiz / ēkiz</i>	<i>ékiz</i>	ikkiz (Atalay-IV, 1991: 229) / <i>ékiz</i> (Ünlü, 2012: 167)	<i>égizäk</i>	<i>égiz</i>	<i>ékiz</i>
<i>éle-</i>		<i>éyle-</i> (Ünlü, 2013: 353)	<i>éylem</i>	äylä- ⁵⁸	
<i>ēlçi</i>	<i>élçi</i>	<i>él</i> (iki bey arasında barışıklık) (Atalay-IV, 1991: 176) <i>élçi</i> (Ünlü, 2013: 331)	<i>élçi</i> <i>élçi</i> (Semedli, 2009: 529)	älçi	<i>élçi</i> (Ağrı)
<i>ēlti</i>	<i>élti</i>		ovsin	yängä	<i>élti</i> (Zonguldak, Bartın, Karabük)
<i>en</i> “genişlik”	<i>én</i>	<i>én</i> (Atalay-IV, 1991: 182)	<i>én</i> ⁵⁹	än	<i>én</i> (Harput)
<i>en-</i>	<i>én-</i>	<i>én-</i> (Ölmez, 2012: 313) (Ünlü, 2013: 336) <i>in-</i> (Atalay-IV, 1991: 232)	<i>in-</i>	çüş-	<i>én-</i> (Zong.-Bartın-K.bük, Nevşehir)
<i>er</i> “koca”	<i>er</i> (koca)	<i>ér</i> (koca) (Ünlü, 2013: 340)	<i>ér</i> (koca)	<i>er-xotun</i> (karı koca)	<i>er</i> (koca) (Harput)
erte “erken”	<i>érte</i>	<i>érte</i> (Atalay-IV, 1991: 192)	<i>érkén</i> <i>érte</i> (Semedli, 2009: 529)	erte	<i>ér</i> (erken) (Harput) <i>érken</i> (Nevşehir)
<i>éş</i> “plasenta”	<i>éş</i>	<i>éş</i> (Ölmez, 2012: 313) (Ünlü, 2013: 347)	<i>éş</i>		<i>éş</i> (Uşak)
<i>éş-</i>	<i>éş-</i>	<i>éş-</i> (Ünlü, 2013: 348)	<i>eş-</i>	eş-	<i>éş-</i>
<i>éşik</i>	<i>éşik</i>	<i>éşik</i> (Ünlü, 2013: 348)	<i>eşik</i>	bosuga/äripä	
<i>éşit-</i>	<i>éşit-</i>	<i>éşid-</i> (Ölmez, 2012: 313)	<i>eşit-</i> <i>éşit-</i> (Semedli, 2009: 529)	<i>işit-</i>	<i>éşit-</i> (Ahlat)
<i>éşşek</i>	<i>éşşek</i>	<i>éşek</i> (Ünlü, 2013: 348)	<i>éşak</i> / <i>eşäk</i>	eşäk	<i>éşşek</i> (Zonguldak, Bartın, Karabük)
<i>ét</i>	<i>et</i>	<i>ét</i> (Ünlü, 2013: 350)	<i>ét</i> ⁶⁰		
<i>ét-</i>	<i>ét-</i>	<i>ét-</i> (Ölmez, 2012: 313) (Ünlü, 2013: 350)	<i>ét-</i> <i>ét-</i> (Semedli, 2009: 529)	ät-	<i>ét-</i> (Harput)

⁵⁸ Nadir kullanılan bir kelimedir. (Emet, 2008: 87).

⁵⁹ E. Semedli'ye göre ikincil kapalı e sesi taşımaktadır (Semedli, 2009: 529).

⁶⁰ E. Semedli'ye göre ikincil kapalı e sesi taşımaktadır (Semedli, 2009: 529).

Tablo 2.8. ITA'daki Kapalı E'nin Tarihî Türk Yazı Dilleri ve Çağdaş Türk Lehçeleriyle Karşılaştırmalı Tablosu (Devamı)

Irak Türkmen Ağzları	Azr. T. (Altaylı) - (Nesimi)	Eski Ve Orta Türkçe	Özb. T.	Y. Uyg. T.	Tt Ağzları
<i>éw, év, yéw</i>	<i>év</i>	<i>éw</i> (Ünlü, 2013: 351)	üy	öy	<i>év</i> (Besni)
<i>éy</i>	<i>éy</i>				
<i>éyyi</i>	<i>éyi</i> (arkaik)	<i>edgü</i> (Atalay-IV, 1991: 168) <i>éygülik</i> (Ünlü, 2013: 353)	yaḥşi	yaḥşi	<i>éyi</i> (Şanlıurfa, D. Bkr.)
<i>géc</i>	<i>géc</i>	<i>kéç</i> (Atalay-IV, 1991: 289)	keç	keç	<i>géc</i> (Diyarbakır)
<i>géce, céce</i> (Bayatlı, 1996: 190)	<i>géce</i>	<i>kéçe</i> (Atalay-IV, 1991: 290)	keçä <i>kéçä</i> (Semedli, 2009: 529)	keçä <i>kéçä</i> (Semedli, 2009: 530)	<i>géce</i> (Diyarbakır, Nevşehir)
<i>gécçi</i>	<i>kéçi</i>	<i>eçkü</i> (Atalay-IV, 1991: 167)	<i>éçki</i>	<i>öçkä</i>	<i>gécçi</i> (Diyarbakır.)
<i>géc-</i>	<i>kéç-</i>	<i>kéç-</i> (Semedli, 2009: 524)	keç-, ö- <i>kéç-</i> (Semedli, 2009: 529)	käç- <i>kéç-</i> (Semedli, 2009: 530)	<i>géc-</i> (Zonguldak, Bartın, Karabük)
<i>gét-, cét-</i>	<i>gét-</i>	kit- (Atalay-IV, 1991: 336) / <i>kétiş-</i> (ayrıl-, ayrış-) (Atalay-IV, 1991: 307)	ket- <i>két-</i> (Semedli, 2009: 529)	<i>kétiş</i>	<i>gét-</i> (Kars, Şanlıurfa)
<i>géz-</i>	<i>gez-</i>	<i>kez-</i> (Atalay-IV, 1991: 310)	<i>géz-</i>	<i>gez</i> kelgen yerde (Karşılaştığı yerde)	
<i>gévde</i>	<i>gövde</i>	<i>kevde</i> (Gülensoy, 2007: 388)	<i>gävdä / gövde</i>	<i>gewde</i>	
<i>kéçe</i>	<i>kéçe</i>	<i>kidiz</i> (Gabain, 1988: 40) <i>kéçe</i> (Semedli, 2009: 524)	<i>kigiz</i>	<i>kigiz</i>	<i>kéçeçilîh</i> (Şanlıurfa)
<i>kés-</i>	<i>kes-</i>	<i>kés-</i> (Ünlü, 2013: 613)	<i>kés-</i>	<i>kes-</i> / <i>késip</i> ö- (doğrudan doğruya geç-) <i>késip chüsh-</i> (keserek in-)	
<i>kévic</i>	<i>keviz</i> (kəviz) ⁶¹				

⁶¹ Azerbaycan Diyalektoloji Lugati'nden alındı.

Tablo 2.8. ITA'daki Kapalı E'nin Tarihî Türk Yazı Dilleri ve Çağdaş Türk Lehçeleriyle Karşılaştırmalı Tablosu (Devamı)

Irak Türkmen Ağzları	Azr. T. (Altaylı) - (Nesimi)	Eski Ve Orta Türkçe	Özb. T.	Y. Uyg. T.	Tt Ağzları
néce "nasıl"	Nece		nice	neççe	néce (Besni)
néçe "kaç"	néçe (kaç)	néçe (Ünlü, 2013: 832)	neçä néçä (Semedli, 2009: 529)	näççä	néçe (Şanhurfa)
séç-	séç-		säylä-	sayli-	
sév-	sév-	sév- (Ünlü, 2012: 514)	sevgi	söy-	
téşi	téşi	*téş- (Ünlü, 2013: 1117)			
téz	téz	tez- (Atalay-IV, 1991: 611)	tez	téz	téz (Keban-Baskil-Ağın) / tézik (Harput)
wér-	vér-	bér- (Ölmez, 2012: 310)	ber-	bär-	vér- (Nevşehir)
yéddi	yéddi	yéti (Ölmez, 2012: 327)	yetti yétti (Semedli, 2009: 529)		yédi (Nevşehir)
yéke	yéke				
yél	yél	yél (Ünlü, 2012: 677) (Ünlü, 2013: 1246)	yel	yäl	yél eleği (Harput)
yé-	yé-	yé- (Ölmez, 2012: 327)	yä- yé- (Semedli, 2009: 529)	aş / tamak	yé- (Harput, Uşak)
yénge	yénge	yeñge (Atalay-IV, 1991: 773) (Ünlü, 2012: 678)	yängä		
yéngi	yengi (arkaik) / yéni	yeñi (Atalay-IV, 1991: 773) (Ünlü, 2013: 1247)	yénge / yängi	yéngi	yéni (Ş. Urf.), yéngi (Besni)
yéngic	yéng	yéñ (Atalay-IV, 1991: 773)			
yér	yér	yér (Ölmez, 2012: 327) (Ünlü, 2013: 1247) / ér (Atalay-IV, 1991: 187)	yer	yänmək	yér (Rize, Uşak)
yéřiş-	ériş-	ér- (Ölmez, 2012: 313)	ériş-	ériş-	yéřiş- (Besni)
yét- (Hürmüzlü, 2013: 327)	yét-	yét- (Ölmez, 2012: 327)	yét- (Semedli, 2009: 529)	yétiş-	yétiş- (Zonguldak-Bartın-Karabük)

Yukarıda ITA'dan alınan örneklerin pek çoğunun, Seyfettin Altaylı'nın hazırlamış olduğu Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü'nde ve Nesimi Adına Dilcilik Enstitüsünün hazırlamış olduğu "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugati"nde kapalı e fonemi ile kaydedildiği gözlenmiştir. Buna göre, ITA'da ilk hecesinde kapalı e taşıyan kelimeler Azr. T. ile karşılaştırıldığında 60 kelimedenden 43'nün (% 71) her ikisinde de kapalı e ile telaffuz edildiği gözlenmiştir. Bu oranlar ITA-Özb. T. karşılaştırmasında 14/60 (% 23), ITA-Y. Uyg. T. karşılaştırmasında ise 8/60 (%13)'tür. Bu oranlar bir yandan ITA'nın Azerbaycan lehçe sahasıyla olan yakın ilişkisini bir yandan da kapalı e foneminin Azerbaycan lehçe sahasında daha fazla korunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, yukarıda da ifade edildiği gibi, Özb. T.nin, bugünkü yazı diline yansımayan ağızlarını da iyice taramadan bu hususta kesin bir kanaate varmak mümkün değildir.

ITA ve Azr. T.de kapalı e sesi sınırlı örneklerde de olsa fonemiktir. Azr. T.de *eriş-* (sataş-, takıl-); fakat *éřiş-* (var-, yetiş-, er-, elde et-) (Altaylı, 1994: 385). Benzer durum ITA'da *çekil-* (kendini geriye veya bir yana çek-); fakat *çékil-* (tartıl-, uzaklaş-, taşın-) (Hürmüzlü, 2013: 111). Bu fonemikleşmenin ardında fono-semantik ayrışma yatmaktadır.

ITA'dan seçilmiş 60 kelimenin 34'ünün (% 56) de eski ve Orta Türkçe dönemi eserlerinde kapalı e fonemiyle kaydedilmiş olduğunu tespit ettik. Bu durum ITA'daki kapalı e foneminin çok eski çağlardan beri korunageldiğini göstermektedir.

ITA'dan alınan aşağıdaki kelimelerse, açık e fonemi ile kaydedilmiş olmasına rağmen eski ve orta Türkçe dönemlerine ait eserlerde kapalı e ile tespit edilmiştir:

besle- - * *bési* / *bésilü* / *béslegü*

ēkkiz / *ēkiz* - *ēkiz*

ēlçi - *él* (iki bey arasında barışıklık)

en (genişlik) - *én*

en- - *én-*

er (koca) - *ér* (koca)

erte (erken) - *érte*

ITA'da açık e ile tespit edilmiş olan **ēlti** kelimesinin eski ve Orta Türkçe dönemi eserlerindeki şekillerini her ne kadar tespit edemedikse de bu kelimenin çeşitli Anadolu ağızlarında kapalı e ile yaşadığını gözlemlemek mümkündür. Ağızların arkaik şekilleri muhafaza etme özelliği dikkate alındığında bu ve benzeri kelimelerin de ITA'nın konuşulduğu değişik bölgelerde kapalı e ünlüsüyle tespit edilebileceği düşünülebilir.

ITA'da açık e ile tespit edilmiş olan aşağıdaki kelimeler Özb. T.nin sözlüğünde de kapalı e ile kaydedilmiştir:

besle (ITA) - **bésle-** (Özb. T.)

ēkkiz / ēkiz (ITA) – **égizäk** (Özb. T.), **égiz** (Y. Uyg. T.)

ēlçi (ITA) – **élçi** (Özb. T.)

en (genişlik) (ITA) – **én** (Özb. T.)

er (koca) (ITA) - **ér** (koca) (Özb. T.)

erte (erken) (ITA) – **érkén**

Türk Lehçeleri çeşitli arkaik özellikleri barındırdığına göre bu kelimelerin de ITA'nın konuşulduğu değişik bölgelerde kapalı e ünlüsüyle tespit edilebileceği düşünülebilir.

Bu bilgiler ışığında denebilir ki tarihî bir ses olan kapalı e ITA'da, tıpkı Azr. T., Gag. T., Özb. T. ve Y. Uyg. T.de olduğu gibi korunmuştur. Bu lehçelerde gözlenen kapalı e fonemi TT yazı diliyle ve diğer çağdaş Türk lehçeleriyle karşılaştırıldığında arkaik bir nitelik arz etmektedir. Ancak şurası unutulmamalıdır ki kapalı e foneminin TT'de /e/ fonemine karışması da yukarıda sözü edildiği gibi ayrı bir arkaikleşme sürecidir. Bu süreçte tarihten gelen kapalı e foneminin TT'de belli bir dönemden sonra kaybolmaya yüz tutması söz konusudur.

/ɯ/

Ses olarak kalın (art), dar ve düz bir ünlüyü karşılar (Çağbayır, 2007: 2027).

ķōriḡ- : kork- (Nuri, 1987: 199).

ITA'da “korh-” yanında **ķōrih-** şekli de yer yer kullanılır (Nuri, 1987: 199). Bu kullanım biçimi daha çok fiilin görülen geçmiş zaman teklik çekimlerinde ortaya çıkar: **ķōrihtum, ķōrihtiv(y), ķōrihti**.

Fiilin yapısı ise şöyledir: **ķōr+ı-k**. Bu yapıdaki **ķōr** “zarar, ziyan” isim kökü olup üzerine almış olduğu +ı isimden fiil yapma ekiyle “himaye et-” anlamındaki ***kōri-** fiili oluşmuş, -k fiilden fiil yapma ekiyle de “İnsan kendini korumak niyetiyle korkar.” mantığından hareketle “korik-” fiili meydana gelmiştir. Kelimenin, **ķōr** isim kökü üzerine +IK isimden fiil yapma ekiyle yapıldığı da söylenebilirse de bu ekin eski Türkçede geçişsiz fiiller yaptığı (Tekin, 2016: 85), “kork-” fiilinin anlam yükünde barındırdığı dönüşlülük kavramını bu ekle verilebilmenin zorluğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durumda, iç sesteki isimden fiil yapma eki olan +ı bir morfem iken zamanla kelimenin bünyesinde kaynaşmış, fonemleşmiş ve “korik-” biçimi çekime girdikçe orta hecede vurgusuz kaldığından pek çok lehçe ve ağızda düşmüştür (Tekin, 2016: 91; Taş, 2015: 96, 186; Hacıeminoğlu, 1991: 33-34; Clauson, 1972: 645-646).⁶² Nitekim, çağdaş Türk lehçelerinde söz konusu fiilin iç sesinde bu foneme rastlamış değiliz. Ancak ITA'da bilhassa, görülen geçmiş zamanın teklik çekimlerinde (**ķōrihtum, ķōrihtiv, ķōrihti**) bu fonem bugün dahi yaşamaktadır.

Bu durumda, ITA'daki **ķōrih-** kelimesinin iç sesindeki /ı/ fonemi asli olup arkaiktir.

hāni (Ker.): nerede (Hürmüzlü, 2003: 174; Ismael, 2013: 42).

ITA'da bu kelime TT yazı dilinin (hangi) aksine kalınlık-incelik uyumuna uygun bir şekilde yaşamaktadır (Hürmüzlü, 2003: 174; Ismael, 2013: 42). Gülensoy kelimenin etimolojik gelişimini ***ka+n+gı > kanı** biçiminde gösterir (Gülensoy, 2007: 404).

Kelimeyi eski Türkçeden bu yana takip ettiğimizde bütün devirlerde kalınlık-incelik uyumuna uyduğu gözlenmektedir: Eski Türkçede ve DLT'de **kanı, kayu** (Doğan-Usta, 2014: 165, 174; Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 682, 696); Harezmi ve Çağatay Türkçesi metinlerinde **kanı** (Ünlü, 2012: 285; Ünlü, 2013: 575); Tarama Sözlüğü'nde **kanı** (Dilçin, 2013: 136); Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde ise **kanı** (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 125).

⁶² Argunşah-Sağol Yüksekaya, bu fiilin iç sesindeki -ı- foneminin türeme olduğunu bildirirler (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 320). Eğer bu görüş esas alınır, “kork-” şeklini bir kök olarak kabul etmek gereklidir. Oysa, “kōr” isim kökünün “zarar, ziyan” anlamında bir kelime olduğu hem DLT'te hem de Uygur Türkçesinde kayıtlıdır (Taş, 2015: 96).

Çağdaş Türk lehçelerine baktığımızdaysa durum biraz farklıdır. Bu lehçelerden Azr. T. ve Trkm. T.de de kelimenin ikinci hecesindeki kalın /ɫ/ foneminin korunduğu gözlenmektedir. Krg. T.de ise ünlü kalınlığı korunmakla beraber kelimenin son sesinde bir genişleme hadisesi gerçekleşmiş ve söz konusu kelime bu lehçede **kana** biçimine girmiştir. Diğer lehçelerde ise bu kelimenin yerine başka kelimeler kullanılmaktadır (KTLS, 1991: 310-311).

Anadolu ağızlarında ise Amasya ve Iğdır bölgelerinde **hansı** şekline rastlanabilmektedir (DS, 1993: 2275).

Bu durumda, TT yazı diline göre, ITA'da, **hāni** kelimesinin son hecesindeki /ɫ/ fonemi asli olup arkaiktir.

ķābuĝ/ħ: kabuk (Hürmüzlü, 2013: 201).

ITA'da, TT yazı dilindeki gibi **ķābuĝ/ħ** şekline de rastlanmakla birlikte, **ķābiĝ/ħ** şekli de yaygındır (Hürmüzlü, 2013: 201). Kelimenin kökünü Clauson **ķāb** (Clauson, 1972: 578). Gülensoy ***kāp**, Nişanyan ise **kap** şeklinde belirlemişlerdir.

Kelimenin ikinci hecesindeki ünlü ITA'da düzdür. Ancak Orta Türkçe devresinden bu yana yuvarlaklaşma eğilimi içinde olduğu da gözden kaçmamaktadır. Nitekim, Borovkov'un yayınlamış olduğu "Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı" adlı eserde bu ünlü hem düz hem yuvarlak biçimleriyle kaydedilmiştir: **ķabıķ / ķabuk** (Borovkov, 2002: 139). "Kıpçak Türkçesi Sözlüğü"nde de kelimenin ikinci hecesindeki ünlü hem düz hem yuvarlak şekilleriyle kaydedilmiştir (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 121-122). DLT'de ise "akdarı kepeği" anlamındaki **kavıķ/ kawıķ** şekillerine rastlanmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 694) ki bu kelimedede, ikinci hecedeki ünlü bir dudak sesi komşuluğunda bulunmasına rağmen yuvarlaklaşmamıştır. Dilde sıklıkla gözlenen b > w/v değişmesinin yol açtığı bir fono-semantik ayrışma örneği olduğunu rahatlıkla söyleyebileceğimiz bu kelimenin aslının **kabıķ** olduğu şüphesizdir.

Çağdaş Türk lehçelerinde de kelimenin ikinci hecesindeki ünlünün hemen hemen bütün lehçelerde düz olduğu gözlenmektedir (KTLS, 1991: 418-419; Gülensoy, 2007: 448). TT ağızlarındaysa hem **kabıķ** hem de "kabuk" şekillerine rastlanmaktadır. Ancak **kabıķ** "kabuk" anlamıyla karşılanmışken, "kabuk-II" "yonga, odun parçası" gibi anlamlarla kaydedilmiştir. Bu veriler bir fono-semantik ayrışmayı göstermektedir. Fonetik yapısı

değişen kelime zamanla başka bir leksik unsur olarak algılanıp yeni bir anlam kazanmıştır. Buna göre, TT ağızlarında da **kabık** şeklinin yazı diline göre arkaik olduğu gözlenmektedir.

Yukarıdaki verilere dayanarak diyebiliriz ki kelimenin ikinci hecesindeki ünlü aslında düzdür; ancak /b/ fonemi komşuluğunda çok eski devirlerden beri yuvarlaklaşma eğilimi de başlamıştır. TT ağızlarındaki fono-semantik ayrışma örnekleri de bu düşüncemizi destekler niteliktedir.

Bu durumda, ITA'daki **ķābıġ/h** kelimesinin ikinci hecesindeki /ı/ asli ve arkaiktir.

piçah(ġ): bıçak (Hürmüzlü, 2013: 261):

Kerkük ağızında **piçah(h)**, Telâfer ağızında **bıçahġ**, Tirkâlan ve Tuzhurmatı ağızlarında ise **piçah** şeklinde telaffuz edilir (Hürmüzlü, 2013: 261).

Ahmet B. Ercilasun, Clauson, J. Denny ve O. F. Sertkaya kelime kökündeki ünlünün asli şeklinin kalın olduğunu belirtmişlerdir (Kara, 2011: 52; Sertkaya, 2018: 187). Oysa, O. Nedim Tuna asli şeklin ince olduğunu kanaatindedir (Kara, 2011: 52). Talât Tekin ise kelimenin kökünü “bi” olarak belirlemektedirler (Gülensoy, 2007: 139).

Gülensoy ve Eren kelimenin yapısını şöyle belirtirler: ***biç-** ~ **biç-** + **-(A)ķ** (Gülensoy, 2007: 139; Eren, 1999: 50). Tietze de Clauson'dan naklen kelimenin yapısını aynı şekilde belirler (Tietze, 2002: 331).

Kelimenin yapısının yukarıdaki şekilde belirlenmesi bazı hususların açıklığı kavuşturulmasını gerekli kılmaktadır. -AK geç dönemde oluşmuş bir ektir. Zira, ne A. V. Gabain ne Kemal Eraslan ne de Talât Tekin, hazırladıkları gramer çalışmalarında fiilden isim yapan -AK ekini kaydetmemişlerdir. Bu ekin ilk şekli olan -GAK'e ise Gabain ve Eraslan yazdıkları gramerlerde yer vermişlerdir. İbrahim Taş da “Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı” eserinde “uzak, buşaklık, éwek, térnek” kelimelerinde söz konusu ekin başındaki /G/ ünsüzünün düşmüş olabileceğini belirtir (Taş, 2015: 127-128). Ek başındaki bu ünsüz düşmesinin tarihî Uygur Türkçesinde de gerçekleşmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Nitekim, Caferoġlu “Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü”nde hem **bıçak** hem de “biçek” şekillerini tespit etmiştir (Caferoġlu, 1993: 27). Buna göre **bıçak** kelimesinin Kerkük ağızındaki etimolojik gelişimi bizce şöyledir: ***biç-ġak** > **biç-Øak** > **piç-ak** > **piçah**.

Kelime, Türk dilinin tarihî dönemlerinde, “bıçak” anlamında hem kalın ünlü hem ince ünlülü şekilleriyle tespit edilmiştir. Uygur metinlerinden başka, Harezmi Türk yazı dilinde yazılmış eserlerde de hem *bıçak* hem de “biçek” şekilleri birlikte kullanılmıştır (Ünlü, 2012: 94-95). Kâşgarlı ise DLT’de yalnızca *biçek* şekline yer vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 586). Kıpçak Türkçesi eserlerinde ek başındaki /G/’nin düşmesi hadisesine Mustafa Argunşah da dikkat çeker (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 327).

Kelimenin ince ünlülü şekli olan “biçek” Tarama Sözlüğü’nde, diğer anlamlarının yanında “iyi biçmeye elverişli buğday veya arpa” anlamıyla kayıtlı iken Çağatay Türkçesinde de “iğne, ibre” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Ünlü, 2013: 135).

Bütün bu örnekler kelimenin her iki sıradan ünlülerle ve fono-semantic bir ayrışmayla bugüne geldiğini göstermektedir.

Bu durumda, ITA’da kalın sıradan ünlü taşıyan *piçah(ğ)*, *bıçağ* şekilleri Tuzhurmatı ağzındaki “piçah” şekline göre, kalın ünlülerini muhafaza ettiğinden arkaiktir.

buçı: kesilmiş saç (Terzibaşı, 2013: 389-390).

“Kesilmiş saç” anlamına gelen bu kelime ITA’da kadınlara sövgü amacıyla kullanılan “saçı buçı” sözünde geçer. Geçmişte, zinakâr kadınlara ceza ve ahaliye ibret numunesi olmak üzere, kadınların saçının kesilmesi âdetinden kaynaklanır (Terzibaşı, 2013: 389-390).

Kelimenin kökü *biç-* fiilidir. Fiilin asli kalın ünlülü şeklinden, fiilden isim yapma eki “-k” ile türetilmiştir. Ancak “-k” eki düşmüştür. Kelimenin ilk hecesindeki ünlü yuvarlaklaşması ise /b/’nin etkisiyledir. Kelimenin ITA’daki etimolojik gelişimi şöylece gösterilebilir: **biç-t-k* > *buç-t-k* > *buç-t-Ø* > *buçı*. Derleme Sözlüğü’nde, ince ünlülü *biç-* kökünden aynı ekle türetilmiş *biçik* “kesik, biçilmiş” şekli de tespit edilmiştir (DS, 1993: 683).

Bu durumda ITA’daki *buçı* kalın sıradan ünlülerini muhafaza ettiğinden, TT ağzlarındaki ince ünlülü şekillere göre arkaik bir özellik taşımaktadır.

buçih / buçuḥ: yarım (Tam sayı ile kullanılır)(Terzibaşı, 2013: 390).

Kelimenin etimolojik gelişimi şöyledir: *biç-u-ğ* > *buç-u-ğ* (Gülensoy, 2007: 175; Clauson, 1972: 294; Tietze, 2002: 388). ITA’da -ğ eki sızıcılaşarak “h” olmuştur (*buç-u-h*). Yine ITA’da gözlenen *buçih* şeklinde ise heceler arasında ünlüler yer değiştirmiştir.

“Yarım” anlamına gelen bu kelime de *biç-* köküne dayanır. “Biç-mek, biç-ki” gibi türevlerde gözlenen ünlü incelmeleri bu örnekte gerçekleşmemiş ve kalın ünlülü şekliyle hem TT’de hem de ITA’da bugüne kadar gelmiştir. Diğer türevlerde kelime kökünde gözlenen ünlü incelmelerinde /ç/’nin inceltici etkisi söz konusudur (Kara, 2011: 52).

Bu durumda ITA’daki *buçih* / *buçuh* kalın sıradan ünlülerini muhafaza ettiğinden, diğer türevlerdeki (biçki, biçim, biçik) ince ünlülü şekillere göre arkaik bir özellik taşımaktadır.

buğçı: testere, bıçkı (Hürmüzlü, 2013: 94).

Testere anlamına gelen bu kelime *biç-* fiil kökü üzerine **-GU/-KU** fiilden isim yapma eki getirilerek yapılmıştır (Gülensoy, 2007: 139). ITA’da -ç(h)- ~ -k(h)ç- göçüşmesiyle yaşamaktadır. Kelime kökünün, hem TT’de hem de ITA’da bugün “biç-” şekli de bulunmaktadır. İnce ünlülü şekil daha sonra ortaya çıkmıştır (Kara, 2011: 52; Sertkaya, 2018: 187). Kelimenin kökündeki ünlü incelmeleri fonolojik bir ayrışmayla ilgilidir (Kara, 2011: 52-53, 190, 251). Nitekim, günümüz TT’de de yaşayan “biçki” “kumaşı modele ve ölçüye göre kesme işi” söz konusu ayrışmadan doğan diğer kelimedir. ITA’da kelimenin etimolojik gelişimi şöyledir: *biç-ku* > *biç-hu > *buğçı*.

Bu durumda, ITA’daki *buğçı*, kalın sıradan ünlülerini muhafaza ettiğinden arkaik bir özellik taşımaktadır.

/i/ ~ /i/:

Ön damakta, dar-düz ve kapalı olarak telaffuz edilir. Bu ünlünün telaffuzunda dilin orta kısmı yukarı kalkar ve öne doğru gelir, ağız boşluğu tamamen daralır, arka rezinatör genişler, dil ucu da alt dişlere degecek gibi durur (Öner, 1998: 4).

sípîr-: süpür- (Hassan, 1979: 367).

Kelime Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *sípîr-* şeklinde kaydedilmiştir (Caferoğlu, 1993: 136). Gülensoy kelimenin etimolojisini *süp+ü-r-* şeklinde göstermiştir. Bizce, /ü/

fonemi /p/'nin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle meydana gelmiştir. Kelimenin her iki hecesindeki /i/ ise aslidir.

Kelimenin ünlülerinin yuvarlaklaşmasının orta Türkçe döneminde gerçekleştiğini de söyleyebiliriz. Nitekim, kelime DLT'te “süpürge” şeklinde kayıtlıdır. Kelimenin türevleri (süprük-, süprül-, süpründi, süpürgü) de yuvarlak ünlüyle verilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 840). Harezmi döneminde de kelimeyi *süpür-* biçiminde görmekteyiz (Ünlü, 2012: 540). Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde ise hem “süpür-” hem de *sipir-* şekillerine rastlanabilmektedir (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 237, 245).

Lehçelerde ise durum daha çok düz ünlülü şekiller tarafındadır. Kzk. T. ve Kazan Tat. T.de *sipur-*, Kum., Krç. ve Blk. T.de *sibir-*, Krg. T.de *sipur-/şipur-* şekillerindedir (Gülensoy, 2007: 823). Derleme Sözlüğü'nde ise “süpür-” şekliyle kayıtlıdır (DS, 1993: 3717).

Yukarıdaki bilgiler ışığında diyebiliriz ki *sipir-* > *süpür-* gelişmesinde, iç sesteki ünlülerin yuvarlaklaşması Orta Türkçe döneminden itibaren görüldüğünden, yuvarlak ünlülü şekil talidir. Bu durumda, İTA'da gözlenen *sipir-* kelimesinin iç seslerindeki /-i-/ fonemi asli ve arkaiktir.

/o/

Arka damakta, yuvarlak-yarı dar ve yarı açık olarak telaffuz edilir. Yuvarlak telaffuzu ve dilin arkaya doğru çekilmesiyle /ı/ ünlüsünden ayrılmış olur (Öner, 1998: 5).

dodağ/h: dudak (Haydar, 1979: 400).

Bilhassa Kerkük ağzında, TT'deki gibi “dodağ/h” şekli de yaygındır. Ancak Çoban Hıdır Haydar doktora çalışmasına esas aldığı metinlerde kelimeyi **dodağ/h** şekliyle de kaydetmiştir (Haydar, 1979: 400).

Kelimenin ilk şeklinin geniş ünlülü **tōtak* biçiminde olduğu hususunda Eren, Taş, Ligetti, Doerfer, Räsänen ve Sevortyan gibi Türkologlar hemfikirdirler (Eren, 1999: 122-123; Taş, 2009a: 142). D. Aksan kelimenin kökünü “tut-” fiil köküne dayandırıp etimolojik gelişimini de *tut-ak* > *dudak* biçiminde izah etse (Aksan, 2006: 46) de Hasan Eren kelimenin kökünün meçhul olduğunu bildirmektedir (Eren, 1999: 122-123). Talât Tekin'in, “Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler” çalışmasında kelimeyi *tōtak* şeklinde ve “dudak,

vulva” anlamlarıyla kaydederken (Tekin, 1995: 178). Sevortyan ise **dōdak** biçiminin ana Türkçeden kalma olduğunu belirtir. Doerfer TT’deki “dudak” biçiminin “tut-” fiiline analogi yoluyla oluştuğu kanaatindedir. O ayrıca, Türk dilinde “dudak” organının yerine eski ve orta Türkçe devresinde “erin” kullanıldığını, **totak** şeklinin ise “kadın üreme organı” anlamı taşıdığını; ancak zamanla, **totak** şeklinin “erin” yerine geçtiğini belirtir (Eren, 1999: 122-123). Burada iki organ arasındaki şekil benzerliğinden dolayı bir istiare ve anlam iyileşmesi söz konusudur.

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinden başlayarak **totak** ve **tōdak** şekillerine de rastlanmaktadır (Eren, 1999: 122; Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 278, 281). Taş, eski Anadolu Türkçesi eserlerinde de kelimenin geniş ünlülü okunması gerektiğini bildirir (Taş, 2009a: 142). Meninski’nin sözlüğündeysen hem **dudak** hem de **dodak** şekillerine rastlanır (Tulum, 2011: 603, 616). İbrahim Taş, “dudak” şeklinin yalnızca Osmanlıca ve TT’ne mahsus olduğunu bildirir (Taş, 2009a: 142). Trkm. T.de de **dōdak** şekline rastlanmaktadır. Diğer çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda ise fonetik varyantlarıyla “erin” kullanılmaktadır (KTLS, 1991: 191).

Bu durumda, ITA’daki **dodağ/h** kelimesinin ilk hecesindeki /o/ asli ve arkaiktir.

oyan-: uyan- (Hürmüzlü, 2013: 249; Buluç, 2007: 273).

ITA’da “uyan-” anlamına gelen bu kelime eski Uygur Türkçesi eserlerinde **odun-** şekliyle tespit edilmiştir. Dönem eserlerinde ayrıca, **oduğ** “uyanık”, **oduğsağ** “uyanık”, **oduntur-** “uyandır-” gibi türevlere de rastlanmaktadır (Doğan-Usta, 2014: 239). DLT’de de **odğur-, odğurğan, odğurmuş,** vb. türevlerde kelimenin ön sesindeki ünlünün geniş olduğu görülmektedir. Gülensoy, Besim Atalay’ın DLT çevirisinde “uyan-” anlamı verdiği “udhun-” (**udun-**) (Atalay, 1991: 686) şekline bakarak ve eski Uygur Türkçesinde **odğur-** ve **udğur-** fiillerinin her ikisinin de “uyan-” tabanına dayandığını esas alarak kelimenin, eski Türkçede “uyku” anlamına gelen “*ū*” kökünden gelmiş olabileceğini belirtir ve kelimenin yapısını **u(o)y-ğa-n-** biçiminde belirler. Gülensoy bundan başka Kutadgu Bilig’deki “Odğurmuş” (uyanmış kişi) ismine bakarak; ayrıca Kerkük ağzı ile Azr. T.ndeki ve Kzk. T.ndeki “oyan-”, Krg. T.ndeki “oyğon-”, Y. Uyg. T.ndeki “oygan-” örneklerindeki geniş-yuvarlak şekillere dayanarak kelimenin kökündeki ünlünün en eski çağlardan bu yana hem dar hem geniş biçimlerde kullanıldığını belirtir (Gülensoy 2007: 975-976).

Oysa İbrahim Taş, “Süheyl ü Nevbahar’da Eskicil Öğeler” eserinde 17. yüzyıla kadarki eski Anadolu eserlerinde bu fiillerin *oyan-*, *oyar-* biçimlerinde okunması gerektiğini, bunların “uyu-” fiiliyle ilgili olmadığını belirtir ve kelimenin etimolojik gelişimini şu şekilde tespit eder: **odğan-* > **odğan-* > **oyğan-* > *oyan-* (Taş, 2009a: 145). Nişanyan da kelimenin “uyu-” köküyle ilgili olmadığını vurgular (Nişanyan, 2012: 646). Nitekim, 17. yüzyıl İstanbul konuşma dilinin söz varlığını bir araya getiren Meninski’nin sözlüğünde de “oyan-” ve pek çok türevi hep geniş ünlüdür (Tulum, 2011: 1421). Hâlbuki aynı sözlükte “uyu-” o dönemde de dar ünlüdür (Tulum, 2011: 1803).

Bu taramalardan yola çıkarak diyebiliriz ki “uyan-” ve “uyar-” gibi şekiller başta İstanbul ağzında, “uyu-” fiiline analogi yoluyla geç bir dönemde (17. yüzyıldan sonra) oluşmuştur. Eski Uygur Türkçesindeki dar ve geniş ünlülerin denkliği (*odgur-* / *udgur-*) ise ya farklı alfabelerle yazılmış eski Uygur metinlerindeki imla özelliklerinden veya araştırmacıların farklı okumalarından kaynaklanmıştır, diyebiliriz.

Bu durumda, ITA’daki *oyan-* fiilinin ön sesindeki /o/ fonemi asli ve arkaiktir.

kolaç (Hürmüzlü, 2013: 214):

TT yazı dilinde “kulaç” şeklinde yaşayan ve “gerilerek açılmış iki kolun parmak uçları arasındaki uzaklık” anlamına gelen bu kelime ITA’da *kolaç* şeklinde yaşamaktadır (Hürmüzlü, 2013: 214).

Kâşgarlı kelimenin aslının “kol aç” olduğunu ve iki kelimenin birleşmesinden oluştuğunu bildirir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 154). Clauson Doerfer’in de Kâşgarlı gibi düşündüğünü belirtir (Clauson, 1972: 618); ancak Clauson bu kanaatte değildir. Bununla birlikte Nişanyan da Kâşgarlı’nın vermiş olduğu bilginin kesin olmadığını ifade eder. Ancak bize göre, Kâşgarlı’nın verdiği bilgiye itibar edilmelidir. Zira, Türkçede cümle yapısından çıkıp kelimeleşen hayli örnek vardır. Mesela, battıçığı, gelberi, indibindi, kapkaç, vargel, vb.

Bizce, kelimenin daha sonra *kulaç* şeklini almış olması bir ölçü birimini ifade etmesiyle yakından ilgilidir. Daha doğrusu, iki kelime birleşip de yeni bir kavramı karşılamaya başlayınca bir fonetik değişme (o > u) de buna paralel bir seyir takip ederek bir fonolojik ayrışmayı tetiklemiştir. Üstelik, bu fonolojik ayrışma DLT’nin yazıldığı 11. yüzyıldan önce gerçekleşmiş olmalıdır.

Kelime Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde ve Harezmi Altınord Türkçesi Sözlüğü'nde "kulaç" şeklinde kaydedilmişken (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 162; Ünlü, 2012: 352), Çağatay Türkçesi Sözlüğü'nde hem *kolaç* hem de "kulaç" biçimlerinde madde başı yapılmıştır (Ünlü, 2013: 644, 665). Ancak bu sözlükten anladığımıza göre, *kolaç* şekli o devirde dahi "kulaç" şekline göre daha az kullanılmaktadır. Çünkü, "kulaç" biçimi esas alınırken *kolaç* atıfla gösterilmiştir.

Bütün bu sözlük verileri kelimedeki o > u değişmesinin çok eski tarihlere dayandığını, böylece kulaç şeklinin tali olduğunu, bundan dolayı, İTA'daki *kolaç* kelimesinin iç sesindeki /o/ ünlüsünün aslı ve arkaik olduğu söylenebilir.

/ö/

Ön damakta, yuvarlak-yarı dar yarı açık olarak telaffuz edilir (Öner, 1998: 5).

gögerçin: güvercin (Hürmüzlü, 2013: 154).

İTA'dan Kifri ile Tavuk'ta ve Kerkük'ün bazı semtlerinde ilk hecedeki geniş-yuvarlak ünlüyle tespit edilmiştir (Hürmüzlü, 2013: 154). Gülensoy, kelimenin yapısını şöyle belirlemiştir: *kög(k)+ür-g(k)ün* (Gülensoy, 2007: 399).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde pek çok şekilde yer almaktadır: *kögürçken*, *kögürçgen*, *kögürçgün*, *kögürçün* (Doğan-Usta, 2014: 199; Gülensoy, 2007: 399). DLT'de ise *kökürçkün* (Atalay, 1991: 358) ve *kögürçgün* (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 734) biçimlerinde kayıtlıdır. TT yazı dilinde kelimenin ilk hecesindeki ünlü daralmasına karşılık İTA'da tıpkı eski Türkçe devresindeki gibi geniş-yuvarlak ünlülü şekil hâkimdir.

Çağdaş Türk lehçelerine bakıldığında da kelimenin geniş-yuvarlak ünlülü biçimlerinin hâkim olduğu, yalnızca Bşk. T. (kügersën), Kazan Tatar Türkçesi (kügerçen) ve Tobol Türkçesinde (kügelçin) ilk hece ünlüsünün daraldığı gözlenmektedir (Gülensoy, 2007: 399). Bazı Kıpçak Türkçelerindeki daralmanın kaynağını tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde görmek mümkündür. Nitekim, "Kıpçak Türkçesi Sözlüğü"nde söz konusu kelime "kügerçin, kügürçin, kükerçin, küvercin" şekillerinde kayıtlıdır (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 167, 170). İstanbul ağzına dayanan TT yazı dilinde ise kelimenin ilk hecesindeki ünlü daralmasını İ. Taş, ses varlığında /o/ fonemi bulunmayan Balkan dillerinin etkisine bağlar (Taş, 2009a: 96). Doğu Kıpçak lehçeleri olan Kzk. T. (kögerşin) ve Krg. T.de (kögüçkön) kelimenin geniş-yuvarlak ünlülü oluşu, oysa Balkanlara yakın olan Batı

Kıpçak lehçelerinde daralması da Taş'ın Balkan dilleri etkisine yönelik görüşünü destekler niteliktedir. Kerkük ağzındaki dar-yuvarlak ünlülü şekil (gügerçin) ise ihtiyatla, bir Kıpçak Türkçesi tesiri veya serpintisi şekline değerlendirilebilir.

Bu durumda, ITA'daki *gögerçin* kelimesinin ilk hecesindeki /ö/ asli ve arkaiktir.

töre-: büyü-, çoğal-, türe- (Hürmüzlü, 2013: 302).

TT yazı dilindekinin aksine ITA'da geniş-yuvarlak ünlülü şekliyle yaşamaktadır. Gülensoy kelimenin yapısını şöyle belirlemiştir: **tö-r+e-* (Gülensoy, 2007: 948). Nişanyan da kelimeyi eski Türkçe "tür-" (kök, soy, ırk) kökünden getirerek -A ekiyle yapılmış bir türev olarak göstermiştir (Nişanyan, 2012: 641).

Eski Uygur Türkçesinde ve DLT'de *törü-t-* şeklinde türev olarak kaydedilmiştir (Caferoğlu, 1993: 163; Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 897). Kelime Harezmi ve Çağatay metinlerinde de tıpkı ITA'da olduğu gibi *töre-* biçimiyle kullanılmıştır (Ünlü, 2012: 603; Ünlü, 2013: 1154).

Çağdaş Türk lehçelerinde geniş-yuvarlak ünlülü şekillerle kullanılmaktadır: *töre-* (Azr. T.), *törel-* (Y. Uyg. T.), *törö-* (Yak. T.), *döre-* (Trkm. T.) (Gülensoy: 2007: 948). Kelime TT ağızlarında da *töre-* şekliyle epeyce yaygın bir kullanım alanına sahiptir (DS, 1993: 3983). Tarama Sözlüğü'ndeki *türe-* "peyda ol-" şekli tarihî süreç içinde, kelimeyi dar ünlüyle tespit gözleyebildiğimiz yegâne örnektir. Ancak bu şekil sözlüğün hazırlanması sırasında bir okuma hatasından da kaynaklanmış olabilir. Bu yüzden, Tarama Sözlüğü'nde 15. yüzyıldan verilen bir örnekle desteklenen bu okuma biçimi biraz ihtiyatla karşılanmalıdır.

Bütün bu taramalardan anlaşılacağı üzere, TT yazı dilinde kelimenin ilk hecesindeki ünlü daralması tali bir gelişme olup geniş ünlülü şekil aslidir. Bu durumda, ITA'daki *töre* kelimesinin ilk hecesindeki /ö/ asli ve arkaiktir.

/u/

Arka damakta, dar-yuvarlak ve kapalı olarak telaffuz edilir. Bu ünlünün telaffuzunda dudaklar büzüşüp öne doğru uzar, ağız boşluğu genişler ve dilin arka kısmı yumuşak damağa doğru yükselir (Öner, 1998: 4).

ārt-u-ĥ/ġ (Hürmüzlü, 2013: 62):

ITA’da, TT yazı dilinin aksine, fiilden isim yapma eki olan -k (> *ĥ/ġ*) ekinden önce gelen bağlayıcı ünlü bugün de düzleşmeden, yuvarlak şekilde kullanılmaktadır. Kelimenin ikinci hecesindeki /-u-/ Orhun Abideleri’nde ve Uygur metinlerinde yuvarlak şekilde tespit edilmiştir (Tekin, 2016: 88; Eraslan, 2012: 106; Doğan-Usta, 2014: 65). Kelimedeki bağlama ünlüsü DLT’de de yuvarlaktır: *artuk* (Ercilasun- Akkoyunlu, 2015: 558). Bunun yanında, “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde de ekin yuvarlaklığını koruduğu gözlenir: *artuĥ* (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 12). “Tarama Sözlüğü”nde de kelimenin yuvarlak ünlülü şekilde, *artuk* biçiminde madde başı yapıldığı görülmektedir (Dilçin, 2013: 26). Bununla birlikte, gerek “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde gerek “Tarama Sözlüğü”nde ekin düz şeklinin de *artuk* maddesine atıf yoluyla kaydedilmiştir (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007:12; Dilçin, 2013: 25). Bu durum gerek Anadolu sahasında gerek Kıpçak sahasında yazılan eserlerde bazı ağız özelliklerinin yazıya yansımalarına dair birer örnek kabul edilebilir (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 272-273).

Çağdaş Türk lehçelerinde (Az. T., Bşk. T., Kzk. T., Krg. T., Özb. T., Tat. T., Trkm. T.) ise kelimenin daha ziyade düz ünlülü (artık) şekilde kaydedildiği gözlenmektedir (KTLS, 1991: 238-239). Çağdaş Türk lehçelerinin yazı dillerinin her birinin birer ağız üzerine kurulu olduğu dikkate alındığında tarihî Türk yazı dillerindeki düz ünlülü şekillerin de daha ziyade ağızlarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Derleme Sözlüğü’nde ise kelimenin hem düz hem de uvarlak ünlülü şekillerinin TT lehçe sahasında birlikte kullanıldığını, bunun da kelimedeki düz ve yuvarlak şekillerden her birinin birer alofon (dal ses) oluşturduğunu; ancak yuvarlak şeklin tarihî Türk yazı dillerinde kaldığı, ITA’da da sürdürüldüğü, bundan dolayı yuvarlak ünlülü şekillerin zamanla TT yazı diline göre arkaikleştiği ortaya çıkmaktadır.

yaw-u(i)-ġ(h) (Hürmüzlü, 2013: 322).

ITA’da “yakın” kavramını karşılayan kelimelerden biri de *yāw-u(i)-ġ(h)*’dur. ITA’nın çeşitli ağızlarında ve bu arada, Bayat köyleri ağızında kullanılan bu kelimenin ikinci hecesindeki ünlünün hem düz hem de yuvarlak olanına rastlanır:

yāwuġ(h)(Bayat) (Hürmüzlü, 2013: 322).

yāwiġ(h) (Bayat) (Hürmüzlü, 2013: 322).

Ancak, bunlardan hangisinin asli hangisinin tali (ikincil) olduğuna karar verebilmek için, kelimenin tarihî Türk yazı dillerindeki gelişiminin ve etimolojisinin iyi bilinmesi gereklidir. Bu hususlardaki bilgilere aşağıda yer verilmiştir:

Kelimeye ilkin Abideler’de *yaguk* şeklinde rastlanmaktadır (Tekin, 2016: 314; Ölmez, 2012: 325). Uygur metinlerinde de *yaguk* şeklinde tespit edilmiştir (Doğan-Usta, 2014: 381). DLT’te de kelime aynı şekildedir: *yaguk* (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 942), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü’nde ise *yavuk* ve *yavuh* biçimlerinde tespit edilmiştir (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 315); Tarama Sözlüğü’nde de kelime *yavuk* ve *yavuh* biçimlerindedir (Dilçin, 2013: 251).

S. G. Clauson, sözlüğünde, “yakın” kavramıyla ilgili olarak *yağuk* maddesine yer vermiş, kelimenin yapısını da *yağū-k* şeklinde belirlemiştir (Clauson, 1972: 901). Talât Tekin de “Orhon Türkçesi Grameri”nde kelimenin yapısını **yagu-k* biçiminde tespit etmiştir (Tekin, 2016: 88). Kelimenin ITA’daki etimolojisi ise şöyledir: *yaguk* > *yawuk* > *yawug* > *yāwug(h)*.

Yukarıdaki etimolojilere göre *yağū-* fiil *-k* ise fiilden isim yapma eki olarak değerlendirilmiştir. Bizce bu izah tarzları yeterli değildir. Çünkü bu etimoloji denemelerinde kelime kökünden ziyade gövde esas alınmıştır. Oysa, Necmettin Hacıeminoğlu; Tekin ve Clauson’un etimolojilerini bir adım daha ileriye götürerek kelimenin yapısını *ya-g-u-k* biçiminde tahlil etmiştir (Hacıeminoğlu, 1996: 29).

Hacıeminoğlu’nun tahlili bizi, yukarıdaki etimoloji denemelerini sorgulamaya yöneltmektedir. Zira, kelimenin kökü *ya-* fiil kökü (*ya-ma*, *ya-n-*, vb. örneklerde olduğu gibi) olarak belirlendiğine göre ve sondaki *-k* fiilden isim yapma eki ise, bu durumda kelime ortasındaki “-gu-” unsuru da fiilden fiil yapma eki olarak değerlendirilmiş demektir. Hâlbuki, tarihî Türk yazı dilleriyle ilgili gramer kaynaklarında “-gu-” şeklinde fiilden fiil yapan bir yapım eki tespit edilmiş değildir. Bizce, Hacıeminoğlu’nun etimolojisi daha isabetlidir. Bu etimolojiye göre, *ya-* fiil kökü, *-ğ-* (< -k) fiilden fiil yapma eki (*könü-k-*, *tar-ı-k-*, vb. örneklerde olduğu gibi)(Eraslan, 2012: 110), *-u-* bağlayıcı ünlü ve *-k* fiilden isim yapma ekidir. Eski Türkçeye ilgili gramer çalışmalarına baktığımızda, fiilden isim yapma eki olan *-k*’den önce gelen bağlayıcı ünlünün de daima yuvarlak hâlde -U- olduğunu ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyumsuz olduğunu görmekteyiz (Gabain, 1988: 54; Tekin, 2016: 1988; Eraslan, 2012: 106).

Bu durumda, Bayat ağzında gözlenen *yāwug(h)* kelimesindeki /-u-/ asli olup arkaiktir.

/ü/

Ön damakta dar-yuvarlak ve kapalı olarak telaffuz edilir. Bu ünlünün telaffuzunda dudaklar /u/ sesine nazaran daha önde büzüşür. /Ü/ sesinin çıkışı anında dil üstünün orta kısmı sert damağa doğru kalkıp öne çekilir ve dil ucu alt dişlere yakınlaşırken ağız boşluğu da daralır (Öner, 1998: 4).

essük/g ~ *essik* ~ *essig* (Hürmüzlü, 2013: 138).

“Eksik” anlamına gelen bu kelime TT yazı dilinin aksine ITA’da, düzlük-yuvarlaklık uyumuna hem uygun hem de aykırı şekillerde kullanılmaktadır: *essük/g* (Ker.) ~ *essik* (Tuz., Kif.) ~ *essig* (Dak.) (Hürmüzlü, 2013: 138).

Ancak, bunlardan hangisinin asli hangisinin tali (ikincil) olduğuna karar verebilmek için, kelimenin tarihî Türk yazı dillerindeki gelişiminin ve etimolojisinin iyi bilinmesi gereklidir. Bu hususlardaki bilgilere aşağıda yer verilmiştir:

Kelimeye ilkin Abideler’de *ügsük* şeklinde rastlanmaktadır (Tekin, 2016: 299). Uygur metinlerinde de *egsüg/egsük/eksük* şekillerinde varlığı tespit edilmiştir (Doğan-Usta, 2014: 124). DLT’de *egsük* (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 635), “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde ise *eksük* biçiminde tespit edilmiştir (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 71). Yeni Tarama Sözlüğü’nde de kelime *eksü* ve *eksük* biçimlerindedir (Dilçin, 2013: 91).

G. Clauson kelimenin yapısını *egsü-k* şeklinde belirlemiştir (Clauson, 1972: 116). Gülensoy ise biraz daha ayrıntılı bir etimolojiye giderek kelimenin yapısını **eg(k)-sü+k* biçiminde tespit etmiştir (Gülensoy, 2007: 326). Tietze de sözlüğünde, madde başını “eksük” olarak belirlemiş ve kelimenin yapısını Clauson’dan naklen *egsü-k* şeklinde göstermiştir (Tietze, 2002: 703).

Bu durumda, Kerkük ağzında gözlenen *essük/g* kelimesindeki /-ü-/ asli olup arkaiktir.

ITA'da Kalınlık-İncelik Uyumu ve Arkaiklik

Kalınlık-incecik uyumu Türkçe kökenli kelimelerin en belirgin fonetik özelliğidir. Türk dilinin en eski kayıtları olan Orhun Abideleri'nde ve sonraki devirlere ait yazılı belgelerde; hatta bugünkü lehçe ve ağızlarda bu fonetik özelliğin sistemleşmiş olduğu gözlenebilmektedir. Türk dilinin bu en önemli fonetik özelliğini şu şekilde tanımlamak mümkündür:

Kalınlık-İncelik Uyumu

Türkçe bir kelimenin ilk hecesinde kalın ünlülerden (a, ı, o, u) biri varsa diğer hecelerinde de kalın ünlüler bulunmalıdır. Aynı şekilde, Türkçe bir kelimenin ilk hecesinde ince ünlülerden (e, i, ö, ü) biri varsa, diğer hecelerinde de ince ünlülerden biri bulunmalıdır.

ITA'da Heceler Arasında Kalınlık-İncelik Uyumu ve Arkaiklik

ITA'da da **kalınlık-incecik** uyumu gayet belirgindir. Hatta, TT yazı dilinde istisna olarak, ikinci hecedeki kalın ünlünün incilmesiyle **kalınlık-incecik** uyumu dışında kalmış “alev, ateş, elma, hani, hangi, kardeş” gibi kelimeler dahi **kalınlık-incecik** uyumunu korur. Bu durumda, ITA'da **kalınlık-incecik** uyumunu muhafaza eden bu gibi kelimeler TT yazı diline göre arkaik özellik taşımaktadır. Yukarıdaki kelimelerin ITA'daki şekilleri sırasıyla şöyledir: *halaw, ataş, alma, hāni, nāhşı, qardaş*. Bu kelimelerin arkaikliği hakkında yukarıda geniş bilgi verilmiştir (Bkz. 2.1.3.).

Bütün bu örneklerden anlaşılacağı üzere, ITA'da, heceler arasında **kalınlık-incecik** uyumu bakımından arkaiklik TT yazı dilindeki kural dışı incelmelerin bu ağızlarda görülmeyişinden kaynaklanmaktadır. ITA şüphesiz ki TT yazı dilinin etkilendiği Balkan dilleri, Kafkas dilleri, Batı dilleri vb. yabancı dillerin etkisinden uzak kaldığından Türkçenin ana bünyesindeki **kalınlık-incecik** uyumunu daha iyi muhafaza etmiştir. Bu durum TT yazı dilindeki bazı kelimelerde gözlenen **kalınlık-incecik** uyumuna aykırı şekillerin doğmasını engellemiş, böylece tarihî ve asli şekillerin devam etmesini, dolayısıyla arkaik bir şekilde bu ağızlarda muhafaza edilmesini beraberinde getirmiştir.

ITA'da Kelime Kökleriyle Yapım Ekleri Arasında Kalınlık-İncelik Uyumu ve Arkaiklik

İsimden isim yapma eklerinde kalınlık-incecik uyumu bakımından arkaiklik

-daş

Bu ek ITA'da daima kalın ünlüdür. Yukarıda “kardeş” örneğinde ekin, yörede **kalınlık-incecik** uyumuna bağılı kaldığı ve böylece asli şeklini muhafaza ederek arkaik özellik taşıdığını belirtmiştik.

Diğer isimden isim yapma eklerinde arkaiklik örneğı tespit edilmemiştir.

İsimden Fiil Yapma Eklerinde kalınlık-incecik Uyumu Bakımından Arkaiklik:

Örnek tespit edilmemiştir.

Fiilden İsim Yapma Eklerinde kalınlık-incecik Uyumu Bakımından Arkaiklik:

Örnek tespit edilmemiştir.

Fiilden Fiil Yapma Eklerinde kalınlık-incecik Uyumu Bakımından Arkaiklik:

Örnek tespit edilmemiştir.

+Ki İlgi Ekinin Kalınlık-İncelik Uyumuyla ilgili Durumu ve Arkaiklik

ITA'dan Bayat ağızında bu ekin tıpkı eski Türkçe (birye+**ki**, öñre+**ki**, yırya+**ki**, Tabğaç+**ğı**, kağan+**ğı**, vb.) (Tekin, 2016: 81) ve eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi kalın ünlü şeklinin de kullanıldığı tespit edilmiştir: **indi-ki** “şimdiki”, **sis-ki** (< siz-in-ki), **ağızydā-kı-n** “ağızındakini”, **onunku**, vb. (Ismael, 2013: 39).

M. Ergin ekin eski Türkçede ekin hem ince de hem kalın ünlü şekline rastlanabildiğini; hatta eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de bu durumun sürdüğünü; fakat yine bu devirde Türkçeye giren Farsça ki edatının tesiriyle, zamanla ekin kalın şeklinin dilden düşmeye başladığını; fakat TT ağızlarında ekin kalın ünlü şeklinin devam ettiğini bildirir (Ergin, 1997: 163). Ayrıca kalıplaşmış **sırāğı** (< ısrā+ğı < asra+kı) **gün** “önceki gün” (Hürmüzlü, 2013: 276) örneğinde ekin kalınlık-incecik uyumuna uyduğu gibi, ünsüzünün de tonlulaştığı gözlenir.

Gerçekten de eski Türkçede ekin hem kalın hem ince (birye+*ki* “güneydeki”, öñre+*ki* “öndeki, doğudaki”, yırya+*ki* “kuzeydeki”, Tabğaç+*ğı* “Çin’deki”, kağan+*ğı* “hakana ait olan”, ay+*ki* “aylık”, sö+*ki* “vakitki”, vb.) şekline rastlamak mümkündür (Eraslan, 2012: 98; Tekin, 2016: 81). Yalnız Gabain eski Türkçede kalın ünlülü şeklin daha az kullanıldığını da kaydeder (Gabain, 44, 47). Fakat, Gabain’in verdiği bu bilgiyi metinlerdeki kalın ünlülü örneklerin kısıtlılığıyla da izah etmek mümkündür. Çünkü onun verdiği örneklerden yalnızca “oñdinki tizi” (sağ dizi) örneği kalınlık-incelik uyumuna aykırıdır. Karahanlı Türk yazı dilinde de ekin kalınlık-incelik uyumuna uyduğu gözlenir: adın+*ki* “diğeri”, aşnu+*ki* “önceki”, basa+*ki* “sonra+ki”, kış+*ki* “kış mevsimindeki”, kiçe+*ki* “ceceki”, kün+*ki* “günlük”, küz+*ki* “güz mevsimindeki”, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 66-67). Harezmi Türkçesi metinlerinde de ekin kalınlık-incelik uyumuna uyduğu görülmektedir: avval+*ki* , bıldur+*ki*, astın+*ğı*, içinde+*ki*, ilkin+*ki*, könülde+*ki*, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 194). Tarihi Kıpçak Türkçesi metinlerinde de kalınlık-incelik uyumu devam etmiştir: artında+*ki*, uçmakta+*ğı*, yanda+*ğı*, kökte+*ki*, Mekke’de+*ki*, evvel+*ki*, içinde+*ki* , vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 334-335). Çağatay Türkçesi metinlerinde de her ne kadar ince sıradan ünlü taşıyan kelimelere kalın ünlülü ekler getirilmiş olsa da kalınlık-incelik uyumu yine de geçerlidir: bile+*ki* “yanındaki”, erte+*ki* “yarınki”, iç+*ki* “içteki”, son+*ğı* “sondaki”, tanla+*ğı*, “yarınki”, vb. (Argunşah, 2014: 121).

Bu gibi veriler ışığında denebilir ki ITA’da +*ki* ekinin kalın ünlülü şekli TT yazı diline göre arkaiktir.

ITA’da Kelime Kökleriyle Fiilimsiler Arasında Kalınlık-İncelik Uyumu Bakımından Arkaiklik

ITA’daki fiilimsilerin yapısında **kalınlık-incelik** uyumu bakımından herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

ITA’da Kelime Tabanlarıyla İsim Çekim Ekleri Arasında Kalınlık-İncelik Uyumu ve Arkaiklik

ITA’da çekim eklerinin kelime tabanlarına eklenmesinde herhangi bir arkaik özellik taşıyan örnek tespit edilmemiştir.

ITA'da Bildirme Kiplerinin Fonetiginde Kalınlık-İncelik Uyumu Bakımından Arkaiklik

ITA'da Bildirme Kiplerinin Fonetiginde kalınlık-incelik uyumu bakımından arkaik özellik gösteren herhangi bir örnek tespit edilmemiştir.

ITA'da Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu ve Arkaiklik

Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Türkçe bir kelimenin ilk hecesinde düz ünlülerden biri (a, e, ı, i) varsa diğer hecelerde de düz ünlüler bulunmalıdır. Öte yandan, Türkçe bir kelimenin ilk hecesinde yuvarlak ünlülerden biri (o, ö, u, ü) varsa diğer hecelerde ya dar-yuvarlak (u,ü) veya düz-geniş (a,e) ünlüler bulunmalıdır.

Tarihî Türk Yazı Dillerinde Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunun Durumu

ITA'da düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı pek çok kelime örneği bulunmaktadır. Zaten, ITA'da düzlük-yuvarlaklık uyumu tam değildir. Bu durumun arkaiklikle ilgili olup olmadığını anlamak için öncelikle, düzlük-yuvarlaklık uyumunun tarihî Türk yazı dillerindeki durumunu göz önüne almak gereklidir. Aşağıda tarihî Türk yazı dillerinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna dair bilgiler verilmiştir:

Eski Türkçe (Orhun Abideleri ve Uygur Yazmaları)

Türk dilinin en eski kayıtlarının bulunduğu bu devre eserlerinde $+l^{\circ}g$, $l^{\circ}k$, $+m$, $+s^{\circ}z$, $+t^{\circ}n$ gibi birtakım isimden isim yapma eklerinin; $+r^{\circ}ka$ isimden fiil yapma ekinin; $-^{\circ}g$, $-^{\circ}gl$, $-^{\circ}gma$, $-^{\circ}m$, $-^{\circ}nç$, $-^{\circ}nçu$, $-^{\circ}ş$ gibi fiilden isim yapma eklerinin; $-^{\circ}gsa$, $-^{\circ}l$, $-^{\circ}n$, $-^{\circ}ş$ gibi fiilden fiil yapma eklerinin düz olan ünlülerinin, yuvarlak ünlülü hecelerden sonra yuvarlaklaştığını görmekteyiz. Öte yandan, ilgi hâli eki $+^{\circ}n$, $+n^{\circ}n$; yükleme hâli eki $+^{\circ}g$, vasıta hâli eki $+^{\circ}n$, sıralama sayı sıfatı yapma eki $-^{\circ}nç$ ile teklik ve çokluk 1,2. şahıs iyelik ekleri $+^{\circ}m$, $+^{\circ}n$, $+^{\circ}mz$, $+^{\circ}nz$; de yuvarlak yardımcı ünlü olarak düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar. Bunların yanı sıra emir çokluk ikinci şahıs eki $-^{\circ}n$, zarf fiil eki $-^{\circ}p$, $-^{\circ}pan$ ve gereklilik eki $-s^{\circ}g$ eki bu devrede düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar (Gabain, 1988: 36). Bunların dışında kalan eklerde düzlük-yuvarlaklık uyumu düzensiz veya Orhun imlasında ünlülerin her zaman yazılmayışından dolayı belirsizdir.

Eski Türkçede kelimelerin kök ve gövdelerinde de düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı bir hayli örnek vardır: *ağu, böri, bulut, edgü, kötü, okı-, tilkü*, vb. (Eraslan, 2012: 72).

Karahanlı Tükçesi

Bu devirde de düzlük-yuvarlaklık uyumu tam değildir. Uyumu bozan pek çok kelime vardır: *altun, edgü, eksük, kaçur-, kadgu, koşni, köni, saçu*, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 54).

Daima düz ünlülü olduğundan düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozan eklerden bazıları şunlardır: *+çI, +çIn, -DI, +-DIn, +I, -IK-, -mIş, +nI*, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 54).

Daima yuvarlak ünlülü olduğundan düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozan eklerden bazıları şunlardır: *-dUK, -dUr-, +gArU, +GU, +GUr, +GUz, -mU, -U, -Ur*, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 54).

Harezm Tükçesi

Bazı kelimelere bakıldığında, ikili imlalarından yola çıkarak düzlük-yuvarlaklık uyumunun ilk belirtilerini görmek mümkünse de bu devirde de düzlük-yuvarlaklık uyumu tam değildir, karışıktır: *bayut- ~ bayıt-, bulut ~ bulut, okı- ~ oku-, soğık ~ sowuk, uğı- ~ uyu-, yöri- ~ yörü-*, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 183).

Kıpçak Tükçesi

Kıpçak sahası eserleri farklı birkaç alfabeye yazılmıştır. Bunlardan Ermeni harfleriyle yazılı metinlerde düzlük-yuvarlaklık uyumu /v/ sesi bulunan kelimelerde bozulsa da bunun dışındaki kelimelerde görülebilmektedir: *buzuhluhtan, hovrul-, toğruluğ, tügendiler*, vb. Arap harfli Memluk Kıpçak metinlerinde bu uyumun sıklıkla bozulduğu gözlenir: *böri ~ börü, bulut ~ bulut, çüri- ~ çürü-, eçki ~ eçkü, kurt ~ kuru-, tanık ~ tanuk, kögerçin ~ kögerçün*, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 311, 318). Hatta, Memluk Kıpçak metinlerinde, eklerde de düzlük-yuvarlaklık uyumunun bozulduğu gözlenir: *borçlı ~ borçlu, körkli ~ körklü, üçlik ~ üçlük, bolğul ~ bolğul, kelsin ~ kelsün*, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 319).

Eski Anadolu Türkçesi

13-16. yy. arasındaki dönemde, Anadolu sahasında yazılmış eserlerde de düzlük-yuvarlaklık uyumu yerleşmiş değildir. Hatta, eski Türkçeden bu yana düz ünlüyle gelmiş ve bu devrede de düz ünlü taşıması beklenen birçok kelimenin eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış eserlerde yuvarlaklaştığı görülür ki bu tür yuvarlaklaşmalar bu tarihî Türk yazı dilinde karakteristiktir: *altun, yazuk, dilkü, ulduz, kapu, saçu, saru, sevü, yapu, kirpük, tapu, tirmuk*, vb. Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlaklaşmalar yapım eklerini de kapsamaktadır: *art-uk, ayr-uk, del-ük, içeri, ileri, bin-üp, id-üp, bil-dür-, geç-ür-, dir-gür-, bağır-um, mihr-üñ, vir-dük*, vb. (Timurtaş, 1994: 27-38; Gülsevin-Boz, 2010: 40-42).

Görüldüğü üzere, tarihî Türk yazı dillerinde düzlük-yuvarlaklık uyumu oluşmuş değildir. Bugün dahi bu uyum daha ziyade TT ve Azr. T.ne hastır. Pek çok arkaik dil unsurunu bünyesinde barındıran ITA'da da bu uyumu bozan pek çok kelimeye rastlamak mümkündür. Bu gibi kelimelerde gözlenen uyumsuzluk tarihî Türk yazı dillerinde gözlediğimiz şekillerin devamı olup söz konusu şekillerin düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabi olduğu TT yazı diline göre arkaik birer fonetik unsurdur.

ITA'da Heceler Arasında Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu ve Arkaiklik

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Türkçenin tarihî dönemlerinde düzlük-yuvarlaklık uyumu tamamıyla yerleşmiş değildir. ITA da düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından düzensiz bir görünüm arz etmektedir. Buna göre, ITA'da düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan ve arkaik özellik taşıyan bazı kelime örnekleri şunlardır:

Önceki Hecesinde Düz, Sonraki Hecesinde Yuvarlak Ünlü Bulunan Kelimeler

āğu (Gülensoy, 2007: 52; Clauson, 1972: 78), *altun* (Gülensoy, 2007: 67; Clauson, 1972: 131), *artuh/g* (Gülensoy, 2007: 81; Tekin, 2016: 88), *āşuğ* (Gülensoy, 2007: 85), *āçuḥ* (Gülensoy, 2007: 47; Ercilasun- Akkoyunlu, 2015: 540; Clauson, 1972: 22), *āğuz* “ilk süt” (Tel.) (Clauson, 1972: 98; Gülensoy, 2007: 55; Ercilasun- Akkoyunlu, 2015: 545), *azgun* (Gülensoy, 2007: 97; Clauson, 1972: 283), *bastuk / bastuka* “pestil, yağ ve pekmez kabı” (Gülensoy, 2007: 117; Eren, 1999: 41), *beyük* (Gülensoy, 2007: 197; Clauson, 1972: 302), *çāruḥ* “bir çeşit ayakkabı” (Gülensoy, 2007: 221; Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 616), *dağarcuğ* (Gülensoy, 2007: 260), *en-gün* (Tekin, 2016: 89), *ērük* (Tekin, 2016: 88; Clauson,

1972: 222)⁶³, *ezgün* (Gülensoy, 2007: 352), *essüg/k* (Tekin, 2016: 88; Clauson, 1972: 116), *ēzük* (Gülensoy, 2007: 352), *hātun* (Gülensoy, 2007: 405; Clauson, 1972: 603), *keskün* (Gülensoy, 2007: 503; Tekin, 2016: 89), *kēsük* (Gülensoy, 2007: 502), *qābuġ* (Gülensoy, 2007: 448), *qarannuġ* (Gülensoy, 2007: 465), *qātuġ* “yoğurt” (Sel.) (Gülensoy, 2007: 475; Tekin, 2016: 88; Clauson, 1972: 597), *yāhun* (Gülensoy, 2007: 1036), *yālguz* “yalnız” (Gülensoy, 2007: 1047), vb.

Önceki Hecesinde Yuvarlak, Sonraki Hecesinde Dar-Düz Ünlü Bulunan Kelimeler

bō-ru (Gülensoy, 2007:162), *bōyin* (Gülensoy, 2007:164; Ercilasun- Akkoyunlu, 2015: 596; Eren, 1999: 59; Clauson, 1972: 386), *bultt* (Gülensoy, 2007: 182; Ercilasun- Akkoyunlu, 2015: 602; Clauson, 1972: 333), *güni* “erkeğin iki karısının her biri” (Clauson, 1972: 727), *qoltuġ* (Gülensoy, 2007: 535; Ercilasun- Akkoyunlu, 2015: 726), *qōrġu* (Gülensoy, 2007: 542), *qurı-* (Ercilasun- Akkoyunlu, 2015: 748), *kuzı* (Clauson, 1972: 681; Gülensoy, 2007: 586; Ercilasun- Akkoyunlu, 2015: 733), *kündiç* (< *künçit*) (Clauson, 1972: 727), *oġu-* (Gülensoy, 2007: 619; Clauson, 1972: 79), *toppiġ* (Gülensoy, 2007: 915-916), *tülki* (Gülensoy, 2007: 898-899; Clauson, 1972: 498), *ulu* (Gülensoy, 2007: 965), *uzın* (Clauson, 1972: 289 ???), *yulu* (Gülensoy, 2007: 978; Clauson, 1972: 42), *yuldız* (Gülensoy, 2007: 1139), vb.

ITA’da düzlük-yuvarlaklık uyumu yerleşmemiştir. Bir başka deyişle, TT yazı dilinin ITA üzerinde bu açıdan bir etkisi olmamıştır. Böylelikle, 1918’e kadar Osmanlı idare sistemi içinde kalan Irak Türkmenleri uzun asırlar boyunca kendi ağız özelliklerini korumuşlardır. Bölge ağızlarında gözlenen yukarıdaki şekiller de tarihî Türk yazı dillerinin özelliklerini yansıtmaktadır. Bu yönüyle ITA’da düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan kelimeler yazı diline göre arkaik bir özellik taşımaktadır.

⁶³ Aslında T. Tekin bu sayfada “erük” örneğine yer vermiyor. Yalnız -k ekinin yardımcı ünlüleri benzer yapılarda her zaman (bütün örneklerde) yuvarlak gösterilmiş.

ITA'da Kelime Kökleriyle Yapım Ekleri Arasında Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu ve Arkaiklik

İsimden İsim Yapma Eklerinde Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu Bakımından Arkaiklik

-çİ

Eski Türkçede ve sonraki devirlere ait Türk yazı dillerinde daima dar-düz ünlülü olan ek, ITA'nın pek çok bölgesinde, TT yazı dilindeki gibi düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyma sürecinden etkilenmeden arkaik özelliğini muhafaza etmiştir: *yol+çİ* (Buluç, 2007: 290), *çöp+çİ* (Bayatlı, 1996: 372); *tör-çİ* “avcı”, *yöl+çİ* (Hassan, 1979: 440); *tütün+çİ* (Hürmüzlü, 2013: 38); *altun+çİ* (Bilal, 2015: 63); *ödın+çİ*, *üz+gİN+çİ*, *un+çİ*, *öyın+çİ* (Terzibaşı, 2011: 203, 215, 246, 253).

Eski Türkçeden Örnekler

içreki *orun+çİ* “saray memuru, teşrifatçı” (Gabain, 1988: 43); *yog+çİ* “yasçı”, *yuluğ-çİ* “yağmacı”, *kon+çİ+lerke* “çobanlara”(Tekin, 2016: 80); *kuş+çİ*, *küni+çİ* (kıskanç), *nom+çİ* “akideci, kanuncu, şeriatçi”, *ölüm+çİ* “ölümlü”, vb. (Eraslan, 2012: 95).

Karahanlı Türkçesinden örnekler: *basut+çİ*, *bor+çİ*, *busug+çİ*, vb. (Hacıeminoğlu, 1996: 13).

Harezmi Türkçesinden Örnekler: *yol+çİ*, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 187).

Kıpçak Türkçesinden Örnekler: *altun+çİ*, *artuğ+çİ*, *çalgu+çİ*, *yün+çİ*, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 324).

Çağatay Türkçesinden Örnekler: *kuş+çİ*, *tapuğ+çİ*, *çapgun+çİ*, *soruk+çİ*, *körüm+çİ*, vb. (Argunşah, 2014: 103).

Eski Anadolu Türkçesinden Örnekler: *demür+çİ*, *kapu+çİ*, *kulluk-çİ*, *ok+çİ*, *kürk+çİ*, vb. (Gülsevin, 2007: 115).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, İTA'da +çI isimden isim yapma ekinin ünlüsü tıpkı tarihî Türk yazı dillerinde olduğu gibi düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı olup TT yazı diline göre arkaik bir özellik taşımaktadır.

İTA'daki diğer isimden isim yapma eklerinde, düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

İsimden Fiil Yapma Eklerinde Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu Bakımından Arkaiklik

İTA'daki isimden fiil yapma eklerinde, düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Fülden İsim Yapma Eklerinde Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu Bakımından Arkaiklik

-(U)K

Eski ve Orta Türkçe devresinde çoğunlukla düz ünlülü heceden sonraki hecede yuvarlak ünlülü şekilde gözlenen bu ek İTA'da da ve bilhassa Kerkük ağzında benzer bir özellik gösterir, Ekin ünlüsünün düzleşmesi eğilimi Kıpçak metnlerinde gözlenmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerindeyse bu eğilimin daha da güçlendiği gözlenir. Eke İTA'dan şu örnekler verilebilir: *āçuḥ/ġ, ārtuḥ/ġ, bāstuḥ / bastuḥa, beyüġ/k, dellüġ/k, essüġ/k, ēzü g/k, ġēdüġ/k, ḳātuġ*, vb. (Hürmüzlü, 2013: 56, 62, 82, 88, 124, 138, 140, 205; Buluç, 2007: 273).

Eski Türkçeden Örnekler

Art-u-ḳ, bed-ü-k, egs-ü-k,+ yaġ-u-ḳ, yaz-u-ḳ (Eraslan, 2012: 106), *tegl-ü-k, yar-u-ḳ*(Tekin, 2016: 88), vb.

Karahanlı Türkçesinden Örnekler

aç-u-k, an-u-k, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 60); *adr-u-k, agr-u-k, art-u-k, bed-ü-k, bıç-u-k, bulga-u-k*, vb. (Hacıeminoğlu, 1996: 20-21).

Harezm Türkçesinden Örnekler

art-u-k, yaz-u-k, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 189).

Kıpçak Türkçesinden Örnekler

ayr-u-k, *émz-ü-k*, *del-ü-k*, *ar-u-k*, *uyan-u-k* ~ *uyan-t-k*, *yaz-u-k*, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 328).

Çağatay Türkçesinden Örnekler

sev-ü-k, *tap-u-k*, vb. (Argunşah, 2014: 108).

Eski Anadolu Türkçesinden Örnekler

aç-u-k, *ayr-u-k*, *esr-ü-k*, *kat-u-k*, *yaz-u-k*, *uya-u-k*, vb. (Gülsevin, 2007: 136).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, ITA'da +(U)K fiilden isim yapma ekinin ünlüsü tıpkı tarihî Türk yazı dillerinde olduğu gibi düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı olup TT yazı diline göre arkaik bir özellik taşımaktadır.

ITA'daki diğer fiilden isim yapma eklerinde, düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Fiilden Fiil Yapma Eklerinde Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu Bakımından Arkaiklik

ITA'daki fiilden fiil yapma eklerinde, düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

ITA'da Kelime Tabanlarıyla İsim Çekim Ekleri Arasında Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu ve Arkaiklik

İyelik Eklerinin Fonetğinde Arkaiklik

ITA'da Teklik 3. Şahıs İyelik Ekinin Çekiminde Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu Bakımından Arkaiklik

İyelik teklik 3. şahıs çekimi eski Türkçede ve sonraki tarihî Türk yazı dillerinde daima dar-düz ünlüdür (Eraslan, 2012: 160; Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 64, 192, 332; Gülsevin, 2007: 12). Bu durum bugünkü ITA'da da (bilhassa Kerkük, Erbil ve Altunköprü ağızlarında) devam etmektedir. Aşağıda hem eski Türkçedeki hem de ITA'daki iyelik çekimi gösterilmiştir:

Eski Türkçede şahıslara göre iyelik çekimi aşağıdaki gibidir:

	Teklik	Çokluk
1. kişi	+ (I)m/(U)m	+mIz/ +mÜz
2. kişi	+ (I)η/(U)η	+ ηIz/ +ηÜz
3. kişi	+ <i>I</i> / <i>sI</i>	+ IArI (Eraslan, 2012: 159-163)

ITA'da (bilhassa Kerkük, Erbil ve Altunköprü ağızlarında) iyelik eklerinin şahıslara göre çekimi ise şöyledir:

	Teklik	Çokluk
1. kişi	+ (I)m	+ (I)mIz
2. kişi	+ (I)w/y	+ (I)wIz/yIz
3. kişi	+ (s) <i>I</i>	+ IArI (Bayatlı, 1996: 369; Bilal, 2015: 42).

Bu bilgiler ışığında, iyelik teklik üçüncü şahıs eki +(s)*I* ITA'da (bilhassa Kerkük, Erbil ve Altunköprü ağızlarında), yazı TT dilinin aksine, arkaik özelliğini korumuştur. ITA'da, teklik 3. şahıstaki dar-düz ünlü zamanla diğer çekimleri de fonetik açılarından etkileyerek (analoji yoluyla) kendisi dışındaki çekimlerde de düzleşmeyi tetiklemiştir.

Çalışmamız sırasında ITA'yla ilgili birçok kaynaklarda bu durumun yeterince ve isabetli bir şekilde tespit edilmediğini gözlemledik. Birçok gramer çalışmasında, ITA'da teklik 3. şahıstaki iyelik eki ünlüsünün hem düz hem yuvarlak olarak gösterilmesine karşılık, Ata Terzibaşı'nın "Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük" çalışmasında madde başı yaptığı birçok tamlama veya birleşik kelime niteliğindeki sözlerin sonunda yer alan teklik 3. şahıs iyelik ekinin ünlüsünün dar-düz olduğu gösterilmiştir (Saatçi, 2016a: 18-20). Terzibaşı sözlüğünü Arap harfleriyle hazırlamış olmasına rağmen her bir maddenin karşısında transkripsiyonlama maksadıyla madde başlarını Latin harfleriyle de kaydetmiştir. Terzibaşı'nın sözlüğünden seçtiğimiz bazı örnekler şunlardır: ayah/ğ *üst-i* (Terzibaşı, 2011: 103), eskiler *söz-i* (Terzibaşı, 2011: 138), *üc-î üc-î-ne* yetiştir- (Terzibaşı, 2011: 195), öz *öz-i-n-i* ye- (Terzibaşı, 2011: 212), üz *göz-î* yerde (Terzibaşı, 2011: 215), öz *gün-î-ne* düş- (Terzibaşı, 2011: 215), *üz-î kuylı* (Terzibaşı, 2011: 218), ilan *gül-i* (Terzibaşı, 2011: 276). Ayrıca, S. Buluç 1966'da sunmuş olduğu "Kerkük Hoyrat ve Mânilerinde Başlıca Ağız Özellikleri" tebliğinde dahi Kerkük ağzında iyelik ekinin teklik 1. ve 3. şahıs çekimlerinde ek ünlüsünün düz olduğunu belirtmektedir (Buluç, 2007: 274).

ITA'da Belirtme Hâli Ekinin Fonetğinde Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu Bakımından Arkaiklik

ITA'da belirtme hâli eki Azerbaycan Türkçesindeki gibi ünsüzlerden sonra **-I**, ünlülerden sonra ise **-ni** ekleriyle sağlanır. Bunlar eski ve orta Türkçeden beri daima düz ünlülü olup düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırıdır (Eraslan, 2012: 137). Bugünkü ITA'da da hem düz hem de yuvarlak ünlülü hecelerden sonra düz şekliyle kullanılmaktadır:

ITA'dan Örnekler

Çağar bu kuğ+**ñ**⁶⁴ tehvîl édellē neye, yévlere (Haydar, 1979: 46).

Siz bu+n**ñ** tutun (Haydar, 1979: 204).

Ön+**ñ** āştı görsēttî, bunu āştı görsēttî (Hassan, 1979: 44).

Eski Türkçeden (Orhun-Uygur) Örnekler

yoguñ koragıñ+n**i** “cenaze törenini” (Tekin, 2016: 58, 103).

Ku+n**i** sājün+üg ıdmiş. “General Ku’yu Çin’e göndermiş.” (Tekin, 2016: 58, 103).

Bu yüz elig böz+n**i** sağıg kılmış kün öze (Eraslan, 2012: 138).

Karahanlı Türkçesinden Örnekler

Arıglık+n**i** sevmiş turur bir bayat (Hacıeminoğlu, 1996: 29).

Özüm bir yüz+n**i** köreyin anıñ (Hacıeminoğlu, 1996: 29).

Sözin kesti açtı ağ+**i** kaznağ+**i** (Sev, 2007: 195).

Kim+**i** tutsa begler özine yakın (Sev, 2007: 195).

Harezmi Türkçesinden Örnekler

Kâfirler Nüh+n**i** uru başladılar (Sev, 2007: 199).

Yana ol gevher+**i** deryağa saldı (Sev, 2007: 200).

⁶⁴ Yazarın kullanmış olduğu bu transkripsiyon işareti **i-u** arası bir sese karşılık olarak gösterilmiştir. Kerkük ağzında ise bu sesin **/i/** şeklinde olduğunu gözlemlemiş durumdayız. Bu gibi ara seslerin kulakla algılanıp kaydedilmesi bizce oldukça güçtür.

Kıpçak Türkçesinden Örnekler

Meger kiçilik+*ni* unuttuñ kim uluğluğ itersen (Sev, 2007: 200).

Ol kişi ‘Ereb tili+*ni* kökçek bilür bolsa reva (Sev, 2007: 200).

Çağatay Türkçesinden Örnekler

Ƙılıp köñlüm+*ni* bu endişe şeyda (Sev, 2007: 201).

Ƙurıttı tamağım+*ni* rağib cevri bilen āh (Sev, 2007: 201).

Eski Anadolu Türkçesinden Örnekler

... datlu can sinden alınca dirdüğün altunkümüş+*ni* harcağıl H̄ak yolında (Gülsevin, 2007: 33).

Ƙaranuda gördiler H̄ak nūri+*ni* / Din içinde buldılar hem hūri+*ni* (Gülsevin, 2007: 33).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, ITA’da +*I* ve +*ni* belirtme hâli ekinin ünlüsü tıpkı tarihî Türk yazı dillerinde olduğu gibi düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı olup TT yazı diline göre arkaik bir özellik göstermektedir.

ITA’da Bildirme Kiplerinin Fonetiginde Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu Bakımından Arkaiklik

ITA’da Görülen Geçmiş Zaman Ekinin Fonetiginde Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu Bakımından Arkaiklik

ITA’da görülen geçmiş zamanın teklik ve çokluk 3. şahıs çekiminde, zaman ekinin ünlüsü (bilhassa Kerkük, Erbil ve Altunköprü ağızlarında) eski Türkçede ve sonraki tarihî Türk yazı dillerindeki gibi daima dar-düzdür. Orta Türkçe devresinde gelişen yazı dillerinin bir kısmında yer yer yuvarlaklaşma gözlense de, bu ekin ünlüsü Türk dilinin tarihî gelişimi boyunca, daha ziyade dar-düz şekilde gelişmiştir. ITA’da görülen geçmiş zamanın şahıslara göre çekimi şöyledir:

	Teklík	Çokluk
1. kişi	bāh-tı-m / annat-tı-m	dōn- <i>di</i> -ğ / annāt-tı-ğ
2. kişi	tut- <i>ti</i> -y / anna-tı-v	gōr- <i>di</i> -yiz / annāt-tı-wız
3. kişi	āl-dı / annāt-tı	olāř-tı-lar / annāt-tı (Rauf, 2013: 42; Bilal, 2015: 48).

Eski Türkçeden Örnekler

Teklík 3. kişi: yığla-dı / tur-dı (Eraslan, 2012: 338).

Çokluk 3. kişi: yığla-dı-lar / tur-dı-lar (Eraslan, 2012: 338).

Karahanlı Türkçesinden Örnekler

Teklík 3. kişi: kop-*di*, öp-*di*, kötür-*di*, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekkeya, 2013: 72).

Çokluk 3. kişi: kör-*di*-ler, tut-*ti*-lar, bul-*di*-lar, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekkeya, 2013: 73).

Harezmi Türkçesinden Örnekler

Teklík 3. kişi: bol-*di*, kurtul-*di*, kuç-dı / kuç-*ti* “kucakladı” (Argunşah-Sağol Yüksekkeya, 2013: 199).

Çokluk 3. kişi: kör-*di*-ler, vb. (Eckman, 1996: 28).

Kıpçak Türkçesinden Örnekler

Teklík 3. kişi: bol-*di*, buyur-*di*, oltur-*di* (Argunşah-Sağol Yüksekkeya, 2013: 338).

Çokluk 3. kişi: bol-*di*-lar, uruş-*di*-lar, tur-*di*-lar, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekkeya, 2013: 338).

Çağatay Türkçesinden Örnekler

Teklík 3. kişi: keltir-*di* “getirdi”, kon-*di*, kop-*di* “kalktı”, tüş-*ti*, vb. (Argunşah, 2014: 163).

Çokluk 3. kişi: buz-dı-lar “bozdular”, köy-di-ler “yandı-lar”, tırgüz-di-ler “topladılar”, tüz-di-ler “dizdiler” (Argunşah, 2014: 163).

Eski Anadolu Türkçesinden Örnekler

Teklik 3. kişi: gör-di, kıldur-dı, vb. (Gülsevin, 2007: 89; Öztürk, 2017: 77).

Çokluk 3. kişi: gör-di-ler, ol-dı-lar, kon-dı-lar, yürü-di-ler, vb. (Gülsevin, 2007: 90).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, ITA'da görülen geçmiş zaman ekinin (**-di/-tI**) ünlüsü, bilhassa teklik ve çokluk 3. şahıs çekimlerinde, tarihî Türk yazı dillerindeki gibi daima dar-düz olup TT yazı diline göre arkaik bir özellik arz eder. ITA'da, görülen geçmiş zamanın diğer çekimlerinde de analogi yoluyla düzleşme meydana gelmiş olmalıdır.

ITA'da, Öğrenilen Geçmiş Zaman Ekinin Fonetğinde Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu Bakımından Arkaiklik

ITA'da -miş eki daima düz ünlülü⁶⁵ olup öğrenilen geçmiş zaman kipinin yalnızca teklik ve çokluk 1. şahıs çekimlerinde kullanılır: gör-*miş*-em, gör-*miş*-îh, dur-*muş*-am, *étmiş*-îh, vb. (Hassan, 1979: 454-455). Diğer çekimlerde ise -(I)p eki kullanılır. Fakat, Altunköprü, Telâfer ve Sellamiye ağızlarında teklik ve çokluk 1. şahıs çekimleri de -(I)p ekiyle yapılır. Yalnız, bunlardan Telâfer ağızında bu iki şahıs çekimi bazen -miş ile de gerçekleştirilir (Hürmüzlü, 2013: 42).

Tarihî Türk yazı dillerinde ise öğrenilen geçmiş zaman eki -miş, bütün şahıslarda, daima dar-düz ünlülüdür. Aşağıda, ITA ile karşılaştırmak amacıyla, söz konusu kipin tarihî Türk yazı dillerindeki teklik ve çokluk 1. şahıs çekimleri gösterilmiştir:

Eski Türkçeden örnekler

Teklik 1. kişi: tap-mış men / bol-mış men (Eraslan, 2012: 341).

Çokluk 1. kişi: tap-mış biz / bol-mış biz (Eraslan, 2012: 341).

Karahanlı Türkçesinden örnekler

Teklik 1. kişi: unıt-mış men (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 73).

⁶⁵ ITA ile ilgili bazı çalışmalarda bu ekin ünlüsünün, yuvarlak ünlülü hecelerden sonra, kalınlık veya inceliğine göre “u-i” veya “ü-i” arası bir ses olduğuna dair bilgiler yer almakta, bu sesler birer transkripsiyon işaretiyle de gösterilmektedir (Bayatlı, 1996: 405; Şahbaz, 1979: 7). Her şeyden önce, bu gibi ara sesleri insan kulağıyla ayırt etmek son derece güçtür. Hele hele söz konusu çalışmaların yapıldığı geçmiş yıllarda ses kayıt teknolojisindeki seviye dikkate alındığında bunun ne derece imkân dahilinde olabileceği şüphe götürür. Bizce ITA'da bu ekin ünlüsünün yuvarlaklaşması söz konusu değildir.

Çokluk 1. kişi: Kaynaklarda örnek gösterilmemiştir.

Harezmi Türkçesinden örnekler

Teklik 1. kişi: unıt-mış men, er-miş men (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 199).

Çokluk 1. kişi: Kaynaklarda örnek gösterilmemiştir.

Kıpçak Türkçesinden örnekler

Teklik 1. kişi: kél-*miş* men, kít-*miş* men, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 399).

Çokluk 1. kişi: kél-*miş* biz, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 399).

Çağatay Türkçesinden örnekler

Teklik 1. kişi: ayt-mış-men “söylemişim”, bar-*muş*-men “gitmişim”, ötker-*miş*-men “geçirmişim”, vb. (Argunşah, 2014: 164).

Çokluk 1. kişi: bol-*muş*-biz (Argunşah, 2014: 164).

Eski Anadolu Türkçesinden örnekler

Teklik 1. kişi: bul-mış-am, gör-miş-in, bilme-miş-em, vb. (Öztürk, 2017: 78).

Çokluk 1. kişi: bul-mış-uz, gör-miş-üz, bilme-miş-üz, vb. (Öztürk, 2017: 78).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, İTA'nın birçok ağzında öğrenilen geçmiş zaman kipi eki olan -miş tarihî Türk yazı dillerindeki gibi düz ünlüdür. Bu özelliğiyle TT yazı diline göre arkaiktir.

İTA'da Tasarlama Kiplerinin Fonetiginde Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu Bakımından Arkaiklik

Emir kipi teklik ikinci şahıs ekinin fonetiginde düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından arkaiklik

-gInAn

Eski Türkçedeki -GIl eki ITA'da bir yandan genizsileşerek **-gIn** diğer yandan genişleyerek **-gInAn** şekilleriyle yaşamaktadır (Argunşah, 2008: 423-430; Sarıkaya, 2009: 145-157). Bu ekin ilk ünlüsünün Harezmi ve Kıpçak Türk yazı dillerinde yuvarlak ünlülü şekillerine rastlansa da tam bir düzlük-yuvarlaklık uyumundan bahsedilemez (Argunşah, 2013: 202, 342).

ITA'dan örnekler

gör-**günen**⁶⁶ (Ker.), ol-**ginnan** (Altk.) (Rauf, 2013: 45),öp-**kinen** (Erb.) (Bilal, 2015: 50), vb.

Eski Türkçeden örnekler

ur-**gıl**, vb. (Tekin, 2016: 59, 163)

Karahanlı Türkçesinden örnekler

bol-**gıl**, tut- **gıl**, tüşür- **gıl**, bol- **gıl**, tut- **gıl**, vb. (Hacıeminoğlu, 1996: 191).

Çağatay Türkçesinden Örnekler

buyur-**gıl**, tut-**kıl**, bol-**gım**, koy-**gım**, vb. (Argunşah, 2014: 173).

Eski Anadolu Türkçesinden Örnekler

dut-**gıl**, dinlendir-**gil**, nurlandır-**gıl**, koy-**gıl**, yidür-**gil**, vb. (Gülsevin, 2007: 111).

ITA'da Sıfat Fiil ve Zarf Fiillerin Fonetiginde Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu Bakımından Arkaiklik

ITA'da -miş Öğrenilen Geçmiş Zaman Sıfat Fiil Ekinin Ünlüsünün Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu Bakımından Durumu ve Arkaiklik

Bu ek eski Türkçeden itibaren uzun asırlar boyunca düz ünlülü olarak kullanılmagelmiştir. Bu yüzden yuvarlak ünlülü hecelerden sonra düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık gösterir. ITA'da da (bilhassa Kerkük ağzında) ekin ünlüsü daima düzdür. ITA'da da düz şekilde yaşamaya devam etmektedir:

⁶⁶ Yazarın kullanmış olduğu bu transkripsiyon işareti i-ü arası bir sese karşılık olarak gösterilmiştir. Kerkük ağzında ise bu sesin /l/ şeklinde olduğunu gözlemlemiş durumdayız. Bu gibi ara seslerin kulakla algılanıp kaydedilmesi ise oldukça güçtür.

Sen gene kōhmuş⁶⁷, sēniy kímín bir adam... (Tuzhurmatı-Abbud köyü) (Haydar, 1979: 27).

Doy-*muş* su

Sol-*muş* gül

Eski Türkçeden Örnekler

Äçümüz apamız tut-*miş* yir sub (atalarımızın dedelerimizin elde ettiği topraklar) (Tekin, 2016: 156).

Üç erdinike kirtgün-*miş*, süzül-*miş* üçün üç yavlak yoldın ozar kutrulur (Eraslan, 1980: 117).

Karahanlı Türkçesinden Örnekler

kol-*muş*-ı “istediği”, törü-*miş*-ke “türemişe”, kötür-*miş* teg, kön-*miş*-lerdin, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 82).

Harezm Türkçesinden Örnekler

bişrül-*miş* balçık, kurtul-*miş*-larınça, örü turuk-*miş*-lar halda, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 206).

Kıpçak Türkçesinden Örnekler: kömül-*miş* mal, kör-*miş*-i yok, (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 345).

Eski Anadolu Türkçesinden Örnekler

... iş gör-*miş* kişileri hāzır kıldı. (Gülsevin, 2007: 123).

Hezaran ta'nalar ur-*muş* dişüñ ... (Gülsevin, 2007: 123).

Turul-*muş* suya el degicek bulanur (Gülsevin, 2007: 123).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, ITA'daki -miş sıfat fiil ekinin ünlüsü tıpkı tarihi Türk yazı dillerindeki gibi daima düz ünlülü olup TT yazı diline göre arkaik bir özellik göstermektedir.

---

⁶⁷ Bir önceki dipnota bakınız.

ITA'da -Inca Zarf Fiil Ekinin İlk Ünlüsünün Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunun Bakımından Durumu ve Arkaiklik

En eski yazılı belgelerimiz olan Orhun Abideleri'nde yalnızca bir örnekte (topul-gınça) ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyumsuz hâlde gözlenen bu ek (Tekin, 2016: 163), Uygur yazmalarında da fazlaca kullanılmamıştır (Eraslan, 2012: 413). Ancak sınırlı sayıdaki örneklerine bakarak bu devirde ekin ilk ünlüsünün düz olduğu ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı bulunduğu gözlenmektedir. Ek, Karahanlı Türkçesi metinlerinde daha fazla örnekle göze çarpar. Bu yazı dilinde de ekin ünlüsünün daima düz olduğu görülür;

Ekin ilk ünlüsünün Harezmi Türkçesi metinlerinde yavaş yavaş yuvarlaklaşma belirtileri gösterdiği, Kıpçak Türk yazı diliyle yazılan eserlerdeyse yuvarlak şekillerin artması söz konusudur (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 207, 346). Yalnız, bu yuvarlaklaşmalar düzensiz olup düz ünlüden sonra gelerek düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozar niteliktedir. Eckmann, Rabguzi'de ve Muinü'l-Mürid'deki tek tük yuvarlaklaşmaların, sonraki devirlerdeki müstensihlere ait olduğunu bildirir (Eckmann, 1996: 26). Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde ise ekin başındaki -G ünsüzü düşerek ekin -Inca yapısına dönüştüğü ve tıpkı eski Türkçe devrinde olduğu gibi düz olduğu görülür (Gülsevin, 2007: 126). Aşağıda tarihî Türk yazı dillerinde söz konusu ekin kullanım örnekleri verilmiştir:

ITA'dan Örnekler: öl-*ince*, gör-*ince*, vb. (Bayatlı, 1996: 405); döy-*inca*, gül-*ince* (Haydar, 1979: 253)⁶⁸.

Eski Türkçeden Örnekler: topul-*gınça* (Tekin, 2016: 163); yorı-*kınça*, biri-*gınçe*, inanma-*gınça* (Eraslan, 2012: 413).

Karahanlı Türkçesinden Örnekler: bay bol-*gınça* “zengin oluncaya kadar”, beğü-*gınçe* “büyüyünceye kadar”, ür-*gınçe* “üfleyince”, vb. (Argunşah-Sağol Yüksekaya, 2013: 82); körün-*gınçe* “görününce”, u-*gınça* “muktedir olunca”, vb. (Hacıeminoğlu, 1996: 174).

Harezmi Türkçesinden Örnekler: yum-*gınça* “yumuncaya kadar”, bol-*gınça* “oluncaya kadar”, öltür-*gınçe* “öldürecek yerde”, vb. (Eckmann, 1996: 26).

Eski Anadolu Türkçesinden örnekler: ol-*inca*, öl-*ince*, gör-*incek* (Gülsevin, 2007: 126-127).

⁶⁸ Yazarlar, ekin ilk ünlülerin yuvarlak gösterip altına bir çentik koyarak bunların ara ünlüler (ı-u / i-ü) olduğunu belirtmişlerse de bizce bu ekin ilk ünlüsü dar-düz ı / í şeklindedir.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, ITA'daki -IncA ekinin ilk ünlüsü tıpkı tarihî Türk yazı dillerinin birçoğundaki gibi düzdür. Bu yönüyle TT yazı diline göre arkaiktir.

2.1.4. Dilde Değişme ve Ünsüzler

Türk dilinin tarihî seyri içinde ünsüzlerde gözlenen bazı değişimleri aşağıda özlü bir biçimde sunmaya çalışacağız.

Türk dilinin tarihî gelişimi dikkate alındığında bazı fonemlerin belli bir devirden sonra ortaya çıktığı veya ortadan kalktığı da gözlenebilir. Mesela, Köktürkçe döneminde iç ve son sesteki /b/ fonemi, hem eski Uygur Türkçesinde hem de Karahanlı Türkçesinde çift dudak v'si diyebileceğimiz /-w-/'ye dönüşmüştür. Diş arası z diye adlandırılan /d/ fonemi de Karahanlı Türkçesi metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkar. Bununla birlikte, Köktürk ve Uygur alfabelerinde bu sesi gösteren bir işaret olmadığından, /d/ foneminin eski Türkçenin erken dönemlerinde (Abideler ve Uygur metinleri) de bulunmadığı söylenemez (Ercilasun, 2008: 343; Akar, 2010: 136)⁶⁹. Mesela, geniz n'si Türk dilinin birçok lehçesinde korunurken TT yazı dilinde /n/'ye dönüşerek bir bakıma kaybolmuştur. TT ağızları dikkate alındığındaysa geniz n'si Orta ve Batı Anadolu ağızlarında varlığını sürdürürken Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz ve Trakya-Balkan ağızlarında /n/ sesine dönüşmüştür (Karahan, 1996: 19-28). Tuva ve Halaç lehçelerinde diğer bütün lehçelerden farklı olarak eski Türkçedeki /-d/ korunurken; Oğuz, Karluk ve Kıpçak lehçelerinde /y/'ye, Hakas lehçesinde ise aynı fonem /-z/'ye dönüşmüştür.

2.1.5. Ünsüzlerin Arkaikleşmesindeki Bazı Etkenler

Dildeki Lehçeleşme Süreçlerinde Ünsüzlerin Arkaikleşmesi

Türk dilinin tarihî seyri çeşitli lehçeleşmelere sahne olmuştur. Bu lehçelerden bir kısmı yazıyla takip edebildiğimiz çağlarda, bir kısmı ise dilimizin yazıyla takip edilemeyen çağlarında oluşmuştur. Tuva, Halaç ve Yakut Türkçeleri bu gibi lehçelerdendir. Bu lehçelerdeki bazı sesler diğer lehçelere göre daha eski bir çağın kalıntıları olarak bugün karşımıza çıkmaktadır. Mesela, diğer lehçelerde, eski Türkçenin iç ve son sesindeki /d/ fonemi /y/, /z/ gibi seslere dönüşürken Tuva ve Halaç lehçelerinde korunması bir arkaik

⁶⁹ Dilin tarihî safhalarına ait yazılı belgelerden bu gibi ses değişimlerini, ses hadiselerini takip etmek mümkündür. Ancak dilin yazıya aktarılmasında kullanılan alfabe de geçmişteki seslerin mahiyetinin kavranmasında olumlu veya olumsuz bir rol oynayabilir. Bu bağlamda, Türklerin tarih boyunca kullandıkları alfabelerin birçoğunun bazı sesleri yansıtmada sorunlu olduğu hatırlanmalıdır (Tuna, 1957: 41-81).

özelliğdir. Yakut lehçesindeyse eski Türkçe iç ve son sesteki /d/ fonemi /t/ ile karşılanır (Tekin, 1989: 168). Yakutça da Türk dilinin yazıyla takip edebildiğimiz çağlarından çok önce Türk dilinin ana gövdesinden koptuğundan iç ve son sesteki /t/ fonemi, Tuva ve Halaç lehçelerinden; hatta, Orhun Abideleri'ndeki eski Türkçeden de daha eski bir şekli yansıtıyor olabilir. Bu durumda Yakut lehçesinde iç ve son sesteki /t/ diğer lehçelere göre, hatta Abideler'e göre arkaiktir, denebilir.

Alfabeye Esas Tutulan Ağız Seçiminin Yol Açtığı Arkaiklik

TT yazı dili İstanbul ağzına dayandırılmış olduğundan diğer ağızlardaki birtakım ünsüzler yeni Türk (Latin) harfleri arasında gösterilmemiştir. Mesela, Orta ve Batı Anadolu ağızlarında sıklıkla gözlenen geniz n'si İstanbul ağzında daha önceleri /n/ sesine dönüşmüş olduğundan yeni alfabeyle alınmamış, böylece ağızlara mahsus kalarak arkaikleşmiştir. Aynı durum çeşitli ağızlarda gözlenen dudak v'si için de geçerlidir. Bu ünsüz de İstanbul ağzında bulunmadığından Latin kökenli Türk alfabesi içinde gösterilmemiş, ağızlarda arkaikleşmiştir.

2.1.6. İTA'da Ünsüzler ve Arkaiklik

İTA'daki ünsüz varlığından ve sınıflandırılmasından tezimizin "İrak Türkmen Ağızlarına Toplu Bir Bakış" bölümünde bahsetmiştik. Burada aynı konuyu tekrarlamayacağız. Ancak her bir ünsüzün İTA'daki arkaik kullanım özelliklerinden söz edeceğiz.

İTA'da Arkaik Ünsüzler

Aşağıda İTA'daki her bir ünsüzün arkaik görünüşleri incelenmiştir:

/b-/

Titreşimli (tonlu) bir çift dudak ünsüzüdür. Akciğerlerden gelen ve ses tellerinden titreşerek geçen hava ağız boşluğunu terk ederken kapalı bulunan dudakların birden açılması ile meydana gelir (Çağbayır, 2007: 411).

Ön Seste

İTA'da TT yazı diline göre b > p değişmesine uğramadan bugüne dek gelen kelimeler vardır. Bunlardan her biri hakkında aşağıda açıklamalar yapılacaktır. Ancak ilkin,

ön seste /b-/ asliliği ve hakkında şu iki yaklaşımı karşılaştırmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz:

Günay Karaağaç

“b- > b-: Eski ve yeni Türk yazı dillerinde, ön ses b-‘nin yeri sağlamdır. Türkçenin her yazı dilinde, ön ses b- ~ p- ~ m- ~ v- denkliliğinin şu veya bu ölçüde yaşanmış ve yaşanıyor olması, bu sesleri, aralarında anlam ayırıcı değer bulunmayan dal ses birimleri durumuna getirir. Çıkış yerindeki veya çıkış biçimindeki değişiklikler olarak, sınırlı sayıdaki bu b- ~ p- ~ m- ~ v- nöbetleşmeleri dışında b- ön sesi, olduğu gibi yaşamaktadır.”(Karaağaç, 2012: 174).

“Eski Türkçede p- ön sesi yoktur. Buna rağmen, günümüzde Türk yazı dillerinde Türkçe kökenli olmalarına karşılık p- ile başlayan sözler bulunmaktadır. Bunlar, b- > p- ötümsüzleşmesiyle ortaya çıkan şekillerdir. Eski ve yeni Türk yazı dillerinde bulunmayan p- ön sesi, bütün bu eski ve yeni yazı dillerinde, az sayıda örnekleriyle, b- ön sesinin dal sesi olarak ortaya çıkar.” (Karaağaç, 2012: 217).

Serebrennikov-Gadjieva

“Genel dilin çeşitli gelişme aşamalarında söz başı p ünsüzü, belki de çok kullanılan patlayıcı bir fonemdir. Bu ses, tarih bakımından, söz başı b ünsüzünden öncedir. Eski ve yeni Türk yazı dillerindeki baş, balık, bol-, boş, vb. gibi sözler vaktiyle p ünsüzü ile başlamıştır.” (Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 47).

Ön sesteki /b/ fonemi için yukarıdaki iki görüşten, Karaağaç’inki bizce kanıtlanabilir olandır. Nitekim, /b/’nin çeşitli lehçe ve ağızlarda, yukarıda sıralanan diğer fonemlere dönüşmesini gözleyebilmemiz için çeşitli lehçelere veya ağızlara ait gramer ve sözlüklere bakmamız yeterlidir. Oysa, Türk dilinde ön seste /b-/ foneminin /*p-/’nin sık kullanımından gelişmiş olması düşüncesi yazılı belgelerle takip edilebilir bir gelişme değildir. Arkaikliğin tespitinde her ne kadar asli şekle inmek gereği varsa da belli bir fonemin arkaikliği eninde sonunda ikna edici yazılı belgelerin bulunmasına bağlıdır. Buna göre, ITA’da /b-/’nin ön seste arkaikliğini belgeleyen şu üç kelime örneğini yukarıdaki düşünceler ışığında sunuyoruz:

b̄arış-: İki hasım, aralarındaki küskünlüğü gidermek, sulh etmek (Terzibaşı, 2013: 307).

Gerek Azr. T. ve TT’de gerek ITA’da “sulh yap-, küskünlüğü bırak-“ anlamlarına gelen bu kelime “bar-” (git-) köküne dayanır (Clauson, 1972: 369). Orhun Abideleri’nde (Tekin, 2016: 295) ve DLT’de de “bar-” bu anlamıyla kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 573). Kelimedeki -ş- ise işteşlik ekidir. Böylece bir gövde hâlini alan **barış-** “birbirine gidip gelmek” anlamını taşır. Zaten, kelime DLT’de bu ilk anlamıyla [karşılıklı (gelip) gitmek, gelip gitmede yarışmak] yer almıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 575). Kelimenin “sulh yap-” anlamına ise “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü” (Ünlü, 2012: 78) ve “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde rastlamaktayız (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 24). “Yeni Tarama Sözlüğü”nde ise “barış-” (uyuş-, imtizaç et-, hoşlan-) anlamıyla kaydedilmişken, “sulh” anlamında “barışık” kelimesini görmekteyiz (Dilçin, 2013: 36).

Bu süreçte TT’de ve ITA’da “var-” biçimi de gelişmiş, bilhassa TT ağızlarında “git-” anlamıyla sıklıkla kullanılır olmuştur. Kültürel öğelerin de devreye girmesiyle “var-” zamanla mecazen “kadın veya kız evlen-” anlamını da kazanmıştır ki ITA’da “var-” bu anlamda kullanılır (Hürmüzlü, 2013: 317). Kelimedeki bu fonolojik gelişmeler (Kara, 2011: 23, 51) ön sesteki /b-/’nin de kalıcılığını beraberinde getirmiş; böylece bu fonem başka bir dudak sesine dönüşmeksizin arkaik şekliyle bugüne dek gelmiştir.

Bu durumda ITA’daki **barış-** kelimesinin ön sesindeki /b-/ kalıcı, asli ve arkaik bir fonemdir.

bış-: olgunlaş-, piş- (Terzibaşı, 2013: 438).

TT yazı dilinde b- > p- değişimiyle (piş-) yaşayan kelime, ITA’da ön seste tonlu ünsüzle kullanılmaktadır. Türk dilinin ulaşılabilen en eski yazılı belgeleri olan Orhun Abideleri’nde de aynı şekilde kayıtlıdır: **bış-** (Tekin, 2016: 297). Uygur metinlerinden İrk Bitig’de de kelimenin ön sesinin tonlu olduğunu görüyoruz (Tekin, 2004: 51; Doğan-Usta, 2014: 93). DLT’de ise kelimeye rastlanmamaktadır.

“Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde **bış-** şekli yanında “piş-” de gözlenmektedir (Ünlü, 2012: 102, 473). Aynı durum “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde de vardır (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 32, 216). “Yeni Tarama Sözlüğü”nde ise kelime tek şekilli ve ön sesi tonludur: **bış-** (Dilçin, 2013: 47). Yalnız aynı eserde, “pişi” kelimesine de rastlanmaktadır. Bu, Anadolu sahasında, daha 14-15. yüzyılda, kelimenin kökünde bir fonolojik ayrışmanın meydana geldiğini gösteren bir örnektir. Anadolu sahasının yazılı edebî ürünlerindeki bu görünüme karşılık, günümüz TT ağızlarında da benzer bir durumla

karşı karşıyayız. “Derleme Sözlüğü”ne baktığımızda TT ağızlarında fiil kökü olarak “piş-” görülmezken “piş-” fiil kökünden, çeşitli yan anlamlarla “pişi, pişinti, pişir-” gibi madde başlarına rastlanabilmektedir (DS-IX, 1993: 3462-3463). Bu durum, arkaik tonlu şeklin, dildeki bütün gelişme ve değişmelere rağmen yaşatılageldiğini göstermektedir. Bu bağlamda Günay Karaağaç, “Bütün Türk dillerinde düzensiz bir b ~ p nöbetleşmesi vardır. Hiçbir Türk şivesinde, ön ses p-, b-‘den daha yaygın değildir.” diyerek eski Türkçedeki *biş-* > Tat. T.de “peş-” değişmesini örnek verir (Karaağaç, 2012: 176) ve kelimenin, ön sesteki tonluluğunun ne derece sağlam ve kalıcı olduğunu altını çizerek.

Buna göre, ITA’daki *biş-* kelimesinin ön sesindeki /b-/ kalıcı, asli ve arkaiktir.

barmağ: parmak (Hürmüzlü, 2013: 81).

Eski ve Orta Türkçe devrelerinde “parmak” yerine “erñek” kullanılmıştır. Daha sonraları “barmak” lehçelerde yaygınlık kazanmıştır (Eren, 1999: 325). TT yazı dilinde b- > p- değişmesiyle (parmak) yaşayan kelime, ITA’da ön seste tonlu ünsüzle kullanılmaktadır (Hürmüzlü, 2013: 81).

Tarihî Türk yazı dillerinde *barmak* şekline ilkin Harezmi metinlerinde rastlamaktayız (Ünlü, 2012: 79). Kıpçak sahası metinlerindeyse “barmak” yanında, çok az da olsa “parmak” şekli de görülmektedir (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 24, 215). Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeyse barmak şekli esas olmakla beraber bazı deyimlerde (parmak götür-, parmağını ağzında ko-, parmağ soğ-) isim unsuru olarak kullanılan “parmak” şekline de rastlanmaktadır (Dilçin, 2013: 36, 184).

Günümüz TT ağızlarındaysa bu kelime, ön seste tonlu ünsüzle çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır: *barmak, bārmak, barmağ, barnak* (DS-II 1993: 534). Buna karşılık kelimenin tonsuz şekli olan “parmak”, Derleme Sözlüğü’nde organ adı olarak değil, çok çeşitli türevleriyle birlikte (parmak, parmakçılık, parmakla-) ve bazı birleşik kelimelerde (parmakbebeği, parmakkurusu, parmak bırakmak) farklı anlamlarda kaydedilmiştir. TT ağızlarında ön seste tonsuz şeklin organ anlamına geldiği tek örnek “parnak” maddesidir. Dikkat edilecek olursa, Anadolu ve Rumeli sahasında bu kelimenin ön sesinde gözlenen b > p değişmesi daha ziyade kelimenin türevler kazanması ve birleşiklere girmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Aynı durum bu sahada 13-15. yüzyıllar arasında oluşturulan yazılı edebiyat ürünleri için de geçerlidir. ITA’da ise ne kelimenin yalın halinde ne de türevlerinde ve birleşiklerinde b > p değişmesini gösteren bir gelişmeye rastlamış değiliz.

Buna göre, ITA'da *barmak* kelimesinin ön sesindeki /b-/ fonemi, kalıcı, asli ve arkaiktir.

İç Seste

ITA'da TT yazı diline göre b > v değişmesine uğramadan bugüne dek gelen iki kelime tespit etmiş bulunmaktayız. Bunlardan her biri hakkında aşağıda açıklamalar yapılacaktır. Ama öncelikle iç seste /-b-/ foneminin Türk dilinin tarihî gelişimi içinde ne gibi değişmelere uğramış olduğu hakkında kısa bilgiler vermeyi uygun buluyoruz.

Türk dilinin tarihî gelişim sürecinde iç seste /b/ ünsüzü bazı lehçelerde varlığını devam ettirmiş olsa da çeşitli değişikliklere uğramıştır. Nitekim, bazı lehçelerde kelime kökünde ve iki ünlü arasında /-b-/'nin korunduğu gözlenir: *taba* (eski Türkçe) > *tava* (Kzk. T., Nog. T., Krg. T., Trkm. T., vb.); *tabış* (eski Türkçe) > *tabıs* “ses” (Hak. T.); vb. Orta Türkçe ve tarihî Kıpçak metinlerinde de iç seste /b-/'nin korunduğu görülür. Ancak Oğuz grubunda, iç seste -b- > -v- değişmesi sıklıkla görülen bir dil hadisesidir: *yalbar-* > *yalvar-*, *tabışgan* > *tavşan*, *tabar* > *tavar* > *davar* “mal mülk”, *eblüg* > *evlüg* > *evli*, vb. (Karaağaç, 2012: 177). İşte, Azerbaycan lehçe sahasına giren ve Oğuz boylarının, bilhassa Bayat boyu mensuplarının yoğun bir şekilde yerleşmiş olduğu Irak coğrafyasındaki ITA'da tespit ettiğimiz aşağıdaki iki kelime aynı zamanda tarihî Oğuz lehçesini de karakterize edecek malzemelerdir.

iban-: oyalan-, gecik-, ayak sürü- (Hürmüzlü, 2013: 183).

TT yazı dilinde kullanılmayan bu kelime ITA'da iç seste asli /-b-/ fonemiyle yaşamaktadır (Hürmüzlü, 2013: 183). Kelimenin en eski şekline DLT'de de rastlanmaktadır: *yuban*⁷⁰ (kendini işten alıkoyup savsakla-) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 984). DLT'de bu fiilin etken şekli *yuba-* “savsakla-, yapma-” ve edilgen şekli *yuba-l-* fiillerine de rastlanmaktadır. Ancak ITA'da kelime dönüşlü şekliyle donarak arkaikleşmiştir. Kelime bu süreçte sadece bir leksik unsur olarak arkaikleşmekle kalmayıp aynı zamanda iç sesindeki /-b-/ fonemi de donarak sonraki gelişmelere kapalı kalmıştır. Zira, aynı kelimeyi Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğünde “yuvan-” (çekil-, bırak-) şeklinde görebilmekteyiz (Ünlü, 2012: 700). Bu durum ITA'da söz konusu kelimenin 12. yüzyıldan çok daha önceki bir şekli temsil ettiğini göstermektedir. Nitekim, ITA'da birçok kelime diğer Türk

⁷⁰ Şahsi gözlemlerimize göre, kelimenin *yuban-* şekli de Kerkük ağzında “oyalan-, avun-” anlamlarıyla yaşamaktadır. Kaynak: Nihayet Saatçi: Kadın, 71 yaşında.

lehçelerindeki gibi -b- > -v- değişmesine maruz kalmışken (taba > tava, tabışgan > davşan, vb.), hatta bu değişmenin bir sonraki safhasında iç seste /-b-/'den gelişen /-v-/ fonemi erimişken (ubut- > uvut-a-n- > utan-, ubşak > uvşak > uşah, vb.), **iban-** kelimesinin iç sesindeki /-b-/ ünsüzü bugüne dek asli şekliyle kalmıştır.

Buna göre, ITA'da **iban-** kelimesinin iç sesindeki /-b-/ kalıcı, asli ve arkaiktir.

ibin-: bir şey, iyice su alması için, bir süre suda bekle-, iyice ıslan- (Hürmüzlü, 2013: 183):

TT yazı dilinde kullanılmayan bu kelime ITA'da iç seste asli /-b-/ fonemiyle yaşamaktadır (Hürmüzlü, 2013: 183). Kelimenin kökü **yub-**, en eski örneği de **yub-u-n-** şeklindedir. Anadolu ağızlarında bu kelimenin “yuğ-, yu-n-, yü-, yü-n-” gibi şekillerine de rastlanır. Karaağaç, günümüzde Anadolu ağızlarında kullanılan bu şekillerinin Türk dilinin yazıyla takip edilemeyen çağlarında bir büzüşme sonucunda oluştuğunu belirtir (Karaağaç, 2012: 163). Bu durum, ITA'daki **ibin-** şeklinin, kelimenin büzüşmeye uğramadan önceki hâlini yansıttığını gösterir. Zira, kelimenin başlangıçtan bu yana Anadolu ağızlarında takip etmiş olduğu gelişme şöylece açıklanabilir: ***yub-u-n-** > ***yuv-u-n-** > ***yün-** (-v- Ø) > **yun-** > **yün-**. ITA'da ise aynı kelime ***yub-u-n-** > ***ubun-** (y- Ø) > **ibin-** (y- düşerken ünlüleri inceltir) gibi bir gelişme çizgisi ile bugüne gelmiştir.

ITA'da **ibi-n-** fiili dönüşlü ve edilgen çatılı şeklinin yanında ettirgen şekli olan **ibi-t-** de kullanılır (Hürmüzlü, 2013: 183). Bu da kavramın ITA'da ne derece işlek olduğunu gösterir. Ancak her iki hâlde de kelime kökü bağımsız algılanmayıp kalıplaşmış bir gövde olarak dilde yaşamaya devam eder. Bu durum hem kelimenin hem de iç sesindeki /-b-/ foneminin; b > v, b > p, b > m gibi ses değişmelerinden birine uğramadan bugünlere gelmesini sağlamıştır.

Buna göre, ITA'da **ibin-** kelimesinin iç sesindeki /-b-/ kalıcı, asli ve arkaiktir.

Son Seste

Eski Türkçe devrinde “ab, eb, sab, seb-, sub” gibi kelimelerin, Uygur yazmalarından itibaren -b > -v değişmesine uğradığını biliyoruz. Bu tarihî ses değişmesi sonraki devirlerde genelleşmiştir (Karaağaç, 2012: 179-180). Bugünkü ITA'da bu gelişmeyi göstermeyerek son seste /-b/ ünsüzünü koruyan herhangi bir örneğe rastlanmamıştır.

/c/

Ön Seste

Türk dilinde ön seste /c-/ fonemi bulunmadığından arkaik bir örnek de gösterilmemiştir.

İç Seste

kiçi- (Clouston, 1972: 695) > *gicin-* “kaşın-”(Tel.) (Hürmüzlü, 2013: 205).

Telâfer ağzındaki bu kelimenin iç sesindeki /c-/ her ne kadar /-ç-/’den dönüşmüş olsa da ITA’nın genelinde yaygın olan “gidiş-” (Hürmüzlü, 2013: 151) şekline göre arkaik bir özellik taşımaktadır.

Son Seste

Türk dilinde son seste /c/ fonemi bulunmadığından arkaik bir örnek de gösterilmemiştir.

/ç/

Hava akışının hemen hemen kapalı olduğu dar bir delikten havanın itilmesiyle elde edilir (Karaağaç, 2012: 101).

Ön Seste

Türk dilinde ön sesteki /ç-/ birçok kelimedede korunmuştur. Bununla birlikte, bu fonem Çuvaşça, Yakutça, Hakasça, Başkurtça gibi lehçelerde yer yer ç- > ş-, ç- > s- gibi ses değişmelerine uğramasına (Karaağaç, 2012: 181-183) rağmen ITA’da genellikle korunmuştur. Bu yönüyle yukarıda anılan lehçelere göre ITA arkaik şekli korumuş olmaktadır. Ancak, /ç-/ foneminin, belli bir kelimenin bünyesinde arkaik kullanımına örnek vermek gerekirse, ITA’daki *çavğun* biçimini inceleyeceğiz:

çavğun (yel): Yağmurla birlikte esen soğuk rüzgâr (Terzibaşı, 2015: 634).

Kelimenin TDK Türkçe Sözlük’te iki anlamı da tek bir maddede verilmiştir:

Şıvgın

1. Budanmış yaşlı ağaçların budanan yerlerinden çıkan taze sürgün, çıvgın 2. Rüzgâr ve karla karışık yağan yağmur.

Ancak tarihî Türk yazı dillerinin söz varlığını içeren sözlüklere bakıldığında farklı anlamlandırmalarla karşı karşıyayız.

DLT

çiwgin aş: şişmanlatıcı, doyurucu yemek

çiwgin ot: semirtici ot

çiwgünlen-: (yiyeceği) vücuda yararlı kabul etmek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 626).

S. G. Calauson

çivgin: “wholesome fattening food” (besleyici yağlı yemek) (Clauson, 1972: 396).

A. Tietze

çavgun/çivgin/şıvgın: şiddetli rüzgârdan yandan yağan yağmur, karla rüzgârla karışık yağan yağmur (Tietze, 2002: 485).

H. Eren

çivgin: ağaç sürgünü, filiz (Eren, 1999: 91).

T. Gülensoy

çivgin (~ *şıvgın*): Ağaçların verdiği yeni sürgün, filiz (Gülensoy, 2007: 239-240).

C. Dilçin: *çavgun* (I) Şiddetli rüzgâr ve alev (Dilçin, 2013: 63).

Bu anlamlardan hangisinin temel, hangisinin yan anlam olduğunu belirlemek oldukça zordur. Hatta, bu anlamların birbiriyle ilgili olup olmadığı da tartışılabilir. Bu örnek, telaffuzları birbirine çok yakın iki farklı kelimenin bir ses bulaşması sonucunda birleşmiş olabileceği ihtimalini de çağrıştırmaktadır. Ancak ulaşabildiğimiz etimoloji

sözlükleri bu problemi çözmeye yetecek kadar ipucu vermemektedir. Bu hususta karar vermeyi daha ileriki araştırmalara bırakarak kelimenin ön sesindeki /ç-/ foneminin ilerleyen safhalarda ç- > ş- değişmesine uğradığını ve TT yazı dilinde “şıvgın” şekline girdiğini göz önüne aldığımızda ITA’daki *çavgun* şeklinin ön sesindeki /ç-/ foneminin asli ve arkaik olduğu ortaya çıkmaktadır.

İç Seste

ITA’da, Türkçenin yazıyla takip edilemeyen devirlerinde -ç- > -c- değişmesine uğramış “ince, ocak, gece, kucak” gibi kelimeler bugün de ITA’da bu son hâleriyle yaşamaktadır. Ayrıca, Kıpçak Türk lehçelerinde karakteristik sayılan -ç- > -ş- değişmesine göre ITA iç seste /ç-/ fonemini koruduğundan Kıpçak lehçelerine göre arkaiktir. Ancak, belirli bir kelimenin bünyesinde, iç seste bu fonemin arkaikliğini gösterecek herhangi bir örneğe ITA’da rastlanmamıştır.

Son Seste

Türk dilinde son seste /ç-/ genellikle korunmuştur. Ancak Kıpçak lehçelerinde son seste -ç > -ş; Başkurtça, Hakasça ve Yakutçada -ç > -s değişmesi karakteristik bir hal almıştır. ITA bu anılan lehçelere göre, son seste /ç-/’yi koruduğundan dolayı arkaiktir. Ancak belirli bir kelimenin bünyesinde son seste bu fonemin arkaikliğini gösterecek herhangi bir örneğe ITA’da rastlanmamıştır.

/d/

Ön Seste

Eski Türkçede ön seste /d-/ fonemi bulunmaz (Gabain, 1988: 40). Bugün ön seste /d-/ bulunduran lehçelerse daha çok Oğuz lehçeleridir. Bu lehçelerde tarihî bir ses değişimi t- > d- gözlenir. Bu yüzden, ITA ’da ön seste /d-/ foneminin arkaik olması söz konusu değildir. Bununla birlikte, Karluk ve Kıpçak lehçelerinde eski Türkçedeki gibi ön seste /t-/’nin yaşamaya devam ettiğini biliyoruz. Buna göre, Karluk ve Kıpçak Türk lehçeleri bu açıdan Oğuz lehçesine göre arkaiktir.

İç Seste

Eski Türkçeden bu yana bazı kelime köklerinde bulunduğunu bildiğimiz -d- (< z) fonemi ITA'nın da dahil olduğu Oğuz, Karluk ve Kıpçak Türkçelerinden başka, bazı Güney Sibiry Türk lehçelerinde de /-y-/ fonemine dönüşmüştür (Karaağaç, 2012: 188). ITA'da iç seste /-y-/ fonemine dönüşmeyip /-d-/'nin yaşatıldığı ve arkaik özellik taşıyan herhangi bir örneğe rastlanmamıştır.

Son Seste

İç sesteki bilgiler burada da geçerlidir.

/f/

Türk dilinde, kelimelerin hiçbir yerinde bulunmayan bu fonemin arkaikliği söz konusu değildir. Yalnız ITA'da bazı ses değişimleri sonucunda ön seste *flan*; iç seste *efkele-* “ez-, hırpala-” (Hürmüzlü, 2013: 135), *ifka* “ince” (Hürmüzlü, 2013: 183) gibi kelimeler varsa da bunların bünyesindeki /f/ fonemi değil, olsa olsa geçirmiş oldukları ses değişimleri arkaik kabul edilebilir.

/g/

Hava akışının çok kısa bir zaman için kapanması ve birdenbire açılmasıyla oluşur. İnce ünlülerle ön damak, kalın ünlülerle art damak patlayıcı ünsüzlerinin ötümlülerindedir (Karaağaç, 2012: 101; Çağbayır, 2007: 1623).

Ön Seste

Türk dilinde ön sesteki /g-/ fonemi asli değildir. Bilhassa Oğuz grubu Türk lehçelerinde ön seste gözlenen /g-/ fonemi /k-/'den dönüşmüştür. Bu yüzden, ITA'da ön seste /g-/'nin arkaikliği söz konusu değildir.

İç Seste

TT yazı dilinde karakteristik bir özellik olan iç sesteki /-g-/ foneminin iki ünlü arasında /-ğ-/ olması hadisesi ITA'da görülmez. Bu ağızlarda iç sesteki /-g-/ hiçbir ses değişmesine uğramadan bugüne gelmiştir. ITA'daki *igüt(d)* kelimesi, aşağıda bu yönden incelenmiştir. Türk dilinin tarihî gelişimi sürecinde iç sesteki /-g-/ sesinin /-v-/'ye

dönüşmesi de söz konusudur. ITA'da bu ses değişmesi de gözlenmez. ITA'daki **ögey** kelimesi de bu açıdan aşağıda ele alınacaktır. Öte yandan, TT yazı dilinde “böbrek” şeklinde kullanılan kelimenin iç sesinde, ilerleyici bir asimilasyon neticesinde /-g-/ > /-b-/ ses değişmesi gerçekleşmiştir. ITA'daki **bögrek** üzerinde de bu açıdan durulacaktır.

Bu hâliyle ITA'da iç sesteki /-g-/ TT yazı diline göre arkaiktir. Bu hususta aşağıda bazı örnekler incelenmiştir:

igitt(d): yiğit, cesur, güçlü ve yürekli (Hürmüzlü, 2013: 183; Terzibaşı, 2011: 274).

Bugünkü TT yazı dilinde “yiğit” şeklinde telaffuz edilen bu kelime en eski yazılı belgelerimiz olan Orhun Abideleri'nde, **yigit** şeklinde kaydedilmiştir (Tekin, 2016: 315). DLT'de de iç sesteki /-g-/ korunmuştur: **yigit** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 974). Harezmi dönemi eserlerinde de kelime aynı şekliyle kaydedilmiştir: **yigit** (Ünlü, 2012: 686). Kelimenin iç sesindeki /-g-/ Kıpçak metinlerinde de herhangi bir ses değişmesine uğramamış ve eski Türkçedeki gibi kalmıştır: **yigit** (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 322). Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde de “yiğit” şeklinin değişmediğini görmekteyiz (Dilçin, 2013: 257). Hatta, TT yazı diline kaynaklık eden İstanbul ağzının 17. yüzyıldaki söz varlığını bir araya getiren Meninski'nin lughatında bile bu kelime **yigit** olarak kaydedilmiştir (Tulum, 2011: 1900).

Buna göre, ITA'da **yigit** kelimesinin iç sesindeki /-g-/ aslı olup arkaiktir.

ITA'da şu kelimelerin iç seslerinde de TT yazı dilinin aksine, /-g-/'nin yumuşamadan korunduğu gözlenmektedir: **egme, egmece, ege, ěgir-, ögit, çigit, igne, igirmi**, (Terzibaşı, 2011: 156, 157, 234, 272, 274, 643); **dāgirmī, dāgirman / dēgirman, dēgi / dōgi, dēgīs-, degenek, düğün / düğın, eglen-, ěgrī, ögret-, sögit** (Hürmüzlü, 2013: 119, 123, 131, 135, 253, 278).

ögey: üvey, öz olmayan (Hürmüzlü, 2013: 253; Terzibaşı, 2011: 234).

Bugünkü TT yazı dilinde “üvey” biçiminde telaffuz edilen bu kelimenin köküne Orhun Abideleri'nde rastlayabilmekteyiz: **ög** “anne” (Tekin, 2016: 307). DLT'de ise **ögey** şekliyle karşımıza çıkmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 784). Harezmi Türkçesi metinlerinde de kelime **ögey** şeklinde geçmektedir (Ünlü, 2012: 456). Kıpçak sahası metinlerinde de yine **ögey** biçimini görmekteyiz (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 209).

Meninski de kelimeyi İstanbul ağzında, 17. yüzyılda **ögey** şeklinde kaydetmiştir (Tulum, 2011: 1425).

Buna göre, ITA'da, **ögey** kelimesinin iç sesindeki /-g-/ asli olup arkaiktir.

bögrek: böbrek (Hürmüzlü, 2013: 93).

Bugünkü TT yazı dilinde, bu kelime, ön sesteki /b-/’den kaynaklanan ilerleyici bir ses benzeşmesiyle “böbrek” hâline gelmiştir. Bu gelişmeyi Meninski’nin lüğatinde görebiliyoruz. Meninski 17. yüzyıl İstanbul’unda kelimenin her iki şeklinin de (bögrek-böbrek) kullanıldığını göstermiştir (Tulum, 2011: 453). Böylece yukarıda anılan ilerleyici ünsüz benzeşmesinin o devirde başladığı da anlaşılmış olmaktadır. ITA’da ise kelime bugün dahi asli şekli olan **bögrek** telaffuzuyla kullanılmaktadır.

Gülensoy kelimenin etimolojisini “böğür+ek > böğürek” şeklinde göstermiş, kelimenin sonundaki ekin bir küçültme eki olduğunu ifade etmiştir (Gülensoy, 2007: 168).

Kelimeye Uygur yazmalarında **bögre** (Doğan-Usta, 2014: 98), DLT’de ise kelimenin tabanını teşkil eden **böğür** şekliyle rastlanmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 597). Bizce, Uygur metinlerinden alınan **bögre** şeklinde kelimenin sonundaki küçültme ekinin ünsüzü düşmüştür: böğürek > bögrek. Kıpçak metinlerindeyse kelimeye ITA’daki gibi, **bögrek** şeklinde rastlanmaktadır (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 35). Eski Anadolu sahası metinlerinde de kelimenin **bögrek** ve **bögrik** şekillerinde kaydedildiği görülmektedir (Dilçin, 2013: 50).

Buna göre, ITA’daki **bögrek** kelimesinin iç sesindeki /-g-/ fonemi asli ve arkaiktir.

Son Seste

TT yazı dilinde son sesteki /-g/’nin, yer yer /-ğ/, /-v/ veya /-y/ fonemlerine dönüştüğü görülür (Karaağaç, 2012: 196-197). ITA’da ise bu ses değişimleri gözlenmez. Aşağıda, ITA’daki **çig**, **dög-** ve **beg** kelimeleri bu açılardan incelenerek çalışma alanımızdaki ağızlarda arkaiklikleri ortaya konmaya çalışılacaktır.

çig: çığ (Hürmüzlü, 2013: 114).

TT yazı dilinde son seste -g > -ğ değişmesiyle (çiğ) kullanılan⁷¹ bu kelime ITA'da bu değişmeye uğramadan **çig** şeklinde kullanılır. Tarihî Türk yazı dillerinde ise ilkin Harezmi eserlerinde gözlenmektedir (Ünlü, 2012: 137). Kıpçak sahası metinlerinde de **çig** şeklinde kayıtlıdır (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 35). Yeni Tarama Sözlüğü'nde ise **çig** şekliyle ve "talimsiz, idmansız" anlamlarıyla verilmiştir. Meninski de lügatinde bu kelimeyi **çig** şeklinde kaydetmiştir (Tulum, 2011: 528). Meninski'deki şekil, kelimedeki -g > -ğ değişmesinin, Türk dilinin tarihî gelişme süreci içinde geç bir gelişme olduğunu da göstermektedir.

Buna göre, ITA'daki **çig** kelimesinin son sesindeki /-g/ fonemi asli ve arkaiktir.

dög-: bir şeyi toz durumuna getirmek için ez- (Hürmüzlü, 2013: 129).

TT yazı dilinde son seste -g > -v değişmesiyle (döv-) kullanılan bu kelime ITA'da bu değişmeye uğramadan **dög-** şeklinde kullanılır. Tarihî Türk yazı dillerinde ise kelimeye ilkin DLT'de **tög-** biçiminde rastlanmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 895). Harezmi Türkçesi metinlerindeyse **tög-** şekli yanında **dög-** de görülmeye başlanır (Ünlü, 2012: 151, 602). **Dög-** şeklinin, Oğuzcanın etkisiyle o devir eserlerine girdiği söylenebilir. Kıpçak sahası metinlerindeyse kelimenin **tög-**, **dög-**, **töv-**, **töy-** şekillerine de rastlanmaktadır (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 64, 282, 283). Bu karışıklık Kıpçak metinlerine ağız farklılıklarının yansımalarından kaynaklanmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi eserlerindeyse kelime **dög-** şeklinde kullanılmıştır. Yalnız bu devir eserlerinde kelimenin pek çok türevinin de, yine son seste /-g/ fonemiyle kullanıldığı gözlenmektedir: **dögeç**, **döggen-**, **dögün**, vb. Kelimeye Meninski'nin lügatinde de **dög-** şeklinde ve pek çok türeviyle rastlanmaktadır (Tulum, 2011: 612).

Buna göre, ITA'daki **dög-** kelimesinin son sesindeki /-g/ fonemi asli ve arkaiktir.

(ITA'da, **ög-**, **sög-** gibi fiiller ile **gügērçin** / **gögērçin** TT'nin aksine, son seste -g > -v değişmesine uğramayıp /-g/'yi korur.).

beg: bey (Hürmüzlü, 2013: 85).

TT yazı dilinde, kelimenin son sesinde -g > -y dönüşmesi gerçekleşmişken ITA'da bu ses değişmesi görülmez.

⁷¹ TT yazı dilinde son seste /i/ komşuluğunda, /-ğ/ sesi çoğu zaman /-y/ sesiyle telaffuz edilse de bir imla geleneği olarak daima yumuşak g işareti ile yazılır.

En eski yazılı belgelerimiz olan Orhun Abideleri'nde (Tekin, 2016: 296) de Uygur metinlerinde de (Doğan-Usta, 2014: 84) kelimenin son sesindeki /-g/ foneminin henüz herhangi bir değişmeye maruz kalmadığı gözlenmektedir. DLT'de de kelime aynı şekilde, **beg / big** olarak kaydedilmiştir. Hatta, DLT'deki "Alp Er Tunga" ağıtı olarak bilinen edebî metinde de bu kelimenin birkaç kere geçmesi (Begler begin azıttı...Begler atın argurup) (Akalin, 2008: 138), söz konusu fonemin eski Türkçe devresinden de önceki bir devirde yine patlayıcı, tonlu özelliğiyle yaşamış olduğunu gösterir.

Harezm metinlerinde de bu kelime **beg / béğ / big / bik** şekillerinde⁷² tespit edilmiştir (Ünlü, 2012: 85, 96). Ancak çok az da olsa bu devirden kalan metinlerde "bey" şekline de rastlanır (Ünlü, 2012: 92). Kıpçak sahası metinlerinde de durum aynıdır: **beg / big** (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 26). Fakat Kıpçak metinlerinde "bey" şekline daha sık rastlanır (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 29). Ayrıca, "Kıpçak Türkçesi Sözlüğü"nde **beglik** yanında "beylik" türevine de rastlanırken "Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü"nde yalnızca **beglik** türevi görülmektedir. Bu durum, -g > -y değişmesinin 14-15. yüzyıllarda yaygınlaştığını gösterir. Hatta "Kıpçak Türkçesi Sözlüğü"nde "beylik", temel anlamının yanında, "muharebede askere verilen silah, çanta, vb." (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 29) yan anlamıyla da kaydedilmiştir. Bu fono-semantik ayrışma aynı zamanda -g > -y ses değişmesinin de dilde ne derece yer ettiğinin delilidir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeyse kelimenin **beg / beğ / bek / bey / big / biğ** şekillerinde geçtiğini görmekteyiz (Dilçin, 2013: 41, 44).

Ancak dilin tarihî gelişmesi sürecindeki çeşitli ses değişmelerine rağmen ITA'da **beg** kelimesinin son sesinde -g > (-ğ) > -y değişmesi gerçekleşmemiştir. Bu durumda, ITA'daki **beg** kelimesinin son sesindeki /-g/ ünsüzü asli ve arkaiktir.

/ğ/

Bu ses patlayıcı olup telaffuzu anında küçük dil, dilin arka tarafına iner ve hava bir patlama ile çıkar... Bu ses TT'deki dengine (g) nazaran daha geride, küçük dile yakın teşekkül eder (Öner, 1998: 9-10).

⁷² Kelimenin çeşitli ünlülerle kaydedilmiş olması daha çok araştırmacılar arasındaki farklı okuma eğilimlerindedir.

Ön Seste

Türk dilinde ön sesteki /ğ-/ fonemi asli değildir. Bilhassa Oğuz grubu Türk lehçelerinde ön seste gözlenen /ğ-/ fonemi /k-/’dan dönüşmüştür. Bu yüzden, ITA’da ön seste /ğ-/’nın arkaikliği söz konusu değildir.

İç Seste

TT yazı dilinde karakteristik bir özellik olan iç sesteki /-ğ-/ foneminin iki ünlü arasında /-ğ-/ olması hadisesi ITA’da görülmez. Bu ağızlarda iç sesteki /-ğ-/ hiçbir ses değişmesine uğramadan bugüne gelmiştir. ITA’dan alınan **āğır**, **suğatla-** / **sığatla-**, **soğlıcan** kelimesi bu açıdan incelenerek iç sesindeki /-ğ-/ foneminin arkaikliği gösterilmiştir.

āğır: 1. hafif olmayan (nesne) 2. zor (iş) 3. keskin (koku) (Hürmüzlü, 2013: 57).

Orhun Abideleri’nde **ağır** şeklinde geçen (Tekin, 2016: 293) kelime DLT’de de aynı şekilde kaydedilmiştir: **ağır** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 542). Aynı kelimeye Harezmi Türkçesi metinlerinde de **ağır** şeklinde rastlamaktayız (Ünlü, 2012: 29). Kıpçak sahası metinlerinde de kelime **ağır** şeklinde gözlenmektedir (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 3). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de kelime yine **ağır** şeklinde kullanılmıştır. (Dilçin, 2013:15). Hatta, Meninski bile 17. yüzyılda İstanbul ağızında bu kelimenin iç sesindeki fonemi /ğ/, kelimeyi de **ağır** şeklinde tespit etmiştir (Tulum, 2011: 253). Meninski’nin bu tespiti İstanbul ağızındaki, dolayısıyla TT yazı dilindeki /ğ/ > /ğ/ değişmesinin çok daha geç bir devirde gerçekleştiğini gösterir.

Buna göre, ITA’daki **āğır** kelimesinin iç sesindeki /ğ/ fonemi asli ve arkaiktir.

ITA’daki **sığır**, **bāğır**, **āğız**, **kāğıt**, **dōğrı**, **yāğış**, **ōğır**, **oğlan**, **oğraş-**, **tağar**, **ağa**, **buğda** gibi kelimeler de TT yazı dilindeki aksine -ğ- > -ğ- değişmesine uğramamış, asli ve arkaik şekliyle ITA’da bugüne kadar gelmiştir.

suğatla- / **sığatla-**: okşa-, sıvazla- (Hürmüzlü, 2013: 279).

TT yazı dilinde “sıvazla-” şekliyle telaffuz edilen fiil ITA’da **sığatla-** / **suğatla-** (Hassan, 1979: 366; Hürmüzlü, 2013: 279) biçimindedir.

Kelime **sığ** (< sık) (derin olmayan, yüzeyde) köküne dayanmaktadır. Bu kök Clauson’un sözlüğünde yukarıdaki etimolojiyle verilmiştir (Clauson, 1972: 804). Gülensoy

ise kelimeyi “*dokun-” anlamına gelen *sıġ isim köküne dayandırmıştır: *sıġ+*-a-z-la-* (Gülensoy, 2007: 775). Buna göre, kelimenin ITA’daki yapısını *sıġ+a-t-la-* şeklinde belirlemek mümkündür. Bu yapıdaki *-t-* ettirgenlik eki, TT yazı dilindeki dengi olan *-z-* eki gibi, çatı işlevini yitirerek kalıplaşmıştır. Bu kalıplaşmada anlam kaymasının rolü vardır. Kelimenin, “eli bir yüzeyde gezdir-” anlamı zamanla “okşa-” anlamına evrilince ortadaki ettirgenlik eki işlevsizleşerek kalıplaşmıştır.

Kelimenin kökündeki */-ġ-/* fonemine Uygur Türkçesi eserlerinde *sıġ* şeklinde rastlanmaktadır (Doğan-Usta, 2014: 280). Ancak DLT’de kelimenin gövde şekli de karşımıza çıkmaktadır: *sıka-* “elini birinin başından sevgiyle geçir-, sıġa-” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 819). DLT’teki bu şekil Clauson’un kelime kökünü “sık” şekline dayandırmasıyla uyumludur. Böylece kelimenin arkaik şekli de ortaya çıkarılmış olmaktadır. Harezmi sahası eserlerinin sözlüğü olan “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”ne baktığımızdaysa bir yandan “sıvazla-, okşa-” anlamlarıyla *sıġa-* diğer yandan bu anlamına ilaveten birçok yan anlamla kaydedilmiş *sıka-* şekli gözlenmektedir (Ünlü, 2012: 519-520). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde ise *sıġa-* “sıġa-, çek-” ve *sıġal-* “yokla-, ara-” şekillerini görmekteyiz (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 234). Bu şekillerle beraber kelimelerin anlamlarında da zaman ve saha farkı olarak bazı nüanslar yok değildir. Yalnız Kıpçakça sözlüğünde, eğer bir baskı hatası yoksa, üzerinde durduğumuz kelimelerin, alıntı olduğu gösterilmiştir. Çünkü alıntı (Arapça) kelimelerden oluşan maddelerde, sad kökenli */s/* fonemi “ş” işaretiyle karşılanmıştır. Oysa sözünü ettiğimiz kelimeler Türkçedir. “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde ayrıca, kelimenin *sıva-*, *sıza-* *suva-* şekilleri de “sıva-” anlamıyla kaydedilmiştir. (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 236, 243). Kıpçakça sözlüğündeki bu veriler o devirdeki bir fono-semantik ayrışmanın da göstergesidir. Bu devirde “okşa-” ve “duvarı sıva-” gibi iki farklı kavram aynı kökten gelen iki varyantla karşılanmıştır. TDK Türkçe Sözlük’te “sıva-” maddesinin 4. sıradaki anlamı da “okşa-”, “sıvazla-” karşılıklarıyla verilmiştir ki yazı diline alınmış olan “sıvazla-” şekline göre “okşa-, sıvazla-” anlamlarıyla kullanılan “sıva-” İstanbul ağzı için arkaik sayılır.⁷³ “Yeni Tarama Sözlüğü”nde ise *sıġa-* “sıva-, okşa-, meşhet-” ve *sıġazla-* “sıvazla-” şekilleri kaydedilmiştir (Dilçin, 2013: 197).

Oysa, ITA’da *sıġatla-* kelimesi iç seste Türk dilinin tarihî seyri içinde yer yer gözlenen *-ġ- > -v-* değişmesine uğramadan, */-ġ-/* fonemini koruyarak, arkaik hâliyle bugüne gelmiştir.

⁷³ TDK Türkçe Sözlük’te bu hususta verilen tanık cümle şudur: “Zehra Hanım Tevfik’in ebesiydi ve onu çok severdi. Arkasını sıvardı...” (Akalin, Ş. H. vd, 2011: 2104).

TT.de “çöven” şeklinde sesletilen ITA’daki **çoğan** (Hürmüzlü, 2013: 116) da -ğ- > -v- değişmesine uğramamış, asli ve arkaik şekliyle ITA’da bugüne kadar gelmiştir.

soğlcan: solucan (Hürmüzlü, 2013: 278).

Kelimenin kökenini Nişanyan, *suva-* + *Iş* + *GAn* şeklinde belirlemiş, ilk görüldüğü kaynak olarak da DLT’yi göstererek kelimeyi *sovuşgan*, anlamını da “bağırsak kurdu veya solucan” olarak tespit etmiştir (Nişanyan, 2012: 566). Oysa, B. Atalay’da kelimeyi *sowuşgan* şeklinde belirlemiş; ancak anlamını “solucan yüzünden olan sarılık” şeklinde kaydetmiştir (Atalay, 1991: 531). Ercilasun-Akkoyunlu’nun çalışmasında ise kelime *sowuşgan* anlamı ise “sarılık” olarak belirlenmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 829). Gülensoy ise kelimeyi soğ-ul-can > *soğ-lu+can şeklinde tespit etmiş anlamını da “yuvarlak veya yassı, uzun kurtlara verilen genel ad” olarak vermiştir (Gülensoy, 2007: 796).

Nişanyan’ın etimolojisini biraz daha ayrıntıya inerek *suv+a- ş-ğan* şeklinde yeniden kurmak mümkünse de anlamlandırmanın yerinde olduğu söylenemez. Üzerinde durduğumuz, iç sesteki /-ğ-/ foneminin, sub > suv > suğ > soğ gibi bir gelişmenin sonucunda doğduğunu düşünmek bir dereceye kadar mümkünse de iç sesteki /-l-/’nin nasıl oluştuğu izaha muhtaçtır.

Biz ITA’daki **soğlcan** (Hürmüzlü, 2013: 278) şeklini, yaşayan Türk lehçeleriyle karşılaştırmanın, kelimenin iç sesindeki /-ğ-/ foneminin mahiyetini ve seslik gelişmesini daha sağlıklı bir şekilde anlayabileceğimizi düşünüyoruz. Buna göre, Azr. T.deki “soğulcan”, Özb. T.deki “çüvälçäng”, Krg. T.deki “söyülcan”, w/v gibi bir fonemin, bu kelimenin en eski şeklinde, yahut tarihî gelişmesinin bir safhasında, iç sesinde mutlak surette bulunmuş olduğunu gösterir. Bu w/v fonemleri sub > suw > suv gelişmesindeki son ses olabilir. Öte taraftan, tıpkı TT yazı dilindeki gibi günümüzdeki çeşitli Türk lehçelerinde, söz konusu kelimenin iç sesindeki /-G-/’nin düşmesi de söz konusudur. Krg. T.nin bazı ağızlarında gözlenen “sölcan” ve Kazan Tat. T.deki diftonglu “sualçan” (KTLS: 1991: 788-789) şekilleri bu fonemin yer yer düştüğünü gösteren örneklerdir. Buna göre kelimenin iç sesinde /-G-/ ve bundan gelişen sesleri koruyan lehçeler bu sesi düşüren lehçelere göre arkaik bir özellik göstermektedir.

Aynı şekilde, ITA’daki **soğlcan** kelimesinin iç sesindeki /-ğ-/ fonemi düşürülmeyip korunmuş olduğundan dolayı bu şekil arkaiktir.

Son Seste

TT, ilk hece sonundaki -ğ seslerini -ğ > -ğ şeklinde yarı ünlüye çevirir (Karaağaç, 2012: 200). ITA'daki **dağ** (< tağ) kelimesi, aşağıda bu açıdan incelenerek ITA'da, son sesindeki /ğ/ foneminin arkaikliği hakkında bilgi verilmiştir:

dağ: dağ (Hürmüzlü, 2013: 119).

Orhun Abideleri'nde **tağ** şeklinde geçen (Tekin, 2016: 309) kelime, **tag ~ tağ** biçimlerinde kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 847). Harezmi Türkçesi metinlerinde de son sesteki /ğ/ fonemi henüz herhangi bir değişikliğe uğramamıştır: **tağ** (Ünlü, 2012: 556). Kıpçak metinlerinde de durum farklı değildir: **tağ** (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 258). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de **dağ** şeklinde olup son sesindeki /ğ/ fonemi henüz herhangi bir değişikliğe uğramış değildir. Meninski'nin sözlüğünde de kelimenin son sesi aynıdır: **dağ** (Tulum, 2011: 542).

Buna göre, ITA'daki **dāğ** kelimesinin son sesindeki /-ğ/ fonemi asli ve arkaiktir.

ITA'daki **bağ, yağ, sağ, buğ, doğ-, boğ-, sağ-** gibi kelimeler de TT yazı dilindeki aksine -ğ > -ğ değişmesine uğramamış, asli ve arkaik şekliyle ITA'da bugüne kadar gelmiştir.).

/h-/

Ses olarak katı, ötümsüz, ve sızıcı bir gırtlak ünsüzüdür (Çağbayır, 2007: 1822).

/h-/ Foneminin Türk Dilinde ve ITA'da Arkaiklik Bakımından Değerlendirilmesi

Türk dilinde birtakım ünsüzler kelime başında bulunmaz. Dil Bilgisi kitapları bu ünsüzleri c, f, ğ, h, j, l, m, n, p, r, ş, v, y, z olarak gösterir. Bunlardan “f, h, j” Türkçe kelimelerin iç ve son seslerinde de bulunmaz. Ancak bunlardan /h-/ foneminin ön sesteki varlığı hakkında, Türkologlar arasında dünden bugüne, birbirine zıt bazı görüşler ortaya konmuştur. Bu görüşlerden bazıları söz konusu fonemin kelime başındaki varlığını farazi Altay dilindeki /*p-/ kalıntısına bağlarken bazıları da bu fonemin bir ön ses türemesi olduğu hususunda ısrar etmiştir. Ön sesteki /h-/ ünsüzünün asliliğini ileri süren görüş sahipleri Altay dilleri (Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca) ve Halaçça arasındaki bazı

karşılaştırmalara dayanırken, buna karşı çıkanlar görüşlerini ön sesteki /h-/ ünsüzünün bir türeme olduğunu birtakım fonolojik izahlarla ve bazı istatistiklerle ortaya koymuşlardır. Biz bu bölümde bütün görüşleri tek tek ele almasak da bazılarını özetleyerek bunlardan, konumuz olan arkaiklikle ilgili bazı sonuçlar çıkarmaya çalışacağız.

19. yüzyıl sonlarından bu yana gerçekleştirilen Altay dilleri araştırmaları Moğolca, Tunguzca gibi dillerdeki verileri de dikkate alarak Türk dilinin yazıyla takip edilemeyen devirlerine dair yeni birtakım çıkarımlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalar sırasında bir yandan ana Türkçedeki ses ve söz varlığımız hipotetik (farazi) olarak dahi olsa tespit edilmeye girişilmiş bir yandan da Türk dilinin çözüm bekleyen bazı konularına dair yeni bakış açıları ve bilgiler ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan biri de kelime başında /h-/ foneminin bulunup bulunamayacağıdır. Bir başka deyişle, çeşitli Türk lehçelerinde veya ağızlarda gözlenen ön ses /h-/'nin asli mi yoksa protez mi olduğu hususudur.

Türk dilinin bünyesine, pek çok alıntıyla beraber, ön sesinde /h-/ bulunduran kelimeler de girmiştir. Hatta, Türkçe kökenli kelimelerin ön sesinde de çeşitli lehçe ve ağızlarda /h-/ görülebilmektedir. Gürer Gülsevin, Türk dilinde /h-/ ünsüzünün hangi kaynaklardan geldiğini şöylece belirler:

1. h- (< k-)
2. h- (< g-)
3. h- (< *p-)
4. h- (< s-)
5. h- (< y-)
6. h- (< h “yansıma kelimelerde”)
7. h- (< ön seste türeme) (Gülsevin, 2003: 129).

Bunlardan 3. maddedeki **h-** (< ***p-**) gelişmesi Türkçe kökenli kelimelerin ön sesindeki /h-/ ünsüzünün asli mi yoksa protez mi olduğu konusuna Altayistik bakış açısıyla açıklık getirmektedir. Buna göre, ana Türk dilinde bir zamanlar var olduğu kabul edilen bir ön ses ***p-** ünsüzünün zamanla Moğolcada /h-/, Tunguzcada ise /f-/'ye dönüştüğü; Türkçede ise önceleri /h-/'ye dönüşüp sonraları bu ön ses ünsüzünün düştüğü; oysa Orta Moğolcada

rastlanan /h-/’li kelimelerin Halaççadaki denkleminin de /h-/’li olduğu bilgisi Doerfer ve öğrencilerinin çalışmalarıyla ortaya konmuştur (Gülsevin, 2003: 133; Barutçu, 1989: 4-5). O hâlde Halaççadaki bir kısım kelimelerde yer alan ön sesteki /h-/ (< *p-) protez değildir. Buna göre, Halaççadaki Türkçe kelimelerin bazılarının ön sesindeki /h-/ ünsüzü arkaik bir fonemdir (Gülsevin, 1987: 196-197).

Gülsevin, Halaççadaki bu arkaik fonemin TT ağızlarında da aynı kelimelerde bulunduğunu Derleme Sözlüğü’nden yaptığı taramalarla tespit etmiştir. Onun verdiği örneklerden bazıları şunlardır: hayva, his, höllük, hördür-, hörük, hurk-, vb. (Gülsevin, 2003: 134-138). Bu kelimelerin ITA’daki denklemleri de sırasıyla *heyva* “ayva”, *his* “is”, *höllük*, *hör-* “ör-”, *hōrik/g* “saç örgüsü”, *hürk-* biçimlerindedir (Hürmüzlü, 2003: 178-179).

Bu yaklaşım tarzına göre meseleye bakılacak olursa, ITA’da da bu kelimelerin başındaki /h-/ ünsüzü protez olmayıp ana Altay dilindeki asli bir *p- foneminin devamıdır. Dolayısıyla, Türk dilinin yazıyla takip edilemeyen çağlarındaki bir ses değişmesinin (*p- > h-) sonucunda ortaya çıkmış olan bu /h-/ fonemi ITA’da arkaik bir özellik taşır.

Oysa, Altayistik meselesinde zıt görüşler ortaya koyan bilim adamları Türk dilindeki ve hatta Moğolcadaki ön ses /h-/ foneminin bir türeme olduğu görüşündedirler. Mesela D. Sinor, Orta Moğolca’daki /h-/ sesinin Ana Altaycadaki *p sesinin kalıntısı olmadığını, pek çoğunun ünlüden önce türemiş ikincil bir unsur olduğunu, ayrıca Halaçça’daki ön ses /h-/ ünsüzünün de türeme olduğunu bildirir. S. M. Şirokogorov da Mançu-Tunguz dillerinde düzensiz bir şekilde görülen birtakım ön ses ünsüzlerinin komşu ünlülerin boğumlanmasına eşlik ettiği düşüncesindedir. B. Ya. Vladimirtsov ise ünlülerin boğumlanması öncesinde, baskı sonucunda, ister istemez bir sesin meydana geldiğini belirtir. Öte yandan P. M. Melioranskiy Moğolcanın tarihî lehçelerinden birinde kelime başı ünlüsünün solukla bir baskıya maruz kaldığını, bunun ön seste bir ünsüz türemesine yol açtığını söyler. Şçerbak da 100 kelime örneğine dayanarak Moğolcada ön sesinde /h-/ bulduran kelimelerin Türk dillerinde (lehçe ve ağızlarında) bir karşılığının olmadığını aktarır. Şçerbak ayrıca Doerfer’in Halaççada ikame ettiği ön ses /h-/ (< *p) ünsüzünün Mançu-Tunguz dilleri kapsamındaki Nanaycanın verilerine dayandığını ve Türk dillerinde paraleli olmayan örneklerde gözlemlendiğini ileri sürerek Türkçedeki ön ses /h-/ foneminin türeme olduğunu ispatlama yoluna gider (Şçerbak, 2019: 51-53).

ITA ile ilgili bazı eski tarihli çalışmalarda da ön sesteki /h-/ genelde ünsüz türemesi olarak gösterilmiştir: *hör-, hürk-* (Bayatlı, 1996: 359-360); *hayva, his, hōrik* (Haydar, 1979: 188); *hör-, hürk-* (Şahbaz, 1979: 439). Ancak geçmiş çalışmalardaki bu bilgiler ağızların, yazı dilinin bozulmuş şekilleri olduğu algısından kaynaklanmış olup Altayistik çerçevesindeki tartışmalarla bir ilgisi yoktur.

Yukarıda özetlenen bilgiler dikkate alındığında, Altayistik taraftarlarının öne sürmüş olduğu ön ses /h-/ (< *p) foneminin bir türeme ses olduğu hususu daha inandırıcı görünmektedir. Buna göre ITA'da ön sesteki /h-/ ünsüzünün arkaik olamayacağı anlaşılmaktadır.

/j/

Türk dilinin ses varlığı içinde bu fonem bulunmaz. Dile sonradan girmiştir. Ağızlarda daha çok /c/ şeklinde telaffuz edilir.

/k/

Süreksiz, titreşimsiz, bir damak ünsüzüdür. Ön sıradan ünlülerden önce geldiğinde ön damaktan (ince) söylenir (Çağbayır, 2007: 2301).

Ön Seste

köç-: 1. göç-, göç et- 2. taşın- (bir evden başka bir eve) (Hürmüzlü, 2013: 196).

Ulaşılabilen en eski yazılı belgelerimiz olan Orhun Abideleri'nde bu fiile *köç-* biçiminde rastlanır (Tekin, 2016: 304). Uygur Türkçesi eserlerinde de kelime aynı şekilde karşımıza çıkar: *köç-* (Caferoğlu, 1993: 76). DLT'de de kelimenin fonetik yapısı aynıdır: *köç-* (Ercilasun-Akkaoyunlu, 2015: 733). Fiil, Harezmi ve Kıpçak sahası eserlerinde de *köç-* biçimindedir (Ünlü, 2012: 339; Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 156). Ancak Kıpçak sahasında az da olsa bu fiilin ön sesinde k- > g- değişmesi gözlenir: *göçek kuşu* (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 87). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ise kelimeye, bir Oğuz lehçesi özelliği olarak *göç-* şekliyle rastlanır (Dilçin, 2013: 107). Fakat, Oğuz grubu Türk lehçelerinden Azerbaycan lehçe sahasına giren ITA'da kelime, tıpkı eski Türkçeden bu yana olduğu gibi, k- > g- değişmesine uğramadan *köç-* biçiminde bugünlere ulaşmıştır (Hürmüzlü, 2013: 196).

Bu durumda, ITA'daki **köç-** fiilinin ön sesindeki /k-/ fonemi asli ve arkaiktir.

kölge: gölge (Hürmüzlü, 2013: 196).

Kelimeye ilkin eski Uygur Türkçesi eserlerinde, **kölige** şeklinde rastlanmaktadır (Doğan-Usta, 2014: 199). DLT'de ise daha ayrıntılı kavramlaştırmalarla karşı karşıyayız. Kâşgarlı'nın verdiği iki örnekten **kölige** “koyu gölge” karşılığında kullanılırken, kölük “gölge” anlamında kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkaoyunlu, 2015: 736). Harezmi sahası eserlerinde ise kelimenin iç sesinde bazı ses değişimleri gözlenirse de ön sesteki /k-/ fonemi yine de değişmemiştir. Bu kelimenin “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”ndeki madde başları şunlardır: kölege, kölige, kölge, köletge, köletgü (Ünlü, 2012: 341). Kıpçak sahası metinlerinde de kelimenin pek çok şekilde kaydedildiği; ancak baştaki /k-/ ünsüzünün korunduğu görülmektedir: köledge, kölege, köletke, kölge, kölgey, kölige (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 157). Gerek Harezmi gerek Kıpçak eserlerinde gözlenen bu farklı şekiller muhakkak ki ağızların metinlere yansımalarından ibarettir. Üstelik, Uygur yazmalarında tek şekilli kaydedilen kelimenin, o devirde de birden farklı şekillerde olduğunu tahmin etmek güç değildir. Oğuz Türkçesiyle kaleme alınmış eski Anadolu Türkçesi metinlerinin söz varlığını içeren Yeni Tarama Sözlüğü'nde ise k- > g- değişimiyle **gölge** şeklinde kaydedilmesine rağmen kelime madde başı olarak verilmeyip; ancak “kov-, ol-, sal-” yardımcı fiilleriyle birleşik fiillerin bünyesinde tespit edilmiştir (Dilçin, 2013: 108). Ancak bu durum, kelimenin o devirde (11-15. yüzyıl) yalın hâlde kullanılmadığını göstermez. Nitekim, Mehmet Kanar'ın hazırlamış olduğu “Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü”nde de kelimenin yalın hâline rastlanmasa da **gölgecük** ve **gölgelen-** olmak üzere, iki türevin kaydedilmiş olduğu görülebilmektedir (Kanar, 2011: 306). 17. yüzyıl İstanbul Türkçesini yansıtan Meninski'nin sözlüğünde de **gölge** maddesine rastlamak mümkündür (Tulum, 2011: 764). Bütün bu örneklerde, kelimedeki Oğuz Türkçesi özelliği olan k- > g- değişimi vardır. ITA'da ise kelime tıpkı eski Türkçeden bu yana olduğu gibi, k- > g- değişimine uğramadan **kölge** biçiminde bugünlere ulaşmıştır (Hürmüzlü, 2013: 196).

Bu durumda, ITA'daki **kölge** kelimesinin ön sesindeki /k-/ fonemi asli ve arkaiktir.

köbek / köbeg: göbek (Hürmüzlü, 2013: 195).

Kelimeye ilkin, Harezmi Türkçesi metinlerinde rastlanmıştır: köbek (Ünlü, 2012: 339). Kıpçak sahası metinlerindeyse **köbek** ve **göbek** şekilleriyle kaydedilmiştir (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 87, 156). Oğuz Türkçesiyle yazılmış eski Anadolu Türkçesi

eserlerinin söz varlığını içeren Yeni Tarama Sözlüğü'nde ise k- > g- ses değişimiyle **göbek** şeklinde kaydedilmesine rağmen kelime, madde başı olarak verilmeyip; ancak bazı birleşik ve türemiş kelimelerde kullanıldığı tespit edilmiştir: “göbek

bur-”, “göbeği yerine gel-”, “göbek burusu” (Dilçin, 2013: 107). Ancak, eski Anadolu Türkçesinde, bu kelimenin, yalın hâliyle de kullanıldığını gösteren sözlük yine Mehmet Kanar'ın hazırlamış olduğu “Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü”dür (Kanar, 2011: 302). Meninski'nin sözlüğünde de **göbek** madde başı olarak verilmiştir (Tulum, 2011: 763). ITA'da ise kelime çeşitli ağızlarda çok geniş bir varyant yelpazesine sahiptir: **köbek** ~ **köbeg** (Ker.)⁷⁴, **gobeg** (Han.), **köbeg** (Kif.), **göbek** (Tuz.), **çöbeç** (Erb.) (Hürmüzlü, 2013: 195). Bu durum ITA'nın oluşmasında çeşitli Oğuz boylarının ve Oğuzlar dışındaki Türk boylarının rolü olduğunu gösterir.

Bununla birlikte, ITA'da ön seste /k-/ fonemini koruyan kelimeler arkaiktir. Mesela,

köynek (< köñlek) (Hürmüzlü, 2013: 196) de k- > g- değişimine uğramadan, ITA'da ön seste /k-/ fonemini korumuştur (Gülensoy, 2007: 380).

İç Seste

ITA'da iç seste /-k-/ fonemi ya korunmuş (tülki, ekin, iki, ekiz, vb.) ya da Oğuz grubu Türk lehçelerinde olduğu gibi -k- > -g- değişimine uğramıştır: gök-er- > göger- (Kraağaç, 2012: 203), vb. ITA'da ise -k- > -g- değişimine uğramayıp asli /-k-/ fonemini koruyan, bir başka deyişle arkaik özellik gösteren herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

Son Seste: Türk dilinde /-k/ fonemi bazı kelimelerde /-g/ olduktan sonra -g > -v, -y, Ø gibi gelişmeler göstermiştir (Kraağaç, 2012: 204). Bu husustaki bilgileri /g/ foneminin sonesindeki arkaik örnekler bölümünde sunmaya çalıştık.

/k/

Süreksiz, titreşimsiz, bir damak ünsüzdür. Arka sıradan ünlülerden önce geldiğinde art damaktan (ince) söylenir (Çağbayır, 2007: 2301).

⁷⁴ Kerkük ağızında **göbek** şekli de sıklıkla kullanılır.

Ön Seste

Bilindiği üzere, ön seste *ķ* > *ğ*- değişmesi Azr. T ve Trkm. T. gibi Oğuz grubu Türk lehçelerinde sıklıkla görülen bir ses hadisesidir (TLG, 2012: 180, Kara, 2015: 64). Ancak, TT yazı dilinde bu ses değişmesi gözlenmez. ITA'da da durum aynıdır.

Buna göre diyebiliriz ki ITA ön seste arkaik /*ķ*-/ fonemini korumuştur. Buna şu kelimeler örnek verilebilir: *ķal*-, *ķaz*-, *ķere*, *ķız*, *ķız*-, *ķonağ*, *ķorh*-, *ķuyı*, vb. (Hürmüzlü, 2013: 202, 206, 207, 212, 214, 215, 218).

ITA'da /*ķ*-/ fonemi; TT'nin, özellikle Konya, Kırşehir, vb. ağızlarındaki gibi, damağın iyice art kısmından telaffuz edilir. Yazı dilindeyse bu gibi kelimeler daha ziyade orta damaktan sesletilir. Bizce, /*ķ*-/ foneminin bu tarz sesletimi arkaik bir tutumdur.

İç Seste

ķolbaķa: kurbağ (Hürmüzlü, 2013: 214).

TT yazı dilinde “kurbağ” şeklinde telaffuz edilen kelime DLT'te *kur baka* biçiminde (kara kurbağası) tespit edilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 747). Harezmi sahası eserlerinden İbn-i Mühenna Lugati olarak bilinen eserde de *kurbaka* şeklinde kaydedilmiştir (Battal, 1997: 48). Kıpçak sahası eserlerindeyse kelime *ķurbağ* ve *ķurbuğ* şekillerindedir (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 163). Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış serlerde de kelimeye *ķurbağ* şeklinde rastlanmaktadır (Dilçin, 2013: 160). ITA'da ise kelime *ķolbaķa* şeklinde telaffuz edilir. Kelimenin iç sesindeki /-*ķ*-/ fonemi iki ünlü arasında tonlulaşmayarak tıpkı orta Türkçe devrindeki gibi tonsuz kalmıştır.

Bu durumda ITA'daki *ķolbaķa* kelimesinin iç sesindeki /-*ķ*-/ fonemi asli ve arkaiktir.

ITA'da “para” anlamına gelen *manķır* da iç seste *ķ* > *ğ* değilmesine uğramadan /-*ķ*-/ asli ve arkaik şekliyle kullanılır (Bayatlı, 1996: 250).

Son Seste

ITA'da son seste -*ķ* > -*ğ* değişmesi gözlenir: ayağ (< ayak < adaķ), ancağ (< ancak < ança ok), uşag (< uşak < uvşak < ubşak), kāşuğ (< kaşık), vb. (Hassan, 1979: 435). Ancak bölge ağızlarında bu ses değişmesine uymayıp son seste asli /-*ķ*/ ünsüzünü muhafaza eden herhangi bir örnek bulunmadığından, arkaik bir örneğe rastlanmamıştır.

/l/

Latin asıllı Türk alfabesinin on beşinci harfi olup sızmalı, tonlu, ön ve art olmak üzere iki çeşidi bulunan avurt ünsüzüdür (Çağbayır, 2007: 2919).

Ön Seste

Türk dilinde ön seste /l-/ fonemi bulunmaz. Ses taklidi kelimeler (lambur lumbur, langır lungur, lapa lapa, lappadak, langırt, lıkır lıkır, vb.) (Zülfikar, 1995: 558, 559, 560), vb. istisnadır. Bunun yanında ITA’da da kullanılan *loş* (< yoş) (Gülensoy, 2007: 597) ve *lakırdı* (< alakır-) birer istisnadır.

Bu kelimelerden *loş* “gevşek” ve *laklakı çal/bas-* deyimlerinde, “alakır-” fiil gövdesinden geldiğini düşündüğümüz “*laklakı*” (Hürmüzlü, 2013: 221, 223) ITA’da kullanılan birer ikincil şekildir. Bu yüzden bu kelimelerin ön seslerindeki /l-/ ünsüzünü arkaik kabul etmek mümkün değildir. Ancak *laklakı* kelimesini bir leksik unsur olarak ITA’da arkaik kabul edebiliriz.

İç ve Son Seste

Türk dilinin tarihî gelişim sürecinde iç ve son seste /l/ fonemi yer yer dengi olan /ş/ ile fono-semantik ayrışma örnekleri oluşturmuş (döl-döş, tül-tüş, döşek-dölek, vb.); böylece Türk dilinin kelime hazinesi zenginleşmiştir (Karaağaç, 2012: 210-211; Kara, 2011: 47-49). ITA’da da bu denklige verebileceğimiz bir örnek *yaş / il* (< yıl)“sene” kelime çiftidir. Yalnız bu iki kelimenin gerçekten birbirinin dengi olup olmadığı Altayistler arasında henüz ittifak sağlanmış değildir (Kara, 2011: 49). Bundan başka, ITA’dan, bu fono-semantik ayrışmayla ilgili diğer bir örnek de *del- / deş-* kelime çiftidir.

Birçok Altayist, Çuvaşça ve Moğolcadaki /l/ - /ɾ/ fonemlerinin asli ve arkaik, ortak Türkçedeki /z/ - /ş/’nin ise ikincil olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Buna göre, ITA’dan vermiş olduğumuz yukarıdaki örnekte *yaş* ve *deş-* kelimeleri ikincil, *il* ve *del-* ise onlara göre arkaiktir denebilir. Fakat, ITA’yla ilgili söz varlığı henüz bütünüyle ortaya konamadığından bu hususta daha fazla örnek verememekteyiz.

/m/

Latin asıllı Türk alfabesinin 16. harfi olup ses bilgisi bakımından patlamalı-titreşimli bir çift dudak ve geniz ünsüzüdür (Çağbayır, 2007: 2993).

Ön Seste

Türk dilinde ön seste /m/ fonemi bulunmaz. Bununla birlikte, en eski tarihî metinlerden bu yana ilk seste b > m değişmesini gözlemek mümkündür. ITA'da da mançır (< bakır) (Bayatlı, 1996: 250), mayıl- (māyıl-), min- (< bin-), men (< ben), mon “somurtkan” (< buñ), vb. (Hürmüzlü, 2013: 228, 230, 235) kelimeler bulunur. Bu yüzden, b- > m- değişmesine uğramış kelimelerdeki /m-/ fonemi ikincil olup arkaik değildir.

İç Seste: Örneğe rastlanmamıştır.

Son Seste

bekem (Hürmüzlü, 2013: 86), *gerēkim* (Rauf, 2013: 79, 212) , *gerek(i)me* (Hürmüzlü, 2013: 150; Hassan, 1979: 224), *megem* (Hürmüzlü, 2013: 229) (*Megersem* şekli de vardır.), *yoñom ~ yoñsam* (Hürmüzlü, 2013: 328), *helēk(i)me* “henüz”.

Zeynep Korkmaz da “belkim, çünkim, barım” gibi kelimelerin sonuna gelen bu tür ilaveleri bir türeme ünsüz saymayıp, ihtiyatla da olsa, kalıplaşmış -mA pekiştirme ekinin izi olarak değerlendirir (Korkmaz, 1992: 163). Nitekim, Türk dilinde en eski belgelerimizden bu yana kullanılan pekiştirme eklerinden biri “yine, ve, da” anlamlarına gelen *mA* (< yime) edatıdır (Gabain, 1988: 95; Eraslan, 2012: 294). Kemal Eraslan bu edata şu örnekleri vermiştir: *ançama* (< an+ça ma) “o kadar”, *nemen* (< ne+me+n) “nasıl”, *negükeme* (< negü+ke+me) “bir şeye karşı” (Eraslan, 2012: 294).

Necmettin Hacıeminoğlu da bu edatla ilgili şunları söyler: “Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezmi sahalarında sık kullanılan bir tekit ve bağlama edatıdır. Batı Türkçesinde hemen hemen hiç rastlanılmaz... Daima sona gelir. Kendinden önceki sözün genel ahengine uyarak ek özelliği gösterir.” ve şu örnekleri gösterir: “yana *ma* saña aydım”, “bu takı *ma* yirür”, “meniñ bu özüm *me* bu yañlıg turur”, vb. (Hacıeminoğlu, 1996: 100-101).

İşte, Hacıeminoğlu'nun “ek özelliği gösterir” diye ifade ettiği bu edat zamanla kalıplaşmış ve ITA'da, yukarıdaki kelimelerin sonunda bugün dahi belirgin bir iz hâlinde

gözlenebilir olmuştur, denebilir. Örneklere dikkat edilecek olursa **gerek(i)me** (< gerek me) şeklinde -mA edatı daha da belirgindir.

Bu edat gerçekten de çok geçmeden ekleşerek Türk dilinde yolculuğuna devam etmiştir. Nitekim, Harezmi Türkçesi eserlerinde “belkim” şekline rastlamak mümkündür (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 196; Ünlü, 2012: 87). Bu durum söz konusu edatın daha o devirde arkaikleşmeye başladığının da işaretidir. Eckmann da “Çağatay Dili Hakkında Notlar” makalesinin sonunda -mA tekit edatının Çağatay metinlerinde “nime” (bir şey) ve “niceme” (her ne kadar) gibi iki kelimedede korunduğunu, onun dışında kullanımdan düştüğünü (dolayısıyla kalıplaştığını) belirtir (Eckman, 1998: 144).

Anacak Tietze TT’deki “aferim, barım, bilem, çünkü, vb.” kelimelerin sonundaki /m-/nin varlığını, Farsça “ki” edatının yerine “kim” kelimesini (edatını) kullanmaktan ileri gelen analogik bir etkiye bağlar (Tietze, 2002: 104). Muharrem Ergin de “çünkü” ile “çünkü” arasındaki farkın “ki” ve “kim” edatlarının kullanımından kaynaklandığını, “çünkü” şeklinin eskide kaldığını belirtir (Ergin, 1997: 355).

Hacıeminoğlu’nun yukarıda, bu edatın Batı (Oğuz) Türkçesinde hemen hiç kullanılmadığı görüşünü göz önünde bulundurursak bu gibi kelimelerin sonundaki /-m/’yi kim edatının analogik etkisiyle izah etmek mümkündür. Oysa, ITA’daki **gerēkīme** şeklini dikkate aldığımızda bu edatın Oğuz Türk lehçelerine hiç bulaşmadığını da söyleyemeyiz. Nitekim, Ayten Atay’ın “Eski Türkçede ma/me Edatının Anadolu Ağızlarındaki Kalıntısı” makalesinde verdiği “birezim, kerlem (defa), sonam, şindim, bölem, vb.” örnekler bunu gösterir (Atay, 2002: 827). Bununla birlikte, **gerek(i)me** edatını “gerek+kim+e” şeklinde bir yapıda düşünmek de mümkündür. Yine, ITA’da **helēk(i)me** “henüz” şekli de vardır ki bu da “hele+kim+e” şeklinde tasarlanacak olursa Tietze’nin görüşünün daha isabetli olduğu düşünülebilir.

Biz bu hususta, meseleye şöyle bir yaklaşım getirebileceğimizi düşünüyoruz: **Bekem, gerēkīm, gerek(i)me** gibi örneklerde “kim” edatı daha belirgin olduğundan bunların yapısında kalıplaşan edatın “kim”; öte taraftan **megem, megersem, yoḥom ~ yoḥsam** gibi şekillerde kalıplaşan edatınsa “-mA” olduğunu söyleyebiliriz. Böyle bir durumda, Tietze’nin, TT’de kelime sonlarında kalıplaşmış /-m/’lerin tamamını aynı kaynağa (-kim) bağladığı da söz konusu edilebilir.

Kökene ne olursa olsun, yukarıda ITA'dan alınan örneklerde, son seste kalıplaşarak bir fonem hâline gelen /-m/, bu kalıplaşma süreci sonunda arkaikleşmiştir.

Bununla birlikte, ister ITA'da ister TT yazı dilinde veya ağızlarında, söz konusu örneklerin /-m/ olmadan da kullanıldığını (beke ~ belki, gerek, mege ~ meğer, yoħsa ~ yoksa, vb.) dikkate aldığımızda, arkaikleşen edatın (-mA veya kim) yine de pekiştirme görevini yerine getirdiğini görmekteyiz. Atay da yukarıda sözü edilen yazısında “ma / me edatının Anadolu ağızlarındaki kalıntısı daha çok -m şeklinde ekleşmiş olarak görülmektedir. ma / me'yi koruyan örneklere de rastlanır. Daha çok zarf ve edat olarak kullanılan kelimelerin sonuna getirilmiş ve yine kuvvetlendirme yapmaktadır. ” der (Atay, 2002: 827). Bu da arkaikleşen unsurların her zaman işlev kaybına uğramadığını gösterir.

ITA'dan alınan örneklerle ilgili bir gözlemimiz de şudur: Bölgede kelimelerin /-m/ ilavesiyle kullanılmasına daha çok çocuklar, ümmi kadınlar ve kültür seviyesi düşük kişiler arasında rastlanması bir tesadüf değildir. Zira, toplumun bu saydığımız kesimleri, eğitim yoluyla yazı dilinin, hele Arapçanın etkisinden uzak kaldıklarından, dilin bütün bir söz varlığı bu kişilerin hafızalarında canlı kalabilmektedir. Bir bakıma denebilir ki arkaik unsurlar canlı tutuldukça dil de canlılığın yitirmemektedir.

/n/

Latin asıllı Türk alfabesinin 17. harfi. Patlamalı-titreşimli bir diş-geniz ünsüzüdür (Çağbayır, 2007: 3469).

Ön Seste

Türk dilinde ön seste /n/ fonemi, birkaç istisna (ne, nasıl, niçin, vb.) ve bazı yansıma kelimeler (nıññık, nırıldı-, nızıklık, vb.) (Zülfikar, 1995: 578) dışında bulunmaz. Bu yüzden ITA'da bu ünsüzle başlayan herhangi bir kelimenin arkaikliğinden söz edilemez.

İç Seste

ķonşı/ķonşu: komşu (Hürmüzlü, 2013: 215).

TT yazı dilinde iç seste -n- > -m- değişmesine uğrayan bu kelime ITA'da bu ses değişikliğine uğramamış ve ķonşı/ķonşu şekillerinde kullanılagelmiştir.

Clauson kelimeyi *konšt* şeklinde madde başı yapmıştır (Clauson, 1972: 640). Gülensoy da kelimenin yapısını *kon-uş-u* şeklinde belirlemiştir (Gülensoy, 2007: 536).

Kelimeye ilkin eski Uygur Türkçesinde, “Turkische Turfan Text”te rastlamaktayız: *konşı* (Caferoğlu, 1993: 120). DLT’de de kelime hem *konşı* hem de *koşnu* biçimleriyle kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 728, 731). Kâşgarlı, *koşnu* şeklini izah ederken “Oğuzlar n’yi ş’den önceye alarak, *konşı* derler.” bilgisini vermektedir ki bu da Oğuzcadaki, dolayısıyla ITA ağızlarındaki *konşı* şeklinin göçüşmeli kullanılan lehçe ve ağızlardakine göre asli ve arkaik olduğunu gösterir. Nitekim, günümüz Özb. T. ve Uygur T.nde bu kelime göçüşmeli şekilleriyle yaşamaktadır: *koşni* (Özb. T.), *hoşna* (Y. Uyg. T.) (KTLS, 1991: 494-495). Kelimenin Özb. T. ve Y. Uyg. T.deki görünümleri tarihî ve kendi lehçeleşme süreçleri içinde, ünsüz göçüşmesi barındırdıklarını da göstermektedir.

“Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde de kelime hem *konşı* hem de *koşnu* şekilleriyle gösterilmiştir (Ünlü, 2012: 334, 338). Harezmi metinlerinde ayrıca, kelimenin, mecazlaşarak *konşı* “1. komşu, sınır ortaklığı 2. yardımcı, yakın dost” biçiminin de ortaya çıktığını görmekteyiz (Ünlü, 2012: 334). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde de kelime *konşı* / *konşı* şekilleriyle iki ayrı madde başı yapılmıştır (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 153). Yeni Tarama Sözlüğü”nde ise kelimenin iç sesindeki n > ŋ gelişmesinin epeyce ilerleyerek kelimenin birçok varyantının oluştuğu gözlenmektedir. Yalnız, bu varyantlar arasında herhangi bir anlam farkı görülmemektedir: *konşı*, *konşu*, *konşı*, *konşu*, *konşuşu* (Dilçin, 2013: 156). Meninski’nin sözlüğünde bile kelime, *konşu*, *konşu*, *konşü* şekillerinde kaydedilmiştir (Tulum, 2011: 1137). Bu da kelimenin İstanbul ağızında en erken 18. yüzyılda “komşu” şekline girdiğini gösterir. Kelimenin tarihî seyri bize iç sesteki gelişmenin -n- > -ŋ- > -m- biçiminde geliştiğini göstermektedir.

Bütün bu veriler dikkate alındığında, ITA’daki *konşı* / *konşu* kelimesinin iç sesindeki /-n-/ foneminin asli ve arkaik olduğu anlaşılmaktadır.

Son Seste

Türk dilinin tarihî gelişim seyri içinde, son seste /n/ fonemi ya korunmuş veya -n > -m değişmesi gerçekleşmiştir (Karaağaç, 2012: 214). ITA’da ise yukarıda anılan -n > -m değişmesi gerçekleşmemiş; bu değişmeye aykırı şekilde herhangi bir kelime de asli /-n/ sesini koruduğu gözlenmemiştir. Dolayısıyla ITA’da son seste arkaik özellik taşıyan bir /-n/ fonemi bulunmamaktadır.

Irak Türkmen Ağzlarında /ŋ /

ITA da /ŋ/ fonemine rastlanmaz. Mahmut Sarıkaya “Güney Azerbycan Türkçesi” başlıklı basılmamış doktora tezinde, /ŋ/ fonemiyle ilgili olarak şu bilgiyi verir: “... Türkçenin bu çok eski sesi, ng birleşik sesinin devamı olup çeşitli ağız ve şivelerde yaşamaktadır. Azerbaycan’ın kuzey ağzlarında (Kazak, Borçalı, Ahılkelek, Karabağ, vb.) belirleyici olarak varlığını sürdüren bu ses, güneye inildikçe v, y, ve n’ye dönüşmüş, bazen de eriyip kaybolmuştur.” (Sarıkaya, 1988: 97). ITA’nın da Azerbaycan lehçe sahasının en güneyinde bulunduğu dikkate alındığında Azerbaycan lehçe sahası için bu tespitin ne derece isabetli olduğu daha iyi anlaşılır.

Bu hususta şunları da eklemeyi uygun buluyoruz. Geniz n’sinin bir birleşik ses olduğu gerçeği dikkate alındığında, bu sesin, Türk dilinin yazıyla takip edilemeyen çağlarında birden bire doğmuş olması ihtimalinin zayıf olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu yüzden ITA’da gözlediğimiz geniz n’sinin “genişlemiş” şekillerinin (dengiz “deniz”, danguz “domuz”, eng “en: zarf”, tüngil- “zıpla-”), Türk dilinin karanlık devirlerinin birer kalıntısı olduğu da düşünülebilir.

/p/

Kapantılı (süreksiz), titreşimsiz, çift dudak ünsüzüdür (Çağbayır, 2007: 3747).

Ön Seste

Eski Türkçede ve ondan bu yana gelişen bütün tarihi ve çağdaş lehçelerde, istisnalar dışında ön seste /p-/ fonemi bulunmaz. Bu fonemin ön seste geldiği örnekler yansıma kelimeler, alıntılar ve b- > p- tonsuzlaşmasının sonucunda oluşan örneklerdir: *patırtı, patla-, pat pat, pattadak*, vb. (Zülfikar, 1995: 589, 590, 591, 592); *pamuk, parmak, pas, pastırma, pek, porsuk, pürçek, püskül, pişir-, pınar*, vb. (Karaağaç, 2012: 218). Türk dilinde b- > p- ses değişmesi sonucunda oluşan kelimeler ikincil şekiller olduğundan arkaik sayılmaz. Ancak bu kelimelerdeki b- > p- tonsuzlaşması hadisesi arkaik bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

İç Seste

çapığ: çabuk, tez (Hürmüzlü, 2013: 110).

TT yazı dilinde “çabuk” şeklinde telaffuz edilen kelime ITA’da, “çabuk, tez” anlamına gelen **çapıĝ** iki ünlü arasındaki /-p-/ fonemi tonlulaştırılmadan sesletilir (Hürmüzlü, 2013: 110).

Clauson, kelimenin kökünü **çap-** olarak belirlemiştir (Clauson, 1972: 394). Ancak kökeninin, kesin bir kanaatle olmasa da Farsça olduğunu bildirmiştir (Clauson, 1966: 29). Alıntı bir kelimenin, Clauson’un kendi sözlüğünde de gördüğümüz çok geniş bir anlam yelpazesiyse Türk dilinde yer etmesi kelimenin kökeninin Farsça olduğu düşüncesini şüphesle karşılamamızı gerektirir. Günay Karaağaç ise “Türkçe Verintiler Sözlüğü”nde **çap-** fiil kökünü ve birçok türevini madde başı yapmıştır (Karaağaç, 2008: 174). Gülensoy da kelimenin etimolojik izahının sonunda verdiği notta, “Sözcük Farsçadan alınmış değil, eski Türkçedeki çap- ‘hızlı koş-, atıl-’ fiilinden türetilmiş olup Farsçaya da geçmiştir.” diyerek kelimenin Türkçe olduğunu bildirmiştir (Gülensoy, 2007: 209). Bizce kelimenin yapısı şöyledir: **çap-ı-ĝ**.

Kelime köküne, **çap-** şekliyle ve “suda yüz-, (ata) hafifçe vur-, Uygur lehçesinde birinin boynunu vur-, saf çamurla sıva-” anlamlarıyla DLT’de rastlamak mümkündür: (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 615). Ancak kelime, isim gövdesi hâlinde, ç- > ş- değişmesi sonucunda ortaya çıkan **şebük** şekliyle kaydedilmiştir (Atalay, 1991: 556).⁷⁵ Bu kelime DLT’de ayrıca kısaltılmış şekliyle de gösterilmiştir: **şap**⁷⁶ “çabukluk bildiren zarf” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 845). “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde ise kelime kökü **çap-** şeklinde görmekteyiz (Ünlü, 2012: 131). Bu sözlükte ayrıca, aynı kökten gelen **çabuk** “don ağına veya giyimin eteğine eklenen parça” kelimesi de yer almaktadır (Ünlü, 2012: 129). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde de kelime, **çap-** (I) maddesinde, “1. koş- 2. atıl-, hızlı hareket et- 3. sür-, at koştur- ” anlamlarıyla verilmiştir (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 46). Bu sözlükte aynı zamanda çarp-, vur- anlamlarıyla **şap-** şekli de yer almaktadır (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 250). “Yeni Tarama Sözlüğü”nde ise **çapuk** ve **çapük** “don ağı” kelimeleri bulunmaktadır (Dilçin, 2013: 62). “Meninski’nin sözlüğü”nde de kelime “çapük” şeklinde yer almaktadır (Tulum, 2011: 513).

Bütün bu veriler dikkate alındığında ITA’daki **çapıĝ** kelimesinin iç sesindeki /-p-/ foneminin asli ve arkaik olduğu söylenebilir.

⁷⁵ Clauson bu kelimeyi “şābūk” telaffuzuyla kaydetmiştir (Clauson, 1972: 866). Ercilasun-Akkoyunlu yayınında ise bu şekle yer verilmemiştir.

⁷⁶ Atalay bu kelimeyi **şep** şeklinde okumuştur (Atalay, 1991: 557).

ķāpı tappare: 1. eski tip ev kapılarının alt kısmındaki, kapının hareketini sağlayan yuvarlak uç 2. bir çocuk oyunu (Hürmüzlü, 2013: 204).

Eski Türkçeden beri süregelen ve T. Tekin'in **tāpan* (Tekin, 1995: 174) şeklinde tespit ettiği kelimenin iç sesindeki /-p-/ ITA'da, bir yandan /-b-/ fonemine evrilirken bir yandan da arkaik şekli muhafaza edilerek; fakat bir tamlamanın (**ķāpı tappare**) içinde yaşatılmış ve yukarıdaki anlamlarla bugüne ulaştırılmıştır.

Kelimenin iç seste /-p-/'li şekline tarihî Türk yazı dillerine ait sözlüklerde rastlayamadık. Zaten, Tekin de kelimenin iç sesindeki /-p-/'li şeklini kurarken bir yandan Y. Uyg. T.deki *tapan* "topuk", diğer yandan ve Trkm. T.deki *dāban* (< tāpan) "ayağın altı" şekillerine dayanmıştır (Tekin, 1995: 131).

Bununla birlikte, iç sesteki /-p-/'nin, arkaik olup olmadığı hususunda "tabanca" kelimesinin bize bir ölçüde kılavuzluk teşkil ettiğini düşünmekteyiz. Nitekim, "Çağatay Türkçesi Sözlüğü"nde *tabanca* maddesinin karşılığında, "avuç içi, el ayası" anlamları verilmiştir (Ünlü, 2013: 1058). Nişanyan da *tabanca* karşılığındaki "tokat" anlamının tokat sesine benzetmeyle yapılan bir adlandırma olduğunu bildirmiştir. Bizce, bu adlandırma tokatın elle atılmasından kaynaklanan bir ad aktarmasıdır. Nişanyan, kelimenin yapısını da "taban + çA" şeklinde kurmuş (Nişanyan, 2012: 596); böylece iki kelimedenden birinin, diğerinin türevi olduğunu belirlemiştir.

Nişanyan bununla da kalmayarak tabanca maddesinin izahında, "*Fa* tapanca / tapança (el ayası, tokat) bir Türk dilinden alıntıdır..." (Nişanyan, 2012: 596) diyerek kelimenin bir geri ödünçleme olduğunu belirtmiş olur. Fakat yine de Nişanyan'ın bu açıklamaları kelimenin iç sesindeki /-p-/'nin asliliğini, dolayısıyla arkaikliğini yeterince desteklememektedir. Bizce, bu hususta iki seçenek üzerinde durulmalıdır. Birincisi; *tabanca, taban* gövdesine dayandığına göre, o da **tāpan* ilk şeklinde kurulduğuna göre, bu durumda Farsçadaki "tapanca / tapança" şekillerinin iç sesindeki /-p-/ asli ve arkaiktir. İkinci seçenek ise, Türk dilinin hiçbir döneminde *tāpan* şeklinin bulunmadığı farz edilirse ve kelimenin iç sesindeki /-p-/'nin Farsçada olduğu düşünülürse, bu durumda kelimenin iç sesindeki /-p-/ asli ve arkaik değildir. Biz birinci seçeneği daha akla yatkın buluyoruz. Zira, ITA'daki fono-semantik ayrılaşma, kelimenin hem asli ve arkaik şeklini hem de ikincil şeklini bir arada görmemizi sağlamaktadır. İkincil şekildeki /-b-/'nin asli ve arkaik olan /-p-/'den geliştiği muhakkaktır. Ünsüz ikizleşmesinin her iki şekilde de (tapan-dabban)

görülmesi de kelimelerin kökteşliğini ve iç sete uğradıkları değişimin eş güdümlü bir sürecin ürünü olduğunu gösterir. Bu husus da /-p-/'nin asliliğinin ve arkaikliğinin bir başka göstergesidir.

Son Seste

Türk dilinde, daha ziyade fiil köklerinin sonunda az sayıdaki örnekte /-p/ bulunur: çap-, kap-, sap-, tap-, yap-, tep-, kop-,öp-, çarp-, serp-, çırp-, kırp- (Aksu-Tariktaroğlu-Gemalmaz, 2004: 24). Bu gibi kelimelerdeki /-p/ fonemi, üzerine ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde de korunur. İTA'da da durum farklı değildir. Ancak bazı Türk lehçelerinde bu gibi kelimelerin üzerine gelen ünlüyle başlayan ekler son seste -p > -b değişmesine yol açar: tap- > tab- (Yak. T., Tuv. T.), sip- “serp-” > sibe- (Tat. T.), vb. (Karaağaç, 2012: 219). İşte, İTA'da bu gibi bir ses değişmesi yaygınlaşmış olmadığından, böylesi bir ses değişmesine aykırı olarak asli /-p/ fonemini koruyan herhangi bir örneğe de rastlanmamıştır. Dolayısıyla, İTA'da son seste arkaik /-p/ ünsüzü taşıyan herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

/r/

Sızmalı, titreşimli, ötümlü, sürtünücü diş eti ünsüzüdür (Çağbayır, 2007: 3923).

Ön Seste

Türk dilinde ön seste /r-/ fonemi, birkaç yan bulunmaz. Birkaç yansıma kelime (rapıltı, rap rap) (Zülfikar, 1995: 607) istisnadır. Bu yüzden, Türk dilinde ön seste /r-/'nin arkaikliğinden söz etmek mümkün değildir.

İç Seste

kuşsağ/h: kemer, bel bağı (Hürmüzlü, 2013: 217).

TT yazı dilinde kuşak şeklinde telaffuz edilen ve yazılan kelime İTA'da **kuşsağ/h** biçiminde yaşamaktadır. İç sesteki /-r-/ TT yazı dilinde düşmüştür. Fakat en eski yazılı belgelerde, iç sesteki bu fonemi gözlemek mümkündür.

Kelimenin kökü “kuşak” anlamına gelen **kur** kökünden gelmektedir (Eren, 1999: 421; Gülensoy, 2007: 579; Clauson, 1972: 642). Kelimenin yapısı ise **kur+şa-k** (Gülensoy, 2007: 579).

Eski Uygurcada kelimeye **kur** şeklinde rastlanabilmektedir. Yalnız anlam bugünkünden biraz farklıdır: 1. semer, toka 2. sıra, silsile (Doğan-Usta, 2014: 209). DLT’te ise hem **kur** (kuşak, kemer) hem de **kurşag** (kuşak) maddeleri yer almaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 747, 749). DLT’de ayrıca **kurşan-** ve **kurşat-** türevleri de yer almaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 749). “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde de **kur** (kuşak, kemer) ve **kurşa-**, **kurşan-** türevleri madde başı yapılmıştır (Ünlü, 2012: 353, 355). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde ise kur (III) maddesinde kemer, kuşak, bel bağı anlamları verilmiştir (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 163). “Yeni Taram Sözlüğü”ne baktığımızdaysa kur şeklinin yalın hâlde kullanılmayıp ancak birkaç birleşik kelimenin bünyesine hasredilmiş olduğunu görmekteyiz: **kur** eyer, **kur** kemer, **kur** kuşak, vb. (Dilçin, 2013: 160). Bu durum, kur şeklinin o devirde arkaikleştiğinin delilidir. Öte taraftan aynı sözlükte, hem **kurşak** “kuşak” hem de **kuşak** “kuşak” maddeleri bulunurken, **kuşak** yalın hâlde değil, ancak birkaç birleşik fiilde ve isnat grubunda göze çarpmaktadır: **kuşak** bağlan-, **kuşak** çözme-, **kuşak** berk, vb. (Dilçin, 2013: 161). Bu veriler iç sesteki /-r-/'nin Anadolu sahasında, 13-15. yüzyıllar arasında artık yavaş yavaş aşınmaya başladığını gösterir. 17. yüzyılda Meninski'nin düzenlediği sözlükte ise iç sesteki /-r-/ İstanbul ağzında artık tamamen düşmüştür. Bu devirdeki şekillerden birkaç örnek şunlardır: **kuşak** (kemer), **kuşa-**, **kuşan-**, **kuşakçi**, **kuşak** al-, **kuşak** yeri, vb. Ancak, bu arkaik fonem bugünkü TT yazı dilinde “uçkur” (< iç kur) kelimesinde yaşamaktadır (Eren, 1999: 421).

Bütün bu verilere dayanarak diyebiliriz ki ITA’daki **kurşag/h** kelimesinin iç sesindeki /-r-/ asli ve arkaik bir fonetik unsurdur.

Son Seste

Y. Uyg. T.de kelimelerin sonundaki /-r/ fonemi sık sık düşmektedir (Karaağaç, 2012: 220). Oysa ITA’da böyle bir ses hadisesine rastlanmaz. Eğer bu ses hadisesi ITA’da da gerçekleşmiş olsaydı ve buna rağmen bazı kelimelerin son sesindeki /-r/ düşmeseydi o zaman son seste /-r/ foneminin arkaikliğinden söz edilebilirdi. Bundan dolayı ITA’da Son seste /-r/ foneminin arkaikliğini gösteren herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

/s/

Sert, sızıcı, titreşimsiz bir dişeti ünsüzüdür (Çağbayır, 2007: 3991).

Ön Seste

Türk dilinde ön sesteki /s-/ fonemi, çeşitli lehçelerde çok farklı değişikliklere (s > ş, s > ç, s > h, vb.) uğramıştır (Karaağaç, 2012: 220-222). Ancak, ITA'da bütün bu değişimler gerçekleşmediğinden, bunlara aykırı, dolayısıyla arkaik olduğunu söyleyebileceğimiz bir örnek bulunmamaktadır.

İç Seste

Ön sesteki bilgiler burada da geçerlidir.

Son Seste

ITA'da son seste /-s/ fonemi Türk dilinin tarihî seyri içinde herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. Dolayısıyla, bu değişikliğe aykırı şekilde herhangi bir asli şekil de korunmuş değildir. Bundan dolayı ITA'da herhangi bir kelimenin son sesinde /-s/ foneminin arkaikliğinden söz edilemez.

/ş/

Sert, sızcı, titreşimsiz bir dişeti ünsüzüdür (Çağbayır, 2007: 4409).

Ön Seste

Türk dilinde /ş/ fonemi ön seste bulunmaz. Yansıma kelimeler (şak şak, şakırda-, şapır şupur, vb.) (Zülfikar, 1995: 617, 618, 621) istisnadır ve Türkçedir. Bunun dışında, Türk dilinin tarihî gelişim süreci içinde ön sesteki /ş/ fonemi daha çok ç- > ş- değişmesinin ürünüdür. ITA'da da ön seste /ş-/ bulunduran örnekler bu tarihî ses değişmesinin sonucunda oluşanlardan ibarettir. Bu yüzden ITA'da ön seste /ş-/'nin arkaikliğinden söz edilemez.

İç Seste

Türk dilinde, Ortak Türkçe-Moğolca ve Çuvaşça arasındaki ses denkliklerinden birinin l-ş denkliği olduğunu, bunların aynı zamanda ortak Türkçenin kendi içinde de denk kelimelerde gözlendiğini, /-l-/'li ve /-l/'li şekillerin diğerine göre arkaik sayılacağından, ITA'da /l/ foneminin iç ve son seste arkaik olup olmadığıyla ilgili bilgileri sunarken bahsetmiştik. Buna göre, iç sesteki /-ş-/'li şekiller ikincildir. Ayrıca, Türk dilinin genelinde, iç seste ş > z, ş > j, ş > h gibi ses değişimleri gözlenmesine rağmen bu gibi değişimler

ITA'da bulunmamaktadır. Bu yüzden, ITA'da yukarıdaki değişmelere aykırı herhangi bir şekil bulunmadığından bu bölge ağızlarında, iç seste /-ş-/nin arkaikliğinden söz edilemez.

Son Seste

Son sesteki bilgiler burada da geçerlidir.

/ t- /

Tonsuz, süreksiz bir diş ünsüzüdür (Çağbayır, 2007: 4511).

Ön Seste

Ön seste /t-/ fonemi Oğuz grubu Türk lehçelerinde genelde bir t- > d- değişimi geçirerek /d/ fonemine evrilmiştir. Bu evrilmenin ilk belirtilerini DLT'de bulmak mümkündür. Kâşgarlı, eserinde tağı > **dahı**, tebe > **deve** örneklerini verirken tamar, tavar, tön- vb. kelimeleri Oğuz Türkçesi örnekleri olarak; fakat /t-/li kaydetmiştir. Bu durum, t- > d- değişmesinin henüz başlangıç safhasını gösterir (Karaağaç, 2012: 230).

Oğuz Türkçesindeki t- > d- değişmesinin tamamlanması ise 13. yüzyılı bulur. Nitekim, eski Anadolu Türkçesinde bu değişme karakteristik bir hâl alır. Ancak, t- > d- değişmesi Azr. T. ve Trkm. T.de daha ileri safhalara varırken Anadolu sahası (bilhassa TT yazı dili) bu değişmeyi, Orta Asya'dan aldığı sürekli göçlerle yarım bırakmıştır. Bu yüzden, Anadolu sahasında hem /t-/li hem de /d-/li şekillere rastlamak mümkündür (Karaağaç, 2012: 230). ITA'da da t- > d- değişmesine aykırı örnekler vardır. Bunlar TT yazı dilinde tonlulaşmaya uğramış örneklerdir. Bu gibi örnekler arkaik olup aşağıda belirtilmiştir:

tik-: iğneyle dik- (Hürmüzlü, 2013: 301); dikiş dik- (Terzibaşı, 2015: 580).

Kelimeye ilkin, Orhun Abideleri'nde **tik-** şeklinde rastlanmaktadır (Tekin, 2016: 310). Uygur yazmalarında da **tik-** biçiminde kullanılmıştır (Doğan-Usta, 2014: 326). Kelimenin “dikiş dik-” anlamına, eski Türkçe devresine (Köktürk-Uygur) ait metinlerde henüz rastlanmamaktadır.⁷⁷ Ancak bu kelime DLT'de **tik-** şekliyle ve günümüzde kullanılan iki anlamıyla (yere sabitle- ve dikiş dik-) kayıtlıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 879). “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde de kelime **tik-** şekliyle ve birkaç anlamla (dikiş

⁷⁷ H. Şirin User “Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları” eserinin madde başları dizininde, tik- maddesi karşılığında şu anlamları vermiştir: 1. bir cismi dik biçimde durdur- 2. (çıt sözüyle) çak-, toprağa yerleştir-, dik- 3. yazıt dik- 4. (heykel) kaideye oturt- 5. (yıpar sözüyle) cenaze töreninde mum dik- (User, 2009: 532).

dik-, yere sabitle-, tayin et-, yönel-) kaydedilmiştir (Ünlü, 2012: 591-592). Harezmi sahasında aynı zamanda, “şahit veya vasi göster-” anlamıyla **dik-** şekli de kaydedilmiştir (Ünlü, 2012: 148). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde ise, her biri pek çok farklı anlamla hem **tik-** hem de **dik-** şekli görülmektedir. Eski Anadolu sahası eserlerinde de **tik-** ve **dik-** şekli bir arada kullanılmıştır (Kanar, 2011: 212, 662). 17. yüzyıl İstanbul ağzını yansıtan Meninski’in sözlüğünde ise kelime **dik-** şeklinde kayıtlı olup (Tulum, 2011: 588) **tik-** şekline rastlanmamaktadır. Ancak, bu sözlükte “altun tel ile dikilen nesne, altun telli, sırmalı, kılubudanlı, zerkâr” anlamıyla **tikme** kelimesine yer verilmiştir (Tulum, 2011: 1775). Bu kelimeye TT genel sözlüklerinde rastlanmamaktadır.

Yukarıdaki veriler değerlendirildiğinde, ITA’daki **tik-** kelimesinin ön sesindeki /t-/ foneminin asli ve arkaik olduğu ortaya çıkmaktadır.

ITA’da bundan başka, **tepren-** “kıpırda-”, **tikân** (Ker.) / **tiken** (Brvç., Tel.), **tike** / **tikke** “1. küçük parça, lokma 2. kuşbaşı”⁷⁸, **tōhun-** (Ker.) “ırza geç-”/ **tohan-** (Tel.) “değ-, isabet et-”, **tök-**, (Hürmüzlü, 2013: 298, 299, 301, 302), **tēki(n)** “gibi” (Terzibaşı, 2015: 552) kelimelerinin ön seslerindeki /t-/ fonemi de TT yazı dilindeki gibi t- > d- değişmesine uğramamış; asli ve arkaik şekilleriyle bugüne ulaşmıştır.

İç Seste

butağ: dal, ağaç dalı (Tuz.) (Hürmüzlü, 2013: 94).

ITA’da iç seste -t- > -d- değişmesi Oğuz grubu Türk lehçelerinde olduğu gibi pek yaygınken Tuzhurmatı ağzında, tıpkı eski Türkçede olduğu gibi bu kelimedeki iç seste asli ve arkaik şeklini korumuştur.

Kelimeye ilkin eski Uygur metinlerinde **butağ** / **butıg** / **butıq** şekilleriyle rastlanmaktadır (Doğan-Usta, 2014: 105). Kelime DLT’de de **butak/butık** “dal, budak” şekillerindedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 605). “Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü”nde ise hem **budağ** hem de **butağ** / **butağ** şekilleri görülmektedir (Ünlü, 2012: 110, 114). “Kıpçak Türkçesi Sözlüğü”nde de **budağ** / **budağ** ve **butağ** / **butağ** şekilleri kayıtlıdır (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 36, 39). Oğuz ve Kıpçak sahası metinlerindeki /-d-’li şekiller Oğuz Türkçesinin etkisiyledir. “Yeni Tarama Sözlüğü”nde ise temel madde **budağ** (Dilçin, 2013: 51) olup **butağ** maddesi “budak”a göndermeyle gösterilmiştir. Bu durum /-t-

⁷⁸ Bu sözlükte verilen anlamlar Kerkük ağzındaki iki farklı “tikke” kelimesine aittir.

/’li şeklin Anadolu sahasında, 13-15. yüzyılda artık arkaikleşmeye başladığını gösterir. Meninsiki’nin lughatında ise **budak** tek şekil olup (Tulum, 2011: 456) “butak” şekli bulunmaz.

Buna göre, Tuzhurmatı ağzındaki **butağ** kelimesinin iç sesindeki /-t-/ fonemi asli olup arkaiktir.

Son Seste

ITA’da tıpkı TT yazı dilinde olduğu gibi, birden fazla heceli kelimelerin son sesindeki /-t/ fonemi, kendinden sonra ünlüyle başlayan bir ek aldığıında (iki ünlü arasında) tonlulaşır. Bu tonlulaşma hadisesine aykırı bir kelime bulunmadığından, ITA’da son seste /-t/’nin arkaikliğı söz konusu değildir.

/v/

ITA’da /v/ fonemi yerine çift dudak v’si diye adlandırılan /w/ kullanılır. Bu yüzden, ITA’da dış-dudak sesi olan /v/’nin arkaikliğından söz edilemez.

/w/

Tonlu ve geniş geçitli, yumuşak ünsüzdür. TT’deki gibi dış-dudak arasında değil, iki dudak arasında telaffuz edilir. Söz başında az görülür (Öner, 1998: 6).

/W/ Foneminin Türk Dilinde ve ITA’da Arkaikliğı

ITA’da /w/’nin arkaik bir fonem olup olmadığı hususunda bir hükme varmak için bu sesin eski Türkçeden bu yana nasıl bir görünüm arz ettiğine dair bazı bilgileri göz önünde bulundurmalıyız:

Türk dilinde /w/ fonemine ilkin eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanmaktadır. Bilhassa Soğut kökenli eski Uygur alfabesinde dış-dudak v’si ve çift dudak v’si (w) için iki ayrı harf kullanılmıştır (User, 2006: 51, 61-62). Bu alfabeyle yazılan metinlerde /w/ daha çok yuvarlak ünlülerin işaretlenmesinde kullanılırken, ünsüzlerin işaretlenmesinde yalnızca alıntı kelimelerde gözlenir (Şahin, 2017: 379).

Türkçe kelimelerde /w/ foneminin ünsüzlerin işaretlenmesinde kullanımına ise DLT’te rastlanmaktadır. Kâşgarlı bu hususta şunları kaydetmiştir: “Arı Türkçede Arap fe’si

ile gerçek be'nin mahreci arasında çıkan bütün fe'leri Oğuzlar ve onlara uyanlar waw'a çevirirler; Türklerin *ev* dediği onlarda *ew* olur. Türkler *av* derler, onlarda derler, onlarda waw ile *aw* olur." (Şahin, 2017: 365).

Bununla birlikte, Karahanlı Türkçesi eserlerinde üç noktalı f (ف) harfiyle yazılan sesin diş-dudak sesi mi yoksa çift dudak sesi mi olduğu hususunda bazı farklı görüşler vardır. Mesela, Ercilasun-Akkoyunlu'nun DLT yayınında bu ses "w" işaretiyle gösterilmiş ve ses değeri "Yazmada üç noktalı f ile gösterilen b-f arası çift dudak ünsüzü" şeklinde izah edilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2013: xiii). Oysa F. Yelda Şahin Kâşgarlı'nın (ف) işaretiyle neyi karşıladığını şu şekilde açıklamaktadır: "... Arapça sözcüklerde düzenli olarak و harfi kullanılırken Türkçe sözcüklerde ف harfinin ana karakter olarak kullanılması ama bazen aynı sözcüğün و ile yazımına yer verilmiş olması Karahanlı Türkçesinde ana ses biriminin diş dudaksıl, sürtünmeli /v/ olduğunu, ama alt ses birimi olarak belli durumlarda [w] alt ses biriminin ortaya çıktığını düşündürmektedir." (Şahin, 2017: 358).

Türk dilinin tarihî akışı içinde çeşitli sahalarda gelişen diğer yazı dillerinde ise bu fonemle ilgili şunlar söylenebilir:

Harezmi Türkçesi eserlerinde bazı kelimelerin ikili yazım şekillerine rastlanmaktadır. Bu eserlerde bazı kelimeler /w/ ile bazıları ise /v/ ile kaydedilmiştir: *awun-* (< abın-), *öwke* (< öbke), *sew-* / *söw-* (< seb-), *suw* (< sub), *tawar* (< tabar), *yawuz* (< yabız), *yawlak* (< yablak), vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 185) *ewür-* (< ebir-), *kawuş-* (< kabış-), *towar* (< tabar), *tewe* (< tebe), *yalawaç* (< yalabaç), *aw* (< ab), *ew* (< eb), vb. (Ata, 2014: 66-67); *aw* "av", *üw* "ev", *üwür-* "evir-", *öwke* "öfke", *saw-* "sev-", *yalawaç* "peygamber", *çwür-*, *kov-*, vb. (Eckmann, 1979: 183-184).

Harezmi Türk yazı dilinde iki ünlü arasında -g-/ -ğ- > -w- /-v- değişmesine dair örnekler de tespit edilmiştir: soğık > *sowuk* ~ *sawuk* ~ *sovuk*, yağuk > *yawuk* ~ *yavuk*, yağut- > *yawut-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 186). Eckmann bu ses değişmesini k/ğ > w biçiminde tespit etmiş ve şu örnekleri vermiştir: soğık > *sawuk*, tağıku / tağıgu > *tawuk*, yağuk > *yawuk* (Eckmann, 1996: 13).

Bu ikili şekillerin birer ses değişmesine mi işaret ettiği yoksa birer imla özelliği mi olduğu kesin değildir. Bu ikili yazım şekilleri birer imla özelliği değilse Harezmi metinlerinde de /w/ sesinin varlığından söz edebiliriz.

Çağatay Türk yazı dilinde ise DLT'den bu yana tarihî metinlerde gözlediğimiz üç noktalı f (ف) ile yazılan kelime sayısı oldukça azalmıştır. *ivür-* “evir-”, *tavar* “mal”, *tive* “deve”, *yavuz*, *siv-*, *av*, *çav* “şöhret”, vb. (Eckmann, 1996: 115). Ancak bazı eserlerde yine de /w/'li şekillere rastlamak mümkündür ve bu gibi Çağatay eserlerinde /w/ sesi üç noktalı f (ف) veya tek noktalı f (ف) harfiyle yazılmıştır: *ew*, *séw-*, *uwtan-*, *yawuz* (Argunşah, 2015: 89).

Codex Cumanicus'ta da Memluk Kıpçak sahası eserlerinde de /w/'nin yazıya aktarıldığını görmek mümkündür. Yalnız Kıpçak sahası eserlerinde /v/'li şekillerin daha yaygın olduğu da bir gerçektir (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 317). Fakat “İrşadu'l-Muluk'ta /w/, bazı kelimelerde hep üç noktalı f (ف) harfiyle, bazılarında ise kimi yerde üç noktalı f (ف) kimi yerde tek noktalı f (ف) harfiyle, diğer bir kısım kelimelerdeyse bazen üç noktalı f (ف) bazen de vav (و) harfiyle yazılmıştır. Aşağıda bu karışık yazım biçimine dair örnekler verilmiştir:

Yalnızca üç noktalı f (ف) ile yazılanlar: *aw-*, *awla-*, *awuçla-*, *sawu-*, *sawrul-*, *çewrw*, *sawuk*, *yawuk*, *yawuz*, vb. (Toparlı, 1992: 46).

Bazen üç noktalı f (ف) ile bazen tek noktalı f (ف) yazılanlar: *çewrül-* / *çefrül-*, *tüwkür-* / *tüfkür-*, *suw/suf*, *tawuk/tafuk*, *yuwka/yufka*, vb. (Toparlı, 1992: 46).

Bazen üç noktalı f (ف) ile bazen vav (و) ile yazılanlar: *kow-/kov-*, *kavut/kavut*, *suwlag/suvlag* (Toparlı, 1992: 46).

Bizce /w/, Memluk Kıpçak sahasında da, en azından o dönemdeki ağızların bir kısmında kullanımı sürdürülmüş bir fonemdir. Yalnız bu devirde artık üç noktalı f harfinin terk edilerek yazıda daha kullanışlı olan tek noktalı f veya vav harfinin tercih edilmesi söz konusudur, denebilir.

Oğuz Türkçesine dayanan eski Anadolu Türkçesiyle ilgili çalışmalarda /w/ sesi tespit edilmiş değildir. Yalnız, Oğuz Türkçesinde eski Anadolu Türkçesi döneminde ön seste de b- > v- değişmesi görülür (bir- > *vir-*, bar- > *var-*, bar > *var*) ki bu değişme sonucunda meydana gelen ses de kaynaklarda bir diş-dudak sesi olarak gösterilmiştir (Timurtaş, 1994: 54-55; Gülsevin-Boz, 2010: 45). F. Kadri Timurtaş, -b , -b- > -v, -v- değişmesine dair örnekler (*ev av*, *iv-*, *sevin-*, *yavin-*, *yavu*, *yavaş*, *yavlak*, *tavşan*, *yavuz*) verirken de bunların bir önceki safhasının /w/ olduğunu, Kâşgarlı'ya dayanarak ifade eder (Timurtaş, 1994: 55).

Yukarıda, Yelda Şahin'in DLT ile ilgili olarak /w/ fonemini Oğuzlara ait olarak göstermesi görüşü dikkate alındığında, bugüne kadar yapılan tarihî Türk yazı dilleriyle ilgili metin yayınlarında ve gramer çalışmalarında hangi işaretin (v / w) çift dudak v'sini gösterdiği hakkında şüphe uyanmaktadır. Fakat bize göre Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türk yazı dillerindeki ikili yazım biçimlerinden birinin muhakkak ki çift dudak sesi v'yi (w) göstermektedir. Eski Anadolu Türkçesinde bu fonemin yazıda işaretle karşılanmamış olması da Anadolu sahasında söz konusu sesin birden bire kaybolduğu anlamına gelmez. Bugünkü TT ağızlarında gözlediğimiz bazı /w/'lerin, Kâşgarlı'nın Oğuzlara atfettiği tarihî bir ses biriminin kalıntısı olma ihtimali çok yüksektir. Aşağıda TT'nin çeşitli ağızlarındaki /w/ kalıntılarını sıralamış bulunmaktayız:

Türkiye Türkçesi Ağızlarında /w/ Fonemi

Türkiye Türkçesi ağızlarında /w/ fonemine çok seyrek ve pek az örnekte rastlanmaktadır. Çeşitli ağız çalışmalarına dair kaynaklarda gerek -b-, -b > -w-, -w gerek -g- / -ğ- > -v- gelişmesi sonucunda ortaya çıkan /w/ fonemiyle ilgili şu bilgilere rastlanmaktadır:

Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları: *awşam* (< akşam), *güwercin* (< kögürçgün / kögürçkän), *güwes*, *tawşan* (< tabışgan), *aw* (< āb), *ew* (< éb), *kaw* (< kâw < kab), vb. (Dallı, 1991: 69-70).

Doğu Trakya Yerli Ağızları: /w/ fonemi şu iki kelimenin ikinci hecelerindeki /b/'nin zaman zaman /w/ şeklinde telaffuz edilmesi sırasında gözlenir: *baba*, *çoban* (Olçay, 1995: 21).

Zonguldak, Bartın, Karabük İlleri Ağızları: Yuvarlak ünlülerin komşuluğunda gözlenir: *dówme* (< dög-) (Eren, 1997: 35).

Uşak İli Ağızları: Kaybolmak üzere olan "v" sesidir: *buwa* (< baba), *iw-mizde* (< éb) (Gülsevin, 2002: 19).

Erzincan ve Yöresi Ağızları: Daha çok yuvarlak ünlülerle hece oluşturan bir ünsüzdür: *köwe* (köye), *awu* (abu), *mewlüd*, *biraw* (bravo) (Sağır, 1995: 81).

Erzurum Ağızları: Daha çok yuvarlak ünlülerle hece kuran bir çift dudak v'sidir: *gawurga* (< *kaç-ur-ğa), *gawuh* (< kawuk < kavuk), *tawuh* (< taçuk / tağuk < tağıgu /

tağa), *dawuşan* (< tabışğan), *tawlan-*, *suw-a-* (< sub), *dewür-* (< tegir-), *çewür-* (< çewür-), vb. (Olçay, 1995: 30).

Erzurum İli Ağzları-I: Yuvarlak ünlülerin ve dudak ünsüzlerinin yanındaki /v/ ünsüzleri çift dudaklılaşarak bu ünsüzü oluştururlar. Ayrıca, (g/ğ) ünsüzlerinden oluşmuş iki ünlü arasındaki çift-dudak (w) ünsüzleriyle de bölgemizde karşılaşmaktadır (Gemalmaz, 1978: 156).

Rize İli Ağzları: /b/'nin sızıcılaşmasıyla doğan bir sestir: fabrika > *fawrika* (Günay, 1978: 78).

Bismil Türkmen Ağzı: Daha çok yuvarlak ünlülerle hece kurmakla birlikte, düz ünlülerin yanında da görülmektedir: *öwe* (eve) (< éb), *suwah* (sıva) (< sub), *kawmuştular*, *sawcu* (< sab), *duwağına* (< tugak), *kıraw* (< kırağ), *kuwatma*, vb. (Sökmen, 2016: 89).

Osmaniye⁷⁹ Tatar Ağzı:

ú: g > v değişmesiyle ortaya çıkan, sedalı, sürekli, sızıcı bir dudak⁸⁰ ünsüzüdür. Eski Türkçede tek heceli kelimelerin sonunda ve hece başında bulunan “ğ” ünsüzü, bütün Kuzey Türk şivelerinde olduğu gibi bu ağızda da yerini ú ünsüzüne bırakır: *taó* (< tağ), *yaó-* (yağ-), *avız* (< ağız), *sav* (< sağ), *baóursak* (< bağırsak), vb. (Özkan, 1997: 23, 27).

suó (< sub) örneğinde ise “b” ünsüzünden gelişmiş bir ú ünsüzünü görüyoruz (Özkan, 1997: 23).

Çağdaş Türk Lehçelerinde /w/ Fonemi:

Bugünkü Kıpçak lehçelerine bakıldığında, en azından bu lehçelerin gramerine taban teşkil eden ağızlarda /w/ sesinin yaygın olduğunu görmekteyiz. Mustafa Öner, “Bugünkü Kıpçak Türkçesi” çalışmasında bu sesi üstü noktalı bir “v” işaretiyle göstermiş ve bu işaretin ses değerini tanımlarken “TT’deki v gibi diş-dudak arasında değil, iki dudak arasında telaffuz edilir.” diyerek bunun tarihî dönemlerden bu yana izleyebildiğimiz /w/ fonemi olduğunu bildirmiştir. Öner bu sesin Krg. T.de bulunmadığını belirtmiş olup diğer

⁷⁹ Eskişehir ili Çifteler ilçesine bağlı Osmaniye köyü.

⁸⁰ F. Özkan, çalışmasının ünsüzleri sıraladığı bölümünde “v” işaretini “sedalı, sürekli, sızıcı diş-dudak sesi” için kullandığını belirtmiş, ú işaretinin ses değerini ise yalnızca “dudak ünsüzü” terimiyle ifade etmiştir. Biz bu bilgilerden, ú işaretinin çift dudak sesini karşıladığı kanaatine vardık.

lehçelerin hepsinde bulunduğunu dolaylı yoldan ifade etmiş olmaktadır.⁸¹ Öner'in verdiği bazı örnekler şunlardır: *awıl* “köy”, *tawık*, *taw* “dağ”, *saw* “sağ”, *aw* (Tat. T.); *kawın*, *bawır* “bağır”, *taw* “dağ”, *kıraw* “kırağı”, *ataw* “ada” (Kzk. T.) (Öner, 1998: 6-7). Bu örneklerdeki /w/ sesi daha ziyade -G-, -G'den gelişen bir sestir.

Kenan Koç ve Oğuz Doğan da Kazak Türkçesi Grameri çalışmalarında w (< -G-, -G) sesinin çift dudak w'si olduğunu bilhassa vurguladıktan başka, bu değişimin Kıpçak Türk lehçeleri için karakteristik bir özellik olduğunu da belirtmişlerdir. Koç ve Doğan'ın verdikleri örneklerden bazıları şunlardır: ağıl > *awıl*, ağız > *awız*, buzağı > *buzav*, kırağı > *kıraw*, toğrı > *tuwra*, soğı- > *sowi-*, ağ- > *aw-*, boğ- > *buw-*, yamağ > *yamaw*, yağ- > *yaw-* (Koç-Doğan, 2004: 84).

Bu arada, tarihî Türk yazı dillerinde gözlediğimiz -b-, -b > -w-, -w/-v-, -v değişmesi günümüz Kıpçak lehçelerinde daha da ileri bir safhaya geçerek son seste -y ünsüzünün doğması gibi bir gelişme göstermiştir: eb > öv ~ iv (Kıp. T.) > *öy* (Tat. T.), *üy* (Kzk. T., Krg. T.); seb- > sev- (Kıp. T.) > *söy-* (Tat. T.), *süy-* (Kzk. T., Krg. T.) (Öner, 1998: 17; Koç-Doğan, 2004: 87).

Her ne kadar bir Oğuz lehçesi olsa da Trkm. T.de de bu fonem bir çift dudak sesi şeklinde inkişaf etmiştir (TLG, 2012: 246; Kara, 2015: 38; Buran-Alkaya, 2013: 124). Bu durum aslında, Kâşgarlı'nın verilerine göre bir Oğuz özelliğidir ve bugünkü Türkmen Türkçesi bu özelliği tarihî bir fonetik unsur olarak bünyesinde barındırmaktadır (Şahin, 2017: 361).

Irak Türkmen Ağızlarında /w/ Fonemi:

Bir yandan Azerbaycan lehçe sahasına giren bir yandan da coğrafi olarak Anadolu ağızlarının bir uzantısı konumunda bulunan ITA'da ise bilhassa, “su” kelimesinin tarihî fonetik gelişmesinin bir ara safhası diyebileceğimiz bazı şekillere rastlamak mümkündür: *sıwağ* / *suwağ* “sıva”, *sıwar-* / *suwar-* “1. hayvana su içir-, tarlayı sula-”(Hürmüzlü, 2013: 276, 279) ile Altunköprü (Rauf, 2013: 292) ve Hanekin (Bayatlı, 2009: 223) ağızlarında rastladığımız *suw* (< *süb). Zaten, Irak Türkmen ağızlarıyla ilgili kaynaklarda bölge ağızlarındaki “v” sesinin /w/ biçiminde olduğu kaydedilmiştir. Şahsi gözlemlerimiz de söz

⁸¹ TLG incelendiğinde, Nog. T.de (TLG, 2012: 628), Bşk. T.de (TLG, 2012: 760-761), Krç.-Mlk. T.de (TLG, 2012: 890) çift dudak v'si şeklinde kaydedildiğini gözledik.

konusu fonemin çift dudak ünsüzü olduğu yönündedir. Aşağıda, ITA ile ilgili çeşitli kaynaklarda söz konusu fonemle ilgili bilgiler sunulmuştur:

“Kerkük Türkçesi ve sair Irak Türkleri ağızlarında (v) hiçbir zaman kullanılmamakta ve bunun yerine çift dudak sesi olan ve Arapçada (و) olarak telaffuz edilen harf kullanılmaktadır: *war, sew-*, vb.” (Hürmüzlü, 2013: 21, 25, 37).

“v > w: v sesinin qoşadodaq (çift dudak) sonor (tonlu) w sesi ile evezlenmesi lehcede qabarıq şekilde özünü gösterir: *qawın, déwe, suwağ, tawla-, war, wur*, vb.” (Paşayev, 2004: 76, 81).

“h, h, k ve v seslerinin çıkış yerleri Irak Türkmen ağızlarında Arapçanın etkisiyle gırtlaktadır. V sesi ise İngilizcenin w sesini andırmaktadır.” (Haydar, 1979: 182).

“**Açık v:** Arapçadaki vav değerindedir.” (Hassan, 1979: 428).

“**W:** Ötümlü, sızıcı, çift dudak ünsüzü: *wurış* (dövüş-kavga), vb.” (Bilal, 2015: 27).

“**V:** Arapçada (و) sesi karşılığı (açık v): *var*, vb.” (Nuri, 1987: 67, Rauf, 2013: 13).

S. Buluç da Kerkük ağızında /v/’nin Arapçaya yakın bir telaffuzu olduğunu bildirir (Buluç, 2007: 275).

G. Paşayev ise “Kerkük Diyalektinin Fonetikası” adlı eserinde bu ünsüz hakkında çok daha geniş bilgiler verir. Paşayev, sesin ağızdan çıkışını etraflıca tarif ettikten sonra bu ünsüzün bir *qoşadodaq sonor* (çift dudak, tonlu) ses olduğunu belirterek /w/ fonemine ITA’da ön ve iç seste rastlandığını kaydeder ve şu örnekleri verir: *watan, arwat, wafalı, war, qawın, sewintir-, şiwên, newe* (Paşayev, 2012: 316). Oysa örnekler dikkatlice incelendiğinde *sew-* (< seb-) örneğinde ve daha başka örneklerde (aw, éw, vb.) söz konusu fonemin kelimenin son sesinde de yer aldığı görülür. Üzerine ek alan kelimelerde fonemin nerede bulunduğu hususunda kelime köküne bakmak gereklidir. Ancak kökle kaynaşmış eklerin öncesindeki fonemler iç seste kabul edilebilir. Mesela, ITA’da yaygın olan *suwar-* fiilinde /w/’nin iç seste olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Hanekin ve Altunköprü ağızlarında, yazı dilindeki “su” kelimesi *suw* şeklinde telaffuz edilir (Hürmüzlü, 2013: 278; Rauf, 2013: 292).⁸² Bu durumda /w/’nin son seste olduğu söylenmelidir.

⁸² Bu kaynaklarda ITA’daki /w/ sesinin varlığı tespit edilmekle birlikte kelimeler “v” imlasiyle kaydedilmiştir.

Paşayev /w/'nin tarihî gelişimine değinirken de, “w sesi Türk dillerinde qedim zamanlardan mövcud olmuştur. Bu sese qedim Türk yazılı abidelerinde de rast gelinir.” (Paşayev, 2012: 317) diyerek, dolaylı yoldan ITA’da /w/'nin tarihîliğini ortaya koymuş olur. Ancak bölümün devamında, Şçerbak’tan naklederek bu sesin Türk dillerinde, Arapçanın tesiriyle meydana geldiğinden bahseder ve Kerkük ağzında da /w/'nin varlığını Arapçanın etkisine bağlar. Eğer, Paşayev’in “qedim Türk yazılı abideleri” dediği yazılı nünuneler eski Türkçeye ait olanlarsa Orhon Abideleri veya Budist, Manihaist Uygur yazmalarında Arapçanın tesirinden bahsetmek mümkün değildir. Hem Paşayev, ITA’daki /w/ fonemine temas ettiği kaynakta (Kerkük Diyalektinin Fonetikası) bu özelliğin, Azerbaycan’ın Tala ağzında da gözleendiğini belirtmiştir (Paşayev, 2004: 76, 81) ki bu ağız bölgesinde Arapçanın Azr. T. üzerinde herhangi bir etkisi olduğu düşünülemez.

Yukarıdaki bilgiler topluca değerlendirildiğinde, araştırmacıların bu fonemin daha çok Arapçanın tesirinde gelişmiş olduğu yönünde kanaat bildirdiklerini gözlemekteyiz. Hatta, Irak Türkmeni araştırmacılar kadar yabancı araştırmacıların da bu görüşü paylaştığını, mesela, ünlü Türkolog Şçerbak’ın da Türk dilinin genelindeki /w/ için bu görüşte olduğunu Paşayev’den öğrenmekteyiz (Paşayev, 2012: 317).

Bizce bu konuda biraz acele hüküm verilmiştir. Zira, Irak Türkmen ağızlarındaki /w/ sesinin çift dudaklı olması içinde barındırmış olduğu, “Türkmen Türkçesi tabakası” diyebileceğimiz unsurlarla ilgilidir. Biz bu hususta 2014 yılında sunmuş olduğumuz bir tebliğde ITA’daki Trkm. T. unsurlarını araştırmak her iki konuşma formunda da bu fonemin çift dudak sesi olduğunu tespit etmiştik. Tebliğimizde bu durumu Türkmenistan coğrafyasından Irak coğrafyasına 10. yüzyıldan itibaren, hatta daha önceki dönemlerde gerçekleştirilen Türk göçlerine bağlamış ve Türkmenistan coğrafyasından Irak topraklarına göçü belgelendiren bazı tarihî kayıtlara da yer vermiştik (Saatçi, 2014: 599-600). Üstelik sözünü ettiğimiz bu Trkm. T. unsurunun da bir Oğuz özelliği olduğunu da F. Yelda Şahin, yukarıda andığımız makalede etraflıca aydınlatmıştır.

Bu fonemin Arapça etkisiyle oluşmuş olduğuna dair düşüncelere karşılık şunları da söylemeyi uygun buluyoruz. Bizce, ITA’daki bu fonem Irak coğrafyasında zamanla Arapçadaki vav (و) ile karışıp kaynaşmıştır. Bu durum bir bakıma, kelimedenden bağımsız bir fonetik kontaminasyon (ses bulaşması) hadisesidir, denebilir. Hatta, diyebiliriz ki ITA üzerindeki Arapça tesiri bu sesin kalıcılışmasını ve çift dudak v’sinin diş-dudak sesine dönüşmesini engellemiştir.

Değerlendirme:

Eski Uygur Türk yazı dili metinlerinden bu yana gözleyebildiğimiz /w/ foneminin arkaik olup olmadığı hakkında yukarıdaki bilgiler ışığında şunları söyleyebiliriz:

Türk dilinde /w/ fonemi Türkçe kelimelerde genellikle b > w ve G > w değişimleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Tarihî Türk yazı dillerinde yer yer kullanımı azalmasına rağmen o devirlerde (Harezmi, Çağatay) /w/'nin değil, /-b-/'li şekillerin (yalbar-, ısbarla-, karabaş “cariye”, vb.) arkaikliğinden söz edilebilir. Günümüzde ise Kıpçak lehçelerinde bu fonemin yaygınlığına karşılık Oğuz grubu Türk lehçelerinden yalnızca Trkm. T. ve İTA'da bu sese rastlanması da söz konusu fonemin Türk dilinin tarihî gelişimi boyunca kullanım alanının gittikçe daralmış olduğunu gösterir. En azından Oğuz grubunda bu daralmanın çok daha belirgin olduğu görülür. Nitekim, /w/'nin Oğuz grubunda yalnızca Trkm. T. de yaşıyor olması ve TT ağızlarında bu fonemin günümüzde ancak sınırlı sayıdaki ağız bölgelerinde kullanılıyor olması söz konusu daralmanın bir göstergesidir. Bundan dolayıdır ki İTA'daki /w/ fonemi TT yazı diline ve diğer Oğuz lehçelerine göre, ayrıca Türk dilinin tarihî gelişim sürecindeki kullanım sıklığının düşmesi dikkate alınarak arkaik bir unsurdur denebilir.

/y/

Ön Seste

/y-/ foneminin Türkçede asli mi yoksa türeme mi olduğu hususunda, geçmişten bugüne Türkologlar arasında bazı görüş ayrılıklarının görüldüğünü hatırlatmak isteriz. Bu husustaki bazı görüşleri aşağıda özetlemeye çalıştık:

R. Rahmeti Arat Türk lehçelerinin tasnifinde ön sesteki /y-/'yi ölçüt olarak kullanmıştır. Arat, “Türk dilinin lehçe ve şiveleri, vaktiyle Németh'in de işaret etmiş olduğu gibi, kelime başındaki y- ~ s- hususiyetlerine göre, bir tarafta Yakut ve Çuvaş lehçeleri ile diğer tarafta bütün diğer şiveler olmak üzere, iki büyük kısma ayrılmaktadır.” diyerek ön sesteki /y-/ fonemini tasnifinde bir ölçüt olarak ele alır (Arat, 1987: 145).

A. Dilaçar da ön ses /y-/ ve /s-/ fonemlerinin Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında birer ölçüt olduğunu, “... Lehçelerden Çuvaşça ile Yakutça s, eski ve yeni bütün öbür lehçeler de y grubuna girerler; mesela Kök-Türkçe, Uygurca, Çağatayca, Türkiye Türkçesi vb. *yıl*, fakat Yakutça *sıl*, Çuvaşça *şul*.” sözleriyle bildirir (Dilaçar, 1953: 74). Dilaçar ayrıca, “Ana Türkçede y fonemi çok eski bir devirde, c'ye çalan ön-damak d'si değeri

idi; mesela *Yayık* ırmağının adı Yunanca metinlerde *Daikh*, Türkçe *yabgu* kelimesi Arapça metinlerde *cabgu*, *yılan* kelimesi de Bulgar Türkçesinde İslav harfleriyle *dilom* şeklinde yazılmıştır; bu ses sonradan bir grupta *y*, öbür grupta *s* (Yakut *s*, Çuvaş *ś*) olmuştur.” diyerek /y-/’nin tarihî gelişim çizgisini ortaya koyar (Dilaçar, 1953: 74).

Arat ve Dilaçar ön seste /y-/’yi bir ölçüt kabul etseler de aslilik veya ikincilik konusunda farklı tavırlar takınmışlardır. Arat, Çuvaşçadaki r/z, l/ş ve diğer lehçelere göre Yakutçayla birlikte /s/ özelliklerinin bugünkü lehçelerle izah edilemeyeceğini, bu farklı gelişmenin sebeplerini bütün hâlinde barındıran bir merhalenin bulunmasının lazım olduğunu belirtirken (Arat, 1987: 145); Dilaçar Yakutça ve Çuvaşçadaki /s-/’nin (Çuvaşça ś- / Yakutça s-) Ana Türkçede bir /*y-/ foneminden gelişmiş olduğunu; onun da “çok eski bir devirde” diye tabir ettiği ilk Türkçede (Türk-Çuvaş dil birliği) “c’ye çalan ön-damak d’ si değerinde” bir ses olduğunu belirterek (Dilaçar, 1953: 74) ana Türkçedeki /*y-/’nin türeme olmadığını dolaylı yoldan ileri sürmüştür. Dilaçar’ın vermiş olduğu bu bilgilerden, Çuvaşça ve Yakutçadaki bir kısım /s-/’li kelimelerin ve dolayısıyla bunların diğer Türk lehçelerindeki /y-/’li karşılıklarının da türeme olmadığı anlamı çıkar.

Poppe, Serebrenikov ve Doerfer ise Altaycada ana sesin /*d-/ olduğu ve bunun ilk Türkçe devresinde /y-/ sesine dönüştüğü görüşündedirler. Bununla birlikte Poppe Türkçede ön seste /y-/ bulduran kelimelerin Moğolcada bazen /y-/; ancak çoğu zaman /c-/ ile karşılandığını, bunun da daha eski bir ön ses /y-/’ye gittiğini belirtir. Bu da onun /y-/ foneminin asliliğine inandığını gösterir (Alibekiroğlu, 2013: 690).

Şçerbak ilk Türkçe döneminde ön seste “tonsuz bir diş sızıcısı”nın varlığından söz ederek bu sesin Moğolcada d-, c-, n-, y- fonemlerine dönüştüğünü, /y-/’nin bu dönüşümün en son halkasını oluşturduğunu belirtir (Alibekiroğlu, 2013: 690).

Emine Ceylan, ilk Türkçenin ikinci devresinde ve Ana Çuvaşça devresinde asli bir /y-/’nin bulunduğunu, bunun *y- > d- > c- safhalarından geçerek Çuvaşçadaki /s-/’ye geliştiğini belirtir (Alibekiroğlu, 2013: 691).

O. Nedim Tuna da Türk dilinde ön ses /y-/’nin Türk lehçelerinde “y-, n-, d-, t-, s-, j-, c-, ç-, ts-, dz-, z-” fonemleriyle karşılandığını belirtirken, /y-/’nin asliliği konusunda herhangi bir görüş ileri sürmemiştir (Alibekiroğlu, 2013: 691).

Hasan Eren ise bugün Yakutça'da görülen ön sesteki bir kısım /s-/lerin Ana Türkçedeki /y-/den, bazılarınınsa /ç-/den geliştiğini; Ana Türkçedeki asli /s-/ fonemininse önce /h-/ye dönüşüp sonra düştüğünü göz önünde bulundurarak y- > s- ve ç- > s- gelişmelerinin s- > h- > Ø gelişmesinden sonraki gelişmeler olduğunu belirtir (Alibekiroğlu, 2013: 693).

Doerfer de Halaççada hı-, hi- ve hü- ile başlayan sözcüklerin genel Türkçe karşılıklarında bazen /y-/ bazen de /s-/ fonemi gözlendiğini, dolayısıyla, Türk dilinin genelinde gözlenen bu tür kelimelerdeki /y-/ foneminin türeme olmayıp /h-/nin bir kalıntısı olduğunu öne sürer (Tekin, 2013: 261-262). Tekin Doerfer'in bu fikrine aşağıdaki tespitleriyle karşı çıkar.

Eski Türkçeye gelinceye kadar varlığı, oluşumu ve geçirdiği değişimler üzerinde farklı yaklaşımlar bulunan /y-/nin eski Türkçedeki yeri ise sağlamdır. Nitekim, bu devrede kullanılan Köktürk alfabesinde bu ses için iki, Uygur alfabesinde ise bir harf vardır (Alibekiroğlu, 2013: 695).

Kâşgarlı Mahmud ise DLT'de; ön sesteki /y-/yi Oğuz ve Kıpçakların ya düşürdüğünü ya da /c-/ye çevirdiğini belirtir Bu da o devirde /y-/ foneminin Türk dilinde yerleşmiş bir fonem olduğunu gösterir (Alibekiroğlu, 2013: 695).

Türk dilinde /y-/nin asliliği-ikincilliği hususunda görüş beyan eden Türkologlardan biri de Talât Tekin'dir. O, "Türk Dillerinde Ön Seste Y Türemesi" başlıklı makalesinde, ön seste /y-/ türemesinin ilkin Ana Çuvaşçada meydana geldiğini belirtir; ancak Çuvaşçadaki ön ses /y-/ türemelerini iki ayrı devrede incelemekten yanadır. Bu devrelerden ilki Ana Çuvaşçadaki /y-/ türemesidir. Tekin, Ligetti'nin görüşünü benimseyerek günümüz Çuvaşçasında, ön seste /s-/ fonemi bulduran yedi kelimenin genel Türk lehçelerinde (ortak Türkçede) ön seste uzun ünlülü olduklarını, bu kelimelerin, Ana Bulgarca veya Ana Çuvaşça devresinde ilkin ikiz ünlülü kelimelere evrildiğini, sonra da bu ikizleşen ünsüzlerin ilkinin /y-/ sesine dönüştüğünü; böylece bu kelimelerin başında bir /y-/ türemesi gerçekleştiğini belirtir (Tekin, 2013: 259). Tekin'in bu hususta vermiş olduğu örnekler şunlardır:

şunat "kanat" < *yanat < *íanat < *(k)ānat (Ana Türkçe)

sıvar "ağız" < *yowar < *yawur < *íawır < *āgır (Ana Türkçe)

şınth “un” < *yunuk < * íunuk < * ün+uk (Ana Türkçe)

şıvr- “uyu-” < *yıwur- < *yuwır- < *yuwrı- < *íuwdı- < *üdı- (Ana Türkçe)

şırma “ırmak” < *yırmak < *ırmak (Ana Türkçe)

şırta “delik” < *yurtak < * íurtak < *urt+ak (Ana Türkçe)

şam “şifalı ot, ilaç” *yām < *ām < *ā̄m (Ana Türkçe) (Tekin, 2013: 259).

Bizce bu gelişme ön seste ikizleşen ünlülerden ilkinin süreklileşmesi şeklinde de değerlendirilebilir.

Tekin, ilk Türkçe dönemine ait birtakım ön ses /y-/ türemelerini de Moğolcayla karşılaştırmalar yaparak tespit etmiştir. Bu hususta verdiği örnekler şunlardır: “yarı” (deri, ham deri), “yulu-” (akın edip yağmala-), “yūŋ / yuŋ” (yün), “yūt-”, “yüg(g)erü” (yukarı) (Tekin, 2013: 269-270). İTA’da bu kelimelerden; *ut-*, *üskek*, *üng* (Tuz., Altkp.) (Hürmüzlü, 2013: 307, 312, 329) ön seste /y-/'li olmadığından arkaiktir.

Bu devrelerden ikincisi ise 1308 tarihinden sonra gelişen türemelerdir. Bu yeni türemeleri belgelendiren kelimelerin ön sesinde y- > s- değişmesi gerçekleşmeyip, bunlar ön seste y- ünsüzüyle sesletilmektedir. Bu ikinci devredeki ön ses y- türemeleri Çuvaşçada y- > s- değişmesi sürecinin tamamlanmasından sonra ortaya çıkmıştır. İkinci devredeki ön ses y- türemesinin gözlemlendiği kelimelerde diftonglaşma ara safhasına nadiren rastlanmaktadır. Bu devredeki türemeler de uzun ünlünün etkisiyle olup daha ziyade doğrudan gerçekleşen türemelerdir. Tekin’in bu hususta verdiği örneklerden bazıları şunlardır:

yat “ad, isim” < *iat < *āt (Ana Türkçe)

yar- “gönder-” < *yır- < *yıd- < ıd- (Ana Türkçe)

yüş- “ekşi-, mayalan-” < *yaçı- < *íaçı- < *hāçı- (Ana Türkçe)

yüşi “ekşi” < *yaçığ- < *íaçığ- < *āçığ- (Ana Türkçe)

yıvr “ağır” < *yawır < *íağır < āğır (Ana Türkçe)

yuri, yur “şarkı” < *yarı < *yırı < *ır (Ana Türkçe)

yıs “is” < *yıs < ıs (Ana Türkçe)

yıva “yuva” < *yuwa < *yuya < *üya (Ana Türkçe)

yanah “çene” < *yenek < *iāñāk < *āñāk (Ana Türkçe)

yılı “ilik” << *yilgük < ilgük (Ana Türkçe)

yilmek “ilmek” < *yilmek < ilmek (Ana Türkçe)

yir “iz, yol” *yir < *ir (Ana Türkçe) (Tekin, 2013: 264-267).

Tekin’in Çuvaşçada ön ses türemesine örnek gösterdiği kelimelerden *yiva* bazı ITA’da türeme öncesindeki hâliyle, *iva* (Tel.) şeklinde gözlenebilmektedir (Hürmüzlü, 2013: 327). Tekin’in ana Türkçede *āñāk şeklinde tasarladığı kelime ise ITA’da *eyek* (Ker.) ~ *eyyek* (Tel.) şeklinde olup (Hürmüzlü, 2013: 139) o da ön türemesiz şeklini korumaktadır. Buna göre, bu iki kelime ana Türkçedeki şekilleriyle ITA’da yaşamakta olup arkaik özellik taşımaktadır. Bunların yanı sıra, TT’deki “izi kal-” birleşik fiili ITA’da bugün de *yéri kal-* şeklinde kullanılır ki bu deyimleşmiş ifadedeki “yer” kelimesi arkaik “iz” anlamını muhafaza etmiştir. Aynı şekilde ITA’dan alınan ve “yer” kelimesinin “iz” anlamıyla kullanıldığı bir diğer deyim de *yeri görük- / gösük-* (Hürmüzlü, 2013: 326) şeklindedir.

Tekin, “Türk Dillerinde Ön Seste Y Türemesi” makalesinde ayrıca, çeşitli tarihî Türk yazı dillerinden de örnekler vererek bu örneklerin de ön sesinde /y-/ türemesi olduğunu gösterir. Tekin bu gibi türemeleri ünlülerin ilk hecesindeki uzunluklara bağlamaktadır. Bir başka deyişle, daha önceden uzun ünlülü olarak kurgulamış olduğu kelimelerin ön sesindeki /y-/’leri türeme kabul etmiştir (Tekin, 1995: 138-141). Tekin’in bu hususta verdiği örneklerden bazıları şunlardır:

yığı “ağla-” < *iği (yansıma) (Tekin, 2013: 260).

yırğal- ~ ırğan- “sarsıl-, sallan-” < *iğal- (Tekin, 2013: 260).

yügmek ~ ügmek “yığm” < *hüg- (Tekin, 2013: 261).

yalda- “aldat-” < *ālda- (Tekin, 2013: 262).

yer- “eriş-, vasıl ol-” < *ēr- (Tekin, 2013: 262).

Bu örneklerdeki kelimelerin kökleri ve türevleri ITA’da da ön seste /y-/ türemesiyle telaffuz edilir: *yıgla-*, *yırğala-*, *yığ-*, *yalançı*, *yéřiş-*, (Hürmüzlü, 2013: 322, 326, 327). Bu

örneklerdeki /y-/ türeme olup arkaik değilken, türeme hadisesi eski Uygur Türkçesi devresine kadar indiğinden tarihî bir özellik taşır. Bununla beraber, Tekin'in eski ve orta Türkçe devrelerine ait yazılı metinlerinde tespit etmiş olduğu, ITA'daki *ırgala-* (Tel.) (Hürmüzlü, 2013: 327) ve *üce* (Hürmüzlü, 2013: 311) kelimeleri ön seste /y-/ olmadan sesletildiğinden arkaik şekilleri muhafaza etmişlerdir.

Bu arada, Tekin'in eski Uygur Türkçesinde “yerin-” (üşen-, tembellik et-, ihmal et-) şeklinde kullanıldığını belirttiği kelimenin kökünde de bir /y-/ türemesi gözlenmektedir (Tekin, 2013: 262). ITA'da da bu kelimeyle aynı kökten gelen ve derin bir anlam değişmesiyle yaşayan *yérıklı* “aşeren kadın” (Hürmüzlü, 2013: 326) kelimesinde de aynı ses hadisesi gerçekleşmiştir. Bu örnekteki türeme hadisesi de eski Uygur Türkçesi devresine kadar indiğinden tarihî bir özellik taşır.

Ön sesteki /y-/'nin asliliği veya türeme olduğu konusuna çalışmalarında genişçe yer veren bir diğer araştırmacı da Gürer Gülsevin'dir. O da Tuna ile benzer bir görüşe sahip olup bu konuda “Ağız Araştırmalarımızda Yaygın Yanlışlar-3” makalesinde şunları söyler: “Eğer yaşayan lehçelerde kelime başında bizdeki "y-"lere denk gelen ünsüzleri (c-, ç-, j- vs.) buluyorsak, o zaman bu kelimelerin eskiden de başında bir ünsüz bulunmakta idi; yani kelimenin başındaki ünsüz (y-) asli olmalı, "y-"siz şekillerde ise bir "ünsüz düşmesi" kabul edilmelidir. Çünkü, "ı/i" seslerinin önünde "y-" türeyebilse bile, "c-", "ç-", "j-" gibi seslerin türemiş olması izah edilemez.” (Gülsevin, 2005: 209). Gülsevin, bu görüşünü desteklemek üzere yukarıda sözü edilen makalesinde şu mukayeseli örneklerle yer verir:

TT. (y-) yazı dili ve ağzları	Krg. T. (c-)	Kzk. T. (j-)	Tuv. T. (ç-)	Yak. T. (s-)	Çuv. T. (ş)
<i>yaş</i>	<i>caş</i>	<i>jas</i>	<i>çaş</i>	<i>stas</i>	-
<i>yl</i>	<i>çıl</i>	<i>jil</i>	<i>çıl</i>	<i>sıl</i>	-
<i>yılan</i>	<i>cılan</i>	<i>jılan</i>	-	-	<i>şalen</i>
<i>yıgla-</i> (ağla-/ıgla-)	-	<i>jıla-</i>	-	-	-
ılın- / <i>yılın-</i>	<i>cılı-</i>	<i>jılı-</i>	-	-	-
ıldız / <i>yıldız</i>	<i>çıldız</i>	-	-	-	<i>şıldır</i>
<i>yüzüm</i>	<i>cüzüm</i>	<i>jüzüm</i>	-	-	-
<i>yırak/ yıraç</i>	-	<i>jırak</i>	-	-	-

Gülsevin, ayrıca “Türk Dilinde Kelime Başı Ünsüzü Üzerine” makalesinde, Türkçede hem /y-/'li hem /y-/'siz sesletilen kelimeleri Çuvaşça ve Halaççadaki denkleleriyle karşılaştırarak bazı sonuçlara ulaşmayı amaçlamıştır. Gülsevin, Çuvaşçada ön seste bulunan /h-/'li kelimelerin her zaman, Doerfer'in iddia ettiği gibi, hipotik Altay dilindeki bir /*p-/'den gelmiş olmadığını, Halaççadaki bu gibi /h-/'li kelimelerin bazılarının eski Doğu

Türkçesi ve devamındaki çağdaş Türk lehçelerinde /y-/’li bazılarının /Ø/’lı, Çuvaşça da /ś-/’li olduğunu, buna göre genel Türkçede, ön seste /y-/ ~ /Ø/ denkliği gösteren kelimeleri bu ölçütlere göre incelemek gerektiğini savunarak genel Türkçede ön sesteki /y-/’lerin belli bir kelime başı ünsüzünün çeşitli lehçelerde farklı şekiller alarak geliştiğini bildirir (Gülsevin, 1987: 173-200). Gülsevin bu düşüncelerini aşağıdaki örneklerle destekler:

Eski Doğu Türkçesi ve devamındaki Türk lehçeleri /y-/ ~ /Ø/	Halaç Türkçesi /h-/	Çuvaş Türkçesi /ś-/
<i>yar-</i>	<i>hur-</i>	<i>śer-</i>
<i>yarın</i>	<i>hier</i>	<i>śar ~ śer</i>
<i>yaz-</i> “karşı gel-, günah işle-” / <i>az-</i> “yoldan çık-”	<i>haz-</i> “yanıl-, günah işle-”	<i>śalah</i> “günah”
<i>amul</i> “sakin, uslu”	<i>havul</i> “sakin, sessiz”	<i>śamal</i> “hafif”
<i>ar-</i> “yorul-”	<i>hār-</i> “yorul-”	<i>sıvar-</i> “yorul-”

Buraya kadar verilen bilgilere göre şunları söyleyebiliriz:

Ön sesteki /y-/ ünsüzünün Türkçenin hangi devresinde ortaya çıkmış olduğu hakkında kesin bir bilgi elde etmek güçtür.

Ön sesteki /y-/ Türk dilinin tarihî gelişim süreci içinde pek çok sese (y-, n-, d-, t-, s-, j-, c-, ç-, ts-, dz-, z-) dönüşmüştür. Bu durum /y-/’nin asli bir ses olamayabileceğini, bu ünsüzlerin daha eski bir fonemin uzantısı veya birleşik bir sesin kalıntıları olabileceğini gösterir. Bununla birlikte, çağdaş Türk lehçelerindeki şekillerle /y-/’siz şekiller Halaçça ve Çuvaşçayla mukayese edildiğinde ön seste bir asli /y-/ sesinin bulunması gereği de ortaya çıkmaktadır.

Türk dilinde /y-/ türemesiyle gelişen ve bugüne gelen birçok kelime olabileceği gibi çeşitli safhalardan geçerek oluşan /y-/’li kelimeler de bulunabilir.

Türk dilinde ön sesteki /y-/’nin asli olup olmadığı, ancak her bir kelimenin etimolojik gelişimi takip edilerek ve Türk dilinin çağdaş lehçeleri, tarihî Türk yazı dillerindeki şekiller ve Altay dillerindeki denk kelimeler dikkate alınarak ortaya çıkarılabilir.

İç Seste

ITA’da d > y değişmesi (aduğ > *āyi*, kuduğ > *kuyyi*, kuduruk > *kuyriğ*, adak > *ayah*, vb.) tamamlanmış, iç seste /-d-/ fonemini muhafaza eden bir örnek bulunmamaktadır. Ayrıca, TT.nde sıklıkla gözlenen -g- > -ğ- > -y- değişmesi de ITA’da gerçekleşmez. Çünkü

bu ağızlarda ön ve iç sesteki /g/ fonemi değişmemektedir. Bu yüzden, ITA'da iç seste /-y-/ foneminin arkaikliğinden söz edilemez.

Son Seste

Türk dilinin tarihî gelişim seyri içinde son seste /y-/ fonemi herhangi bir değişmeye uğramamıştır (Karaağaç, 2012: 241). Bu yüzden, ITA'da son seste /-y/ foneminin arkaikliği söz konusu değildir.

/z/

Ön Seste

Yansıma kelimeler (zangır zangır, zıpır, zıpla-, zırlama, vb.) (Zülfikar, 1995: 687, 690, 691) dışında Türk dilinde /z/ fonemi ön seste bulunmaz. Bu yüzden, ITA'da ön seste /z-/nin arkaikliğinden söz edilemez.

İç Seste

Türk dilinin tarihî gelişim seyri içinde, çeşitli lehçelerde /z/ fonemi, iç seste bazı ses değişmelerine (-z > -t-, -z > -h >, -z > z) uğramıştır (Karaağaç, 2013: 242). Ancak bu ses değişmelerine ITA'da rastlanmamaktadır. Bu gibi ses değişmelerine rağmen iç seste /-z-/ fonemini koruyan herhangi bir kelime bulunmadığından dolayı, ITA'da iç seste /-z-/nin arkaikliğinden söz edilemez.

Son Seste

Türk dilinin tarihî gelişim seyri içinde, çeşitli lehçelerde /z/ fonemi, iç seste bazı ses değişmelerine (-z > -s, -z > -z) uğramıştır. Ancak bu ses değişmelerine ITA'da rastlanmamaktadır. Bu gibi ses değişmelerine rağmen, son seste /-z/ fonemini koruyan herhangi bir kelime bulunmadığından dolayı, ITA'da son seste /-z/ nin arkaikliğinden söz edilemez.

2.1.7. Bölüm Sonuçları

Tezimizin fonetik bölümünü sonlandırırken bu bölümle ilgili bazı verileri hem hatırlatmak hem de araştırmamıza ne şekilde katkıda bulunduğunu anlatmak için aşağıdaki bilgileri sunuyoruz:

ITA birçok arkaik fonemin muhafaza edilmiş olduğu bir ağızlar grubudur. En başta uzun ünlülerin bu ağızlarda düzenli bir şekilde varlığını sürdürüyor olması en belirgin fonetik arkaik özelliktir. Kelimelerin karşılaştırılmasıyla elde ettiğimiz verilere göre, ITA’da asli uzun ünlü taşıyan kelimelerin Trkm. T. ile uyumluluk oranı % 64, Yak. T. ile de % 43’tür.

Thomsen kapalı e sesini Yenisey Abideleri’nde keşfetmiştir. Türk dilinin tarihî gelişimi dikkate alındığında, bölge ağızları diğer lehçelerle de karşılaştırıldığında, kapalı e arkaik bir fonem olarak bu ağızlarda bugün de varlığını sürdürmektedir.

ITA’daki /v/ çift dudak sesidir: w. Bu fonemin varlığını bazı araştırmacılar Arapçanın etkisine bağlasalar da bu sesin varlığı eski Uygur metinlerinde dahi görülebilmektedir. Bugün de pek az lehçede bu sese rastlanır. Bu yönüyle arkaik bir fonetik unsurdur.

/g/ ünsüzü; bu ağızlarda iç ve son seslerde “ğ, y” gibi seslere dönüşmediğinden, diğer lehçe ve ağızlarla karşılaştırıldığında arkaik özelliğini korumuş olmaktadır. ITA’da bu fonemin arkaik şekliyle varlığını sürdürüyor olması üvey (< ögey), böbrek (< bögrek) gibi kelimelerin etimolojilerinin ortaya konmasında da önemli bir ipucu vermektedir.

ITA her ne kadar Oğuz grubuna dahil edilse de Oğuzcanın belirleyici ve ayırt edici ses değişimlerinden t > d ve k > g değişimlerine aykırılık taşıyan bazı örnekler de barındırmaktadır: *tik-*, *tök-*; *köç-*, *kölge*, *köbek*, vb. Bu örnekler söz konusu ses değişimlerinin Oğuz sahasında karakteristik olduğu kadar bu sürecin henüz tamalanmamış olduğunu da gösterir.

2.2. Morfoloji (Şekil Bilgisi) ve Morfem

Arkaik unsurların sıklıkla görüldüğü dil alanlarından biri morfojidir. Bu yüzden biz de öncelikle “morfoloji” ve buna bağlı olan “morfem” kavramlarını çeşitli kaynaklardan taramayı, bu kavramların hangi terimlerle karşılandığını ve nasıl tanımlandığını ortaya koymayı gerekli gördük. Aşağıda, “morfoloji” ve “morfem” kavramlarıyla ilgili çeşitli tanımlar verilmiştir:

Günay Karaağaç morfoloji için **biçim bilgisi** (morphology, morphemics) terimini kullanır ve bu terimi şu şekilde tanımlar: *Bir dilin biçim birimlerini araştıran dil çalışmaları, biçim bilgisi çalışmalarıdır. Biçim bilgisi bir dildeki asıl ve bağlı biçim*

birimlerini, bunların kullanım yollarını bağı biçim birimlerinin anlam ve görevlerini, dilin türetme ve çekim özelliklerini ve biçimle ilgili öteki konuları inceleyen dil bilgisi dalıdır (Karaağaç, 2013: 190-191).

Karaağaç'ın morfem için kullandığı terimse **biçim birimi** (morphem) olup verdiği tanım şöyledir: *Anlamı olan, anlam değiştirici veya anlam birleştirici olan ses veya ses demeti* (Karaağaç, 2013: 192).

Kâmile İmer vd.nin morfoloji için kullandığı terim **biçimbilim** (morphology), tanımı ise şöyledir: *1. Sözcüklerin, biçimbirimlerin yapısını inceleyen dilbilgisi alanı. Bu açıdan, sözlükbirimlerin ve sözcük-biçimlerin oluşum süreçlerini, biçimbirimlerin bu süreçteki kuruluşlarını ele alır. 2. Bir dilin dilbilgisinde, o dilin sözlükbirimlerinin ve sözcükbiçimlerinin oluşum süreçlerini, biçimbirimlerin bu süreçteki kuruluşlarını içeren bileşen*(İmer vd., 2011, 53).

İmer vd. morfemi ise **biçimbirim** (morphem) terimiyle karşılayarak şu şekilde tanımlar: *Dilde anlamlı en küçük birim* (İmer vd., 2011: 53).

Zeynep Korkmaz, morfoloji için **şekil bilgisi**(Alm. Morphologie, Formenlehre; Fr. morfologie, İng. morphology, Osm. ilm-i sarf) terimini tercih eder ve şu şekilde tanımlar: *Bir dildeki kök ve ekleri, bunların birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini dilin türetme ve çekim özelliklerini ve şekille ilgili diğer konuları inceleyen gramer dalı* (Korkmaz, 1992: 142).

Ona göre **morfem** (Alm. Morphem; Fr. morphème; İng. morpheme) de *dilde daha küçük parçalara ayıramayan anlamlı en küçük birimdir* (Korkmaz, 1992: 110).

Mehmet Hengirmen de morfoloji için **biçimbilim**(İng. morphology; Alm. Morphologie, Formenlehre; Fr. morphologie) terimini kullanır ve şu şekilde tanımlar: *Dildeki sözcüklerin yapısını, kökleri ekleri ve bunların bağlantı biçimlerini inceleyen dilbilgisi ve dilbilim dalı* (Hengirmen, 1999: 71).

Hengirmen morfemi ise **biçimbirim** (İng. morpheme; Alm. Morphem; Fr. morphème) terimiyle karşılar ve *genellikle belirli seslere dayanan ve anlamlı olan en küçük birim* (Hengirmen, 1999: 72) şeklinde tanımlar.

Berke Vardar vd. morfoloji karşılığında **biçimbilim** (Alm. Morphologie, Formenlehre; Fr. morphologie, İng. morphology; es. T. sarf, şekliyat) terimini kullanır ve şu tanımı verir: *Anlamlı dil birimlerini dilbilgisi ulamlarına, işlevsel sınıflara, bükün, türetme, bileştirme açısından sundukları görünümüne, aldıkları değişik biçimlere, birleşim özelliklerine göre inceleyen dal (yapıbilgisi de denir)* (Vardar vd., 1980: 39).

Vardar vd. morfemi de biçimbirim terimiyle karşılar ve şu tanımları verir:

1.(Alm. grammatisches morphem, Grammem; Fr.morphéme, morphéme grammatical, gramméme; İng. grammatical morphem):

Anlambirimin sözlükbirime karşıt olarak dilbilgisini ilgilendiren türü

2. (Alm. morphem, Grammem; Fr.monéme; İng. morphem):

En küçük anlamlı birim, en küçük gösterge, anlambirim (Vardar vd., 1980: 39).

Yukarıda morfoloji ve morfemle ilgili tanımları verdikten sonra bunları topluca şöyle değerlendirebiliriz:

Şekil Bilgisi Terimiyle İlgili Tanımların Topluca Değerlendirilmesi

Yukarıda “morfoloji” kavramı için araştırmacıların kullandıkları terimlere bakıldığında Karaağaç’ın “biçim bilgisi” Korkmaz’ın ise “şekil bilgisi” terimini tercih ettiği, diğerlerininse “biçimbilim” terimini benimsediği gözlenmektedir. Her ne kadar bu terimler “morfoloji” kavramının içinde yer alan “loji” de temel anlam itibarıyla “bilim” anlamına gelmekteyse de bizce “bilim” teriminin çok yönlülüğü ve kapsayıcılığı dikkate alınarak “şekil / biçim bilgisi” teriminin tercih edilmesi daha isabetlidir. Vardar’ın hem “biçimbilim” ve “yapıbilgisi” terimlerini anlamdaş görmesi de “loji”nin her zaman “bilim” kelimesiyle karşılanamayacağını gösterir. “Biçimbilim” terimini kullananlar terimi kelime kopyasıyla Türkçeye kazandırma yolunu tutmuş olmaktadır.

Tanımlarda şekil bilgisinin hangi dil unsurlarıyla ilgili olduğu konusu ele alınırken Karaağaç “asıl ve bağlı biçim birimler”, Korkmaz ve Hengirmen ise “kök ve ek” terimlerini tercih etmişlerdir. Bu terimler Türk dil bilgisini çıkış noktası alan terimler olup aynı zamanda anlaşılabilen terimlerdir. Karaağaç’ın kullanmış olduğu terimler ise daha çok dil bilimi bakış açısıyla ortaya konmuş olup daha genel ve soyuttur. Bununla birlikte,

Karaağaç'ın terimleri ilgili kavramları Türkçeye karşılama bakımından oldukça isabetlidir. İmer vd. ise “sözcük ve biçimbirim” terimlerini kullanarak Korkmaz ve Hengirmen'e yakındır. Vardar'ın kullanmış olduğu “ulam” terimi ise Türk dil bilgisi çalışmalarında “gramer şekilleri” veya “dil unsurları” kavramlarını karşılama yönelik olup anlaşılmaktan uzaktır. O derece ki yazarın sözlüğünde “ulam” maddesinin açıklaması dahi bu terimin açıklanmasını iyice karmaşık bir hâle getirmiş, terimle ne anlatılmak istendiği ancak ve ancak ilgili madde başının İngilizce “category” karşılığında olduğuna bakınca anlaşılabilir.

Biçim Birimi (Sesbirim, Fonem) İle İlgili Tanımların Topluca Değerlendirilmesi

Tanımların hepsinde biçim birimlerinin ayrılamayan “en küçük” ve “anamlı” parçalar olduğu bilgisi verilmiştir. Tanımlar arasında bu bakımdan bir çelişki gözlenmemektedir. Karaağaç'ın tanımındaki “anlam değıştirici ve anlam birleştirci” nitelermeleri ise diğler tanımlara göre daha açıklayıcıdır.

2.2.1. Dilde Değişme ve Morfemler (Ekler)

Dilde değışim dilin var olma sebebidir, diyebiliriz. Değişmeye uğramayan diller gelişemediklerinden ve yeni ihtiyaçlara cevap veremediklerinden zamanla kaybolmaya yüz tutar.

Dildeki değışim bütün dil unsurları için geçerlidir. Buna morfoloji (yapı / şekil) unsurları da dahildir. Nitekim, Türk dilinin ana bünyesini oluşturan iki unsurdan biri olan ekler (diğeri kök) de her devirde çeşitli şekillerde değışerek bugüne ulaşmıştır.

Her şeyden önce, eklerin oluşması bir değışimin ürünüdür. Türkologlar arasında, bazı belirgin ipuçlarından hareketle, Türk dilinde eklerin kelimelerden geliştiği fikri yaygınlık kazanmıştır. Mesela; **-yor** ekinin “yori-” fiilinden (gele-e yori-r, gid-e yori-r, vb.), 1. tip şahıs eklerinin şahıs zamirlerinden kaynaklanması (kelir men > gelir-i-m, kelir sen > gelir-sin, vb.), **er-** fiilinin zamanla yardımcı fiil olarak kullanılması ile beraber birkaç ses değışmesine de uğrayarak **-i** şeklinde ekleşmesi bu tür değışimlere birer örnektir (Karaağaç, 2012: 247, 248, 249; Demir-Yılmaz, 2014: 186-187; Vural-Böler, 2014: 142-143; Ergin, 1997: 283; Korkmaz, 2009: 18-19). Bununla birlikte Korkmaz, bütün eklerin birer kelimedenden doğmuş olduğuna dair kanaatin her zaman doğru olmayabileceğini, bütün eklerin

kökenlerinin iyice araştırılması ve çeşitli karşılaştırmaların yapıldıktan sonra daha sağlıklı bir sonuca ulaşılabileceğini bildirir (Korkmaz, 2009: 19).

Türk dilinin tarihî gelişimi içinde pek çok ekin de birleşme sonucu meydana geldiği bilinmektedir⁸³. Mesela, TT’ndeki **-mAKsIzIn** zarf fiil eki “-mAk”, “-sIz” ve “-n” eklerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur (Vural-Böler, 2014: 142-143). Öte yandan, eski Anadolu Türkçesi metinlerinde gördüğümüz **-UbAn**, **-UbAnIn** gibi şekiller de **-Up** ekinin **-n** ekiyle genişlemiş şekilleridir (Gülsevin, 2007: 133). Bu da eklerde sık gözlenen bir değişmedir. Hatta, Necmettin Hacıeminoğlu birtakım eklerin birbirleriyle kaynaşarak bugünlere gelmiş olduğunu ileri sürer. Ona göre, eski Türkçedeki **-GUr**, **-KUr**, **-GsA**, **-msIn** ve diğer bazı eklerin, aslında üç ayrı ekin kaynaşmasıyla oluşmuştur (Hacıminoğlu, 1991: 17-18).

Eklerin bünyesindeki birtakım değişmeler, zamanla iki farklı ekin tek bir şekilde birleşmesini de beraberinde getirebilir. Bugün dilek ve şart kipleri için kullanılan **-sA** eki de aslında, iki ayrı birleşik ekin sonundaki unsurların düşmesi sonucunda gelişmiştir. Nitekim Korkmaz şart kipinin etimolojisini, Ramstedt’ten naklen **-sA-r > -sA**, dilek kipinin etimolojisini de Kâşgarlı’ya dayanarak **-sA-K > -sA** şeklinde gösterir (Korkmaz, 2009: 678-681).

Eklerdeki diğer bir değişme de bazılarının, zamanla kelimelerin bünyelerinde kaynaşmış ve kalıplaşmış olmasıdır. Mesela, getir- (< **kel-tür-**), otur- (< **ol-tur-**) gibi kelimelerin etimolojilerine baktığımızda bunların içinde **-tur-/tür-** ekinin fiil köküyle kaynaşmış olduğunu görmekteyiz (Gülensoy, 2007: 367, 636). Bunlara, **bec-er-**, **eksi-l-**, **ina-n-** gibi örnekleri de ekleyebiliriz (Korkmaz, 2009: 22). Bu kaynaşmalar o derece ileri gitmiştir ki bir safhadan sonra bazı ekler asli yapımlık ve çekimlik işlevlerini yitirerek kalıplaşmış ve yeni yeni kavramların oluşmasında etkili bir araç hâline gelmiştir. Zeynep Korkmaz eklerdeki bu kalıplaşmayı Türk dilinde kelime üretmenin üçüncü bir yolu olarak kaydeder ve **-dA** hâl ekiyle **yüzde** “oran”, **gözde** “sevgili” kelimelerinin oluşturulmuş olduğunu; **erte**, **öte** örneklerinde **-A**; **konu komşu**, **dolayı** örneklerinde de **-I / -U** zarf fiil eklerinin kalıplaşmasıyla söz konusu kelimelerin meydana geldiğini örnek olarak verir (Korkmaz, 1994c: 1).

Eklerin, dilin tarihî gelişim süreci içinde zaman zaman işlev değiştirdikleri de gözlenmektedir. Mesela, 2. tip şahıs eklerinin iyelik kökenli olması (Ergin, 1997: 283; Ay,

⁸³ Türk dilindeki birleşik eklerle ilgili, geniş bilgi için E. Gül Keskin’in “Türkçede Birleşik Ekler” çalışmasına bakılmalıdır.

2009: 37) veya **-çA** ekinin önceleri çekim eki iken sonraları yapım eki işlevi de kazanması (Korkmaz, 2005: 54-67) bu gibi değişmelere bir örnek sayılır.

Yukarıda, çeşitli eklerde dilin tarihî gelişimi içinde gözlenen değişmeler üzerinde özetle durulmuştur. Bu tür değişmeler; her devirde ve her bölgede aynı seyri takip etmediğinden, dilde birtakım arkaik gelişmelere yol açmıştır. Aşağıda bu arkaik gelişmelerin ardında yatan etkenleri sunmaya çalışacağız:

2.2.2. Eklerin Arkaikleşmesindeki Bazı Etkenler

Bu bölümde de eklerin çeşitli etkenler sonucunda arkaikleşmesinde rol oynayan etkenler hakkında özlü bilgiler verilmiştir. Bu etkenler şunlardır:

İşlekliliğini Yitirmiş Eklerin Az Sayıdaki Kelimede Yaşatılıyor Olması veya Bazı Eklerin Tamamen Ortadan Kalkması

Türk dilinde eklerin bir kısmı zamanla işlekliliğini yitirmiştir. Mesela, **-n** araç durumu eki eski Türkçe devresinde işlek bir ek iken bugünkü TT’de ancak **yaz-t-n**, **kış-t-n**, **öğle-n**, vb. birkaç zarfın son sesinde gözlenebilmektedir. Araç hâlini karşılamak üzere, bugün artık “ile” edatından kısaltılmış ve dönüşmüş olan **-IA** eki işleklilik kazanmıştır (Demir-Yılmaz, 2014: 190). **-n** TT yazı dilinde bugün için artık arkaikleşmiştir.

Dilde eklerin ölmesi hadisesine de rastlamak mümkündür. Mesela, isim yapmaya yarayan **-cIl / -cUl**, **-dAm**, **-dIrIK / -dUrUK** gibi ekler bugünkü yazı dilimizde artık işlekliliğini yitirmişken, eski Türkçede gördüğümüz **-sIrA** (isimden fiil yapma) ve **-DAçI** (gelecek zaman sıfat fiili) ekleri bugün için artık ölü birer ektir. Eski Anadolu Türkçesinde fiile gelecek zaman işlevi katan **-IsAr** (gelecek zaman) eki de artık ölmüştür (Korkmaz, 2009: 20). İşlekliliğini yitirmiş ekler günümüzde kullanımda olan herhangi bir kelimedeye gözlenirse arkaikleşmiştir denebilir: **boyun+duruk**, **balık+çıl**, vb.

Bu arada, TT’de bugün ölü diyebileceğimiz **-I**, **-y** gibi ekler Dil Devrimi çalışmaları ve sonraki dönemlerde gerçekleştirilen dilcilik faaliyetleri sonucunda yeniden işleklilik kazanmıştır: **oku-I**, **ardı-I**, **ev-cil**, **kıl-cal**, **güne-y**, **kuze-y**, vb.

Belirli Kelimelerde Eklerin Korunması veya Düşürülmesinden Kaynaklanan Arkaiklik

Türk dilinin tarihî seyri içinde eklerin bünyesindeki bazı şekil değişimleri ilerleyen safhalarda ilgi çekici gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Bilhassa, Oğuz grubu Türk lehçelerinde kelime sonu ve ek başındaki /g/ ünsüzünün düşürülmesi, biri fiil diğeri isim sestüş kelimelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır: *tat-/tat*, *boya-/boya*, *sıva-/sıva*, *ağrı-/ağrı*, *ekşi-/ekşi*, *acı-/acı*, vb. (Vural-Böler, 2014: 140). Bu durum, bilhassa orta öğretime yönelik yayınlarda, yanlışlıkla “ortak kök” şeklinde yorumlanagelmıştır. Hâlbuki ITA’da bu kelimelerden bazıları bugün dahi tıpkı tarihî Türk yazı dillerindeki gibi *āğrıg*, *boyağ*, *sıvağ* şekillerinde telaffuz edilmektedir. Bu şekiller arkaiktir.

Eklerin Zamanla Gelişen Ses Uyumlarına Uyup Uymamasından Kaynaklanan Arkaiklik

Eklerdeki değişimin bir yönü de eklerin ünlü ve ünsüz uyumlarına her dönemde ve her coğrafyada aynı ölçüde uyum göstermemesidir. Mesela, öğrenilen geçmiş zaman eki bugün TT yazı dilinde hem damak hem dudak uyumuna uygun olarak *-mİş / -mUŞ* şekillerindedir. Oysa Batı Rumeli ağızlarında bu ekin, tıpkı eski Türkçede olduğu gibi tek şekilli olduğu tespit edilmiştir: *-miş* (Gülsevin, 2015: 7-8; Tekin, 2016: 156). Bu örnek, eklerin her dönemde ve her coğrafyada aynı değişim çizgisini göstermediğinin delilidir. Böylece, bazı ağızlarda, diğerlerine göre daha eski şekli muhafaza eden ekler arkaik şekilleriyle yaşamaya devam ediyor olabilir.

Eklerin Tarihî İşlevleriyle Kullanılmaya Devam Edilmesi

Hâl eklerinden biri diğerinin işlevini yerine getirebilir. Mesela, eski Türkçe devresinde *-dA* eki hem bulunma hem de ayrılma durumu için kullanılmıştır (Eraslan, 2012: 145-148; Tekin, 2016: 106-107): *Irak+da* bilsär “uzaktan bilmek isterse”, küçlüg alp *kaganım+da* “güçlü ve yiğit hakanımdan”, *köz+dä* yaş kalsär “gözler(im)den yaş gelse” (Tekin, 2016: 106-107). Eski Türkçedeki bu kullanım biçimi Anadolu ağızlarının bazılarında arkaik bir özellik olarak bugün dahi yaşamaktadır: “Dadalarımız Orta *Asya’da* (Orta Asya’dan) gelmişler” (Baskil) (Buran, 1996: 221). Bu kullanım biçimi bugün yazı dilinde dahi gözlenebilmekte, “on-da bir (ondan bir), yüz-de on (yüzden on)” gibi ifadelerde iyice dile yerleşmiş bulunmaktadır.

Bazı Eklerin Yazı Dilinde Terk Edilip Ağızlarda Kullanımına Devam Edilmesi

Bugünkü TT yazı dilinde emir ekinin teklik 2. kişi çekimi fiil kökü ile sağlanır. Oysa, Türkmen Türkçesinde **-GInIy / -GUNIy**, Azerbaycan ağızlarının birçoğunda **-ginen** ve bu arada ITA'da **-GInAn / -KInAn** eki bu amaçla kullanılan bir ektir. Nitekim, Mustafa Argunşah “Çağdaş Irak Türkmen Türkçesi yazı dilinde⁸⁴ teklik 2.kişi emir eki kullanılmaz, ağızlarda ise eksiz kullanımlar yanında **-a** (yalnızca “al-” fiilinden sonra)ve **-GInAn** biçimlerine rastlanır.” (Argunşah, 2008: 423) diyerek bu durumu belirtir. Aslında bu ek bir pekiştirme ihtiyacından doğmuştur. Zira, emir 2. şahsın eksiz kullanılışı asli şekildir. Fakat zamanla dilde **-GII** ekinin doğması, bunun, ITA'da **-An** ekiyle genişlemesi (-GII +An > -GIn+An > -GInAn) ve sonrasında yazı dilinde terk edilmesi, ekin ağızlara sıkışarak arkaikleşme sürecine girmesine yol açmıştır. Argunşah bu sıkışmayı da şu sözlerle anlatır: “-GInAn ekinin Irak Türkmen ağızları yanında Doğu Anadolu, Güney ve Kuzey Azerbaycan ile Türkmen Türkçesi ağızlarında da kullanılması onun kullanım alanının Oğuz Türkçesi coğrafyasıyla sınırlı olduğunu göstermektedir.” (Argunşah, 2008: 424). Bu arada, ekin Azerbaycan yazı dilinde 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılmış olduğu sonraları arkaikleştiği de belirtilmiştir (Argunşah, 2008: 424).

Ek Yığılması ve Kalıplaşmasından Kaynaklanan Arkaikleşme

Ekler, bir araya gelerek yeni bir ek oluşturdukları gibi, bazen kelimenin aldığı ilk ek yıpranıp işlevini yitirdiğinde, aynı işleve sahip bir başka ek onun üzerine getirilir, böylece ek yığılması hadisesi gerçekleşmiş olur. Bu hadiseye eski Türkçe devresinden tigi+**t+ler** “prensler” örneğini gösterebiliriz. Bu kelimedeki **+t**⁸⁵, aslında bir çokluk eki iken Uygur Türkçesi döneminde artık kullanımdan düşerek kelimenin bünyesine katılmış ve kalıplaşmıştır. Nitekim, Uygur Türkçesi metinlerinden “Maitri Simit”te hem “tigin” hem de “tigit” “prens” anlamında kullanılmıştır (Gabain, 1988: 62; Doğan-Usta, 2014: 325). Buna göre, **+t** eki daha Uygur Türkçesi devrinde kalıplaşarak arkaikleşmiş ve tekrar Türkçenin asli çokluk eki olan **-lAr** eki almıştır. Bu örnekte ek yığılması ve kalıplaşması bir arada gözlenebilmektedir.

Günümüz TT'de de kullanılan “ikizler” kelimesindeki **-z** eki ise aslında bir ikilik eki iken kelimenin bünyesinde kalıplaşmış ve üzerine çokluk eki getirilmiştir. Gabain bu ekin

⁸⁴Yazarın “Irak Türkmen Türkçesi Yazı Dili” ifadesiyle kastettiği dil Türkiye Türkçesidir. Çünkü Irak Türkmenleri yazıda Türkiye Türkçesini kullanırlar.

⁸⁵ Gabain, bu kelimedeki **+t** ekinin Moğolca olduğunu bildirmiştir (Gabain, 1988: 62).

eski Türkçede canlı olmadığını bildirir (Gabain, 1988: 62) Bu da -z ekinin eski Türkçe için dahi arkaik bir ek olduğunu gösterir. Bu örneklerde kalıplaşan eklerin birer ölü ek oldukları da kaydedilmelidir.

Aynı Amaçla Kullanılan Eklerden Birinin Yazı Diline, Diğerlerinin Ağızlara Hasredilmesi

Türk yazı dilleri belirli ağızlar üzerine kurulmuştur. Bu süreçlerde belli bir anlam veya işletim için belirli bir ek tercih edilmiş olabilir. Oysa o yazı dilinin sınırları içine giren daha başka ağızlarda aynı amaçla başka başka ekler de kullanımda bulunabilir. Böylece yazı dilindeki şekil genelleşirken ağızlardaki şekiller arkaikleşir. Bu hususta, TT yazı dilindeki -mİş / -mUş öğrenilen geçmiş zaman eki ve onun ağızlardaki denklere olan “-IP”, “-IK” gibi ekler örnek olarak gösterilebilir.

“Sen degel-*ib*-sen, diy-*ip*-sen, sağabıyam...” (Ay, 2009: 796):

“Ġardaşım, siz gendi gendizi yoġlan da baġalım bi şe'miz ġaybol-*uk* mu olmi-y-*ek* mi?” (Ay, 2009: 796).

2.2.3. ITA'da Şekil Unsurları ve Arkaiklik

Çalışmamızın Ses Bilgisi bölümünde gerek yapım gerek çekim eklerinin fonetiğinde gözlenen arkaiklikleri belirtmiştik. Bu bölümde, ITA'da eklerin bir yandan bir yapı unsuru olarak diğer yandan da eklerin işlevlerinde gözlenebilecek arkaik özellikleri incelemeye çalışacağız:

Yapım Eklerinde Arkaiklik

Bir Şekil Unsuru Olarak Eklerin Arkaikliğı

ITA'daki Yapım Eklerinde Arkaiklik

Bu bölümde ITA'daki yapım ekleri tek tek ele alınarak bunlardaki arkaik özellikler ortaya konacaktır:

İsimden İsim Yapma Eklerinde Arkaiklik

+A

Ekin ITA'daki görünümüleri

+A ITA'da nadiren kullanılan bir küçültme, sevgi ve hitap eki olup Kerkük ağzında bu işlevle bilhassa özel isimlere (Önder+*e*, Hesen+*e*, Ehed+*e*, vb.) getirilerek kullanıldığı tarafımızdan gözlenmiştir. ITA'da ayrıca, şu iki örnekte de eke, ünlem ve hitap işlevleriyle rastlamak mümkündür: nene-w-*e*⁸⁶, dede-w-*e*. Bunlardan *nene*, “anneciğim” anlamında kullanılan bir hitap sözü ve korku ifade eden bir ünlemdir (Hürmüzlü, 2013: 243). *Dede+w+e* ise erkekler arasında birbirlerine muhabbet ve samimiyetle hitap etmede kullanılır (Saatçi, 2014: 329-330). Bu iki kelimedede gözlenen -w- kaynaşmış teklik 2. kişi iyelik ekidir.⁸⁷

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümüleri:

Orhun Abideleri'nde +A ekinin ilk örnekleri olduğunu düşündüren bazı şekiller görülebilmektedir. Tekin bu ekin eski verme-bulunma (yönelme)⁸⁸ eki olduğunu belirterek *üz+e* “üstte, yukarıda”, *kiç+e* “akşamleyin” örneklerini verir (Tekin, 2016: 79).

Uygur yazmalarında da ekin örneklerine rastlanmaktadır. Eraslan bu ekin bir hitap eki (vokatif) olabileceğini belirtir: Kutad+*a*, Sevin+*e*, Tükel+*e* (Eraslan, 2012: 93).

Karahanlı ve Harezmi Türk yazı dillerine dair gramer kaynaklarında kaydedilmemişse de Gülsel Sev, +A ekinin şeklen bir yönelme hâli eki olsa da Kutadgu Bilig'deki *beg+e*⁸⁹, vb. örneklerde hitap işleviyle kullanıldığını belirtir (Sev, 2007: 277).

Çağatay Türkçesinde ise bu ekin örneklerine az da olsa rastlanabilmektedir. Argunşah ekin pekiştirme işleviyle kullanıldığını kaydetmiştir: *burun+a* “öncekiler”, *keç+e* “gece”, *tak+a* “nal”, *tün+e* “dün”, *yañ+a* “yan, yön” (Argunşah, 2014: 101).

Eski Anadolu Türkçesiyle ilgili gramerlerde bu eke rastlanmamaktadır.

⁸⁶ Hürmüzlü bu kelimeyi, sözlüğünde “nenevā” imlasıyla kaydetmiştir.

⁸⁷ Kerkük ağzında erkekler arasında, birbirine muhabbet ve samimiyetle hitap etmede şu ifadeler de kullanılır: “baba-m”, “baba-m baba-sı”, “dede-m”, “dede-si”, “dede-m dede-si” (Saatçi, 2014: 329-330). Bu gibi iyelik eki almış şekiller dikkate alındığında, Kerkük ağzında iyelik teklik ikinci şahıs ekinin de -w olduğu göz önünde bulundurulduğunda, -w- unsuru teklik ikinci şahıs ekidir.

⁸⁸ Talât Tekin, “Orhon Türkçesi Grameri”nde “+gArU”, “+ñArU”, “+ArU” ve “+rA” ekleri için “yönelme durumu eki”, “+ka” ve “+A” ekleri için de “verme-bulunma eki” terimlerini kullanmıştır.

⁸⁹ “Yanıt birdi Odğurmuş, aydı beg+*e*” (Arat, 1991: 511) (Cevap verdi Odğurmuş, - Ey hükümdar, dedi.) (Arat, 1994: 370).

Değerlendirme

Türk dilinin tarihî gelişim sürecinde, çeşitli yazı dillerinde, isimler üzerine gelen +A ekini görebilmekteyiz. Bu ekin başlıca işlevlerinin hitap ve pekiştirme olduğu gözlenmektedir. Tekin'in, ekin eski bir verme-bulunma (yönelme) eki olduğu düşüncesi; Eraslan'ın eski Uygur Türkçesi metinlerindeki örneklerde ekin hitap işlevi taşıdığını kaydetmesi, Sev'in Kutadgu Bilig'deki örneklerde gözlenen +A ekinin hitap için kullanıldığını belirtmesi, Argunşah'ın da bu ekin işlevini pekiştirme olduğu bilgisini vermiş olması; söz konusu ekin, zamanla hitap için kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Bizce, ITA'da hitap, sevgi ve küçültme eki olarak kullanılan +A eki de eski Türkçeden itibaren gözleyebildiğimiz bu ektir. Ekin Çağatay Türkçesinde iyice azalması da arkaikleşme sürecinin daha o devrede başlamış olabileceğini gösterir.

+(A)ç

Ekin ITA'daki Görünümleri

ITA'da bu yapıdaki birkaç kelimeye şu örnekler verilebilir: ara+ç+la- “kavga edenleri ayır-”, ‘ana+ç “yaşlanmış kümes hayvanı”; kéçel (< kel+eç), kol+aç “iki yana açılmış kollar arasındaki uzaklık”, kol+a+n+ç “kulaç”; pekr+eç ~ pekr+e+n+c ~ pekr+e+n+ç (Ker.) / pekr+e-n-c (Dak.) / paqr+a+n+c (Tuz.) “kulplu bakır kap” (Hürmüzlü, 2013: 61, 69, 190, 214, 259).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

TT yazı diline ait gramer kaynaklarından bazılarında +ç eki ile +Aç eki ayrı ayrı ekler kabul edilirken bazılarında bu iki eke ait örnekler +Aç eki altında verilmiştir. Bizce bu iki ek Türk dilinin tarihî derinliklerinde ayrı ayrı iki ek olsa dahi bunların, fonetik yapıları gereği zaman içinde birleşmiş oldukları kuvvetle muhtemeldir. Çünkü ünlüyle biten isim köklerine ünlüye başlayan eklerin gelişi sırasında bir kaynaşmanın gerçekleşmesi, diyebiliriz ki dilin temel kanunlarından. Bunun yanında, gerek TT yazı dilinde gerek ITA'da ekin pek az örneğinin bulunması ortada tek bir ek mi yoksa iki ayrı ek mi olduğu hususunda tam bir fikir vermemektedir. Çağdaş Türk lehçelerinde ve ağızlarda bu ekin daha başka örnekleri bulunsa dahi, yukarıda sözü edilen kaynaşma yüzünden bu hususun aydınlatılması yine de güçtür. Eklerin ikisinin de benzer işlevlere sahip olması da birbirlerinin içinde karışmalarını kolaylaştırmıştır. Biz çalışmamızın konusu gereği bu

hususla kesin bir hüküm vermeyeceğiz. Ancak İTA’da, hangisiyle yapılmış olursa olsun birkaç örneğin arkaikliğini ortaya koymaya çalışacağız.

Tarihî Türk yazı dillerine ait gramer kaynaklarına bakıldığında eski Türkçe (Köktürk-Uygur) metinlerinde ekin, araştırmacılar tarafından +ç şeklinde tespit edilmiş olduğu görülmektedir. Bu kaynaklarda ekten önceki ünlüler bağlayıcı kabul edilmiştir. Eski Türkçe devresinde bu ek sevgi, küçültme eki olarak kullanılmıştır: öğ+ü+ç+ım “anneciğim”, ata+ç+ım “babacığım” (Gabain, 1988: 43); ata+ç+ım, iç+i+ç+ım “ağabeyciğim”, beg+i+ç+ım, kañ+i+ç+ım “babacığım” (Tekin, 2016: 79-80); ana+ç, eke+ç “kecek” (Eraslan, 2012: 94).

DLT’deki örneklere bakıldığında ise, bu ekin büyütme ve doğrudan doğruya isimden isim yapma eki olarak da kullanıldığı gözlenir: ana+ç “küçükken büyük anlayış gösteren kız”, aşı+ç “topraktan yapılmış çömlek”, ata+ç “büyüklük gösteren çocuk”, beg+eç ~ beg+iç “büyük bey” (Hacıeminoğlu, 1996: 13; Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 550, 562).

Çağatay metinlerinde de bu ekin çok az örneği vardır. Yalnız Mustafa Argunşah bu eki iki ayrı ek hâlinde göstermiş ve şu örnekleri vermiştir: yalan+aç “yalın, çıplak”, kıma+ç “eğri gözlü” (Argunşah, 2014: 101-102). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de ekin pek az sayıda örneğine rastlanmaktadır: boz+aç (Gülsevin, 2007: 115), kılı+ç (Mansuroğlu, 1956: 43).

Değerlendirme

İTA’dan alınan yukarıdaki örnekler incelendiğinde; pekr-e-n-c (Dak.) / paqr-a-n-c (Tuz.) varyantlarının son seslerindeki ç > c tonlulaşması; **pekrenc**, **kolanç** örneklerinde ekin arasındaki -n- türemesi; **araçla-** örneğinde -ç- ekinin, kelimenin kökünün bir parçası gibi algılanması bu ekin, İTA’da kelimenin bünyesine iyice girdiğini ve kalıplaşmış olduğunu gösterir. Ekin, bütün devirlerde fazla örnekte görülmeysi de onun eski çağlardan beri işleğini yitirmiş olduğunun delilidir. Bütün bunlar söz konusu ekin hem tarihî Türk yazı dillerinde hem de İTA’da arkaikleşmiş olduğunun göstergeleridir.

Bunların yanı sıra ekin işlevinde, daha DLT’te bazı farklılaşmaların gözlenmesi, Çağatay ve eski Anadolu Türkçesindeki kısıtlı sayıdaki örneklerde ekin küçültme işlevinden iyice sıyrılmış olması da ekin daha orta Türkçede arkaikleşme sürecine girmiş olduğunu gösterir.

+Ay

Ekin ITA'daki Görünümleri

ITA'da şu üç kelimedede kalıplaşmış olarak tespit edilmiştir: *kol+ay*, *ög+ey* (Ker.) / *og+ey* (Han.), *öc+ey* (Erb.) / *gey* (Tel.) (< ök-ey), *sol+ağ+ay* (Ker.) / *sol+ğay*(Tel.) (< sol+ağ+ay) (Gülensoy, 2007: 795, 1003; Hürmüzlü, 2013: 253, 278; Sertkaya, 2018: 223).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Marcel Erdal Orta Türkçedeki +Ay ekinin eski Türkçedeki +GAY ekinden geldiğini belirtse de Sertkaya, eski Türkçedeki bu ekin başında yer alan /g-/'nin Orta Türkçe devresinde düşmesinin beklenemeyeceğini; ayrıca Orta Türkçe devresine ait eserlerde hem +Ay hem de +GAY eklerinin görülebildiğini, dolayısıyla bunların iki ayrı ek olduğunu belirtmiştir (Sertkaya, 2018: 218). Bu da ekin Orta Türkçe devresine dayandığını gösterir.

+Ay Eski ve Orta Türkçede pek az kullanılmış bir ektir: yok+ay, oğ+ay, kol+ay, tol+ay, il+ey, ög-ey, yük+ey (Sertkaya, 2018: 217-218; Taş, 2015: 26); çığ+ay (Doğan-Usta, 2014: 113); il+ey “ön”, kart+ay “ihtiyar”(Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 324). Eski Anadolu Türkçesi gramer kaynaklarındaysa bu eke rastlanmıyor.

Değerlendirme

ITA'da görülen bu üç kelimedeki -Ay eki, kelimelerin bünyesinde kalıplaşmış olduğundan ve kullanım sıklığı düşük olduğundan arkaik bir özellik taşır. Ekin, orta Türkçe devresinde dahi kullanım sıklığının yüksek olmayışı o dönemler için de arkaik olabileceğini düşündürmektedir.

+cağ(ğ) (< +çAK)

Ekin ITA'daki Görünümleri

baya+cağ(ğ)(Tis.) (< bayak+çAk): az önce, biraz evvel (Terzibaşı, 2013: 341), dam+ca (< tam+çAk) (Hürmüzlü, 2013: 120).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçe metinlerinde az da olsa örneklerine rastlanmaktadır: al+çak “mültefit”, kol+çak “kolcuk”, kulun+çak “taycık” (Eraslan, 2012: 95).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde de fazlaca örneğine rastlanmamaktadır: al+**çak** “alçak gönüllü, yumuşak huylu” (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 58).

Harezm metinlerinde de yalnızca şu örnekte tespit edilmiştir: al+**çak** “itaatkâr” (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 187).

Kıpçak sahası metinlerinde ekin küçültme işlevinin yanı sıra nesne adları yapma işlevi de belirlemiştir: ağır+**çak** ~ avur+**çak**, issi+**çek**, kök+**çek**, oyun+**çak**, sap+**çak**, yakın+**çak** (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 324). Bu saha metinlerinde ekin sıfat yapma göreviyle de kullanıldığı gözlenir: issi+**çek** “sıcak”, kök+**çek** “güzel”, yakın+**çak** “yakınca” (Karamanlıoğlu, 1994: 24).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de tıpkı Kıpçak metinlerinde olduğu gibi bir yandan küçültme ve nesne isimleri bir yandan da sıfat olarak kullanılan isimler yapar: av+**çak** “avcı”, al+**çak**, alın+**çak** “atın alın süsü”, karın+**çak**, kök+**çek** “güzel”, örüm+**çek**, yan+**çak** “atın yanlarına bağlanan zırh”, yargu+**çak** “el değirmeni” (Argunşah, 2014: 102).

Eski Anadolu Türkçesinde de aynı eke rastlanır. Bu ekle bazen sıfat bazen de zarf olarak kullanılan kelimeler yapılır: aru+**cak**, ısı+**cak**, gök+**çek**; tiz+**cek**, yalın+**cak**, yeyni+**cek** (Gülsevin, 2007: 115).

Değerlendirme

ITA’da yalnızca iki örnekte tespit edebildiğimiz bu ek, TT yazı dilinde de, büyük ölçüde kalıplaşmış hâlde; kuzu+**cak**, yavru+**cak**, yumur+**cak**, demin+**cek**, sevdi+**cek**+im, vb. kelimelerde gözlenebilmektedir. Ergin, eski Anadolu Türkçesi metinlerine kadar +cIK ekinin görülmeişini ve işlevinin +cAK ekiyle benzerliğini dikkate alarak, +cIK ekinin +cAK ekinden gelişmiş olduğu düşüncesini ileri sürer (Ergin, 1997: 164-165). Hatiboğlu da +cAK ekindeki /-k/ ünsüzünün yanındaki geniş ünlüyü daralttığını ileri sürerek +cIk ekinin +cAK ekinden gelişmiş olduğunu belirtir (Hatiboğlu, 1981: 36).

Ekin kullanım sıklığının hem yazı dilinde hem de ITA’da düşük olması ve ekin; bayaca**h**(ğ) örneğinde kelimenin bünyesine girerek, dam+**ca** örneğindeyse sondaki sesini kaybederek kalıplaşmış olması arkaikliğinin göstergesidir.

+**kına** / + **kana**

Ekin ITA'daki Görünümleri

ITA'da niteleme veya belirtme sıfatı olan bazı kelimelere getirilerek küçültme ve sevgi anlamları veren isimler türeten bir ektir: bıncı+**kana** (Ker.), küç-**kine**/küç-**küne** “küçücük” (Ker.), oncı+**kana** (Ker.) / onçı+**kana** (Tuz.)(Hürmüzlü, 2013: 89, 197, 248); kış-**kına** “küçücük” (Amirli-Erbil)(Nuri, 1987: 72). Ekin kullanıldığını gözlemlediğimiz bir başka örnek de şudur: bala+**kana** “yavrucuk”.

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

En eski tarihli kullanımını Tonyukuk ve Költigin Abideleri'nde **-kına** şeklinde görmek mümkündür:

Az-**kına** Türk budun yoriyur ermiş “Azıcık Türk milleti yürüyormuş.”; Ulug İrkin az-**kına** erin tezip bardı “Ulu Erkin azıcık erle kaçıp gitti.” (Coşkun, 2001: 607; Alkaya, 2008: 43).

Uygur Türkçesinde ise ekin bünyesindeki /ny/ sesi parçalanmış; n ağzında “-kına/-kine/kie”, y ağzındaysa “-kıya/kıa/kiye” şekillerini almıştır.⁹⁰ Gabain ekin daha başka örneklerini de verir ve ekin sevgi, küçültme ve kuvvetlendirme işleviyle kullanıldığını belirtir: bir-**kine** mün “bir tek günah”, bir-**kia** amraq oglum “biricik sevgili oğlum”, yağuq-**qia** “çok yakın, yakıncacık”, anca-**qia** ymä “çok az, oncacık”, azraqça-**qia** “çok yetersiz, azıcık”, az-**qina** “çok az, azıcık”, qatıg-**qıyan** ay- “çok sıkı söylemek”, yalañuz-**qia** qal- “çok yalnız (yapayalnız) kal-”, vb. (Coşkun, 2001: 607-608; Alkaya, 2008: 44).

Karahanlı dönemindeyse bu ekin giderek bir isimden isim yapma eki olarak çok işlek bir ek hâli aldığını gözlemekteyiz. Bu devirdeki metinlerde ek hem **-kıya** hem de **-kına** şekilleriyle görülmekte ve kuvvetlendirme, küçültme, sayı ifadeleri yapma göreviyle işlek bir hâlde kullanılmıştır: er-**kiye** “adamcağız”, kız-**kıya** “kızcağız”, yer-**kiye** “yer-cik”, az-**kına**, azrak-**kına**, vb. (Hacıeminoğlu, 1996: 15-16; Coşkun, 2001: 608; Alkaya, 2008: 45).

Kıpçak metinlerinde ekin kullanım alanı genişlemiş; ancak “-kıya” biçimi görülmez olmuştur. Çağataycada da bu ek **-gına/-gine**; **-kına/-kine** şeklinde isimlere, zamirlere ve

⁹⁰Uygur Türkçesinde /ny/ sesinin parçalanması Türk dilinin tarihî devirleri itibarıyla gözlenen bir fonetik değişmeden ziyade bölgeler arası ağız ve lehçe farklarından, yahut farklı imlalarından kaynaklanmış da olabilir.

sayı isimlerine gelerek küçültme ve sınırlama işleviyle kullanılmıştır: âbâdân-**gına** cevap “güzelce bir cevap”, az-**gına** “azıcık”, köngül-**gine** “gönülcük”, kitabet-**kına** “kitabecik”, esrük-**kine** “sarhoşça, çakırkeyif”, küçük-**kine** “küçücük”, at-**kına**, kıska-**kına**, vb. (Coşkun, 2001: 608; Alkaya, 2008: 46).

Çağatay Türk yazı diline ait metinlerde de bu ekle yapılmış küçültme anlamlı isimleri görmek mümkündür: kent-**kine**, esrük-**gına**, ogul-**gına** (Coşkun, 2001: 608), bir-**gine** “biricik”, bu-**gına** “bunun gibi, böylece”, kuş-**gına**, ötrük-**gine** “yalancık” (Argunşah, 2014: 104).

Alkaya bu eke eski Anadolu Türkçesinde ve çağdaş Oğuz grubu lehçelerinde pek rastlanmadığını, yalnız bazı Anadolu ağızlarında (Ordu, Giresun, Artvin, Trabzon, Malatya) ekin çeşitli şekillerde kullanıldığını bildirir (Alkaya, 2008: 46, 55, 56, 63). Z. Korkmaz ise Anadolu ağızlarından Malatya, Gaziantep, Tunceli ve Elazığ’da kullanılan bu ekin bir Afşar ağızı özelliği olduğunu belirtir (Korkmaz, 2005: 184). Diyebiliriz ki bu ek Korkmaz’ın belirttiği yörelerde yaşayan Afşar kökenli Türk boylarının ağızlarına Anadolu’ya gelmeden önceki bir devrede Kıpçak boylarıyla olan ilişkiler sonucunda yerleşmiş olabilir. Zaten, bir Oğuz ağızları grubu olan ITA’da da ancak birkaç kelimedede gözlenen ek Karahanlı ve Kıpçak Türk yazı dillerinin bu ağızlardaki bir kalıntısıdır.

Değerlendirme

ITA’da ekin ilk hecesindeki ünlü zamanla genişlemiştir. Bu durum söz konusu morfemin ITA’da uzun zamandan beri bulunduğunu gösterir. Ekin ITA’da her kelimeye gelmeyişi ise işlekliliğinin fazla olmadığını göstermektedir. Zaten, TT yazı dilinde de kullanılmayışı, TT ağızlarında da yalnızca birkaç bölgede tespit edilmiş olması bu ekin arkaik bir özellik taşıdığına göstergeleridir.

-(I)I

Ekin ITA’daki Görünümleri

ITA’da şu kelimelerde tespit edilmiştir: **kız-ı-l** et “yağsız, kemiksiz et”, süt-ü-**l** “sertleşmemiş başak”, yeş-ı-**l**, yüng-ü-**l** “hafif” (Hürmüzlü, 111, 212, 280, 326, 329).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Ekin ilk örneklerine eski Türkçede rastlanmaktadır: yaş-1-*l*, kız-1-*l* (Gabain, 1988: 47; Eraslan, 2012: 98; Tekin, 2016: 81).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde de eke rastlanır: kız-1-*l*, yaş-1-*l* (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 59; Taş, 2015: 45).

Harezm Türkçesi metinlerinde de aynı eke aynı örneklerde rastlanır: kız-1-*l*, yaş-1-*l* (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 188).

Kıpçak sahası metinlerinde de aynı ekleri aynı kelimeler üzerinde görmek mümkündür: kız-1-*l*, yaş-1-*l* (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 325).

Çağatay sahası metinlerinde de durum aynıdır: kız-1-*l*, yaş-1-*l* (Argunşah, 2014: 104).

Eski Anadolu Türkçesinde de aynı eki almış kelimeleri bulmak mümkündür: kız-1-*l* “1. altın para 2. bakır”, yaş-1-*l* (Dilçin, 2013: 151, 250).

Değerlendirme

Ekin en eski yazılı kaynaklarda bile çok sınırlı sayıda kelimedede görülmesi eski Türkçe devresinde dahi arkaik olabileceğini düşündürmektedir. Zaten, çağdaş Türk yazı dillerinde ve ağızlarda yer aldığı şekliyle bu ek kelimelerin bünyesinde tamamen kalıplaşmış durumdadır. Bu gibi özellikler dikkate alınarak yukarıda örneklenen kelimelerdeki -(I)*l* eki arkaik bir özellik taşır.

ITA’daki diğer isimden isim yapma eklerinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilememiştir.

İsimden Fiil Yapma Eklerinde Arkaiklik

+KIr

Ekin ITA’daki Görünümleri

ITA’da iki yansıma kelimedede, TT yazı dilinin aksine, bu ek göçüşmeye uğramadan, asli şekilleriyle kullanılır: ās+*kır*- (Tel.) “hapşır-”, ös+*kır*- (Ker., Kif.) “öksür-” (Hürmüzlü, 2013: 59, 254).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Yansıma kelimelerden fiil yapan **+Kİr** ekine eski Türkçeden beri rastlanmaktadır: as-**ur**- (< *as-kır-) “aksır-”, ös-**ür**- (< ös-kür-) “kabar-, şişirt-”(Caferoğlu, 1993: 15, 102).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde de ekin örnekleri görülür: as-**ur** (< *as-kır-) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 559).

Kıpçak sahası metinlerinde de aynı ekle yapılmış kelimeler vardır: ak-**sur**- / ağ-**sur**- / ah-**sur**- (< *as-kır-) “aksır-”, ös-**kür**- / ök-**sür**- / ök-**ür**- (< *ös-kür-) “öksür-” (Toparlı vd., 2007: 209, 212).

Çağatay metinlerinden de aynı ekle şu örnekler verilebilir: ak-**sır**- (<*as-kır-) “aksır-”, öksür- (< *ös-kür-) “öksür-” (Ünlü, 2013: 28, 873).

Eski Anadolu Türkçesinde de aynı ekin kullanıldığını görmekteyiz: as-**ur**- (< as+kır) (Erol, 2014: 739); ağ-sır- / ahsır-, ağ-sur- / aḡ-sur- (Dilçin, 2013: 17).

Değerlendirme

+Kİr / **+KUr** eki Türk yazı dilinin tarihî gelişim süreci içinde daima kullanılmış bir ektir. Daha çok yansıma kelimeler üzerine gelir. Bazı ağızlarda ve lehçelerde /-s/ ile biten (as, ös) kelimelerden sonra /-sK-/ > /-Ks-/ göçüşmesi gözlenir. TT yazı diline temel teşkil eden İstanbul ağzında da bu göçüşme meydana gelmiş olduğundan, yazıya da öylece aktarılmış; dolayısıyla TT yazı dilinde bu iki fiilin göçüşmeli şekilleri (aksır, öksür-) birer norm hâline gelmiştir. Bu yüzden, İTA’da söz konusu fiillerin göçüşmeye uğramamış durumdaki şekilleri asli ve arkaiktir. Üstelik, söz konusu fiiller tarihi Türk yazı dillerinde ünsüz düşmesi, ünsüz göçüşmesi gibi ses hadiselerine uğramış hâlde tespit edilmişken İTA’da bu fiiller herhangi bir ses hadisesine uğramayarak tam anlamıyla arkaik biçimleriyle bugüne gelmiştir.

İTA’daki diğer isimden fiil yapma eklerinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Fülden İsim Yapma Eklerinde Arkaiklik

-AnAk

Ekin İTA'daki Görünümleri

İTA'da şu birkaç örnekte tespit edilmiştir: boğ-*anağ/h* “1. duman rengi 2. boğuk, kısık” (Terzibaşı, 2013: 407), deg-*enek* “değnek”, doğ-*anağ/h* “rahim”, ek-*enek* “ekin”, kaç-*anağ* “koşuş”, kağ-*anağ/h* “bir yemek” (Hürmüzlü, 2013: 123, 128, 135, 201, 202); toz-*anağ/h* “hava tozlu ol-” (Terzibaşı, 2015: 572).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Ekin birleşik bir yapıda olduğu ihtimali yüksektir (Korkmaz, 2009: 74). Tarihî Türk yazı dillerinden Kıpçak Türkçesinde bu ekle türetilmiş tik-*enek* “diken” örneği bulunmaktadır (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 327). Eski Anadolu Türkçesinde ise deg-*enek* “değnek, sopa” (Gülsevin, 2007: 134; Dilçin, 2013: 74) ve yığ-*anak* “toplantı, küme, yığın, yığılmış, insan kalabalığı” (Gülsevin, 2007: 134; Dilçin, 2013: 255) örneklerinde de aynı ek gözlenmektedir. TT yazı dilinde, Dil Devrimi çalışmaları sırasında pek çok yeni kelime yapılırken bu ekten de epeyce yararlanılmıştır: it-*enek* “piston”, seç-*enek*, tut-*anak*, ol-*anak*, kes-*enek* “aidat”, vb. (Korkmaz, 2009: 74).

Değerlendirme

TT'de Dil Devrimi çalışmalarıyla bu ek TT'de işlek hâle getirilmiş olsa da İTA'da pek az örneğinin olması, kullanıldığı bazı örneklerin (kağ-*anağ/h*) kalıplaşmış ve mecazlaşmış olması dikkate alındığında, ekin geçmiş devirlere göre, kullanım sıklığının, bölge ağızlarında düşmüş olduğunu göstermektedir. Bu verilere bakarak ekin arkaik bir özellik taşıdığı söylenebilir.

-GA

Ekin İTA'daki Görünümleri

İTA'da şu kelimelerde gözlenmektedir: çevir-*ke* (Ker.) / çevir-*ge* (Tel.) “çekirge”, dal-*ga*, dam-*ga*, yu-*ha* (Ker.) / yuğ-*ha* (Dak., Tel.) “bir çeşit ekmek” (yufka < yuwka < yugka), if-*ka* (Ker.) / if-*ka* (Tel.) “ince” (yufka < yuwka < yugka), inc-*e* (< inç-*ke*), köl-*ge*, kabır-*ga* (Ker.) / kabir-*g* (Han.), kāvır-*ga* “kavrulmuş buğday”, sır-*ga* “küpe”, kıss-*a* (< kıs-

ğa), sipir-*ge*, turpa-*ka* (Tuz.) / turpo-ke “turpa benzeyen bir bitki” (Sel., Altk.), (Hürmüzlü, 2013: 113, 120, 183, 196, 201, 205, 211, 276, 303).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Ekin ilk örneklerine eski Türkçede rastlanmaktadır: bil-*ge*, kıs-*ğa*, tam-*ğa-çı* (Gabain, 1988: 51; Eraslan, 2012: 105; Tekin, 2016: 87).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde de aynı ekle yapılmış bazı kelimeler bulmak mümkündür: köl-i-*ge* “gölge”, ö-*ge* “akıllı”, til-*ge* “dilim”, yorı-*ğa* “yürüyen” (Hacıeminoğlu, 1996: 19); bil-*ge* “bilgi”, ber-*ge* “değnek, dayak”, tam-*ğa*, kıs-*ğa* “kısa”, yinç-*ge* “ince” (Taş, 2015: 128-129).

Harezmi Türk yazı dilinde yazılmış eserlerde de aynı ekle yapılmış örnekler bulunmaktadır: bil-*ge*, kıs-*ğa* ~ kıs-*ka*, sipürt-*ge*, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 189).

Kıpçak sahası metinlerinde de aynı eki görmek mümkündür: bur-*ğa* “burgu”, kaptur-*ğa* “demirden bir alet”, keleş-*ge* “danışma”, tut-*ğa* ~ tut-*ka* “kılıç sapı”, yor-*ğa* “rahvan”, yumurt-*ka*, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 327); bil-*ge*, kavur-*ğa*, keleş-*ge*, sır-*ğa* (< ısır-ga) (Karamanlıoğlu, 1994: 37).

Çağatay metinlerinde de aynı ekle yapılmış kelimeler şunlardır: bil-*ge* “bilge, âlim”, ısır-*ğa* “küpe”, kıs-*ğa* “kısa”, yumurt-*ka* “yumurta” (Argunşah, 2014: 108).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de şu örnekler görülür: bil-*ge* “bilge, âlim”, dal-*ka* “dalga”, yor-ga “rahvan” (Gülsevin, 2007: 134).

TT yazı dilinde bazı örnekleri görülse de gramer kaynaklarında bu ekin az işlek olduğu belirtilmiştir (Korkmaz, 2009: 78-79; Karaağaç, 2012: 291; Vural-Böler, 2014: 173). Ancak Dil Devrimi sırasında bu ekle “göster-*ge*, sömür-*ge*, yöner-*ge*” vb. bazı kelimeler de yapılmıştır.

Değerlendirme

Orta Türkçe devresinde işleklik kazanmış; ancak sonradan kullanım sıklığı düşmüş bir ek olduğu gözlenmektedir. Zaten, TT’de de ekin, sık kullanılmadığı ve bazı örneklerde ünsüzünün yitirildiği (kısa < kıs-ga, ince < inç-ke) gözlenmektedir. İTA’da ise her şeyden önce sınırlı sayıda örneğinin bulunması, bazı örneklerde ek ünlüsünün (kâbir-ğ), bazılarında

ise ek ünsüzünün (ince, kıssa) düşmesi, “turpaka” şeklinde analogi yoluyla, ekin isim üzerine de getirilmesi ve “yuha-ifka” örneklerinde fonolojik ayrışma gözlenmesi gibi hadiseler dikkate alındığında ekin gerek şekil gerek fonksiyon bakımlarından epeyce yıpranmış olduğu, kelimelerin bünyesinde büyük ölçüde kaynaşmış bulunduğu; böylece ITA’da arkaik bir özellik kazandığı söylenebilir.

-GAn

Ekin ITA’daki Görünümleri

ITA’da şu birkaç kelimedede tespit edilmiştir: bur-**ğan** “bürülü, kıvrırcık” (Terzibaşı, 2013: 393), er-**gen** “bekâr erkek”, kır-a-**ğan** “korkak”, yapış-**han** “bir biki” (Hürmüzlü, 2013: 138, 215, 323), süzül-**gen** (Tel.) “bir tür sütlü bitki” (Çolakoğlu, 2017: 215).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçede ekin şu örneklerine rastlanır: kır-**ğan** “kapan, yakalayıcı”, kır-**gan** “kale, müstahkem mevki” (Tekin, 2016: 87); baz-**ğan** “çekiç, basan” (Gabain, 1988: 52).

Karahanlı metinlerinde de ekin örnekleri görülmektedir: igid-**gen** “Allah, besleyen”, u-**gan** “Allah, muktedir”, yarat-**gan** “Allah” (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 60); tik-**en** (< tik-**gen**) “dikiş dik-”, törüt-**gen** “yaratıcı” (Taş, 2015: 130).

Karahanlı metinlerinde gözlenen yukarıdaki kelimeler Harezmi metinlerinde de geçmektedir: törüt-**gen**, u-**gan**, yarat-**gan** (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 189).

Kıpçak Türkçesi metinlerinde de pek çok örneği bulunur: kal-**gan** “bakiye”, kömül-**gen** “şiddetli çamur”, kudur-**gan** “kuduz köpek”, ser-**gen** “raf”, suvsa-**gan** “susamış”, süpür-**gen** “süpürge”, yor-**gan** (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 327); naşla-**gan**, tılya-**gan** (Karamanlıoğlu, 1994: 37-38).

Çağatay Türkçesi ile yazılmış metinlerde de ekin şu örnekleri bulunmaktadır: az-**gan** “bir bitki”, u-**gan**, yal-**gan**, yapur-**gan**, yapuş-**kan** (Argunşah, 2014: 108).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki örnekleri de şunlardır: dalaş-**gan**, iriş-**gen**, gömül-**gen**, yarat-**gan** (Gülsevin, 2007: 134).

Değerlendirme

TT yazı dilinde sıklıkla kullanılan -KAn / -GAn eki ITA'da sadece yukarıdaki örneklerde tespit edilmiştir. Bunlardan Telâfer ağzından derlenmiş olan “süzülgen” kelimesinin TT yazı dilindeki “sütleğen” olduğunu düşünüyoruz. Yapış-**han** başka bir bitkiye ad olmuş; er-**gen** örneği anlam kaymasına uğramıştır. Bur-**ğan** şekli ise, Terzibaşı'nın tanıklığına göre konuşma dilinde görülmeyip yalnızca bir halk masalındaki tekerlemede şöyle geçmektedir: “Davzan Hâtun, han hâtun / saçbâğı **burğan** hâtun” (Terzibaşı, 2013: 393). Korh-a-**ğan**örneğinde ise ekin gerçek işleviyle kullanıldığı görülmektedir. Hatta, bu örnekte -GAn eki, daha önceden kullanılmış olan -AK ekinin, işlevini yitirip kelime bünyesine katılmasından sonra aynı anlamı vermek üzere eklenmiş; böylece bir ek yığılması meydana gelmiştir⁹¹. Oysa, bu ek TT'de, Dil Devrimi çalışmalarıyla daha da artan bir sıklıkla kullanılmış ve epeyce bir kelime (edilgen, yetingen, devingen, sürüngen, geçirgen, değişken, vb.) bu ekle yapılmıştır (Aksu vd, 2004: 310). ITA'da ise bu ekle yapılan kelimelerin sınırlı sayıda olması, ekin çeşitli ses değişmelerine ve oluşturduğu türevlerin anlam kaymasına uğraması, “burğan” örneğinin yalnızca bir tekerlemede kalıplaşmış hâlde bulunuyor olması, gibi hususlar dikkate alındığında ekin ITA'da arkaik bir özellik taşıdığı söylenebilir.

- (I/U)G/h

Ekin ITA'daki Görünümleri

ITA'da şu kelimelerde tespit edilmiştir: ācı-**h/g** / ācu-**h/g** “acı, öfke”, āğr-ı- **h/g** “ağrı” (Hürmüzlü, 2013: 56, 58; Terzibaşı, 2011: 60), al+da- **h/g** “aldatıcı, kandırıcı” (Terzibaşı, 2011: 79), boya-**h/g** “boya” (Terzibaşı, 2013: 415), inci-**g/k** “ağrı, sızı, acı” (Hürmüzlü, 2013: 185), ört-i-**g/k** “yatak, yorgan, yastık, vb.” (Hürmüzlü, 2013: 254), sıv+a- **h/g** “sıva” (Hürmüzlü, 2013: 276), başar-ı-**h/g** / başar-a- **h/g** “idare, başarmak işi” (Terzibaşı, 2013: 312), vb.

ITA'da ekin, kalın sıradan ünlü taşıyan kelimelerin sonunda sızıcılaşarak /h/, ince sıradan ünlü taşıyan kelimelerin sonunda ise ötümlüleşerek /g/ sesine doğru bir evrilme içinde olduğu da gözlenmektedir. Ancak bu gibi kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında sert ünsüz yumuşaması hadisesi gerçekleşmektedir.

⁹¹ Bu kelimenin etimolojisi şöyle tasarlanabilir: kork-ak-gan (ek yığılması) > kork-aØ-gan > korkagan > korhağan.

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçe metinlerinde eke şu örnekler verilmiştir: bil-i-g “bilgi”, bit-i-g “yazı”, kap-ı-g “kapı”, öl-ü-g “ölü”, süç-i-g “tatlı”, vb. (Tekin, 2016: 87); tap-ı-g “hürmet, hizmet, huzur”, ay-g “söz”, sür-ü-g “sürü”, ö-g “akıl”, vb. (Gabain, 1988: 51); çiz-ı-g “çizgi”, kur-u-g “kuru”, sev-i-g “sevgi, aşk”, vb. (Eraslan, 2012: 105).

Karahanlı metinlerinde de ekin bolca örneğine rastlanır: aç-ı-g “acı”, bil-i-g “bilgi”, baş-ı-g, kat-ı-g “kati”, tir-i-g “diri”, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 60).

Harezmi Türk yazı diliyle yazılmış eserlerde de aynı ekle yapılmış örnekler şunlardır: arı-g “temiz”, bil-i-g “bilgi”, öl-ü-g “ölü”, tap-u-g “hürmet, hizmet, huzur”, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 189).

Kıpçak sahası metinlerinde de aynı ekle yapılan kelimeler vardır: bil-i-g “bilgi”, bit-i-g “mektup, kitap”, kat-ı-g “kati”, sat-u-g “satış”, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 327).

Çağatay metinlerinde de şu örnekleri görmek mümkündür: as-ı-g “fayda”, köprü-g “köprü”, saç-ı-g “düğün hediyesi”, tar-ı-g “darı”, yit-i-g “keskin, vb.” (Argunşah, 2014: 108).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ise bu eke yalnızca bazı tek heceli fiillerin sonunda rastlanmaktadır: ba-g, ö-g (Gülsevin, 2007: 134). Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki -G eki düşmüştür.

ITA’daki bu arkaikleşme aslında yeni bir gelişme olmayıp tarihî Türk yazı dillerine kadar uzanır. Eckmann daha Harezmi metinlerinde; vezin ve kafiye zaruretlerinden dolayı şiirde ve zaman zaman nesirde -G ekinin düşmesi olayından bahseder ve şu örnekleri verir: *sası* (< sas-ı-g), öñin *türlü* (< türlü-g), vb. (Eckmann, 1996: 14). Harezmi metinlerinde gözlenen bu özellik Oğuzcanın etkisiyledir.

Öte yandan, tarihî Kıpçak metinlerinde de ekin düştüğü görülür: *bili* (< bili-g), *kiçi* (< kiçi-g), *öli* / *ölü* (< öl-i-g), sarı (< sar-ı-g), tiri (< tir-i-g) vb. (Karamanlıoğlu, 1994: 36; Eckmann, 1996: 68). Argunşah da Kıpçak sahası metinlerinde fiilden isim yapan -G ekinin arkaik şekillerde devam ettiğini bildirir (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 327).

Ekin Çağatay sahası metinlerinde de birçok kelimedede düştüğü; ancak arkaik hâlde bazı kelimelerde gözleendiği söz konusudur (Argunşah, 2014: 108). Ancak Öner bu ekin Çağatay metinlerinde devam ettiğini belirtir (Öner, 1998: 71).

Çeşitli kaynaklardaki bu bilgiler ışığında diyebiliriz ki birden fazla heceli kelimelerin sonundaki -G (fiilden isim yapma eki) düşmesi Oğuz Türkçesinde her ne kadar karakteristik bir nitelik arz etse de Harezmi ve Kıpçak Türk yazı dillerinde de bu özellik onun kadar olmasa da gözlenebilmektedir.

Değerlendirme

Bu ek için ITA'dan yukarıda verilen örneklerin hepsi de TT yazı dilinde, söz konusu ek olmadan telaffuz edilmektedir. Oysa, Oğuz grubu Türk lehçelerinin karakteristik bir özelliği olan birden fazla heceli kelimelerin sonundaki /-G/ ünsüzünün (fiilden isim yapma eki) eriyerek düşmesi özelliğine rağmen ITA'da, eski Türkçeden kalan bu ek yukarıdaki örneklerde canlıdır. Öte yandan, /-G/ ünsüzü (fiilden isim yapma eki) her ne kadar ITA'daki daha başka kelimelerde gözlenebilirse de yukarıdaki örneklerde bu düşme hadisesi meydana gelmemiş, bu fiiller asli ve arkaik şekilleriyle bugüne gelmiştir. Bu itibarla, ITA'da bu eki koruyan örnekler hem TT yazı diline göre hem de ekin tarihî gelişim süreci dikkate alındığında arkaik bir özellik taşır. ITA'daki bu birkaç kelimedede bugün de korunan /-G/ ünsüzü, Oğuz grubunda söz konusu düşme sürecinin henüz tamamlanmamış olduğunu da göstermektedir.

-kıç / -kuç (< -GIç / -GUç):

Ekin ITA'daki Görünümleri

ITA'da şu iki kelimedede tespit edilmiştir: çatlan-**kuç** “kıvılcım”, sallan-**kuç** (Ker.) / sallan-**kuç** “salıncak” (Tuz.) (Hürmüzlü, 2013: 111, 270).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Her ne kadar M. Erdal bu ekin -**çUk** ekinin ünsüzlerinin göçüşmesiyle oluştuğunu (Eraslan, 2012: 104) bildirirse de eski Türkçeye ilgili diğer gramer kaynaklarında -**gIç** / -**gUç** eki ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak Hacıeminoğlu bu ekin eski Türkçeden beri kullanılagelen başlıca alet yapma eki olduğunu bildirir ve eki dört şekilli gösterir: -guç / -güç / -kuç / -küç (Hacıeminoğlu, 1996: 20).

Ekin ilk örneklerini de Hacıemnoğlu'nun Karahanlı Türkçesi için hazırlamış olduğu gramerde, DLT'den naklettiği örneklerde görmekteyiz: ar-**guç** “insanın aldandığı nesnelere”, ör-**güç** “kadınların saç örgüsü”, ör-**küç** “dalga” ve “sacayağı” (Hacıeminoğlu, 1996: 20).

Kıpçak Türk yazı dilleriyle yazılmış metinlerde de şu örneklerine rastlamaktayız: aç-**kuç** / aç-**kuç** “anahtar”, ağın-**guç** “merdiven”, bas-**kuç** “merdiven”, bıç-**kuç** “terzi makası”, dep-**küç** / tep-**kiç** “mahmuz”, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 327-328).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de aynı ekle yapılmış kelimeler görülmektedir: alda-**güç** “aldatıcı, hilekâr”, bas-**kuç** “merdiven”, süz-**güç** “süzgeç”, yelpi-**güç** “yelpaze”, vb. (Argunşah: 2014: 109).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de aynı ekle yapılmış kelimeler bulunmaktadır: alda-**güç** “aldatıcı”, çatla-**güç** “çitlembik”, dal-**güç** “dalgıç”, vb. (Gülsevin, 2007: 134).

Değerlendirme

Eski Türkçeden beri süregelen bu ek ITA'da pek az örnekte yaşamaktadır. TT'deki örneklerinin de büyük bir kısmı (aldan-gıç, çal-gıç, an-gıç, atlan-gıç, kaz-gıç, bizlen-giç, vb.) (Aksu vd, 2004: 92) ağızlara mahsustur. Bu durum ekin kullanım sıklığının düştüğünü ve arkaikleşmiş olduğunu gösterir.

-mAc / -mAç

Ekin ITA'daki Görünümleri

ITA'da şu kelimelerde tespit edilmiştir: dönder-**mec** “aşıkla oynanan bir oyun”, koltır-**maç** “bir örtü bağlama şekli” (Hürmüzlü, 2013: 129, 214). Ayrıca şu yemek adlarında da gözlenir: bula-**mac** / bıla-**mac** “bir yemek”, döğ-**mec** / döğ-**meç** “bir yemek, bir tatlı” (Hürmüzlü, 2013: 94, 129).

Türkologlar arasında ekin etimolojisi hakkında bazı farklı düşünceler vardır. Gülensoy, Korkmaz ve Ercilasun ekin, -**mA** fiilden isim yapma eki ve “aş” kelimesinin kaynaşarak ekleşmesi sonucunda oluştuğu görüşündedirler (Gülensoy, 2007: 180; Korkmaz, 2009: 95; Ercilasun, 2012: 83). T. Banguoğlu ise ekin, -**mA** fiilden sıfat yapma eki ile -**eç** küçültme ekinin birleşmesi sonucunda oluştuğunu bildirir (Banguoğlu, 1986: 268). Bu arada Korkmaz ve Ercilasun, yemek adları yapan -**mAç** eki ile diğer isimleri oluşturan -**mAç** ekini

birbirinden ayırarak sonuncunun, **-mAcA** ekinin zamanla gerçekleşen ses olayları sonucunda bugünkü şeklini aldığını bildirirler: *atla-n-ma+ca* > *atlan-maç* > *atlan-baç* > *atla-m-baç*, vb. (Korkmaz, 2009: 94; Ercilasun, 2012: 87). Bütün bu görüşleri bir arada değerlendirdiğimizde; ekin farklı gelişim çizgileri olduğu düşünülse dahi zamanla aynı işlevi yüklenmiş olduğu ve birbiriyle kaynaşmış olduğu söylenebilir. Daha da ileri gidilecek olursa tek bir ekin varlığından, buna karşılık birden fazla etimolojik izahtan da söz edilebilir. Biz, şimdilik bu hususta kesin bir sonuca varmasak da tarihî Türk yazı dillerindeki örnekleri tek bir başlık altında toplamayı uygun buluyoruz.

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

DLT’te bu ekle yapılmış kelimelerden bazıları şunlardır: *köm-eç* (< *köm-meç*) “küle gömülen yuvarlak ekmek”, *kağur-maç* / *kawur-maç* “kavrulmuş buğday”, *tut-maç* “bir yemek”, *yörge-meç* “işkembe ve bağırsaktan yapılan yemek” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 737, 677, 904, 983).

Kıpçak Türkçesi metinlerinde bu ekle yapılmış bir örnek olarak *dola-maç* “dolambaç” (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 63), *bula-maç* ~ *bulğa-maç*, *tut-maç* kelimeleri verilebilir (Karamanlıoğlu, 1994: 42; Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 328).

Çağatay Türkçesinde de aynı ekin kullanıldığı görülebilmektedir: *kıy-maç* “şaşı” (Ünlü, 2013: 629).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de aynı kelimeyi görmek mümkündür: *tola-maç* ~ *dola-maç* “dolambaçlı, eğri büğrü, karışık” (Dilçin, 2013: 83, 221). Ayrıca eke şu yemek adlarında da rastlanır: *bazla-maç* “küçük sac pidesi”, *gömeç* “kül ekmeği”, *o-maç* “bir yemek”, *tut-maç* “yoğurtlu erişte çorbası” (Dilçin, 2013: 41, 108, 174, 226).

Değerlendirme

Ekin ITA’da çok sınırlı sayıdaki kelimedede gözleniyor olması ve bazı örneklerde ekin kökle kaynaşmış olması (*bula-maç* / *bıla-maç*, *kol-tır-maç*), tarihî Türk yazı dillerinde de çok işlek olmaması, günümüz TT yazı dilinde daha çok 20. yüzyılda dirilti olarak terim niteliğinde birkaç kelimenin bu ekle yapılmış olması (*bölmeç*, *eğmeç*, *emmeç*, *kömeç*) ve bazı örneklerinin TT ağızlarına hasrolması (*çalmaç*, *tutmaç*), gibi hususlar göz önünde tutulduğunda, ekin hem ITA’da hem de TT yazı dilinde arkaikleşmiş olduğunu gösterir.

ITA'daki diğer fiilden isim yapma eklerinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilememiştir.

Fiilden Fiil Yapma Eklerinde Arkaiklik

-tIr

Eski Türkçeden beri görülebilen bir fiilden fiil yapma ekidir. Eski Türkçe metinlerinde *r, l, n* ünsüzleriyle sonlanan kelimelerden sonra tonsuz şekliyle gelir: bin-*tür-*, kon-*tur-*, ur-*tur* (Ercilasun, 2008: 176); ar-*tur-*, bin-*tür-*, ir-*tür-*, kon-*tur-*, ur-*tur-*, yan-*tur-* (Tekin, 2016: 93); amrıl-*tur-* “teskin et-”, atlan-*tur-*, “ata bindir-”, kıl-*tur-* “yaptır-” (Eraslan, 2012: 109). Ekin ön sesindeki tonlulaşmanın ilk belirtilerine Karahanlı metinlerinde rastlanır: kel-*tür-* ~ kel-*dür-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 62). Harezm Türkçesinde de ekin ön sesindeki ünsüzünün tonlu örnekleri gözlenir; ancak bu saha eserlerinde henüz tam bir ünsüz benzeşmesinden söz etmek mümkün değildir: as-*tur-*, kel-*tür-*; fakat aş-*dur-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 190). Kıpçak sahası eserlerindeyse ekin ilk ünsüzünün ünsüz benzeşmesine artık uyum sağladığı gözlenir: aç-*tur-*, az-*dur-*, bil-*dür-*, min-*dür-*, sat-*tur-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 331). Eski Anaolu Türkçesinde ise ekin ön sesindeki ünsüz tonlularak *-dUr* hâline gelir: birik-*dür-*, üleş-*dür-*, yat-*dur-*, vb. (Gülsevin, 2007: 139-140).

Eski Türkçedeki gibi *r, l, n* ünsüzleriyle biten fiillerden sonra, ettirgenlik işleviyle kullanılan *-tIr* ekinin ilk ünsüzünün tonsuz olmasına ITA'da da rastlanır:

Sonu -n ile biten kelimelere gelen -tIr ekinin durumu: ataşlan-*tur-* “sinirlendir-, kızdır-”, atlan-*tur-* “atlamasını sağla-”, ācuğlan-*tur-* “öfkelenir-”, āvın-*tur-* “teselli ver-”, utān-*tur-* “mahcup et-”, ēvlen-*tür-*, oyān-*tur-* “uyandır-”, ibān-*tur-* “oyala-” (Terzibaşı, 2011: 12, 13, 17, 100, 189, 240, 249, 257); begēn-*tür-*, bōyın-*tur*ığ/ğ “boyunduruk” (Terzibaşı, 2013: 382, 420); āyın-*tur-* “ayılt-, ikaz et-”, bilin-*tür-* “belli ettir-”, dolan-*tur-* “döndür-, çevir-, dolaştır-”, salla-*n-tur-* “salla-, sarkıt-”, vb. (Hürmüzlü, 2013: 65, 91, 126, 128, 270).

Sonu -l ile biten kelimelere gelen -tIr ekinin durumu: āyıl-*tur-*mağ “ayılt-” (Hassan, 1979: 125), kol-*tur-*maç “köylü kadınların, tarlada çalışırken göğüs ve omuzlarına sardıkları ‘çereke’ denilen renkli kumaşın bağlama şekli ki koltuk altından geçirilerek bağlanır” (Hürmüzlü, 2013: 214).

ITA'da son sesinde /-r/ olan fiillerin üzerine ise daha çok -t- ettirgenlik eki getirilir: kaçır-t- “kaçır-”, dur-ı-t “durdur-”, sıvar-t- “sıvat-”; vb. Birkaç fiil de **-dir** ekiyle ettirgen yapılır: vēr-**dir**-, sār-**dir**-, ser-**dir**-, yar-**dir**-, vb.

Değerlendirme

Yukarıdaki veriler ışığında diyebiliriz ki bu ekin fonetiği ITA'da arkaiktir.

-(I)k- / -(I)h- (< -(I)-K)

Ekin ITA'daki Görünümleri

ITA'da şu birkaç kelimede görülür: döl-ı-**h**- “göz yaşla dol-”, gör-i-**k**- “görün-”, gör-k-em (< gör-i-**k**-em) “süs, gösteriş”, ka-**h**- / kal-**h**- (< kalk-), sāl-**h**-ı-t- “sündür-, esnet-”, kır-**h**- “kırk”, sil-**k**-i-n- (Hürmüzlü, 2013: 129, 152, 202, 210, 277) kōr-ı-**h**- “kork-” (Nuri, 1987: 199).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçedeki başlıca örnekleri şunlardır: kor-**k**- “kork-”, bas-ı-**k**- “bastır-, sok-” (Tekin, 2016: 91); al-**k**- “bitir-”, ö-**k**- “düşün-”, kön-ü-**k** “tamamıyla yan-” (Gabain, 1988: 59; Eraslan, 2012: 110); tar-ı-**k**- “çek-” (Eraslan, 2012: 110).

Karahanlı Türkçesiyle yazılmış metinlerde de bu eke rastlanmaktadır: aç-ı-**k**-, bası-**k**- “baskına uğra-”, yud-u-**k**-, sez-i-**k**- “sez-”, sanç-ı-**k**- “vurul-, yenil-”, savr-u-**k**- “savrul-”, vb. (Hacıeminoğlu, 1996: 135-136); bal-ı-**k**- “yararlan-”, kor-**k**-, öçü-**k**- “sön-, soluğu kesil-”, ya-**k**- “yaklaş-”, sa-**k**- “say”, vb. (Taş, 2015: 185-186)⁹².

Harezm Türkçesiyle yazılmış metinlerden de şu örnek verilmiştir: kır-**k**- (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 191).

Kıpçak sahası metinlerinde de ekin şu örnekleri bulunmaktadır: kal-**k**-, kır-**k**-, kiri-**k**- “gir-”, sil-**k**-, to-**k**- “doy-”, tur-u-**k**- “dur-”, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 331); aç-ı-**k**-, keç-i-**k**- (Karamanlıoğlu, 1994: 50).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de eke rastlanmıştır: aş-u-**k**- “acele et-”, az-ı-**k**- “yolu şaşır-”, kaç-ı-**k**- “dağıl-”, sa-**k**-ı-n- “san-, an-”, vb. (Argunşah, 2014: 115).

⁹²Taş, eserinde verdiği örnekleri, işlevlerine göre iki ayrı bölümde incelemiştir.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de ekin örnekleri az da olsa bulunur: duru-*k*-“durakla-”, kay-ı-*k* “meylet-, sap-” (Gülsevin, 2007: 142).

Değerlendirme

Yukarıdaki örneklerin birçoğunda kelimelerin bünyesinde kalıplaşmış olarak yaşayan bu ek, aynı zamanda kalın ünlülü köklerden sonra sızıcılaşmıştır. Bu sızıcılaşma hadisesi de ekin kalıplaşmasının bir sonucudur. Bu gibi özellikler dikkate alındığında ekin arkaik olduğu söylenebilir.

Ekin ITA’daki Görünümleri

-z-

Ekin ITA’daki Görünümleri

ITA’da şu kelimelerde bulunmaktadır: dam-ı-z-dır- “damla damla akıt-”, dēgı-z-dır- “dokundur-”, dōğ-ı-z-dır- “doğurt-”, dōy-ı-z-dır- “doyur-”, ēm-ı-z-dır- “emzir-”, ēm-z-ı-k (Ker.) / ēm-z-ü-k (Tel.)(< em-i-z-i-k) “sigara ağızlığı”, gēm-z-ı-k (< *keḡ-i-z-i-k) “geniz”, ut-ı-z- “yenil-” (Hürmüzlü, 2013: 120, 123, 128, 129, 137, 149, 307). Ayrıca; ēm-z-ıklı “süt vermekte olan kadın”, ēm-z-ıklıḡ “çocuk maması” türevleri de Kerkük ağızındaki diğer örneklerdir (Terzibaşı, 2011: 177).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçede ekin ilk örneklerini görmek mümkündür: ut-u-z- “yenil-, üttür-”, tut-u-z- “tuttur-, teslim et-”, tüt-ü-z- “tüttür-” (Gabain, 1988: 61; Eraslan, 2012: 113; Tekin, 2016: 93); ud-u-z- “önderlik et-, sevk et-” (Tekin, 2016: 93); em-i-z- (Eraslan, 2012: 113).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde de ekin örneklerini görmek mümkündür: em-ü-z- “emzir-”, tamu-z- “damlat-”, tut-u-z- “nasihat et-, emret-” (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 63); em-ü-z- “emzir-”, körk-ü-z- “göster-”, tamu-z- “damlat-” (Hacıeminoğlu, 1996: 147), tam-u-z- “damlat-”, te-z-gin- (< teg-z-i-n-), tut-u-z- “nasihat et-, emret-”, tüt-s-ü-g (< tüt-ü-z-ü-g) (Taş, 2015: 225-226).

Harezmi metinlerinden de şu örnek verilebilir: tüt-ü-z- “tütsüle-” (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 191).

Kıpçak sahası metinlerinde de ekin şu örnekleri bulunmaktadır: emi-i-z- “emzir-”, tamı-z- “damlat-”, tüt-ü-z- “tüttür-” (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 332).

Çağatay sahası metinlerinde de aynı ekle yapılmış şu örnekler tespit edilmiştir: ak-ı-z / ak-u-z “akıt-”, ém-i-z- “emzir-”, öt-ü-z- “geçir-”, tamı-z- “damlat-” (Argunşah, 2014: 116).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeyse şu birkaç örneğe rastlanmıştır: dam-z-ur “damlat-”, em-z-ür-, düt-ü-z- “tütsüle-”, tut-u-z- (Gülsevin, 2007: 139).

Değerlendirme

N. Hacıeminoğlu, bu ekten bahsederken, DLT’den verdiği örneklere (bulduzdı, alduzdı, bildüzdü) dayanarak ekin, asıl şeklinin -z- değil, -dUz- olduğunu, bunun da Oğuzcaya mahsus olduğunu belirtir (Hacıeminoğlu, 1996: 147). Oysa Gabain, bu yapıyı -t- ve -z- ettirgenlik eklerinin birleşimi şeklinde izah etmiştir. A. Cevat Emre de ut-u-z- şeklinin, tıpkı “bel-gü-r-” ve “kör-gü-z-” gibi “ut-kuz-” şeklinden gelişmiş olduğunu, hatta bu fiillerin tabanlarının isim olduğunu ileri sürer⁹³. Hâlbuki “ut-” bir fiil kökü olup -z- ettirgenlik ekini almıştır. Zira, -z- eki bütün tarihî Türk yazı dillerinde fiil kök ve gövdelerine doğrudan gelmekte ve diğer ettirgenlik ekleri kadar kullanılmış olmasa da bazı örneklerde karşımıza çıkmaktadır.

Diğer ettirgenlik ekleriyle beraber Türk dilinin tarihi boyunca kullanılan -z- eki ITA’da da bugün, hepsi de kalıplaşmış birkaç örnekte gözlenebilmektedir. Hatta bu kalıplaşma o derece ileri bir düzeydedir ki bazı örneklerde -z- ekinden sonra bir ettirgenlik eki daha getirilmiştir (dam-ı-z-dır-, deg-i-z-dir-, vb.). Bu ek yığılması söz konusu ekin işlevini yitirdiğini ve arkaik bir özellik taşıdığını göstermektedir.

ITA’daki diğer fiilden fiil yapma eklerinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilememiştir.

Yukarıda eklerin bir morfem olarak ITA’da ne gibi arkaik özellikler gösterdiklerinden bahsettikten sonra aşağıda bazı yapım ve çekim eklerinin işlevlerindeki arkaiklik üzerinde durmaya çalışacağız:

⁹³ A. Cevat Emre “belgür-” ve “körgüz-” örneklerini isimden fiil yapan -Ir (< -Gİr) ekini örneklerken vermekte; fakat bu iki yapımın tabanının bel-gü, kör-gü şeklindeki isimler olduğunu belirtmektedir (Emre, 1949: 94). Eğer bu iki örnek -GI / -GU fiilden isim yapma ekiyle yapılmış isimlerse o zaman bunların üzerine gelen ekin -Ir (< -Gİr) değil, -r- olması beklenir.

Eklerin İşlevlerindeki Arkaik Özellikler

Ekler yalnızca bir morfem hâlinde değil işlevleri bakımından da zaman içinde değişikliklere uğramışlardır. Bu değişimler o ekin yeni bir işlev kazanması şeklinde olabileceği gibi bir kısım lehçelerde ve ağızlardaki işlev farklılaşmasına rağmen bazılarında eski işlevlerin devam ettirilmesi şeklinde de gözlenebilir. ITA'daki bazı yapım ve çekim eklerinde de arkaik özellikler işlev bakımından devam etmektedir. Bu gibi eklerden bazıları şunlardır:

Yapım Eklerinde İşlev Arkaikliği

İsimden İsim Yapma Eklerinin İşlevlerinde Arkaiklik: ITA'daki isimden isim yapma eklerinin işlevlerinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

İsimden Fiil Yapma Eklerinin İşlevlerinde Arkaiklik: ITA'daki isimden fiil yapma eklerinin işlevlerinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Fiilden İsim Yapma Eklerinin İşlevlerinde Arkaiklik: ITA'daki fiilden isim yapma eklerinin işlevlerinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Fiilden Fiil Yapma Eklerinin İşlevlerinde Arkaiklik: ITA'daki **fiilden fiil** yapma eklerinin işlevlerinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Çekim Eklerinde Arkaiklik

Hâl Eklerinde Arkaiklik

Belirtme Hâli Ekinde Arkaiklik

+nI

Ekin ITA'daki Görünümleri

ITA'da, belirtme hâli eki ünsüzle biten kelimelerden sonra **-I**, ünlü ile biten kelimelerden sonra ise **+ni** / **+ni** şeklindedir (Bayatlı, 1996: 370; Ercilasun, 1993: 115). Aşağıda ITA'nın çeşitli yörelerinden alınan örneklerde **+nI** ekinin örnekleri verilmiştir:

‘Abā+**ni** örtmişem başıma (Tis.) (Haydar, 1979: 162, 204).

Baba nēysen almā+**ni**? “Baba, ne eyliyorsun elmayı?” (Dak.) (Hassan, 1979: 61).

... Һaywan ҺeҺeirdi ardınca bı buğdā+**ni** ezerdi (Erbil) (Bilal, 2015: 80).

Adamakā üsküt alttan yuwā+**ni** deldi (Bay.) (Ismael, 2013: 115).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Orhun Abideleri'nde belirtme hâli eki isimlerden sonra +G (törü+g, bedizçi+g, vb.), iyelik eklerinden sonra +n (sab+ı+m+ın "sözümü", kan+ı+ın "hanını", vb.), işaret ve şahıs zamirlerinden sonra ise +**ni** şeklindedir: bu+**ni**, a+**ni**, biz+**ni**, bin+**i** (< bin-**ni**), sin+**i** (< sin-**ni**). Ekin bu düzeni Abideler'de, birkaç istisna dışında bozulmazken Uygur yazmalarında, zamirlere eklenen +**ni** ekinin adlara da eklenmeye başladığı gözlenir: erdin+i+**ni**, teñri+**ni**, buz+**ni**, et+üz+**ni**, vb. (Gabain, 1988: 64; Sev, 2007: 191-195; Ercilasun, 2008: 181, 277; Eraslan, 2012: 137-138; Tekin, 2016: 103).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde de eski Türkçedeki diğer belirtme hâli ekleriyle birlikte +**ni** ekinin kullanıldığı görülür. Uygur Türkçesiyle yazılmış yazmalarda olduğu gibi bu devredeki metinlerde de +**ni** eki isim tabanlarına, bundan başka zamirlerle iyelik ve çokluk eklerine de getirilir:

Adlardan sonra: bilig+**ni**, ukuş+**ni**, dünya+**ni**, köz+**ni**, (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 65); yüz+**ni**, arıqlık+**ni** (Hacıeminoğlu, 1996: 29); erdem+**ni**, tün+**ni** (Sev, 2007: 196) vb.

Zamirlerden sonra: biz+**ni**, öz+**ni**, mu+nı, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 65).

Çokluk ekinden sonra: ajunlug+lar+**ni**, bu+lar+**ni**, o+lar+**ni**, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 65).

Teklik 1, 2, 3. kişi iyelik eklerinden sonra: atı+m+**ni**, canı+mız+**ni**, sözü+m+**ni**, tişi+ı+**ni**, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 65).

Harezmi Türkçesi metinlerinde de eke rastlanmaktadır. Bu saha eserlerinde, teklik ve çokluk 3. şahıs iyelik ekleri dışında kalan eklerden ve yalın hâldeki bütün isimlerden sonra bu ek kullanılmıştır: açuk+**ni**, artuk+**ni**, asıg+**ni**, bilig+**ni**, ortaklarımız+**ni**, söz+**ni**, yazuklarımız+**ni**, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 192); koç+**ni**, koy+**ni** "koyunu" koylar+**ni** "koyunlarını" (Ata, 2014: 75); söz+**ni**, başım+**ni**, atası+**ni**, olar+**ni**,

biz+*ni*, vb. (Sev, 2007: 199); ana+sı+*ni*, ata+m+*ni*, köñül+*ni*, yol-ı-*ni*, vb. (Eckmann, 1996: 15).

Kıpçak sahası metinlerinde ekin başlıca iki şekli, +*ni* ve +*n* görülürken, bunlardan +*ni* şekli iyice yaygındır. Kıpçak eserlerinde +*n* şekli yalnızca teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonra (tiz+i+n, yol+u+n, yüz+ü+n, vb.) kullanılırken +*ni* hem adlardan hem zamirlerden hem de çokluk eki almış kelimelerden sonra kullanılır. Harezmi eserlerinde bütün iyelik ekleri de +*ni* eki alırken, +*n* şekli yalnızca iyelik teklik 3. şahıs çekiminde kullanılır:

Adlardan sonra: akça+*ni*, at+*ni*, aş+*ni*, balık+*ni*, kök+*ni*, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 333); ‘ulema-*ni*, fukara-*ni*, kişilik-*ni*, vb. (Sev, 2007: 200).

Zamirlerden sonra: bu+*ni*, mu+*ni*, siz+*ni* (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 333); mu+*ni*, öz+i+*ni* (Sev, 2007: 200).

Çokluk ekinden sonra: anlar+*ni*, bular+*ni*, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 333).

Teklik 1, 2, 3. kişi iyelik eklerinden sonra: düşmen+i+*ni*, kulum+*ni*, yol+u+m+*ni*, söz+i+*ni*, yüz+i+*ni*, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 333); vaqt+ım-*ni*, haqq+ı-*ni*, vb. (Sev, 2007: 200).

Çağatay sahası metinlerinde de +*ni* ekinin yaygın bir şekilde kullanıldığını gözlemek mümkündür. Bu sahada yazılmış metinlerde, teklik 1. ve 2. kişi iyelik eklerinden, zamirlerden, çokluk ekinden ve adlardan sonra daima+*ni*; teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonraysa genelde +*n*, ancak nadiren de olsa +*ni* eki kullanılmıştır.

Adlardan Sonra: bilgen+*ni* “bildiğini”, bülbül+*ni*, sünbül+*ni*, ışık+*ni* “aşkı”, menzil+*ni*, vb. (Argunşah, 2014: 125); geda+*ni*, encüm+*ni*, vb. (Sev, 2007: 201); kuş+*ni*, köñül+*ni*, tağlar+*ni*, vb. (Eckmann, 1996: 90).

Zamirlerden Sonra: biz+*ni*, vb.(Argunşah, 2014: 125); mu+*ni*, kim+*ni*, biz+*ni* (Sev, 2007: 201).

Çokluk Ekinden Sonra: bular+*ni*, uşbular+*ni*, vb. (Argunşah, 2014: 125); alar+*ni* (Sev, 2007: 201).

Teklik 1. ve 2. Kişi İyelik Eklerinden Sonra: din+i+η+*ni*, kan+ı+m+*ni*, köksü+m+*ni*, könlü+m+*ni*, vb.(Argunşah, 2014: 125); gamın+*ni*, zehri+*ni*, könlüm+*ni*, vb. (Sev, 2007: 201).

Teklik 3. Kişi İyelik Eklerinden Sonra: at+ı+*ni*, bar+ı+*ni*, köñlek+i+*ni*, vb. (Argunşah, 2014: 126).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de ekin örneklerine rastlanmaktadır. Yalnız bu örnekler saha için karakteristik değildir. İsimler, iyelik ekleri ve zamirlerden sonra bu ekin görüldüğü kelime örneklerinden bazıları şunlardır: kümiş+*ni*, sayrak+*ni*, hurî+*ni*, can+u+m+*ni*, öz+ü+m+*ni*, yazuk+u+η+*ni*, kimse+*ni*, gendü+*ni*, vb. (Gülsevin, 2007: 33). Bu arada, Ergin, günümüz TT’de işaret zamirlerinin belirtme çekiminde gözlenen bu+*nu*, şu+*nu*, o+*nu* şekillerinde (dolayısıyla eski Anadolu Türkçesindeki bu+*ni*, şu+*ni*, a+*ni* şekillerinde) eski Türkçedeki +*ni* belirtme hâli ekinin devam ettiğini belirtir (Ergin, 1997: 274).

Değerlendirme

Belirtme hâli ekinin Orhun Abideleri’nden itibaren çok şekilli olması bu şekillerin, Türk yazı dillerinin gelişmesi sürecinde nasıl değiştiği ve geliştiği konusunda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Uzun bir zaman Türkologlar Eski Türkçedeki +(I)G şeklinin düşmesiyle ek ünlüsünün zamanla ekleştini, dolayısıyla Oğuz grubundaki +I şeklinin de buradan geldiğini belirtmişlerdir (Korkmaz, 2005: 211; Gülsevin, 2007: 31, 33). Hatta, Korkmaz Orhun Abideleri’ndeki +G ekinin bir Oğuz unsuru olma ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmiştir (Korkmaz, 2005: 211). Fakat Mustafa Canpolat 1992 yılında kaleme aldığı bir makalede, Oğuz grubundaki lehçelerde bugün de gözlenen +I ekinin Karahanlı Türkçesindeki +I belirtme hâli eki olduğunu, bunun teklik şahıs zamirlerine gelerek ben+*i*, sen+*i*, a+n+*i* şekillerinin doğduğunu; Oğuz Türkçesinin ilk dönemlerinde hem Doğu Türkçesindeki gibi +*ni* hem de +I şeklinin birlikte kullanıldığını; fakat sonraları Doğu Türkçesinde +*ni* ekinin yaygınlaşmasına karşılık Oğuz Türkçesinde +I şeklinin yaygınlaşarak hem adlar hem zamirlerden sonra gelmeye başladığını belirtir. Canpolat çağdaş Azerbaycan Türkçesindeki +*ni* şeklinin de Oğuz Türkçesindeki bu ilk devrenin bir yadigârı olduğunu ifade eder (Canpolat, 1992: 11).

Mecdut Mansıroğlu da +I belirtme hâli ekinin yaygın kanaatin aksine, +G ekinin öncesindeki bağlayıcı ünlünün ekleşmesinden ileri gelmeyip +*ni* ekinin, ünsüzle biten

kelimelere eklendiğinde ünsüzünün asimile olması sonucunda **+I** ekinin ortaya çıkmış olduğunu belirtir (Mansuroğlu, 1949: 505). Ancak Mansuroğlu, bu görüşünü desteklemek üzere, eski Anadolu Türkçesinde ünsüzlerden sonra da **+nI** şeklinin örneklendiği az da olsa ara safha örnekleri göstermiş değildir.

Yukarıdaki verilerden yararlanarak ITA'daki **+nI** belirtme hâli ekine dair şunları söyleyebiliriz: Eğer Ergin'e göre TT'de işaret zamirlerinin belirtme çekiminde gözlenen "bu+**nu**, şu+**nu**, o+**nu**" şekillerindeki **+nu** (< **+nI**) eki, eski Türkçeden bu yana gözlediğimiz ve eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren isimler üzerine de gelen ek ise ve Canpolat'ın bilhassa Azr. T. ile ilgili yukarıdaki görüşlerini de dikkate alacak olursak bu durumda, TT yazı dilinde yalnızca işaret zamirlerinde, ITA'da, Azr. T'de ve Trkm. T.de ünlüyle biten kelimeler üzerinde de gözlenebilen **+nI**, tarihî şeklin devamıdır. TT yazı dilinde bu ek isimlerden sonra "+I" şeklinde karar kılınmış ve **+nI** şekli terk edilmiştir. ITA'da ise eski Uygur Türkçesinden bu yana devam eden, ekin isimlere de getirilmesi eğilimi, ünlüyle biten kelimelerden sonra devam ettirilmiş olmaktadır. Böylece TT yazı diline göre, ITA'daki **+nI** eki arkaik özelliğiyle bugün de varlığını sürdürmektedir. Bu itibarla ekin, Azr. T. ve Trkm. T.deki kullanım biçimleri de TT'ne göre arkaik özellik taşımaktadır.

Vasıta (Araç) Hâli Ekinde Arkaiklik

+n

Ekin ITA'daki Görünümleri

ITA'da vasıta hâlini karşılayan ek **+dAn / +tAn , +nAn** (< +IA+n) şeklindedir. Birleşik yapıdaki bu ekin sonunda yer alan **+n** vasıta işlevini çok büyük ölçüde yitirmiş olup bölge ağızlarında adlar üzerine genellikle, kalıplaşmış +IA edatıyla birlikte kaynaşmış hâlde getirilir. Bununla birlikte, bazı kelimelerin sonunda ekin tek başına ve yine kalıplaşmış hâlde, **+n** şeklinde getirildiği de gözlenir. Buna göre, söz konusu birleşik ek ITA'da aşağıdaki şekillerde kullanılır:

İsimle İsim Arasında

...arpa+y+da+**n** buğda ve bir de dawar beslemeḡ; kōyın+na+**n** geçi. (Çar.) (Haydar, 1979: 46); kırt-ta+**n** koyın matalı (Ker.) (Hassan, 1979: 1).

yev kâpiya girer, gül+de+n reyhan òlı (Karatepe) (Hassan, 1979: 97).

... para temēhiyden dēdile bir ana+y+da+n bir baba, bız uşāğımızı wērrih...(Çar.) (Haydar, 1979: 48).

İsimle Fiil Arasında

... para temēhi+y+de+n dēdile bir anaydan bir baba, bız uşāğımızı wērrih ... (Çar.)(Haydar, 1979: 48).

Gēlní at+ta+n apārirdílar (Altk.) (Rauf, 2013: 134).

Nanca para ístírsev al, gét arhadaşlarıv+da+n...(Ker.) (Haydar, 1979: 121).

Kíçık bācım mīlewwen “renkli” kelemeler+ne+n diwarları yazıp (Erbil) (Bilal, 2015: 41).

Çeşitli Zarf Yapılarının Sonunda

At allına bir tepme vırmğıyda+n kırtın bēyníní yére tōkti (Ker.) (Bayatlı, 2009: 261; Tokatlı, 2012a: 8).

Göndērrih ora özíní, indí orda ‘ifrit var, ifirmeği+y+de+n yāndırı özíní (Zengili) (Haydar, 1979: 39; Bayatlı, 2009: 410-411; Tokatlı, 2012a: 8).

Bir vırmağ+ta+n kí parça étti özíní.

Vasıta hâli eki +n ayrıca, bazı kelimelerin sonunda kalıplaşmış olarak da ITA’da yaşamaktadır: iç+i+n, kım+i+n “gibi”, tek+i+n “gibi”, uz+u+n, yaya+n (< yadağ+i+n) (Korkmaz, 1994c: 20, 25, 26, 36).

Bunlardan “için” edatı, kendinden önce gelen kelimeyle birleşerek ön sesindeki /i-/ ünlüsü düşer: ònı+y+çı+n, sēnıw+çı+n, Eħmēt+çı+n, vb.

ITA’da farklı idyolekterle göre “için” edatının sonundaki +n vasıta hâli ekinin de düştüğü gözlenir: bılār+çıØ, òğlı+çıØ, òzi+çıØ, nē(y)çıØ “niçin” ~nēçıØ ~ nışıØ “niçin” (< niçin < ne için), vb. (Haydar, 1979: 110, 111, 261).

Öte taraftan, ITA'da birbiriyle sesteş tek+ı+n “gibi” ve tek+ı+n “kadar” kelimeleri vardır. Bunlardan “gibi” anlamı taşıyan, +n vasıta hâli ekiyle yapılmış olandır. Bu yapıda da vasıta hâli eki idyolektilere göre korunur veya düşer.

ITA'da “gibi” anlamında kullanılan bir başka edat da kimi+n olup onun da sonunda vasıta hâli eki vardır. Kerkük ağzında bu kelimenin sonundaki +n vasıta hâli eki kullanılırken Biravçılı Telâfer ve Tisin ağzlarında +n kullanılmadan “kimi” şeklinde telaffuz edilir (Hürmüzlü, 2013: 194; Hassan, 1979: 4, 48, 63, 95).

Bugünkü ITA'da, yaya+n (<yadağ+ı+n) (Korkmaz, 1994c: 20) şekli, daha ziyade bazı edebî metinlerde ve söz kalıplarında gözlenir. Aşağıda bir halk şiirinden alınan şu dördlükte kelimenin bu kullanımına örnek verilmiştir:

Ağlādıram güldírrem

Bilmiyene bildírrem

Ātlını yaya+n éder

Yaya+n+ları mindírrem (Nasıh Bezirgân) (Bayatlı, 1996: 370).

ITA'da yaygın olan şu deyimde de “yaya+n” kelimesini görmek mümkündür: Ekmēgí ātlı, ōzı yaya+n (Vasfi, 2001: 86).

Günlük dilde ise “yaya” kavramı daha çok “ayağ+ta+n, yérimeç+te+n” gibi kelimelerle karşılanır. Bunlar en fazla bir tarz zarfı hâlinde kullanılır.

ITA'da yaya+n kelimesinde +n eki tamamen kalıplaşmıştır. Çünkü bu ağzlarda “yaya” şekline rastlanmaz.

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçe devresinde ek yaygın bir şekilde kullanılmıştır: berge+n “kamçı ile”, esrük+ü+n “sarhoşlukla”, küri+n “ölçek ile”, öd+ü+n “zaman”, yadağ+ı+n “yayan”, vb. (Gabain, 1988: 64); ok+u+n, elig+i+n, sab+ı+n “söz ile”, ağ+ı+n “hediyeler ile”, vb. (Tekin, 2016: 110); yalañuz+u+n, bosuş+u+n “acıyla”, ün+i+n “sesle”, vb. (Eraslan, 2012: 154-155).

Bunların yanı sıra, eski Uygur Türkçesi metinlerinde şu iki birleşik fiilde de aynı eke kalıplaşmış hâlde rastlanmaktadır: *ayağ-ı+n tur-* “ayak üzeri dur-”, *bağr-ı+n yat-* “karnı üzeri yat-” (Korkmaz, 2005: 180).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde de aynı ekin bolca örneğine rastlanır: *a+n+ı+n* “onunla”, *al+ı+n*, *terk+i+n*, *adhak+ı+n*, vb. (Hacıeminoğlu, 1996: 31); *ış+ı+n* “sisle”, *suw+u+n* “su ile”, *örtüg+ü+n* “gizli”, vb. (Sev, 2007: 474); *adak+ı+n* “ayak ile”, *kanat+ı+n* “kanat ile”, *kış+ı+n* “kış mevsiminde”, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 66); *öç+ü+n* “inadına”, *küç+ü+n* “güçlülükle” (Korkmaz, 2005: 180).

Harezm sahası eserlerinde de vasıta hâli ekin örneklerini görmek mümkündür: *bütünlük+i+n* “bütünü ile”, *ün+ü+n ağla-* “yüksek sesle ağla-”, *ündeksiz+i+n* “davetsiz”, vb. (Eckmann, 1996: 15); *fesadsız+ı+n*, *küç+ü+n* “güçlülükle”, *kündüz+ü+n*, *ol vakt+ı+n*, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 66); *köz+i+n*, *az+ı+n az+ı+n* “az az”, *ğaribluk+ı+n*, vb. (Ata, 2014: 78); *ast+ı+n*, *üst+i+n*, *tüz+i+n*, vb. (Sev, 2007: 475).

Kıpçak sahası metinlerinde de vasıta hâli ekin örnekleri gözlenir: *aşam+ı+n*, *ansız+ı+n*, *ast+ı+n*, *keşley+i+n*, *kündüzley+i+n*, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 334).

Çağatay Türkçesi metnelerindeki vasıta hâli örnekleri de şunlardır: *big+i+n* “gibi”, *deg+i+n* “-e kadar”, *érk+i+n* “ki, mi”, *iç+i+n* “içerisi, ortada”, *bile+n ~ birle+n* “ile”, vb. (Argunşah, 2014: 128); *ansızın*, *küz+ü+n*, *öng+ü+n*, *song+u+n*, *yayın* “yay ile”, vb. (Karamanlıoğlu, 1994: 74).

Eski Anadolu Türkçesindeki örnekleri de şunlardır: *ayağ+ı+n tur-*, *bir+i+n bir+i+n*, *dün+i+n gün+i+n*, *göt+i+n göt+i+n*, *gündüz+i+n*, *sabah+ı+n*, *yüz+i+n*, vb. (Gülsevin, 2007: 68); *gündüz+i+n*, *yalnız+ı+n* (Timurtaş, 1994: 75).

Değerlendirme

Vasıta hâli eki eski Türkçede (Köktürk-Uygur), Karahanlı Türkçesinde ve eski Anadolu Türkçesinde sıklıkla gözlenirken sonraki devrelerde gittikçe azalmış ve kaybolmaya yüz tutmuştur (Korkmaz, 1994c: 18). Elbette, dildeki bir unsurun birden bire kaybolması söz konusu değildir. Ekin dilden çekilişinden önce bir arkaikleşme safhası da vardır. Vasıta hâli ekinin de arkaikleşmesi çeşitli etkenlerle ve bazı süreçler sonunda gerçekleşmiştir, denebilir. Çeşitli araştırmacılar bu süreçlere dair bazı tespitlerde bulunmuşlardır:

Korkmaz, vasıta hâli ekinin ismin sonuna gelerek o kelimeyi fiile bir zarf göreviyle bağladığını belirttiikten sonra, vasıta işlevinin anlam kaymasına müsait olduğunu, bu durumun ekin kalıplaşmasında önemli bir rol oynadığını, böylece *+n* eki ile kalıplaşmış zarflar meydana geldiğini belirtir. Korkmaz, vasıta ekinin bazen kalıplaşmayı da aşarak, bilhssa zaman ve tarz zarflarında bir yapım eki gibi de kullanıldığını vurgular (Korkmaz, 1994c: 18). Bu kalıplaşmaların eski Türkçede başladığını gösteren bir örnek *amtsön* “bu zamanda” kelimesidir. Gabain bu kelimeyi verdikten sonra, kelimenin tahlilini < amtı sö+n şeklinde göstermiştir. Gabain’in bu tahlilinden, sondaki *+n* unsurunun bir vasıta eki olduğu anlaşılmaktadır. Zaten, “Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü”nde ve “Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı”nda bu kelime “sön” madde başında ve “uzun müddet, zaman” anlamıyla verilmiştir (Caferoğlu, 1993: 138; Doğan-Usta, 2014: 289). Bu durum, sınırlı sayıda da olsa bazı kelimelerde ekin asli işlevinden uzaklaştığını göstermektedir.

S. Çağatay da benzer bir kalıplaşmayı “kurun” kelimesinde gösterir. Ona göre, Radloff’un sözlüğünde⁹⁴ yer alan bu kelime aslında *+n* vasıta ekini almış olup çeşitli lehçelerde “kurun+ga, kurun+dan” şekillerinde hâl ekleriyle de çekimlenmiştir (Çağatay, 1943: 96). Bu itibarla, “kurun” şekli yalın hâl kabul edilmiş ve *+n* vasıta eki bu gibi örneklerde gerçek işlevinden uzaklaşma yönünde bir eğilim göstermiş olur.

Eski Uygur metinlerinde *+n* vasıta ekinin bazı durumlarda gerçek işlevinin aşındığını da görmek mümkündür. Saadet Çağatay; *Turkische Turfantexte* yayınından naklettiği, “kentüleriniñ kutsuz+*n* ülügsüz+*n* için közünür azunta ...” [kendilerinin bahtlılıkları, talihsizlikleri için (yüzünden) bu günkü hayatta...] cümlesinde, “üçün” kelimesinin fazladan kullanılmış bir kelime olduğunu belirtir. Çağatay aynı metinde, “Kara budun kentününg kutsuz-*n* ülügsüz-*n* için yok çıgay bolur.” (Avam kendisinin bedbahtlığı ve talihsizliği yüzünden fakir olur.) cümlesinde ise iyelik ekinden sonra *+n* vasıta ekinin kullanılmadığını da bildirir (Çağatay, 1943: 100).

Eski Uygur metinlerinde vasıta hâli ekinin kullanım alanının azalmasında onunla aynı işleve sahip bulunma hâli ekinin de rolü olduğu söylenebilir. Mesela, “kün ortu öd+*n*” (gün ortasında, gündüzün) ibaresi, “kün öner oğur+*n*” (güneş çıktığı zamanda) kün öner oğurda (güneş çıktığı zamanda) (Çağatay, 1943: 95) şeklinde de ifade edilebilmektedir.

⁹⁴ Opyt slovarja tjurkskix narčij (Versuch eines Wörterbuchs der Tür-Dialecte).

Vasıta ekinin arkaikleşmesi sürecinde önemli bir safha da bu ekin yerine *birle ~ bile* ve *IA* edatlarının da Karahanlı Türkçesi döneminden beri kullanılıyor olmasıdır:

Karahanlı Türkçesinden örnekler

Tünle bile bastımız (Sev, 2007: 474).

isizig ucuz+la könitgey yorık (Sev, 2007: 474).

Harezmi Türkçesinden örnekler

Keçer ikisindin yakınbilig+le (Ata, 2014: 78).

Taḡ+la ... mü'minlerni tamuğdın azad kılsa (Ata, 2014: 78).

Kıpçak Türkçesinden Örnekler

taş bile taşlap öldür- (Karamanlıoğlu, 1994: 74).

yol bile bar- (Karamanlıoğlu, 1994: 74).

Çağatay Türkçesinden Örnekler

Ki taḡ+la bolgamin deryāğ 'azım (Sev, 2007: 475).

Bey+le 'illetlarğa mürşiddür ṭabīb (Sev, 2007: 475).

Eski Anadolu Türkçesinden Örnekler

Üç katla yarasın eliy+*ile* şığadı (Sev, 2007: 475).

Niyāz *ile* yalvardı vü söyledi (Sev, 2007: 475).

Hatta, zamanla +*n* vasıta eki kalıplaşmış +*IA* edatının sonuna bir kuvvetlendirme unsuru olarak da eklenerek birleşik bir ek de ortaya çıkmıştır. Aşağıda, ekin bu türlü kullanımlarına, bazı tarihî Türk yazı dillerinden örnekler verilmiştir:

Çağatay Türkçesinden Örnekler

İkev+len “ikisi birlikte” aşar erdi tá am (Sev, 2007: 47).

Eski Anadolu Türkçesinden Örnekler

Oğul şabaḥ varup öy+len gelmek olmaz (Sev, 2007: 471).

Kırk yigidi i+len Kazan'uş oğlını biz getürmişüz (Sev, 2007: 471).

Sağ i+len solına göz gezdürdi (Sev, 2007: 474).

Yukarıda, “için” edatının sonunda bulunan kalıplaşmış *+n* vasıta ekinin; idyolektlere göre düşürüldüğü veya korunduğundan söz edilmişti. Genel bir çıkarım olmasa da, yalnızca “için” edatı dikkate alındığında, vasıta hâli ekinin arkaikleşmesi sürecinin ITA’da bugün sona yaklaşmış olduğu, bu ekin artık düşme noktasına gelmiş bulunduğu söylenebilir.

Yön Gösterme Hâli Eklerinde Arkaiklik

+ArI (< *+gArU*), *+rA*

Ekin ITA’daki Görünümleri

Eski Türkçede yön gösterme eki olarak *+ġArU*, *+ŋArU*, *+ArU* ve *+rA* biçimlerine rastlanır⁹⁵. Ancak ITA’da bugün bunlardan ancak *+ArI* (< *+ġArU*) ile *+rA* şekilleri, o da kalıplaşmış hâlde kullanılır: *bē+rí*, *gē+rí*, *irēli* (< *ileri* < *il+gerü*), *yuḥ+ārı* (Hürmüzlü, 2013: 87, 185); *ha+ra*⁹⁶ “nereye” (Hürmüzlü, 2003: 174); *sō+ra* (Ker.) / *soy+ru* (Tel.) “sonra” (Hürmüzlü, 2013: 95, 248, 278).

Telâfer ağzındaki *soy+ru* kelimesinde gözlenen *-ru* şekli Karahanlı sahası metinlerinde görülen *-rU* eki olabileceği gibi, kelimenin ilk hecesindeki /o/ ünlüsünün etkisiyle, bir ilerleyici ses benzeşmesi sonucunda gelişmiş bir şekil de olabilir: *soḡ+ra* > *soy+ra* > *soy+ru*.

ITA’da bir de *bı+ra* / *bu+ra* ve bundan türeme *bu+rā+lıḡ(ġ)* / *bı+rā+lıḡ(ġ)* “bu yerler”, *o+ra* ~ *o+rı+y+a* (Tel.) ve bundan türeme *o+rā+lıḡ(ġ)* “o yerler” gibi örnekler

⁹⁵ Talât Tekin bu örnekleri “Yönelme Durumu” başlığı altında vermiştir.

⁹⁶ Gülensoy, “nerede, nereye” gibi kelimelerin etimoljisini “ne+re+de, ne+re+y+e” şekillerinde göstermişken, Korkmaz’a göre “nere” zamiri “ne ara” birleşik yapısının kaynaşmasından oluşmuştur (Korkmaz, 2009: 447). Ka zamiriyle yapılan “hara” kelimesinin de “ka ara” birleşik yapısından gelmiş olma ihtimali göz ardı edilmemelidir.

gösterilebilirse de bunların “ol ara”, “bu ara” gibi ifadelerin kaynaşmasıyla oluştuğu ihtimali daha yüksektir (Tekin, 1997: 331).⁹⁷

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçede, cümle içinde yön gösterme eklerinden birini almış kelime örnekleri şunlardır:

Ben äb+**gürü** tüşeyin... tedi “Ben karargâha ineyim... dedi.” (Tekin, 2016: 108).

Ötüken yış+**garu** uduztum “ (Orduyu) Ötüken dağlarına doğru sevk ettim.” (Tekin, 2016: 108).

Ol yer+**gürü** barsar Türk bodun ölteçi sen “O yerlere doğru gidersen, Türk halkı öleceksin.” (Tekin, 2016: 108).

Taş+**ra** yoriyur tiyin kü eşidip “İsyan ediyor diye haber alıp” (Tekin, 2016: 109).

Tarduş Şad+**ra** udı yandımız “Tarduş Şadına doğru sürüp dağıttık.” (Tekin, 2016: 109).

...bir+**gerü** kün ortosı+**haru**, yır+**garu** tün ortosı+**haru** (Tekin, 2016: 108).

Basmlı yağıdıp äbim+**ürü** bardı “Basmillar bize düşman olup benim yurduma doğru gittiler.” (Tekin, 2016: 109).

Karahanlı metinlerinde geçen yön gösterme ekleri de şunlardır: +**Ar**, +**ArU**, +**rA**, +**rU**, +**r**, +**GArU** (Hacıeminoğlu, 1996: 31; Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 66)⁹⁸. Bu devre eserlerinde +**GArU** eki yalnızca Divanu Lügâti't-Türk'te birkaç örnekte geçmektedir. Zamirlerden sonra gelen +**r** (+**Ar**) ise daha çok yönelme işleviyle kullanılmıştır (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 66). Eklerin kullanıldığı kelime örnekleri şunlardır:

⁹⁷ Bu hususta Türkologlar arasında farklı görüşler vardır: M. Ergin (Ergin, 1997: 275) ve T. Tekin (Tekin, 1997: 331) bunların birleşik kelimelerden geliştiğini belirtirken; Z. Korkmaz farklı eserlerinde farklı görüşlere yer verir. O, Şekil Bilgisi'nde tıpkı Tekin ve Ergin gibi bunların kaynaşma sonucunda meydana geldiğini belirtirken (Korkmaz, 2009: 424); Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları'nda “ora, şura, bura” kelimelerinin +**rA** ekinin kalıplaşmasıyla oluştuğunu belirtir (Korkmaz, 1994c: 9). Korkmaz aynı görüşü Gramer Terimleri Sözlüğü'nde de tekrarlar (Korkmaz, 1992: 117). T.Gülensoy ise hazırlanmış olduğu etimoloji sözlüğünde “ora” kelimesini ol+**ra** biçiminde tahlil etmişken, “bura” maddesini bu+**ara** şeklinde açıklar (Gülensoy, 2007: 184, 628). Nişanyan da her iki kelimenin +**rA** ekiyle yapıldığını belirtmiş (Nişanyan, 2012: 83, 459), Tietze ise “bu+**ara**” açıklamasını tercih etmekle beraber konunun henüz kesin bir çözüme kavuşmamış olduğunu eklemiştir (Tietze, 2002: 396).

⁹⁸ Necmettin Hacıeminoğlu bu ekleri “gösterme hâli” başlığı altında vermiştir.

Küsemiş kirip tuştı yand+**ru** çıkıp alıp kirdi hācib tap+**aru** okıp “Küsemiş içeri girip hacip ile görüştü; sonra çıkıp onu alarak hacibin yanına götürdü.” (Arat, 1991: 66).

İl iç+**re** negü bar yaragsız yavuz “Memleket içinde kötü, uygunsuz neler var?” (Arat, 1991: 317).

Anda bolup tengri+**gerü** tapğın öter “Orada oturarak Tanrı’ya karşı ibadet eder.” (DLT-III, 1992: 251).

Diğer eklere de şu örnekler verilebilir: yok+**ar**, yok+**aru**, man+**ar** “bana”, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 66).

Harezmi metinlerinde de şu yön gösterme ekleri vardır: +**GAruU**, +**ArU**, +**rA**, +**rU**, +**KArI**, +**KArU**, +**ηArU** / +**ηAr**. Kullanıldığı kelimeörnekleri de şunlardır: art+**garu** ~ art+**karu** ~ art+**karı**, as+**ra**, iç+**kerü** ~ iç+**keri**, il+gerü ~ il+**geri** ~ il+**erü**, öñ+rü, taş+**garu** ~ taş+**karu**, yo+**karu** ~ yo+**karı**, (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 194; Ata, 2014: 78).

Daha Karahanlı metinlerinde zamirler üzerine gelen ve yön gösterme işlevinden yönelme işlevine kayan +**Ar** ekinin, bu devir eserlerinde de aynı şekilde yön gösterme işleviyle pek az kullanıldığı görülür (Ata, 2014: 78).

Kıpçak sahası metinlerindeki yön gösterme ekleri kullanılmıştır: +**GAri** / +**GAruU**, +**KArI**, +**KArU**, +**rA**, +**Ar**, +**sArI**, +**sArU**. Kullanıldığı kelimeörnekleri de şunlardır: iç+**kerü** ~ iç+**keri**, il+gerü ~ il+**geri**, iç+**re**, soñ+**ra**, taş+**ra**, üz+**re**, añ+**ar**, muñ+**ar**, başı+**saru**, kible+**saru**, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 334).

Karamanlıoğlu, +**GAruU**, +**KArI**, +**ArU** ve +**rA** eklerinin, Kıpçak sahası metinlerinde iyice kalıplaşmış kelimelerin (angaru, atkaru “halef”, işkeri, ilgeri, taşkarı, yokaru, soñra) bünyesine girdiği gerekçesiyle bunları isimden isim yapma ekleri kapsamında göstermiştir (Karamanlıoğlu, 1994: 27, 32).

Çağatay sahası ürünlerinde de bu eklere rastlanmaktadır: +**KArI**, +**KArU**, +**rA**, +**rU**, +**Ar**, +**r**. Eklerin kelime örnekleri de şunlardır:

kal’adın iç+**kerü** “kaleden içeriye” (Argunşah, 2014: 129).

Taş+**karı**da atların tutup olturğan kim? “Dışarıda atlarını tutup oturan kim?” (Argunşah, 2014: 129).

Bizge bu leşkerde barçadın yok+**karu** orun bergey-siz “Bize bu orduda herkesten yukarıda yer vermelisiniz.” (Argunşah, 2014: 129).

Tag kibi tert kana’at éteki iç+**re** ayağ “Ayağı kanaat eteğinin içine dağ gibi çek.” (Argunşah, 2014: 129).

Ayrıca şu kelimelerde yön gösterme eklerinin kullanıldığını görmek mümkündür: be+**rü**, yok+**ar**, sañ+**ar** (Argunşah, 2014: 129).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ise bu eklerin kullanımının iyice azaldığı ve bazı kalıplaşmış kelimelere hasrolunduğunu görmek mümkündür. Aşağıda buna dair örnekler verilmiştir:

iller iç+**re**, bağı iç+**re** (Timurtaş, 1994: 74).

Cevheri cüş ile taş+**ra** saldı (Timurtaş, 1994: 74).

Ki kamu nesne aslına bilürsin soñ+**ra** rācidür (Timurtaş, 1994: 74).

İç+**erü** girdi (Timurtaş, 1994: 74).

Yuk+**aru** tiz ağar (Timurtaş, 1994: 74).

Değerlendirme

Yukarıdaki veriler ışığında denebilir ki yön gösterme kavramı Türk dilinde önceleri birçok ekle anlatılırken zamanla bu eklerin bir kısmı kullanımdan düşmüş, bir kısmı da kalıplaşmıştır. Yön gösterme kavramı Türk dilinde zamanla büyük ölçüde yönelme kavramıyla kaynaşmıştır. Bu eklerden +**GarU** daha 11. yüzyılda kullanım sıklığını yitirmiş durumdadır. Zamirlerden sonra gelen +**Ar** de Karahanlı ve Harezmi eserlerinde yönelme işlevine kayarak yön gösterme işlevi daha o dönemde arkaikleşmeye başlamıştır. Kıpçak sahası metinlerindeyse bu eklerin artık iyice kalıplaştığı gözlenmektedir. Kullanım sıklıklarının gittikçe düşmesi, kalıplaşma ve işlevlerinin yönelme işleviyle kaynaşması bu eklerin bilhassa Oğuz Türkçesine dayalı eski Anadolu Türkçesi metinlerinde iyice arkaikleşmesini de beraberinde getirmiştir. İTA’da bugün yer alan yukarıdaki birkaç kelime gözlenen birkaç yön gösterme eki de kalıplaşmış durumda olup yön gösterme işlevini, ora, bura örnekleri dışında, büyük ölçüde yitirmiştir. Bu yüzden, yukarıda İTA’dan örneklenen kelimelerdeki yön gösterme ekleri arkaik bir özellik taşımaktadır.

Yönelme Hâli Ekinde Arkaiklik: ITA’da bu hâl ekinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Bulunma Hâli Ekinde Arkaiklik: ITA’da bu hâl ekinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Ayrılma Hâli Ekinde Arkaiklik: ITA’da bu hâl ekinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Eşitlik Hâli Ekinde Arkaiklik: ITA’da bu hâl ekinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Tamlayan Hâli Ekinde Arkaiklik: ITA’da bu hâl ekinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

İyelik Eklerinde Arkaiklik

ITA’daki iyelik eklerinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Çokluk Ekinde Arkaiklik

ITA’da da TT yazı dilindeki gibi -lAr şeklindedir. Dolayısıyla, bu ekte herhangi bir arkaik özellik söz konusu değildir.

Soru Ekinde Arkaiklik

ITA’da soru sorma vurguyla yapıldığından bu ekin arkaikliği söz konusu değildir.

Kişi Eklerinde Arkaiklik

Zamir Kökenli Kişi Eklerinde Arkaiklik

ITA’dan Kerkük ağzında zamir kökenli şahıs ekleri aşağıdaki gibidir:

Teklik birinci şahıs: -Am: geleceğ-em

Teklik ikinci şahıs: -sAn (Ker.): geleceğ-sen / -sey

Teklik üçüncü şahıs: -geleceğ-(ti) “gelecek-tir”

Çokluk birinci şahıs: -İğ(h): geleceğ-iğ(h)

Çokluk ikinci şahıs: -sİz: geleceğ-siz

Çokluk üçüncü şahıs: -lAr: geleceğ-(ti)-ler “gelecek-tir-ler” (Haydar, 1979: 263-278; Bayatlı, 1996: 390).

ITA’da TT yazı dilindeki gibi, görülen geçmiş zaman ve dilek-şart kipi dışında kalan diğer haber ve tasarlama kiplerinin çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu eklerden teklik ve çokluk ikinci şahıs ekleri her ne kadar diğerleri gibi ekleşme sürecini tamamlamış olsa da fonetik açılarından tarihî Türk yazı dillerindeki şekillerini andırmaktadır: -sAn, -sİz. Ancak kalınlık-incelik uyumuna uyarak hem kalın hem ince sıradan ünlü taşıyan kelimelere eklenebilmeleri bunların arkaik olarak değerlendirilemeyeceğini gösterir. Dolayısıyla, ITA’da kişi eklerinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

İyelik Kökenli Kişi Eklerinde Arkaiklik: Bu eklerde herhangi bir arkaik özellik tespit edilememiştir.

Çekim Eklerinde İşlev Arkaikliği

ITA’daki çekim eklerinde herhangi bir işlev arkaikliği tespit edilmemiştir.

Kelime Çeşitleri Bakımından Arkaiklik

Adlarda Arkaiklik

Arkaik özellik taşıyan adlar “Kelimelerde Arkaiklik” bölümünde incelenmiştir (Bkz. 2.3. Kelime Bilgisi (Lexicology) ve Kelime).

Sıfatlarda Arkaiklik

Herhangi bir arkaik özelliğe rastlanmamıştır.

Zamirlerde Arkaiklik

Şahıs Zamirlerinde Arkaiklik

Erbil ve Altunköprü ağızlarında iyelik ekleri alan “bile” edatı, üzerine aldığı iyelik ekleriyle birlikte, şahıs zamiri olarak kullanılır. Şahıslara göre çekimleri ise şöyledir:

	Teklik	Çokluk
1. kişi	bîle-m “ben”	bîle-míz “biz”
2. kişi	bîle-v/y “sen”	bîle-víz/yíz “siz”
3. kişi	bîle-sí “o”	bîle-lerí “onlar” (Hassan, 1979: 447-448; Bilal, 2015: 51).

Erbil ve Altunköprü ağızlarındaki bu yapıya Harezmi Türk yazı dilinde bazı örnekler görülebilir:

... senüñile bile-ñ-deki “seninle beraber” (Yılmaz vd, 2013: 116, 662).

... senüñ bile-ñ-deki “seninle beraber” (Yılmaz vd, 2013: 121, 662).

... bile-ñ-deki çeriyle... “beraberindeki askerlerle” (Yılmaz vd, 2013: 528, 662).

... biñ atlu bile-si-n-de... “beraberinde bin atlı” (Yılmaz vd, 2013: 285, 662).

Erbil ve Altunköprü ağızlarındaki bu yapıya tarihî Kıpçak Türk yazı dilinden de bazı örnekler şunlardır: *bîle*-m-de “benimle”, *bîle*-miz-de “bizimle”, anıñ *bîle*-si-n-de“onunla”, anlar *bîle*-leri-n-de “onlarla” (Toparlı vd, 2000: 75).

Kamûs-ı Türkî’de de *bîlesince* (< bile+si+n+ce) “beraberinde, maiyetinde, birlikte” kelimesi madde başı yapılmıştır (Sami, 2012: 334).

Değerlendirme

Yukarıdaki örneklerden anlaşılmaktadır ki “*bîle* + iyelik ekleri” yapısı ile Harezmi ve tarihî Kıpçak Türk yazı dillerinde, doğrudan doğruya şahıs zamiri oluşturulmasa da bu yapıdaki bazı kullanımlara yine de rastlanmaktadır. Tarihî Türk yazı dillerinde bu gibi yapılarda *bîle* edatı henüz gerçek işlevini ve anlamını yitirmiş değildir. Ancak Erbil ve Altunköprü ağızlarında gözlediğimiz yapının, şekil bakımından ilk örneklerinin bunlar olduğu görülmektedir. Bu yapıdaki *bîle* edatı zamanla içerik boşalmasına uğrayarak tür değiştirmiş ve zamirleşmiştir. Böylece bir kelime olarak bugün hem TT’de hem de İTA’da temel işlevini ve anlamını yitirmiş olan *bîle* kullanım açısından değilse de bir arkaik sözlükbirim olarak bu ağızlarda yaşamaktadır.

Dönüşlülük Zamirlerinde Arkaiklik

Erbil, Altunköprü ve Telâfer ağızlarında diğer Irak Türkmen ağızlarındaki “öz” dönüşlülük zamirinden farklı olarak “bile” edatının aynı işlevle kullanıldığı görülür: *bîle*-m “kendim”, *bîle*-v (Erb.)/ *bîle*-y (Altık.) “kendin”, *bîle*-si “kendisi”, *bîle*-miz “kendimiz”,

bile-viz (Erb.) / *bile*-yiz (Altnk.) “kendiniz”, *bile*-leri “kendileri” (Bayatlı, 1996: 387; Paşayev, 2004: 42).

Değerlendirme

Bizce, ITA’da *bile* edatının tarihî Türk yazı dillerinde gözlenen “beraber” anlamından hareket edilerek, iyelik eklerinin de getirilmesiyle ona dönüşlülük kavramı yüklenmiş ve dönüşlülük zamiri elde edilmiştir. Böylesi bir bağlantının kurulmasında dil içi ilişkiler rol oynamıştır, diyebiliriz. Türk dilinde, sıklıkla gözlediğimiz belli bir dil unsuruna farklı işlevlerin yüklenmesi durumuyla burada da karşı karşıyayız. Mesela, söz cümlelerin (Affedersiniz, rica ederim, bana ne, vb.) oluşması, tür değiştirme (sak-ı-n “dönüşlü fiil” > sakın “ünlem”), yapım ve çekim eklerinin işlev değiştirerek birinin diğerinin yerine geçmesi (ben-ce, sen-ce; Türk-çe, Arap-ça, İngiliz-ce) ITA’daki bu farklı kullanımın hangi etkenlerle meydana geldiğini açıklar, kanaatindeyiz.

Yukarıda anılan bazı ITA’da şahıs zamirleri ve dönüşlülük zamirlerinin *bile*+iyelik ekleriyle yapılmasının ardında bizce şunlar da yatmaktadır: Bilindiği üzere, dönüşlülük zamirleri şahıs zamirlerinin de anlamlarını zımnen barındırır: “Kendim gittim ~ Ben gittim”; “Kendin gittin ~ Sen gittin”, vb. İşte, tarihî Türk yazı dillerinde gözlediğimiz *bile* edatının “beraber” anlamından hareketle, bu edatın üzerine iyelik ekleri getirilerek önce dönüşlülük zamiri yapılmış, iyelik ekleri dönüşlülük zamirlerinin çekimlenmesinde kullanılmış; sonra bu çekim şekli analogi yoluyla kişi zamirleri için de kullanılmaya başlanmış ve giderek bu ağızlarda kişi zamirleri doğrudan doğruya bu yapıyla anlatılır olmuştur. Bu süreçte *bile* edatı da asli işlev ve anlamından sıyrılarak bu yapı içinde kaynaşmış ve arkaik bir sözlükbirim olarak yaşamaya bugün de devam etmektedir.

İşaret Zamirlerinde Arkaiklik

ITA’da İşaret Zamirleri ve Arkaiklik

ITA’da işaret zamirleri *bı / bu, o, bılar / bular, olar* şekillerinde olup “bılar / bular, olar” örneklerinde araya zamir n’si girmez. “Bu” ve “o” gibi işaret zamirleri herhangi bir arkaik özellik göstermemektedir. Ancak *bılar / bular, olar* şekilleri arkaiklik bakımından incelenecektir.

Tarihî Türk Yazı Dillerinde İşaret Zamirlerinin Çokluk Şekillerinin Görünümleri

Orhun Abideleri'nde *ol* zamiri bir yandan teklik ve çokluk üçüncü kişi, bir yandan da işaret zamiri olarak kullanılır. Daha doğrusu, Abideler'de teklik ve çokluk üçüncü şahıs zamiri bulunmaz, bu boşluk *ol* işaret zamiri (yerine göre sıfatı) ile doldurulur. Ayrıca Abideler'de *ol* zamirinin çokluk ekiyle kullanıldığına rastlanmaz (Tekin, 2016: 111). Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ise işaret zamiri “bu” ve “ol” şekillerinde olup bunların çokluk şekilleri *bular* (< bu+lar) ve *olar* (< ol+lar) şekillerindedir (Eraslan, 2012: 251, 264).

Eski Türkçede *ol* zamiri yalnızca yalın hâlde kullanıldığından, hâl ekleriyle çekimlerde bunun yerine **an* şekli kullanılır: anı, anıñ, aña, *ança*, *anta. Eraslan **an* şeklinin *ol* zamirinden başka bir kök olduğunu belirtir (Eraslan, 2012: 245-248).

Karahanlı metinlerinde işaret zamirlerinin çoklukları şöyledir: *olar*, *anlar*, *bular* ve *munlar* (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 68).

Harezm sahası metinlerinde işaret zamirlerinin çoklukları şöyledir: *olar*, *anlar*, *alar*, *bular*, *munlar* (Argunşah-Yüksekkaya, 2013:195).

Kıpçak sahası metinlerinde işaret zamirlerinin çoklukları şöyledir: *anlar*, *alar*, *allar*, *bular*, *bunlar*, *munlar* (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 335).

Çağatay Türk yazı dilindeki metinlerinde işaret zamirlerinin çoklukları şöyledir: *olar*, *anlar*, *alar*, *bular*, *bunlar*, *munlar* (Argunşah, 2014: 140).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde işaret zamirlerinin çoklukları şöyledir: *olar*, *bular*, *bunlar* (Özkan, 2000: 122).

Osmanlıca yazı dilinde ise işaret zamirlerinin çoklukları şöyledir: *onlar*, *bunlar* (Ergin, 1997: 274).

Değerlendirme

Eski Türkçe (Orhun- Uygur) metinlerinde yalnızca teklik şekillerde gözlenen **an* şekli Karahanlı, Harezm, Kıpçak ve Çağatay sahaslarındaki eserlerde çokluk ekiyle genişletilmeye başlanmıştır: *anlar*. Bunda, *olar* şekline analoginin etkisi olduğu söylenebilir.

Ayrıca Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmeye başlanan *bunlar* ve *munlar* da *anlar* şekilleri de analogi etkisiyle ortaya çıkmış olmalıdır.

Osmanlıca devresine gelindiğindeyse *an kökünden gelip çokluk ekiyle genişleyen şekillerin terk edildiği, “ol” köküne dayanan *onlar* ve *bunlar* şekillerinin hâkim olduğu gözlenmektedir. Bu şekillerde zamir n’sinin varlığı karakteristiktir. Bu şekiller bugünkü TT yazı dili için de geçerlidir (Korkmaz, 1992: 178; TLG, 2012: 56)⁹⁹. Söz konusu şekiller Azerbaycan Türkçesinde de zamir n’si ile kullanılır (TLG, 2012: 201). Bu zamirler Gag. T.de ilerleyici bir asimilasyonla *bunnar*, *onnar* şekillerine girmiş (TLG, 2012: 119) olsalar da zamir n’si bu lehçede de muhafaza edilmiştir. Bu gelişmelerin gözlenmediği tek Oğuz lehçesi ise Trkm. T.dir. Bu lehçede işaret zamirlerinin çoklukları *olar*, *bular* şekillerindedir (TLG, 2012: 263).

Görülmektedir ki Oğuz grubu Türk lehçeleri büyük ölçüde *ol* zamirine dayanan çokluk şahıs işaret zamirlerini bir analogi etkisiyle vücuda gelen zamir n’siyle beraber kullanırken Trkm. T. ve ITA’da bu gelişme gözlenmemekte, bu iki bölgede analogi öncesi şekiller olan, eski Uygur Türkçesinde gözlediğimiz *olar* ve *bular* / *bular* şekillerini tercih edilmektedir. Bu yüzden, gerek Trkm. T.deki gerek ITA’daki söz konusu şekiller arkaik bir özellik taşımaktadır.

Belirsizlik Zamirlerinde Arkaiklik: Herhangi bir arkaik özelliğe rastlanmamıştır.

Soru Zamirlerinde Arkaiklik

ITA’da Soru Zamirleri ve Arkaiklik

Bilindiği üzere, Türk dilinde asıl soru zamirleri *ne* ve *kim* kelimeleridir. Bunların dışında soru sıfatlarının iyelik eki almış şekilleri de soru zamirine dönüştürülür: hangi+si, kaç+ı, vb. (Ergin, 1997: 278; Vural-Böler, 2014: 201). ITA’da da aynı soru zamirleri (*ne* ve *kim*) kullanılır. Bununla birlikte, ITA’da şu soru zamirlerine de rastlanır: *nāhsı* / *hāhsı* (Ker.) *hası* (Sel.) / *hassı* (Tel., Bay.) / *hāsı* (Bay.) (Hürmüzlü, 2013: 239), *hānı* (Hürmüzlü, 2003: 174). Bunların yanı sıra, ITA’da “ne” zamirine dayanan *neçe* (Ker.) / *neççe* (Ker., Zeng.)(< ne+çe) “ne kadar, kaç” (Gülensoy, 2007: 607; Hürmüzlü, 2013: 241) ve “ka”

⁹⁹ Haydar Ediskun, bu yapı (onlar) içindeki “n” unsurunun “ollar > onlar” gibi bir fonetik değişimin sonucunda meydana gelmiş olabileceği gibi, orta Türkçeden gelen “an+lar”daki “n”nin bir devamı da olabileceğini belirtir (Ediskun, 1988: 157).

zamirine dayan *hara* (< a+ra) (Hürmüzlü, 2003: 174) da kullanılır. Biz bu bölümde *neçe* zamirinin arkaik bir unsur olup olmadığını inceleyeceğiz:

Aşağıda ITA'dan, *neçe* / *neççe* soru zamirinin kullanıldığı cümle örnekleri verilmiştir:

Nenem öläni neçe il oldı?... (Tuz.) “Annem öleli kaç yıl oldu?” (Hassan, 1979: 85).

Ey mısafır ‘ammuca / Yaşın olıptı neççe? (Ker.) (Bayatlı, 1996: 11).

... Neççe gün / alı mısafır, demeg (Ker.) (Bayatlı, 1996: 40).

Tarihî Türk Yazı Dillerinde “Neçe” Soru Zamirinin Görünümleri

Tarihî Türk yazı dillerine ait gramer kaynaklarına müracaat edildiğinde bu zamirin aşağıdaki gibi kullanıldığı görülmektedir:

Orhun Abideleri'nde bu soru zamirinin yalın hâldeki kullanımını görmemekteyiz. Yalnızca *neçök* (< *năă ök) örneğinde kalıplaşmış hâlde gözlenmektedir: Otsuz subsuz kaltı uyn, *năçök* yoriyın? “Otsuz susuz nasıl hayatta kalabilirim, nasıl dolaşır gezerim?” (Tekin, 2016: 117).

Eski Uygur metinlerindeyse zamirin hem yalın hem de kalıplaşmış bazı yapılarıdaki şekilleri gözlenebilmektedir: *năçü* “nice”, *năäte* kin “nice sonra”, *năçü kätügi* “niceye kadar” (Gabain, 1988: 72)¹⁰⁰; *Neçe* ked uzanıp igitdim erser... “Ne çok merhametle besledim ise...”, Oğlıña *neçe* ayıtsar “Oğluna ne kadar sorsa...” (Eraslan, 2102: 268).

Ayrıca eski Uygur metinlerinde *năçü...*, *năçü...* “ne kadar..., o kadar” şeklindeki tekrarlı bağlaç kullanımına da rastlanmaktadır (Gabain, 1988: 72).

Eski Uygur metinlerinde *ne* soru zamirinin katmerli çekimli şekillerinde de *neçe* kelimesi kullanılır:

neçeke “ne zamana kadar”: Törtünç nom buşınıñtözi *neçeke* tegi alkinçsız tükençsiz titir “Dördüncü, akide sadakasının esası (ise) nice zamana kadar yok olmaz, tükenmez.” (Eraslan, 2012: 268).

¹⁰⁰ Gabain, bu kelimeyi soru kelimeleri başlığı altında göstermiştir.

neçete “ne zaman”: Birök bo tütrüm terij yörüglüg nom erdini yitlinser, batsar...
“Ne zaman bu keskin, derin yorumlu öğreti mücevheri” (Eraslan, 2012: 268).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde de *neçe* zamirine “nice, ne kadar, kaç, nasıl” anlamlarıyla rastlanmaktadır. Aşağıdaki cümlelerde *neçe* kelimesinin “ne kadar” anlamıyla kullanıldığı örneklendirilmiştir:

Bu böz ini *neçe* denir ki? “Bu kumaşın eni ne kadar?” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 23).

Avçı *neçe* al bilse adıg anca yol bilir. “Avcı ne kadar hile bilirse ayı da kaçmak için o kadar yol bilir.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 30).

Bu devre eserlerinde *neçeme* “ne kadar” ve *neçük* “niçin” (< ne+çe ök) şekilleri de vardır (Argunşah -Yüksekkaya, 2013: 68).

Harezmi sahası metinlerinde de *neçe* zamirine “ne kadar çok, nice, pek çok, birçok, ne zaman” anlamıyla rastlamak mümkündür. Bununla birlikte, aynı saha metinlerinde kelimenin *néçe* “nice, ne zaman” şekli de gözlenmektedir. Harezmi eserlerinden Nehcü’l-Ferâdis’te zamirin “ne kadar” anlamını *neçeme* / *niçeme* kelimesinde bulmaktayız: *Neçeme* kuvvatlıg erenler balta birle ursalar, hēç eser kılmaz erdi (28/5).

Bu arada, Harezmi eserlerinde *neçük* / *néçük* “niçin, nasıl” şekli de kullanılmaya devam edilmiştir (Ünlü, 2013: 428).

Kıpçak sahası metinlerinde de *neçe* zamiri “ne kadar, kaç tane, kaç, kaç” anlamlarıyla bulunmaktadır (Toparlı vd., 2007: 199): *Neçe* aldı? “Kaç tane aldı?”, *Neçe* at satın aldı aldın? “Kaç at satın aldın?” (Çögenli vd., 1999: 24).

Çağatay sahası metinlerinde de aynı zamiri *neçe* “nice” / *néçe* “nice, ne kadar” / *nice* “ne miktar” / *niçe* “nice, nasıl, ne kadar” şekillerinde görebilmekteyiz (Ünlü, 2013: 832, 843). Aşağıda bu zamirin cümle içindeki kullanımlarına da örnekler verilmiştir:

Ğayrğa *néçe* vefâ kılgay sēn / Cānıma *néçe* cefâ kılgay sēn (Argunşah, 2014: 284).

Men *néçe* cefâ vü cevrüğe şabr étey / Bir zerre vefâ vü mihr yok sēnde n’étey (Argunşah, 2014: 285).

Bir *neçe* vaktin soñ... (Argunşah, 2014: 294).

... bir *neçe* yıllar ötkendin soñ...(Argunşah, 2014: 294).

Bunun yanı sıra, Çağatay metinlerinde “ök” edatıyla kaynaşmış olan *neçök* “nasıl” / *neçük* “niçin, nasıl” / *niçük* “niçin, nice” şekilleri de vardır.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de söz konusu zamirin bazı ses değişmeleriyle *nice* şekline girdiği ve şu anlamlarla kullanıldığı görülmektedir: 1. Nasıl 2. Çok, birçok, hayli 3. Çok kez 4. Ne 5. Ne zaman 6. Kaç, ne kadar 7. Hangi 8. Ne kadar, ne derece 9. Ne vakte kadar (Dilçin, 2013: 169). Aşağıda nice zamirinin cümle içindeki kullanım örnekleri verilmiştir:

Nice kişiler Medine yoñsullarından eyittiler (TS, 1996: 2860).

Nice dürlü ne’âyim kıldı iñsan (TS, 1996: 2860).

Ki Rūmda var idi *nice* Tatarlar (TS, 1996: 2860).

Niçe evleri yıkar ve nicelerin yaçar (TS, 1996: 2861).

Nice gündür o mäh-ı âlem-ārādan ħaber gelmez (TS, 1996: 2861).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ayrıca bu zamirin *nicelik* “1. keyfiyet (nitelik) 2. kemmiye (miktar)” ve *niceme* “her ne kadar” türevlerine de rastlanmaktadır (Dilçin, 2013: 169).

Ayrıca bazı kalıplaşmış çekim ekleriyle yapılan kalıplaşmış şekiller de bu metinlerde gözlenebilmektedir: *nicesi* “1. nasıl, ne suretle 2. önceki gibi, eskisi gibi”, *niceye* / *niçeye* “ne fiyata, kaç” (Dilçin, 2013: 169-170).

Değerlendirme

Neçe zamiri eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *nice* / *niçe* “1. Nasıl 2. Çok, birçok, hayli 3. Çok kez 4. Ne 5. Ne zaman 6. Kaç, ne kadar 7. Hangi 8. Ne kadar, ne derece 9. Ne vakte kadar” (Dilçin, 2013: 169) şekillerine dönüşüp günümüz TT yazı dilinde de bu fonetik yapısıyla kullanılmaktadır. TT yazı dilinde “nice” kelimesi soru zamiri olarak artık kullanımdan düşmüş, belirli iyelik eklerini alarak bazı belirsizlik zamirlerine taban teşkil etmektedir: nice+si, nice+leri. TT yazı dilinde “nice” kelimesi ayrıca belirsizlik sıfatı olarak

da kullanılmaktadır: nice yıllar, nice bayramlar, vb. Oysa gerek Azr. T.de gerek ITA'da söz konusu zamir bugün de *neçe* şeklinde olup fonolojik ayrışma yoluyla *neçe* “kaç, ne kadar” ve *nece* “nasıl” olmak üzere iki koldan ilerlemiş, bunlardan *neçe* soru zamiri olarak kullanılırken *nece* soru zarfı işlevini yerine getirmektedir (Orucov vd., 2006: 466, 467)¹⁰¹. Bu hususlar göz önüne alındığında, ITA'daki *neçe* soru zamiri arkaik bir unsur olarak bölge ağızlarında yaşamaktadır.

Zarflarda Arkaiklik

Zaman Zarflarında Arkaiklik

ITA'da Zaman Zarfları ve Arkaiklik

ITA'da zaman zarfı olarak kullanılan kelimeler TT yazı dilindekinden çok farklı değildir: aḥşam, bildir / bídír (Ker.) ~ bildir (Tel.) “geçen yıl”, birezden, dünen, evvel, géce, indi, onda “o zaman”, ögce “önce”, sebbeh, sora (Ker.) ~ soyru (Tel.), *bı yol* “bu kez”, vb. (Hürmüzlü, 2013: 59, 91, 131, 139, 149, 185, 248, 253, 272, 278, 328). Bölge ağızlarında bunların dışında, bazen “sōra” edatıyla bazen de tek başına kullanılan *annan* “ondan sonra” (Hürmüzlü, 2013: 61) diğerlerine göre hem yapıca hem anlamca bazı özellikler gösterir. Biz bu bölümde, *annan* kelimesi üzerinde duracak ve söz konusu kelimenin arkaik olup olmadığını inceleyeceğiz.

Aşağıda, *annan* zaman zarfının kullanıldığı cümle örnekleri verilmiştir:

... bírıḥce peylafānıg'édím, *annan* mēnı ye (Hassan, 1979: 1).

Gét bírez yémeğ al... toy édeğ, *annan sōra* warram sene (Hassan, 1979: 19).

Bir ki gün ḥızmet édim, *annan* yim ōzın (Haydar, 1979: 44).

Tarihî Türk Yazı Dillerinde *Annan* Zaman Zarfının Görünümleri

Kelimenin yapısı *a+n+nan* (< a+n+dan < a+n+dın) şeklindedir. Kelime gövdesini oluşturan *an (< In) eski Türkçedeki teklik üçüncü şahıs kişi ve işaret zamiridir. Bu zamir yalın hâlde kullanılmayıp zamirlerin hâl ekleriyle çekimlenişinde ortaya çıkar (Eraslan, 2012: 245).

¹⁰¹ “Nece” kelimesi Azerbaycan gramer kaynaklarında soru zamiri olarak da gösterilmiştir (Hacıyev, 207: 110).

Eski Türkçede **+DA** hem bulunma hem ayrılma hâli eki olarak kullanıldığından bu dönem eserlerinde hem **an+dın** hem de **an+ta** şekilleri gözlenir. Bunlar bir taraftan teklik üçüncü şahıs zamirinin ayrılma hâli çekimini verirken bir taraftan da, bilhassa **anda**, bazen bir edatla bazen tek başına “sonra, ondan sonra” anlamlarına gelir. Aşağıda eski Türkçe metinlerinde **anda** / **anta** ve **andın** zaman zarflarının eski Türkçe metinlerindeki görünüşleri verilmiştir:

Anda kisträ inişi kağan bolmış erinç “Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş tabii.” (Gabain, 1988: 88).

Anda kisträ inişi içisintäg kılınmaduğ erinç “Ondan sonra belli ki küçük kardeşler büyük kardeşler gibi gayret etmemişlerdir.” (Gabain, 1988: 107).

Andın şük kalmışta ... “Ondan sonra sakın kaldığında...” (Eraslan, 2012: 220).

DLT’te de **andan** zarfı kaydedilmiştir. Üstelik, Kâşgarlı bu zarfın tek başına kullanıldığında “ondan sonra” anlamını vermesinin Oğuzca bir özellik olduğunu belirtmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 550).

Bir Çağatay Türkçesi metni olan Şecere-i Terakime’de de **andın soy** şekline rastlanmaktadır:

Anası oğluna kıyabilmedi. Taķı Teņri’nin birlikine imān keltürdi ve **andın soy** ol oğlan émçekin émdi (Argunşah, 2014: 293).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de **andan** “ondan sonra” şekli görülebilmektedir:

Yüzin bir göreyin **andan** öleyin (Timurtaş, 1994: 94).

Evvel kişiye can gerek **andan** cihan gerek (Timurtaş, 1994: 94).

Değerlendirme

ITA’da gözlediğimiz bu zaman zarfı hem anlam hem de yapı bakımlarından Eski Türkçede ve sonraki tarihî Türk yazı dillerine ait metinlerde aynıyla görülebilmektedir. TT yazı dilinde, aynı anlamı karşılamak üzere edatsız kullanılmayan “ondan” kelimesine kıyasla ITA’daki bu kullanım şekli arkaik bir özelliktir. ITA’da **annan** kelimesinin tek

başına “ondan sonra” anlamını vermesi Kâşgarlı’nın tanıklığına göre eski bir Oğuz Türkçesi özelliğidir de. Ayrıca, Eski Türkçe ve sonraki devirlerde teklik üçüncü şahıs ve işaret zamiri olarak kullanılan *an kelimesinin bu yapı içinde bugün dahi barınıyor olması ITA’da başka bir arkaik özellik olarak kaydedilmelidir.

ITA’daki **zaman** zarflarından biri de *yol* “kez, kere” zarfıdır. Hürmüzlü bu kelimeye şu örneği vermiştir: “Bı yol men giderem” (Hürmüzlü, 2013: 328)¹⁰². Genellikle bir işaret sıfatıyla birlikte kullanılır: bı *yol*, gelen *yol*, vb. Bu yapı içindeki *yol* kelimesi de arkaiklik bakımından incelenmeye değerdir.

Tarihî Türk Yazı Dillerinde “Bı Yol” Zaman Zarfının Görünümleri

Orhun Abideleri’nde “defa, kere, kez, sefer” anlamlarında pek çok cümlede bu kelimeye “yolı” şeklinde rastlanmaktadır. Aşağıda, *bı yol* zaman zarfının kullanıldığı cümle örnekleri verilmiştir:

Bir yılka tört *yolı* sünüşdüm “Bir yılda dört sefer savaştım.” (User, 2009: 190; Tekin, 2016: 106, 124).

Kaŋım kağan... kırk artukı yeti yolı sülemiş “Babam kağan kırk yedi kere ordu sevketmiş.” (User, 2009: 190; Tekin, 2016: 124).

Harezmi Türkçesi dairesine giren eserlerden Kur’an Tefsiri’nde de bu kelimeye *yolı* şeklinde rastlanmaktadır:

Käldiŋizlär ök biziŋä nätäg yaratdımız sizlärni ilkin *yolı* “Sizi ilk önce yarattığımız gibi bize geldiniz.” (Borovkov, 2002: 332).

Üzürürmiz säniŋ üzä bir *yolı* ağın takı bir yolı “Biz sana bir kez daha ihsan göstermiştik.” (Borovkov, 2002: 332).

Kelimeye aynı şekilde diğer bir Harezmi Türkçesi eseri olan Mu’înü’l-Mürîd’de de rastlamak mümkündür:

Ƙısa sıƣa yu el yüz birkaç *yolı* /... / ... / Küdeşmek kerek kul arıŋlık *yolı* (Toparlı-Argunşah, 2008: 103).

¹⁰²Hürmüzlü’nün sözlüğünde bu anlam üç “yol” maddesinden ikincisinde verilmiştir.

Munuñ tég kuyunğı kerek üç *yol* (Toparlı-Argunşah, 2008: 105).

Karamanlıoğlu'nun miktar zarfları arasında gösterdiği *yol* kelimesini Kıpçak sahasının en önemli eseri olan Codex Cumanicus'ta da bulmak mümkündür (Karamanlıoğlu, 1994: 106).

Çağatay sahası metinlerinden Babür Divanı'nda da *yol* kelimesi “defa, kere” anlamlarıyla kullanılmıştır (Ölmez, 2003: 139; Ünlü, 2013: 1259). Ayrıca Şecere-i Terakime'de de bu kelimeye aynı anlamda rastlanmaktadır: Ögürçik'niñ altı oğlu bar érđi. Her ikisi bir ékiz bolup érđi. Üç *yol* biri birinin kiyinindin ikiz bolup adları bu turur... “Ögürçik'in altı oğlu var idi. Her ikisi bir ikiz olmuştu. Üç defa birbirinin arkasından ikiz olup, adları şudur...” (K. Ölmez, 1996: 214)¹⁰³.

Eski Anadolu Türkçesinde ise kelimeyi *bir yol* (Dilçin, 2013: 47) ve *bu yol* (Kanar, 2011: 143) kalıpları içinde görmekteyiz. Tarama Sözlüğü, kelimenin bu anlamını “bir” maddesinin altında bir alt madde olarak vermiş, “yol” maddesinde ise “defa, kere” anlamlarına yer vermemiştir.

Değerlendirme

Zeynep Korkmaz, *yol* kelimesinin, iyelik ekinin kalıplaşmasıyla oluştuğunu bildirir (Korkmaz, 1994c: 37). Bu kalıplaşma eski Türkçede bir kavramlaşmayı da beraberinde getirmiş olmalıdır. Zaten Korkmaz, Türk dilindeki ek kalıplaşmalarının aynı zamanda bir kelime yapma yolu olarak da kullanıldığını belirtir (Korkmaz, 1994c: 2). Nitekim sonraki devrelere ait Türk yazı dillerinde *yol* şekli iyice yerleşmiş; fakat eski Anadolu Türkçesi metinlerinde kelimenin sonundaki iyelik eki düşmüştür. Bununla birlikte, söz konusu kalıplaşmanın dile kazandırmış olduğu anlam eski Anadolu Türkçesinde korunmuş ve böylece “yol” kelimesinde bir anlam genişlemesi meydana gelmiştir.

Günümüz TT yazı dilinde, *yol* kelimesinin “defa, kere, sefer, kez” anlamları kullanımdan düşmüş; yalnızca ağızlarda kullanılır olmuştur. Hatta denebilir ki TT yazı dilinde Arapçadan alıntı “sefer” kelimesinin “defa, kere, kez” anlamını kazanması “yol” kelimesindeki “defa, kere” anlamlarının boşalmasından dolaydır. Derleme Sözlüğü'nde *yol* maddesinin birinci sıradaki anlamı da “kez” olarak verilmiş ve Anadolu'nun pek çok il ve ilçesi ile birlikte Kerkük ağzında da bu anlamın yaşatıldığı kayıt altına alınmıştır (DS, 1993:

¹⁰³ Sayfa numarası tıpkıbasım sayfalarına aittir.

4288). TT'nin güncel sözlüklerinden bazıları da *yol* kelimesindeki söz konusu anlamların ağızlara mahsus olduğunu kayıt altına almıştır.¹⁰⁴

Bu bilgiler ışığında denebilir ki ITA'da da *yol* kelimesinin “defa, kere, sefer, kez” anlamları arkaik anlamlardır.

Yer Yön Zarfları

ITA'da *bē+ri*, *gē+ri*, *irēli* (< ileri < il+gerü), *yuḥ+ārı* (Hürmüzlü, 2013: 87, 185) şekilleri “Yön Gösterme Hâli Eklerinde Arkaiklik” bahsinde aldıkları ekler bakımından incelenmişti. Bunlar TT yazı dilinde de kullanıldığından bunları birer arkaik kelime olarak kabul etmemekteyiz. Öte yandan, yön gösterme ekleri bu kelimelerin içinde kalıplaştığından, bunları arkaik birer morfem (yapı unsuru) olarak yukarıda incelemiştik.

Ölçü-Miktar Zarfları: Herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Durum (Tarz) Zarfları: Herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

İşaret Zarfları: Herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Soru Zarfları

ITA'da Soru Zarfları ve Arkaiklik

ITA'daki soru zarfları TT yazı dilinden çok farklı değildir. Bölge ağızlarındaki soru zarflarının en ilgi çekici olanları *neyçin* ~ *neyçi* (< ne için), *nağarta* (< ne kadar+da) ve *nece* kelimeleridir. Eski Türkçedeki “niçe” şeklinden gelen ve bir fonolojik-semantic ayrışmadan oluşan *nece* “nasıl” şekli ise geç dönemde Azerbaycan lehçe sahasında gelişmiş bir şekil olduğundan arkaik bir özellik taşımamaktadır. Gerek tarihî gramer kaynaklarında gerek tarihî Türk yazı dillerinin söz varlığını bir araya getiren sözlüklerde “nece” şekline rastlanmamaktadır. TT'deki “nasıl” kelimesinin çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıklarına, Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü'nden bakıldığında “nece” şekli yalnızca Azr. T.de görülebilmektedir (KTLS, 1991: 640-641). Üstelik, “nece” şekline Derleme Sözlüğü'nde de yer verilmemiştir. Biz bu bölümde *neyçin* şekli üzerinde yeniden duracağız. TT yazı dilindeki “niçin” şeklinin büzüşme öncesindeki ara formlarından (ne

¹⁰⁴ Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te *yol* maddesinin 13. sıradaki anlamları “kez, defa” olup yanında “halk ağızı” kaydı vardır. Ötügen Türkçe Sözlük'te ise *yol* maddesinin 11. sıradaki anlamları “kez, defa, kere, kat, sefer” anlamları “eski Türkçe ve ağız” kayıtlarıyla verilmiştir.

üçün > ne+y+üçün > niyçün > niçün) birini yansıtan bu soru zarfının arkaik bir özelliğe sahip olup olmadığını inceleyeceğiz.

Aşağıda ITA'dan, *nēyçin* ~ *neyçi* soru zarfının kullanıldığı cümle örnekleri verilmiştir:

Dedi, “Bir adam gönder gētsin o k̄āzı tutsın.”. “*Nēyçī*, ne’stisen k̄azdan?” (Ketene, 1990 : 51).

Bir k̄uzı gētirdiler ve beş altı deste kerēvīz gētirdiler. Kerēvīz *nēyçī*? Davşançı. K̄uzıyeke *nēyçī*? K̄aplanla aslānçı (Ketene, 1990 : 65).

Tarihî Türk Yazı Dillerinde “Nēyçin ~ Nēyçi Soru Zarfının” Görünümleri

Bu soru zarfının büzüşme öncesindeki şekli ilkin Harezmi Türk yazı diline ait metinlerde tespit edilmiştir: *né üçün* (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 196).

Kıpçak Türkçesi metinlerinde de, özellikle Codex Cumanicus'ta, büzüşme öncesi şekle rastlanmıştır: *ne üçün* (Karamanlıoğlu, 1994: 114).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de aynı şekil görülebilmektedir: *né üçün* (Argunşah, 2014: 140, 144).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde gözlenen *neyçün* şekli de büzüşme öncesindeki bir ara safhayı göstermektedir (Dilçin, 2013: 169).

Değerlendirme

TT yazı dilindeki “niçin” şekline göre, ITA'daki *nēyçin* ~ *neyçi* şekilleri tarihî Türk yazı dillerinde olduğu gibi büzüşme öncesindeki ara şekillerden birini yansıttığından arkaik bir özellik taşımaktadır.

Edatlarda Arkaiklik

ITA'da arkaik özellik taşıyan edat olarak yalnızca *birlī* / *bili* (< birle < * bir ile) tespit edilmiştir. Edatlar genellikle kendilerinden önce gelen kelimelerle birlikte zarf yapar. ITA'da da “bile” edatının bazı zarf yapıları içinde yer aldığı gözlenir. Bu hususta aşağıda bazı örnekler verilmiştir:

-mAĞI birli (< -mAk +I bir+ile)

Ƙızı *görmēgi birli* gētti, tay oldu, ahır üste başlādı saman yemeğe, bu muna te'eccüb ētti (Ƙızı *görünce* gitti, tay oldu, ahırın üstünde başladı saman yemeye, bu, buna şaşırđı.) (Tokatlı, 2012a: 9).

... kazı başın *uzatmağı birli* munun başın alasan! (Tokatlı, 2012a: 9).

Ƙāpını açmāğı birli...bızaw kāştı (Haydar, 1979: 80).

-dİĞI birli (< -dIK +I bir+ile)

Çıhar çöle *çıhtığı birli* etrēfine baħar, hiçbir şey yōhtu, ĳabāktı (Tenha bir yere *çıkınca* etrafına bakar, hiçbir şey yoktur, kabaktır.) (Tokatlı, 2012a: 11).

... ussuya *vurduğı birli* kabağa ussu dōldu (suya atıncakabağa su doldu.) (Tokatlı, 2012a: 11).

Değerlendirme

ITA'da zarf fiil yerine kullanılan bu yapılar tarihî Türk yazı dillerine dair çalışmalarında rastlamış değiliz. Ancak bu yapılar içinde kullanılan edat (*birli* / *bili*) gerek fonetik gerek anlam ve işlev açısından arkaik bir özellik taşımaktadır.

İsimlerin Ek Fiille Çekiminde Arkaiklik

ITA'da isimlerin ek fiille çekiminde herhangi bir arkaik özelliğe rastlanmamıştır.

Fiilimsilerde Arkaiklik

İsim Fiillerde (Mastar) Arkaiklik

ITA'daki isim fiillerde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Sıfat Fiil Eklerinde Arkaiklik

ITA'daki sıfat fiillerde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Zarf Fiil Eklerinde Arkaiklik

Bir Şekil Unsuru Olarak Zarf Fiil Eklerinde Arkaiklik

-n :

Ekin ITA'daki Görünümleri

ITA'da şu iki kelimedede gözlenir: diyi+n “diye” (Hürmüzlü, 2013: 128), tēkí+n “kadar” (Terzibaşı, 2015: 552).

Ata Terzibaşı'nın, Arzı Kamber Kerkük Ağzı derlemesinden alınan aşağıdaki dörtlükte diyi+n “diye” kelimesinin sonunda -n zarf fiil ekini görmek mümkündür:

Tulğımı döldirdim

Dölı diyi+n kıaldırdım

Dinim imanım Kenber

Bileziğim çaldırdım (Terzibaşı, 1971: 23).

Şu cümlede de aynı kelimenin kullanıldığını görmekteyiz: Men bı paranı borç diyi+n verdim sene (Hürmüzlü, 2013: 128).

ITA'da “-e kadar” anlamında kullanılan tēkí+n kelimesine ise şu örnekler verilebilir:

Tayara Kerkük'ten Bağdad'a tēkí+n yārim se'ette olāşı (Terzibaşı, 2015: 552).

Adam sebehten aḥşama tēkí+n işlirí (Terzibaşı, 2015: 552).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçe metinlerinde bazı cümlelerde bu ekle yapılmış zarf fiillere rastlamak mümkündür:

Atı küsi yok bolmazun ti-y-i-n, Türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olırmadım “Adı ünü yok olmasın diye Türk milleti uğruna gece uymadım, gündüz oturmadım.” (Gabain, 1988: 86).

Udçı yme i-y-i-n kirdi “Çoban da takip ederek gitti” (Gabain, 1988: 87).

Bilge Toñukuk, Buyla Bağa Tarkan birle İteriş Kagan bol-u-y-1-*n*...” İteriş Bilge Tonyukuk Buyla Bağa Tarkan ile hakan olarak...” (Tekin, 2016: 139).

Eski Türkçede bu zarf fiil ekini “yak+1-*n* kel-” birleşik fiilinde ve olumsuz bir fiilden yapılan bir zarf fiil şeklinde de görmek mümkündür: bul+ma+y+1-*n* (Gabain, 1988: 87).

Eski Türkçe devresine ait metinlerde bu ekin, ad-1-*n* “başka”, ki-*n* “sonra”, kat-1-*n* “defa” ve öj-i-*n* “başka”, iy-i-*n* “göre, takiben” gibi bazı kalıplaşmış örneklerine de rastlamak mümkündür:

Artamaksız buzulmaksız ed tawar, buyan edgü kılınçta adı-*n*, yok “iyi işten başka bozulup mahvolmayan mal mülk yok.” (Gabain, 1988: 96).

barduğınta ki-*n* “gittikten sonra”, anta ki-*n* “ondan sonra” (Gabain, 1988: 96).

... teñri tawğaç han birle kat-1-*n* kat-1-*n* bitig idmiş... “defalarca mektup gönder-” (Gabain, 1988: 96; Korkmaz, 2005: 180).

Eski Türkçede ekin, adlaşmış hâli ve sıfat olarak kullanımına dair örnekler de vardır: adı-*n*+ta “diğer taraftan”, adı-*n* kişi “başka kişi” (Gabain, 1988: 96).

Ekin kalıplaşmış bir örneği de -p zarf fiil eki üzerine gelen şeklidir. Seyrek de olsa bazı eski Türkçe metinlerinde -p-*An* şekline rastlanır (Gabain, 1988: 97; Korkmaz, 2005: 179-187).

Bunça bodun keli-p-*en* sıgtamış yoğlamış “Bunca millet gelerek taziyede bulunmuş ve ağlamış.” (Korkmaz, 2005: 181).

Sü süle-p-*en* tört bulundaki bodunıg kop almış “Asker sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış”. (Korkmaz, 2005: 181).

Tabğaç atın tut-p-*an* “Çin adı alarak” (Korkmaz, 2005: 181).

Zeynep Korkmaz, -*pan* zarf fiilinin yapısını incelerken Ebu Hayyan’dan naklen, -p zarf fiilinin sonundaki -*An* (< -1-*n*) ekinin bir zarf fiil eki olduğunu, aslında ekin -*n* şeklinde olduğu; ancak fiile bir pekiştirme anlamı katılmak istendiğinde ekin yardımcı ünlüsünün genişleyerek -*A* şekline girdiğini, bildirir (Korkmaz, 2005: 185).

Karahanlı Türkçesi eserlerinden DLT’de de ekin -UbAn şekli içinde kullanıldığına dair şu örnekler verilebilir: yay bar-u-b-a-*n* “bahar giderken”, borçın ked-i-b-e-*n* “ipek elbise giyerek” öğren-i-b-e-*n* / öğren-üb-e-*n* (Korkmaz, 2005: 181).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde ayrıca ekin şu örneklerini de görmek mümkündür: kitabın koş-u-p-a-*n* “kitabı tamamlayarak”, uk-u-p-a-*n* “anlayarak”, yat-ı-p-a-*n* “yatarak”, yaya yar-u-b-a-*n* “bahar gelirken”, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 83).

Harezm Türkçesi metinlerinde eke ait kelime örnekleri şunlardır: arturub-a-*n* “artırarak”, batıb-a-*n* “batarak”, körü-b-e-*n* “görerek”, kurşa-b-a-*n* “kuşanarak”, öldürü-b-e-*n* “öldürerek”, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 207); kurını kurşa-b-a-*n* “kuşağını kuşanarak”, sadıku’l-va’d atanı-b-a-*n* “sadıku’l-va’d adını alarak”, hem birge kili-b-e-*n* bolup yoldaşım “Birlikte gelerek yoldaşım olmuş.” (Ata, 2014: 106).

Kıpçak sahası metinlerinde de şu örnekler görülür: alı-b-a-*n* “alarak”, bolu-b-a-*n* “olarak”, çıkı-b-a-*n* “çıkarak”, kili-b-e-*n* “gelerek”, kizle-b-e-*n* “gizleyerek”, körü-b-e-*n*, “görerek”, vb. (Karamanlıoğlu, 1994: 147-148; Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 345).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de şu örnekler gözlenir: küfr içre belimni bağla-b-a-*n* “küfr ile belimi bağlayarak”, yar karşısında olturu-b-a-*n* bade içeli “Yar karşısında oturarak bade içelim.”, ot saçı-b-a-*n* “ateş saçarak” (Argunşah, 2014: 160).

Eckmann, ekin -bAn şeklinin arkaik olduğunu ve Çağatay sahası metinlerinde yalnızca şiirde vezin ve kafiyeye gereği kullanıldığını belirtir (Eckmann, 1988: 114).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de örneklerine bolca rastlanır: Varu-b-a-*n* “giderek” bunları kılduk ziyaret, ivü-b-e-*n* “acele ederek” iş başlayan zahmet bula, heybetinden su olu-b-a-*n* “olarak” kaynadı (Gülsevin, 2007: 133).

Gerek Uygur-Mani metinlerinde gözlenen -pAnIn gerek Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de gözlenen -UbAnIn şekli -pAn ekinin genişletilmiş şekli olup bunların sonundaki -*n* eki de üzerinde durduğumuz zarf fiil ekidir (Korkmaz, 2005: 181, 186; Gülsevin, 2007: 133; Eraslan, 2012: 118).

Değerlendirme

Gabain bu ekin eski Türkçe öncesinden kalmış olabileceğini belirtir. Bu açıdan bakılırsa ekin, eski Türkçe devresinde dahi arkaik olduğu söylenebilir. Zaten, **-n** zarf fiil ekini bağımsız şekilde ancak eski Türkçedeki bazı örneklerde gözleyebilmekteyiz. Sonraki Türk yazı dillerine ait metinlerde ise daha çok -pAn ve bunun genişletilmiş şekli olan -UbAnIn şekillerinin içinde kalıplaşmış olarak görmekteyiz. Buna göre, ITA'dan örneklendirilmiş yukarıdaki iki kelimedeki gözlenen bu ek arkaiktir. Zaten, *tiyin* Abideler'de de aynı anlam ve işlevle kullanılmıştır.

ITA'daki diğer zarf fiil eklerinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Zarf fiil eklerindeki arkaik özellikleri böylece sıraladıktan sonra, aşağıda, bazı zarf fiillerdeki işlev arkaikliği üzerinde duracağız.

Zarf Fiili Eklerinin İşlevlerinde Arkaiklik

-Inca

Ekin ITA'daki Görünümleri

ITA'da sıklıkla kullanılan zarf fiil eklerinden biridir.

Ekin etimolojisi hakkında pek çok görüş bulunmakla beraber Erdem Uçar bütün bu görüşleri bir araya getirip eleştireci bir yaklaşımla değerlendirdikten sonra ekin etimolojisi hakkında şu görüşü ortaya koyar: -gU (sıfat fiil eki) + (s)I(n) + çA (Erdem, 2012: 49).

-Inca eklendiği fiile TT yazı dilindeki gibi zaman kavramı (bir işin olduğu sırada) eklemesinin yanında sınırlama anlamı (-IncAyA kadar) da katar (Tokatlı, 2012a: 3-4). Suzan Tokatlı, ekin ITA'daki bu özelliğini gösteren bazı cümle örneklerini naklen göstermiştir:

Ekmēgi véri, çobannar yığışı. Toḡ doy-**unca** yeller, o sığaḡ ekmēgi (Ekmeḡi verir, çobanlar toplanır. *Doyuncaya kadar yerler, o sıcak ekmeḡi.*) (Tokatlı, 2012a: 3).

Arvādı bu hava şullaḡtan vurur, men ciḡerim çıḡtı munu getir-**ince** (Hanımı bir tekmeyle vurur, benim canım çıktı bunu *getirinceye kadar.*) (Tokatlı, 2012a: 3).

Valla k̄oydu ardaşı, bir legen d̄ond̄erdi, bir aaşı v̄erdi, d̄edi “Bu leḡeni al men **ḡelince.**” (Vallahi kardeşı koydu, bir leen d̄onderdi, bir aaşı verdi , “Bu leeni ben *gelinceye kadar* vur.” dedi.) (Tokatlı, 2012a: 3).

Tokatlı’nın verdii rneklerden başka, şu Kerkük hoyratında da ekin sınırlama işlevi ok belirgindir:

Ḡoz ḡozü **sıhıncadı** (Ḡoz ḡozü *sıkana*, ḡoz ḡoze bakışıp *indirinceye kadardır*).

Oh yaydan **ıhıncadı** (Ok yaydan *ıkıncaya kadardır*).

Sevd̄anın ȳaşın sorma (Sevdanın yaşını sorma).

‘Eşk, evin **yıhıncadı** (Aşk, evini *yıkıncaya kadardır*.) (Tokatlı, 2012a: 4).

Ekin Tarih̄i Trk Yazı Dillerindeki Ḡornmleri:

-**IncA** ekinin sınırlama işlevi tarih̄i Trk yazı dillerinde de ḡozlenen bir zelliktir:

Eski Trkede zaman kavramı katmasının yanı sıra “-ınca” eki; “-dıı mddete”, “-ıncaya kadar” anlamlarıyla kullanılmıştır (Gabain, 1988: 87; Tokatlı, 2012a: 3-4). Ekin bu devirdeki sınırlama işlevine dair rnekleri şunlardır:

K̄oz yumup a-**ına** “ḡoz yumup aıncaya kadar” (Gabain, 1988: 87).

Men kel-**ıne** ewig barkı uz tutıl “Ben gelinceye kadar evi barkı dzenli tut.” (Gabain, 1988: 87).

Tokuz kat rgn topul-ına t̄aritzn “Dokuz kat keen delininceye kadar terlesin” (Tekin, 2016: 163).

Ekin sınırlama işlevi Karahanlı Trkesi metinlerinde de ḡozlenebilmektedir:

Bay bol-**ına** “zengin oluncaya kadar” (Argunşah-Yksekaya, 2013: 82).

Be-**ıne** “byynceye kadar” (Argunşah-Yksekaya, 2013: 82).

nme-**ıne** “ıkıncaya kadar” (Haceminolu, 1996: 174).

Harezmi Türkçesiyle yazılmış eserlerde de **-GunCA / -KUnCA** ekinin sınırlama işlevini görmek mümkündür. Aysu Ata'nın Kısas-ı Enbiya'dan aktardığı şu cümleler buna örnektir:

Keçe tañ at-**ķunķa** yügürdi “Gece tan atıncaya kadar hızlıca yürüdü.” (Ata, 2014: 106).

Şafak gāyib bol-**ģunķa** ķınayurlar “şafak sökünceye kadar cezalandırırlar.” (Ata, 2014: 106).

Köz yumup aç-**ķunķa** yaratur erdi. “Göz yumup açıncaya kadar yaratırdı.” (Ata, 2014: 106).

Kıpçak Türkçesinde de sınırlama işlevini gösteren örnekler görülebilmektedir:

Seni koymayım akçam berginķe “Paramı verinceye kadar seni bırakmam.”, Tur munda men kelginķe “Ben gelinceye kadar burada dur.” (Karamanlıoğlu, 1994: 146).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de **-GunCA / -KUnCA** ekinin sınırlama işlevi gözlenmektedir:

Tañ at-ķunķa “tan atıncaya kadar”, küķüm yet-ķunķe “gücüm yettiği kadar” (Argunşah, 2014: 159).

Ta oğlan bir yaşığa yétme-ģunķe anđa at ķoymaslar erdi. “Oğlan bir yaşına gelinceye kadar ona ad koymazlardı.” (Argunşah, 2014: 159).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de **-InCA** şekliyle gördüğümüz ekin sınırlama işlevine dair örneklerinden bazıları şunlardır:

Giceler subh ol-**inca** ol yanar, bil “Geceler sabah oluncaya kadar o yanar, bunu bil.” (Gülsevin, 2007: 126).

Gerek ana öl-**ince** tapavuz “Ona ölünceye kadar tapmalıyız.” (Gülsevin, 2007: 126).

Değerlendirme

Bülent Hünerli; -InCA ekinin sınırlama işlevinin yalnızca ITA'da değil, bazı TT ağızlarında ve bir kısım çağdaş Türk lehçelerinde de bulunduğunu örneklerle göstermiştir

(Hünerli, 2012: 1-14). Bu dağılım, ekin edatla birlikte (-IncA-y-A + kadar) sınırlama işlevini gerçekleştirdiği lehçe ve ağızlara göre, edatsız kullanımı sürdüren lehçe ve ağızların arkaik şekli devam ettirdiğini gösterir. İşte, bu veriler ışığında denebilir ki ITA'da, -IncA ekinin edatsız olarak fiil kök ve gövdelerine katmış olduğu sınırlama anlamı arkaik bir işlemdir.

-IncA ekinin ITA'da bir de karşıtlık-kıyaslama işlevi vardır ki bu da tarihî Türk yazı dillerindeki bir kullanım biçimi olup bu ağızlarda yaşatılmaktadır. Tokatlı'nın ITA'dan verdiği örnek şudur:

Ekin ITA'daki Görünümleri

Patşah munun başın *kēsince* koy ataḥ kırt yuvāsına özünü, gözümüz de görmez kırt parçalarsa özünü, her ne olursa olsun (Padişah bunun başını *keseceğine* bırak, bunu kırt yuvasına atalım, bunu kırt parçalarsa gözümüz de görmez, her ne olursa olsun.) (Tokatlı, 2012a: 4-5).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Karahanlı Türkçesi metinlerinde ekin bu işlevine dair örnekler şunlardır:

Öküz adaḳı *bol-ğınça*, buzaḡı başı bolsa yég (*Öküz ayaḡı olacaḡına buzaḡı başı olmak daha iyidir*). (Hünerli, 2012: 4).

Eliḡ *tut-ğınça* ot tut (*Kefil olacaḡına; ateş tut*). (Hünerli, 2012: 4).

Kül *ür-künçe* köz ürse yik (*Küle üfleyeceḡine köze üflese yeḡdir*) (Hünerli, 2012: 4).

Miñ edḡüḡ adaḳını *tut-ğınça* sen / Yaḡaḡını bir ök yolu tutḡıl esen (*Sen bin iyinin ayaḡına yapışacaḡına, bir defacık olsun, sağlamca kendi yakana yapış*). (Hünerli, 2012: 4).

Harezmi Türkçesindeki örnekler de şunlardır:

Yūsuf aydı: meni *söw-ğünçe* öz eriñni söwḡil (*Yūsuf söyledi: beni seveceḡine kendi kocanı sev*) (Hünerli, 2012: 5).

Éwüm içinde Şeytānı körmek sewüḡlüḡrek turur yastuḡ *kör-ğınçe*, tép aytur erdi (*Evim[in] içinde Şeytānı görmek daha sevindiricidir yastık göreceḡime, deyip söylerdi*) (Hünerli, 2012: 5)).

Hüner körgil ‘ayıb **kör-ginçe** (*Hüner gör ayıp göreceğine*) (Hünerli, 2012: 5).

Çağatay Türkçesi metinlerinden örnekler şunlardır:

Zâhida, **bér-güçe** pend eyle özüñ terk-i riyâ (*Ey zahit, nasihat verinceye (kadar) [vereceğine] kendin iki yüzlülüğü terk et*) (Hünerli, 2012: 5).

Bu sözlär **di-günçü** aqız qanımız (*Bu sözleri diyeceğine, kanımızı akıt*) (Hünerli, 2012: 5).

Bir-güçü pänd äylä özün tärk-i riya (*Bu sözleri söyleyeceğine, riyayı terk et*) (Hünerli, 2012: 5).

Eski Anadolu Türkçesinden örnekler de şunlardır:

Günde biñ **ölince** bir kez öleyim (Her gün bin kere öleceğime bir kere ölmek yeğdir.) (Hünerli, 2012: 5).

Nefs **ölünce** hevâsı ölse yig (Nefis öleceğine hevesi ölsün) (Hünerli, 2012: 5).

Kişi kim kişinün kahrın **çekince** / Gidüp görünmemek yigdür nazardan (Bir kişinin kahrını çekeceğine onu görmemek daha iyidir.) (Hünerli, 2012: 5).

Değerlendirme

Bülent Hünerli; **-InçA** (< -GInçA) ekinin karşıtlık-kıyaslama işlevinin yalnızca ITA’da değil, bazı TT ağızlarında ve bir kısım çağdaş Türk lehçelerinde de bulunduğunu örneklerle göstermiştir (Hünerli, 2012: 1-14). Bu dağılım ekin; karşıtlık-kıyaslama işlevini korumayan lehçe ve ağızlara göre, bu işlevi sürdüren lehçe ve ağızların arkaik şekli devam ettirdiğini gösterir. Bu veriler ışığında da denebilir ki ITA’da, **-InçA** ekinin fiil kök ve gövdelerine katmış olduğu karşıtlık-kıyaslama anlamı arkaik bir işlevdir.

Fiil Çekimlerinde Arkaiklik

Haber Kiplerinde Arkaiklik

Şimdiki Zaman Kipinde Arkaiklik

Ekin ITA’daki Görünümleri

İTA'da şimdiki zaman çekiminde kullanılan ek **-İr** biçimindedir. Ekin teklik üçüncü şahıs çekimindeki şekli ise Bayat ve kısmen Dakuk ağızlarında **-İr**, Kerkük, Erbil, Tuzhurmatı gibi ağızlarda ise **-İr-I** şeklindedir. Bayat ağızında ünlüyle biten kelimelerden sonra ekle kelime arasına /y/ koruyucu ünsüz girer (İsmael, 2013: 74).

Kerkük

	Teklik	Çokluk
1. kişi	ged-ír-em	ged-ír-ih/ğ
2. kişi	ged-í-sen	ged-í-síz
3. kişi	ged-ír-í	ged-il-ler (Bayatı, 1996: 391).

Erbil

	Teklik	Çokluk
1. kişi	cēl-ír-em	cēl-ír-ih/ğ
2. kişi	cēl-í-sen	cēlí-síz
3. kişi	cēl-ír-í	cēl-il-ler (Bilal, 2015: 43).

Tuzhurmatı

	Teklik	Çokluk
1. kişi	kāç-ır-am	kāç-ır-ih/ğ
2. kişi	kāç-ı-san	kāç-ı-síz
3. kişi	kāç-ır-ı	kāç-ır-lar (Benderoğlu, 1976: 240).

Dakuk ve Bayat ağızlarında ekin teklik 3. şahıs çekimini gösteren örnekler:

Adāmin birsí haça *gēd-ír* (Dak.) (Hassan, 1979: 53).

Bāhtí cizrēnín bir yérinde қаңşarda “karşıda” dawar gözüük-*ír* (Dak.) (Hassan, 1979: 53).

İndí déwe suwār-*ír*..., қуyyudan ussu çek-*ír* (Dak.) (Hassan, 1979: 54).

... déweler yér-mí-*r* “yürümüyor” (Dak.) (Hassan, 1979: 54).

Ürēgím yān-*ır* sene (Bay.) (İsmael, 2013: 80).

... baħar şekkéd-*ır*, oğlana benze-y-*ır*, hezédır oğlan ossın... (Bay.) (İsmael, 2013: 90).

Bāhtı dewe sütü sāğ-*ır* bu çopan (Bay.) (İsmael, 2013: 91).

İngiliz’in ‘eskērí çaydan tōpu bağlā-y-*ır* (Bay.) (İsmael, 2013: 98).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçe (Orhun ve eski Uygur) metinlerinde geniş zaman eki ünsüzle biten kelimelerden sonra **-Ar / -Ir / -Ur** şeklindedir: kıl-**ur**, sıkıl-**ur**, kir-**ür**, sév-**er**, kaç-**ar**, vb. Bu arada, Uygur Türkçesi metinlerinde ünlüyle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra ekle fiil arasına koruyucu /y/ ünsüzü de girer: işle-**y-ür**, yalınla-**y-ur**, sözle-**y-ür**, vb. (Eraslan, 2012: 336-337).

Bu devirde geniş zaman eki henüz bağımsız bir şekil unsuru hâline gelmediğinden, aynı zamanda şimdiki zaman göreviyle de kullanılmıştır (Bulak, 2017: 249). Gabain, geniş zaman ekinin bazen şimdiki zaman bazen de gelecek zaman anlamı verdiğini, şimdiki zaman kullanımının daha yaygın olduğunu da bildirir (Gabain, 1988: 80). Aşağıda geniş zaman ekinin eski Türkçe metinlerinde şimdiki zaman anlamıyla kullanılmış örnekleri verilmiştir:

Kañım kıtı méni sév-**er** mü siz? “Babam hazretleri beni seviyor musunuz?” (Eraslan, 2012: 336).

Yene amtı bo bodi tigme yorıkıg neçükin tapıñça bışrunur öğretin-**ür** sen tip ayıtdı “Sen yine şimdi bu bodi denilen gidişi kendi arzuna göre nasıl öğreniyorsun, diye sordu.” (Eraslan, 2012: 336).

Taluy ögüzke kir-**ür** sizler “Denize açılıyorsunuz.” (Eraslan, 2012: 337).

Karahanlı Türkçesi eserlerinde de geniş zaman eki eski Türkçe metinlerinden farklı olmayıp işlev açısından da aynıdır. Bu eserlerde de geniş zaman eki henüz bağımsızlaşmamış olduğundan, aynı zamanda şimdiki zamanı da ifade eder (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 70-71; Bulak, 2017: 249). Aşağıda bu kullanıma dair örnekler verilmiştir:

Negüke yor-**ur** men bu yirde kıruğ “Burada niçin boşuna vakit geçiriyorum.” (Arat, 1994: 44).

Yana aydı, mundın bar-**ur** men turup... “Bir de düşündü: - Hükümdarın hizmetine girmek üzere buradan kalkıp gidiyorum.” (Arat, 1994: 44).

Til-*er* erdim emdi bu yanlıg kişig udu barsa kılsa bu beglik işig “Bu devlet işini görecek ve takip edecek tam böyle bir insanı ben de şimdi arıyordum.” (Arat, 1994: 51).

Karahanlı Türkçesi eserlerinde ünlüyle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra daha çok ekin -*r* şekli kullanılır: bil-*ir*, kan-*ar*, kör-*ür*, vb. Ancak bu gibi durumlarda, az da olsa, araya koruyucu /y/ ünsüzü girer: kına-*y-ur*, kizle-*y-ür*, yi-*y-ür*(Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 71).

Harezm Türkçesi metinlerinde ise şimdiki zaman kavramı, yavaş yavaş “-A / -U turur” yapısıyla ifade edilmeye başlanmış olmasına rağmen, eski Türkçeden bu yana süre gelen geniş zamanın şimdiki zamanı da anlatması -*r* / -*Ar* / -*Ur* ekleriyle devam etmiştir (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 198; Bulak, 2017: 249). Aşağıda buna dair bazı örnekler verilmiştir:

Aydılar: Ey ata, sen bizge inan-*mas* mu sen? “Dediler: Ey baba, sen bize inanmıyor musun?” (Ata, 2014: 128-129).

Sen me sew-*er* érseñ biz on karındaş-miz “Sen özellikle seviyorsan biz on kardeşiz.” (Ata, 2014: 128-129).

Ya’küb aydı: Köñlüm yawlak kırk-*ar* “Yakup dedi: İçim çok ürperiyor.” (Ata, 2014: 128-129).

Harezm metinlerinde de son sesinde ünlü olan fiil kök ve gövdelerinden sonra ekten önce koruyucu /y/ ünsüzü de gözlenebilmektedir (Ata, 2014: 90): til-*er* sen ~ tile-*y-ür* sen (Ata, 2014: 90); biti-*y-ür* men, yığla-*y-ur* sen, oyna-*y-ur*, yè-*y-ür* biz (Bulak, 2017: 232).

Kıpçak sahası metinlerinde de şimdiki zaman -*r* / -*Ar* / -*Ur* ekleriyle yapılmaya devam etmektedir: ayt-*ır* mèn, çiz-*ar*, kaçın-*ur*, vb. (Bulak, 2017: 237); bağışla-*r* men, çek-*er* men, kel-*ür* sen, bil-*er*, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 339). Ünlüyle biten kök ve gövdelerden sonra ise bazen ekin -*r* şeklinde geldiği bazen de ekle fiil arasına koruyucu /y/ ünsüzünün girdiği de gözlenir (Karamanlıoğlu, 1994: 125).

Bununla birlikte, Kıpçak metinlerinde şimdiki zamanı gösteren daha başka ek ve yapılar (-AdIr / -AdUr, ydIr, -A turur / durur) da görülebilmektedir (Karamanlıoğlu, 1994: 128-130; Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 340; Bulak, 2017: 249). Bu saha metinlerinde

ayrıca, -A yorIr eki de görülmektedir. Fakat Arap harflerinin Türk dilindeki ünlü ayrıntılarını (darlık-genişlik, düzlük-yuvarlaklık) yeterince yansıtmaması yüzünden, Kıpçak metinlerindeki ekin gerçekten - (I)yorur > -yor gelişmesi sonucunda oluşan bir ek olup olmadığı konusu tartışmalıdır.

Tarihî Türk yazı dilleri içinde geniş zaman ekiyle şimdiki zamanın ifade edilmediği tek yazı dili Çağatay Türkçesidir (Bulak, 2017: 243). Bu yazı dilinde şimdiki zaman anlatımı başlıca şu eklerle sağlanmıştır: -A turur, -AdIr /-AdUr, -A/-U yorır, -ydIr / -ydUr ve -y turur (Argunşah, 2014: 168-170; Bulak, 2017: 242).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde -r ekinin şimdiki zamanı ifade etmesi daha çok eyit-, di- fiillerinde, bundan başka “yâ” ve “ëy” gibi hitaplar ile soru cümlelerinde gözlenmektedir (Gülsevin, 2007: 97).

Değerlendirme

Gerek eski Türkçe metinlerinde ve onun devamı olan Karahanlı Türkçesi eserlerinde şimdiki zaman anlatımı geniş zaman ekiyle sağlanmıştır. Harezm sahası metinlerindeyse şimdiki zaman, geniş zaman ekiyle beraber daha başka bazı ek ve yapılarla da anlatılır olmuştur. Daha sonraki dönemlerde, çeşitli sahalarda ortaya çıkan tarihî Türk yazı dillerinde de (Çağatayca hariç) şimdiki zamanı ifade eden birçok ek ve yapının yanı sıra geniş zaman ekiyle şimdiki zamanın ifade edilmesi az veya çok sürdürülmüştür.

Geniş zaman ekiyle şimdiki zamanın ifade edilmesine bazı çağdaş Türk lehçelerinde de rastlamak mümkündür. Ayşe İlker, Gag. T.ndeki **-er / -êr** (bak-ar-ım, bak-ar-sın, bak-ar, gel-er-im, gel-er-iz, gel-er-siniz, gel-er-ler) ve Azr. T.deki **-Ir / -Ur** (bağ-ır-am, bağ-ır-san, bağ-ır, gel-ir-ik, gel-ir-siniz, gel-ir-ler) şekillerinin, eski Türkçedeki geniş zaman ekinin devamı olduğunu belirtir (İlker, 1997: 107). Yalnız, Nevzat Özkan, Gag. T.de ekin, kalın ünlülü hecelerden sonra gelen **-êr** şeklindeki /ê/’nin e-ı arası diftonglu bir ses değerine sahip olduğunu, -(I)yor ekinden kaynaklandığını ve -ior >-iar > -ier / -er safhalarından geçerek gelişmiş olabileceğini belirtir (TLG, 2012: 123).

TT ağızlarında da **-r** geniş zaman ekiyle şimdiki zamanın ifade edilmesine dair bazı örnekler vermek mümkündür. Özgür Ay, TT ağızlarındaki fiil çekimlerini bir araya getirdiği çalışmasında eski Türkçedeki **-r** geniş zaman ekinin TT ağızlarında şimdiki zaman anlatımında kullanıldığına dair şu örnekleri vermiştir:

Nicesiñ ölüm, sen nüçün ālarsın? (Yozgat-Ovacık) (Ay, 2009: 810).

Beefendi, niye beyle yapırsan? (Kars-Çağlayan) (Ay, 2009: 810).

- Ölüm, ben sennen bu tügün guşunu isdērim, dedi (Karaman-Ermenek) (Ay, 2009: 810).

Öte taraftan, Gürer Gülsevin, Bergamalı Kadri'nin 16. yüzyılda kaleme almış olduğu Müyessiretü'l-'Ulum eserinde, -(I)yor veya -(y)A yorur şekillerine yer vermemiş olduğunu ve o çağda şimdiki zamanın anlatımında henüz **-r** geniş zaman ekinin geçerli olduğunu belirtir. Gülsevin, “ana grup” şeklinde tabir ettiği Anadolu ağızlarına göre, “periferik” terimiyle nitelediği ve merkezden uzakta kalan Batı Rumeli ve Kıbrıs ağızlarındaki **-r** şeklinin ise “ana gruptaki” gelişmenin dışında kaldığını ve böylece arkaik bir şekli muhafaza ettiğini belirtir. Sözün burasında M. Ergin'in, Azr. T.deki **-Ir / -Ur** şeklinin de “yori-” fiilinin bir devamı olduğu ve ekin ünlüsünün darlaşıp zamanla ünlü uyumuna uydurulduğu (Ergin, 1997: 297) görüşünde olduğunu; ancak bu hususun bizce isabetli olmadığını söylemeliyiz.

Bütün bu veriler dikkate alındığında, ITA'nın Azerbaycan Türkçesinin tabî bir devamı olması ve tıpkı Kıbrıs ve Batı Rumeli ağızları gibi Anadolu sahasına göre çevrede bulunması hesaba katıldığında, Dakuk ve Bayat ağızlarında, bilhassa teklik 3. şahıs çekiminde belirginleşen **-Ir** şeklinin ve Kerkük, Erbil, Tuzhurmatı ağızlarında gözlenen **-Ir-I** yapısının ilk kısmındaki **-Ir** şeklinin arkaik bir şekil olduğu belirtilmelidir. Bununla birlikte, ITA'da geniş zaman teklik 3. kişi çekiminin sonundaki **-I** unsurunun da bugün TT yazı dilinde kullanımdan düşmüş olan teklik 3. kişi ekinin bir kalıntısı olma ihtimali de gözden ırak tutulmamalıdır. Bu unsur da işlevsiz olduğundan arkaik sayılabilir. Hatta, söz konusu unsur teklik 3. kişi eki olarak değerlendirilirse, Türkçenin yazıyla takip edilemeyen çağlarından kalma bir ek olduğu da söylenebilir.

Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipinde Arkaiklik

Irak Türkmen ağızlarında öğrenilen geçmiş zaman çekiminde **-ip / -ip** zarf fiil eki kullanılır. Yalnız Kerkük ve Erbil ağızlarında teklik ve çokluk birinci şahıs çekimlerinde -miş / -miş ekinin de kullanıldığı gözlenir:

Ekin ITA'daki Görünümleri

Kerkük

	Teklik	Çokluk
1. kişi	dur-müş-am	êt-mış-ih
2. kişi	dur-üp-san	êşid-íp-sız
3. kişi	dur-üp/âl-ıp-tı	éd-íp-ler/édíp-tí-ler (Hassan, 1979: 454-455).

Erbil

	Teklik	Çokluk
1. kişi	tâp-mış-am	tâp-mış-ig
2. kişi	tâp-ıp-san	tâp-ıp-sız
3. kişi	tâp-ıp/tâb-ıp-tı	tâp-ıp-lar/tâp-ıp-tı-lar (Bilal, 2015: 45).

Altunköprü, Telâfer ve Sellamiye

	Teklik	Çokluk
1. kişi	koy-ib-am	otır-ib-ig
2. kişi	gör-ıp-sen	çal-ıp-sız
3. kişi	çal-ıp	tâny-ıp-lar (Rauf, 2013: 43, Hürmüzlü, 2013: 42).

Ancak, Telâfer'de teklik ve çokluk 1. şahıs çekimlerinde **-ıp/-ip** yanında **-miş / -miş** eki de kullanılır (Hürmüzlü, 2013: 42). Bunun yanında, Telâfer ağzında çokluk birinci şahıs çekiminde kişi eki ünlüsünün yuvarlaklaştığı gözlenir: gel-**ib**-uğ, vermiy-**ib**-uğ,... (Buluç, 2007: 290).

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

-p / -pan zarf fiil eki Orhun Abideleri'nde henüz zaman fonksiyonu üstlenmiş değildir: Şu cümlede yalnızca zarf görevinde tespit edilmiştir: Alp şalçı ak atm bin-**i-p** **tegmış** "Alp Şalçı kır atına binip hücum etmiş." (Coşkun, 1999: 174-175).

Eski Uygur Türkçesi yazmalarından Altun Yaruk'ta ise **-p** zarf fiili + **tur-ur** yapısı yalnızca bir örnekte tespit edilmiş olup o da şimdiki zaman anlamıyla kullanılmıştır: Yirtünçüde seril-**i-p** **turur** "Yeryüzünde kalıyor." (Coşkun, 1999: 175).

Eski Uygur Türkçesi yazmalarında **-p** ekinin zarf fiil işlevinden zaman işlevine kayan diğer bir örneği de er- fiilinin görülen geçmiş zaman ekiyle birlikte kullanılmasında gözlenir. Bu durumda öğrenilen geçmiş zaman işlevini yüklenmiş olan **-p**, er- fiilinin görülen geçmiş zaman ekiyle birlikte birleşik bir zaman (öğrenilen geçmiş

zamanın hikâyesi) oluşturur: Kentü özüm bilmedin yazmış yangılmış ayığ kılınçımını kentü ökün-ü-**p er-ti** ... “Kendi kendim bilmeden hata etmiş, yanılmış; kötü amelime kendim pişman olmuşum.” (Coşkun, 1999: 175). Bu birleşik çekim şekli **-p** zarf fiilinin zaman işlevini yüklediğini gösteren, tarihî Türk yazı dillerindeki ilk örnektir.

-p zarf fiili + **tur-** yapısının doğrudan doğruya öğrenilen geçmiş zamanı anlattığı örneğe ise Karahanlı Türkçesi eserlerinden Atabetü'l-Hakayık'ta rastlanır. Bu çekimde **-p** zaman işlevini, **-tur** eki ise bildirme işlevini yerine getirir: ‘ayıbka koyu-**p-tur** halâyık ara / galat ma'nilerini ayıtmış yana “Birçokları yanlış anlam vermiş ve böylece halk arasında utanılacak duruma düşmüştür.” (Coşkun, 1999: 175).

Eckmann, Harezmi sahası eserlerinde “belirli geçmiş zaman” başlığı altında verdiği **-ip turur** yapısıyla gerçekleştirilen çekimin hem görülen geçmiş zaman hem de öğrenilen geçmiş zaman ifade ettiğini belirtir ve şu örnekleri verir: alı-**ip turur** men “aldım, almışım”, öltür-**üp turur** sen, kargâ-**p turur**, al-**ip turur** miz / biz, kıl-**ip turur** siz, bol-**up turur** lar (Eckmann, 1996: 34).

Bunun yanında, öğrenilen geçmiş zaman çekiminin, -miş eki yanında, nadiren de olsa, yalnızca olumlu çekimde **-p** zarf fiili + **tur-ur** yapısıyla gerçekleştirilmesine Harezmi sahası metinlerinde epeyce rastlanmaktadır: kör-**üp turur** men “görmüşüm”, yığ-**ip turur** sen “yığmışsın”, oltur-**up turur** “oturmuş”, bol-**up turur** miz “olmuşuz”, kıl-**ip turur** siz “kılmışsınız”, al-**ip turur**-lar “almışlar” (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 199-200).

Nehcü'l Feradis'teki şu cümlelerde de benzer örnekler gözlenir: ... üküş harblar kıl-**ip turur**; tağı seniñ aklıñ eksük bol-**up turur**...(Zülfikar, 1992: 14).

Kıpçak sahası metinlerinde de, öğrenilen geçmiş zamanın, -miş ekinin yanı sıra **-p** zarf fiili + **tur-ur** yapısıyla ifade edilmesi örnekleri daha sık gözlenir. Hatta Kıpçak eserlerinde ekin yaygınlık kazanmasıyla beraber yardımcı fiil olarak kullanılan “tur-”dan sonraki -Ur geniş zaman eki düşerek yardımcı fiil eklemiştir. Bazı örneklerde ise yardımcı fiil dahi kullanılmadan, **-p** zarf fiil eki üzerine doğrudan şahıs ekleri getirilerek de çekim gerçekleştirilmiştir (Karamanlıoğlu, 1994: 124; Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 338-339).

Kıpçak sahası metinlerinde öğrenilen geçmiş zaman kipinin **-p** zarf fiili + **tur-ur** ile gerçekleştirilmesine dair bazı örnekler şunlardır: kel-i-**p-tir**-men, bil-i-**p-tir**-sen, kel-i-**p-tir**-siz, kel-i-**p-tir**-biz, kel-i-**p-tir**-siz, kel-i-**p-tir**-ler (Karamanlıoğlu, 1994: 124).

Kıpçak sahsındaki eserlerde yardımcı fiilin eklediği ve düştüğü örnekler de şunlardır: ét-*ip* men “yapmışım”, én-i-*p-tir* men “inmişim”, bil-i-*p-tir* sen “bilmişsin”, ayta bil-i-*p* sen “söyleyebilmişsin”, kéli-*p-tir* “gelmiş”, kéli-*p-tir* biz “gelmişsiz”, kéli-*p-tir* siz “gelmişsiniz”, keli-*p-tir*-ler “gelmişler”, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 339).

Kıpçak sahası metinlerinde -*p*'li çekimin olumsuz şekline az da olsa rastlanır: al-ma-y-i-*p*-sen (Karamanlıoğlu, 1994: 124). Bununla birlikte, ekin fonksiyonunda da bazı dalgalanmalar söz konusudur. Tuhfetü'z-Zekiyye'de ekin -mİş ekiyle aynı anlamda olduğu belirtilmişken, Kavânînü'l-Küllîyye'de -*p* ekinin, hem geçmiş hem de şimdiki zaman için kullanıldığını, ancak şimdiki zaman anlamının ağır bastığı kaydedilmiştir (Toparlı-Çögenli-Yanık, 1999: 14; Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 339).

Çağatay Türk yazı diliyle yazılmış metinlerde de -mİş eki yanında öğrenilen geçmiş zaman çekimi için -*p* zarf fiili + *tur-ur* yapısı kullanılmıştır. Bu tarihî Türk yazı dilinde de tıpkı Kıpçak sahası metinlerinde olduğu gibi -*p* ekinden sonra yardımcı fiil olarak kullanılan “tur-” fiilinin sonundaki -*Ur* geniş zaman eki düşerek yardımcı fiil ekleşmiştir. Bazı örneklerde ise yardımcı fiil dahi kullanılmadan, -*p* zarf fiil eki üzerine doğrudan şahıs ekleri getirilerek de çekim gerçekleştirilmiştir. Çağatay metinlerindeki çekimlere dair örnekler şunlardır: bil-i-*p-tür*-men “bilmişim”, bol-u-*p*-men, aç-i-*p*-sen “açmışım”, tol-u-*p turur* “dolmuştur”, yaratı-*p-tur* “yaratmıştır”, eşit-i-*p turur*-miz “işıtmışız”, kör-ü-*p-tür*-biz “görmüşüz”, kıl-i-*p tur*-ur-siz, öğret-ü-*p-tür*-siz (Argunşah, 2014: 165); kılı-*p* min, di-*p* min, vb. (Coşkun, 1999: 174).

Çağatay metinlerinde -*p* zarf fiili + *tur-ur* yapısıyla gerçekleştirilen çekimler bazen görülen geçmiş zaman da ifade eder (Argunşah, 2014: 165).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de, -mİş yanında -*p* + *dur(ur)* yapısında öğrenilen geçmiş zaman çekimi görülür: getir-ü-*p dur-ur*-sun, yalvar-u-*p dur-ur*, ol-u-*p dur-ur*, doğ-u-*p dur*-ur-lar, vb. (Gülsevin, 2007: 83-84).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, bu yapı bir taraftan öğrenilen geçmiş zaman bir taraftan da farkına varılan geçmiş zamanı anlatırken bununla gerçekleştirilen teklik ve çokluk birinci şahıs çekimleri daha ziyade görülen geçmiş zaman anlatır (Gülsevin, 2007: 83). Ancak Divan edebiyatının klasik metinlerinde de -*p* + *dur* yapısıyla öğrenilen geçmiş zamanın anlatıldığı örneklere rastlamak mümkündür: Tariğ-i ‘ışk içinde ğussa vü ğam zād-i rahumdur / Dil-i divānenün Mecnūn olu-*p-dur* yār u hem rah “Gam ve keder aşk yolunda

benim yol azığımdır, Âşığın dostu da yol arkadaşı da Mecnun'dur” (Coşkun, 1999: 178-179). Bu da Anadolu sahasında, öğrenilen geçmiş zamanın, **-p** zarf fiiliyle, en azından 16. yüzyıla kadar az veya çok ifade edilmiş olduğunu gösterir.

Günümüzde öğrenilen geçmiş zaman çekiminin **-p** zarf fiiliyle yapılması TT ağızları için karakteristik olmayıp ancak belli bölgelere mahsus birtakım karışmalar ve tabakalaşmaların sonucunda gözlenen bir durumdur (Ay, 2009: 236). Azerbaycan Türkçesinde ise bu çekim tarzı devam etmektedir. Azerbaycan lehçe sahasına giren Anadolu ağızlarında da **-p** ekiyle öğrenilen geçmiş zaman çekimi görülmektedir (Zülfikar, 1992: 13-20).

Değerlendirme

Bütün bu verileri dikkate aldığımızda, ITA'nın Azerbaycan lehçe sahası içinde olduğunu da göz önünde bulundurduğumuzda, TT yazı dilinde terk edilmiş bir çekim şeklinin tarihî Türk yazı dillerindeki işleviyle (öğrenilen geçmiş zaman) ITA'da kullanılmaya devam ediliyor olması arkaik bir özelliktir.

Gelecek Zaman Ekinde Arkaiklik: ITA'da bu kipin ekinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Görülen Geçmiş Zaman Ekinde Arkaiklik: ITA'da bu kipin ekinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Geniş Zaman Ekinde Arkaiklik: ITA'da bu kipin ekinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Tasarlama Kiplerinde Arkaiklik

Emir Kipinde Arkaiklik

Bilindiği üzere, Türk dilinde emir kipi için özel bir ek yoktur. Bazı şahıs ekleri ve bu arada eski Türkçeden beri görülen **-GII** pekiştirme edatı bu kipin çeşitli çekimlerinde birer ek gibi kullanılır. Biz çalışmamızda, daha çok ITA'daki **-kIn / -gIn (< GII)** ekinin arkaikliği üzerinde duracağız. Ayrıca, **-A** pekiştirme edatının da emir çekiminde kullanımına dair bazı bilgiler sunacağız. Aşağıda ITA'nın çeşitli ağız bölgelerinden, bütün şahıslara göre emir çekimi örnekleri verilmiştir:

Ekin ITA'daki Görünümleri

Kerkük

	Teklik	Çokluk
1. kişi	āç-ım	atağ ~ at-ağ-ın
2. kişi	al ~ āl-gın-en ~ al-gın-an ~ al-a	āt-ın, selē-vın, al-a-vın
3. kişi	āl-sın, bezen-sın	ét-sın-ner (Hassan, 1979: 456; Haydar, 1979: 234).

Erbil (Olumlu)

	Teklik	Çokluk
1. kişi	öp-ım	öpeg ~ öp-ēğ-ın
2. kişi	öp ~ öp-kın-en	öpin ~ öp-ı-wın
3. kişi	öpsın	öp-sın-ner (Bilal, 2015: 50).

Erbil (Olumsuz)

	Teklik	Çokluk
1. kişi	oḡı-mı-y-ım	oḡı-mı-y-ağ ~ oḡı-mı-y-āğ-ın
2. kişi	oḡı-ma ~ oḡı-ma-gın-an	oḡmā-wın
3. kişi	oḡı-mā-sın	oḡı-mā-sın-nar (Bilal, 2015: 50).

Bayat (Olumlu)

	Teklik	Çokluk
1. kişi	çih-ım, min-ım	baḡ-ağ, sor-ağ-ın, gid-eğ-ın
2. kişi	al, sal, ver-gın-en, tut-kun-an	al-ın, selē-y-ın
3. kişi	yat-sın, çih-sın	alsınna (< alsınlar), gét-sınne (< kitsınler)

Ekin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçeden itibaren Türkçede teklik ikinci kişi emir çekimi ya eksiz veya **-GII** ekiyle yapılmıştır. Nitekim, Orhun Abideleri'nde ve eski Uygur metinlerinde pek çok cümlede ekin kullanıldığı görülebilir: Sabımın tüketi eşit-**gil** “Sözümü sonuna kadar, iyice işitin.”; Yälmä kargug ädgüti ur-**gül** (Tekin, 2016: 164); Kiçe küntüz iki ödte kızıl burçak bilen işleyü tut-**gül** “Gece gündüz iki zamanda kızıl fasulye ile hazır tut.”; Aç karınka iç-**gül**, kiğer “Aç karnına iç, gider” (Eraslan, 2012: 346).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde de eksiz çekim yanında **-GII** ve **-GIn** ekleri kullanılmıştır: ay-**gül**, bar-**gül**, ekür-**gil**, körme-**gil**; bol-**gın**, işid-**gin**, okı-**gın**, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 76); bar-**gül**, ber-**gil**, ıd-**gül**, tur-**gül**, tüşür-**gil**, vb. (Hacıeminoğlu, 1996: 191). Kutadgu Bilig'den alınan aşağıdaki beyitlerde emir ikinci kişi çekiminde **-GII** pekiştirme edatının kullanıldığı örnekler gösterilmiştir:

İlig aydı ay-**gıl** bu berkiñ kayu

Negü teg kişen ol sini berkelegü

“Hükümdar şöyle dedi: -Bağın nedir, söyle; seni nasıl bir köstek ile bağlamalıdır?”
(Arat, 1991: 87).

Yayığ tilwe devlet köñül bama-**gıl**

Tolun teg bu devlet yana irilür

“Dönek ve deli saadete gönül bağlama; saadet dolun ay gibidir, tekrar küçülür.”
(Arat, 1991: 91).

Bakıp kördi ilig közin imledi

İşaret bile kel-**gıl** oldur, tidi

“Sonra başını kaldırıp ona baktı ve gözüyle -gel otur- diye işaret etti.” (Arat, 1991: 94).

Karahanlı eserlerinde bir başka teklik ikinci şahıs emir çekim şekli de **-A** eki ile yapılandır. Bu ek aslında, bir seslenme edatı olup Karahanlı Türkçesi eserlerinde bazen doğrudan doğruya fiil kök ve gövdeleri üzerine bazen de **-Gıl** eki üzerine getirilerek **-Gıl-A** şeklinde bir birleşik ek elde edilmiştir: bil-**e**, eg-**e**, tur-**a**, yığ-**a**; kör-**gıl-e**, yan-**gıl-a**, vb. (Hacıeminoğlu, 1996: 191; Sarıkaya, 2009: 150).

-Gıl şekli yalnızca Kutagu Bilig’in Herat nüshasında görülmüştür. **-Gıl** ekinin, Kutadgu Bilig, Atebetü’l-Hakâyık gibi eserlerde bir pekiştirme edatı olma özelliği fazla hissedilmezken Kur’an çevirilerinde her durumda kullanılır ki bu da Allah’ın emirlerinin kesinliğinden kaynaklanıyor olmalıdır (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 76).

Harezmi Türk yazı dili ile yazılan eserlerde de emir teklik ikinci şahıs çekiminde eksiz şekil yanında **-Gıl**, **-Gıl**, **-kıl**, **-Gıl**, **-gün** ekleri kullanılır: aç-**gıl**, çıkar-**gıl**, sür-**gıl**, uruş-**gıl**; kıl-**kıl**, yığ-**kıl**, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 201-202); tüş-**gıl**, sev-**gıl**, yürü-**gıl**; kıl-**gıl**, işit-**gıl**, bil-**gıl**; yığ-**kıl**, bayıt-**kıl**, vb. (Ata, 2014: 95).

Kıpçak Türkçesi metinlerinde de teklik ikinci kişi emir eksiz çekiminin yanı sıra **-Gıl**, **-Kıl**, **-Gıl**, **-Gıl**, **-Kıl** şekilleriyle beraber de kullanılmıştır: al-**gıl**, at-**gıl**, bar-**gıl**;

bırak-*kıl*, yat-*kıl*, yut-*kıl*; kel-*gün*, tur-*gün*; ketme-*kin*, yat-*kın*, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 342).

El-Kavaninu'l-Kulliye ve Et-Tuhfetu'z-Zekiyye'de teklik ikinci kişi emir çekiminin eksiz olduğu, yukarıdaki morfeplerin ise birer pekiştirme edatı oldukları belirtilmiştir (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 342).

Çağatay metinlerinde de eksiz çekimle beraber *-Gül*, *-Kül*, *-Gün* ile beraber de kullanıldığını gösteren örnekler vardır: asra-*göl* “sakla, koru”, başla-*göl*, buyur-*göl*, korkma-*göl*; bol-*gün*, boşla-*gün*, koy-*gün*; rahm et-*kil*, tut-*kıl*, vb. Aşağıda Çağatay metinlerinden alınmış, teklik ikinci kişi çekiminin pekiştirme edatıyla kullanıldığını gösteren örnekler verilmiştir:

Sen emdi tālib érseñ pır-i muğana bar-*göl*

Meyhānedin mey iç-*kil* ism ü lağab beraber

Her kim bu şehrdin cām-ı şeri'at içse

Bil-*göl* ki ehliğa ol kılğay ‘Arab berāber (Şiban Han) (Argunşah, 2014: 272).

Anı bar bil-*göl* ve bir bil-*göl*, anıñ buyurğanındın özge işni kılma-*göl* tedi (Argunşah, 2014: 294).

Eski Anadolu Türkçesinde de eksiz kullanımın yanında *-Gül* şeklinin de fiil kök ve gövdelerine bolca eklendiği gözlenir: dut-*göl*, dinlendür-*göl*, nurlandur-*göl*, koy-*göl*, yidür-*göl*, vb. (Gülsevin, 2007: 111). Aşağıda eski Anadolu Türkçesi metinlerinden alınmış, teklik ikinci kişi çekiminin pekiştirme edatıyla kullanıldığını gösteren örnekler verilmiştir:

Ayıtđım iy pertev-i hağ dut-*göl* elim (Gülsevin, 2007: 111).

Anı al-*göl*, daçı talak yirine bağla-*göl*. Andın soñra bir hoğkaya koy-*göl*, ağızını berkit-*göl* (Gülsevin, 2007: 111).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ayrıca, *-A* ünleme edatıyla da emir teklik ikinci şahıs çekimi gerçekleştirilmiştir. Dede Korkut Kitabı'ndan Muharrem Ergin'in naklettiği örnekler şunlardır: koy-*a* “kon”, bağ-*a* “bak”, vb. (Ergin, 1991: 464).

Değerlendirme

Emir kipinin çekimi için Türk dilinde belirli bir ek olmadığından, fiil kök ve gövdelerine emir anlamı katmak üzere bazı edatlar getirilmiştir. Türk dilinin bütün tarihî devirlerinde de, bilhassa teklik ikinci kişiye yönelik emir çekiminde, **-GII** kullanılagelmiştir. Bunun bir ek olmayıp bir edat olduğu hususu O. Fikri Sertkaya tarafından bir bildiriye genişçe işlenmiştir (Sertkaya, 1996: 135-146).

Teklik ikinci kişi emir çekiminde **-GII** ekinin daha sonraları Karahanlı Türkçesi metinlerinde **-GIn** şeklinin de ortaya çıkması ve zamanla hem **-GII** şekline hem de **-GIn** şekline; önce **-A** ünleme edatının eklenmesi, sonra da **-n** ile genişlemiş **-GInAn**, **-KInAn** ve daha başka şekillerin ortaya çıkması ekin hem tarih boyunca hem de ağızlarda ve lehçelerde dünden bugüne kullanım sıklığının göstergesidir. Bugün ITA’da hâlâ daha gözleyebildiğimiz bu ekleşmiş edatın Irak Türkmenlerinin de yazı dili olan TT yazı dilinde kullanılmayışı bu ağızlarda ekin arkaikleşmiş olduğunu gösterir.

ITA’da ekin kullanımı teklik ikinci şahısla da sınırlı değildir. Bu ağızlarda çokluk birinci şahıs çekimindeki **-AGIn** ekinin de **-AK** istek kipi eki ve **-GIn** ekinden oluştuğu söylenebilir (Sarıkaya, 2016: 163-164).

ITA’da söz konusu ekin yanında bir de yalnızca “al-” fiil köküne getirilen **-a** morfemi de vardır. Aslında bir edat olan bu ekin ilk örnekleri Karahanlı Türkçesinde görülür. Edatın bu şekline ITA’da yalnızca “al-” fiil kökünde rastlanmış olması bu ekleşmiş edatın da bir arkaik unsur olduğunu gösterir.

Al- fiil kökünün emir çokluk ikinci şahsındaki **al-a-wın** şeklinde de **-GIn** ekinin ilk ünsüzünün; bir ses değişmesiyle (G- > w- / y-) w ağızlarında “-wın”, y ağızlarında ise “-yIn” hâline dönüştüğü gözlenir (Hürmüzlü, 2013: 44). Erbil ağzında, çokluk ikinci şahıs emir çekiminde gözlenen “öp-ı-wın” şekli de aynı şakilde izah edilebilir. Erbil ağzında iç sesteki /-ı-/nin zamanla bir ünlü daralmasına uğradığı söylenebilir: **öp-e-wın** > **öp-ı-wın**.

Gereklilik Kipinde Arkaiklik

Ekin ITA’daki Görünümleri

ITA’da gereklilik kipi çekimi aşağıdaki gibidir:

Erbil

	Teklik	Çokluk
1. kişi	olur cédim	olur cédeğ
2. kişi	olur cédesen	olur cédesiz
3. kişi	olur cétsin	olur cétsinner (Bilal, 2015: 46-47).

Kerkük

	Teklik	Çokluk
1. kişi	gere(k) gēlim	gere(k) gelegin
2. kişi	gere(k) gelesen	gere(k) gelēsiz
3. kişi	gere(k) gēssin	gere(k) gēssinner (Bayatlı, 1996: 395).

Diğer Ağızlar

	Teklik	Çokluk
1. kişi	qalmam lazım	qalmāmız lazım
2. kişi	qalmav/kalmay lazım	qalmāvız/kalmayız lazım
3. kişi	qalmāsı lazım	qalmālārı lazım (Hürmüzlü, 2013: 46).

Çekimin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Yukarıda gösterilen çekimlerin en önemli özelliği bu çekimde herhangi bir ek kullanılmayıp “gere(k)”, “olur” ve “lazım” edatlarının kullanılıyor olmasıdır. Bu çekim biçimini eski Türkçeden bu yana tarihî Türk yazı dillerinin çeşitli devirlerinde görmek mümkündür.

Eski Türkçe devresinde, Uygur metinlerinde gereklilik çekiminin “kergek” ekiyle yapıldığı görülür. Ancak yine de bu devrenin gereklilik kipi çekiminde “kergek” edatından önce bir **-GU** ekinin kullanıldığı gözlenmektedir: Bo iki türlü edgöl[erke tükel]-lig bol-**gu k(e)rgék** (Eraslan, 2012: 350).

Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserlerde de aynı çekim biçimini gözlemek mümkündür: ay-**ğu kerek**, bar-**ğu kerek**, barış-**ğu kerek**, okı-**ğu kerek**, vb. (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 78); Ara aç, ara tok yügür-gü kerek, Neçe iş kişike köjüş-**gü kerek**, vb. (Hacıeminolğu, 1991: 68);

Karahanlı Türkçesi eserlerinde “kerek” edatının çekimli fiilden önce de geldiği gözlenir: Bu iki kişike **kerek** sözle-**se**, Negü teg **kerek** kıl-**sa** begler işi, yavaşlarka edgü **kerek** sev-**se**-ler (Hacıeminoğlu, 1996: 94).

Harezmi sahasında yazılmış eserlerde de gereklilik kipinin “kerek” edatıyla yapılmış olduğuna dair örnekler vardır: *bağı-ğlıkerek*, *yut-ğu kerek*, *sürüş-gü kerek* (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 202).

Gereklilik kipi çekiminde “kerek” edatının kullanılmasına Kıpçak sahası metinlerinde de rastlamak mümkündür. Ancak bu saha metinlerinde “kerek” edatından önce -mA, -mAk, -sA eklerinin de eklendiği gözlenmektedir: *dut-mak kerek*, *et-mek kerek*, *kaygır-mağ kerek*, *töz-me kerek* (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 343).

Çağatay sahası metinlerinde de gereklilik kipi çekimi birkaç şekilde yapılmakta; ancak birçok çekim biçiminde *kérek* edatı kullanılmaktadır¹⁰⁵:

kérek / *kérek turur* yapısıyla: sa’y *kérek* “gayret gerek”, komış *kérek* “koymuş olmalı”, mahrem *kérek turur*, vb. (Argunşah, 2014: 177).

-mAk kérek yapısıyla: vefa kıl-*mak kérek*, ötker-*mek kérek* “geçirmek gerek”, cizyeni bu tarika al-*makkérek-dür*, vb. (Argunşah, 2014: 177).

-sAkérek yapısıyla: ayrıl-*sa kérek* “ayrılmalı”, sor-*sağ kérek* erdi “sormalıydın”, su tam-*sa kérek* “su damlamalı”, vb. (Argunşah, 2014: 177).

kérek + fiil + -sA: *kérek* atsañ, *kérek bol*-masa, vb. (Argunşah, 2014: 177).

Eski Anadolu Türkçesinde de gereklilik çekiminin; bazen istek kipi eki -A+ *gerek*, bazen de şart kipi -sA + *gerek* yapılarıyla elde edildiği görülmektedir: *it-se-m gerek*, *ol-sagerek*, *yit-se gerek*, vb. (Timurtaş, 1994: 132); *gel-se gerek*, *aş-a gerek* “aşmalı”, *aç-sa-m gerek*, vb. (Ergin, 1997: 313).

Değerlendirme

TT yazı dilinde gereklilik çekiminin -mAII ekiyle yapıldığı dikkate alındığında bu yapının, tarihî Türk yazı dillerinde olduğu gibi, ekleşme öncesi bir yapı olduğu ve TT yazı diline göre arkaik bir özellik arz ettiği söylenebilir. Bununla birlikte, TT yazı dilinde gereklilik işlevinin “fiil + -mA + (şahıs eki) gerek” yapısıyla da karşılanabildiği göz önünde bulundurulduğunda, yazı dilinde hem arkaik hem de modern şeklin bir arada barındırıldığı söylenebilir.

¹⁰⁵ Bu devreye ait eserlerde çok nadir olmak üzere, -mAII eki de görülmektedir .

Erbil ağızındaki “olur” edatı ile gerçekleştirilen çekimin sonraları ortaya çıktığı muhakkaktır. Çünkü Türk dilinin tarihî seyri içinde, gereklilik çekimi için bu gibi bir edatın kullanıldığına rastlamamaktayız. Bununla birlikte, Erbil ağızındaki bu yapının Kerkük ağızındaki arkaik yapıdan büsbütün farklı olduğu söylenemez. Diğer ağızlardaki çekimde kullanılan “lazım” edatı ise alıntı bir kelime olduğundan bunun tarihî Türk yazı dillerinde benzeri yoktur; ancak bu çekimde kullanılan “lazım” edatının, “gerek” edatının Arapçası olduğu düşünüldüğünde, yöredeki Arapça etkisi de göz önüne alındığında, bu tarz bir çekimin de arkaik bir yapının zamanla yozlaşmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Dilek-Şart Kipinde Arkaiklik: ITA’da bu kipin ekinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

İstek Kipinde Arkaiklik: ITA’da bu kipin ekinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Fiillerde Olumsuzluk: ITA’da fiillerin olumsuzluk çekimlerinde herhangi bir arkaik özelliğe rastlanmamıştır.

Birleşik Fiil Çekimlerinde Arkaiklik: ITA’da fiillerin birleşik çekimlerinde herhangi bir arkaik özelliğe rastlanmamıştır.

Fiillerde Soru ve Arkaiklik: ITA’da fiillerin soru çekimlerinde herhangi bir arkaik özelliğe rastlanmamıştır.

Tasvirî Birleşik Fiillerde Arkaiklik

ITA’da tıpkı Doğu Anadolu ağızlarında olduğu gibi tasvirî birleşik fiillerden yalnızca iktidar fiili kullanılmakta, diğer şekiller kullanılmamaktadır.

Yeterlilik Fiilinde Arkaiklik: Yeterlilik fiilinde herhangi bir arkaik özellik tespit edilmemiştir.

Süreklilik Fiilinde Arkaiklik: ITA’da kullanılmamaktadır.

Tezlik Fiilinde Arkaiklik: ITA’da kullanılmamaktadır.

Yaklaşma Fiilinde Arkaiklik: ITA’da kullanılmamaktadır.

2.2.4. Bölüm Sonuçları

ITA'daki şekil unsurlarında arkaikliği incelediğimiz bu bölümde şekil unsurlarından birçoğunun bir şekil unsuru olarak arkaikliğini tespit etmekle beraber çok azında işlev bakımından arkaiklik tespit edilmiştir.

Bu bölümdeki en ilgi çekici bulgularımızdan biri Kerkük'ün merkezine bağlı bir köy olan Tisin ağzında tespit edilmiş olan baya+*cah(g)* kelimesindeki +*cAk* ekidir. Bunun yanında ITA'da çok yaygın olmasa da bazı kelimelerin sonundaki +*kana* küçültme eki bölge ağızlarındaki diğer arkaik küçültme ekidir.

Türk dilinin çeşitli dönemlerinde gördüğümüz bir ettirgenlik eki olan -z de bölge ağızlarında birkaç kelimedede kalıplaşmış ve arkaikleşmiş (damızdır-, emizdir-) hâlde tespit edilmiştir. Bunun yanında diğer bir ettirgenlik eki olan -*tIr* de ITA'da, bilhassa /n/ ünsüzünden sonra eski Türkçedeki fonetik yapısıyla yaşamaktadır: dolan-*tur*-, sallan-*tur*-, vb.

Bölge ağızlarında diğer bir arkaik ek de fiilden isim yapma eki olan -G ekidir. Oğuz grubu Türk lehçelerinde genellikle düşen bu ek ITA'da birkaç kelimedede korunmuş ve arkaik bir şekilde bugün de yaşamaktadır: boya-*ġ*, sıva-*ġ*, ağrı-*ġ*, ört-i-*g*, inci-*g* “acı”, vb.

ITA'da, çekim ekleri arasında da bazı arkaik ekler tespit etmiş bulunmaktayız. Bunlardan en önemlisi, ünlüyle biten kelimelerden sonra gelen +nI belirtme hâli ekidir: almā+*ni*, buġdā+*ni*, yuwā+*ni*, vb.

Bölge ağızlarında ilgi çekici bir tespit de şudur: Eski Türkçeden itibaren sıklıkla kullanılmış olan *bile* edatı TT yazı dilinde bugün düşmüş olmasına rağmen bu ağızlarda tarihî işleviyle olmasa da iyelik ekleri alıp Erbil, Altunköprü ağızlarında kişi zamiri ve bunlarla birlikte Telâfer ağzında dönüşlülük zamiri olarak kullanılmaktadır.

ITA'da işaret zamirlerinde de tıpkı eski Uygur Türkçesinde gözlediğimiz, zamir n'si almamış şekilleri bulabilmekteyiz: *olar*, *bılar*.

Fiil çekimlerinde de bazı eklerin arkaikliği bu bölümde tespit edilmiştir. Mesela, ITA'daki şimdiki zaman eki -*Ir* ve bilhassa Kerkük, Erbil, Tuzhurmatı ağızlarındaki -*Ir-I* yapısının ilk kısmındaki -*I* ekinin TT yazı dilinde “yorur” şeklinden gelişen “-yor” şeklinden çok daha eski bir şekil olduğu, hatta -*Ir-I* yapısının sonundaki -*I* unsurunun dahi arkaik bir teklik 3. şahıs eki olabileceği ortaya çıkmıştır. Fiil çekim eklerinden emir teklik

ikinci kişi eki olan **-GInAn** şeklinin de eski Türkçedeki **-gil** ekinin fonetik bakımından kısmen değişikliğe uğramış ve genişlemiş şekli olduğunu gözledik. Ayrıca bilhassa Kerkük ağzında gereklilik kipinin “gerek” edatıyla yapılıyor olması (gere(k) gēlim) da arkaik bir çekim şekli olarak tespit edilmiştir.

Bunların yanı sıra, yukarıda da belirttiğimiz gibi, ITA’daki bazı eklerde işlev bakımından da arkaiklik tespit edilmiştir. Bunlardan en önemlisi -IncA zarf fiil ekidir. Bu ekin, TT yazı dilinde bugün ancak “kadar” edatıyla birlikte yerine getirdiği sınırlandırma işlevini ITA’da edatsız hâlde gerçekleştirdiğini görebilmekteyiz.

2.3. Kelime Bilgisi (Lexicology) ve Kelime

Çeşitli kaynaklarda “kelime bilgisi” ve “kelime” aşağıdaki terimlerle karşılanmış ve tanımlanmıştır:

Günay Karaağaç, “kelime bilgisi” için “söz bilimi” (lexicology) terimini kullanarak terimi şu şekilde tanımlamıştır: *Sözleri, seslerinden yapım biçimlerine, anlamlarından söz dizimindeki işlevlerine kadar, dil biliminin her düzleminde inceleyip açıklamaya çalışan dilcilik koludur* (Karaağaç, 2013: 725). Karaağaç’ın “kelime” (Word, lexeme) karşılığında kullandığı terimlerle “söz” ve “sözlükbirimi”dir. Karaağaç bu terimleri de şöylece tanımlamıştır: *Sözlük birimleri, tümevarım sonucu ulaşılmış, sosyal uzlaşmaya dayalı nedensiz genellemelerden ibarettir. Varlık ve eylem adlarından oluşan sözlük birimleri, varlık ve eylemlerin özelliklerine ineksizin onları kavramlar hâlinde bildirir. Sözlük birimleri sosyal olan genellemelerdir ve kuşaklar arasında aktarılan bir sosyal mirası temsil eder* (Karaağaç, 2013: 713, 783-784).

Kâmile İmer vd.; “kelime bilgisi” için genel dil bilimi bakımından “sözcükbilim”(lexicology), terimini kullanmış ve terimi şöyle tanımlamıştır: *Bir dilin söz varlığını, sözcüklerin ve öteki söz varlığı öğelerinin yapılarını, oluşumlarını ve gelişmelerini araştıran alan* (İmer vd., 2011: 235). Kelime” içinse biçimbilim bakımından **sözlükbirim** (lexeme)terimini kullanmış ve şu tanımlı vermiştir:*Bir dilin anlam dizgesindeki en küçük ayırıcı birim; bir sözcüğün değişik biçimlerinin -örn. gel, geliniz, geldi, vb.- ortak paydası olarak kabul edilen ve sözlükte madde başı olarak gösterilen soyut birim* (İmer vd., 2011: 236). Bunun yanında, İmer vd. biçimbilim bakımından “kelime” için **sözcük** (word) terimini de kullanarak, *kendisinden önce ve sonra bir boşluk bulunabilen, anlam taşıyan birim; bir sözce içinde tek bir biçimbirimden oluşabildiği gibi,*

tümce içinde gerekli ekleri de almış olan diğer birimlerden bağımsız olarak söylenebilen birim (İmer vd., 2011: 234) şeklinde tanımlamıştır. İmer vd. ayrıca, söz dizimibakımından sözlüksel birim (lexical item)terimi için de, *üretici dilbilgisinde belirli bir kuramsal konumu sezdirmek üzere sözcük yerine kullanılan terim*, tanımını vermiştir(İmer vd., 2011: 237).

Zeynep Korkmaz ise alışılmış terimleri tercih etmiş ve “kelime bilimi”(Alm. Lexicologie, Fr. lexicologie, İng. lexicology, Osm. ilmü'l-lüga) terimini, *bir dilin kelime varlığını şekil bilgisi, cümle bilgisi, açısından ele alarak türetmede, görev alan birimlerini, birleşik kelimelerini, kalıplaşmış şekillerini, deyimlerini, atasözlerini, alıntı kelime vb. öğelerini inceleyen, bunların köken yapılarını araştıran, şekil ve anlam bilimi açısından geçirdikleri değişme ve gelişmeleri belirleyen dil bilimi dalı* (Korkmaz, 1992: 100);“kelime”(Alm. Word, Fr. mot, İng. word) terimini ise, *bir veya birden çok heceli ses öbeklerinden oluşan, aynı dili konuşan kişiler arasında, zihinde, tek başına kullanıldığında belli bir kavrama karşılık olan somut veya belli bir duygu ve düşünceyi yansıtan soyut yahut da somut ve soyut kavramlar arasında ilişki kuran dil birimi* (Korkmaz, 1992: 100) şeklinde tanımlamıştır.

Mehmet Hengirmen de “kelime bilgisi” için “sözcükbilimi” (İng. lexicology, Alm. Lexicologie, Fr. lexicologie) terimini kullanmış ve şöyle tanımlamıştır: *Dillerin söz varlığını, onu oluşturan sözcükleri, bu sözcüklerin aldıkları biçimleri, kökenlerini, oluşumlarını araştıran dilbilim dalı* (Hengirmen, 1999: 336-337). “Kelime” için de bir yandan “sözcük”(İng. Word, Alm. Wort, Fr. mot) terimiyle, *anlamlı ses ya da ses birliği*; bir yandan da “sözlükbirim” (İng. lexeme, Alm. Lexeme, Fr. lexème) terimiyle, *bir sözcüğün çekimsel paradigmadaki bütün biçimlerini kapsayan soyut üst birim* (Hengirmen, 1999: 341), tanımlarını kaydetmiştir.

Berke Vardar vd. de “sözcükbilim” terimini “sözlükbilim”(Alm. Lexicologie, Fr. lexicologie, İng. lexicology) terimine göndererek “kelime bilgisi”ni şöyle tanımlamıştır: *Bir dildeki sözlüksel birimleri, bir başka deyişle, anlambirimlerin sözlükbirim niteliği taşıyanlarıyla, dilbilgisel olmayan ve sözlükbirimler gibi işlem gören çeşitli birleşimleri dilbilim yöntemleriyle inceleyen, bu arada sözlük yapımının kuramsal sorunlarını ele alan dal*. “Kelime” için de bir taraftan *sözcük*(Alm. Wort, Fr. mot, İng. Word) terimiyle, *bir ya da birden çok sesbirimin oluşturduğu, yazıda iki boşluk arasında yer alan, çoğu kez anlamsal bir birim oluşturan, söylemde belli bir biçimsel birlik sunan, çeşitli dizimsel*

kullanımlarında biçimce ya hiç değişmeyen ya da bükünlerde olduğu gibi, bir bölümüyle değişim gösteren eklemli ses ya da sesler öbeği (Vardar vd., 1980: 133-134) tanımını verirken; diğer taraftan “sözlükbirim” (İng. lexeme, lexical morphem; Alm. Lexeme, Lexikalisches morphem; Fr. lexème, monème lexical) için, *anlambirim* -*biçimbirime karşıt olarak- dilbilgisel nitelik taşımayan türü; bir tek anlambirimden oluşan sözlüksel birim*. (Örn. oda, ev, yol) (Vardar vd., 1980: 136) tanımını yapmıştır.

Kelime Bilgisi (Lexicology) ile İlgili Tanımların Topluca Değerlendirilmesi

Her şeyden önce “lexicology” terimi için araştırmacıların madde başı yapmış oldukları terimlere bakıldığında bir karmaşanın hüküm sürdüğü açıkça gözlenmektedir. Bu terime karşılık Karaağaç “söz bilimi”, İmer “sözcükbilim”, Korkmaz “kelime bilimi”, Hengirmen “sözcükbilimi”, Vardar ise “sözcükbilim” terimlerini tercih etmişlerdir. Üstelik Vardar “sözcükbilim” terimini “sözlükbilim” terimine göndererek açıklama yoluna gitmiş; böylece bir kavram için iki farklı terim önermiştir. Bu da karmaşayı iyice artırmaktadır. Batı dillerindeki belirli dil bilimi terimlerinin karşılanmasında gözlenen bu karmaşa bu terimlerin Türkçede yerleşmesini de geciktirmekte ve Latince'den gelen terimlerin kullanımı süreklilik arz etmektedir. Araştırmacıların yabancı dil bilmeleri de yabancı terimlerin kullanımını sürekli gündemde tutmaktadır. Hatta, araştırmacılar terim kargaşasından kaçınmak için çoğu zaman yabancı terimleri tercih etmektedirler.

Kelime bilgisiyle ilgili tanımlarda bu kavramın; kelimenin ses yapısının, oluşum tarzının, anlamının, cümledeki işlevinin, diğer kelimelerle olan ilişkilerinin araştırıldığı bir alan olduğu bilgisinin ne derece kapsayıcı ve açık bir şekilde verildiği göz önüne alındığında, Korkmaz'ın bu hususları diğerlerine göre daha açık ve net, üstelik Türk dil bilgisinin terimleriyle ortaya koyduğu görülmektedir. Diğer araştırmacıların ortaya koymuş oldukları tanımlarsa Korkmaz'ınkine göre daha soyuttur. Nitekim bazı tanımlarda genellemeler yapılarak açıklayıcılıktan sapılmıştır. Mexsela, İmer kök halindeki kelimeleri “sözcük” şeklinde zikrettikten sonra birleşik kelimeler, deyimler, kalıp sözler gibi dil unsurlarını “öteki söz varlığı” ifadesiyle sunmuştur. Karaağaç da kelimeler arasındaki yapı ve anlam ilişkilerini “dil biliminin her düzlemi” ifadesiyle belirtmiştir.

Tanımlar içinde kelime bilgisinin kelimelerin kökenlerini araştırılmasını da kapsadığına dair bilgiler yalnızca Korkmaz ve Hengirmen'de bulabilmekteyiz. İmer ise

“sözcüklerin oluşum ve gelişmeleri” ifadesiyle hem kelime türetmeyi hem de etimolojiyi çağrıştıran bir ifade kullanmıştır.

“Sözlük yapımının kuramsal sorunları”nı da kelime bilgisi kavramına dahil eden tek tanım Vardar’inkidir.

Kelime (word) Terimi ile İlgili Tanımların Topluca Değerlendirilmesi

Kelimeyle ilgili tanımlarda kelimenin daha çok “anlam”la ilişkisi üzerinde durulmuştur. Oysa kelimeler yalnızca anlam taşımayıp aynı zamanda cümle içinde çeşitli işlevler ve görevlerle kullanılan birimlerdir de. Edatların, bağlaçların tek başına anlam taşımayıp kelimeler arasında ilgi ve bağlantı kurduğu hususuna bu tanımlarda yeterince değinilmemiştir. Korkmaz’ın tanımındaki “soyut yahut da somut ve soyut kavramlar arasında ilişki kuran dil birimi” ibaresi bu hususu çağrıştııyor olsa da yeterince net bir biçimde anlatmamaktadır. Vardar’ın tanımındaki “çoğu kez anlamsal bir birim oluşturan” ifadesi de anlamlı kelimeler dışında kalan görevli kelimeleri bir nebze çağrıştırmakla beraber yeterince aydınlatıcı değildir.

Bazı araştırmacıların tanımlarında dikkati çeken bir diğer konu da “kelimeyi” insan zihnindeki algılanışına göre değil de bazı ikincil özellikleriyle tanımlamadır. Mesela, İmer vd.nin tanımındaki “kendisinden önce ve sonra bir boşluk bulunabilen” ile “sözlükte madde başı olarak gösterilen” ibareleri veya Vardar’ın “yazıda iki boşluk arasında” ifadesi buna örnektir. Araştırmacılar bu ifadeleriyle “kelime”yi yazı ve sözlük gibi araçlarda nasıl yer aldığıyla tanımlama yoluna gitmişlerdir.

Korkmaz’ın tanımı dışarıda bırakılmak üzere, yukarıdaki tanımlarda, birleşik kelime kavramı da yeterince net bir biçimde ortaya konmuş değildir. Hengirmen’in tanımındaki “bu sözcüklerin aldıkları biçimleri” ifadesi birleşik kelimeyi ancak çağrıştırmaktadır. Vardar’ın “sözlükbirimler gibi işlem gören çeşitli birleşimler” ifadesi de muğlaktır. Öte taraftan, “kelime grupları”ndan tanımların hiçbirinde bahsedilmemiştir.

Kelime kavramının yukarıdaki tanımlarında kelimelerin sebepsiz ve genel adlandırmalar olduğu, bunların toplumdaki ortak kabule dayandığı, kelimelerin, ifade ettiği kavramların özellikleriyle ilgili olmadığını; ancak onları belirttiğini yalnızca Karaağaç’ın tanımında görmekteyiz. Hatta Karaağaç, diğer araştırmacılardan farklı olarak “kelimenin”

sosyal bir miras olduğu hususunu belirterek dile kùltür arasındaki bağlantıya da tanımında yer vermiştir.

2.3.1. Dilde Değişme ve Kelimeler

Bu husustaki bilgiler çalışmamızın “Dilde Değişme” başlıklı bölümünde ayrıntılarıyla sunulmuştur (Bkz. 1.5. Dilde Değişme).

2.3.2. Kelimelerin ve Anlamlarının Arkaikleşmesindeki Bazı Etkenler

Yazı Dilinde Kullanılmayan Kelimelerin Ağızlarda Kullanılmaya Devam Edilmesi

Yazı dili oluşturulurken genellikle belli bir ağız bölgesindeki konuşma tarzının yazıya geçirilmesi yolu tutulur. Ağızlarda da yazı diliyle anlamdaş pek çok kelime bulunduğundan bu gibi durumlarda kelimelerden biri yazıya aktarılırken diğeri ağızlarda yaşamaya devam eder (Akar, 2011: 306). TT yazı dilinde “öt-” şeklinde kullanılan kelime İTA’da hem de bazı ayrıntılarla bir yandan *bayna-* (Ker.) / *banna-* (Erb.) “horoz öt-”, diğer yandan *sayna-* “bùlbùl öt-” kelimeleriyle karşılanmaktadır. Yazı dilinde bir sürüngen hayvanın adı olan “kaplumbağa” çeşitli ağızlarda *tospağa* vb. fonetik ayrıntılarla yaşamaya devam etmektedir.

Dilde Kalıcılaşan Alıntıların, Dilin Öz Varlığından Gelen Bazı Kelimeleri Kullanımdan Düşürmesi

Dil sürekli bir değişme hâindedir. Bu süreçte dile alıntılar da girmektedir. Dil bilimiyle uğraşanlara göre bu alıntıların bir kısmı bilgi alıntısı bir kısmı ise özentiyeye dayanan alıntılardır. İşte, özentiyeye dayanan alıntılar zamanla dilin öz varlığı kapsamındaki kelime hazinesinin yerini alabilir. Fakat, dilin öz varlığı olan leksik unsurlar hemen kaybolmaz ve dilin belli alanlarında (lehçe, ağız) bir süre daha yaşamaya devam eder. İşte bu süreçte, dilin öz varlığı kapsamındaki leksik unsurların bazıları arkaikleşir. Bu gelişmeye şu örnekler verilebilir: *Allah-Tanrı, akıl-ög, peygamber -yalavaç, mezar / kabir-sin, zehir-agu*, vb.

Dilin Bir Kolundaki Kelimelerin Anlamlarının Diğer Kollara Göre Korunması

Belli bir lehçedeki veya ağızdaki herhangi bir kelimenin anlamı, karşılaştırılan lehçe veya ağza göre Türk dilinin tarihî gelişim sürecindeki anlamla uyuşmayabilir. Bu uyuşmamada konuşma formlarından birindeki anlamın daha eski olması (anlam değişmesine uğramamış olması) rol oynayabilir. Dilde anlam değişmeleri sıklıkla görülmesine rağmen bu değişmeler dilin bütün formlarında aynı zamanda ve aynı sebeplerle olmayabilir. Hatta, bazen belli bir kelimenin anlamı dilin diğer kollarına göre uzun asırlar boyunca hiç değişmeden korunabilir. Bu korunma dilin iki kolu karşılaştırıldığında gözlenebileceği gibi bazı lehçe ve ağızlarda karakteristik de olabilir. Bir başka deyişle, herhangi bir kelimenin anlamı yalnızca belli bir lehçe veya ağızda da korunmuş olabilir.

2.3.3. ITA'da Kelimeler, Anlamlar ve Arkaiklik

Çalışmamızın bu bölümünde ITA'daki bazı kelimelerin veya bazı kelimelerdeki anlamların arkaik olup olmadığı ile ilgili bilgiler verilecektir. Burada, kelimelerdeki fonetik ve morfolojik ayrıntılardan ziyade, kelimenin bir leksik unsur olarak arkaikliği ve anlamlarının arkaikliği üzerine durulacaktır.

2.3.3.1. ācuġ / ācuġ

ITA'daki Görünümleri

Yalın Hâlde

ācuġ / *ācuġ*: hiddet, gazap, öfke (Hürmüzlü, 2013: 56).

ācuġ: 1. kahır, keder 2. hiddet, öfke (Terzibaşı, 2011: 17).

İkilemede

ācuġ be ācuġ: inada karşı inatlık, hınç al- (Terzibaşı, 2011: 17).

Türevlerde

ācuġlan-: kızmak, sinirlen-, öfkelen- (Hürmüzlü, 2013: 56).

ācuġlan-: 1. öfkelen- 2. kaygılan- (Terzibaşı, 2011: 17).

ācuġlandır-: kızdır-, öfkelendir- (Hürmüzlü, 2013: 56).

ācuġlantır-: 1. öfkelen-dir-, kızdır- 2. kaygılandır- (Terzibaşı, 2011: 17).

ācuġlı: öfkeli, hınçlı, kahırlı (Terzibaşı, 2011: 18).

Zarf olarak

ācuġına: raġmına, zıddına (Terzibaşı, 2011: 18).

ācuġına: inadına (Hürmüzlü, 2013: 56).

ācuġtan: inat olsun diye (Hürmüzlü, 2013: 56).

Kalıplaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik Fiillerde

ācuġ çıhart-: intikam al-, öfke gider- (Hürmüzlü, 2013: 56).

ācuġı gel-: öfkelen-, kız-, darıl- (Hürmüzlü, 2013: 56).

ācuġı gel-: kız-, öfkelen- (Terzibaşı, 2011: 18).

ācuġı gét-: öfkesi zail ol- (Terzibaşı, 2011: 18).

ācuġını çıhart-: öcünü alarak öfkesini gider- (Terzibaşı, 2011: 18).

ācuġ savı-: hiddet geç-, sakinleş- (Hürmüzlü, 2013: 56).

ācuġ tut-: sinirlen- (Hürmüzlü, 2013: 56).

ācuġ ver-: üz-, öfkelen-dir- (Hürmüzlü, 2013: 56).

ācuġ ver-: kaygılandır-, öfkelen-dir- (Terzibaşı, 2011: 18).

Atasözünde

Ācuġ gēli üz saralı, **ācuġ** gıder üz qaralı “Öfke gelir yüz sararır, öfke gider yüz kararır.” (Terzibaşı, 1962: 12; Vasfi, 2001: 219).

Kelimenin “ekşi” anlamı da Irak Türkmen ağızlarında şu ifadelerde tespit edilmiştir: **acı hamır** (Tel.) (Çolakoġlu 2017: 183), **eġĥēmir** (Ker.)(<acı hamur) / **eġĥēmir** (<acı

hamur) (Tuz.)¹⁰⁶ “maya, ekmek mayası” (Hürmüzlü 2013: 135). TT yazı dilinde ise bu kelime “ekşi maya” şeklinde karşılanır (Akalın vd. 2011: 772).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

ITA’da “öfke” anlamına gelen bu kelimeyi, Türk dilinin tarihî gelişim sürecinde, gerek leksik bir unsur olarak gerek anlamındaki gelişmeler bakımından takip edebilmekteyiz. Kelimenin tarihî Türk yazı dillerinin kelime hazinesini içeren sözlüklerimizdeki anlamlarıyla ilgili tespit edebildiğimiz bilgiler şöyledir:

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde, **açıġ** maddesinde kelimeye şu anlamlar verildiğini görmekteyiz: 1.Öfke, kızma, şiddet 2. Acı, ızdırıp 3. Ekşi, acımtırak 4. Hediye armağan (Caferoğlu, 1993: 2).

Divanü Lugâti’t-Türk’te de aynı madde başında (**açıġ**) şu anlamları bulmaktayız: ekşi, acı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 538).

Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü’nde ise kelimenin bazı fonetik varyantlarla tespit edildiğini ve şu anlamların verildiğini görüyoruz:

açıġ (I): acı, ızdırıp, elem (Ünlü, 2012: 24).

açıġ (II): acı, tatlı olmayan, lezzetsiz (Ünlü, 2012: 24).

acıġ: acı (Ünlü, 2012: 23).

acı: acı (Ünlü, 2012: 23).

açıġlan- “sinirlen-, öfkelen-” (Ünlü, 2012: 24).

Kıpçak Türkçesi Sözlüğü’nde de fonetik varyantlaşma olup kelimeye şu anlamlar verilmiştir:

açıġ: üzücü, üzüntü veren, acı, keder (Toparlı-Vural “vd.”, 2007: 2).

açı: üzücü, üzüntü veren, acı, keder (Toparlı-Vural “vd.”, 2007: 1).

açuv (I): sancı, ağrı (Toparlı-Vural “vd.”, 2007: 2).

¹⁰⁶ Kelime, Derleme Sözlüğü’nde “açhamır” imlasıyla kaydedilmiştir. Ayrıca, ITA’dan Derleme Sözlüğü’ne alınan kelimelerin telaffuz ve anlam hataları hususunda bkz. Hürmüzlü, 1999, 35-38.

açuv (II): yas, matem, üzüntü (Toparlı “vd.”, 2007: 2).

Çağatay Türkçesi Sözlüğü'nde de ise yalnızca **açığı kil-** “gazaplan-, daral-”¹⁰⁷ birleşik fiilinde bu kelimeye rastlanmaktadır (Ünlü, 2013: 7).

Yeni Tarama Sözlüğü'ne baktığımızdaysa, bu kaynakta da kelimenin iki farklı fonetik varyantının bulunduğunu ve şu anlamların verildiğini gözlemekteyiz:

acığ: → acık (Dilçin, 2013: 13).

acığ: acı, dert, ızdırap (Dilçin, 2013: 13).

acığı tut- (öfkelen-) (Dilçin, 2013: 13).

acığını al-/çıkar- (intikamını al-) (Dilçin, 2013: 13).

Meninski'nin lüğatinde ise aşağıdaki veriler yer alırken, hiçbir maddede “öfke” anlamına rastlanmamaktadır:

aci: ağrı, sızı, veca', derd, renc, rence, zahmet, dā, infi'āl, timar, âfet (Tulum, 2011: 246).

Lehçetü'l-Lügat'te de şu veriler bulunmaktadır:

acılık: meraret (Kırkılıç, 1999: 10-11).

acı nesne: mürr (Kırkılıç, 1999: 11).

Kamûs-ı Türkî'de de şu verilere rastlanır:

acı: 1. tatlının zıddı, mürr, telh 2. içilmeye salih olmayan, tuzlu 3. tab'a hoş gelmeyen, sert 4. kulağa bed gelen (Sami, 2012: 21-22).

acı: (aslı “acık”)1. derd, keder, elem 2. ağrı, sızı, vec' 3. musbet, matem, yas 4. intikam, oç(Sami, 2012: 22).

acık: 1. keder, elem 2. keder, yas (Bkz. acı) (Sami, 2012: 22).

¹⁰⁷ Kanaatimizce bu anlamlardan “daral-” baskı hatası olmalıdır. Bu kelimeye “darıl-” anlamı daha uygun düşmektedir. Zaten, ITA'da da “kız-, öfkelen-, darıl- ” anlamında bu birleşik fiil bugün de kullanılmaktadır (Hürmüzlü, 2013: 56).

acıklı: 1. mü'lim, mü'sir, feci 2. matemli, yaşlı (Sami, 2012: 22).

acılan-: acı ol-, meraret kes et- (Sami, 2012: 22).

acılık: acı olan şeyin hali, meraret (Sami, 2012: 22).

acımtırak: acıya mail, acıca, acımsı (Sami, 2012: 22).

“Öfke” ve “Ekşi” Kavramlarının Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Azr. T.:

acığ “hirs, hiddet, geyz, gezeb”; acı “1. dili, ağzı yandırıcı 2. felaketli, meşeqqetli, eziyetli 3. ağrı, azar, yorğunluk hissi” (Orucov vd.-I, 2006: 32).

Bşk. T.: *ası* “ekşi, kuru” (Özşahin, 2017: 41); *asıv* “öfke, nefret, asabiyet” (Özşahin, 2017: 42); *äsi* “ekşi” (KTLS 1991: 208-209).

Krg. T.: *açuu* “1. acı, ekşi, ekşilik, acılık 2. yakıcı, aşındırıcı, ağrı veren 3. hiddet, öfke” (Yudahin, 2011: 6).

Kzk. T.: *aşuv* “öfke” (KTLS 1991: 672-673).

Özb. T.: *üççik* “ekşi” (KTLS 1991: 208-209).

Tat. T. (Kazan): *açı* “acı, zehirli, bozuk, mayalanmış (hamur, vb.); kaygılı, sıkıntılı; keskin” (Öner, 2015: 24); *açuv* “çok derin nefret, hiddet, kızgınlık, öfke” (Öner, 2015: 24); *eçë* “acı, ekşi” (Öner, 2015: 24, 112).

Y. Uyg. T.: *aççik* “ekşi” (KTLS 1991: 208-209).

TT ağızlarında Görünümleri:

acıhlandır-: kızdır-, öfkelenir-, sinirlendir- (Iğdır-Kars). (DS-I 1993: 47).

acıhlan-: kız-, çıkış-, öfkelen- (Kızılcakaçak/Arpaçay-Kars). (DS-I 1993: 47).

acığ éle-: küs-, darıl- (Ahlat-Bitlis, Van). (DS-I 1993: 47).

acıh al-: öç al-, hincını al- (Aşağurmak/Ardanuç-Artvin) (DS-I 1993: 47).

acık(II): hiddet, gazap, öfke (Amasya, Kerkük). (DS-I 1993: 48).

acıklan-: inatlan-, inat et- (Ahlat-Bitlis). (DS-I 1993: 49).

acoğ: öç, intikam, kin, garaz (Ağvan/Pazar-Rize, Çağlıyan/Şavşat-Artvin, Yusufeli-Artvin). (DS-I 1993: 55).

Değerlendirme

Yukarıdaki bilgiler ışığında denebilir ki leksik bir unsur olarak **acığ / acug** TT yazı dilinden düşmüştür. Bugünkü TT yazı dilinde bu kelimenin ancak bir kalıntısı olan “acıklı” (1. Acındırarak, acı verecek nitelikte olan, dokunaklı, üzücü, koygun 2. Acı görmüş, yaşlı, kederli) kalmıştır. Kamûs-ı Türkî’de ise “acık” maddesine yer verilmesi düşündürücüdür. Bizce, bu maddenin (acık) söz konusu sözlükte yer almış olması, o tarihlerde (19. yüzyıl) kelimenin dilde bu şekliyle yaşadığını göstermeye yönelik olmayıp “acı” kelimesinin asli şeklinin bu olduğunu belirtmek içindir. Nitekim, Ş. Sami, sözlüğünde, “acı” maddesinin karşılıklarını vermeden önce, bu kelimenin aslının **acık** olduğunu belirtmektedir (Sami, 2012: 22).

Söz konusu kelime (**acığ / acug**), gerek yalın gerekse türevler ve birleşik kelimeler hâlinde, TT ağızlarının da ancak çok dar bir bölgesinde (Iğdır, Kars, Ağrı, Ahlat-Bitlis, Van, Aşağurmak /Ardanuç-Artvin, Ağvan/Pazar-Rize) ve bilhassa Azerbaycan sahasının uzantısı olan ağızlarda gözlenebilmektedir. Kelimenin “öfke” anlamına ise eski Uygur Türkçesinden sonraki tarihî metinlerde, “ekşi” anlamına da DLT’ten bu yana tarihî sözlüklerde rastlanmamaktadır. Zaten, ITA’da “ekşi” kavramı, tıpkı Azr. T.deki gibi “turş” kelimesiyle karşılanmasına rağmen, yukarıdaki örnekte (**acı hamır** (Tel.) / **eçhēmir** (Ker.) / **eççēmir** (Tuz.) “maya” bu anlamı zımnen barındırıyor olması da bir anlam arkaikliğidir.

Çağdaş Türk lehçelerinde “ekşi” kavramı eski Türkçeden bu yana “açıg” şeklinin fonetik varyantlarıyla yaşamaya devam etmesi ITA’da ise ancak bazı kalıplaşmış birleşik kelimelerde bu anlamın barındırılması da arkaik bir tutumun göstergesidir.

Bütün bu veriler değerlendirildiğinde, ITA’daki **acığ / acug** hem bir leksik unsur olarak hem de anlam bakımından arkaiktir, denebilir.

2.3.3.2. ağu / āđu

ITA'daki görünümleri

yalın hâlde

āđu (Sel., Tel.) / *ağu* (Tuz.) (Hürmüzlü, 2013: 58).

āđu: zakkum ağacı ve bu ağacın çiçeği(Ker.) (Hürmüzlü, 2013: 58).

Birleşik kelimedede

āđu leplik:zakkum ağacından düzgün şekilde ufak bir parça kesilerek bir bir ya da daha fazla leplik (mavi boncuk) ile birlikte takılan nazarlık (Hürmüzlü, 2013: 58).

Tarihî Türk yazı dillerindeki görünümleri

DLT'de kelime *ağu* şeklinde ve “zehir” anlamıyla kayıtlıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 542, 545).

Harezmi Türk yazı diliyle yazılmış eserlerde de ve *ağu* “zehir” anlamıyla kullanılmıştır. Bunun yanında Harezmi Türkçesi eserlerinde *ağula-* “zehirle-”, *ağuluğ / ağuluk* “zehirli” türevlerine de rastlanır (Ünlü, 2012: 31).

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde de *ağu* “zehir” anlamıyla kullanılmıştır (Toparlı vd., 2007: 4).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de “zehir” anlamında hem *ağu* (2) hem de *ağu* şekilleri gözlenir (Ünlü, 2014: 16, 17).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de *ağu* kelimesine “zehir” anlamıyla rastlanmaktadır (Canpolat, 2018: 317). Bu devrede aynı zamanda *ağu* ağacı “zakkum” kelimesi de metinlerde kullanılmıştır (Dilçin, 2013: 17).

Meninski'nin lughatında de *ağu* şekliyle ve “zehir, zehir, semm” karşılıklarıyla kaydedilmiştir (Tulum, 2011: 256).

Lehçetü'l-Lughat'te de “ağu” Arapça “sümum (zehir)” anlamıyla verilmiştir (Kırkkılıç, 1999: 18).

Kamûs-ı Türkî’de de *ağu* kelimesi metruk kaydıyla ve “zehr, sem” karşılıklarıyla kaydedilmiştir. Bu sözlükte ayrıca bir alt madde olarak *ağu* ağacı “zakkum ağacı” da yer alır; hatta bunun iki türünün olduğu, birine *akağu*, diğerine *karaağu* dendiği bilgisi verilir (Sami, 2012: 42).

Kamûs-ı Türkî’deki ikinci bir “ağu” maddesi de ünlem olarak kaydedilmiş, onun da karşılığı şöyledir: küçük çocukları oyalandıрмаğa mahsus bir hitab-ı taltif olup “ağucuk” dahi derler (Sami, 2012: 42).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünümleri

Azr. T.: *ağı*: zehir (KTLS, 1991: 1010).

Bşk. T.: *ağıv*: zehir (KTLS, 1991: 1010).

Kzk. T.: *uv*: zehir (KTLS, 1991: 1010).

Krg.T.: *ū*:zehir (KTLS, 1991: 1010).

Özb. T.:*âğu*:zehir (KTLS, 1991: 1011).

Tat. T.:*ağu*:zehir (KTLS, 1991: 1011).

Y. Uyg. T.:*oğa*: zehir (KTLS, 1991: 1011).

Krç.-Mlk. T.:*uv*: zehir (Takvul, 2000: 420).

TT ağızlarındaki görünümleri

***ağu(I)*:** 1. zehir 2. →ağı (II) (Kalkış/Bornova-İzmir, Akhisar-Manisa, Düzce, Yeniköy-İstanbul, Cide-Kastamonu, Kızılca/Artova-Tokat, Erzurum ve ilçeleri, Erciş-Van, Bitlis, Lice-Diyarbakır, Muş, Karaözü/Gemerek, Divriği, Yıldızeli, Gürün-Sivas; Bahçeli/Bor-Niğde, ...) (DS, 1993: 114).

***ağı(II)*:** zehirli ot (Eğrigöz/Emet-Kütahya, Yolbaşı/Muradiye-Rize)(DS, 1993: 114).

***ağula-*:** zehirle- (Eşme/Uşak, Pazaravdan/Bucak-Burdur, Kandıra-Kocaeli, Düzce, Bolu, Güney/Taşköprü, İnebolu, Kargı-Kastamonu, Şavşat ve köyleri-Artvin, Refahiye çevresi-Erzincan, ...) (DS, 1993: 114).

aġu ağacı: → ağacı (I) (DS, 1993: 114).

ağacı (I): zakkum (Fethiye çevresi-Muğla) (DS, 1993: 79-80).

Değerlendirme

Gerek tarihî Türk yazı dillerinde gerek çağdaş Türk lehçelerinde çeşitli fonetik varyantlarıyla gözleyebildiğimiz *aġu* TT ağızlarında da yaygın bir alanda kullanılmaktadır. Ancak Kamûs-ı Türkî'deki metruk kaydı kelimenin en azından 19 yy'da TT yazı dilinde kullanım sıklığının gerilediğini, “zehir” kelimesinin öne çıktığını ve *aġu* kelimesinin giderek ağızlara hasredilmiş olduğunu göstermektedir. ITA'da da “zehir” kelimesinin öne çıkması bu kelimenin zamanla kullanım alanından çekilmesini ve arkaikleşmesini beraberinde getirmiştir. Bu gelişmede bizce, gerek yazılı edebiyatta gerek sözlü edebiyatta “zehir” kavramının türlü şekillerde mecazlı kullanımının rolü olduğu söylenebilir.

2.3.3.3. alda- / aldağ

ITA'daki Görünümleri

Türevde

aldağ(h): aldatıcı, kandırıcı (Hürmüzlü, 2013: 60).

aldat-: hileyle bir kimseyi iğfal et- 2. şaka ve yalan sözlerle oyalat- (Terzibaşı, 2011: 79).

aldan-: 1. hileye kapıl- 2. gaflet sonucu bir muamelede kaybet- (Terzibaşı, 2011: 79).

Çekimli Fülde

Alda mēnī

Wér lēbív *alda* meni

Gāwır Musılman ōlı

Görse bu ħalda meni (Anonim).

Birleşik Kelimede

aldağ(h) dil: aldatan, kandıran kimsenin dili ya da üslubu (Terzibaşı, 2011: 79; Hürmüzlü, 2013: 60).

aldağ(h) dudak : kandırıcı söz (Terzibaşı, 2011: 79).

Deyimde

aldağ dil wér-: tatlı dille kandır-, aldat- (Hürmüzlü, 2013: 60).

Adlaşmış Sıfatta

adam *aldadan:* aldatıcı, hilebaz, oyunbaz (Terzibaşı, 2011: 79).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümü

Eski Türkçe metinlerinde “al” kelimesinin çeşitli türevlerine ve birleşik yapılardaki şekillerine rastlamaktayız:

allıg: hileli (Caferoğlu, 1993: 7).

alta-: kandır-, aldat- (Doğan-Usta, 2014: 53).

altağ: aldatma, hile, yol, metod (Doğan-Usta, 2014: 53).

altağlıg: hileli, yanıltmalı (Doğan-Usta, 2014: 53).

altağsız: hilesiz, yalansız (Doğan-Usta, 2014: 53).

altağ: hile, al, yardım, destek (Doğan-Usta, 2014: 53).

al: 1. hile, çıkar yol, dolap 2. araç, vasıta 3. çare, yol, metod (Doğan-Usta, 2014: 50).

al altağ: hile (Doğan-Usta, 2014: 50).

al çeviş: yol yordam, yöntem (al çeviş billig) (Doğan-Usta, 2014: 50).

DLT’de ve Karahanlı Türkçesiyle yazılmış diğer eserlerde hem kelime köküne hem bazı türevlere hem de birkaç kalıplaşmış birleşik fiil şekline rastlamak mümkündür:

āl ~ al: hile, aldatma (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 546).

alçı: hilekâr, aldatıcı (Hacıeminoğlu, 1996: 13).

alda-: hile yap-, aldat- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 547).

aldağlı: aldatmanın karşılığını aldatarak veren (Üşenmez, 2006: 89).

aldat-: hile düşün- (Üşenmez, 2006: 89).

al kıl: tuzak kur- (Üşenmez, 2006: 89).

al yanutu bér-: tuzağa karşılık tuzak kur- (Üşenmez, 2006: 89).

Harezmi Türkçesiyle yazılmış eserlerde de “al” kökünden gelen çeşitli türevler ve birleşik kelimeleri gözlemek mümkündür:

al: hile (Üşenmez, 2006: 89).

alçı: hileci, hilekâr (Battal, 1997: 9).

alda-: 1. aldat-, kandır- 2. talep et-, iste-, dile- (Ünlü, 2012: 38-39).

aldamak: aldatma, kandırma (Ünlü, 2012: 38-39).

aldağ: hile, tuzak, düzen (Ünlü, 2012: 39).

aldan-: aldan- (Yılmaz vd, 2013: 598).

aldanıl-: aldatıl-, kandırıl- (Ünlü, 2012: 39).

aldaş-: karşılıklı aldan- (Ünlü, 2012: 39).

aldaşmak: aldatma, aldanma (Borovkov, 2002: 47).

aldağçı: yalancı, dolandırıcı (Borovkov, 2002: 47).

altatıcı: yankesici (Battal, 1997: 9).

Tarihî Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerde de “al”dan kaynaklanan çeşitli türevlere rastlamaktayız:

al: hile, dalavere, kurnazlık (Üşenmez, 2006: 89).

alda- / *yalda-* : aldat-, kandır- (Üşenmez, 2006: 89; Toparlı vd, 2007: 7).

aldan-: kandırıl- (Toparlı vd, 2007: 7).

aldanıl-: kandırıl- (Toparlı vd, 2007: 7).

Çağatay Türk yazı dilinde de “al” kökünden pek çok türev görmek mümkündür:

alda-: aldat-, kandır-, yalan söyle- (Ünlü, 2013: 32-33).

aldağ: aldatma, al, hile (Ünlü, 2013: 33).

aldağcı: hilekâr (Ünlü, 2013: 33).

aldağuc: aldatıcı, hilekâr (Ünlü, 2013: 33).

aldamcı: aldatıcı, hilekâr (Ünlü, 2013: 33).

aldan-: aldan-, hile yapı- (Ünlü, 2013: 33).

aldap soldap: aldatarak ve yalvararak (Ünlü, 2013: 32-33).

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde de “al” köküne dayanan pek çok türev vardır:

al: hile, düzen (Dilçin, 2013: 18).

aldağan: aldatıcı, çok aldatan (Kantar, 2011: 34; Dilçin, 2013: 19).

aldağucılık: aldatıcılık (Dilçin, 2013: 19).

aldağuç: hilekâr, aldatıcı (Kantar, 2011: 34; Dilçin, 2013: 19).

alda-: aldat-, kandır-, oyun et- (Dilçin, 2013: 19).

aldan-: kan- (Kantar, 2011: 34).

aldanğan: çabuk aldanan, daima aldanan (Dilçin, 2013: 19).

aldanğuç: aldanma aracı; oyalayıcı, aldatıcı şey (Dilçin, 2013: 19).

aldaş-: birbirini aldat- (Dilçin, 2013: 19).

aldayıcı: aldatıcı (Dilçin, 2013: 19).

aldayış: aldatış (Dilçin, 2013: 19).

aldamak söz: aldatıcı söz (Dilçin, 2013: 19).

aldaşmak it-: birbirini aldat-; biri başkasını aldat- (Kanar, 2011: 34; Dilçin, 2013: 19).

al eyle- / it-: hile yap-, oyun et-, kandır- (Kanar, 2011: 33; Dilçin, 2013: 18).

al geç-: hile yap- (Dilçin, 2013: 18).

aldaya düş-: aldan-, hileye kapıl- (Dilçin, 2013: 19).

aldayıdut-: sürekli olarak aldat- (Kanar, 2011: 35).

17. yüzyıl İstanbul Türkçesinin söz varlığını bir araya toplayan Meninski'nin sözlüğünde de "al" isim köküne dayalı pek çok türev görülebilmektedir:

al: hile (Tulum, 2011: 268).

alda-: al et-, dolandır-, aldat- dolab kur-, hile et- (Tulum, 2011: 271).

aldamaklık: al, hile, hilebazlık, gadr, fitnelik (Tulum, 2011: 271).

aldanc: hile (Tulum, 2011: 271).

aldanç ol- : aldan- (Tulum, 2011: 271).

aldan-: yanıl-, yanlış et-, hata et-, günah et-, galat et-, sehv et- (Tulum, 2011: 271).

aldanmış: mağrur, mahrum (Tulum, 2011: 271).

aldatmağile: al ile, hile ile (Tulum, 2011: 271).

aldat-: maşaraya tut-, maşaralığa al-, maşara et-, istihza et- (Tulum, 2011: 271).

aldayıcı / aldayıcı: kalles kişi, dolandırıcı (Tulum, 2011: 271).

aldayış: gadr, hasaret, ziyan (Tulum, 2011: 271).

Lehçetü'l-lügat'te şu şekilde kaydedilmiştir:

aldamak: hile (Kırkılıç, 1999: 31).

Şemsettin Sami de Kamûs-ı Türki'de "al" kökünden türemiş birkaç kelimeye yer verir:

aldanc: çabuk aldanır, her şeye kolay inanır (Sami, 2012: 51).

aldanğıç: iğfal, hile, oyun

aldan-: 1. hile ve had'eye kapıl-, iğfal olun- 2. yanlış bir fikre zahib ol-, gafil bulun-, doğru hükmedeme- 3. yalana inan- 4. itimada şayeste olmayan birine itimat edip ona güven-, mağrur ol-

aldanış: aldan- fiili

aldayıcı: aldatan, aldatıcı

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Çağdaş Türk lehçelerinde "aldat-" karşılığında şu türevler kullanılmaktadır:

Azr. T.: aldat- (KTLS, 1991: 14).

Bşk. T.: aldau (KTLS, 1991: 14).

Kzk. T.: aldav (KTLS, 1991: 14).

Krg. T.: aldō (KTLS, 1991: 14).

Özb. T.: äldät- (KTLS, 1991: 15).

Tat. T.: aldau (KTLS, 1991: 15).

Trkm. T.: älda-, äldat- (KTLS, 1991: 15).

Y. Uyg. T.: aldi- (KTLS, 1991: 15).

Çağdaş Türk lehçelerinde “hile” karşılığında da “al” kökünden gelen şu kelimeler kullanılmaktadır:

Krg. T.: aldamçılık

Özb. T.: äldav

Tat. T.: aldav

Trkm. T.: äldav

Çağdaş Türk lehçelerinden Tat. T. ve Bşk. T.de ise “yalan” karşılığında “al” kökünden gelen *aldak* şekli kullanılmaktadır:

TT Ağızlarındaki Görünümleri

al (I): hile, tuzak (Reşadiye, Zile-Tokat; Ünye-Ordu, Keşap köyleri-Giresun, Mecitözü-Çorum, Merzifon köyleri-Amasya, Berit ve Gâvurdağı Yörükleri-Mersin, ...) (DS, 1993: 165-166).

alda-: aldat-, kandır- (Düzce, Çorum, Zile-Tokat, Süle-Gümüşhane, Rize köyleri, Gürcü / Kızılcahamam-Ankara) (DS, 1993: 209).

aldak (İcilli-Giresun, Coğulhan/ Afşin-K. Maraş) → **aldanca:** avutacak, kandıracak, gönül alacak şey, söz (Edirne, Çilehane/ Reşadiye, Zile-Tokat) (DS, 1993: 209).

aldancak → **aldanca:** avutacak, kandıracak, gönül alacak şey, söz (Eğridere/ Kuyucak-Aydın) (DS, 1993: 209).

Aldangaç (K.Maraş, Fethiye ve köyleri-Muğla, Büyükmanika / Saray-Tekirdağ) / **aldanguç**(Merzifon köyleri-Amasya) / **aldangeç** (II) (Ürkütlü / Bucak-Burdur, Bozdoğan-Aydın) → **aldanca:** avutacak, kandıracak, gönül alacak şey, söz (DS, 1993: 209).

aldangıç: 1. üzeri ot veya kumla örtülmüş çukur, tuzak, hile (Eymir / Bozdoğan-Aydın) 2. →aldanca 3. → aldil 4. yavrusu ölen ineğin sütünü almak için yapılan, içi samanla doldurulmuş buzağı derisi (Samsun) (DS, 1993: 209-210).

aldangiçlik: aldanma, yanılma(Uğurlu / Ermenek-Karaman)(DS, 1993: 210).

aldanç: çabuk aldanan, uysal adam (İstanbul) (DS, 1993: 209).

aldil: kurnazlık, hile (İrişli-Bayburt, Sarıkamış-Kars) (DS, 1993: 210).

aldauk: yalan (Başhöyük / Kadınhanı-Konya) (DS, 1993: 210).

aldaukçu: yalancı (Başhöyük / Kadınhanı-Konya) (DS, 1993: 210).

aldak buldak: aldatarak kandırarak (Çerçin / Burdur) (DS, 1993: 209).

aldak saldak: aldatarak kandırarak (Fethiye köyleri-Muğla) (DS, 1993: 209).

Değerlendirme

ITA'daki iki kelimededen *alda-* Türk dilinin bütün tarihî yazı dillerinde gözlenebilmektedir. Günümüz TT yazı diline taban teşkil eden İstanbul ağzında dahi 17. yüzyılda kaleme alınmış Meninski'nin lügatinde ve 18. hazırlanmış Lehcetü'l-lügat'te dahi bu şekli görmek mümkündür. Ancak Ş. Sami'nin sözlüğünde bu şekli bulmayışımız, onun en azından 19. yüzyılda artık kullanımdan düşerek ağızlara hasrolunduğunu göstermektedir. Günümüz TT yazı dilinde artık kalıplaşmış ettirgen *aldat-* şekli geçerlidir. *Alda-* şeklinin daha çok Karadeniz sahillerinde ve biraz da iç Anadolu'da (Kızılcahamam ve Çorum) gözlenmesi de kullanım alanının darlığını gösterir. Bu veriler *alda-* şeklinin yalnız TT'nin yazı dilinde değil, ağızlarında da arkaikleşmiş olduğunun delilidir. ITA'daki *alda-* şekli de bölge ağızlarında sıklıkla kullanılan *aldat-* şekline göre arkaiktir. Zaten, bu şeklin, yukarıdaki bir manzum metinde kafiye kaygısıyla kullanıldığı açıktır.

Alda- fiil gövdesinden -ğ fiilden isim yapma ekiyle yapılan ITA'daki *aldağ* ise Türk dilinin tarihî gelişimi sürecinde ancak Çağatay Türkçesine kadar gözlenebilmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinde ise “yalan” anlamıyla yalnızca Tat. T. ve Bşk. T.de bu kelimeye rastlanmaktadır (KTLS, 1991: 958-959). TT ağızlarında da “aldak” şekli çok dağınık bir alanda (Eskişehir, Ordu, K. Maraş, Giresun) tespit edilmiştir (DS-I, 1993: 209). Bu veriler *aldağ* şeklinin de ITA'da yaşamakta olan arkaik bir kelime olduğunu göstermektedir. Bu kelimedeki -ğ/-g ekinin Çağdaş Kıpçak lehçelerinde -v şekline dönüşerek mastar göreviyle kullanıldığı (Öner, 1998: 71) göz önüne alındığında, ITA'daki *aldağ* şeklinin arkaikliği bir kere daha ortaya çıkmış olur.

2.3.3.4. armağan

ITA'daki görünümü

armağan: seyhatten gelen birinin yakınlarına getirdiği hediye (Hürmüzlü, 2013: 62).

Ayrıca şu Kerkük hoyratında da gözlenmektedir:

Üskek damda küp küze

Suyı dāmcılar bize

Armağan sıziv õssın

O yārı gönder bize (anonim)

Tarihî Türk yazı dillerindeki görünümleri

DLT'de *armagan* şu şekilde tanımlanmıştır: Oğuzcada, gittiği yerden kazanarak dönen kimsenin akrabalarına getirdiği hediye (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 556).

Harezmi Türkçesi eserlerinde de armağan *armagan* “armağan, hediye” anlamıyla kullanılmıştır (Ünlü, 2012: 51).

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde de *armagan* “armağan, hediye” anlamıyla kullanılmıştır (Toparlı vd., 2007: 12).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de *armağan* “armağan, hediye” anlamıyla kullanılmış, ayrıca yād-gār, tozuk, savgat, soyurğal, ögelke, pîşkeş, ‘atiyyet, hedy, tañsuñ, tuhfe gibi kelimelerle eş anlamlı olarak kullanılmıştır (Ünlü, 2014: 52).

Behcetü'l-Hadâyık'ta da Dede Korkut Kitabı'nda da kelimeye *armağan* şeklinde ve “armağan” anlamıyla rastlamak mümkündür (Ergin, 1991: 19; Canpolat, 2018: 326).

Lehcetü'l-Lügat'te ise *armağan* Arapça “tuhfe (hediye)” ile karşılanmıştır (Kırkkılıç, 1999: 47).

Kamûs-ı Türkî'de de *armağan* “hediye, peşkeş, tuhfe, bergüzar” anlamlarıyla kaydedilmiştir (Sami, 2012: 30).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünümleri

Çağdaş Türk lehçelerinde armağan karşılığında kullanılan kelimeler aşağıda sunulmuştur:

Azr. T.: armağan: armağan (KTLS, 1991: 26-27); hediyeye, bexşiş, pay, sovqat, töhfe (Orucov vd-I, 2006: 138).

Özb. T.: armuğân: armağan (KTLS, 1991: 26-27); armuğân, sovğa, mukâfât (Yaman-Mahmud, 1998: 152).

Y. Uyg. T.: armugan: armağan (KTLS, 1991: 26-27).

TT ağızlarındaki görünümleri

armaan: armağan (Amasya, Ankara) (DS, 1993: 328).

Değerlendirme

En eski tarihî kaydını DLT’de gördüğümüz armağan bugünkü TT’de genel olarak “hediyeye” anlamına gelirken ITA’da DLT’deki anlamını büyük ölçüde korumuştur. Kâşgarlı bu anlamın Oğuz Türklerince kelimeye yüklenmiş olduğunu bildirmektedir. Gerçekten de çağdaş Türk lehçelerinden hiçbirinde, hatta Oğuz grubuna giren Azr. T. ve Trkm. T.de dahi ITA’daki bu anlamı görememekteyiz. Bu durum DLT’deki anlamın ITA’da bugüne dek korunarak ulaşılmış olduğunu ve arkaik olduğunu gösterir.

2.3.3.5. aydır-

ITA’daki Görünümü

Türevde:

aydır-: söyle-, açıkla-, sezdir-, haber ver- (Hürmüzlü, 2013: 64; Demirci, 2004: 740).

aydır-: remiz ve işaretle gizli bir olayı anlat-, sezdir-, ima et- (Terzibaşı, 2011: 109).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçe metinlerinde gerek kök hâlinde gerek türevleriyle şu örneklerine rastlanır:

ay-:1. de-, söyle-, açıkla- 2. talimat ver-, buyur- 3. yol göster-, öğütle-, danışmanlık yap- 4. (kıyım sözüyle) ceza tebliğ et- 5. (teñri ve yer sözleriyle) egemen ol, hükmet- 6. (bodun sözüyle) egemenlik altına al- (Şirin, 2016: 721).

ay-: söyle- (Ölmez, 2012: 308).

ay-: söyle-, buyur- (Tekin, 2014: 124).

ay-: de-, anlat-, açıkla-, söyle-, belirt-, tasvir et- (Doğan-Usta, 2014:73).

ayguçı: danışman (Ölmez, 2012: 308).

ayguçı: amir, müşavir (Doğan-Usta, 2014:74).

ayigma: danışman, sözcü (Ölmez, 2012: 308).

ayıt: öğüt, vaaz (Doğan-Usta, 2014:74).

ayok: 1. hüküm, buyruk, emir 2. (mec.) ülke, memleket (Ölmez, 2012: 308).

ayt-: buyur-, emret-, sor- (Ölmez, 2012: 308).

DLT’de de kelimeye kök olarak ve türemiş hâlde rastlanır:

ay-: söyle-, de- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 565).

ayıt-: 1. sor- 2. Oğuzlarda söyle-, konuş- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 566).

ayıtgan: devamlı söz söyleyen, soran (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 567).

aytıg: hâl hatır sor- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 567).

aytın-: sormayı üstlen-, bizzat sor- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 567).

aytış: hâl hatır soruşma (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 567).

aytış-: barış- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 567).

aytur-: konuşur- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 567).

Harezmi Türkçesi metinlerinde kök ve türevlerinin yanında bir de birleşik bir kelimenin isim unsuru olarak kaydedilmiştir:

ay-: 1. söyle-, de-, sor- 2. bir düşünceyi ortaya at-, iddia et- (Ünlü, 2012: 64).

ayğan: söyleyen (Ünlü, 2012: 64).

aymak: 1. söyleme, söz 2. iddia etme (Ünlü, 2012: 64).

ayguç bol-: söyleyen ol-(Ünlü, 2012: 64).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de şu örnekleri kaydedilmiştir:

ay-: söyle-, konuş- (Ünlü, 2014: 74).

ayım (2): hanım, hatun, zevce (Ünlü, 2014: 77).

ayıt-: de-, söyle- (Ünlü, 2014: 77).

ayt-: de-, söyle- (Ünlü, 2014: 80).

aytur-: söylet-(Ünlü, 2014: 81).

ayd-: de-(Ünlü, 2014: 76).

eyt-: söyle- (Ünlü, 2014: 354).

aytıl-: söylen-, arz edil-(Ünlü, 2014: 80).

aytdur-: söylet- (Ünlü, 2014: 80).

aytım: 1. türkü, şarkı 2. âşık, bahşı(Ünlü, 2014: 81).

aytış-: sözleş-, konuş-(Ünlü, 2014: 81).

aytquç: 1. çok konuşan 2. âşık 3. meddah 4. muhbir (Ünlü, 2014: 81).

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde de çeşitli fonetik varyantlarla aynı kelimeyi gözlemek mümkündür:

ay-: söyle-, de-(Toparlı vd., 2007: 17).

ayd-: söyle-, de-(Toparlı vd., 2007: 17).

ayıt-: söyle-, de-(Toparlı vd., 2007: 18).

ayt-: 1. söyle-, de- 2. anlat- (Toparlı vd., 2007: 19).

eyid-: de-, söyle-(Toparlı vd., 2007: 78).

eyidilin-: söylenil- (Toparlı vd., 2007: 78).

eyidinil-:söylenil- (Toparlı vd., 2007: 78).

eyit-: söyle-, konuş- (Toparlı vd., 2007: 78).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de aynı kelimeyi çeşitli fonetik varyantlarla görebilmekteyiz:

ayıt-: →eyit- (Dilçin, 2013: 32).

ayt-:→eyit- (Dilçin, 2013: 32).

et-(II): →eyit-(Dilçin, 2013: 98).

eyit-: söyle-, de-, anlat- (Dilçin, 2013: 99).

eyt-: →eyit-(Dilçin, 2013: 100).

it-(II):→eyit-(Dilçin, 2013: 131).

eyde eyde: diye diye, söyleye söyleye (Dilçin, 2013: 99).

eydü eydü:→ **eyde eyde** (Dilçin, 2013: 100).

Meninski de lughatında bu kelimeyi madde başında iki fonetik varyantla göstermiştir:

ayıt-: de-, söyle-, diyüvir-, buyur-, kavlı it- (Tulum, 2011: 307).

eyit-: de-, söyle-, diyüvir-, buyur-, kavlı it- (Tulum, 2011: 694).

Kamus-ı Türki'de de bu kelime, “metruk” (terk edilmiş) kaydıyla madde başı yapılmıştır:

eyit-: de-, söyle-(Sami, 2012: 235).

Çağdaş Türk lehçelerindeki Görünümleri

Azr. T. (kuzey)

ayıt-: de-, söyle- (Orucov vd-I, 2006: 181).

Azr. T. (güney)

aydır-: anlat-, ayırda et-, düşündür-, başa sal- (Daşkın, 1372H: 71).

Bşk. T.

eyt-: 1.söyle-, de- 2. anlat-, öğret-, beyan et- 3. türkü söyle- 4. laf taşı- (Özşahin, 2017: 149).

eytél-: 1. söyle-, denil- 2. anlatıl-, öğretil- 3. türkü söylen- (Özşahin, 2017: 149).

eytélés: söyleniş, telaffuz (Özşahin, 2017: 149).

eytém: 1. deyim, deyiş 2. mani (Özşahin, 2017: 149).

eytémle-: mani söyle- (Özşahin, 2017: 149).

eytemsek (I): sözlendirilmiş kız, sözlü kız (Özşahin, 2017: 149).

eytés-: söyleş-, konuş- 2. atış- (Özşahin, 2017: 150).

eytés: ozanların atışması, atışma (Özşahin, 2017: 150).

eyteyék: diyelim ki(Özşahin, 2017: 150).

eytévlé: sözlü, antlı, vaatli (Özşahin, 2017: 150).

eytkendey: söylendiği gibi (Özşahin, 2017: 150).

eyttér-: 1. söylet-, konuştur- 2. söz kestir- 3. anlattır-, öğret- 4. söz verir- 5. keyif sürdür-, güle oynaya ömür sür- (Özşahin, 2017: 150).

äytiv: söyle- (KTLS, 1991: 794).

Trkm. T.

ayıt-: söyle-(KTLS, 1991: 795).

aydıł-: söylen- (Tekin vd., 1995b: 39).

aydıım: türkü (Tekin vd., 1995b: 39).

aydıım ayt-: türkü söyle- (Tekin vd., 1995b: 39).

aydıımçı: türkücü, halk ozanı (Tekin vd., 1995b: 39).

ayt-: 1. söyle- 2. anlat- 3. şarkı türkü söyle-(Tekin vd., 1995b: 40-41).

azan ayt-: ezan oku- (Tekin vd., 1995b: 41).

Tat. T.

söyle-: **eytüv** (Ehmetyanov vd., 2014: 283).

söylen-: **eytéłüv** (Ehmetyanov vd., 2014: 283).

söyleniş: **eytéłés**(Ehmetyanov vd., 2014: 283).

eyt-: 1. söyle- 2. Anlat-, öğret-, açıklayarak beyan et- 3. türkü söyle- 4. söz yetiştir-, laf yetiştir- (Öner, 2015: 119).

eytéł-:1. den-, söylen- 2. tasvir edil- 3. adlan-, isim ol- (Öner, 2015: 119).

eytéłm:telaffuz, söyleyiş (Öner, 2015: 119).

eytéłlék: atasözü, deyim (Öner, 2015: 119).

eytéłsénj:1. dikkate layık, söylenmesi gereken 2. denen, denecek(Öner, 2015: 119).

eytéłs-:1. söyleş-, konuş- 2. atış- (Öner, 2015: 119).

eytiyk:1. mesela 2. diyelim ki, farz edelim ki(Öner, 2015: 119).

eytméşliy: dediği gibi(Öner, 2015: 120).

eyttér-(I):1. söylet-, konuştur- 2. şarkı söylet- 3. laf taşıt- 4. çağırt-, davet ettir- (Öner, 2015: 120).

eytérel-:1. söyletil- 2. adı kon-, nişanlan-, yakıştırl- (Öner, 2015: 120).

Krg. T.

ayt-: 1. de-, söyle-, tekrar söyle-, hikâye et- (Yudahin, 2011: 71).

aytak: bağırma (sürü beklerken)(Yudahin, 2011: 71).

aytıış: telaffuz (Yudahin, 2011: 71).

aytım: söylenmiş olan, söylenen (Yudahin, 2011: 72).

aytımduu: ahenkli, söylenişi hoş (Yudahin, 2011: 72).

aytıı: 1. söyleyiş 2. takılma 3. bahse giriş- (Yudahin, 2011: 72).

aytııtır-: 1. birini ötekine kışkırt-, kavga çıkart- 2. bahse giriştir- (Yudahin, 2011: 72).

aytıııuu: daytııma, kavga 2. bahse girişme (Yudahin, 2011: 72).

aytoru: sözün kısası, umumiyetle (Yudahin, 2011: 72).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

ayıt-(I): 1. söyle- anlat-, naklet-, konuş- (Afyon ve köyleri, Yalınkuyu/Nazilli-Aydın, Balıkesir ve çevresi, Büyükanafarta/Eceabat-Çanakkale, HAcıhamzalı/ Tarsus-Mersin) 2. türkü söyle, teganni et- (Milas-Muğla) (DS-I, 1993: 421).

ayt- (I): →ayıt- (I) (Nazilli-Aydın, Bergaz/Ezine-Çanakkale, Başhöyük/Kadınhanı, Ilgın-Konya) (DS-I, 1993: 432).

eyitle-: şarkı söyle- (Dere/Gerede-Bolu) (DS-V, 1993: 1823).

eyit- (I): cevap ver- (cevap ver-) (DS-V, 1993: 1823).

eyit- (II): işittir-, duyur- (Mustafakemalpaşa-Bursa) (DS-V, 1993: 1823).

Azr. T. Ağızlarındaki Görünümü

ay-:söyle-, de- (Fuzuli) (ADL, 2010: 23).

Değerlendirme

Tarihî Türk yazı dillerinde **ay-** fiilini ve bu köke dayanan çeşitli türevlerin bir arada bulunması kelimenin o devrelerdeki kullanım sıklığına işaret eder. Eski Türkçe metinlerinde **ay-** kökünün anlam çeitliliği de dikkat çekicidir. Fakat ilerleyen yüzyıllarda **ay-** kökünün anlamının gittikçe daraldığı da gözlenmektedir (Clauson, 1972: 266; Erol, 2014: 95). Hatta, Oğuz Türkçesine dayanan eski Anadolu Türkçesinde bu kelimenin anlam alanının “söyle-, de-, anlat-” kavramlarıyla sınırlandığını gözlemek mümkündür. Fakat, bu kelimeye, Erol’un ifade ettiği gibi, 11. yüzyıldan sonra Anadolu sahasında (Batı Türkçesi) rastlanmadığı tespiti (Erol, 2014: 95) bizce yerinde değildir. Nitekim, Tarama Sözlüğü’ndeki tanıklara bakıldığında, çeşitli fonetik varyantlarla kullanılan kelimenin en azından 19. yüzyıla kadar yine de Oğuz sahasında az veya çok kullanıldığı görülmektedir (TS, 1995: 323-326). Zaten, gerek Meninski gerek Şemsettin Sami bu kelimeyi sözlüklerinde madde başı yapmışlardır. Şemsettin Sami’nin sözlüğündeki “metruk” kaydı ise kelimenin, asıl bu yüzyılın az öncesinde, Anadolu metinlerinden (TT) yavaş yavaş çekildiğini göstermektedir.

Çağdaş Türk lehçelerine baktığımızdaysa Kıpçak lehçelerindeki kullanım sıklığını ve anlam genişliğini Oğuz grubu Türk lehçelerinde görememekteyiz. Bu da Oğuz sahasında, kelimenin kullanım sıklığını yüzyıllar içinde giderek kaybettiğini göstermektedir. Hâlbuki Kıpçak lehçelerindeki anlam genişlemesinin yüzyıllar içinde kazanılmış olduğu muhakkaktır. Öyle ki, Tat. T. ve Bşk. T.de gözlediğimiz anlamların hemen hemen hiçbirine eski Türkçede veya diğer tarihî Türk yazı dillerinde rastlamamaktayız. Oğuz grubundaki kullanım sıklığı düşüklüğüne paralel olarak anlam çeitliliğinin azalması da söz konusudur.

Ağızlara baktığımızda da aynı gelişmeyi görebilmekteyiz. Oğuz grubuna giren TT ve Azr. T. ağızlarında söz konusu kelimenin çok dar bir sahada kullanıldığı gözlenmektedir. Ancak ilgi çekici durum şudur ki TT ağızlarında “ay-” köküne dayanan kelimelerde zamanla bazı anlam gelişmeleri de gerçekleşmiştir. “Cevap ver-”, “şarkı söyle-” gibi anlamlar belli ki bu kelimelere sonradan yüklenmiş kavramlardır. Bu da dilde anlaşılabilir bir durumdur. Zira, temel anlamından uzaklaşan kelime, bir zaman sonra dildeki yeni kavramlara ad olarak kullanılabilir. Kelimenin kullanım bakımından arkaikleşmesi onun yeni bir kavrama karşılık gelmesini engellemektedir. ITA’da da bu durumu gözlemek

mümkündür. Bu ağızlardaki anlamlara bakıldığında, bilhassa Terzibaşı'nın tespit etmiş olduğu “remiz ve işaretle gizli bir olayı anlat-, sezdir-, ima et-” anlamı bu durumu göstermektedir. Bütün bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda, ITA'daki *aydır-* kelimesinin arkaik bir kelime olduğu ortaya çıkar.

2.3.3.6. az- / āzgun

ITA'daki Görünümü

Yalın Hâlde

az-: yolunu kaybet-, yit-

Şu Kerkük hoyratında tespit edilmiştir:

Atmadan

Āzgun kuş'çın atmadan

Wır düşmānı mızraqtan

Sene kılinc atmadan (ŞS, 1962: 32).

Türevde

āzgun: yolunu kaybetmiş, yitik

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçe eserlerinde “az-” şu anlamlarla tespit edilmiştir: *āz-* / *az-* “yoldan çık-, sap-, yolunu yitir-” (Tekin, 2014: 295), *az-* “yoldan çık-” (Ölmez, 2012: 308), *az-* “1. ayrıl-, 2. bağlı olunan siyasal birliğin önderinden ayrıl-, başsız kal-, 3. öl- (Şirin, 2016: 721), *az-* “az-, şaşır-, yoldan çık-” (Caferoğlu, 1993: 19), *az-* “yoldan çık-, yanıl-” (Doğan-Usta, 2014: 75).

DLT'de de şu anlama tespit edilmiştir: *az-* (yol için) şaşır-, kaybet- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 567). Ayrıca Kutadgu Bilig'de *az-* “yolunu şaşır-, yoldan çık-” anlamlarıyla kullanılmıştır (Erol, 2014: 171).

Harezmi Türkçesi eserlerinde de *az-* “1. az-, doğru yoldan çık-, sap- 2. boşa git-” (Ünlü, 2012: 68) anlamlarıyla kaydedilmişken, ayrıca *azğun* “azmış, azgın, doğru yoldan çıkmış” gövdesine de rastlanır (Ünlü, 2012: 69).

Çağatay Türkçesi eserlerinde de hem *az-* (I) “sap-, yoldan çık-” (Ünlü, 2014: 81) hem de *azğun* “asi, serkeş, tuğyan, yolu kaybetmiş” şekillerine rastlanır (Ünlü, 2014: 83).

Tarihî Kıpçak Türkçesinde de *az-* “az-, sap-, şaşır-” ve *azğunluk / azğunluk* “azgınlık, azgın olma durumu, sapıklık” şekilleri gözlenebilmektedir (Toparlı vd., 2007: 19).

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde de *az-* (II) şu anlamla kullanılmıştır: 1. bozul-, deş- 2. yolunu şaşır- 3. sapkınlığa düş- 4. azgınlaş- 5. ayrı düş-, ayrıl- (Dilçin, 2013: 33). Aynı dönem eserlerinde *azğun* şekli de “sapkın” anlamıyla kullanılmıştır (Dilçin, 2013: 33).

Meninski'nin lügatinde de *az-* yer almış ve şu anlamlarla kullanıldığı gösterilmiştir: yanıl-, sap-, yanlış yola git-, yol azıt-, yoldan çık-, yolın azdır-, yolın şaşır-, tecavüz et-, şaş-, yoldan çık-, ... (Tulum, 2011: 312). Ayrıca aynı sözlükte azgun da şu anlamlarla kaydedilmiştir: yoldan sapan, gümrah, azmış, azma, bed-rah, tebah, şaki, fettan, zorba, ... (Tulum, 2011: 311).

18. yüzyılda kaleme alınmış Lehçetü'l-Lügat'te de *az-* şu Arapça ve Farsça kelimelerle karşılanmıştır: bağy (haksızlık, zulüm), ğay (günah, haddi aşma, suç), tuğyān (zulüm, baskı), tebāhiden (bozul-, çürü-, berbat ol-), gümrahiden (1. yolunu şaşır-, doğru yoldan ayrıl- 2. bol, gür) (Kırkkılıç, 1996: 82).

Kamûs-ı Türkî'de de hem isim olarak *azmak* hem de *azgın* kelimeleri şu anlamlarla kaydedilmiştir:

azmak: 1. taşmış dere 2. su seddinin suyun fazlasına yol veren yeri (Sami, 2012: 32).

azgın: azmış, mütehevvir, haşarı (azgın at) (Sami, 2012: 32).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

TT

az- (II):1. Taşkınılıkta ileri git-2. Deniz, ırmak vb. kabarmak, taş-3. Yara, hastalık etkili, tehlikeli duruma gel- 4. Cinsel duyguları art-5. Çamaşır artık ağartılamaz duruma gel- 6. Hayvanlar iki ayrı ırktan doğ- 7. Bitkiler, aşırı büyü- (Akalin vd., 2011: 217).

azgın:1. Azmış olan, azılı, kudurgan2. Çabuk iltihaplanan, yarası hemen kapanmayan (ten).

3. Çok yaramaz (çocuk) 4. Cinsel istekleri aşırı olan 5. Coşmuş, taşmış 6. Gözü hiçbir şeyden yılmayan(Akalin vd., 2011: 215).

Azr. T.

az-: 1. yolu, istikameti itir- 2. doğru yoldan çık- 3. (mec.) coş-, qudur-, haddini aş-, şiddet göster- (Orucov vd-I, 2006: 191).

azgın: 1. azmış, yolunu itirmiş 2. (mec.) qudurmuş, vehşi, yırtıcı, amansız, önü alınmaz, sert, şiddetli 3. pozğun, namussuz (Orucov vd-I, 2006: 190).

Trkm. T.

az-: 1. az-, yoldan çık-, ahlak bakımından bozul- 2. yan-, iltihaplan- (yara hakkında) (Tekin vd. , 1995b: 41).

azgın: 1. elden çıkan, ahlak taydan bozulan 2. azaran, beterleyen, cimleyen (TDS, 1962: 28).

Gag. T.

azgın: 1. azgın (yara için kullanılır) 2. kızgın, coşkun (Kaynak-Doğru, 1991: 25).

azgınnık: 1. yaranın azması (iltihaplanması) 2. hiddet, tahrik (Kaynak-Doğru, 1991: 25).

Y. Uyg. T.

az-: az-, yanıl-, sap-, yoldan çık- (Necip, 1995: 26).

azgin: sapık, azgın (Necip, 1995: 26).

Krg. T.

azgin: yolunu şaşırın, sapgın, nesli bozulmuş, yozlaşmış dejenere (Yudahin, 2011: 74).

Kzk. Tat. T.

azuv (az-): azma, azgınlaşma (Öner, 2015: 42).

azgin: 1. azgın 2. coşkun, taşkın (Öner, 2015: 41).

Bşk. T.

az-: 1. yerinde durmayarak dışarıda gez- (insan ve hayvan için) 2. ahlaksızlaş-, az- 3. tohum, cins yönünden bozul- (canlılar için) 4. güçlenerek devam et- 5. hayali ol- (Özşahin, 2017: 54).

azgın: azgın, azmış, yoldan çıkmış, sapmış, sapkın (Özşahin, 2017: 55).

TT Ağzlarındaki Görünümleri

az- (IV): yolnu kaybet-, şaşır-, kaybol- (Afşin, Elbistan, Taşoluk/Göksun-K. Maraş; Reyhanlı, Amik Ovası Türkmenleri- Hatay; M. Hüyük/ Şarkışla-Sivas; Sorgun, Yerköy, Büyükincirli, Cihanpaşa/Yozgat; Yaraşlı/ Haymana-Ankara; Sarılar/ Avanos-Kırşehir; Girveli/ Bünyan, Fakıekinciliği/ Pınarbaşı-Kayseri) (DS-I, 1993: 441-442).

azmağ: yolnu kaybet-, şaşır-, kaybol- (İğdır) (DS-I, 1993: 441-442).

azgun: arsız, edepsiz (Arapkir-Malatya, Zara-Sivas) (DS-I, 1993: 438).

az-: kabar-, taş- (Ahlat-Bitlis) (Ertekinoglu, 2017: 212).

az-: kudur- (Buran-İlhan, 2008: 12).

Azerbaycan Ağzlarındaki Görünümleri

aziş-: it- (< yit-), yayın- (Gözden azışan kimi qurhuya düşiy.) (ADL, 2010: 24).

azdır-: yoldan çıkar-, saptır- (Gülensoy vd., 2009: 227).

azıd- (azıt-): evden uzaklaştır-, kaybolmasını sağla- (Gülensoy vd., 2009: 227).

Değerlendirme

Āzġun kelimesinin ITA’da gözlenen “yolunu şaşırması, yolunu kaybetmiş” anlamı eski Türkçede ve onu takip eden tarihî Türk yazı dillerinde sıklıkla gözlenebilmektedir. Bu anlam kelimenin temel anlamı olup sonraki devirlerde “doğru yoldan sap-, yanlış yola git-, sapkınlığa düş-” gibi kavramlara da karşılık olarak kullanılmıştır. Nitekim, Tietze *az-* maddesinin izahında “doğru yoldan sap-, kötü yola gir-” anlamlarının mecazi anlamlar olduğunu belirtmiş (Tietze, 2002: 245); H. Arslan Erol da kelimenin anlam genişlemesine uğradığını belirtmiştir (Erol, 2014: 170-171).

Öte taraftan Clauson, kelimedeki “yolunu kaybet-” anlamının, Osmanlı sahasında diğer anlamlarla beraber 14. yüzyıla kadar geldiğini belirtse de biz, gerek 17. yüzyıl İstanbul Türkçesinin söz varlığını bir araya getiren Meninski’nin lughatında gerek 18. yüzyılda kaleme alınmış Lehçetü’l-Lugat’te de bu anlamı görebilmekteyiz. Ancak Kamûs-ı Türkî’de *az-* fiil kökü olarak madde başı dahi yapılmayıp sadece kalıplaşmış bir isim olan “azmak” maddesi kaydedilmiş (Sami, 2012: 32), *azġun* için de “yolunu kaybetmiş” anlamı verilmemiştir. Bu durum, her ne kadar *az-* fiilinin o devirde kullanılmadığını göstermese de “yolunu kaybet-” anlamının TT’de 20. yüzyıla ulaşmadığını gösterir. Çünkü güncel sözlüklerimizde artık bu anlama rastlamamaktayız.

Zaten, Anadolu ağızlarında da *az-* ve *azġun* kelimelerinin “yolunu kaybet-” ile ilgili anlamı, Orta Anadolu’daki birkaç ağız dışında genellikle Azerbaycan sahasına yakın bölgelerdeki ağızlarda tespit edilmiştir. Bu da kelimenin bu anlamının daha çok Azerbaycan sahasında yaşadığını gösterir. Çağdaş Türk lehçelerine baktığımızda da *az-* ve *azġun* kelimelerindeki “yolunu kaybet-” anlamını Krg. T. ve Azr. T. dışında kalan lehçelerde görememekteyiz. Bu da kelimenin bu anlamının, Türk dünyasında çok dar bölgelere sıkıştığını ve arkaikleştiğini gösterir. Hatta, kelimedeki bu anlamın gittikçe unutulmaya yüz tuttuğu dahi söylenebilir. Nitekim, son yıllarda Azerbaycan sahasına yakın Anadolu ağızlarından yapılan derlemelere dayanarak yapılan sözlüklerde dahi bu anlama rastlanmamaktadır.

2.3.3.7. bāğırdağ(h)

ITA'daki görünümüleri

bāğırdağ(h): 1. çocuğun düşmemesi için beşiğe da salıncağabağlanan süslü, enli kuşak 2. çocuğun kundağını sarmaya yarayan ip, kuşak (Hürmüzlü, 2013: 79; Terzibaşı, 2013: 332).

Tarihî Türk yazı dillerindeki görünümüleri

Kelimeye Türk dilinin tarihî gelişim sürecinde ilkin DLT'de, **bağırdağ** şekliyle ve “kadın göğüslüğü” anlamıyla rastlanmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 569).

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde de aynı kelimeye (**bağırdağ**) “beşik bağı” anlamı verilmiştir (Toparlı, 2007: 21).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de **bağırdağ** kelimesi gözlenmekte olup “beşikteki bebeklere sardıkları bent” anlamıyla kullanılmıştır (Ünlü, 2014: 91).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de **bağırdağ** “beşik bağı” anlamındadır (Dilçin, 2013: 34; Turan, 2017: 121).

Meninski'nin Lugati'nde de **bağırdağ** şu karşılıklarla verilmiştir: kondağ, tilyān (sargı bezi), kımāt (kundak) (Tulum, 2011: 354).

Kamûs-ı Türki'de de bağırdağ şu anlamlarla kaydedilmiştir: 1. beşikteki çocuğun bağı üzerine kundağını bağlayan kumaştan enli bağ 2. âdet görmüş kadınların tutundukları bez (Sami, 2012: 269).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünümüleri

Azr. T.: **bağırdağ** (mahalli) beşikde uşağı bağlamak için bağ, beşik bağı (Orucov vd-I, 2006: 201).

G. Azr. T.: **bağırdağ**: beşik bağı, belek bağı (Daşkın, 1372 H., 157).

TT ağızlarındaki görünümüleri

bağırdağ: 1. çocuğun düşmemesi için beşiğe veya salıncağa bağlanan enli kuşak (Dinar-Afyon, Sücüllü/Yalvaç, Uluğbey/Senirkent-Isparta, Yusufça/Göhlhisar, Tefenni-

Burdur, Nazilli, Bozdoğan-Aydın, Lapseki-Çanakkale, İznik-Bursa, ...) (DS, 1993: 478) 2. küçük çocukların göğüslerine sarılan kuşak (Bedeş/Şuhut-Afyon, Kütahya) 3. çocuk kundağı (Çorum) 4. çocukları beşiğe bağlamaya yarayan yuvarlak tahta (Konya) 5. (Çubukçular/Acıpayam-Denizli) (DS, 1993: 479).

bağırtah: çocuğun düşemmesi için beşiğe veya salıncağa bağlanan enli kuşak (Boyabat-Sinop) (DS, 1993: 478).

bagırdak: çocuğun düşemmesi için beşiğe veya salıncağa bağlanan enli kuşak (Körükler/Yalvaç-Isparta, Çeşme-İzmir, Kurşunlu-Çankırı, Amasya köyleri, Gümüşhane, Beypazarı, Ankara, Konya) (DS, 1993: 478).

bavırdak: çocuğun düşemmesi için beşiğe veya salıncağa bağlanan enli kuşak (Bartın) (DS, 1993: 479).

boğırdak: çocuğun düşemmesi için beşiğe veya salıncağa bağlanan enli kuşak (Denizli, Beşikdüzü-Trabzon) (DS, 1993: 479).

bağıtlak: çocuğun düşemmesi için beşiğe veya salıncağa bağlanan enli kuşak (Turan-Kayseri) (DS, 1993: 479).

Azr. T. ağızlarındaki görünümleri

bağırdağ: belek bağı, uşağı beşiye bağlamak için parçadan hazırlanan enli bağ (Quba, Salyan, Şeki, Zaqatala) (ADL, 2010: 28).

Değerlendirme

Tarihî Türk yazı dillerinin birçoğunda tespit edebildiğimiz ve bilhassa semantik gelişmesini takip edebildiğimiz bir kelime olan “bagırdak” TT’de 19. yüzyıla kadar kullanılmış; ancak modern TT sözlüklerine “halk ağzı” kaydıyla alınmıştır. Aynı tutum Azr. T. için de geçerlidir. Nitekim, Nesimi Sözlüğü’nde de bu kelime “mahalli” kaydıyla verilerek yazı dilinden düşmüş olduğu ve ağızlara hasrolunduğu belirtilmiştir. Diğer lehçelerdeyse kelimenin izine rastlayamadık. TT ağızlarındaysa türlü fonetik varyantlarıyla “bağırdak” tıpkı tarihî Türk yazı dillerindeki anlamıyla kullanılmaya devam edilmektedir. ITA’da da durum farklı değildir. Bu hâliyle ITA’daki **bāğırdağ(h)** arkaik bir özellik taşır.

Yalnız kültür değişmeleri sonucunda bu kelimenin önümüzdeki devirlerde “ölü kelime” olarak değerlendirilmesi de beklenen bir gelişmedir.

2.3.3.8. bala

ITA’daki görünümüleri

Yalın hâlde

bala (Ker.): yavru, çocuk (Hürmüzlü, 2013: 80).

bala (Ker.): 1. yavru, küçük 2. oğlancık (oğlan çocuğu) (Terzibaşı, 2013: 334).

Tekerlemede

Yârsı “yarısı” balam balâsı, yârsı ilan balâsı (Hürmüzlü, 2013: 80).

Tarihî Türk yazı dillerindeki görünümüleri

Kelimeye Türk dilinin tarihî gelişim sürecinde ilkin DLT’de birkaç anlamla ve bir türevde rastlanmaktadır:

bala: kuş yavrusu, genel olarak hayvan yavrusu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 572).

bala: insanların daha çok tarımla ilgili işlerde kullandığı yardımcı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 572).

balala:- kuş yavrula- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 572).

Harezmi Türkçesinde de *bala* “yavru, kuş yavrusu” ve *balala*- “yavrula-” şekillerine rastlanır (Ünlü, 2012: 76).

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde de aynı kökü ve bu kökten gelen bazı türevleri görmek mümkündür:

bala (I): çocuk, yavru

bala(II): piliç

*bala*çuk: 1. civciv, piliç 2. tecrübesiz genç kız

balala-: doğur-, yavrula-

Çağatay Türkçesi metinlerinde de kelimenin çeşitli kullanımları görülür:

bala: yavru, çocuk, kuş yavrusu (Ünlü, 2014: 98).

bala caka: çoluk çocuk, oğlan uşak (Ünlü, 2014: 98).

bele ceke: çoluk çocuk (Ünlü, 2014: 119).

balala-: 1. kuş veya yavru hayvan yavrula-, yavru doğur-; 2. çocuk doğur- (Ünlü, 2014: 98).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de **bala** (I) “yavru” anlamıyla kullanılmıştır (Diçin, 2013: 35).

Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde de **bala**, “civciv” anlamıyla kullanılmıştır (Dankoff, 2013: 69).

Kamûs-ı Türkî’de de **bala** maddesi “yavru, beçe, çocuk” anlamıyla ve “metruk” notuyla kaydedilmiştir (Sami, 2012: 273).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünüşleri

Azr. T.: **bala**: bala (KTLS, 1991: 48).

Bşk. T.: **bala**: bala (KTLS, 1991: 48).

Kzk. T.: **bala**: bala (KTLS, 1991: 48).

Krg. T.: **bala**: bala (KTLS, 1991: 48).

Özb. T.: **bala**: bala (KTLS, 1991: 49).

Tat. T.: **bala**: bala, bala çaga (KTLS, 1991: 49).

Trkm. T.: **bala**: bala (KTLS, 1991: 49).

Y. Uyg. T.: **bala**: bala (KTLS, 1991: 49).

Bşk. T.: **yavru**: hayvan **balahı** (KTLS, 1991: 976).

Krg. T.: *yavru*: canıbarlardın *balası* (KTLS, 1991: 976).

Özb. T.: *yavru*: häyvân *balası* (KTLS, 1991: 977).

Tat. T.: *yavru*: hayvan *balası* (KTLS, 1991: 977).

TT ağızlarındaki görünüşleri

***bala*(I):** 1. çocuk, yavru, küçük (İzmir, Dombaylı/ Salihli-Manisa, İstanbul, Bursa, Merzifon köyleri/Amasya çevresi, Çilehane/Reşadiye-Tokat, Zalışat, Kızılçakçak/Arpaçay-Kars, Taşburun-Iğdır, Taşburun-Iğdır, Göle, Posof, İrişli/Sarıkamış-Kars, Erciş-Van, Üstükran-Bitlis, Polatlı-Ankara, Ereğli, Böğrüdelik/Cihanbeyli-Konya, Büyükmanika/Saray-Tekirdağ, Kerkük, ...) 2. oğlan çocuğu (Kerkük) (DS, 1993: 496).

***balaca*:** çocuk, yavru, küçük (Eskişehir, Amasya köyleri, Taşburun-Iğdır, Göle, Çıldır, Posof-Ardahan, Pasinler-Erzurum, Kangal-Sivas) (DS, 1993: 496).

***balak*(I)-5:** çocuk, yavru, küçük (Pişikdağ-Erzincan, Çakırlar/Akşehir, Cihanbeyli-Konya)(DS, 1993: 496, 498).

balah (I)-3:çocuk, yavru, küçük (Bahçeli/Bor-Niğde) (DS, 1993: 496, 497).

***bale*:** çocuk, yavru, küçük (Bitlis)(DS, 1993: 496).

***bala* (II):** 1. bezden yapılmış bebek (Reyhanlı ve Amik Ovası Türkmenleri-Hatay, Çukurkaya, Kızılca, Zengen/Bor-Niğde)(DS, 1993: 496).

Değerlendirme

Tarihî Türk yazı dillerinin pek çoğunda gördüğümüz ***bala*** kelimesine TT yazı dilinde de 20. yüzyılın başına kadar rastlayabilmekteyiz. Fakat Kamûs-ı Türkî’de bu kelimenin “metruk” notuyla kaydedilmiş olması kelimenin günümüz TT yazı dili sözlüklerine alınmamasına sebep olmuştur. Nitekim günümüz sözlüklerinde ***bala*** maddesi “halk” kaydıyla verilmektedir. Bu da kelimenin, TT’de ağızlara hasrolunduğunu gösterir. Buna karşılık ITA’da söz konusu kelime, çağdaş Türk lehçelerinde ve TT ağızlarındaki gibi canlıdır. Bu hâliyle ITA’daki ***bala*** TT yazı diline göre arkaiktir.

2.3.3.9. bang (< baḡ)

ITA'daki Görünümleri

Yalın Hâlde

bang: ezan sesi (Terzibaşı, 2011: 340).

Türevlerde

banna- (Erb.) / **bayna-** (Ker.)(< ban-la-): horoz öt- (Terzibaşı, 2011: 340; Hürmüzlü, 2013: 84).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Türk dilinin tarihî akışı içinde kelimeye ilkin DLT'de **baḡ** şekliyle ve “ağlayış, ağlama sesi” anlamlarında rastlanmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 573). DLT'de ayrıca, kelimenin şu fonetik varyantları da gösterilmiştir: **maḡ-ra-** “baḡır-”, **maḡ-ra-ṣ-** “gürle-”, **maḡ-ra-t-** “ses çıkarttır-, baḡırt-” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 762).

Harezm Türkçesi ile yazılmış metinlerde de hem **baḡ** “ses, seda” hem de **baḡ-la-** “çaḡır-, seslen, sesle çaḡır-” şekilleriyle rastlamak mümkündür (Ünlü, 2012: 77). Bu metinlerde kelimenin fono-semantik ayrışmayla **maḡ** “ezan” ve **maḡ-la-** “öt-, baḡır-, çaḡır-” şekillerinin de doğduğunu görmekteyiz (Ünlü, 2012: 376-377).

Harezm sahası eserlerinden Ḥilyetü'l-insân ve ḥalbetü'l-lisân (İbn-i Mühenna Lugati)'da da **baḡ-la-**¹⁰⁸ maddesi karşılığında “seslen-, sesle çaḡır-” anlamları verilmiştir (Battal, 1997: 16).

Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde ise kelimenin şu türevleri kaydedilmiştir: **ban-ır-** “baḡır-”, **ban-la-** “ezan oku-”, **mang-ra-** “mele-” (Toparlı vd., 2007: 23, 177). Aynı sözlükte **man** “ezan” şekli de yer almaktadır (Toparlı vd., 2007: 177).

Tarama Sözlüğü'nde de bu kelimeyi görebilmekteyiz: **baḡ** “ezan”, **baḡ-la-** “1. yüksek sesle baḡır- 2. ezan oku- 3. gök gürle-” (Dilçin, 2013: 36). Öte taraftan, Mehmet Kanar'ın düzenlemiş olduğu Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü'nde ise **ban** “baḡırma,

¹⁰⁸ Sözlükte, kelimenin kökünün “bang” olduğu ve Farsçadan geldiği kaydedilmiştir.

şamata”¹⁰⁹ maddesinin yanında, **ban** vir- “1. yüksek sesle çağır-, bağır- 2. ezan oku-” birleşik fiili de gösterilmiştir (Kantar, 2011: 91).

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden Behcetü’l-Hadâik’te **debağ** kıl- “ezan oku-” şeklindeki birleşik fiili bu kapsamda zikretmeliyiz (Canpolat, 2018: 281, 344). Dil özellikleri bakımından Behcetü’l-Hadâik’e benzeyen Kudurî Tercümesi’nde de **bağ**-la “seslen-”ve **bağ** vakti “ezan vakti” ibarelerine rastlanmaktadır (Korkmaz, 2005: 357). Dede Korkut Kitabı’nda da **bağ** kelimesi, yukarıdaki anlamlarının yanında, “bağırma, yüksek ses” anlamında tespit edilmiş; **bağbağ**-la-t- birleşik fiili de “ezan okut-” anlamıyla verilmiştir (Ergin, 1991: 37; Ergin, 1994: 152, 237). Dede Korkut’ta ayrıca bu kelimenin fonetik varyantından türetilmiş **mağ**-la- “bağır-, feryad et-”, **mağ**-rı “mele-, koyun veya inek bağır-”, **mağ**-rı-ş- “meleş-, koyun veya inek bağırış-” şekilleri de gözlenir (Ergin, 1991: 211).

17. yüzyıl İstanbul Türkçesinin söz varlığını yansıtan Meninski’nin lughatında ise **bānk** şeklinde ve çağırış, bağırış, haykırış, feryat, vb. anlamlarla birlikte, “ezan” anlamında da kaydedilmiş olduğu gözlenmektedir (Tulum, 2011: 365).

Kamûs-ı Türki’de de **bang** şeklinde kaydedilmiş ve kelimenin Farsça olduğu bildirilmiştir (Sami, 2012: 277).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Çağdaş Türk lehçelerinde **bang** kelimesiyle ilgili şu kelimeleri tespit ettik:

Trkm. T.

mağyıl-da- / mığyıl-da- “gürle-, burnundan konuş-” (Tekin vd, 1995b: 446).

Azr. T.

banla- “1. horoz, vb. kuşlar öt- 2. bağır-” (Orucov vd-I, 2006: 219).

banlaş-: beraberce bağır- (Orucov vd-I, 2006: 219).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

banla : horoz ötüşü (Taşlıçay-Ağrı) (DS, 1993: 521).

¹⁰⁹Sözlükte, kelimenin kökünün “bang” olduğu kaydedilmiştir.

banla- / baḡla-: horoz öt- (Kars, Van, Bitlis, Varto-Muş, Kilis) (DS, 1993: 521).

banna- / baḡna-: horoz öt- (Taşburun-Iğdır, Arpçay-Kars) (DS, 1993: 521).

bayḡa- : horoz öt- (Kars, Van, Bitlis, Varto-Muş, Kilis) (DS, 1993: 521).

bayna- : horoz öt- (Sille-Konya, Kerkük, Bismil Türkmenleri-Adıyaman, Diyarbakır, Şanlıurfa) (DS, 1993: 521).

Değerlendirme

ITA'daki **bang** (< baḡ) kelimesi, gözlemlerimize göre, bugün artık arkaik olmanın ötesinde ölü bir kelime hâline bile gelmiştir, denebilir. Çeşitli kaynaklarda kelimenin Farsçadan geldiğine dair bilgiler varsa da **bang** ITA'da geniz n'sinin ayrışması safhasını gösteren “dengiz (deniz), danguz (domuz), eng (en), yüngil (hafif), vb.” diğer kelimeler gibi aynı fonetik gelişmenin sonucunda oluşmuş da olabilir. Kanaatimizce, ITA'ya bu kelimenin, doğrudan doğruya Farsçadan girdiği düşünülebilirse de yukarıdaki tarihî gelişim seyri dikkate alındığında, Orta Türkçeden **baḡ** (< *bā+ḡ) şeklinde tevarüs edilip Irak coğrafyasındaki lehçeleşme sürecinde, /ḡ/ > /ḡ/ şeklinde ayrışmasıyla meydana gelmiş olma ihtimali daha yüksektir.

Türk dilinin tarihî seyrine bakıldığında **bang** şekline ilkin Çağatay Türkçesi metinlerinde rastlansa da (Ünlü, 2013: 100) Harezmi metinlerinde dahi “ezan” anlamında **maḡ** (< baḡ) şekli tespit edilmiştir (Ünlü, 2012: 376). Bizce, kelime Farsçadan geçmiş olsaydı o dönemde **baḡ** / **maḡ** şekillerinde değil, “bang” şeklinde olması beklenirdi. Bu durumda kelimenin yapısı, yansıma *bā kelimesiyle Türk dilinin tarihî gelişim sürecinde pek nadir görülen +ḡ isimden isim yapma ekinin (Gabain, 1988: 47; Taş, 2015: 69) birleşmesi şeklinde izah edilebilir. TT yazı dilindeki ve ağızlarındaki “baḡır-, bangırda-, bangılda-, bangır-, bangır bangır, vb.” türevler de aynı köktendir (Tekin, 1995: 172; Zülfikar, 1995: 302; Gülensoy, 2007: 103).

Farklı dillerdeki yansıma kelimelerin benzerliği dikkate alınca **bang** kelimesinin de Farsçada benzer bir yansıma hadisesinden meydana gelmiş olabileceği söylenebilir. Hatta, İngilizcede de “bang” kelimesinin yansıma olduğu “gürültü, patlama, bir vuruş neticesinde çıkan ses, patırtı” anlamlarından rahatlıkla anlaşılmaktadır. Öte yandan, hem Farsçadaki **bang** hem Orta Türkçedeki **maḡ** (< baḡ) şeklinin “ezan” anlamına geliyor olması, bu iki kelimenin temel anlamlarından olan “ses, gürültü, feryat” (Kanar, 2010: 268) gibi

kavramlarla “ezan” arasında anlam ilişkisinin rahatlıkla kurulabilmesindedir. Bunda ortak İslam kültürünün etkisi de göz önünde bulundurulmalıdır. Böylece bu örnekte hem fonetik hem semantik bir kontaminasyon (bulaşma) hadisesinden bahsetmek mümkündür.

Bağ gövdesi üzerine kurulmuş ve *bağ*-la- ana şeklinin varyantları olan *ban-na-* / *bay-na-* ise TT yazı dilinden düşmüş; ancak ITA’da yaşamaya devam eden birer arkaik leksik birimdir. Bunlar, Harezmi Türkçesindeki “öt-” anlamı dikkate alındığında anlam bakımından da arkaiktir. Dilin tarihî dönemlerinde gerçekleşmiş olan bu anlam genişlemesinin ardında horozların, sabahın erken saatlerinde, bir başka deyişle, sabah ezanı okunurken ötme özelliği etkili olmuştur.

Yukarıdaki türevlerin TT ağızlarındaki görünümüne baktığımızdaysa, “banla” ve “banla-, bağla-, banna-, bağna-, bayna-” şekilleriyle “horoz öt-” anlamının daha çok, Azerbaycan lehçe sahasının uzantısı diyebileceğimiz doğu ve güneydoğu Anadolu bölgelerinde (Diyadin-Ağrı, Van, Bitlis, Varto-Muş, Kilis, G. Antep, Arpaçay-Kars, Iğdır, Diyarbakır, Ş. Urfa ve Bismil Türkmenleri) (DS-II, 1993: 521) yaygın olması, Türk dilinin geneline göre, kelimedeki bu anlamın dar bir bölgeye hasrolmuş bulunduğunu gösterir. Belli başlı çağdaş Türk lehçelerine dair sözlüklerde de “ban-la-” veya bunun morfo-fonetik varyantı diyebileceğimiz bir leksik birim (Azr. T. ve Trkm. T. dışında) tespit edemediğimizi göz önünde bulundurduğumuzda, söz konusu ettiğimiz türevlerin leksik ve semantik arkaikliği iyice anlaşılacaktır.

2.3.3.10. bayacağ(h)

ITA’daki Görünümü

Türevde

bayacağ(ğ) (Tis.) (< bayak+çAk): az önce, biraz evvel(Terzibaşı, 2013, 341).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Kelimeye ilkin *baya* şekliyle “önce, evvel” eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlamaktayız (Gabain, 1988: 267; Doğan-Usta, 2014: 83).

DLT’de de *baya* “bu saatten önce, az önce” şeklinde kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 579).

Harezm sahası eserlerinde ise kelimeyi -ki ilgi ekiyle kalıplaşmış hâlde gözlemekteyiz: **bayağı** “önceki, evvelki, az önce, biraz önce” (Ünlü, 2012: 82).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de **bayağı** “önceki, eski, bayağı” şekliyle tespit edilmiştir (Ünlü, 2013: 108).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ise **baya** “demin, az önce, geçen zaman, eski, kadim” **bayak** “demin, az önce, geçen zaman” **bayağı** “1. önceki, eski, eskisi 2. eskisi gibi” şekillerine rastlanabilmektedir (Dilçin, 2013: 40; Canpolat, 2018: 348). Bu saha eserlerinde bunların yanı sıra; **bayağınca** “oldukça bayağı, alelade”, **bayağılayın / bayağınlayın** “eskisi gibi” şekillerine de rastlanmaktadır (Çağbayır, 2007: 508).

Meninski'nin hazırlamış olduğu lugatte de kelime pek çok anlamının yanında **bayağı** şekliyle ve “yakın, az kaldı” anlamlarıyla kaydedilmiştir (Tulum, 2011: 378).

Kamûs-ı Türkî'de ise şu **bayağı** “1. adi, has olmayan 2. aşağı, dun” ve **bayağılık** “1. adilik, adem-i temeyyüz 2. aşağılık, dunluk” verilerine rastlanmaktadır (Sami, 2012: 327).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında “baya” köküne dayanan bazı türevlere rastlanabilmektedir:

Azr. T.

bayağ “demin” ve **bayağı** “deminki” (KTLS, 1991: 158, 160; Orucov vd-I, 2006: 248-249), **bayağdan** “biraz evvelen, çoktan” (Orucov vd-I, 2006: 248).

Tat. T.

bayağına “demin” (KTLS, 1991: 159), **baya** “biraz önce, az vakit evvel, demin”, **bayağı** “deminki, biraz önceki”, **bayağınak** “demin, geçende”, **baya uğ** “daha demin, demincek” (Öner, 2015: 52).

Krg. T.

bayağı / bayağı “deminki” (KTLS, 1991: 160; Yudahin, 2011: 100), **baya** “son günlerde”, **bayatan beri / bayatadan beri** “öteden beri” (Yudahin, 2011: 100).

Bşk. T.

bayağı “biraz önceki, az evvelki”, *bayağısa* “1. önceki gibi 2. her zamanki gibi, alışıldığı gibi” (Özşahin, 2017: 67).

Trkm. T.

bayak “önce, daha önce, geçenlerde”, *bayakı* “önceki, eski” (Tekin, 2016: 54).

TT

Doğan Büyük Tükçe Sözlük’te *bayağı* maddesinin 5. sıradaki anlamı şöyle verilmiştir: (es.) eski, evvelki (Doğan, 2011: 164).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

TT ağzlarında pek çok fonetik varyantla (baya, bayağı, bayadan, bayağdan, bayakı, bayaktan, vb.) karşılanan “önce, az önce, biraz önce, epeyce, vb.” kavramı -cAk ekiyle kalıplaşmış olarak aşağıdaki ağzlarda gözlenebilmektedir:

bayaca : Ovacık / Fethiye-Muğla (DS, 1993: 575).

bağacık : Hereke / Seferihisar-İzmir (DS, 1993: 576).

bıyacak : Diyarbakır (DS, 1993: 577).

Değerlendirme

Bayacah/ğ, TT yazı dilindeki “bayat” ile aynı kökten gelir. Her ikisinin de kökü eski Türkçe ve DLT’de gözlediğimiz *baya* kelimesidir (Gülensoy, 2007: 122). Bu kelime Orta Türkçe devresinde, -ki ekiyle kalıplaşmış ve günümüz TT ile Azr. T. yazı dillerinde “bayağı” şekliyle ve anlam değişmesine uğrayarak hayatiyetine devam etmiştir. Clauson’a göre, Osmanlı sahasında, 13-16. yüzyıllarda bu kelime “önceki, önce olan” anlamlarıyla kullanılırken, sonraları “genel, sıradan, kaba” anlamlarına dönüşmüştür (Clauson, 1972: 385; Erol, 2014: 188). Kamûs-ı Türkî’deki anlamlar da bunu desteklemektedir. Buna göre, kelimenin ITA’daki anlamı TT’de aşağı yukarı 18. yy’dan itibaren gerilemeye başlamıştır denebilir. Öte taraftan, “bayağkı-bayağı” Azr. T.de fono-semantik ayrışmayla meydana gelmiş iki kelimedir.

Kelimenin kökü **baya**, çağdaş Türk lehçelerinde daha başka türevlerin kökünde bazı örneklerde gözlenirse de ITA'daki **bayacah(ğ)** yapısına benzer yapıdaki şekillere TT ağızlarında çok seyrek rastlanmaktadır. Kelimedeki kök ile **+cah(ğ)** isimden isim yapma ekinin kalıplaşarak kaynaşmış olması, ITA'da **baya** kelimesinin daha başka türevlerinin gözlenmeyişi, kelimenin günümüz TT yazı dilinde bulunmayıp ağızlarda da seyrek gözlenmesi ve Tisin¹¹⁰ gibi küçük bir köy ağzında tespit edilmiş olması arkaikleştiğinin göstergeleridir.

2.3.3.11. **bulağ(h) / bulağ(h)**

ITA'daki Görünümlri

Yalın Hâlde

bulağ(h) / bulağ(h): pınar, kaynak, göz (Hürmüzlü, 2013: 94; Terzibaşı, 2013: : 410).

Atasözünde

Géçinin kötürü(uyuzu) **bulağ(h) başınnan su içer** (Terzibaşı, 1962: 107).

Tarihî Türk yazı dillerindeki görünümleri

Kelimeye ilkin Harezmi Türk yazı diliyle yazılmış eserlerde bazı fonetik varyantlarla rastlayabilmekteyiz: **bulağ / bulak** (1) “çeşme, pınar” (Ünlü, 2012: 111).

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde de fonetik varyantlarla kelimeye anlamıyla rastlanır: **bulağ / bulak** “kaynak, memba, pınar” (Toparlı vd., 2007: 37).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de **bulak** kelimesi “bulak, pınar, çeşme” anlamlarıyla kullanılmıştır (Ünlü, 2014: 171).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de **bulak**, “kaynak, pınar, çeşme” anlamıyla kullanılmıştır (Dilçin, 2013: 51).

Kamûs-ı Türkî'de de **bulak** maddesi karşılığında şu anlam verilmiştir: “yerden bulana bulana çıkan su, ‘ayn, kaynak, pınar” (Sami, 2012: 318).

¹¹⁰ “Tisin” Kerkük şehir merkezine bağlı, üzüm bağlarıyla ünlü bir köy iken zamanla şehrin büyümesi sonucunda bir mahalle hâline gelmiş ve “Eski Tisin” adıyla anılmaya başlanmış; buna komşu olan mahalleye de “Yeni Tisin” adı verilmiştir. Irak'ta Ba's rejiminin hâkim olduğu yıllarda ise “Eski Tisin” bütünüyle yıktırılmıştır. Eski Tisin ağzı ITA'daki “ y” ağızlarındanadır.

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünümüleri

Azr. T.: *bulag*: pınar (KTLS, 1991: 704).

Kzk. T.: *bulak*: kaynak, pınar(KTLS, 1991: 458, 704).

Özb. T.: *bulâk*:kaynak, pınar(KTLS, 1991: 459, 705).

Y. Uyg. T.: *bulak*: kaynak, pınar(KTLS, 1991: 459, 705).

Bşk. T.:*bolak*: kaynak (KTLS, 1991: 458).

Krg. T.:*bulak*: kaynak (KTLS, 1991: 458).

Trkm. T.:*bulak*: kaynak (KTLS, 1991: 459).

Kum. T.: *bulaq*: kaynak, pınar (Pekacar, 2011: 83).

Krç.-Malk. T.: *bulak*: kaynak, pınar (Takvul, 2000: 129).

TT Ağızlarındaki Görünümüleri:

bulak (I): 1. kaynak (Dinar-Afyon, Menemen-İzmir, Manisa, Kastamonu, Amasya ve Azeri köyleri, Darma/ Erbaa-Tokat, Çakallı/Kavak-Samsun, Çandır-Ordu, Giresun, Posof-Ardahan, Polatlı-Ankara, Kırşehir, ...) 2. çeşme (Dinar-Afyon, Şarkikaraağaç-Isparta, Mecitözü-Çorum, Amasya ve köyleri, Trabzon, Muş, Elazığ, Urfa, ...) 3. subaşı pınarbaşı, içinde su bulunan yeşillik (Taşköprü-Kastamonu) (DS, 1993: 785).

bilah / *bilag*: çeşme (Erciş-Van)(DS, 1993: 785).

bulag: çeşme (Bitlis) (DS, 1993: 785).

buğlek: kaynak (Boyabat-Sinop, Develi-Kayseri) (DS, 1993: 785).

bulah: kaynak (Iğdır)(DS, 1993: 785).

Değerlendirme

Orta Türkçe devresinden beri kelimenin gelişimini takip edebilmekteyiz. Söz konusu kelime gerek çağdaş Türk lehçelerinde gerek TT ağzlarında oldukça geniş bir kullanım alanına sahiptir. Ancak 20. yüzyıldan itibaren TT yazı dilinde kullanılmaz olmuştur.

Kamûs-ı Türki'de bu kelimenin hiçbir kayıt düşülmeden verilmesi; ancak günümüz TT sözlüklerinde kelimenin halk ağızlarından alındığı kaydı, onun çok yakın bir zamanda arkaikleştiğini göstermektedir. ITA'da da sıklıkla kullanılan bu kelime günümüz TT sözlüklerinden düşmüş olduğundan arkaik özellik taşır.

2.3.3.12. **bitiç** (< **bitik** < **bitig**)

ITA'daki Görünümü

Yalın hâlde

bitiç “muska” (Erb.) (Hazar, 2012: 49).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçe metinlerinde **bitig** “yazı, yazıt, kitabe, kitap, belge” şeklinde sıklıkla rastlanan bir kelimedir (Caferoğlu, 1993: 30; Tekin, 2016: 297; Doğan-Usta, 2014: 94). Gabain kelimenin eski Türkçede ayrıca “harf, mektup, vasiyetname” anlamlarını da verir (Gabain, 1988: 269). Eski Türkçe metinlerinde kelimeyle aynı kökten gelen **biti-** “yaz-”, **bitit-** “yaz-dır-” ve **bitigeçi / bitigüçi / bitkeçi / bitgeçi** “yazıcı” türevleri de vardır (Gabain, 1988: 269; Caferoğlu, 1993: 30; Eraslan, 2012: 560; Tekin, 2016: 297). Eraslan bunların yanı sıra ettirgen **biti-d-** “yazdır-”, **bit-ir-** “yazdır-” şekillerini de kaydetmiştir (Eraslan, 2012: 560).

Kelimeye DLT'de de pek çok yan anlamı ve türevleriyle rastlanmaktadır:

biti: gökten inen kitaplardan bir kitap (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 590).

biti-: yaz- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 590).

bitig: kitap, mektup, yazılı kâğıt, Kur'ân-ı Kerim” şeklinde rastlanmaktadır (Üşenmez, 2014: 162; Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 590).

bitig: yazı, yaz- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 165, 590).

bitig: Oğuzcada muska (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 590).

bitig kıl-: yaz- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 590).

bititdeçi: Oğuz ve Kıpçak lehçesinde yazdıran (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 591).

bitigü: Türklerinve başkalarının yazı takımı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 590).

bititgü: yazdırma (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 591).

Harezmi sahası eserlerinde de **bitig** / **bitik** şekilleriyle ve şu anlamlarla tespit edilmiştir: 1. yazı, kitap, mektup, ferman 2. amel defteri 3. masal, efsane (Ünlü, 2012: 103).

Bu eserlerde ayrıca şu türevler de kaydedilmiştir:

biti-: yaz- (Ünlü, 2012: 103).

bitig: kutsal kitap, Kur'ânı Kerîm, ferman (Üşenmez, 2014: 162).

bitigçi / **bitikçi:** kâtip, nasir, ferman yazan (Ünlü, 2012: 103).

bitigleş-: mektup yaz- (Ünlü, 2012: 103).

bitiglig: yazılı, yazılmış (Ünlü, 2012: 103).

bitigsiz: yazısız, senetsiz (Ünlü, 2012: 103).

bitil- / **bitin-:** yazıl-, kaydedil- (Ünlü, 2012: 103).

Kıpçak sahası eserlerinde kelimenin bazı fonetik değişimler geçirdiği gözlenmektedir ve İslam hukukunda evlilik öncesi kadına verilen tazminat anlamına gelen “mehir” kavramının da **bitik** kelimesiyle karşılandığı gözlenmektedir:

betig / **biti** / **bitig** / **bitik:** kitap, yazı, mektup (Toparlı vd, 2007: 28, 33).

biti-: yaz- (Toparlı vd, 2007: 33).

bitigçi / **bitikçi:** kâtip, yazıcı (Toparlı vd, 2007: 33).

bitik: mehr (Toparlı vd, 2007: 33).

bitiv / **bitüv:** yazı, kitap (Toparlı vd, 2007: 33).

Çağatay Türkçesinde ise kelimedeki bazı fono-semantik ayrışmalar görülmektedir:

biti: mektup (Ünlü, 2013: 156).

biti-: yaz-, kaydet-, telif et- (Ünlü, 2013: 156).

bitig: yazı, belge, emir, buyruk, berat, hüccet, yarlık (Ünlü, 2013: 156; Üşenmez, 2014: 162).

bitik: mektup, senet (Ünlü, 2013: 156).

bitiküçi / bitküçi: yazıcı (Üşenmez, 2014: 162).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de kelimeyi **biti** / **bitik** şekilleriyle ve şu anlamlarla gözlemek mümkündür: 1. yazılmış şey, mektup 2. defter-i âmâl 3. senet 4. belge (Kantar, 2011: 133; Dilçin, 2013: 48). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde kelimenin, ayrıca “kitap” anlamı da kaydedilmiştir (Kantar, 2011: 133). Bu saha eserlerinde aynı zamanda şu türevler de kaydedilmiştir:

biti-: 1. nasip et-, mukadder kıl- 2. kısmet ol-, mukadder ol- (Dilçin, 2013: 48).

biti-: yaz- (Canpolat, 2018: 366).

biti: amel defteri, mektup, yazı, senet, belge (Dilçin, 2013: 48; Canpolat, 2018: 366).

bitikçi: kâtip (Dilçin, 2013: 48).

bitile-: bir kimsenin yanına mektup ver- (Dilçin, 2013: 48).

bitin-: yazıl- (Canpolat, 2018: 366; Kantar, 2011: 133).

bitit-: 1. takdir et-, nasip et-, yaz- 2. meydana getir-, hâsıl et- (Dilçin, 2013: 48).

Meninski'nin sözlüğünde ise bu kelime **biti** şeklinde ve “kâğıt, kitap, mektup, vesika” anlamlarıyla kaydedilmiştir (Tulum, 2011: 444). Ayrıca, Osmanlı idare sisteminde bir terim olarak da bu kelimenin **bitik** “mektup, tahrirat” şeklinde Kanunî devrine kadar kullanılmıştır (Pakalın, 1983: 237).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Kelimenin bazı çağdaş Türk lehçelerindeki görünümleri ise şöyledir:

Azr. T.

bitik: mektup, kâğıt, dua yazılmış kâğıt parçası (Orucov vd-I, 2006: 324).

Bşk. T.

Bötiy: mektup (KTLS, 1991: 572).

Tat. T.

böti : mektup (KTLS, 1991: 573).

Trkm. T.

bitik: yara yeri, yara izi (Tekin vd, 1995b: 75).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

bitgi: kitap (Lapseki-Çanakkale, Niksar-Tokat, Çerkeş-Çankırı, Kastamonu, Erciş-Van) (DS, 1993: 710).

biti: 1. defter (Afyon, Taçın / Bünyan-Kayseri) 2. mektup (Cebel / Eğirdir-Isparta, Yenipazar-Aydın, İzmir, Türkistan-Zonguldak, Beşiktaş-İstanbul, Çorum, Ankara) 3. kitap (Lapseki-Çanakkale, Niksar-Tokat, Çerkeş-Çankırı, Kastamonu, Erciş-Van) 4. forma, kitap parçası (Ahırköy / Söğüt-Bilecik) 5. muska (Çankırı) 6. vesika, vekâletname, senet, kart, kimlik cüzdanı, tezkere (Şabanözü-Çankırı, Polatlı-Ankara)(DS, 1993: 710).

bitik (V): 1. defter (Afyon, Taçın / Bünyan-Kayseri) 2. kitap (Lapseki-Çanakkale, Niksar-Tokat, Çerkeş-Çankırı, Kastamonu, Erciş-Van) 3. muska (Çankırı) 4. vesika, vekâletname, senet, kart, kimlik cüzdanı, tezkere (Şabanözü-Çankırı, Polatlı-Ankara) (DS, 1993: 711).

Değerlendirme

Şinasi Tekin'e göre, kelime Çince'deki **biet* köküne dayanmaktadır (Tekin, 2014: 58). Biz çalışmamıza her ne kadar alıntı kelimeleri dahil etmedikse de bu kelimenin -i isimden fiil yapma ekiyle fiilleştirilerek Türkçeleştirildiğini ve Türk dilinin en eski tarihî kayıtlardan itibaren gelişmesinin izlenebildiğini dikkate alarak onu bu kapsamda ele almayı uygun bulduk.

Tarihî Türk yazı dillerinde pek çok türeviyle birlikte kaydedilmiş bu kelime çağlar içinden süzülerek bugünlere gelmiş, sınırlı sayıdaki lehçede çok sınırlı anlamlarla yaşamaktadır. TT'nde ise daha 17. yüzyılda hem türevleri dilden düşmüş hem de anlam

daralmasına uğramıştır. Fakat TT ağızlarında kelimenin birçok anlamına rastlanmakla birlikte, “muska” anlamı bu sahada yalnızca Çankırı ağzında gözlenmektedir.

ITA’daki durumu da ilgi çekicidir. Kelimenin yaygın şekilde kullanılmış olduğu eski ve Orta Türkçe çağlarında, Kâşgarlı’nın tanıklığına göre, bu kelimenin bir yan anlamı olan “muska” Oğuz Türkçesine hastır. Diğer anlamlar zamanla kaybolmasına rağmen kelimenin “muska” anlamı bugüne ulaşabilmiştir. ITA’daki “muska” anlamının Azr. T.deki anlamla uyuyuyor olması bunun gerçekten de bir Oğuz lehçesi kalıntısı olduğunu, Kâşgarlı’nın da doğru bir tespitte bulunduğunu göstermektedir.

Kelimenin kullanım sıklığının günümüze yaklaştıkça azalması, kelimenin anlamında tarihî seyir içindeki daralma, söz konusu anlamın Oğuz Türkçesine mahsus olması ve bugüne ulaşması gibi hususlar dikkate alındığında, ITA’dan Erbil’deki *bütîç* (< bitik < bitig) kelimesinin arkaik olduğunu gösterir.

2.3.3.13. çāpḥın (< çap-kın)

ITA’daki Görünümü

Yalın Hâlde:

çāpḥın (<çap-kın): bir şeyin beğenildiğini anlatmak için el çırpma, alkış (Hürmüzlü, 2013: 110).

Birleşik Fiilde

çāpḥın çal-: 1. alkışla- 2. el çırp-, 3. tempo tut-(Hürmüzlü, 2013: 110).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Kelimeye ilkin Dede Korkut Kitabında rastlamaktayız: *çapḥun*: baskın (Ergin 1991: 70). Eski Anadolu Türkçesi sahasına giren eserlerde ayrıca, *çapḥın at*: hızlı koşan at (Dilçin 2013: 62) ve

çapḥun et-: akın et- (Dilçin 2013: 62) şekilleri de vardır.

Çağatay Türk yazı dilinde de aynı kelimeye farklı anlamlarla da olsa rastlamaktayız:

çapḥun (1): fırtına, tufan, rüzgâr (Ünlü 2014: 228).

çapķun (2): koşucu, korkusuz (Ünlü 2014: 228).

çapķun (3): akıncı, baskıncı (Ünlü 2014: 228).

çapķun (4): savaş meydanına yardım amacıyla gönderilen bir miktar adam (Ünlü 2014: 228).

Meninski'nin lugatında de şu anlamlarla kelimeyi görebilmekteyiz: *çapķın / çapķun*:
1. yorga, eşkin, yelegen 2. hırsız, oğrı (Tulum 2011: 513).

Kamûs-ı Türkî'de ise aynı kelimeye şu anlamlar verilmiştir: 1. çok yürüyen, çok koşan 2. açık, eşkin giden (at) 3. her tarafa koşup dikiş tutmaz, serseri, derbeder 4. hovarda, sefih, zendost, işret ve kumar gibi münhiyata münhemik (Sami 2012: 493). Bu sözlükte ayrıca, şu ikilemede de aynı kelimeye rastlanmaktadır: *uçarı çapķın*: sefahatta had ve itidali olmayan (Sami 2012: 493).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Kelime, Türk dilinin tarihî gelişim sürecinde, çeşitli Türk lehçelerinde çok farklı anlamlar kazanmıştır. Biz bu bölümde öncelikle ITA'daki "alkışla-" anlamının çağdaş Türk lehçelerinde nasıl karşılandığını KTLS verilerine göre ortaya koymaya çalışacağız. Buna göre, çeşitli Türk lehçelerinde "alkışla-" anlamında ITA'daki gibi çap- fiil kökünü kullanan lehçeler ve söz konusu lehçelerdeki örnekleri şunlardır:

Bşk. T.

sebekey itiv, sabıv"alkışla-" (KTLS, 1991: 16).

Krg. T.

kol çabū "alkıřla-" (KTLS, 1991: 16).

Tat. T.

çabakay itü, çabu"alkışla-"(KTLS, 1991: 17).

Y. Uyg. T.

çavak"alkışla-"(KTLS, 1991: 17).

Buna karşılık, “çapkın” kelimesinin çeşitli Türk lehçelerinde hangi anlamlara karşılık geldiğini de şu sözlük verileriyle tespit etmeye çalıştık:

Azr. T.

çapgın: soygunculuk megsediyle silahlı basgın, çapgınlık (Orucov vd-I, 2006: 445).

Trkm. T.

çapgın: 1. yağmacılık 2. şiddetli, keskin (soğuk, ayaz, rüzgâr)(Tekin vd., 1995b: 111).

Gag. T.

çapkin (kadın düşkünü) (Kaynak-Doğru, 1991: 52).

çapkin uşak: yaramaz çocuk(Kaynak-Doğru, 1991: 52).

çapkin beegir: eşkin yürüyen at (Kaynak-Doğru, 1991: 52).

Y. Uyg. T.

çapkun: 1. tipi 2. akın, baskın (Necip, 1995: 71).

Bşk. T.

sapkın (2): beklenmedik anda yapılan baskın, ani saldırı (Özşahin, 2017: 498).

Krg. T.

çapkinçilik: 1. katliam, toptan öldürme, imha 2. akınlar zamanında huzur ve rahatın bulunmadığı zaman (Yudahin, 2011: 252).

Kzk. T. T.

çapkin: 1. ulak, kurye 2. hızlı koşan küheylan (Öner, 2015: 91).

Krç.-Mlk. T.

çaphun:el ve ayak parmaklarında meydana gelen şiş hastalığı, soğuk algınlığı (Takvul, 2000: 169).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

çapkın (I): kısıtlı olan (kimse) (Körküler/Yalvaç-Isparta) (DS, 1993: 1076).

çapkın (II): her gördüğü eşyayı alan (Çuvallı/Yeşilova-Burdur) (DS, 1993: 1076).

çapkın (III): 1. açık göz (Beşikdüzü, Vakfıkebir-Trabzon; Denizli) 2. kabadayı (Sincan/Divriği-Sivas) (DS, 1993: 1077).

çapkın (IV): biçimsiz yürüyen (Karaözü/Gemerek-Sivas) (DS, 1993: 1077).

Değerlendirme

Yansıma “çap” isim köküne dayanan *çapkın* kelimesine, Türk dilinin tarihî gelişimi sürecinde, gerek tarihî yazı dillerinde gerek çağdaş Türk yazı dillerinde ve ağızlarda birbirinden çok farklı anlamlar yüklenmiştir. Kelimenin ITA’daki gibi “el çırp-” anlamını bugün yalnızca birkaç lehçede görebilmekteyiz. Ancak diğer lehçelerde ve bilhassa TT ağızlarındaki anlamların hemen hemen hepsi de mecazlıdır. Oysa ITA’daki *çapkın* “el çırp-, alkışla-”, bugünkü kullanım biçimiyle özündeki yansıma kavramını kaybetmiş değildir. Bu yüzden *çapkın* ITA’da arkaik bir özellik taşır.

2.3.3.14. çibîn

ITA’daki Görünümü

Yalın Hâlde

çibîn: sinek (Hürmüzlü, 2013: 114).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Tarihî Türk yazı dillerinde ilkin Karahanlı Türkçesini yansıtan Kutadgu Bilig’de *çibun*¹¹¹şeklinde geçtiği kaydedilmiştir (Clauson, 1972: 397, 838; Eraslan vd., 1979: 129; Üşenmez, 2006: 184)¹¹².

¹¹¹Talât Tekin, kelimeyi ana Türkçede *çipin* şeklinde kurgulamıştır (Tekin, 1995: 176).

¹¹² Clauson her ne kadar bu kelimenin; Kutadgu Bilig’in 4499. beytinde geçtiğini bildirmişse de Kutadgu Bilig İndeksine bakıldığında ve Arat yayınıyla karşılaştırıldığında kelimenin, 4499. beyitte değil, 3399, 5215 ve 6601. beyitlerde geçtiği görülmektedir. Üşenmez de yayınlanmamış yüksek lisans tezinde kelimeyi madde başı yapmakla ve KB’de geçtiği bilgisini vermekle birlikte, beyit numarasını vermemiştir.

Harezm Türkçesi eserlerindeyse kelime hem *çibun* “sivrisinek” hem de *çibin* “sivrisinek, arı” şeklinde kaydedilmiştir (Ünlü, 2012: 135, 137).

KıpçakTürkçesi eserlerinde de kelimenin pek çok fonetik varyantla karşımıza çıktığını görmekteyiz: *cibin* “sinek”, *çibun* “sinek, karasinek”, *çibin* “sinek, karasinek”, *şibin* “sinek, karasinek” (Toparlı vd., 2007: 43, 49, 51, 253).

Kelimeyi eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de *cibin* “sinek, sivrisinek” şeklinde görmek mümkündür (Dilçin, 2013: 58)¹¹³.

Meninski’nin lugatında ise kelimeye rastlanmasa da bundan türeyen “cibinlik” ve “cibin-darlık” şekilleri kaydedilmiştir (Tulum, 2011: 498). Buna karşılık “sişek”¹¹⁴ maddesi sözlükte yer almış (Tulum, 2011: 1597) ve bugünkü anlamıyla kaydedilmiştir.

Lehçetü’l-Lugat’te de yalnızca “cibinlik” (gelin odası, gerdek, cibinlik) şekli kaydedilmiştir (Kırkkılıç, 1999: 154).

Kamus-ı Türki’deise *cibin*“Sivrisinek ve tatarcık gibi sokup yakarak rahatsız rahatsız eden ufak sineklerin ism-i umumisidir.” ve cibinlik “1. sivrisinek ve emsali müezziyattan muhafaza için yatağın üstüne açılan tülünden örtü, namusiye 2. sivrisinek ve sair müezziyat mecmai olan süprüntülük ve bataklık mahal”

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Azr. T.

çibin: karasinek, sinek (KTLS, 1991: 440-441, 782-783).

Bşk. T.

sibin: karasinek, sinek (KTLS, 1991: 440-441, 782-783).

Kzk. T.

şibin: karasinek, sinek (KTLS, 1991: 440-441, 782-783).

¹¹³ Tarama Sözlüğü’nde ayrıca “ceban” maddesi de “cibin” maddesine atıf yoluyla gönderilmişse de bizce bu şeklin kelimenin etimolojisiyle ilgisi yoktur. Üstelik, Tarama Sözlüğü’nde “ceban” şekline tanık da gösterilmemiştir.

¹¹⁴ 17. yüzyılda, İstanbul ağzında kelimenin geniz n’iyle telaffuz edildiği gözlenmektedir.

Krg. T.

çımın: karasinek, sinek (KTLS, 1991: 440-441, 782-783).

Özb. T.

peşşe:karasinek, sinek (KTLS, 1991: 440-441, 782-783).

Tat. T.

çibin: karasinek, sinek (KTLS, 1991: 440-441, 782-783).

Y. Uyg. T.

çivin: karasinek, sinek (KTLS, 1991: 440-441, 782-783).

Trkm. T.

sişek: karasinek, sinek (KTLS, 1991: 440-441, 782-783).

Krç-Mlk. T.

çibin: sinek (Takvul, 2000: 176).

TT Ağzıtlarındaki Görünümleri

cimin:→ cıbin I-3 (DS-III, 1993: 973).

çıbn: sinek (Çanakkale) (DS-III, 1993: 1158).

çibim: →çıbin I-1(DS-III, 1993:1202).

çibin I: 1. karasinek (Çanakkale, Çilehane/ Reşadiye-Tokat, Erciş-Van, Bitlis, Siirt, Yozgat, Aksaray ve köyleri, Niğde, Karaçay aşireti, Başhöyük/Kadınhanı-Konya, Kerkük)
2. sivrisinek (İstanbul)(DS-III, 1993:1202).

cibin II: sivrisinek (Beyazıt-İstanbul, Zara-Sivas, Sinop) (DS-III, 1993: 956, 1203).

çivil:→ çıbin I-1 (Kadıköy-İstanbul, Kırşehir) (DS-III, 1993:1248).

Değerlendirme

ITA'da “sinek” anlamında kullanılan bu kelime TT yazı dilinde bugün “sinek” ile karşılanmaktadır. Ancak, TT yazı diline esas teşkil eden İstanbul ağzında bu kelimenin, yirminci yüzyılın ilk yarısına kadar kullanılageldiğini görebilmekteyiz. Nitekim, Derleme Sözlüğü'ne bakıldığında kelimenin, o tarihlerde İstanbul'da *cibin* (II) şekliyle ve “sivrisinek” anlamıyla kullanımda olduğu anlaşılmaktadır. Ancak TT yazı dili yirminci yüzyılda iyice temellenince bu kelime kullanımdan düşmüş ve yerine bugün kullanılan “sinek” geçmiştir. Böylece ITA'daki şekil yazı diline göre arkaikleşmiştir.

Kelimenin TT yazı dilinden düşmesinin ardında bir başka sebebin daha yattığı söylenebilir ki o da *cibin* kelimesinin Kamûs-ı Türki'deki, “Sivrisinek ve tatarcık gibi sokup yakarak rahatsız eden ufak sineklerin ism-i umumisidir.” anlamındaki genelleşmedir. Bizce bu genelleşme zamanla öne çıkarak temel anlamın (sinek) önüne geçmiş, diğer taraftan yazı dilinde “sinek” kelimesi tercih edildikçe genelleşen bu kavram, belirli bir süreçte dilden düşmüştür.

2.3.3.15. çigin

ITA'daki Görünüm

Yalın Hâlde

çigin (Ker.) / *çigin* (Sel.) / *cıgın* (Han.): omuz (Hürmüzlü, 2013: 114; Terzibaşı, 2015: 643).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Kelimenin ilk kaydına tarihî Kıpçak metinlerinde, *çigin* şeklinde ve “omuz” anlamıyla rastlanmaktadır (Toparlı vd., 2007: 51).

Çağatay yazı diliyle yazılmış eserlerde de *çigin* (1) kelimesi “omuz” anlamıyla kullanılmıştır (Ünlü, 2014: 249).

Eski Anadolu T. eserlerinde de *çigin*, yine “omuz” anlamıyla kullanılmıştır (Dilçin, 2013: 68).

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde de *çigin*, “omuz” anlamındadır (Dankoff, 2013: 92).

Kamûs-ı Türkî'de ise *çegin* şekliyle ve “omuz başıyla boyu arası” anlamında kaydedilmiştir (Sami, 2012: 514).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünüşleri

Azr. T.: *çiyin*: omuz (KTLS, 1991: 662).

Trkm. T.: *çiğın*: omuz (KTLS, 1991: 663).

TT ağızlarındaki görünüşleri

çiğın: 1. omuz (Eşme-Uşak, Yakaköy-Gelendost, Çamköy/Göhlisar, Başpınar/Tefenni-Burdur; İnebolu-Kastamonu, Çorum, Çarşamba-Samsun, Karahisar/İncesu-Kayseri, Yayladağı-Hatay, Koyulhisar, Divriği-Sivas; Aksaray, Niğde, Hadım, Karaman, Bozkır-Konya; Kadirli-Osmaniye, Güzelsu/Akseki, Kalkan/Kaş-Antalya, ...) (DS, 1993: 1207). 2. hayvanların boynundaki etli kısım (Bağlılı/Eğirdir-Isparta) (DS, 1993: 1208).

cegin: omuz (Kabataş-İstanbul) (DS, 1993: 1208).

çeğın: omuz (Çorum) (DS, 1993: 1208).

çeyin: omuz (Samsun, Giresun-Kars) (DS, 1993: 1208).

çiğne: omuz (Mesvele-Muğla) (DS, 1993: 1208).

çinin: omuz (Örkenez-Yalvaç-Isparta) (DS, 1993: 1208).

çiyin: omuz (Çay, Bolvadin-Afyon; Alaşehir-Manisa, Orhaneli-Bursa, Iğdır, Kemaliye-Erzincan, Erciş-Van, Arapkir-Malatya, ...) (DS, 1993: 1208).

çiyini: omuz (Eşme-Uşak, Burdur, Kösedere-İzmir, Kemaliye-Erzincan) (DS, 1993: 1208).

Değerlendirme

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinden bu yana gelişimini izleyebildiğimiz *çigin* TT yazı dilinde, ancak 20. yüzyılda yazı dilinden düşmüş bir kelimedir. Nitekim, günümüz Türkçe sözlüklerinin hemen hepsinde *çigin* maddesi karşısında halk ağızlarından geldiğine dair kayıtlar vardır. Çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda da “omuz” anlamında başka kelimelerin kullanıldığı görülmektedir¹¹⁵. TT ağızlarında ise söz konusu kelime pek çok fonetik varyantıyla çok yaygın bir alanda yaşamaktadır. ITA’da da bu kelime yukarıda görüleceği üzere birkaç fonetik varyantla kullanımda olup, Irak Türkmenlerinin yazıda kullanmış oldukları TT yazı dilinde kullanılmadığından, Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki gibi arkaik bir özellik arz eder.

2.3.3.16. çim-

ITA’daki görünümüleri

çim- (Ker.): yüz-, yıkan- / *çim-* (Tel.): yıkan- (Hürmüzlü, 2013: 114, 325).

Tarihî Türk yazı dillerindeki görünümüleri

Kelimeye Türk dilinin tarihî gelişim sürecinde ilkin eski Uygur Türkçesinde, hem kök hem de türevleriyle rastlanmaktadır: *çom-* “bat-, dal-”, *çomın-* “dal-”, *çomur-* “batır-, suya göm-”, (Doğan-Usta, 2014: 117).

DLT’de de kelimenin pek çok türevle ve bazı anlam ayrıntılarıyla kullanıldığı görülmektedir:

çom-: suya dal- (Ercilasun-Akkaoyunlu, 2015: 627).

çomruş-: suya dalmada yarış- veya yardımlaş- (Ercilasun-Akkaoyunlu, 2015: 627).

çomtur-: suya batır- (Ercilasun-Akkaoyunlu, 2015: 627).

çöm-: suya dal- (Ercilasun-Akkaoyunlu, 2015: 628).

çömtür-: derine batır- (Ercilasun-Akkaoyunlu, 2015: 628).

¹¹⁵ Kulbaş, inbaş, yavrin, yilke (Bşk. T.), yelke, omiz (Özb. T.), cilke, inbaş, kulbaş (Tat. T.), omuz, müre (Y. Uyg. T.) (KTLS, 1991: 662-663).

çömüş-: derine dal- (Ercilasun-Akkaoyunlu, 2015: 628).

Harezmi Türk yazı diliyle yazılan eserlerde de çeşitli türevler ve anlam ayrıntılarıyla kelimeye rastlanmaktadır:

çom-: gömül-, dal-, suya dal-, yüz- (Ünlü, 2012: 138).

çömdür-: suya batır- (Ünlü, 2012: 138).

çömür-: daldır-, batır- (Ünlü, 2012: 138).

çömüş-: suya daldır- (Ünlü, 2012: 138).

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde de *çim-* şeklinde ve “çim-, yıkan-” anlamıyla kullanılmıştır (Toparlı vd., 2007: 51).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de kelime kökünün çeşitli fonetik varyantlarıyla bazı türevlerine rastlamak mümkündür:

çimdir-: çim-, yıkan- (Ünlü, 2014: 251).

çomur-: suya biraz daldır-, suyla oynas- (Ünlü, 2014: 255).

çöm-: suya dalıp çık- (Ünlü, 2014: 255).

çömük: bataklık yer, balçık (Ünlü, 2014: 259).

çömür-: suya dal- (Ünlü, 2014: 259).

çum-: suya bat-, suya dal-, yıkan- (Ünlü, 2014: 263).

çumak: suya dalma, yıkanma (Ünlü, 2014: 263).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de *çimdir-* “bol su, yağ gibi bir sıvıyla ıslat-” ve *çim-* “suya gir-, banyo yap-” şekillerine rastlanır (Dilçin, 2013: 68).

Meninski'nin lughatında da *çim-* maddesi “suya girip yıkan-” anlamıyla kaydedilmiştir (Tulum, 2011: 530).

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde de *çim-* kelimesinin türevleri “suya gür-, yıkan-, çim-” anlamlarıyla kullanılmıştır (Dankoff, 2013: 92).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünümleri

Trkm. T.: *çüm-*: 1. sapla-, bat- 2. suya bat-, suya gir- (Tekin vd., 1995: 127).

Azr. T.: *çim-*: yuyun- “yıkan-” (Orucov vd-I, 2006: 485).

Krç.-Mlk. T.: *çomal-*: dal- (Takvul, 2000: 178),

Krg. T.: *çömül-*: dal-, yıkan- (Yudahin, 2011: 283).

Kum. T.: *çom-*: 1. batır-, ban-, bandır- 2. suya daldır-, batır- (Pekacar, 2011: 106).

Kzk. Tat. T.: *çum-*: 1. suya dal-, gömül-, bat- 2. yumuşak bir şey içine batıp kaybol-
3. çok derin duygulara dal- (Öner, 2015: 101).

Y. Uyg. T.: *çöm-*: suya gir-, denize gir-, yıkan- (Necip, 1995: 86).

TT ağızlarındaki görünümleri

çim- (I): yıkan- (Uluköy/Dinar, Büyükkarabağ/Bolvadin-Afyon; Eğirdir ve köyleri, Elbengi/Yalvaç-Isparta, İsabey/Çal-Denizli, Çandarlı/Bergama, Çeşme-İzmir, Kula-Manisa, Susurluk, Edremit-Balıkesir, Taşova, Çayır/Zile, Erbaa-Tokat, Van, Btlis, Diyarbakır, ...) (DS, 1993: 1224-1225).

cim- (I): yıkan- (Körükler, Sücüllü/ Yalvaç-Isparta, Susurluk-Balıkesir, İskilip-Çorum, Telin/ Gürün-Sivas, Hatip-Konya, Kırşehir) (DS, 1993: 1225).

cin-: yıkan- (Maçka-Trabzon) (DS, 1993: 1225).

cum-: yıkan- (Iğdır) (DS, 1993: 1225).

çin-: yıkan- (Erzurum, Mersin) (DS, 1993: 1225).

çum-: yıkan- (Balçova-İzmir, Artvin).

çüm-: yıkan- (Uzunkuyu/Çeşme-İzmir, Vakfikebir-Trabzon, Divriği-Sivas, Adana) (DS, 1993: 1225).

Değerlendirme

Eski Türkçe (eski Uygur Türkçesi) eserlerinden bu yana hem fonetik hem de semantik yönünden gelişimini takip edebildiğimiz bir kelime olan **çim-** (< çom-) bugün TT azğılarında ve ITA'da gözlediğimiz “yıkan-” anlamını tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinin ortaya çıktığı 14-15. yüzyıllar arasında almış görünüyor. Önceleri “suya bat-, dal-” gibi bir eksen üzerinde anlamlar taşırken sonraları “yıkan-” anlamına da gelmesi bir ad aktarmasıdır. Bunda, insanların eski çağlarda, yıkanmak amacıyla suya dalmalarının rolü vardır.

TT yazı dilinde de 17. yüzyıla kadar bu kelimenin “yıkan-” anlamıyla kullanıldığını gözleyebiliyoruz. Ancak sonraları söz konusu kelime ağızlara hasrolunmuştur. Buna karşılık çağdaş Türk lehçelerinde (yazı dillerinde) çeşitli fonetik varyantlar hâlinde bu kelimenin bugün de yaşadığını sözlüklerden gözleyebilmekteyiz. Bu veriler dikkate alındığında, ITA'daki **çim-** “yıkan-” TT yazı diline göre arkaik bir özellik arz etmektedir.

2.3.3.17. **dāmcı** (< tam+çık < tam+çak) / **dāmcıla-** (< tam+çık+la- < tam+çak+la)

ITA'daki Görünümü

Türevlerde

dāmcı (Ker.) / **damca** (Tuz.): damla (su vs. sıvılar için) (Hürmüzlü, 2013: 120).

dāmcıla-: damla-, damla damla ak- (Hürmüzlü, 2013: 120).

Dāmcıla- şekli şu Kerkük hoyratında geçmektedir:

Üskek damda küp küze

Suyı **dāmcılar** bize

Armağan sızív õssın

O yāri gönder bize (anonim)

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Kelimeye ilkin tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde, **tamçı** “damla” ve **tamçık** “damla, damlacık” şekilleriyle rastlayabilmekteyiz (Toparlı vd., 2007: 260).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de aynı *tamcı / tamçı* “damla” fonetik şekilleriyle kullanıldığı gözlenmektedir (Ünlü, 2014: 1074).

Tarihî Türk yazı dillerinde “damla” kavramını karşılayan diğer kelimeler:

Harezm Türkçesi

tamzum: damla, nutfe, meni (Ünlü, 2012: 564).

Kıpçak Türkçesi

tamla / tañla (2): damla (Toparlı vd., 2007: 260, 262).

Çağatay Türkçesi

tamla: damla (Ünlü, 2014: 1074).

Eski Anadolu T.

tamlam: damla (Dilçin, 2013: 213).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünüşleri

Aşağıda çeşitli Türk lehçelerinde damla karşılığında kullanılan kelimeler sıralanmıştır:

Azr. T.

damla / damcı: damla (KTLS, 1991: 148).

Bşk. T.

tamsı: damla (KTLS, 1991: 148).

Kzk. T.

tamşı: damla (KTLS, 1991: 148).

Krg. T.

tamçı: damla (KTLS, 1991: 148).

Özb. T.

tâmçi: damla (KTLS, 1991: 149).

Tat. T.

tamçı: damla (KTLS, 1991: 149).

Trkm. T.

damca: damla(KTLS, 1991: 149).

Y. Ug. T.

tamçä: damla (KTLS, 1991: 149).

TT ağızlarındaki görünüşleri

damcı: damla, evlerde damlardan, tavanlardan sızan yağmur damlaları (Zile-Tokat, Iğdır, Erzurum, Refahiye-Erzincen, Erciş-Van, Ahlat-Bitlis, Ermenek-Konya) (DS, 1993: 1351).

damca: damla, evlerde damlardan, tavanlardan sızan yağmur damlaları (Uşşum/Yusufeli-Artvin) (DS, 1993: 1351).

damcîh: damla, evlerde damlardan, tavanlardan sızan yağmur damlaları (Bedre/İnegöl-Bursa) (DS, 1993: 1351).

damçı: damla, evlerde damlardan, tavanlardan sızan yağmur damlaları (Bayburt, Erkinis/Yusufeli-Artvin, Ahlat-Bitlis) (DS, 1993: 1351).

Değerlendirme

Kökü *tam-* fiiline dayanan ve ITA'da az da olsa rastlanan *damca*, *dāmcı* ve *dāmçıla-* türevlerindeki /ca/ ve /cı/ ses grupları aslında eski Türkçedeki ve eski Anadolu Türkçesindeki isimden isim yapma (küçültme) eki olan -çAk ve -cIk eklerinin kalıntılarıdır. Hatta, Tuzhurmatı ağızındaki şeklin daha eski olduğu da söylenebilir. Tarihî Türk yazı dillerine baktığımızda ise “tamzum”, “damla” ve “tañla” şekillerinin oldukça erken devirlerde, söz konusu ettiğimiz diğer kelimelerle yan yana kullanıldığını gözlemekteyiz. Bu durum incelediğimiz kelimelerin kullanım sıklığının daha o çağda düştüğünü gösterir.

Türevlerin sonundaki eklerin kalıplaşarak birer ses grubuna dönüşmesi de bundandır. Çağdaş Türk lehçelerinde de benzer kalıplaşma süreçlerini görmek mümkündür. Hatta Bşk. T.deki ç > s ve Kzk. T.deki ç > ş sızıcılaşmaları lehçelerdeki kalıplaşmaların daha ileri safhalarını gösterir. Diğer yandan, çağdaş Türk lehçelerinde tarihî şekiller yazıya geçirilmiş ve kullanımdan düşmemiştir. Böylece; bir yandan yapı bakımından kalıplaşan bir yandan da kullanım sıklığı düşen söz konusu türevler, bilhassa TT ağızlarında, sıkışarak yazı dilindeki “damla” kelimesinin, ITA’da ise günlük dilde daha fazla kullanılan “katre” (<Arp. katre) kelimesinin gölgesinde kalmıştır. Zaten, ITA’da söz konusu kelimeye bir hoyrat metninde rastlayışımız da kelimenin ne kadar düşük bir sıklıkla kullanıldığının bir başka göstergesidir. Bütün bu hususlar dikkate alındığında ITA’daki *dāmci*, *damca* ve *dāmcula* kelimelerinin arkaik olduğu söylenebilir.

2.3.3.18. *dānına gét-* (< *tañ-m-a kit-*) / *dan* (< *tañ*) gel-

ITA’daki görünümleri

Kalıplaşmış Birleşik Fiilde

dānına gét-: gücüne git-, ağırına git-, gücen- (Hürmüzlü, 2013: 121).

dan gel-: beğenme-, hoş gitme- (Hürmüzlü, 2013: 121).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

ITA’daki kalıplaşmış birleşik fiillerde gözlenen *dan* kelimesine eski Türkçe dönemine ait eserlerde şu örneklerde görülmektedir:

tañ: olağanüstü, harikulade (Doğan-Usta, 2014: 308).

tañla-: hayret et-, şaşır- (Gabain, 1988: 297; Doğan-Usta, 2014: 308).

tañsuk: kıymettar, ender, hayrete şayan olma (Gabain, 1988: 297; Doğan-Usta, 2014: 308).

tang kel- (ilginç gel-): şaşırt-, hoş git-, tuhaf gel- (Şen, 2017: 177).

tañlaçık: şaşırtıcı, hayret verici (Doğan-Usta, 2014: 308).

DLT’de de **tañ** “şaşırtıcı (şey)” ve **tañla-** “şaşır-” örneklerine rastlamaktayız (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 852, 853).

Harezmi Türk yazı diliyle yazılmış eserlerde de kelimenin geniş bir kullanım alanı olduğu gözlenmektedir:

tañ(2): 1. tuhaf, acayip, şaşılacak şey 2. hayranlık uyandıran 3. çirkin, kötü (Ünlü, 2012: 564).

tañ kör-: şaş-, şaşılacak ol- (Ünlü, 2012: 564).

tañ söz:tuhaf söz (Ünlü, 2012: 564).

tañğa ketür-: 1. hayranlık uyandır- 2. şaşırt-, gururlandır-, böbürlendir- (Ünlü, 2012: 564).

tañka çal-: şaşır- (Ünlü, 2012: 564).

tañlan-: hayret edil- (Ünlü, 2012: 565).

tañlaş-: karşılıklı şaşır- (Ünlü, 2012: 565).

Tarihî Kıpçak Türk yazı diliyle yazılmış eserlerde de aynı kelimeye birçok fonetik varyantla ve geniş bir anlam yelpazesıyla rastlamak mümkündür:

tañ (II): hayret verici, şaşılacak şey (Toparlı vd., 2007: 261).

tañ(III): mucize (Toparlı vd., 2007: 261).

tañ-: şaş-, şaşır- (Toparlı vd., 2007: 261).

tañla-(II): hayret et-, şaşır- (Toparlı vd., 2007: 262).

tañlaşık(h): harikulade (Toparlı vd., 2007: 262).

dankla-: şaş-, şaşır- (Toparlı vd., 2007: 56).

danla-:şaş-, şaşır- (Toparlı vd., 2007: 56).

dansuk(I): acayip, şaşılacak şey (Toparlı vd., 2007: 56).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de hem çeşitli fonetik varyantlarla hem de geniş bir kullanım alanıyla aynı kelimeyi gözlemlemek mümkündür:

tañ(3): hayret (Ünlü, 2014: 1075).

tan (2): hayret, garip, acayip, şaşma (Ünlü, 2014: 1075).

tañla-: şaşır-, hayret et- (Ünlü, 2014: 1077).

tañlat-: şaşırt-, garipse- (Ünlü, 2014: 1077).

tañlık: şaşkınlık (Ünlü, 2014: 1077).

tañsuk/ tansuğ (2): tuhaf, şaşılacak (Ünlü, 2014: 1077).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de aynı kelime hem yalın hâlde hem de çeşitli kelime gruplarının bünyesinde gözlenebilir:

tañ/dañ (II): 1. hayret, şaş-, şaşır- 2. şaşılacak şey, hayret edilen şey (Dilçin, 2013: 214).

taña/daña bat-: hayretler içinde kal- (Dilçin, 2013: 214).

taña/daña gel-: hayrette kal- (Dilçin, 2013: 214).

tañak: acayip, garip, akıl almayacak şey (Dilçin, 2013: 214).

taña/daña kal-: şaş kal-, dona kal- (Dilçin, 2013: 214).

tañca: şaşılacak şey (Dilçin, 2013: 214).

tañ/dañ degül: şaşılmaz (Dilçin, 2013: 214).

tañ/dañ gör-: garip, acayip gör- (Dilçin, 2013: 214).

tañ/dañı yok: ihtiyacı, önem verdiği yok (Dilçin, 2013: 214).

tañ/dañ mı: şaşılır mı? (Dilçin, 2013: 214).

Meninski'nin lugatında ise kelimeye şu verilerde rastlanır:

dañ (2):**dañ**maklık, aceb, taaccüb, hayranlık, sergerdanlık (Tulum, 2011: 550).

Day degül: Aceb degül (Tulum, 2011: 551).

dayla-: aceple-, acebe kal-, hayrette kal-, taaccüp et-, hayran ol-, mütehayyir ol-, sergerdan ol-(Tulum, 2011: 552).

daymaklık: → **day** (Tulum, 2011: 552).

Lehçetü'l-Lügat'te de **tañla-** şu Arapça karşılıklarla eşleştirilmiştir: taaccüb, isti'cab, istiğrab (Kırkkılıç, 1999: 632).

Kamûs-ı Türkî'de de şu maddeler yer alır:

tañ: aceb, taaccüb, hayret, şaşma (Sami, 2012: 867).

tañra-: istiğrab et-, nazar-ı taaccüble bak- (Sami, 2012: 867).

Tañ maddesinin altında da aynı kelimeyle kurulmuş şu alt maddeler de kaydedilmiştir:

ne **tañ**: ne aceb, taaccüb olunmaz (metruk)(Sami, 2012: 867).

tañ **kal-**: şaş kal-, hayrete duçar ol-, dona kal- (Şayan-ı ihya, kıymetdar-ı metrukandandır) (Sami, 2012: 867).

Çağdaş Türk Lehçelerinde Görünümleri

Trkm. T.

tāñ: → geñ (Tekin vd., 1995: 616).

geñ: garip, şaşırtıcı (Tekin vd., 1995: 250), tuhaf (KTLS, 1991: 902).

geñ kal-: şaşır-, hayret et-, şaşkın kal- (Tekin vd., 1995: 250).

geñ tāsir kaldır-: garip bir izlenim uyandır- (Tekin vd., 1995: 250).

geñ-enāy: tuhaf, acayip, olağanüstü (Tekin vd., 1995: 250).

Bşk. T.

tañ(2): şaşılacak durum, olağanüstü durum (Özşahin, 2017: 577).

tañ-gejepke kal-: çok şaşır-, hayrete düş- (Özşahin, 2017: 577).

tanhık(2): 1. az rastlanır, nadir 2. ilginç, değişik (Özşahin, 2017: 577).

tanhıkla-: 1. az rastlanır, nadir 2. ilginç, değişik (Özşahin, 2017: 577).

tanhıv: şaşkın, sersem, ahmak (Özşahin, 2017: 577).

Kzk. Tat. T.

tañ(II):1. değerli, gerekli 2. olağanüstü güzel

tañ kal- : hayretten şaşma kal-, çarpıl- 2. hayran ol-

tañğçı: birini çok güzel, olumlu bulan, hayran, sempatican

Kzk. T.

tañ danuv: hayret (KTLS, 1991: 326).

tañ kalarlık: tuhaf (KTLS, 1991: 902).

Krg. T.

tañğ (II):1. taaccüp, hayret 2. “Kim bilir” anlamında bir söz (Yudahin, 2011: 706).

tañğ kal- / *angtang* kal-: hayret et-, taaccüp et-, şaşma kal- (Yudahin, 2011: 706).

tañğ kaldır-: hayrete düşür- (Yudahin, 2011: 706).

*tañğ*dandır-: taacübü mucip ol-, hayrete düşür- (Yudahin, 2011: 706).

*tañğ*danuu: taaccüb, hayret (Yudahin, 2011: 706).

tañ kaltırarlık: tuhaf (KTLS, 1991: 902).

tañ kalarlık: garip (KTLS, 1991: 256).

Y. Uyg. T.

tañ(I): hayret, şaşıntı (Necip, 1995: 388).

tañ kal-: hayret et-, şaş- (Necip, 1995: 388).

hañ-*tañ*: hayret (Necip, 1995: 388).

tañsik: nadir, ender, seyrek, çok az bulunan (Necip, 1995: 389).

tañsiklik: enderlik, seyreklik (Necip, 1995: 389).

Özb. T.

tänsıg: nadir (Yaman-Mahmud, 1998: 83).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

danla- / *dayla-*: 1. şaş- (Evciler/Dinar-Afyon, Ulubey-Uşak, Yalvaç-Isparta, Çındere/Buldan, Üçkuyu/Çal, Kavakköy, Çıtak/Çivril-Denizli, Çorum, Çepni/Gemerek-Sivas, ...) 2. ayıpla-, kına- (Eğirdir-Isparta, Tosya-Kastamonu, Kargı-Çorum, Azeri köyleri-Amasya, Niksar-Tokat, Görele ve köyleri-Giresun, ...) 3. bahane bul- (Zonguldak) 4. ağla- (Emircekiraz yaylası/Gerede-Bolu, Nallıhan-Ankara) (DS, 1993: 1362-1363).

dana-: →*danla-* / *dayla-* -2 (DS, 1993: 1356).

dana-: ayıpla-, kına- (DS, 1993: 1356).

dang: →*dan* (V) -1(DS, 1993: 1360).

dan (V): 1. şaşma, şaşılacak şey (Akçakent-Gaziantep)2. yalan (Çal-Denizli) (DS, 1993: 1355).

dana git-: hayrette bırak-, şaşır- (Yozgat çevresi) (DS, 1993: 1356).

tanır-: şaşırarak bak- (Edirne)(DS, 1993: 3820).

tanla-: 1. kına- (Çankırı, Sivas, Ankara, Mut ve köyleri-Mersin, Fethiye-Muğla) 2. aldat- (Afşin-K. Maraş) 3. güç durumda olduğunu anla-, akli başına gel- (Sivas ve köyleri) 4. şaşır-(Ankara, Köşker-Kırşehir, Ürgüp-Nevşehir) (DS, 1993: 3821).

Azr. T. ağzları

dayde-: meydan oku- (Ordubad) (ADL, 2010: 121-122).

dan gel-: teeccüblen-(Borcalı, Gazah, Şemkir, Kürdemir)(ADL, 2010: 121-122).

Değerlendirme

Türk dilinin tarihî seyri içinde geniş bir kullanım alanına sahip olan *tañ* bir taraftan “şaşkınlık, hayret, tuhafılık, garipseme”; diğer taraftan “beğenme, hayranlık” anlam eksenlerindeki kavramlara karşılık gelmiştir. Clauson bu iki anlam ekseninden ilkinin kelimenin temel anlamları olduğunu, diğerlerinin sonradan geliştiğini belirtir (Clauson, 1972: 521; Erol, 2014: 486). *Tañ* çağdaş Türk lehçelerinden bazılarında bu anlam eksenlerinin yanı sıra “değişiklik, az bulunma, ilgi çekicilik” gibi bir başka anlam eksenindeki kavramları da karşılamaktadır. Bu durum çağdaş Türk yazı dillerinde kelimenin anlamının zamanla genişlediğini de gösterir. Ancak, özellikle TT yazı dilinde, kelimenin kullanım sıklığının zamanla düşmeye başladığı gözlenmektedir. Nitekim, Ş. Sami Kamûs-ı Türkî’ye aldığı kelimenin ve türevinin “metruk” olduğunu bildirmiş; bu kelimenin ancak birkaç kalıplaşmış sözde kullanıldığını kaydetmiştir. Bu durum söz konusu kelimenin daha 19. yüzyılda kalıp ifadelerle sıkışarak kullanımdan düştüğünü gösterir. Hatta, günümüz TT yazı dili sözlüklerinde bu kelime ve onunla kurulmuş kalıplaşmış sözler hiç bulunmamaktadır. TT ağızlarında ise dağınık bir alanda ve bazı fonetik varyantlarla kelimeye rastlayabilmekteyiz. Azr. T.de ise *dan* kelimesini ancak birkaç mahallî (ağız) dil unsurunda, o da bazı anlam kaymalarıyla görebilmekteyiz. ITA’da da Azr. T.deki gibi kelime ancak iki kalıplaşmış birleşik fiilin içinde yaşamaya devam etmekte ve bu kelime grupları içinde yeni bir anlama kavuşmuş bulunmaktadır. Buna karşılık, Kıpçak grubu Türk yazı dillerinde ve Y. Uyg. T.de kelimenin kullanım sıklığı bugün de yüksek düzeydedir.

Bu veriler dikkate alındığında, Trkm. T. hariç tutulacak olursa, söz konusu kelimenin Oğuz grubunda arkaikleşmiş olduğu, hele hele TT yazı dilinden tamamen düştüğü; böylece ITA’da da kelimenin arkaik bir özellik taşıdığı söylenebilir.

2.3.3.19. duman

Irak Türkmen Ağızlarındaki Görünümleri

Yalın Hâlde

duman: sis (Hürmüzlü, 2013: 130).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *tuman* kelimesi “duman, sis” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca bu metinlerde *tumanlıg* şekli de “dumanlı” anlamıyla kullanılmıştır (Doğan-Usta, 2014: 344).

DLT’de de *tuman* “sis” anlamıyla kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 899).

Harezmi Türk yazı diliyle yazılmış eserlerde de *tuman* “duman” anlamıyla verilmiştir (Ünlü, 2012: 606).

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde de *tuman* “duman, sis, karanlık” anlamlarıyla kayıtlıdır (Toparlı vd., 2007: 283).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de *tuman* maddesi “duman” anlamıyla kullanılmasından başka pek çok kavramın da anlamdaşı olarak kullanılmıştır:

tuman (3): duman (Ünlü, 2014: 1159).

tuman (3):→pus (Ünlü, 2014: 1159).

tuman (3):→tütsi (Ünlü, 2014: 1159).

tuman (3):→tütün (Ünlü, 2014: 1159).

tuman (3):→buğ (1)(Ünlü, 2014: 1159).

tuman (3):→baħr (Ünlü, 2014: 1159).

tuman (3):→düd (Ünlü, 2014: 1159).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de *tuman* kelimesi “duman” anlamıyla geçmektedir (Dilçin, 2013: 224).

Meninski’nin lugatinde de şu veriler yer almaktadır:

dumanla-: dumanlı et-, karart-, bulandır-, esmer et- (Tulum, 2011: 617).

dumanlü: tumanlı, kara, kara yağız, yağız, esmer, buğday eñlü, kahve rengi (Tulum, 2011: 617).

dumanlü et-:→**dumanla-** (Tulum, 2011: 617).

tumanlü: karanju, karanlü (Tulum, 2011: 1783).

tumanlanmış: tumanlü, mīgnāk, muzıbb “sisli” (Tulum, 2011: 1783).

Lehçetü'l-Lügat'te de **duman** “zebab (sis)” ve **dumanlan-** “izbâb (sisli)” şekillleri kayıtlıdır (Kırkkılıç, 1999: 236).

Kamûs-ı Türkî'de ise **duman**, “1. ateşten kalkan siyah hava, tütün, duhan, dūd 2. havadaki sis, pus 3. ince tozun havaya kalkmasından hasıl olan bulanıklık 4. meyve ve çiçeklerin ve sıcak havada oğuk bir mayi'i havi kabların üzerine konan ince buğu” anlamlarıyla kaydedilmişken **dumanla-** “1. duman ver-, dumana tut- 2. bulandır-, karart-” anlamlarıyla verilmiştir (Sami, 2012: 631).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Çağdaş Türk lehçelerinde “sis” kavramını karşılayan kelimeler şunlardır:

Azr. T.: çän, duman: sis (KTLS, 1991: 784).

Bşk. T.: toman: sis (KTLS, 1991: 784).

Kzk. T.: tuman: sis (KTLS, 1991: 784).

Krg. T.: tuman: sis (KTLS, 1991: 784).

Özb. T.:tuman: sis (KTLS, 1991: 785).

Tat. T.: toman: sis (KTLS, 1991: 785).

Trkm. T.: domän: sis (KTLS, 1991: 785).

Y. Uyg. T.: toman: sis (KTLS, 1991: 785).

TT Ağızlarındaki Görünümleri:

duman (II): 1. sis (Süle-Gümüşhane, Şavşat-Artvin, Kırşehir köyleri, Karaözü/Gemerek-Sivas, Kahramanmaraş) 2. duman rengi, gri (Kırşehir köyleri) (DS, 1993: 1601-1602).

Değerlendirme

Tarihî Türk yazı dillerine ait sözlük verileri “duman” ve “sis” kavramlarının her ikisinin de *duman* kelimesiyle karşılandığını ortaya koymaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinde ise “sis” kavramı daha çok *duman* kelimesinin fonetik varyantlarıyla ifade edilmektedir. TT yazı dilinde ise bütün çağdaş lehçelerden farklı olarak “sis” kelimesi yerleşmiştir. Üstelik, Kamûs-ı Türki’de *duman* maddesinin anlamlarından birinin “sis” şeklinde kaydedilip günümüz sözlüklerinde bu anlamın verilmemesi TT yazı dilinde, bu gelişmenin (anlam daralması) yakın bir devrede cereyan ettiğini gösterir. Bununla birlikte, TT yazı dili sözlüklerinde veya atasözü sözlüklerinde geçen “Kurt dumanlı havayı sever.”, “Dağ başından duman eksik olmaz.” atasözlerinde geçen *duman* “sis” anlamındadır. Ayrıca, TT ağzılarında, “sis” kavramı karşılığında *duman* kelimesinin kullanıldığı bölgeler de vardır. Bu durum, *duman* kelimesinin tarihten beri süregelen “sis” anlamının TT yazı dilinde günlük kullanımdan düşmüş olduğu; ancak birtakım söz kalıplarında korunduğunun göstergesidir. Bu veriler dikkate alındığında, ITA’da *duman* kelimesinin “sis” anlamı TT yazı diline göre arkaiktir.

2.3.3.20. düğ-

ITA’daki görünümü

Kök hâlinde

düğ-: 1. kabar-, tomurcuk hâle gel- 2. ur meydana gel- 3. genç kızın göğsü ilk görünür hâle gel- 4. düğüm at- (Hürmüzlü, 2013: 131).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçe metinlerinde aşağıdaki şekillerde görülür:

tüg-: düğümle-(Tekin, 2016: 312).

tüg-: düğümle-, bağla- (Doğan-Usta, 2014: 349).

DLT’de ve Kutadgu Bilig’de de kelimenin kök hâlindeki kullanımına rastlanır:

tüg-: düğümle- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 907; Taş, 2015: 165).

Harezmi Türk yazı diliyle yazılmış eserlerde de aynı kelimeye rastlamak mümkündür:

tüg-: düğümle-, bağla-, sık- (Ünlü, 2012: 610).

Kıpçak Türkçesiyle yazılmış metinlerde de şu örnekler kaydedilmiştir:

düg-: düğümle- (Toparlı vd., 2007: 66).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de şu şekillerle gözlenir:

düg- (I): düğümle-, bağla-, bük-, bur- (Dilçin, 2013: 86).

düg- (II): yüksel-, fırlayıp yukarı çık-, yukarı doğru fırla- (Dilçin, 2013: 86).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ayrıca şu birleşik kelime de gözlenir:

Meninski'nin lughatında ve Lehcetü'l-Lügat'te düğ- vb. fonetik yapıdaki bir şekle rastlanmamaktadır. Kamûs-ı Türkî'de de bu fiil kökü madde başı yapılmış değildir ancak Ş. Sami "dügüm" maddesinin tanımlanmasında, kelimenin kökünün **düg-** olduğunu ve bu kökün metruk (terk edilmiş) olduğunu bildirir (Sami, 2012: 632).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Çağdaş Türk lehçelerinde bu fiilin kök hâlinde kullanımına yalnızca Güney Azr. T. ve Y. Uygur T. de rastladık:

Güney Azr. T.: **tuğ-:** yığıb birleşdir-, bir araya getir-, düğümle- (Beyhadi, 2010: 6625, 6855).

Y. Uyg. T.: **tüg-:** düğ-, bağla- (Necip, 1995: 430).

Özb. T.: **tüg-:** düğümle- (Yaman-Mahmud, 1998: 93).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

TT yazı dilinde "düg-" fiil kökü kullanılmazken TT ağızlarında bu fiil çeşitli fonetik varyantlarla gözlenebilmektedir:

düg-: → düğle- (bağla-, düğümle-) (İğdecik/ Atabey-Isparta) (DS-IV, 1993: 1622).

düy-: bağla-, düğümle- (DS-IV, 1993: 1621).

Değerlendirme

Eski Türkçe ve Orta Türkçe devresine ait yazı dili örneklerinde gözleyebildiğimiz bu fiil kökünün Anadolu sahasında 17. yüzyıldan bu yana terk edilmiş olduğu gözlenmektedir. Fiilin kök hâlinde kullanımının çağdaş Türk lehçelerinde de çok kısıtlı olduğu gözlenmektedir. TT’de de tıpkı diğer lehçelerde olduğu gibi bu fiil kökü terk edilmiş, yalnızca ağızlarda kullanılmaya devam edilmektedir. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, ITA’daki **düg-** fiili tıpkı TT ağızlarındaki gibi TT yazı diline göre arkaik bir özellik taşımaktadır.

2.3.3.21. emcek(g)

ITA’daki görünümleri

emcek: meme (Hürmüzlü, 2013: 137).

emcekliğ(h): sütyen (Hürmüzlü, 2013: 137).

emcekten kes-: emzirmeye son ver- (Hürmüzlü, 2013: 137).

emcek ver-: çocuğa ana göğsünden süt ver-, emzir- (Hürmüzlü, 2013: 137).

Tarihî Türk yazı dillerindeki görünümleri

Kelimeye ilkin Harezmi Türkçesi eserlerinde türlü fonetik varyantlarla **emçek, emcek** ve **imcek** şekillerinde ve “meme” anlamıyla rastlanmaktadır (Ünlü, 2012: 170).

Tarihî Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerde de **emçek** “1. meme 2. meme başı” anlamlarıyla kullanılmıştır (Toparlı vd., 2007: 72).

Çağatay Türk yazı diliyle yazılmış eserlerde de çeşitli fonetik varyantlarla, **emcek, émçek, imçek, imçeg** şekillerinde gözlenen kelime “meme, göğüs” anlamlarıyla kullanılmıştır (Ünlü, 2014: 334, 525).

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde de **emçek, emcek, emcik** ve **emecek** şekillerinde gözlenen kelime yine “meme” anlamıyla kullanılmıştır (Dilçin, 2013: 94).

Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde de **emçek** ve **emcek** şekillerinde geçen kelime “meme” anlamında kullanılmıştır (Dankoff, 2013: 107).

Lehçetü'l-Lügat'te de *emcek* “meme” anlamıyla kullanılmıştır (Kırkkılıç, 1999: 258).

Kamûs-ı Türkî'de de *emcik* şekliyle ve “meme” anlamında kaydedilmiştir (Sami, 2012: 164).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünüşleri

Azr. T.: *emcek*: meme, döş (Orucov vd-II, 2006: 108).

Bşk. T.: *imsäk*: meme (KTLS, 1991: 574).

Kzk. T.: *emşek*: meme (KTLS, 1991: 574).

Krg. T.: *emçek*: meme (KTLS, 1991: 574).

Özb. T.: *emçäk*: meme (KTLS, 1991: 575).

Tat. T.: *imçäk*: meme (KTLS, 1991: 575).

Trkm. T.: *emcek*: meme (KTLS, 1991: 575).

Y. Uyg. T.: *ümçäk*: meme (KTLS, 1991: 575).

Krç.-Mlk. T.: *emçek*: meme (Takvul, 2000: 192); *cukka*: meme (Takvul, 2000: 159).

TT ağızlarındaki görünüşleri

emcek (I): 1. meme, (Aşağılıca-Eskişehir, Çorum, Amasya ve Azeri köyleri, Iğdır, Oltu, Ilıca-Erzurum, Kemah-Erzincan, Van, Ahlat-Bitlis, ...) 2. meme başı, yapma meme, emzik (Ürgüp-Nevşehir, Gâvurdağ-Osmaniye) (DS, 1993: 1730).

emcik: → emcek -1, -2 (Büyükbabaca/Senirkent, Sofular/Eğirdir-Isparta, Alaeddin/Acıpayam-Debnizli, Çandarlı/Bergama-İzmir, Gököy/Reşadiye, Zile-Tokat, Çepni/Gemerek-Sivas, Karahisar-Kayseri, ...) (DS, 1993: 1730-1731).

emecen (IV): → emcek (I) -1: (DS, 1993: 1732).

emecen (IV): meme (Çanıllı/Ayaş-Ankara) (DS, 1993: 1730, 1732).

emicek (II): →emcek (I) -2(DS, 1993: 1735).

emicek (II): →meme başı, yapma meme, emzik (Divriği ve köyleri-Sivas) (DS, 1993: 1730, 1735).

emçek: 1. süt anne (Karaçay-Tokat) 2. → emcek (I) -1(DS, 1993: 1730-1731).

Değerlendirme

Orta Türkçe devresinden bu yana gözleyebildiğimiz *emcek* ve onun birçok fonetik varyantının, günümüzde çağdaş Türk lehçelerinde de TT ağzılarında da kullanımda olduğunu görmekteyiz. 20. yüzyıl başlarına kadar da *emcek* TT yazı dilinde kullanılmış olmalıdır. Çünkü Ş. Sami, sözlüğünde, kendi devrinde kullanımdan düşmüş olan kelimeler için “metruk” kaydını düşmüşken bu kelimeye böyle bir kayıt düşmemiştir. Fakat, günümüz TT yazı dilinin sözlüklerine baktığımızda hemen hepsinde kelimenin halk ağzlarından alındığı belirtilmiştir. Bu durum *emcek* kelimesinin 20. yüzyılda, TT yazı dilinde gerilediğini gösterir. Nitekim, günümüz TT’nde gerek konuşma dilinde gerek yazı dilinde *emcek* yerine daha çok “göğüs” kelimesi tercih edilmektedir. Bu da kelimenin kullanım sıklığının gerilediğinin bir başka göstergesidir. Bütün bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda, ITA’daki *emcek* tıpkı diğer lehçelerdeki ve TT ağzılarındaki gibi arkaikleşmiştir, denebilir.

2.3.3.22. erte

ITA’daki Görünümü

Yalın Hâlde

erte: erken (Terzibaşı, 2011: 126; Hürmüzlü, 2013: 138).

Kelimenin en eski kaydına eski Türkçede *erte* / *irte* “erken” şekillerinde rastlamaktayız (Gabain, 1988:275; Şirin, 2016: 301, 727).

DLT’de de *erte* / *irte* “sabahın erken saati” şekliyle aynı kelimeyi görebilmekteyiz(Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 643).

Harezmi Türk yazı diliyle yazılmış eserlerde de kelimenin çeşitli fonetik varyantlarına, türevlerine ve anlam ayrıntılarına ulaşmak mümkün olmaktadır:

erte / érte: sabah, yarın (Ünlü 2012: 177).

értecek: sabahleyin (Ünlü 2012: 177).

érteki: sabahki (Ünlü 2012: 177).

erte namazı: sabah namazı (Ünlü 2012: 177).

irte: 1. sabah 2. sabahleyin 3. yarın, ertesi gün 4. yarın, gelecek, istikbal (Ünlü 2012: 264).

irte aşı: kahvaltı (Ünlü 2012: 264).

Tarihî Kıpçak Türkçesinde de kelimeyi yine çeşitli anlam ayrıntılarıyla görebilmekteyiz:

Kıp. T.:erte(I): ilk, önceki, evvelki (Toparlı vd. 2007: 75).

Kıp. T.: erte (II): tam vaktinde, vakitli (Toparlı vd. 2007: 75).

Kıp. T.: erte (III): yarın, ertesi gün (Toparlı vd. 2007: 75).

Kıp. T.: erte (IV): seher vakti, sabah (Toparlı vd. 2007: 75).

Kıp. T.:ertegi: erken(Toparlı vd. 2007: 75).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de kelimenin çeşitli fonetik varyantları ve anlam ayrıntılarına dair bolca örnek vardır:

erte: sabah, yarın (Ünlü 2014: 343).

érte (I): erken, sabah, yarın (Ünlü 2014: 343).

érte (II): geçen (Ünlü 2014: 343).

erte namazı: sabah namazı (Ünlü 2014: 343).

értegi: evvelki, önceki (Ünlü 2014: 343).

irte (I): bir günah veya olayın arkasından gelen zaman (Ünlü 2014: 537).

irte (II): yarın, sabah, önce (Ünlü 2014: 537).

irten: sabah, o sabah, irken(Ünlü 2014: 538).

Eski Anadolu Türkçesinde de kelimeyi çeşitli fonetik şekillerle ve çeşitli anlamlarla görmekteyiz:

irte: ertesi, gelecek sabah, şafak sökme zamanı, yarın (Dilçin 2013: 129).

erte gice: sabah akşam, gündüz gece (Dilçin 2013: 129).

erte yıldızı: sabah yıldızı (Dilçin 2013: 129).

erte namazı: sabah namazı(Dilçin 2013: 129).

Meninski'nin lügatinde de şu veriler bulunmaktadır:

érte: irtesi, o bir gün, yarın değil o bir gün, ferda, (Tulum 2011: 681).

erken: dan, dan yeri ağardığı vakit, irte/ erte, subh, fecr (Tulum 2011: 680).

Kamuûs-ı Türkî'de ise kelime **érte / erte** “bir gün sonraki gün” şekillerinde kaydedilmiştir (Sami 2012: 239).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

“Erken” anlamında çeşitli Türk lehçelerinde kullanılan kelimeler aşağıdasıralanmıştır:

Bşk. T.

irtük:erken (KTLS, 1991: 220).

irten irtük: erken (KTLS, 1991: 220).

Kzk. T.

erte: erken(KTLS, 1991: 220).

Krg. T.

erte:erken(KTLS, 1991: 220).

Özb. T.

ertü:erken(KTLS, 1991: 221).

Tat. T.

irtük:erken (KTLS, 1991: 221).

irten irtük: erken (KTLS, 1991: 221).

Trkm. T.

ir: erken (KTLS, 1991: 221).

Y.Uyg. T.

ärtü : erken (KTLS, 1991: 221).

“Erte” kelimesinin çeşitli Türk lehçelerindeki karşılıkları da şöyledir:

Krg. T.

erte: erken (Yudahin, 2011: 339).

Azr. T.

erte: 1. sübhden, tezden, erken, erkenden 2. hazırkı günden sonra gelen gün, dal gün, o birisi gün 3. daha tez, daha erken (Orucuv vd., 2006: 33).

Trkm. T.

erte-ertir: 1. yarın 2. sabah(Tekin vd., 1995: 204).

Gag. T.

ertesî: ertesî (Kaynak-Doğru, 1991: 91).

Y. Uyg. T.

ertek: ilk, erken, sabah seheri (Necip, 1995: 115).

erte keç: sabah akşam (Necip, 1995: 115).

ertiyaz: ilkbahar (Necip, 1995: 115).

TT ağızlarındaki görünümüleri

ertan: erken, gün doğma zamanı (Konya)(DS, 1993: 1777).

erte: herhangi bir işte ilk başarı(Yeğren/Beyşehir-Konya) (DS, 1993: 1777).

ertelik: → er ekmeği (DS, 1993: 1777).

er ekmeği: sahur yemeği (Çığırı, Çiftlik/ Dinar-Afyon; Yassıviran/Senirkent-Isparta, Navlu/Yeşilova-Burdur, ...) (DS, 1993: 1765).

erte bekle-: dince kutsal sayılan gecelerde ibadet et- (Konya) (DS, 1993: 1777).

erteleyin: şafakla beraber (Adana) (DS, 1993: 1777).

ertene: sahur (Bergama-İzmir)(DS, 1993: 1777).

ertey: ertesi gün, erte (Düzenli/Borçka-Artvin) (DS, 1993: 1777).

Değerlendirme

Erte kelimesinin tarihî gelişim seyrine baktığımızda kelimenin eski Türkçe metinlerinde ve DLT’de “erken” anlamına geldiği görülmektedir. Bu veriler kelimenin temel anlamının “erken” olduğunu gösterir. Çağatay metinlerinde gözlenen “erte namazı” ve eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki “erte yıldızı” tamlaması ile “erte gice” ikilemesi de bunu destekler. *Erte* kelimesinin anlam değiştirmesinin ardında ise bir günün bitiminden sonra sabahın gelmesi yatmaktadır. Bugünkü TT’de de -bilhassa konuşma dilinde- “sabahı”, “sabahına”, vb. zarfların kullanım şeklini göz önünde bulundurduğumuzda, üzerinde durduğumuz anlam değişmesinin nasıl cereyan ettiğini daha iyi anlarız. Mesela, “Adana’ya akşamleyin vardım, sabah(-ı)(-n-a) (ertesi gün) yola devam ettim.”. Bu gibi bir cümlede yer alan ve zarf olarak kullanılan “sabah” geçmişteki “erte” zarfının yerini almıştır. Dolayısıyla, *erte* “sabah ve erken” anlamlarından “yarın” anlamına rahatlıkla kayabilmiştir.

Kelimenin “yarın” anlamı ilkin Harezmi Türk yazı dili metinlerinde “erken” anlamıyla birlikte gözlenmektedir. *Erte* kelimesinin “erken” anlamına eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de rastlanırken 19. yüzyıl İstanbul Türkçesinde bu anlamın (erken) artık geride kaldığı görülmektedir. Nitekim, Ş. Sami “erte” maddesini açıklarken “erken”

anlamını vermemiştir. Türkiye Türkçesindeki bu gelişme bugünkü yazı dilinde de devam etmekte; fakat TT ağızlarında söz konusu kelimenin “erken” anlam ekseninde pek çok yeni anlam kazandığı da gözlenmektedir.

Çağdaş Türk lehçelerinde de kelimenin, çeşitli fonetik varyantlarla da olsa, daha çok “erken” anlamıyla kullanıldığı gözlenmektedir. ITA’da da aynı anlam yaşatılmaktadır. Bu durum kelimenin, ITA’da da çağdaş Türk lehçelerinde de TT’ne göre anlamca arkaik olduğunu göstermektedir. ITA’daki “erken” anlamı TT ağızlarıyla karşılaştırıldığında da arkaiktir; çünkü TT ağızlarındaki “sahur, şafak, ilk başarı, vb.” anlamların kelimeye sonradan yüklenmiş olduğu açıktır.

2.3.3.23. güzgi

ITA’daki Görünümü

Yalın Hâlde

güzgi / güzgi (Ker.) ~ **cüzci** (Erb.): ayna (Hürmüzlü, 2013: 156).

Kelimeye eski Uygur Türkçesi metinlerinde “ayna” anlamıyla *közüngü* ve *küsüngü* şekillerinde rastlamak mümkündür: (Caferoğlu, 1993: 80, 83; Doğan-Usta, 2014: 205, 218).

DLT’de de *közjü* “ayna” şekliyle kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 744).

Harezm Türkçesi eserlerinde de “ayna” anlamında *közgi* ~ *közgü* şekillerine rastlanmakta; ayrıca bu saha eserlerinde *gözgüci* “aynacı” şekli de görülebilmektedir (Ünlü, 2012: 350).

Kıpçak sahası metinlerinde de bu kelimeye “ayna” anlamında pek çok fonetik varyantla rastlanmaktadır: *közgi* ~ *közgü* ~ *köznü* ~ *közügü* ~ *küzgü* (Toparlı vd, 2007:161, 170). Ayrıca bu sahada kelimenin bazı türevleri de vardır: *közgüci* “aynacı”, *közgüçilik* “aynacılık” (Toparlı vd, 2007:161).

Çağatay metinlerinde de ayna anlamında *gözgü* ve *közgü* şekillerini gözlemekteyiz (Ünlü, 2013: 403, 662).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de “ayna” anlamında; *gözgü* ~ *gözügü* ~ *gözügü* ~ *gözüngü* şekillerine rastlanmaktadır (Kantar, 2011: 319; Dilçin, 2013: 113).

Meninski'nin lugatında de *gözgi* ~ *gözgü* şekillerinde kaydedilmiştir (Tulum, 2011: 773).

Kâmûs-ı Türkî'de ise *gözgü* “كوزكي” imlasıyla madde başı yapılmış olup ardından da şu not düşülmüştür: “Metruk ise de yerine geçen “ayna” Türkçe olmadığından ihyası arzu olunur.” (Sami, 2012: 1201).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Bazı Türk lehçelerinde “ayna” anlamında, çeşitli varyantlarla bu kelimeye rastlanmaktadır:

Azr. T.: *güzgü* “ayna” (KTLS, 1991: 38).

Bşk. T.: *közgü* “ayna” (KTLS, 1991: 38).

Krg. T.: *küzgü* “ayna” (KTLS, 1991: 38).

Özb. T.: *közgü* “ayna” (KTLS, 1991: 39).

Tat. T.: *közgi* “ayna” (KTLS, 1991: 39).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

gözgü: “ayna” (Emirdağ-Afyon, Azerbaycan Göçmenleri-Isparta, Selânik Göçmenleri-Aydın, Bornova-İzmir, Taşkent ve Buhara göçmenleri-Bursa, Emet-Kütahya, Eskişehir, Niksar, Zile-Tokat, Giresun, Kahramanmaraş, Malatya, Şanlıurfa, Ankara, Develi-Kayseri, Konya, Osmaniye, Dört Yol-Hatay, Mersin, Fethiye-Muğla, Pehlivan köy-Kırklareli, Karaağaç-Tekirdağ, Elazığ) (DS, 1993: 2181; Buran-İlhan, 2008: 94).

gözgeç: “ayna” (Savur-Mardin) (DS, 1993: 2181).

gözgör: “ayna” (Ankara) (DS, 1993: 2181).

gözünge: “ayna” (Mahmudiye, İnegöl-Bursa) (DS, 1993: 2181).

gözüngü: “ayna” (Arapkir-Malatya, Kozan-Adana) (DS, 1993: 2181).

gözünke: “ayna” (Eğridere göçmenleri-Kocaeli) (DS, 1993: 2181).

küzgü: “ayna” (Başhöyük / Kadınhanı-Konya) (DS, 1993: 3056).

küzki: “ayna” (İstanbul) (DS, 1993: 3056).

Değerlendirme

Ş. Sami'nin yukarıdaki notu dikkate alındığında, **gözü** TT.ne kaynaklık eden İstanbul ağzında en azından 18. yüzyılda kullanılmaz olmuştur. Böylece; çağdaş Türk lehçelerinde ve TT ağızlarında yaşamaya devam eden **gözü** yerine bugünkü TT.de “ayna” geçmiştir. ITA'da da diğer lehçelerdeki gibi **güzgi** / **güzgü** (Ker.) ~ **cüzcü** (Erb.) bugün de kullanılmaya devam edilmektedir. TT ile karşılaştırıldığında ITA'daki **güzgi** şekli arkaiktir. Ayrıca, ITA'daki **güzgi** ile beraber çağdaş Türk lehçelerindeki şekiller de TT'ne göre arkaiktir.

2.3.3.24. iban- / yuban-

ITA'daki Görünümleri

Türevlerde

iban-: oyalan-, gecik-, ayak sürü- (Hürmüzlü, 2013: 183).

iban- / yuban-: bir işe takılıp bir süre gecik-, bir şeyle meşgul ol- (Terzibaşı, 2011: 257).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Kelimeye ilkin DLT'de bazı türevlerle rastlanabilmektedir: **yuba-** “savsakla- ve yapma-”, **yubal-** “ (iş vb. unutul- ve uygulanma-, savsakla-)", **yuban-** “ (kendini işten) alıkoyup savsakla-” (Ercilasun,-Akkoyunlu, 2015: 984).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde de **yuban-** “ihmal edil-” şekliyle kaydedilmiştir (Toparlı vd., 2007: 328).

Çağatay metinlerinde de **yubat-** “beklet-, eğlendir-” şekli görülmektedir (Ünlü, 2013, 1260).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeyse **yuvan-** “avun-, tembellik et, ağırdan al-, gönlü rahat et-, teselli bul-” şekliyle karşılaşmaktayız (Kantar, 2011: 798; Dilçin, 2013: 265).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Bşk. T.: *yıvatıv* “teselli” (KTLS, 1991: 878-879).

Kzk. T.: *jubatıv* “teselli” (KTLS, 1991: 878-879).

Krg. T.: *cubatu* “teselli” (KTLS, 1991: 878-879).

Tat. T.: *yuatu* “teselli” (KTLS, 1991: 878-879).

Bşk. T.: *yıvatıv* “oyala-” (KTLS, 1991: 666).

Tat. T.: *yuatu* “oyala-” (KTLS, 1991: 667).

Azr. T.: *yuban-* “gecik-, bir işe vaktinde başlama-, acele etme-” (Altaylı, 1994: 1260); *yubandır-* / *yubat-* “vaktinde yapma-, tehir et-, geciktir-, uzat-” şekilleri bulunmaktadır (Altaylı, 1994: 1260).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

TT ağzlarında kelimenin daha çok Azr. T.nin uzantısı olan sahada yaygın olduğu gözlenmektedir:

yuban-: gecik-(Erciş-Van) (DS, 1993: 4261).

yuban-: gecik-, ayak sürü- (İğdır, Kars, Erzurum, Van ve çevresi, Kerkük ve çevresi) (DS, 1993: 4310).

yabat-: geciktir-, beklet- (Ünye-Ordu, Erciş-Van) (DS, 1993: 4310).

uban- : → *ubalan-* (DS, 1993: 4019).

ubalan- [*uban-*]: oyalan- (Pınarbaşı-Kayseri, Ahlat-Bitlis) (DS, 1993: 4019).

[*uban-*] (Erzurum, Kars) (DS, 1993: 4019).

ubandır-: oyalala-, vakit geçir- (Kars) (DS, 1993: 4019).

Değerlendirme

Clauson bu kelimeyi, *yubat-* şeklinde madde başı yapmış ve “hapax legomenon” (tek örnek) olarak kaydetmiş; bununla birlikte kelimenin “avıt-” fiilinin eş anlamlısı, hatta belki de ondan bozma bir kelime olabileceğini belirtmiştir (Clauson, 1972: 872). Bu iki kelimeden hangisinin daha eski olduğu ve yapı bakımından birbiriyle ilişkili olup olmadıkları hususunda kesin hüküm vermek şimdilik mümkün görünmemektedir.

Bununla birlikte, tarihî Türk yazı dillerindeki anlamlarla ITA’daki ve bazı çağdaş Türk lehçelerindeki anlamlar karşılaştırılacak olursa “oyalan-” anlamının daha eski olduğu kanaatindeyiz. Buna göre, ITA’daki “oyalan-” anlamı bazı çağdaş Türk lehçelerindeki “teselli” anlamına göre arkaiktir, denebilir. Öte yandan, eski Anadolu Türkçesinden sonraki devrede bu kelimenin görülmeşi ve TT yazı dilinde kullanılmayışı kelimenin ITA’da TT yazı diline göre de arkaik bir nitelik kazandığının göstergesidir.

2.3.3.25. ini (Erb.)

ITA’daki Görünümü

Yalın Hâlde

ini: erkek kardeşin karısı, yenge, elti (Hürmüzlü, 2013: 185).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri:

Orhun Abideleri’nde bu kelimeye rastlanmaktadır. Yalnız Abideler’i çeşitli tarihlerde yayınlayan araştırmacılar bu kelimeye farklı anlamlar yüklemişlerdir. Bunlardan H. Namık Orkun *ini* karşılığında “küçük kardeş” anlamını verirken (Erol, 2014: 639), Talât Tekin kelimeye “erkek kardeş” anlamı vermiştir (Tekin, 2014: 144). Muharrem Ergin ise kelimenin anlamını “küçük kardeş, kardeş” şeklinde kaydetmiştir (Ergin, 1970: 99;). Yong-Song Li de kelimeye “küçük erkek kardeş” anlamını vermiştir (Li, 1999: 154).

Uygur Türkçesi ile ilgili kaynaklarda da kelimeye “küçük kardeş” (Doğan-Usta, 2014: 152) ve “küçük erkek kardeş” (Gabain, 1988: 275; Caferoğlu, 1993: 64; Li, 1999: 154; Eraslan, 2012: 573) anlamlarıyla rastlamak mümkündür.

DLT’de ise *ini* karşılığında, “erkeğin kendisinden küçük erkek kardeşi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 666), “yaşça küçük kardeş,kocanın, küçük erkek kardeşi” (Atalay, 1991-IV: 233) anlamları verilmiştir.

Harezmi Türkçesi eserlerinde de *ini* “küçük erkek kardeş” anlamıyla kullanılmıştır (Ünlü, 2012: 261).

Çağatay Türkçesi eserlerinde ise kelimeye hem eni hem de *ini* biçiminde, “kardeş, küçük kardeş” anlamlarıyla rastlanmaktadır (Ünlü, 2014: 339, 531).

Tarihî Kıpçak Türkçesinde de *ini* şeklinde rastlanan kelime “erkek torun” anlamıyla kaydedilmiştir (Toparlı vd., 2007: 112).

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde de *ini* “küçük kardeş” anlamıyla kullanılmıştır (Dilçin, 2013: 128).

Meninski’nin lugatinde ve Lehçetü’l-Lugat’te bu kelime madde başı yapılmamışsa da Kamûs-ı Türkî’ye *ini* “küçük kardeş” anlamıyla alınmış; ancak Ş. Sami kelimenin “metruk” (kullanımdan düşmüş) olduğu notunu vermeyi de ihmal etmemiştir (Sami, 2012: 254).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Çağdaş Türk lehçelerinde ise hemen hemen aynı anlamlarda kullanılmaktadır:

Trkm. T.

ini: 1. küçük erkek kardeş 2. yaşça küçük amca oğlu 3. erkek yeğen (erkek kardeşin oğlu), 4. yaşça küçük erkeğe seslenme biçimi (Li, 1999: 155).

Özb. T.

ini / iné / íní: 1. küçük erkek kardeş 2. yaşça küçük erkeğe seslenme biçimi (Li, 1999: 155).

Kum. T.

ini: 1. küçük erkek kardeş 2. yaşça küçük erkeğe seslenme biçimi (Li, 1999: 155).

Nog. T.

ini: küçük erkek kardeş (Li, 1999: 155).

Kzk. T.

ini: küçük erkek kardeş (Li, 1999: 155).

Tat. T.

íní: küçük erkek kardeş (Li, 1999: 155).

Bşk. T.

íní: 1.küçük erkek kardeş 2. erkek yeğen (Li, 1999: 155).

Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Görünümleri:

eni (I): küçük kardeş (Nikfer/Tavas-Denizli) (DS-V, 1993: 1756).

mi → ini (I) (DS-V, 1993: 2479).

ini (I): 1.kayınbirader (Hacılar, Uluğbey/ Senirkent, Şarkikaraağaç-Isparta; Bucak-Burdur; Dedeköyü/Çal-Denizli; Bergama-İzmir; Samsun; Yozgat, Bor-Niğde; Konya ilçeleri ve köyleri; Anamur, Mut-Mersin; Bağıyaka/Finike, Alanya-Antalya; Ahiköy, Yerkesik/Milas, Ula, Fethiye ve köyleri-Muğla) 2. kocanın kız kardeşi, görümce (Cebel/Eğirdir-Isparta) (DS-V, 1993: 2543).

mi: kayınbirader (Fethiye-Muğla)(DS-V, 1993: 2543).

inim: kayınbirader (Uluborlu-Isparta, Hatip, Beyşehir-Konya) (DS-V, 1993: 2543).

iyin (I): kayınbirader (Niğde) (DS-V, 1993: 2543, 2574).

Azerbaycan Ağzlarındaki Görünümleri

ini: qayın, arvadın erinin kardaşı (Qah, Şeki, Zagatala) (ADL, 2010: 258).

Değerlendirme

Erbil ağzında “yenge, elti” anlamlarıyla kullanıldığı tespit edilen *ini* kelimesi tarihî Türk yazı dillerinin birçoğunda gözlenmesine rağmen, Osmanlı sahasında 17-18. yüzyılda düzenlenmiş olan sözlüklerde görülmemektedir. Nitekim, Ş. Sami'nin 19. yüzyılın sonunda hazırlanmış olduğu sözlükte kelimenin “metruk” olduğuna dair kaydı, *ini* kelimesinin, en az iki yüz sene öncesinden itibaren ağızlara sıkıştığını göstermektedir. Günümüzdeki genel sözlüklerde de bu kelime ya madde başı yapılmamış veya ağız kaydıyla belirtilmiştir. Derleme Sözlüğü'ne baktığımızda da bu kelimenin daha ziyade Batı ve Orta Anadolu ağızlarından derlenmiş olduğu gözleniyor. Ulaşmış olduğumuz veriler Azerbaycan sahasında da kelimenin çok yaygın bir alanda kullanılmadığını gösteriyor. Öyle ki Kuzey Azerbaycan Türkçesinin yazı dili sözlüğünü oluşturan “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti”nde de Güney Azerbaycan Türkçesinin sözlüğünü oluşturan “Ferheng-i Türki - Sözlük-”te de *ini* madde başı yapılmamış; ancak “Azerbaycan Dialektoloji Lügeti”nde kaydedilmiştir. Ayrıca, Mahmut Sarıkaya'nın “Güney Azerbaycan Türkçesi” başlıklı doktora tezinin sözlük kısmında da bu kelimeye yer verilmemiştir. Kelimenin ITA'nın diğer bölgelerinde gözlenmediği ve ITA'nın da Azerbaycan sahasının sınırları içinde olduğu dikkate alındığında, Erbil ağzındaki bu kelimenin arkaikleşmiş olduğu anlaşılmaktadır.

2.3.3.26. indî

ITA'daki görünümleri

indi (Ker.) / *hindi* (Sel.): şimdi, şimdiki zaman (Terzibaşı, 2011: : 283; Hürmüzlü, 2013: 185).

Tarihî Türk yazı dillerindeki görünümleri

Eski Türkçede (Köktürk-Uygur) *amtu* / *amdi* / *ümdi* şekillerinde ve “şimdi, şimdiki, bu zamanki” anlamlarıyla kullanılmıştır (Caferoğlu, 1993: 9, 48; Ölmez, 2012: 307; Şirin, 2016: 720).

DLT'de de Kâşgarlı, kelimenin Oğuzlarca *imdi* şeklinde telaffuz edildiğini ve “şimdi” anlamıyla kullanıldığını kaydetmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 665). Öte taraftan DLT'de ayrıca, aynı anlamda *emdi* “şimdi” şekli de kayıtlıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 637).

Harezm Türkçesi metinlerinde de kelimeye *imdi* şekliyle ve “şimdi” anlamıyla rastlanır (Ünlü, 2012: 259).

Tarihî Kıpçak Türkçesinde de birkaç fonetik varyantla kelimeye rastlanır: *emdi* / *imdi* / *indi* “şimdi, derhal, hemen” (Toparlı vd., 2007: 72, 110, 112).

Çağatay Türkçesinde de pek çok fonetik varyantla ve aynı anlamla kullanılmıştır: *emdi* / *émdi* “şimdi, şu anda” / *imdi* “şimdi, hâlen” / *şimdi* “şimdi, hâlâ, bu zaman, çabuk” (Ünlü, 2014: 334, 525, 1046).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de kelimeye *imdi* / *indi* şekilleriyle ve “şimdi” anlamıyla rastlamak mümkündür (Dilçin, 2013: 127).

Meninski’nin lughatında ise bir yandan *imdi* “pes, ol ecilden, sümme” bir yandan da *şimdi* / *şimdi* “birazdan, fevrice, heman, demin, bu kerre, henüz, hâlâ” şekilleri gözlenmektedir (Tulum, 2011: 968, 1660).

Lehçetü’l-Lügat’ta de *şimdi* şekliyle ve Arapça “el’an (şimdi şu an)” karşılığıyla kaydedilmiştir (Kırkkılıç, 1999: 625).

Kamûs-ı Türki’de hem *imdi* / *emdi* hem de *şimdi* maddeleri farklı anlamlarla ve işlevlerle kayıtlıdır:

imdi / *emdi*: (harf-i rabt) 1. binaenaleyh, bu hâlde, böyle olduğu hâlde (Arapça “ف”=fe, Farsça pes karşılığında olduğunu bildirir. (Şu açıklamayı da ekler: hulasa ve icmale delalet eder). 2. artık, gayrı (Şu açıklamayı da ekler: Bu ikinci anlamda kullanılırken cümlenin sonuna gelerek indi veya -ndi şeklinde telaffuz edildiğini belirtir: “gel indi”, “gelindi”) (Sami, 2012: 251).

şimdi: (zarf-ı zaman) zaman-ı hâlde delalet eder, el’an (Sami, 2012: 785).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünüşleri

Azr. T.: *indi*: şimdi (KTLS, 1991: 824).

Kzk. T.: *endi*: şimdi (KTLS, 1991: 824).

Özb. T.: *endi*: şimdi (KTLS, 1991: 825).

Y. Uyg. T.: *ümdi*: şimdi (KTLS, 1991: 825).

Krç.-Mlk. T.: *endi*: şimdi, artık (Takvul, 2000: 192).

Gag. T.: *şindi*: şimdi (Kaynak-Doğru, 1991: 233).

Trkm. T.: *indi*: 1. şimdi 2. yeniden, tekrar, bir daha, artık, bundan böyle (Tekin vd., 1995: 378).

Kum. T.:

endi → *enni* (Pekacar, 2011: 120).

enni: şimdi, halihazırda, bugün (Pekacar, 2011: 121).

Kzk. Tat. T.: *indē*: 1. çeşitli ifadelerle kullanılarak hareketin tamamlandığını bildirir 2. şimdi, şu anda, biraz evvel 3. bugün 4. eğer, şayet (Öner, 2015: 170).

Krg. T.

endi → *emi* (Yudahin, 2011: 331).

emi: 1. şimdiki, şu zamanda 2. ondan sonra (Yudahin, 2011: 330).

TT ağzlarındaki görünüşleri

hinci: şimdi (Çığırı/Dinar, Sandıklı-Afyon, Uluğbey, Yassıören-Senirkent-Isparta, Çerçin-Burdur, Tavas, Acıpayam, Honaz-Denizli, Ödemiş ve köyleri, Pınarbaşı-İzmir, Edremit, Susurluk ve çevresi-Balıkesir, Ezine, Biga-Çanakkale, Dumlupınar-Kütahya, Bor-Niğde, ...) (DS, 1993: 2386).

himdi: şimdi (Emirdağ-Afyon) (DS, 1993: 2386).

hincik: şimdi (Gönen, Kumdanlı/Yalvaç-Isparta, Denizli, Manisa ve çevresi, Edremit-Balıkesir, Gelibolu-Çanakkale, İnegöl-Bursa, Osmaneli-Bilecik, Hacıahmet, Yağlıca-Düzce, Sepetçi/Kandıra-Kocaeli, Çarşamba-Samsun, Harput-Elazığ, ...) (DS, 1993: 2386).

incik (III): şimdi (Tirilye-Mudanya, Bursa, Karabey/Tosya-Kastamonu, Kavlakepe-Niğde) (DS, 1993: 2538).

imdi: şimdi (Emirdağ-Afyon) (DS, 1993: 2538).

incik: şimdi (Karasu-Sakarya, Ereğli-Zonguldak, Çarşamba-Samsun, Reşadiye-Tokat) (DS, 1993: 2539).

inci: şimdi (Armutlu/ Kemalpaşa-İzmir) (DS, 1993: 2539).

ındık: şimdi (Arkarası, İncekum/Silifke-Mersin) (DS, 1993: 2539).

indi: şimdi (Iğdır, Koyundere-Ahıska-Kars, Ayvagediği-Mersin, Kerkük) (DS, 1993: 2539).

indice: şimdi (Amasya, Kars) (DS, 1993: 2539).

Değerlendirme

Eski Türkçeden eski Anadolu Türkçesine kadarki devrelerde söz konusu kelime bazı fonetik değişimlere uğramakla beraber genellikle “şimdiki zaman, çabukluk” anlam ekseninde dildeki varlığını sürdürmüştür. Çağatay sahası eselerinde ise kelimenin başına eklenmiş olan “uş” sözünün de bir başka varyant oluşturduğu gözlenmektedir: **uş + imdi** → şimdi (Gülensoy, 2007: 845).

TT yazı dilinde ise aşağı yukarı 17. yüzyıldan itibaren *şimdi* ve *imdi* şekillerinin birlikte, fakat bazı anlam ayrıntılarıyla kullanıldığı gözlenmektedir. Ş. Sami'nin tespitlerine bakılırsa, bu iki şekil arasındaki farklılık 19. yüzyılda anlam farkını da aşarak gramatik işlev farkını da beraberinde getirmiştir. Kamûs-ı Türkî'deki veriler aynı zamanda, *imdi* olan temel şeklin, TT yazı dilinde (bilhassa İstanbul ağzında), bu asırda ancak bir edat olarak kullanıldığını göstermektedir. Günümüz TT sözlüklerinde ise *imdi* şeklinin tarihten bu yana taşımış olduğu anlamı *şimdi* şeklinin yüklediği gözlenmektedir. Nitekim, günümüz TT sözlüklerinde *imdi*, bir yandan “eski, eskimiş” olarak kaydedilmişken, kelimenin anlamlandırma sırası da tıpkı Kamûs-ı Türkî'deki gibi, “şimdi” anlamı ikinci sırada verilmiştir. Bu da kelimenin tarihî Türk yazı dillerinde taşımış olduğu anlamın günümüz TT'de artık yan anlam olarak değerlendirildiğini, *imdi* şeklinin temel anlamının ise, günümüzde “artık, bundan sonra, o hâlde, vb.” olarak algılandığını gösterir.

Lehçelere dayalı yazı dillerinde ise *imdi* şekli, bazı fonetik değişimler geçirmiş olsa da büyük ölçüde tarihten gelen temel anlamını koruyarak ve TT'de *imdi* şekline yüklenen

anlamı da taşımaya devam ederek hayatiyetini sürdürmektedir. TT ağızlarındaysa “şimdi” kavramı *imdi* şeklinin türlü fonetik varyantlarıyla karşılanmaya devam edilmektedir. ITA’da da durum tıpkı TT ağızlarındaki gibidir.

Bu veriler dikkate alındığında, TT yazı dilinde gözlenen *şimdi* şeklinin ITA’da da, diğer lehçe ve ağızlardaki gibi gelişmediğini, bu ağızlarda (ITA) *imdi* şeklinin, tıpkı tarihî Türk yazı dillerindeki gibi “şimdi, şu anda, hâlen” anlamlarını koruduğu ve arkaik bir özellik arz ettiği görülmektedir. Bu arada, her ne kadar esas aldığımız kaynaklarda belirtilmiş olmasa da ITA’da, günümüz TT’de eskimiş kaydıyla sözlüklerde yer alan *imdi* şeklinin taşımış olduğu “Buna göre, şu hâlde, artık” anlamlar da bu şeklin (*indi*) içinde yan anlam olarak barınmaktadır.

2.3.3.27. *iste-*

Yalın Hâlde

iste-: talep et-, ara-

Cümlede

Tisin ağızından kaydedilen bir metindeki şu cümlede (deyimde) “ara-” anlamıyla kullanılmıştır:

“Sızı gögde istirdiġ yerde ėlimize düştüyiz.” (Sizi gökte ararken yerde bulduk.) (Hassan, 1979: 43).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Uygur Türkçesinde kelimeye, bazı fonetik varyantlarla ve türevler hâlinde, şu anlamlarla rastlanmaktadır:

iste-: iste-, ara-, arzu et- (Caferoġlu, 1993: 66).

izdet- : arattır- (Caferoġlu, 1993: 68).

DLT’de de kelimeyi çeşitli türevleriyle benzer anlamlarla bulabilmekteyiz:

iste-: ara-, iste- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2105: 669).

istel-: isten-, aran- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2105: 669).

istik: talep, takip et-, bir şeyi araştır- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2105: 669).

Harezmi sahası eserlerinde de kelimeyi çeşitli türevleriyle ve önceki devrelerdeki anlamlarıyla gözleyebilmekteyiz:

iste-: iste-, dile-, ara-, araştır- (Ünlü, 2012: 267).

izde- : dile-, iste- (Ünlü, 2012: 273).

izdeklülük: istekli, dileği olan (Ünlü, 2012: 273).

Kıpçak metinlerinde de **iste-** kelimesinde “ara-” anlamını görebilmekteyiz:

iste-: iste-, ara-, araştır- (Toparlı vd, 2007: 115).

izde- (I): iste-, ara-, araştır- (Toparlı vd, 2007: 118).

izden-: isten- (Toparlı vd, 2007: 118).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de kelimenin çeşitli türevleriyle farklı varyantlarına ve farklı anlamlarına rastlamak mümkündür:

iste-: iste-, talep et-, arzula- (Ünlü, 2013: 541).

istemeklik: isteme gereğini duyma (Ünlü, 2013: 541).

isteş-: karşılıklı iste- (Ünlü, 2013: 541).

istet-: istet- (Ünlü, 2013: 541).

izde- (I): iste- (Ünlü, 2013: 541).

izde- (II): telaş ile koşarak araştır-, ara-, araştır-, izle- (Ünlü, 2013: 541).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de **iste-** gövdesine dayanan pek çok türev ve birleşik fiil “ara-” anlam ekseninde kaydedilmiştir:

iste-: 1. ara-, araştır- 2. bekle-, gözet-, kolla- 3. sor-, tahkik et- (Dilçin, 2013: 129).

isted-: arat-, taharri ettir- (Dilçin, 2013: 129).

ıştet-: ara-, aramak için birini gönder- (Kanar, 2011: 391).

istemliü ol-: arayacak ol-, ara-, iste- (Dilçin, 2013: 129).

isteyü git-: istemekte, aramakta devam et- (Dilçin, 2013: 129).

isteyü var-: araştırmaya dal-, araştırmaya koyul- (Kantar, 2011: 391).

isten-: iste-, ara- (Dilçin, 2013: 129).

işteş-: birbirini ara- (Dilçin, 2013: 129).

isteyiksüz-: isteksiz (Dilçin, 2013: 129).

izde-: izini takip ederek araştı- (Dilçin, 2013: 132).

17. yüzyıl İstanbul ağzının söz varlığını bir araya getiren Meninski'nin sözlüğünde ise *iste-* karşılığında “ara-” anlam ekseninde herhangi bir bulguya rastlanmamaktadır.

18. yüzyılda M. Esad Efendi'nin hazırlamış olduğu Lehçetü'l-Luğat sözlüğünde ise *iste-* karşılığında Arapça karşılıklar sıralanırken bunlardan, “rivad”ın kökü olan “revd” (رود) Arapçada şu anlamlara gelmektedir: dolaş-, gezin, (bir şeyi) ara-. “İrtiyad” (ارتیاد) da (bir yeri) ziyaret, keşfe çıkma anlamlarını verir (Mutçalı, 1995: 347-348).

Kamûs-ı Türki'de de kelimeye şu anlamlar verilmiştir: 1. dile-, talep et- 2. arzu et-, hahişli ol- 3. ara-, cüst ü cu et- 4. çağır- 5. kasd u niyet et- 6. muhtaç ol-, lüzum ve ihtiyacını hisset- (Sami, 2012: 241).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

“Ara-” anlamı çağdaş Türk lehçelerinde aşağıdaki verilerle kaydedilmiştir:

Kzk. T.: *izdev* (KTLS, 1991: 24).

Y. Uyg. T.: *izdi-* (KTLS, 1991: 25).

Krg. T.: *izdō* (KTLS, 1991: 24).

Y. Uyg. T.: *izdi-* (KTLS, 1991: 25).

TT Ağzlarındaki Görünümleri:

Derleme Sözlüğü'nde ve TT ağızlarıyla ilgili, taradığımız pek çok çalışmada *iste-* kelimesinin “ara-” anlamına rastlanmamıştır.

Değerlendirme

Tarihî Türk yazı dillerinin hepsinde *izde-* / *iste-* fiilinin “talep et-” anlamıyla birlikte, “ara-” anlamına da rastlanmaktadır. Fakat, kelimedeki “ara-” anlamı çağdaş Türk lehçelerinde pek az gözlenmektedir.

Şemsettin Sami'nin Kâmûs-ı Türkî'sinde *iste-* maddesinin üçüncü sırasında bir yan anlam olarak “ara-” kaydedilmiş ve Farsçadaki “cüst ü cû et-” ile anlamdaş olduğu belirtilerek şu cümle örneği vermiştir: “Kimi istiyorsunuz?” (Sami, 2012: 241). Farsça sözlüğe baktığımızdaysa “cüst ü cû” karşılığında “ara-, arayış, yokla-” anlamlarını görmekteyiz (Kanar, 2010: 558). Fakat Şemsettin Sami'nin üçüncü sırada verdiği anlam TDK Türkçe Sözlük'te, “görmek istediğini bildir-” şeklinde kaydedilmiştir. Cümle örneği de şudur: “Sizi isteyen kimdi?” (Akalin vd, 2011: 1212). Dil Derneği Türkçe Sözlük'te de *iste-* maddesi üçüncü sırada “görüşmek istediğini bildir-” yan anlamıyla karşılanmıştır. Verilen örnek cümle de şöyledir: “Sizi telefona istiyorlar, efendim.” (Kutlu vd, 2005: 966). TT'nin çağdaş sözlüklerindeki bu izahlar dikkate alındığında, “iste-” fiilinin “ara-” kavramından iyice uzaklaştığı söylenebilir. Bu da günümüz TT'de kelimedeki “ara-” anlamının artık geride kaldığını, ITA'daki “ara-” anlamınınsa arkaik bir özellik arz ettiğini gösterir.

Bunların yanı sıra, ITA'da, kelimenin bu anlamının küçük bir köy olan Tisin'de gözlenmesi, çağdaş Türk lehçelerinde kelimedeki “ara-” anlamının birkaç lehçeyle sınırlı olması¹¹⁶ kelimedeki anlam arkaikliğinin bir başka göstergesidir. Bunlara, kelimedeki anlamın bir deyimde kalıplaşarak muhafaza edilmiş olması da eklenince, bu kelimedeki anlamın arkaikliği daha iyi anlaşılacaktır.

2.3.3.28. *ķeri* (< *ķar-ı-ġ*)

ITA'daki Görünümleri

Yalın Hâlde

ķerri ~ ķeri ~ ķerri~ ķeri nene: yaşlı kadın (Hürmüzlü, 2013: 208).

¹¹⁶ Bazı çağdaş Türk lehçelerindeki “iz+le-” şeklini bu değerlendirmede dikkate almadık.

ķērrī: yaşlı kadın (Haydar, 1979: 476).

ķēri Nene : Yaşlı Nine (Anonim Irak Türkmen halk masallarından biri).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçe devresi eserlerinde **ķarı** “ihtiyar, yaşlı” ve **ķarı bol-** “yaşlan-” şekillerine rastlanmaktadır (Ölmez, 2012: 315; Şirin, 2016: 732; Tekin, 2016: 247). Eski Uygur Türkçesinde ise **ķarı** şu anlamlarla kaydedilmiştir: 1. ihtiyar, büyük, yaşlı 2. sayın hürmetli. Eski Uygur metinlerinde ayrıca **ķarığ** “yaşlı, karı” şekline de rastlanmaktadır (Doğan-Usta, 2014: 168).

ķarı kelimesinin DLT’deki anlamları da şöyledir: yaşlı, herhangi bir şeyin yaşlısı, kesimlik hayvan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 686). Kutadgu Bilig’de ise **ķarığ** “yaşlı” şekli de tespit edilmiştir (Üşenmez, 2006: 248). Orta Türkçe devresi eserlerinden Kutadgu Bilig ve Kur’an Tefsiri’nde **ķarılık** “yaşlılık”, **ķarıla-** “koca-, yaşlan-” gibi bazı türevlerine de rastlamak mümkündür (Üşenmez, 2014: 387).

Harezmi Türkçesi metinlerinde de **ķarı** şu anlamlarla verilmiştir: 1. yaşlı, ihtiyar, kocamış erkek ve kadın 2. karış, bir uzunluk ölçüsü. Bu dönem metinlerinde **ķarılık** “yaşlılık” türevi de vardır (Ünlü, 2012: 290).

Kıpçak metinlerinde de **ķarı** kelimesi “yaşlı” anlamında kullanılmıştır (Toparlı vd., 2007: 128).

Çağatay metinlerinde ise **ķarı** kelimesine şu anlamlar verilmiştir: ihtiyar, yaşlı. Bu metinlerde ayrıca, **ķarılığ** / **ķarılık** “yaşlılık, ihtiyarlık”, **ķarıla-** “ihtiyarlan-, yaşlan-” şekilleri de vardır (Ünlü, 2013: 585).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de **ķarı** şu anlamlarla verilmiştir: 1. ihtiyar, yaşlı 2. eski, köhne. Ayrıca bu devre metinlerinde **ķarılık** “ihtiyarlık” şekli de gözlenir (Dilçin, 2013: 139).

Meninski’nin lugatında ise **ķarı** şeklinde kaydedilen kelimeye şu karşılıklar verilmiştir: dişi, ‘avret, ünsa, mer’et, made, zen (1. kadın 2. karı, eş, zevce), zene, zenne, imre’et, nisa, koca karı, pîre, pire-zen (yaşlı kadın, koca karı), karıcık (Tulum, 2011: 1100).

Lehçetü'l-lügat'te **karı** karşılığında kaydedilmiş bazı Arapça karşılıklar şunlardır: imre'eh (kadın), nisa (kadın), mezzaha (kadın), avzem (koca karı), heyzebun (koca karı), acuz (koca karı), şehbere (ziyade koca karı), hemmeriş (koca karı), kanferiş (koca karı) (Kırkkılıç, 1999: 388-389).

Kamûs-ı Türkî'de de **karı** şeklinde madde başı yapılmış olan kelimeye şu anlamlar verilmiştir: 1. zevce, halile 2. insanın dişisi, mer'e, zen, nisa taifesinden. Maddenin bitiminde de Ş. Sami şu notu eklemiştir: “Asıl Türkî-i kadimde “ihtiyar” manasıyla sıfattır. Zevcin, birbirine ihtiyar demek her lisanda mûtad olduğundan yine bu manada olan “koca” zevc manasını aldığı gibi, bu lügat (kelime) de zevce manasını alıp badehu, alelîtlak mer'e ve zen mânasıyla kullanılmıştır.” (Sami, 2012: 1024).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

“İhtiyar” ve “yaşlı” kavramları için çağdaş Türk Lehçelerinde şu karşılıklar tespit edilmiştir:

İhtiyar

Bşk. T. : kart, kartayğan (KTLS, 1991: 374).

Kzk. T.:käri (KTLS, 1991: 374).

Krg. T. :karı, kart (KTLS, 1991: 374).

Özb. T. :kariya (KTLS, 1991: 375).

Tat. T. : kart, kartayğan (KTLS, 1991: 375).

Trkm. T. :garrı (KTLS, 1991: 375).

Y. Uyg. T. :keri (KTLS, 1991: 375).

Yaşlı

Bşk. T. : kart (KTLS, 1991: 974).

Kzk. T.:käri (KTLS, 1991: 974).

Krg. T. :karı (KTLS, 1991: 974).

Özb. T. :қари (KTLS, 1991: 975).

Tat. T. : kart (KTLS, 1991: 975).

Trkm. T. :garrı (KTLS, 1991: 975).

Y. Uyg. T. :қери (KTLS, 1991: 975).

TT Ağzlarındaki Görünümleri:

Derleme Sözlüğü'nde *karı* maddesi karşılığında Malatya ağzından “yaşlı, eski” anlamları verilmiştir (DS-VIII, 1993: 2661).

Değerlendirme:

TT'de *karı* kelimesinin “yaşlı” anlamından “kadın” anlamına kaymasını elimizdeki sözlük verilerine göre 17. yy olarak tespit edebiliriz. Bu süreçte, *karı* “yaşlı” anlamından “kadının yaşlısı” anlamına evrilerek bir müddet sonra, doğrudan doğruya “kadın” kavramı karşılığında kullanılır olmuş; ancak bu anlam (yaşlı) 20. yy'dan itibaren TT yazı dilinden düşerek daha çok ağızlara hasrolunmuştur. Nitekim, TT'ne dair çeşitli güncel sözlüklerden Doğan Büyük Türkçe Sözlük *karı* kelimesinin 5. sıradaki anlamını (yaşlı, ihtiyar) verirken “eski” kaydını düşmüş (Doğan, 2011: 962), Dil Derneği'nin yayınlamış olduğu Türkçe Sözlük'teyse kelimenin bu anlamının Tarama Sözlüğü'nden alındığı belirtilmiştir (Kutlu vd., 2005: 1062). TDK Türkçe Sözlük'te ise “yaşlı, ihtiyar” anlamı “halk” kaydıyla verilmiştir. Bu sözlük verilerinden anlaşılmaktadır ki TT yazı dilinde bugün için artık “yaşlı, ihtiyar” kelimeleri *karı* kelimesinin yerine geçmiştir. Buna karşılık çağdaş Türk lehçelerinin (yazı dillerinin) birçoğunda kelimenin “yaşlı” anlamı bugün de geçerlidir. Bu durumda, söz konusu Türk lehçelerinin TT'ne göre “yaşlı” anlamını muhafaza etmesi arkaik bir tutumdur.

ITA'da da *kēri* daha ziyade “kadının yaşlısı” anlamını bugün de korumaktadır. Bu ağız grubunda kelimeyi adlaşmış sıfat hâlinde “yaşlı kadın” anlamında gözlemleyebilmekteyiz. Bu durum söz konusu kelimenin bir anlam daralmasına uğradığını, bununla birlikte, eski Türkçeden bu yana süregelen “yaşlı” kavramını zımnen de olsa barındırdığını göstermektedir. Hele hele, yukarıda anılan masal adında kelimenin sıfat olarak “yaşlı” anlamıyla kullanılması gayet belirgindir. TT yazı dilinden düşen bu anlamın ITA'da yaşatılıyor olması arkaik bir özelliktir.

2.3.3.29. *ķeri-*

ITA'daki Görünümü:

Türevde

Şu leyle (ninni) metninde *ķērīmenem* “yaşlanmam” şeklinde tespit edilmiştir:

Dağlārın *ķārī* menem

Gün wırsa *ērīmenem*

Balam, lēyle *démeĥten*

Ölince *ķērīmenem* (SS, 2008: 33).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçe devresinde hem Orhun Abideleri'nde hem de eski Uygur yazmalarında *ķarı-* “ihtiyarla-, yaşlan-” şeklinde tespit edilmiştir (Doğan-Usta, 2014: 168; Tekin, 2016: 247, 302).

DLT'de de anlamıyla *ķarı-* “yaşlan-” ve *ķarıla-* “yaşlı say-” fiillerine rastlanmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 686, 687).

Harezm Türkçesi metinlerinde de *ķarı-* “yaşlan-, koca-, ihtiyarla-” şekli görülür (Ünlü, 2012: 290).

Kıpçak sahası eserlerinde de “yaşlan-, ihtiyarla-” anlamıyla *ķarı-* kelimesi gözlenir (Toparlı, vd., 2007: 128).

Çağatay Türkçesinde de “yaşlan-, ihtiyarla-” anlamlarında *ķarı-*, *ķarık-* ve *ķarıla-* şekillerine rastlanır (Ünlü, 2013: 585).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de “yaşlan-, ihtiyarla-” anlamıyla *ķarı-* ve *ķarıt-* fiillerine rastlamak mümkündür (Dilçin, 2013: 139, 140). Ayrıca, eski Anadolu Türkçesi metinlerinden Süheyl ü Nevbahar'da *ķarı-* fiili “dal kuru-” anlamıyla da kullanılmıştır (Dilçin, 1999: 275; Kanar, 2011: 424).

Meninski'nin sözlüğünde, Lehçetü'l-Lügat'te, Lugat-i Naci'de, Lugat-i Remzi'de ve Kamûs-ı Türkî'de ise “**kari-**” veya fonetik bir varyantına rastlanmamıştır.

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Bşk. T.: **kari-** yaşlan-, ihtiyarla-” (Özşahin, 2017: 331); **kartayuv** “yaşlan-” (KTLS, 1991: 974).

Krg. T.: **kari-** “koca-” (Yudahin, 2011: 409); **kartayu** “yaşlan-” (KTLS, 1991: 974).

Özb. T.: **kari-** “yaşlan-” (KTLS, 1991: 975).

Azr. T.: **ğari-** “kocal-” (Orucov vd-III, 2006: 59); **yaşlan-** (KTLS, 1991: 974).

Gag. T.: **kartlamaa / kartlaşmaa** “kartlaş-, yaşlan-” (Kaynak-Doğru, 1991:136, 137).

Tat. T. : **kartayu** (KTLS, 1991: 975).

TT Ağzlarındaki Görünümü

kari-: kocamak, yaşlan- (Lapseki-Çanakkale, Merzifon-Amasya, Doğubeyazıt-Ağrı, Nizip-G. Antep, Kadirli-Adana, Silifke-Mersin)(DS, 1993: 2662).

Değerlendirme

Eski Türkçe devresinden beri varlığını gözleyebildiğimiz **kari-** fiili bazı lehçelerde yazı diline de girmiş durumdadır. TT yazı dilinde ise bugün için artık “yaşlan-” şekli bu fiilin yerine geçmiştir. Nitekim, TT'ne dair birçok güncel sözlükte **kari-** fiilinin “yaşlan-” anlamı “eski” veya “halk” kaydıyla gösterilmektedir (Akalın vd., 2011: 1329; Doğan, 2011: 962; Kutlu vd., 2005: 1063). Üstelik, 17. yy'dan bu yana düzenlenmiş sözlüklerde de bu kelimeye rastlamış değiliz. ITA'da da bu fiil yukarıda görüldüğü gibi, bir ninnide kullanılmıştır. Günümüzde ise ITA'da bu fiilin yerini daha çok “ihtiyar ol-”, “beyük ol-” gibi birleşik fiiller almıştır. Bu gibi veriler dikkate alındığında, ve ITA'daki kullanım sıklığının düşüklüğü göz önünde bulundurulduğunda, ITA'daki **kari-** fiili TT yazı diline göre arkaik bir özellik taşımaktadır.

2.3.3.30. *ḳāwırçaġ(h)*

ITA'daki Görünümü

ḳāwırçaġ(h): oyuncak bebek (Hürmüzlü, 2013: 205).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Kelimeye Türk dilin tarihî gelişim sürecinde ilkin DLT'de “tabut” anlamıyla *kabırçak* şeklinde rastlanmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 673). DLT'de ayrıca *kudhurçuk* / *koğurçuk* “bebek, kukla” şekilleri de vardır (Atalay, 1991-I: 374; Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 725).

Harezmi Türkçesinin söz varlığını içeren İbn-i Mühenna Lugati'nde de kelime “sandık” anlamıyla ve yine *kabırçak* şeklinde gözlenmektedir (Battal, 1997: 36; Ünlü, 2012: 276).

Kıpçak Türkçesi metinlerindeyse aynı kelime pek çok fonetik varyantla ve birleşik kelimeye karşımıza çıkmaktadır:

ḳabırçaḳ / *ḳaburçuḳ* / *ḳaburçaḳ* / *ḳuburçaḳ* / *ḳabarşaḳ* / *ḳabırşaḳ* / *ḳuburçuḳ*: ağacın için oyularak yapılan sandık, kutu (Toparlı vd, 2007: 121, 122, 161; Karamanlıoğlu, 1994: 24).

ḳabarçaḳlı baġa: kaplumbaġa (Toparlı vd, 2007: 121).

Çaġatay metinlerinde de iki varyantla kelimeye rastlanır:

ḳavucaḳ: karagöz resimleri, bebek, oyun suretleri (Ünlü, 2013: 596).

ḳavurçaġ: kukla, bebek (Ünlü, 2013: 596).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de aynı kelime gözlenmektedir:

ḳaburcaḳ / *ḳaburcuḳ* / *ḳupurçaḳ*: koku kutusu, küçük misk kutusu, kutu (Dilçin, 2013: 133, 137).

Meninski'nin sözlüğünde, Lehcetü'l-Lüġat'te, Lüġat-i Naci'de, Lüġat-i Remzi'de ve Kamûs-ı Türkî'de ise “kavurçak” veya fonetik bir varyantına rastlanmamıştır.

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Trkm. T.de ise kelimenin iki farklı anlamını tespit ettik. Diğer çağdaş Türk lehçelerindeyse İTA'daki **kāwirçağ(h)** kelimesi çeşitli fonetik varyantlarla daha ziyade “kukla” anlamında kullanılmaktadır:

Trkm. T.: gurçak (tiyatro terimi) (KTLS, 1991: 513).

Trkm. T.: gapırcak “sandık, kutu, posta sandığı, çay kutusu” (Tekin vd, 1995b: 226).

Bşk. T.: kursak (KTLS, 1991: 512).

Kzk. T.: kuvırşak (KTLS, 1991: 512).

Krg. T.: oyun kūrçaktarı (tiyatro terimi) (KTLS, 1991: 512).

Özb. T.: koğırçak (KTLS, 1991: 513).

Tat. T.: kurçak (KTLS, 1991: 513).

Y. Uyg. T.: koçak (KTLS, 1991: 513).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

TT ağzlarında kelimenin aşağıdaki pek çok fonetik varyantı ve çok çeşitli anlamları gözlenmektedir:

kabırcak: tabut (Uşak, Kütahya) (DS, 1993: 2583).

kabırcık: 1. Mısır yaprağı (Bağlılı/ Eğirdir-Isparta, Antalya) 2. Gelincik yaprağı (Kırçaklı / Nazilli-Aydın) (DS, 1993: 2583).

kabırçak: karın sertleşmiş olan üst tabakası (Başhöyük / Kadınhanı-Konya)(DS, 1993: 2583).

kaburcak (I): tahıl kabuğu (Niğde, Gülnar / Silifke-Mersin) (DS, 1993: 2584).

kaburcak (II): Gelinlik giysisi ile birlikte hazırlanan, içine dikiş ve tuvalet eşyası konulan kutu (Altındağ-İzmir) (DS, 1993: 2584).

kapıncak (I): tahta kutu (Büyükçekmece / Çatalca-İstanbul, Germeyan / Çorlu, Muratlı-Tekirdağ) (DS, 1993: 2633).

kapırcak: → kapçık (I): tahıl tanelerinin kabuğu (Eğirdir-Isparta, Acıpayam-Denizli, Yeniköy- / Susurluk-Balıkesir, Koyulhisar-Sivas, Bünyan-Kayseri, ...) 2. meyve kabuğu (Lapseki-Çanakkale, Manisa, K. Maraş, Telin / Gürün-Sivas, Amik Ovası / Reyhanlı-Hatay)(DS, 1993: 2631-2632).

kapurcak: 1. tahıl korumak için yapılan kapaklı tahta kutu (Evreşe / Gelibolu-Çanakkale) 2. →**kapıncak** (I): tahta kutu (DS, 1993: 2633, 2636).

korçak: oyuncak bebek (Bayburt) (DS, 1993: 2924).

korcak: oyuncak bebek (Azerbaycan göçmenleri-İstanbul) (DS, 1993: 2924).

kurçak: heykel (Akhisar-Manisa, Çemişkezek-Tunceli) (DS, 1993: 3006).

Değerlendirme

DLT'den bu yana gerek fonetik gerek semantik seyrini takip edebildiğimiz kelimenin ITA'daki şekli Çağatay metnindeki fonetik ve semantik verilerle uyumludur. Ancak DLT'deki **kudhurçuk** / **koðurçuk** “bebek, kukla” şekli de dikkate alındığında kelimenin anlam bakımından DLT verileriyle de uyumlu olduğu anlaşılır. Yalnız, Clauson, kelimeyi (kabarçak) incelerken Çağataycadaki “oyuncak bebek” ve “kukla” anlamlarının kelimeye nasıl yüklenmiş olabileceği hususunda bir izah getiremediğini ifade eder (Clauson, 1972: 586-587; Erol, 2014: 668). Bizce, “tabut” da “oyuncak bebek” de eski çağlarda oyularak yapıldığından iki nesne de aynı kökten gelen kelimelerle karşılanmış olmalıdır. DLT'deki örnekler bize, bir yanda “tabut” diğer yanda “kukla, oyuncak bebek” olmak üzere, bir fono-semantik ayrışmanın gerçekleşmiş olabileceğini hatırlatmaktadır. Tiyatro araştırmacısı Metin And “kol korçak” (el kuklası) tamlamasındaki **korçak** (kovurçak < kabarçak / kabırçak) kelimesinin de “kukla” anlamına geldiğini bildirmektedir (And, 1983: 82-83). El kuklasının da içinin oyuk olduğu hatırlanmalıdır.

Kelimenin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanım sıklıklarına bakıldığında ise şunlar söylenebilir. Her şeyden önce, Derleme Sözlüğü'nden aşağıda sunmuş olduğumuz bilgiye rağmen, Azr. T.nin gerek yazı dili gerek diyalektoloji sözlüklerinde kelimenin herhangi bir varyantına rastlayabilmiş değiliz. Aynı durum Oğuz grubuna giren Gag. T. ve TT yazı

dilleri için de geçerlidir. Hatta, TT’de sadece bugün değil, 17. yy’dan sonra da bu kelimeye rastlanmamaktadır. Yalnızca Trkm. T.de kelimenin fono-semantik ayrışmayla iki farklı anlamda yaşadığı gözlenmektedir. Oğuz grubundaki bu darlığa karşılık diğer çağdaş Türk lehçelerinde (yazı dillerinde) kelimenin çeşitli fonetik varyantlarla ve “kukla” anlamıyla yaşadığı gözlenmektedir. Bu bakımdan kelimenin Oğuz grubunda arkaikleşmiş olduğu söylenebilir.

ITA’daki *ķāwirçag(h)* kelimesi, TT ağızlarıyla karşılaştırıldığında anlamca da arkaiktir, denebilir. Çünkü Derleme Sözlüğü’nde bu anlamın (oyuncak bebek) Anadolu sahasında yalnızca Bayburt’ta ve İstanbul’daki Azerbaycan göçmenleri arasında yaşatıldığı tespit edilmiştir. Diğer bölgelerdeki anlamlarına daha çok benzetme yoluyla kelimeye sonradan eklenmiş olduğu söylenebilir. H. Arslan Erol’un, kelimenin Radloff Sözlüğü’nden [Versuch Eines Wörterbuchs Der Türk Dialekte I (1893), II(1899), III(1905), IV (191), S. Petersburg.] aktardığı anlamlarına (kâse, çanak, kabuk; midye kepek, kozalak; ince, dar; balık pulu) (Erol, 2014: 668) bakılırsa, bu anlamların da ilgili lehçelerde zamanla, benzetme yoluyla ortaya çıkmış olduğu söylenebilir. Buna göre, *ķāwirçag(h)* kelimesinin ITA’daki anlamı Radloff’un verdiği anlamlara göre de arkaiktir, denebilir.

2.3.3.31. kġ

ITA’daki Görünümü

Yalın Hâlde

kġ: (çocuk dili) pis, kirli, dokunulmaması gereken her şey (Hürmüzlü, 2013: 193).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Uygur Türkçesi yazmalarında bu kelimeye *kġg* “pislik” şeklinde rastlamaktayız (Caferoğlu, 1993: 115; Doğan-Usta, 2014: 181).

DLT’de de aynı kelimeyi *kġg* “toprağı gübrelemede kullanılan gübre” şeklinde görebilmekteyiz. DLT’de ayrıca, aynı kökten gelen iki ayrı *kġglat-* maddesi daha gösterilmiştir. Bunlardan biri “sıçirt-” (sıçmasını sağla-), diğeri ise “gübreyle ıslah et-” anlamlarıyla verilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 710).

Harezmi ve Çağatay Türk yazı dillerinin söz varlığını bir araya getiren sözlüklerde bu kelimeye veya türevlerine rastlamasak da Tarama Sözlüğü'nde **kiğ** (I) maddesi “koyun, keçi, deve gibi hayvanların toparlak ve kuru pisliği” anlamıyla verilmiştir (Dilçin, 2013: 148). Behcetü'l-Hadayık'ta ise kelimeye “gübre, tezek” anlamları verilmiştir (Canpolat, 2018: 498).

Meninski de lugatinde kelimeyi **kiğ** “gübre, ters, tezek, zibil, fişki” anlamlarıyla kaydetmiştir (Tulum, 2011: 1121).

Kamûs-ı Türkî'de de kelime **kiğ** şeklinde kaydedilmiş ve şu anlamlarla karşılanmıştır: 1. koyun tersi 2. kuru gübre 3. (mec.) kuru meyvenin bayağısı (Sami, 2012: 1130)¹¹⁷.

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Azr. T.

ğığ: koyun, deve, keçi ve bazı hayvanların küçük taneler hâlinde olan pisliği (Altaylı, 1994: 509).

ğıgla-: pisle- (koyun, deve, keçi, vs.) (Altaylı, 1994: 509).

ğıgıg: koyun ve keçinin kısa bağırsağı (Altaylı, 1994: 509).

Y. Uyg. T.

kik / kiğ: gübre (Necip, 1995: 234).

kiğdaş / kiğlaş: gübreleme (Necip, 1995: 234).

kiğlik: tezeklik, gübrelik, gübrenin bulunduğu yer (Necip, 1995: 234).

kiğli-: gübrele- (Necip, 1995: 234).

kiğ tök-: gübrele- (Necip, 1995: 234).

koy kiği: koyun gübresi (Necip, 1995: 234).

¹¹⁷ Ş. Sami'nin 3. maddede vermiş olduğu anlamın, kelimenin etimolojisiyle ilgili olmadığını düşünüyoruz.

Krg. T.

kık: kuru koyun tezeği (Yudahin, 2011: 449).

Trkm. T.

gık: koyun gübresi (Tekin vd., 1995b: 258).

gıkıyı pürk-: birine kötü söv- (Tekin vd., 1995b: 258).

Yak. T.

kii: gübre (Vasiliev, 1995: 102).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

kıak: → **kıh-1** (Mersin) (DS-VIII, 1993: 2780).

kığ: → **kıh-1** (Çepni/Gemerek-Sivas, Bahçeli/Bor-Niğde) (DS-VIII, 1993: 2789).

kığı: → **kıh-1** (Bitlis, Sivas, Tavulsun-Kayseri) (DS-VIII, 1993: 2789).

kığalak: → **kıh-1** (Yalvaç-Isparta, Konya) (DS-VIII, 1993: 2789).

kığıl: → **kıh-1** (Elvançelebi/Mecitözü-Çorum) (DS-VIII, 1993: 2789).

kığla- (II): koyun pisle- (Bor-Niğde) (DS-VIII, 1993: 2790).

kıh: 1.koyun, keçi gübresi2. insan dışkısı, pislik(DS-VIII, 1993: 2790-2791).

kıhak: → **kıh-1** (Mersin) (DS-VIII, 1993: 2791).

kıki (I)-: → **kıh -1, -2** (Malatya, Gemerek-Sivas, Pınarbaşı-Kayseri) (DS-VIII, 1993: 2791).

kıkın (II): **kıh-2** (Çayağzı/Şavşat-Artvin) (DS-VIII, 1993: 2791).

kıyak (V): → **kıh-2** (Ömerhacılı/Kaman-Kırşehir)(DS-VIII, 1993: 2854).

kıyığ: → **kıh-1**(Kerkük) (DS-VIII, 1993: 2855).

kıyığla-: tersle- (Kerkük) (DS-VIII, 1993: 2855).

Değerlendirme

ITA'da gözlenen ve bugün tamamen çocuk diline mahsus olan *kıh* eski Türkçeden beri gelişimini takip edebildiğimiz bir kelimedir. Kelime “pislik” anlam ekseninde zamanla “hayvanın pisliği”, ziraatin gelişmesiyle de toprağı beslemek için kullanılan “tabii gübre” anlamlarını da kazanmıştır. Kelimenin çağdaş Türk lehçelerindeki anlamlarına bakıldığında, her şeyden önce lehçelerin ancak bir kısmında bu kelimenin ITA'daki anlamına rastlıyoruz. Nitekim, Azr. T. dışındaki lehçelerde kelimenin daha çok, sonradan kazanmış olduğu “ziraatte kullanılan gübre” anlamının öne çıktığı gözlenmektedir. Bu da kelimedeki tarihi dönemler boyunca gözlenen genişliğin tersine, anlam yelpazesinde bir daralmayı göstermektedir. Ancak sözlük düzenleyicileri bazen “pislik” yerine “gübre” kullanmayı da tercih etmiş olabilirler. Mesela, Y. Uyg. T. de “gübrele-” anlamı verilen **kiğli-** ve **kiğ tök-** maddelerinin, hayvanın, fişkısını vücut dışına atmasını mı, yoksa tarlaya gübre atmayı mı karşıladığı belli değildir. TT ağızlarında da pek çok fonetik varyantla kaşımıza çıkan kelimenin başlıca iki anlamda kullanıldığını ancak “hayvan gübresi” anlamının daha yaygın olduğu gözlenmektedir. Bununla birlikte, lehçelerin birçoğunda bu kelimeye rastlayamayışımız ve Azr. T. ile Y. Uyg. T. dışındaki lehçelerde kelimenin türevlerinin ve birleşik kullanımlarının fazlaca bulunmaması, zamanla kelimenin kullanım sıklığının düştüğünü gösterir. Lehçeler düzeyinde kullanım sıklığının düşmesi ITA'da da kendini göstermiştir. Nitekim, ITA'da söz konusu kelimenin artık “gübre” kavramıyla hiçbir ilişkisi kalmamış, tamamen çocuk diline hasrolunmuş, hatta denebilir ki tür değiştirerek bir ünlem hâline gelmiştir. Çünkü Irak Türkmenleri bu kelimeyi çocuklara yönelik kullanırlarken ses tonlarını da, bir ünlemi kullandıkları gibi, bir parça yükseltirler. Ünlemleşen bu kelime böylece ITA'da eski Türkçedeki temel anlamını bünyesinde dondurmuş; bu ağızlarda “pis, kirli” gibi kelimeler öne çıkınca da *kıh* arkaikleşmiştir. Kelimenin arkaikleşmesini gösteren bir başka delil de ITA'da fono-semantik ayrışma yoluyla aynı kökten gelen **kıyığ** “koyun, keçi, pisliği” ve bundan türemiş **kıyığla-** “küçükbaş hayvanlar pisliğini dök-” kelimeleridir.

2.3.3.32. kırağ

ITA'daki Görünümü

Yalın Hâlde

kırağ: kenar, kıyı, uç (Hürmüzlü, 2013: 210).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçe kaynaklarında kelimenin yalın şekline rastalanmasa da, bilhassa Orhun Abideleri'nde **ķıraĝlĝ** şekliyle görülebilmektedir. Yalnız, bu kelimeye araştırmacılar az çok farklı anlamlar vermişlerdir. Buna göre Hatice Şirin “kenarlı, kıyılanmış” (Şirin, 2016: 733), Mehmet Ölmaz “kenarlı” (Ölmaz, 2012: 316), Talât Tekin “kenarları kıyılanmış, işlenmiş kumaş, elbise” (Tekin, 2014: 150; Tekin, 2016: 303).

DLT'de ise kelimeyi yalın şekliyle ve iki ayrı madde hâlinde görebilmekteyiz:

ķırgaĝ: elbisenin kenarları ve çevresi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 713).

ķırgaĝ: bey ve hanın kendisinden küçük olana öfkesi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 713).

Kâşgarlı'nın örneĝi: Han anı kırgadı: Han ona öfkeleni ve ondan yüz çevirdi(Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 713).

Harezmi Türkçesi eserlerinde ise kelimeyi bazı fonetik ve semantik varyantlarla gözlemekteyiz:

ķıra: kenar, kıyı (Ünlü, 2012: 318).

ķıraĝ: kenar, kıyı, sahil (Ünlü, 2012: 318).

ķıraķ:kenar, kıyı, sahil (Ünlü, 2012: 318).

ķıraĝ: kenar, kıyı, yan, köşe (Ünlü, 2012: 318).

ķıraĝ: kenar, kıyı, sınır (Ünlü, 2012: 318).

Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerde de Şu fonetik ve semantik varyantlar gözlenmektedir:

ķır (II): kenar, yan, kıyı (Toparlı vd., 2007: 144).

ķıraĝ (I):kenar, yan, kıyı (Toparlı vd., 2007: 144).

ķıraĝ (II):ufuk (Toparlı vd., 2007: 144).

ķıraŋ:kenar, kıyı, uç, sınır (Toparlı vd., 2007: 144).

Çağatay Türkçesinde de kelime, fonetikve semantik varyantlarla kaydedilmiştir:

ķırağ: kenar, yan (Ünlü, 2014: 623).

ķırağ:kenar, yan, kıyı(Ünlü, 2014: 623).

ķırığ (2):kıyı, kenar, yer, çevre (Ünlü, 2014: 625).

ķırık (2):kıyı, kenar(Ünlü, 2014: 625).

ķuruğ (2): sahil, kenar, kıyı (Ünlü, 2014: 673).

Bu devrede **ķırağ** ayrıca Şu iki birleşik kelime de tespit edilmiştir:**ķırağol**-“kenarlı ol-, yanı ol-”, **ķırağtut**- “kenardan tut-, yandan tut-” (Ünlü, 2014: 623).

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde de kelimeye **ķırağ** “1. kenar, kıyı, uç, sınır, çevre 2. ufuk” (Dilçin, 2013: 149) şeklinde rastlamaktayız.

18. yüzyıl Osmanlı Türkçesini yansıtan Lehçetü’l-Lügat’te de kelimeye **ķırân**¹¹⁸ şeklinde ve “kenar” anlamıyla rastlamak mümkündür: (Kırkkılıç, 1999: 421).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Azr. T.

ķırağ: 1. bir şeyin kenarı, haddi, son xətti, yan tərəfi, yanı 2. sahil, kənar 3. (sıf.) kənar, yad, özge (Orucov vd-III, 2006: 137).

Bşk. T.

ķırıy: kenar (KTLS, 1991: 464-465).

Tat. T.

ķırıy: kenar (KTLS, 1991: 464-465).

¹¹⁸Lehçetü’l-Lügat metnini yayımlayan Ahmet Kırkkılıç, yayınında, madde başını “ķırân”, hemen yanında da parantez içinde “قرالك” şeklinde tespit etmiştir. Bunun yanında, “ķırân” mddesinin uzun ünlüyle transkribe edilmiş olması yadırgatıcıdır. Aynı metinde geçen “ķırağ” ve “ķızak” maddelerinin iç sesindeki /a/ uzun okunmamışken bu kelimenin uzun ünlülü okunması bizce yerinde değildir. Kaldı ki metinde “قرالك” madde başının izahı “ism-i Türkidir” ibaresiyle başlamaktadır.

Trkm. T.

gıra: kenar (KTLS, 1991: 464-465).

Y. Uyg. T.

kır: kenar (KTLS, 1991: 464-465).

Krg. T.

kırığ: sınır, kenar (Gülensoy, 2007: 511).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

kırağ(I): →**kıran(I)-1**(Bağlıca, Çayağzı/ Şavşat, Yusufeli-Artvin; Kırşehir, Bitlis, ...) (DS-VIII, 1993: 2814-2815).

kılan (III):→**kıran(I)-1** (Isparta) (DS-, 1993: 2792, 2815).

kıra (IV):→**kıran(I)-1**(Bahçe ve köyleri-Adana) (DS-VIII, 1993: 2815).

kırah:→**kıran(I)-1**(Azeri köyleri-Amasya, Çavdarlı/Şavşat-Artvin, Erciş-Van)(DS-VIII, 1993: 2814-2815).

kırak:→**kıran(I)-1**(Afyon, Hortma/Acıpayam-Denizli, Amasya, Hopa-Artvin, Ergime-Iğdır, Erzurum, Erzincan, Ahlat-Bitlis, Van, Diyarbakır, Mezime-Malatya, Akçaköy/Nizip-G.Antep, Kilis, Aik ovası Türkmenleri, Reyhanlı-Hatay) (DS-, 1993: 2814-2815).

kıran: 1. çevre, kıyı, kenar, uç (Hasanpaşa, Bağlılı/Eğirdir-Isparta, Iğdecik, Sancaklıboz-Manisa, Gürün-Sivas, Şerefiler/Haymana-Ankara, Çatalca-İstanbul, Torbalı-İzmir,...) (DS-VIII, 1993: 2815). 2. dağ sırtı, tepe, yamaç 3. dağ tepesindeki ağaçsız, çıplak düzlük 4. dağın sırtından geçen yol eteği 5. dağ eteği 6. kıraç toprak 7. sazlık 8. iki tarla arasındaki sınır 9. ufuk 10. çevre, yakın yerler

Azerbaycan Ağızlarındaki Görünümleri:

qıraxla-: buveya diğer bir şeyin gırxını kesmek veya temizlemek (ADL, 2010: 329).

qıraxlıx: çelenk tikilmiş pullar (ADL, 2010: 329).

Değerlendirme

Bugün ITA’da yaşayan bu kelime oldukça ilgi çekici bir durum arz etmektedir. Türk dilinin tarihî gelişimi boyunca “kenar” anlam ekseninde kullanılmış olan söz konusu kelimenin, Orhun Abideleri’nde bulunup da Uygur yazmalarında hiç geçmeyişi bir muammadır. Ayrıca, Abideler’de kelimenin, yalnızca türeyle ve temel anlamıyla değil de sonradan kazanılmış olduğu belli olan yan anlamıyla kullanılmış olması da izahı güç bir problem olarak karşımızda durmaktadır.

DLT’de fonetik bakımından daha eski şekli gösteren *kırgag* şeklinin kaydedilmiş olması ise kelimenin eski Uygur Türkçesinde de kullanılmış olabileceği; fakat metinlere yansımadağı düşüncesini göz önünde bulundurmamızı bize hatırlatmaktadır. Zira, Kâşgarlı, kelimenin kökeni hakkında bilgi verirken şunları söylemektedir: “Onlar, yüce ve aziz Allah’ın bir kula lanet etmesiyle bir kulun, emrinde olan kendisi gibi birine lanet etmesini ayırmışlardır. Birini üstünlü (kırğa-g) bunu ise esreli (kırğa-g) yapmışlardır.” (Ercilasun-Akkaoyunlu, 2015: 320). Kâşgarlı’nın bu izahları bize, kelimenin bir fono-semantik ayrışma geçirdiğini göstermektedir. Buna göre, kelime “lanet et-” anlamına gelen “karga-” şeklininden ayrışarak “kırğa-” biçimini almıştır.

Buraya kadarki açıklamalarımıza dayanarak şunları söylemek mümkündür: *Kırag* (< kırğağ) kelimesinin, böylesi bir fono-semantik ayrışmayla ve Kâşgarlı’nın belirttiği gibi, ardındaki dinî kaygıyla ortaya çıkmış olması Uygur Türklerinin bu kelimeyi Müslüman olmadan önce kullanmadıkları anlamına gelmez. Çünkü Abideler’de az da olsa kelimenin geçmiş olması bunun, o devirde Uygurlarca da bilinen bir kelime olduğunu çağrıştırır. Kâşgarlı’nın bu hususta subjektif bir yorumla, meseleye İslami bir kisse giydirme çabası içinde olduğu da akla gelebilir; öte yandan, geçmiş devirlerde dinin sosyal hayattaki etkili rolünü düşünürsek Uygurların ve diğer Türklerin dillerinde, hangi inanca sahip olurlarsa olsunlar, dinin belli bir ölçüde etkisinin olduğu muhakkaktır. Özetle, eldeki verilere göre, eski Türkçe devresinde, kelimenin kullanım sıklığının sonraki devirlere göre düşük olduğunu söylemek mümkündür.

Kelimenin Harezmi ve Çağatay Türk yazı dillerinde yazılmış eserlerde çeşitli fonetik ve semantik varyantlarla geçmesi, hatta Çağatay Türkçesinde iki birleşik fiilde isim unsuru olarak kullanılmış olması geçmişteki dönemlere göre kullanım sıklığının arttığını gösterir. Ancak Orta Asya’daki yazılı metinlerde gözlediğimiz bu kullanım sıklığına karşılık

Anadolu sahası metinlerinde kelimenin gittikçe azalan bir sıklıkla kullanıldığı da ortadadır. Nitekim, Tarama Sözlüğü'nde kelimeye birçok örnek verilmesine rağmen Meninski'nin lugatında ve Kamûs-ı Türki'de "kırag" veya "kıran" şekillerine rastlanmamaktadır. Bunda, yazı dilinde kavramın alıntı bir kelime olan "kenar" ile karşılanmasının rolü vardır. Alıntı kelime Türkçe olanı ağızlara itmiştir. Bu arada, eski Anadolu Türkçesi metinlerinde kelimenin son sesinde gözlediğimiz /ŋ/ foneminin geç bir gelişme olup Anadolu sahasına özgü olduğu kanaatindeyiz. Bununla birlikte, Lehçetü'l-Lügat'te de kelimenin "kırağ" şeklinde okunabileceğini söylemek mümkündür.

Çağdaş Türk lehçelerinde de "kenar" kavramı yalnızca **kırağ** ile karşılanmamakta, TT.den başka Azr. T., Kzk. T. ve Y. Uyg. T.de de bu kavram için "kenar" kullanılmaktadır. Ayrıca, Bşk. T.de "sit, tire"; Kzk. T.de "şet"; Krg. T.de "çet-caka", Özb. T.de "çekke" "kenar" kavramını karşılayan diğer kelimelerdir. Bu da Türk dilinin yayıldığı coğrafyada kelimenin kullanım sıklığını düşürmektedir.

TT ve Azr. T. ağızlarındaki görünümüne gelince, bu iki lehçe sahasına dair sırayla şunlar söylenebilir: TT ağızlarında söz konusu kelime pek çok fonetik varyantla gözlenirken zamanla birçok yan anlam da kazanmıştır. Derleme Sözlüğü'nde "kıran" maddesinin ilk sıradaki anlamı dışında kalan anlamların birçoğu benzetme yoluyla kelimeye yüklenmiş görünüyor. Azerbaycan ağızlarında da kelimeyi yalın hâlde görememekteyiz. Fakat, Azr. T. yazı dilinin sözlüğünü teşkil eden Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti'nde kelimenin yalın hâlde madde başı yapılmış olması ağızlarda da bulunmasını gerekli kılar. Bu eksiklik, sözlük düzenleyicilerden kaynaklanıyor olsa gerektir.

Bütün bu tespit ve gözlemlere göre denebilir ki ITA'daki **kırağ**, TT yazı diline göre arkaik bir durum arz etmektedir. Zira, bugünkü Türkçe sözlüklerde bu kelime ya madde başı yapılmamış ya da "halk ağzı" kaydıyla verilmiştir. Anadolu sahasındaki geniş anlam yelpazesi düşünüldüğünde ise yukarıda işaret edildiği üzere, "kıran" maddesinin ilk sıradaki anlamları hariç tutulursa, diğer anlamların kelimeye sonradan yüklendiği hususunu hatırlatarak diyebiliriz ki kelimenin ITA'daki anlamı (kenar) Anadolu ağızlarındaki anlamlara göre de arkaiktir. Kelimenin "kenar" anlamını temel anlam kabul ettiğimizde eski Türkçede dahi kelimenin yan anlamlarla kullanıldığı ve ITA'daki anlamın onlardan da eski, dolayısıyla arkaik olduğu söylenebilir.

2.3.3.33. köp-

ITA'daki görünümüleri

Yalın Hâlde

köp- (Ker.) / *köm-* (Tel.): şiş-, kabar- (Hürmüzlü, 2013: 196).

Çekimli fiilde: *köp-tí*

Déwe bele *köp-tí* bir teppec'öldi “Deve o kadar şişti ki bir tepe kadar oldu.” (Haydar, 1979: 45, 493).

Kalıcı İsimde

köpme: genellikle ramazan aylarında, tavada yağ içinde kavrulmuş yapılan, lokmaya benzer bir çeşit hamur tatlısı (Hürmüzlü, 2013: 196).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümüleri

Eski Türkçe eserlerinde kelimenin kökünün çekimli fiil hâlinde kullanıldığı gözlenirse de çeşitli türevlerine rastlanmaktadır:

köpük: köpük (Tekin, 2016: 88, 253, 304).

köpig / *köpik*: köpük (Gabain, 1988: 37, 156).

köplüg: şiş, şişlik (Doğan-Usta, 2014: 201).

DLT'de de kelimenin pek çok türevi kaydedilmiştir:

köpi-: (elbiseyi) köpürme dikişle dik- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 739).

köpig: elbiseyi, içine pamuk koyarak dikme (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 739).

köpik: → köpük (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 739).

köpüt-: (elbiseyi) köpürtme dikişle dikmek için emir ver-, diktir- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 739).

köpük ~ *köpik*: su köpüğü (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 739).

köpük: kaynayan tencerenin köpüğü (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 739).

köpül-: (elbise) kaftan gibi kabartılarak dikil- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 739).

köpür-: (süt, vb., tencere) köpür- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 739).

köpürt-: (tencereyi, suyu, vb.ni) köpürt- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 739).

köpüş-: (elbiseyi) kabartarak dikmekte, sırmakta yardım etmek veya yarış- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 739).

Harezmi Türk yazı dilinde de şu türevleri gözlenir:

köpük: köpük (Ünlü, 2012: 345).

köpükle-: köpükle- (Ünlü, 2012: 345).

köpüklen-: köpüklen- (Ünlü, 2012: 345).

Kıpçak Türkçesi metinlerinde ise kelimenin kökünü ve şu türevlerini görmekteyiz:

köp-: taş- (Toparlı vd., 2007: 158).

köpük (I): köpük (Toparlı vd., 2007: 158).

köpüklen-: köpüklen- (Toparlı vd., 2007: 158).

köpügi çık-: köpüklen- (Toparlı vd., 2007: 158).

köbek (II): köpük (Toparlı vd., 2007: 156).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de kelimenin hem kökünü hem de türevlerini görmekteyiz:

köp-: şiş-, verem ol- (Ünlü, 2014: 658).

köptür-: kabart- (Ünlü, 2014: 658).

kef / köfük / köpük (I): deniz köpüğü (Ünlü, 2014: 605, 653, 658).

köpür-: kudur-, köpür- (Ünlü, 2014: 658).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de kelimenin kökü ve bir türevini gözlemek mümkündür:

köp-: şiş- (Dilçin, 2013: 158).

köpü-: hırka ve yorgan gibi şeyleri aralıklı dik- (Dilçin, 2013: 158).

Lehçetü'l-Lügat'te de **köpüklen-** Arapçadaki karşılığıyla (tezebbüd) verilmiştir (Kırkkılıç, 1999: 448).

Kamûs-ı Türkî'de ise kelimenin köküne rastlanmazken şu türevleri gözlenir:

köpük: mayi şeylerin çok hareketinden veya oynamaktan hasıl ettikleri ve sabun gibi bazı ecdamın, eridiklerinde peyda eyledikleri beyaz kabarma ki içine hava karışmaktan ileri gelir (Sami, 2012: 1188).

köpür-: köpük hasıl ve peyda et- (Sami, 2012: 1188)

köpürt-: köpük hasıl ettir-, köpük çıkarmasını mucip ol- (Sami, 2012: 1188)

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünüşleri

Azr. T.

köp-: 1. köp emele gel-, şiş-, gabar-, gallı- 2. (hemir haggında) gel-, acı- 3. yat-, yatıb gal- (Orucov vd-II, 2006: 758).

köpme: köp- fiil mastarı 2. köpme hesteliyi (Orucov vd-II, 2006: 758).

köppe: →**köppece**(Orucov vd-II, 2006: 758).

köppece: yumurta vurulmuş hemirden yağda bişirilen çörek (Orucov vd-II, 2006: 758).

köpeş-: 1. deride hırda, gırmızı gabarık sızag emele gel- 2. köp-, şiş- (Orucov vd-II, 2006: 758).

köpür- (1): 1. gabarıp köpüklen-, gabarıp şiş-, kükre- 2. berk hirslen-, coş-, özünden çıı- (Orucov vd-II, 2006: 759).

Kzk. T.: *kebinüv*: şiş- (KTLS, 1991: 826).

Y. Uyg. T.: *köp*:- şiş-(KTLS, 1991: 827).

Krç.-Mlk. T.

köb:- şiş- (Takvul, 2000: 272).

köbçü:- şiş-, kabar- (Takvul, 2000: 272).

köbgen: şiş, şişlik, ur, ödem (Takvul, 2000: 272).

köböv: şiş, şişlik (Takvul, 2000: 272).

köbövçü: şişirilen, şişme (Takvul, 2000: 272).

Krg. T.

köbmö: → köpmö (Yudahin, 2011: 496).

köböng: şişkinlik, kabarıklık, boş ve mesamatlı olmaklı (çabuk kaybolabilen semizlik) (Yudahin, 2011: 496).

köböörü:- kabar-, şiş- (Yudahin, 2011: 496).

köp:- 1. kabar-, şiş- 2. burun şişir-, kurul-, farfaralık et-, caka sat- (Yudahin, 2011: 505).

köpmö: kabarıklık, şişmiş (Yudahin, 2011: 505).

Tat. T.

kepreyüv: şişin- (Ehmetyanvov vd., 2014: 296).

küpërënkë: şişkin (Ehmetyanvov vd., 2014: 296).

Kzk. Tat. T.:

küp:- → küben- (Öner, 2015: 241).

küben:- 1. köpür-, kabar- 2. çok yemekten ötürü karnı şiş-(Öner, 2015: 2235).

Bşk. T.:

*küp*ert-: köpürt-, kabart- (Özşahin, 2017: 310).

*küp*ertkê: tırnak altında oluşan iltihaplı şişlik (Özşahin, 2017: 310).

*küp*ertkêlê-: tırnak altından iltihaplı şişlik çık- (Özşahin, 2017: 310).

*küp*ertmê: 1. köpürtülmüş, kabartılmış 2. sivilce, vücutta çıkan kabarıklık (Özşahin, 2017: 310).

*küp*mek: gözleme (Özşahin, 2017: 310).

TT ağızlarındaki görünümüleri

*köp*me: bir çeşit hamur tatlısı (Kerkük) (DS, 1993: 2961).

köp-(I): çoğal-, kabar-, art- (Kadıçiftliği-Yalova, Çilehane/Reşadiye-Tokat, Gürün-Sivas) (DS, 1993: 2961).

köp-(II): 1. hastalık nedeniyle karın şiş- (Tokat, Eskişehir, Amasya) 2. deve, sığır gibi hayvanlar çok ot yiyip şiş- (Iğdır, G. Antep, Yeniköy/Ereğli-Konya) 3. ölmüş gibi yat-, sız- (Azerbaycan göçmenleri-İstanbul)(DS, 1993: 2961).

*köp*meyh: deve, sığır gibi hayvanlar çok ot yiyip şiş- (Iğdır)(DS, 1993: 2961).

Değerlendirme

Gerek eski Türkçe eserlerinde gerek DLT’de ve Harezmi Türk yazı dillerinde yazılmış eserlerde *köp*- köküne ve bu fiilin çekimli şekline rastlanmamakla birlikte, bu yazı dillerindeki türevlerin kökünün *köp*- olduğu açıktır. Nitekim, Talât Tekin Orhon Türkçesi Grameri’nde -(U)K ekiyle fiilden yapılmış isim örnekleri verirken “köpük” örneğinin kökünü **köp*- şeklinde göstermiştir (Tekin, 2016: 88). Bu fiil kökünün çekimli şekilde kullanılmasına ise ancak tarihî Kıpçak Türkçesi dil malzemesinde rastlanmaktadır. Clauson da bu şeklin 14. yüzyıldan önce kaydedilmiş olmadığını bildirir (Clauson, 1972: 687). Bu durum şu iki ihtimali akla getirmektedir. Bunlardan biri eski Türkçe eserlerinde ve diğer eserlerde (DLT, Harezmi) bu fiil kökü çekimli hâlde hiç kullanılmamıştır ki bu ihtimal akla yatkın değildir. Çünkü türevler köklerden doğar. Bir dil birliğinde türevler varsa kökün de olması beklenir. Diğer bir ihtimalse *köp*- fiili eski Türkçede yalnızca türevlerde

görüldüğünden o devirde dahi arkaikleşmiş, hatta ölü bir fiil köküdür. Hele, bugüne dek bolca işlenmiş eski Uygur Türkçesi eserleri içinde bu fiil kökünün çekimli hâlde kullanılmamış olması ikinci ihtimali daha da yükseltmektedir. O hâlde, söz konusu fiil kökünün çekimli şeklinin tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde (14-15. yüzyılda) yeniden ortaya çıkması nasıl açıklanabilir?

Bizce, Türk dilinin gelişim sürecinde buna benzer bir gelişme gözlenebilmekte midir, ona bakılmalıdır. Bilhassa, günümüzde TT’de gözlenen bazı gelişmeler bunun benzerlerinin geçmiş devirlerde de olabileceğini akla getirmektedir. Mesela, Fransızcadan dilimize girmiş “manyak” kelimesi dil kullanıcıları tarafından herhangi bir fiil kökünden -k ile yapılmış bir isme benzetilerek, analogi yoluyla geriye doğru giderek “manya-” gibi bir kök ve “manya-mış” gibi sözde bir çekimli fiile ulaşılmaktadır (Aktunç, 1998: 208). Buna benzer bir başka örnek de “iletiş-” şeklinde ortaya çıkmıştır. Ölü “il-” fiil kökünden, dilde önce “ilet-”, sonra “iletişim” türevleri yapılmış; dil mantığı aradaki boşluğu doldurarak “iletiş-” gibi bir başka fiil gövdesi daha ortaya çıkarmıştır. Nitekim, son yıllarda “Ben dışarı çıkıp biraz iletişiyim.” gibi bir cümle duyabilmekteyiz. Zaten, günümüzde, TDK Türkçe Sözlük’te “iletişmek” bir madde olarak yerini almıştır.

Bütün bunlar, söz konusu **köp-** fiil kökünün tarihî Kıpçak Türkçesinde bu mantıkla yeniden kullanıma sokulmuş olabileceği ihtimalini arttırmaktadır. Dolayısıyla, **köp-** fiilinin eski Türkçe devresinde arkaik veya ölü bir kök olduğu ihtimali de güç kazanmaktadır. Bu fiil kökünün tarihî Kıpçak metinlerinde çekimli fiil şeklinde kullanılmaya başlandıktan sonra gittikçe yaygınlaştığını; ancak TT sahasında eski Anadolu Türkçesi metinlerinden sonra, bu fiil kökünün çekimlendiğini gösteren bir örneğe rastlayabilmiş değiliz. Onun yerine yazı dilinde “şiş-” şekli geçmiş, **köp-** şekli ise tamamen dilden düşmüştür.

Köp- fiili Çağdaş Türk lehçelerinden bazılarında da kök durumunda “şiş-, kabar-” anlamlarına geliyorsa da bazılarında ancak türevlerde kendini belli etmektedir. Hatta, “şiş-, kabar-”la ilgili anlamların verildiği türevlere baktığımızda bunlarda bir anlam daralması da gözlenmektedir. Mesela, **küben-** (Kzk. T.), **küpërtmë** (Bşk. T.) buna örnek verilebilir. TT ağızlarında ise **köp-** fiilinin çekimli kullanımı azımsanmayacak ölçüde devam etmektedir. ITA’da da gözlemlerimize göre, her ne kadar “şiş-” şekli öne çıkmış olsa da **köp-** şekli de kullanımdan düşmüş değildir.

Bütün bu veriler dikkate alındığında, TT yazı dilinde kullanımda olmadığından, ITA'da ise henüz dilden düşmediğinden, **köp-** fiil kökü ve onun çekimli şekilleri (köpti vb.) TT yazı diline göre arkaik bir özellik arz etmektedir. Bu, bir bakıma, en azından ITA'da, söz konusu kelimenin Türk dilinin tarihî gelişim süreci içinde, yeniden arkaikleşmiş olduğunu da gösterir.

2.3.3.34. sayna-

ITA'daki görünümü

Türevde

sayna-: keklik, bülbül, vb. kuş öt- (Hürmüzlü, 2013: 271).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Bu fiile Türk dilinin tarihî gelişimi seyrinde ilkin eski Uygur Türkçesinde **sarya-** şekliyle rastlanmaktadır (Demirci, 2016: 147).

DLT'de de Kâşgarlı **sayra-** şeklinde kaydetmiş olduğu fiil köküne “öt-” anlamını vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 812).

Harezmi Türkçesinde de aynı fiilin kullanıldığı gözlenmektedir:

sayra- (1): öt-, şakı- (Ünlü, 2012: 507).

sayra- (3): hezeyan et- (Ünlü, 2012: 507).

Tarihî Kıpçak metinlerinde de **sayra-** fiili “öt-, şakı-” anlamlarıyla kullanılmıştır (Toparlı vd., 2007: 230).

Çağatay Türkçesinde de fiilin geniş bir kullanım alanı olduğu görülmektedir:

sayra- (1): öt-, şakı- (kuş)(Ünlü, 2014: 958).

sayra- (2): kay- (Ünlü, 2014: 958).

sayrat-: öttür-, cıvıdat- (Ünlü, 2014: 959).

sayre-: ün çek-, seslen-, öt- (Ünlü, 2014: 959).

sır- (2): terennüm ve teganni et-, ün çek-, kuşların ötmesi (Ünlü, 2014: 985).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de *sayra-* fiili, “öt-, cıvılda-, şakı-” anlamlarıyla kaydedilmiştir (Dilçin, 2013: 194).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünüşleri

Çağdaş Türk lehçelerinde *öt-* fiili genellikle *sayra-* ve fonetik varyantlarıyla karşılanmaktadır. Bunun yanında, söz konusu fiilin yan anlamlarla da Türk lehçelerinde yaşadığı görülmektedir:

G. Azr. T.

sayna-: öt-, oku-, ardıcıl ses çıkar-, dillen- (Daşkın, 1372 H: 337).

Kzk. T.

sayrav: öt- (KTLS, 1999: 682).

Krg. T.

sayrō: öt- (KTLS, 1999: 682).

sayra-: öt- (kuşlar hakkında) 2. (mec.) çok söyle- (Yudahin, 2011: 642).

Özb. T.

säyrä-: öt-(KTLS, 1999: 683).

Tat. T.

sayrau: öt-(KTLS, 1999: 683).

sayra-: 1. güzel sesler çıkar- 2. bağır- 3. kuş öt- (Öner, 2015: 401).

Trkm. T.

sayra-: öt-(KTLS, 1999: 683).

sayra-: hoşöt- (Tekin vd., 1995: 566).

sayra-: 1. öt-, şakı- 2. mutlu konuş-, sanatlı konuş- 3. güzel türkü söyle-, güzel ses çıkar- (Kara, 2000: 227).

Y. Uyg. T.

sayri-: öt-(KTLS, 1999: 683; Necip, 1995: 343).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

TT ağzlarında **sayra-** vb. fonetik varyantları tespit edebilmiş değiliz. Ancak Azerbaycan ağzlarından Oğuz ağzında **sayla-** şekli kaydedilmiş olup “qaqqıl-da-” anlamıyla kullanılmaktadır (ADL, 2003: 477).

Değerlendirme

Eski Türkçeden bu yana gelişimini izleyebildiğimiz bir kelime olan **sayra-** eski Anadolu Türkçesi metinlerinde gözlenmesine rağmen TT’de, sonraki devirlerde dilden düşmüştür. Öyle ki yalnız TT’nin yazı dilinde değil, ağzlarında da bu kelimeye rastlayamamaktayız. Trkm. T.deki yaygın kullanımı bir tarafa bırakılacak olursa, Azr. T.de de söz konusu fiilin daha ziyade ağzılara hasrolunduğu gözlenmektedir. Kelimenin günümüzde Doğu Türkçelerinde daha fazla kullanıldığı, Batı Oğuz grubunda ise neredeyse tamamen kullanımdan düşmüş olduğu ilgi çekici bir durumdur. Bu veriler dikkate alındığında ITA’daki **sayra-** fiili arkaik bir özellik arz etmektedir, diyebiliriz.

2.3.3.35. serçek

ITA’daki Görünümleri:

Yalın Hâlde:

serçek: hikâye, öykü (Çolakoğlu, 2017: 214).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Kelimeye ilkin, “gece yapılan sohbet meclisi” anlamıyla DLT’de rastlanmaktadır: **sürçük** ~ **sürçek** (Oğuzca) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 208). Bu devreye ait Kur’an Tefsiri’nde de **bitimiş sürçek** “efsane, yazılı hikâye” şekli kaydedilmiştir (Üşenmez, 2006: 161; Üşenmez, 2014: 162).

Harezmi Türkçesi eserlerinde daha geniş bir kavram alanıyla karşılaşmaktayız:

sörçek (1): bilmece kapalı söz (Ünlü, 2012: 531).

sörçek (2): masal, hikâye, efsane (Ünlü, 2012: 531).

sörçekle-: masal anlat-, hikâye et- (Ünlü, 2012: 531).

sörçek: masal, hikâye, efsane (Ünlü, 2012: 540).

sörçek aydış-: 1. kinayeli söz söyle- 2. karşılıklı masal, hikâye, efsane anlat- (Ünlü, 2012: 531).

Kıpçak sahası metinlerinde de “hikâye” anlamıyla *sürçek* şeklinde gözlenmektedir (Toparlı vd, 2007: 245).

Çağatay Türkçesinde de kelimenin “hikâye, kıssa, masal, dastan” anlamlarında kullanıldığını görmekteyiz (Battal, 1997: 65-66).¹¹⁹

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ise bu kelimeye rastlanmamaktadır.

Meninski'nin sözlüğünde, Lehçetü'l-Lügat'te, Lügat-i Naci'de, Lügat-i Remzi'de ve Kamûs-ı Türkî'de ise “serçek” veya fonetik bir varyantına rastlanmamıştır.

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağdaş Türk lehçelerinden yalnızca Uygur Türkçesinde bu kelimeye “masal” anlamıyla ve bazı fonetik değişmelerle *çöçäk* (< çörçek < sörçek) şeklinde rastlanmaktadır (KTLS, 1991: 563).

TT Ağzlarındaki Görünümü

TT ağzlarında bu kelimeye rastlayabilmiş değiliz.

¹¹⁹Abdullah Battal; Şeyh Süleyman Efendi Lûgati'nde *sürçek* kelimesinin “hikâye, kıssa, masal, dastan” karşılıklarının bulunduğunu belirtse (Battal, 1997: 66)de Hüseyin Durgut “Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu” başlıklı yüksek lisans tezinde *sürçek* maddesi karşılığında yalnızca şunları kaydetmiştir: “kayılacak ve tayacak mahall, sürçük, cay-ı lağcış” (Durgut, 1995: 380). Suat Ünlü de Çağatay Türkçesi Sözlüğü'nde, kelimenin anlamını “kayılacak ve tayılacak yer” (Ünlü, 2013: 1017) şeklinde vermiştir. Görüldüğü üzere, bu iki sözlük çalışmasındaki anlamlar Battal'ın haber verdiği anlamlarla uyumsuzdur.

Değerlendirme

Daha çok Orta Türkçe metinlerinde birçok fonetik varyantla gözlenen *sürçük* ~ *sürçek* çağdaş Türk lehçelerinde ve TT ağızlarında çok büyük ölçüde ölü bir kelime hâline gelmiştir. ITA'da ise bugün dahi bir halk edebiyatı terimi olarak kullanılıyor olması onun arkaik bir unsur olduğunu gösterir.

Telâfer ağzında rastladığımız *serçek* bugün temel anlamıyla kullanılmamaktadır. Kelimenin DLT'deki “gece yapılan sohbet meclisi” anlamından “masal, hikâye, efsane, destan” anlamlarına kayması bu anlatı türlerinin, geçmişteki gece buluşmalarında başlıca sohbet malzemesi olduğundandır. Abdullah Battal da İbn-i Mühenna Lûgati'nin çevirisindeki *sürçek* maddesinin izahında bu hususu dile getirir (Battal, 1997: 65-66). Bu durum arkaikleşen kelimelerin, her zaman başlangıçtaki temel anlamı koruyamadıklarını gösterir.

Gürer Gülsevin, bir dil sahasının birçok noktasında dilden düşen; ancak birbirine uzak noktalarında varlığını sürdürmekte olan kelimeleri “periferik” terimiyle karşılamaktadır (Gülsevin, 2015: 5). Buna göre, fonetik varyantına Y. Uygur Türkçesinde rastladığımız Telâfer ağzındaki *serçek* de arkaik olduğu kadar periferik bir kelimedir. Çünkü günümüzde Türk dilinin konuşulduğu geniş coğrafyada, çeşitli anlatı türleri için pek çok farklı terim kullanılmaktadır. Oysa, birbirinden çok uzakta, üstelik Türk dilinin konuşulduğu uç noktalarda yer alan bu iki alanda *serçek* ~ *çöçek* hâlâ kullanılmaktadır. Bu da söz konusu kelimeyi periferik kılmaktadır.

2.3.3.36. sıçan

ITA'daki Görünümü

Yalın Hâlde

sıçan:fare (Hürmüzlü, 2013: 274).

Tarihî Türk yazı dillerindeki Görünümleri

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kelimeye *sıçgan* / *sıçkan* şekillerinde ve “sıçan, fare” anlamıyla rastlanmaktadır (Doğan-Usta 2014: 280).

DLT’de *desiçgan* kelimesi “fare (rattus), sıçan” anlamıyla kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 817).

Harezmi Türkçesi eserlerinde *desiçgan/ sıçkan* fonetik varyantlarıyla kaydedilen “sıçan, fare”(Ünlü 2012: 518).

Kıpçak Türkçesi metinlerinde *desiçan / sıçgan / sıçkan* gibi varyantlarla gözlenen kelime yine “sıçan, fare” anlamlarıyla kullanılmıştır (Toparlı vd. 2007: 233-234).

Çağatay Türk yazı dili ile yazılan metinlerde *desiçan / sıçgan* fonetik varyantları “sıçan, fare” anlamındadır (Ünlü 2014: 980).

Lehçetü’-Lügat’de *desiçan* Arapça “fare / fe’r” karşılığıyla verilmiştir (Kırkkılıç 1999: 583).

Kamûs-ı Türkî’de *desiçan* “ecnas-ı kesiresi olan maruf kemirici hayvancık; *far*: sıçan, fare” anlamlarıyla verilmiştir (Sami 2012: 845).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünüşleri

KTLS’de TT’deki “fare” ve “sıçan” için çeşitli çağdaş Türk lehçelerinde şu karşılıklar bulunmaktadır:

Azr. T.: *siçan* (KTLS, 1991: 236-237, 770-771).

Bşk. T.: *siskan* (KTLS, 1991: 236-237, 770-771).

Kzk. T.: *tışkan* (KTLS, 1991: 236-237, 770-771).

Krg. T.: *çıçkan* (KTLS, 1991: 236-237, 770-771).

Özb. T.: *siçkân* (KTLS, 1991: 236-237, 770-771).

Tat. T.: *tuçkan* (KTLS, 1991: 236-237, 770-771).

Trkm. T.: *siçan* (KTLS, 1991: 236-237, 770-771).

Y. Uyg. T.: *çaşkan* (KTLS, 1991: 236-237, 770-771).

TT ağızlarındaki görünümüleri

sıçan: fare (Afyon) (Boz, 2006: 320).

sıçan: fare (Sarıkeçili-Bahşiş Yörükleri/Silifke ve Mut) (Öztürk, 2009: 427).

sıçan: sıçan, fare (Ankara) (Akca, 2009: 1206).

sıçan: fare (Bingöl ve köyleri) (Küçüker, 1988: 246).

sıçan: fare (Çayıralan-Yozgat) (Korkmazığit, 2010: 240).

sıçan: fare (Kahramanmaraş) (Kılıç, 2001: 149).

sıçan: fare (Karaman) (Koraş, 1992: 314).

sıçan: fare (Keban, Baskil, Ağın) (Buran, 1997: 203).

Değerlendirme

Yukarıdaki veriler dikkate alındığında, gerek tarihî Türk yazı dillerinde gerek çağdaş Türk lehçelerinde ve birtakım TT ağızlarında *sıçan* kelimesinin karşılığının “fare” olduğu, TT yazı dilindeki anlam ayrışmasının ise diğer lehçelerde ve Anadolu ağızlarında gözlenmediği tespit edilmiştir. ITA’da da durum aynıdır. TT’deki anlam gelişmesi diğer lehçelerde ve ITA’da gözlenmediğinden kelimenin ITA’daki anlamı TT yazı diline göre arkaiktir.

2.3.3.37. sırāğı

ITA’daki Görünümü

Birleşik Kelimede

sırāğı (< *ast+ra+kı) (gün): dünden bir önceki gün (Hürmüzlü, 2013: 276).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümüleri

Orhun Abideleri’nde ve eski Uygur yazmalarında bu kelimeye *asra* “aşağıda, aşağıya” şeklinde rastlanmaktadır (Gabain, 1988: 134; Doğan-Usta, 2014: 67-68; Tekin, 2016: 83). Uygur yazmalarında *asra* aynı zamanda mecaz yoluyla “alçak gönüllü” anlamı

da kazanmıştır (Doğan-Usta, 2014: 68). Bunun yanında, eski Uygur Türkçesinde +ki ekiyle kalıplaşmış hâlde *asrakı* “alçak, basık, düşük” şekli de kaydedilmiştir (Doğan-Usta, 2014: 68).

DLT’de de bir edat olarak “alt” anlamıyla *asra* ve *astın* şekillerinde kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 63, 559). DLT’de ayrıca “oradan aşağı olan, sonra, aşağı” anlamlarında *isre* şekli de vardır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 669).

Harezmi Türkçesi metinlerinde ise kelimenin farklı fonetik varyantlarla ve çeşitli yan anlamlarla kullanıldığı gözlenmektedir: *asra* “alt, aşağı, taraf, yön”, *asrag* “önceki, evvelki”, *asrakı* “sonra gelenler, küçükler”. Hatta, bu metinlerde *asragı kün* “evvelki gün” tamlamasına dahi rastlanabilmektedir (Ünlü, 2012: 56).

İbn-i Mühenna Lugatı’nda de *asragı kün* “evvelki gün” tamlaması yer almaktadır (Battal, 1997: 12).

Kıpçak Türkçesi metinlerinde ise *ast* “alt, aşağı”, *isra* “aşağı, ileri, öte” yanında, *esregü / esrekü kün* tamlaması da kaydedilmiştir (Toparlı vd., 2000: 40; Toparlı, vd., 2007: 14, 76, 102). Yine Kıpçak sahası metinlerinde *asra kün* ve *yasragı kün* tamlamaları da görülebilmektedir (Karamanlıoğlu, 1994: 105).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de kelimeye çeşitli fonetik varyantlar ve yan anlamlarla rastlamaktayız: *asd* “alt”, *asra* “altta, altında”, *ast* “alt, aşağı” (Ünlü, 2013: 57, 59, 60).

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde de kelimeyi fonetik varyantlarıyla, +ki ekiyle kalıplaşmış olarak ve çeşitli yan anlamlarla gözlemek mümkündür: *asra / isra* “öte, karşı taraf, alt, aşağı, ileri”, *asragı* “önceki” (gün ve gece hakkında) (Kanar, 2011: 60; Dilçin, 2013: 26, 123); Bu devir metinlerinde *asra* geçe “öte taraf”, *asra* yüz “öbür yaka” tamlamaları da vardır (Kanar, 2011: 60). Süheyl ü Nevbahar’da ise *isragı* gün tamlaması da görülür (Dilçin, 1991: 268).

Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca metinlerde bu kelimenin bir edat¹²⁰ şeklinde (-den öteye, -den ileri) kullanıldığı da gözlenmektedir:

Andın asra geçicek Mısır mülkinün sınırı idi (Li, 2004: 108-109; Taş, 2009: 101).

¹²⁰ Li, “asra” kelimesinin bu kullanımını “son takı” terimiyle karşılamıştır (Li, 2004: 108-109).

Bir adım bundan asra atamazsın... (Li, 2004: 108-109; Taş, 2009: 101).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Çağdaş Türk lehçelerinde bu kelimeye rastlanmamaktadır. Yalnızca, *asra* / *arsa* “alt” nöbetleşmeli şekillerle Halaç Türkçesinde kullanıldığı görülür (Li, 2004: 110). TT yazı dilinde yalnızca astsubay birleşik kelimesinde kalıplaşmış olarak yer alır.

TT Ağzlarındaki Görünümleri

Derleme Sözlüğü’nde yalnızca Ilgın-Konya ağzından *asra* şekline rastlanmıştır (DS, 1993: 347).

Değerlendirme

“Asra” kelimesinin +ki ekiyle kalıplaşarak “alt, aşağı” anlamından uzaklaşıp “önceki” anlamını kazanması, sonra da “gün” kelimesiyle bir tamlama oluşturup yeniden kalıplaşması ve Harezmi sahası eserlerinde dahi bir tamlama hâlinde gözlenebilmesi, eski Anadolu Türkçesinden sonra gözlenmeyişi ve gerek çağdaş lehçelerde gerek TT ağzlarında sınırlı sayıda örnekler dışında kelimenin tespit edilemeyişi dikkate alındığında; bu kelimenin ITA’da arkaik bir özellik taşıdığını gösterir.

2.3.3.38. siy-

ITA’daki Görünümü

Yalın Hâlde

siy-: işe- (Hürmüzlü, 2013: 278).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Fiilin en eski tarihî kayıtlardaki şekli eski Uygur Türkçesi metinlerinde gördüğümüz *sid-* olup bu fiil “işe-” anlamındadır (Doğan-Usta 2014: 283).

DLT’de aynı fiile bazı fonetik değişmelerle rastlanmaktadır: *sid-* / *sit-* “işe-” (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 823).

Harezmi Türk yazı diliyle yazılmış eserlerde de bazı fonetik değişmelerle şu şekilde kaydedilmiştir: *si-* / *siy-* “işe-, su dök-” (Ünlü 2012: 523, 525).

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde de aynı fiil görülebilmektedir: *si-* / *siy-* “bevl et-, işe-” (Toparlı vd. 2007: 236, 238).

Kamûs-ı Türkî’de de aynı fiil şu anlamlarla kaydedilmiştir: *siğ-*: (hayvan) 1. yerin gayrı şeye, duvara işe- 2. kız-, az- (Sami 2012: 757).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Çağdaş Türk lehçelerinde “bevl et-” karşılığında genellikle, çeşitli fonetik varyantlarıyla *siy-* fiil kökü, az bir kısmında ise “işe-” fiil kökü kullanılmaktadır. Aşağıda çeşitli lehçelerden örnekler verilmiştir:

Azr. T.: *siyi-*(Orucov vd-IV, 2006: 130), *işü-*(KTLS, 1991: 404).

Trkm. T.: *siy-* (Tekin vd., 1995: 580).

Gag. T.: *işemee* (Kaynak-Doğru, 1991: 123).

Kzk. T.: *siyüv* (KTLS, 1991: 404).

Krg. T.: *siyü* (KTLS, 1991: 404), *siy-*(Yudahin, 2011: 656).

Özb. T.: *siy-* (KTLS, 1991: 405).

Tat. T.: *siyü* (KTLS, 1991: 405).

Y. Uyg. T.: *siy-* (KTLS, 1991: 405).

Güney Azerbaycan ağızlarındaysa *siyit-* fiil gövdesi hem “işe-“, hem de “ayak üstünde işe-” anlamlarına gelir (Daşkın, 1372 H: 368).

TT Ağızlarındaki Görünümü

siy-: 1. hayvan işe-, sidikle- (Eğirdir-Isparta, Salda/Yeşilova-Burdur; Ortaköy/Çal, Çöplü/Çivril-Denizli; Yazırlı/Nazilli-Aydın, Bergama-İzmir, Manisa, ...) 2. sız- (Burdur, Çöplü/Çivril-Denizli, Yazırlı/Nazilli-Aydın, Sivas, Adana, Kabağaç/Fethiye-Muğla) 3. koyun, keçi, vb. hayvanlar kızgınlık dönemlerinde tohum akıt- (DS, 1993: 3652).

siy-: işe- (Arpaçay köyleri) (Olçay vd., 1998: 396).

Değerlendirme

Gerek tarihî Türk yazı dillerinde gerek çağdaş Türk lehçelerinin bir kısmında *siy-* ve çeşitli varyantları hem insan hem de hayvanın işemesi anlamına gelmektedir. Nitekim, Kâşgarlı DLT’de Er *sit-ti* (< siğ-ti) cümlesini “Adam vb. işedi.” anlamıyla vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 325). Çağdaş Türk lehçelerindeki bazı sözlük verileri de bunu desteklemektedir. Mesela, Krg. T.nin sözlüğünde her ne kadar *siy-* fiil kökü “işe-” anlamıyla karşılanmışsa da bunun insan için kullanıldığını “tuzga *siy-*” (tuza işe-) yemin sözünden anlamaktayız (Yudahin, 2011: 656, 768).

Y. Uyg. T.nin sözlüğünde de *siy-* fiili karşılığında yalnızca *siy-* yazmasına rağmen, bu lehçede *siygek* (çok işeyen) ve *siygeklik* (çok işeme hâli) türevlerinin varlığı *siy-* kökünün insan için kullanıldığını gösterir. Aynı şekilde Güney Azerbaycan ağızlarındaki *siyit-* karşılığındaki “ayak üstünde işe-” insanın bevl etmesiyle ilgilidir.

Öte taraftan, TT’nin gerek yazı dilinde gerek ağızlarında (Arpaçay köyleri hariç) bu fiilin anlam daralmasıyla yalnızca hayvanlar için kullanıldığı gözlenmektedir. Bu durum şüphesiz ki geç bir gelişmenin sonucudur. O hâlde ITA’da gözlenen ve hem tarihî verilerle hem de çağdaş Türk lehçeleriyle büyük ölçüde uyumlu olan anlam TT’nin hem yazı diline göre hem de ağızlarına göre arkaiktir. Bununla birlikte, çağdaş Türk lehçelerindeki “insan işe-” anlamı da TT yazı diline göre arkaiktir.

2.3.3.39. sümik

ITA’daki Görünümleri

Yalın Hâlde

sümüg ~ *sümük* ~ *sümüg* ~ *sümük*(Ker.), *sümüç*(Erb.), *sümüg*(Han.), *sümük*(Tel.) : kemik (Hürmüzlü, 2013: 280).

Kalıplaşmış ve Deyimleşmiş Kısaltma Gruplarında

sümüg-i ağır: sevimsiz, suratı asık (Vasfi, 2001: 184; Hürmüzlü, 2013: 280).

sümüg-i yüngül: cana yakın (Vasfi, 2001: 184; Hürmüzlü, 2013: 280).

Diğer Deyimlerde

sümîğînîn içinnen poḥ çtḥ-: soysuz ve kötü kimse hakkında söylenir (Vasfi, 2001: 184).

sümiksiz ut-: tavla oyununda rakibini hiçbir oyun vermeden yen- (Vasfi, 2001: 184).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümü

Eski Türkçe devresindeki eserlerde kelimeye *süñük* “kemik” (Ölmez, 2012: 320; Doğan-Usta, 2014: 295; Şirin, 2016: 739); *söngük* / *süñgük* şeklinde rastlanmaktadır (Caferoğlu, 1993: 138, 141).

DLT’de de *süñük* “kemik” ve *süñüklen-* “kemikleri büyü-” şekilleriyle kaydedilmiştir. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 840). Bu devreye ait diğer eserlerde ayrıca *süñek* / *süñgek* şekilleri de vardır (Üşenmez, 2006: 563).

Harezmi Türkçesi eserlerinde ise *süñük* ~ *süñek* ~ *süyek* “kemik” şekillerinde gözlenmektedir. Bu sahadaki metinlerde ayrıca, kelimeyi bir birleşik fiilin isim unsuru olarak da gözleyebilmekteyiz: *süñük* bol- “kemik ol-, kemikleş-” (Ünlü, 2012: 540).

Kıpçak sahası metinlerinde de aynı kelimenin pek çok fonetik varyantıyla karşılaşmaktayız: *sönük* ~ *sövek* ~ *sügük* ~ *süñek* ~ *sümük* (II) ~ *süñük* ~ *süveg* ~ *süvek* “kemik” (Ünlü, 2012: 241, 244, 245, 246, 247).

Çağatay Türkçesiyle yazılmış metinlerde de *süñük* ~ *sümük* ~ *süñek* şekillerine rastlanır (Ünlü, 2013: 1016).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de bir yandan çeşitli türevleriyle bir yandan da fonetik varyantlarıyla kelimeye rastlamak mümkündür: *süñük* “kemik”, *süñücük* / *süñücek* “küçük kemik”, *süñüklen-* “kemik gibi sertleş-”, *süñükliç* “kemikle oynanan bir oyun” (Dilçin, 2013: 208); *süñgük* “kemik”, *sünü* “kemik” (Kantar, 2011: 622).

17. yüzyıl İstanbul Türkçesinin söz varlığını bir araya getiren Meninski de hazırlamış olduğu sözlükte *süñük* maddesini *sümük* maddesine göndermiş ve o madenin karşılığında “gemük, ‘azm, üstuḥān” karşılıklarını vermiştir (Tulum, 2011: 1625).

Ş. Sami de Kamûs-ı Türki'sinde *süyük* maddesine yer vermemiş, *sümük* maddesini ise burundan akan vücut salgısıyla açıklamıştır (Sami, 2012: 750).

Clauson, Osmanlı sahasında *süyük* şeklinin 16. yüzyıla kadar yaygın şekilde kullanılmış olduğunu, 16-18. yüzyıllar arasındaysa bu şekle tek tük rastlandığını belirtir (Clauson, 1972: 839).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Çağdaş Türk lehçelerinde *süyük* şekline dayalı çeşitli fonetik varyantlara rastlamak mümkündür:

Azr. T.: *sümük* (KTLS, 1991: 464).

Kzk. T.: *süyek* (KTLS, 1991: 464).

Krg. T.: *sök* (KTLS, 1991: 464).

Özb. T.: *süyäk* (KTLS, 1991: 465).

Trkm. T.: *süyk* (KTLS, 1991: 465).

Y. Uyg. T.: *söyük / süyäk* (KTLS, 1991: 465).

TT Ağzlarındaki Görünümleri

sümüh / sümük (I): kemik (Yoncalı / Doğubeyazıt-Ağrı, Koyundere / Ahıska-Kars, Erzincan, Bitlis, Erciş-Van, Şanlıurfa, Diyarbakır, Malatya, Antakya-Hatay, Divriği-Sivas, Adana, Azerbaycan) (DS, 1993: 3713).

sügük: kemik (Çorum) (DS, 1993: 3713).

sümüyh: kemik (İrişli / Bayburt, Sarıkamış-Kars) (DS, 1993: 3713).

Değerlendirme

Tarihî Türk yazı dillerindeki kayıtlarda sıkça rastlanan *süyük* ve bu şekle dayalı fonetik varyantlar bugünkü Türk lehçelerinde de türlü fonetik değişmelerle yaşamaya devam etmektedir. Ancak Osmanlı sahasında gelişen TT'nde, 16. yüzyıldan sonra bu kelimenin yavaş yavaş kullanımdan düşerek 18. yüzyıldan sonra unutulduğu (Clauson,

1972: 839), onun yerine “kemik” şeklinin öne çıktığını görmekteyiz. Gülensoy, bu şeklin (kemik) DLT’de görülen “kemdük süngük¹²¹” (eti yenmiş kemik) tamlamasındaki sıfatın adlaşarak kalıcılılaşması yoluyla meydana geldiğini bildirir: *kemdük > kemük > kemik (Gülensoy, 2007: 495). Bu tür değişmelere dilcilik çalışmalarında eksilteli söz (elliptical word) denir (Karaağaç, 2013: 366). Derleme Sözlüğü’ne bakıldığında Anadolu sahasında yalnızca Çorum’daki *süğük* şekliyle karşılaşılmaktadır (DS, 1993: 3713). Öte taraftan *sümüh*, *sümük ve sümüyh* şekilleri büyük ölçüde Azerbaycan lehçe sahasına giren veya buna komşu olan Anadolu ağızlarında gözlenmektedir. Bu da “kemik” şeklinin TT.nin yalnız yazı dilinde değil, ağızlarında da iyice yer ettiğini, *süğük* şeklininse bu lehçe için gerilerde kalmış bir kelime olduğunu gösterir. Buna göre, ITA’daki *sümük* de tıpkı diğer lehçelerde olduğu gibi, TT’ne göre arkaik bir şekil olarak yaşamaya devam etmektedir.

2.3.3.40. Tārı

ITA’daki görünümleri

Yalın hâlde

Tārı: Tanrı (Hürmüzlü, 2013: 293).

Atasözünde: *Tārı* Zegele vérmez “Tanrı fena kimseye vermez” (Vasfi, 2001: 255).

Bu atasözü aynı zamanda, bir çocuk oyununda tekerleme olarak da kullanılır (Hürmüzlü, 2013: 293).

Tarihî Türk yazı dillerindeki görünümleri

En eski yazıtlarda bulunan bu kelime *teyri* şeklinde ve şu anlamlarla kullanılır: 1. gökyüzü 2. Tanrı 3. kagan / kan unvanının niteleyicisi (Şirin, 2016: 741). Eski Türkçe metinlerinde ayrıca kelimenin şu anlamları da tespit edilmiştir: efendi, majeste (Ölmez, 2012: 322). Bunun yanında, eski Türkçede *teyriken* “efendi, majeste, bir ünvan” şekli de gözlenir (Ölmez, 2012: 322).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ise kelimenin çok sayıda türeviyle karşılaşılmaktadır:

¹²¹ Besim Atalay yayınında, bu kelime hem “süngük” (Atalay, 1992-I: 480; Atalay, 1992-II: 85) hem de “söngük” (Atalay, 1991-IV: 298) imlasıyla kaydedilmiştir. Ercilasun-Akkoyunlu ise bu kelimeyi yalın hâlde “süğük”, ikilemede ise “kemdük süğük” şeklinde kaydetmişlerdir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 702, 840).

tengriçi: Tanrıya mensup, ilahi (Doğan-Usta, 2014: 319).

tengridem: ilahi, semavi (Doğan-Usta, 2014: 319).

tengriken: ilahi, semavi (Doğan-Usta, 2014: 319).

tengrilig: tanrılı (Doğan-Usta, 2014: 319).

tengrim: majeste, hazretleri (Doğan-Usta, 2014: 319).

DLT’de Teñri şekli, İslam dininin de etkisiyle yepyeni yan anlamlar kazanmıştır:

Teñri:yüce ve aziz Allah, Tanrı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 868).

teñri:kâfirlerin dilinde gök (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 868).

teñri: kâfirlerin dilinde gözlerine büyük görünen büyük dağ, ağaç gibi şeyler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 868).

teñriken:kâfirlerin dilinde âlim ve mütedeyyin, bilgin (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 868).

Harezmi Türk yazı diliyle yazılmış eserlerde de kelimeyi bazı fonetik varyantlarla görmek mümkündür: **teñri, tañrı, tiñri** “Tanrı, Allah, ilah”(Ünlü, 2012: 565, 583, 594). Harezmi Türkçesi eserlerinde aynı zamanda **tañrılık** “Tanrılık, Tanrı için, ilahi, Tanrıya layık” gibi bir türev ve **Tañrı Ta’âla, Tañrı ta’âla ve tebareke** gibi bazı kalıp sözlere de rastlanmaktadır (Ünlü, 2012: 565).

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde de **Tañrı** kelimesi “Tanrı, Allah” anlamlarıyla ve pek çok fonetik varyantla (**tağrı, tanrı, tağrı, teñri, tengeri, tıgri, tiñri**) kullanılmıştır. Ayrıca bu eserlerde tanrılık “Allah için, Allah’a layık” türevine de rastlanır. (Toparlı vd., 2007: 262).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de **teñri** “Tanrı” isminden başka **teñrilik / teñrilik** “” türevi de yer alır (Ünlü, 2014: 1110).

Eski Anadolu Türkçesinde de **Tangrı / Tañrı** kelimesi kullanılmıştır (Dilçin, 2013: 214). Meninski’nin lugatında da **Tañrı** “Allah” isminden başka **Tanrilik** “uluhiyet, ilahet,

ülühet, lāhūt, rübūbiyet, hüdāyi” türevine de rastlanır. Bunun yanı sıra, *Taḡrı emanet* ve *Taḡrı Te’ālā* gibi kalıplaşmış birleşik kelimeler de vardır (Tulum, 2012: 1697).

Lehçetü’l-Lügat’ta de *Taḡrı Ta’ālā* ibaresine “Allah” anlamı ile rastlanır (Kırkkılıç, 1999: 632).

Kamūs-ı Türki’de de “Tanrı” maddesi karşılığında şunlar yazmaktadır: ilah, Mevla, Huda. Bundan başka aynı sözlükte, *Taḡrı* kulu, *Taḡrı*’nın günü “bütün gün” birleşik kelimeler de vardır (Sami, 2012: 429).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünümüleri

Azr. T.: *tanrı*: Tanrı (KTLS, 1991: 848).

Bşk. T.: *tāḡrı*: Tanrı (KTLS, 1991: 848).

Kzk. T.: *tāḡrı*: Tanrı (KTLS, 1991: 848).

Krg. T.: *teḡır*: Tanrı (KTLS, 1991: 848).

Özb. T.: *tāḡrı*: Tanrı (KTLS, 1991: 849).

Tat. T. : *tānri*: Tanrı (KTLS, 1991: 849).

Trkm. T.: *taḡrı*: Tanrı (KTLS, 1991: 849).

Y. Uyg. T.: *tāḡrı*: Tanrı (KTLS, 1991: 849).

Kum. T.: *teḡiri*: Tanrı (Pekacar, 2011: 330).

TT ağzlarındaki görünümüleri

Tanrı deveciği: çekirge gibi, uzun bacaklı bir çeşit böcek (DS, 1993: 3821).

Tanrı köprüsü: gökkuşağı (Bursa, göçmenler-Samsun) (DS, 1993: 3821).

Tanrı kuşağı: Türkistan göçmenleri/Kadıköy-İstanbul (DS, 1993: 3821).

Ayrıca halk arasında yaygın olan bazı deyimlerde, dualar ve beddualarda da *Tanrı* kelimesine rastlanır:

Tanrının günü: her gün(Parlatır, 2007: 817).

Tanrı misafiri: Tanınmayan, çağrılmadan kendiliğinden gelen konuk (Parlatır, 2007: 817).

Tanrı korusun: Allah kötü bir durumla karşı karşıya bırakmasın (Ersoylu, 2012: 121).

Tanrı'm seni ağlatmaya: Allah seni kazadanbeladan üzüntüden koruya(Ersoylu, 2012: 121).

Tanrı'nın rızası üstüne ola: Hayırlı tutum ve davranışlarından dolayı Allah senden **hoşnut** kala(Ersoylu, 2012: 121).

Tanrısaklasın: Allah kötü durumla yüz yüze getirmesin (Ersoylu, 2012: 121).

Tanrı akşamdan canını alsın: Tanrı sabah olmadan önce canını alsın (Ersoylu, 2012: 328).

Tanrı'dan dilerim babanın da canı çıka: Tanrı senin de babanın da canını ala(Ersoylu, 2012: 328).

Tanrı'm, düşman evini yılan akreple doldur: Tanrım, düşman evinde yaşayan herkese zarar verebilecek durumda bulunan sinsi, kötü kalpli kimselerin sayısı çok olsun (Ersoylu, 2012: 328).

Tanrıokuna uğra: Allah'tan bul, cezanı Tanrı versin (Ersoylu, 2012: 329).

Tanrıtatlı canına hışmede: Allah seni cezalandıra(Ersoylu, 2012: 329).

Değerlendirme

Türk dilinin tarihî yazı dillerinin hepsinde ve çağdaş Türk lehçelerinin tamamında **tanrı** kelimesine rastlanır. Ancak İslam dinin Türkler arasında yayılmasıyla, zamanla, başta “Allah” olmak üzere, “Rab, Mevla, İlah, Cenab-ı Hak, Çalap, Huda, Yezdan, vb.” adlar da Türk dilinde kullanılmaya başlanmıştır. Buna paralel şekilde, eski Uygur Türkçesinde söz konusu kelimeyle yapılmış türevlerin bolluğuna karşı sonraki devrelerde **tanrı** kökünden türevlere çok az rastlanması bu kelimenin kullanım sıklığının devirden devre düştüğünü gösterir.

Lehçelerde, “Tanrı” kavramını karşılayan hangi adın daha sık kullanıldığını tam olarak tespit etmek mümkün değilse de, bu lehçelerde de aynı anlamda daha başka kelimelerin de varlığı muhakkaktır. Bu da çağdaş lehçelerde de kelimenin geçmiş devirlere göre kullanım sıklığının düşmüş olabileceğini gösterir. TT’de ise *Tanrı*, daha çok kalıplaşmış sözlerde kullanılmaktadır. Aynı durum ITA’da da geçerlidir. Hatta, ITA’da kelimenin iç sesindeki geniz n’sinin düşmüş olması ve çok kısıtlı sayıdaki sözde bulunuyor olması, bu ağızlarda, TT yazı diline göre ve kelimenin tarihî gelişim çizgisi dikkate alındığında, kelimenin arkaikleşmiş olduğunu gösterir.

2.3.3.41. tepme

ITA’daki Görünümü

tepme (Ker.) ~ *temme* (Tel.): tekme, ayağın alt kısmıyla vur- (Hürmüzlü, 2013: 298).

Birleşik Fiilde

tepme at-: tekme vur- (Hürmüzlü, 2013: 298).

tepme çal-: ayağın alt kısmıyla vur-, tekme at- (Hürmüzlü, 2013: 298).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Türevin görünümü

Kelimeye ilkin eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *depme* şekliyle ve “tekme” anlamıyla rastlamaktayız (Dilçin 2013: 76).

Meninski’nin lüğatinde de *tepme*, “tepne, tapanca” karşılıklarıyla kaydedilmiştir. Bu lugatte ayrıca “tepne” ve “tepiş” maddeleri de *tepme* maddesine gönderilmiştir (Tulum, 2011: 1753).

Lehçetü’l-Lügat’te de *tepme* Arapça “refâs” (tekme) karşılığıyla verilmiştir (Kırkılıç 1999: 648).

Kamûs-ı Türkî’de ise *tepme* maddesine “hayvanın art ayağıyla vurması, çifte (galatı: tekme)” karşılığı verilmiştir (Sami 2012: 378).

Kelime kökü olan *tep-* fiilinin tarihî Türk yazı dillerindeki görünüşleri ise şöyledir:

Eski Uygur Türkçesi

tep- : tep-, ez-, geri vur- (Doğan-Usta, 2014: 320).

DLT

tep- : tekme at-, tekmele- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 869).

Hz. T.

tep- : 1. ayak ile vur-; hızla çal-, yere vur- 2. bas-, ez-, çiğne- (Ünlü, 2012: 583).

Kıp. T.

tep-: ayak tep-, ayakla vur- (Toparlı vd., 2007: 270).

Çağtay T.

tep- : tep- (Ünlü, 2014: 1111).

Eski Anadolu T.

dep-: hücum et-, saldır-, atı ileri sür- (Dilçin, 2013: 76).

Meninski'nin lügati

tep-: →tepme ur- (Tulum, 2011: 1753).

tepme ur-: tep- (Tulum, 2011: 1753).

Lehçetü'l-Lügat

tep-: nefh “tep-” (Kırkılıç, 1999: 648-649).

Kamûs-ı Türkî

tep-: 1. (hayvan) çifte at-, çifte vur-, art yakla vur- 2. (mec.) kıymetini bilme-, ele geçen nimetin kadrini anlama- (Sami 2012: 378).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünüşleri

Çağdaş Türk lehçelerinde tekme karşılığında kullanılan kelimeler şunlardır:

Azr. T.:*tepiik* (KTLS, 1991: 866).

Bşk. T.:*tibiv* (KTLS, 1991: 866).

Kzk. T.:*tebüv, tepki* (KTLS, 1991: 866).

Krg. T.:*tebü* (KTLS, 1991: 866).

Özb. T.:*tepi* (KTLS, 1991: 867).

Tat. T.:*tibü*(KTLS, 1991: 867).

Trkm. T.:*depği*(KTLS, 1991: 867).

Y. Uyg. T.:*tepiş, tüpkü*(KTLS, 1991: 867).

TT ağızlarındaki görünüşleri

tepme: tekme (Alaşehir-Manisa, Düzce, Akyazı ve çevresi-Sakarya, Niğde) (DS, 1993: 3885).

TT ağızlarında bunun yanı sıra, “tekme” kavramını karşılamak üzere çeşitli fonetik varyantlarla, “tepiik, tepih, tepük, tepik” maddeleri de vardır ve bunların hepsi de “tekme” anlamına gelmektedir (DS, 1993: 38 83).

Değerlendirme

Söz konusu kelime bir fonetik aykırılışmayla TT’de -p > -k değişmesine uğramıştır (Gülensoy, 2007: 876). Oysa gerek çağdaş Türk lehçelerinde gerek TT ağızlarında kelime kökünün son sesindeki /-k/ tıpkı en eski tarihî kayıttaki (eski Anadolu Türkçesi) gibi korunmuştur. Ayrıca eski Uygur Türkçesi metinlerinde, DLT’de ve sonraki devirlerde gelişen Türk yazı dillerinde kelimenin kökü olan “tep-” fiiline de rastlayabilmekteyiz. Bütün bunlar kelimenin TT’de köklü bir fonetik değişim geçirdiğini göstermektedir. ITA’da ise tıpkı çağdaş Türk lehçeleri ve bazı TT ağızları gibi kelime kökünde de türevde de herhangi bir fonetik değişme söz konusu değildir. Telâfer ağızındaki **temme** (< tepme) şekli ise geç bir fonetik gelişmenin ürünü olup arkaik bir şekil sayılmaz. Bu verilere göre, hem ITA’daki

hem de çağdaş Türk lehçelerindeki hem de bir kısım TT ağızlarındaki *tepme* şekli TT yazı diline göre arkaiktir.

2.3.3.42. tepren-

ITA'daki Görünümleri

Türevde

tepren-: hareket et-, kıpırda- (Bayatlı, 1996: 296; Hürmüzlü, 2013: 298).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri:

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *tepre-* fiil gövdesine dayanan bazı türevlere rastlamak mümkündür:

tepre-: kımıl-da-, hareket et-, titre-, sallan- (Doğan-Usta, 2014: 320).

tepret-: kımıldat-, sars-, titret- (Doğan-Usta, 2014: 320).

*tepreme*siz: hareketsiz (Doğan-Usta, 2014: 320).

DLT'de de *tepre-* fiil gövdesinden pek çok türev görülür:

tepre-: (nesne vb.) hareket et- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 870).

tepren-: (nesne vb.) hareket et- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 870).

tepreş-: (kavim, nesne vb.) hareket et- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 870).

tepret-: (düşmana) saldır- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 870).

tepretesi: Oğuzlarda hareket ettirme zamanı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 870).

tepretgen: çok hareket ettiren (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 870).

tepretgü: hareket ettirici (nesne) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 870).

Harezmi Türkçesinde de *tepre-* fiil gövdesi ve diğer türevleri görmek mümkündür:

tepre-: hareket et-, yola çık-, saldır-, hücum et- (Ünlü, 2012: 584).

tepren-: kımıldı-, hareket et-, sallan- (Ünlü, 2012: 584).

teprenil-: sarsıntıya uğratıl-, sarsıl- (Ünlü, 2012: 584).

tepreş-: depreş-, sars- (Ünlü, 2012: 584).

tepret- (1): kımıldat-, hareket ettir-, salla-, silkele-, yerinden oynat- (Ünlü, 2012: 584).

tepret- (2): sars- (Ünlü, 2012: 584).

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde de *tepre-* fiil gövdesi ve ona bağlı türevlere rastlamak mümkündür:

tepre-: kımıldı-, hareket et- (Toparlı vd., 2007: 270).

tepred-: hareket ettir-, kımıldat- (Toparlı vd., 2007: 270).

tepren-: yerinden oyna-, hareket et- (Toparlı vd., 2007: 270).

tepret-: hareket erir-, kımıldat- (Toparlı vd., 2007: 270).

Çağatay Türkçesinde de *tepre-* fiil gövdesine dayanan türevler vardır:

tepre-: hareket et-, kımıldan- (Ünlü, 2014: 1111).

tepren- / *tepren-*: *tepren-*, kımıldan- (Ünlü, 2014: 1111).

tepretmeklik: kımıldama, hareket (Ünlü, 2014: 1111).

Eski Anadolu Türkçesinde de *depre-* fiil gövdesinden şu türevler gözlenir:

deprendür-: harekete getir-, kımıldat- (Dilçin, 2013: 76).

depreniş: hareket, kımıldanış (Dilçin, 2013: 76).

depre-: hareket et-, harekete gel-, kımıldan-, sarsıl- (Dilçin, 2013: 76).

depreşdür-: nüksettir- (Dilçin, 2013: 76).

depreş-: hareket et- (Dilçin, 2013: 76).

depret-: kımıldat-, sars-, harekete getir- (Dilçin, 2013: 76).

Meninski'nin lügatinde de **tepret-** gövdesini ve diğer türevleri görebiliriz:

tepredici: kımıldayıcı (Tulum, 2011: 1753).

teprenecek: hareketli (Tulum, 2011: 1753).

tepreniş: girişme, hareket, çümbüş (Tulum, 2011: 1753).

tepren-: kımıldan-, salın- (Tulum, 2011: 1753).

teprenmez: hareketsiz (Tulum, 2011: 1753).

teprenmiş: kımıldanmış (Tulum, 2011: 1753).

tepreştür-: → tahrik et- (Tulum, 2011: 1753).

tahrik et-: kımıl-da-, kımıldat- oynat-, harekete getir- (Tulum, 2011: 1682).

tepret-: oynat-, sal-, salla- (Tulum, 2011: 1753).

Lehçetü'l-Lügat'te de **depre-** gövdesi "heys, hareket" gibi Arapça karşılıklar verilmiştir (Kırkkılıç, 1999: 209).

Kamûs-ı Türkî'de ise şu türevler yer alır:

depret-: yerinden oynat-, sıçrat-, tahrik et- (Sami, 2012: 602).

depreşdir-: kımıldat-, cedd ü cehd ile tahrik et-, harekete getir- (Sami, 2012: 602).

depreş-: kımıl-da-, oyna-, harekete gel-, çabala- (Sami, 2012: 602).

depre-: kımıldan-, harekete gel-, ihtizaz et- çabala- (Sami, 2012: 602).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünüşleri

Azr. T.

debre-: 1. yerinden terpen-, terpen-, yerinden dur-, galh- 2. (mec.) cücermeye başla-, görünmeye başla- (Orucov vd.-I, 2006: 567).

debret-: yerinden terpet-, yerinden oynat- (Orucov vd.-I, 2006: 567).

terpet-: 1. harekete getir-, hareket etdir- 2. getmek için herek etdir- (Orucov vd.-IV, 2006: 325).

terpeş-: 1. harekete başla-, harekete gel- 2. → terpen- (1. anlam)(Orucov vd.-IV, 2006: 325).

Krç.-Mlk. T.

tebre-: başla-, harekete geç- (Takvul, 2000: 388);

tebret-: hareket ettir- (Takvul, 2000: 388).

Trkm. T.:depre-: çabala- gayret et-, davran-, giriş- (Tekin vd, 1995: 149).

Y. Uyg. T.: yer **tävrişi**:deprem (KTLS, 1991: 163).

Y. Uyg. T.:tävrüt-: salla- (KTLS, 1991: 741).

Bşk. T.:tirbätiv: salla-, sars- (KTLS, 1991: KTLS, 1991: 740, 748).

Tat. T.:tirbätü: salla-, sars- (KTLS, 1991: KTLS, 1991: 741, 749).

Kzk. T.:terbetüv: salla- (KTLS, 1991: 740).

Krg. T.:termetü: salla- (KTLS, 1991: 740).

Özb. T.:täbrät-: salla- (KTLS, 1991: 741).

Kum. T.:tebre-: 1. harekete getir-, hareket ettir-, kımıldat-yerini değiştir-, (yerinden) oynat- 2. dürt-, it- (Pekacar, 2011: 328).

TT ağızlarındaki Görünümleri

tepren-(I): 1. yerinden oyna-, kımıl-da- (Gelendost-Isparta, Narlıdere-Denizli, İznir, Alaşehir, Manisa, Tokat, Eskişehir, ...) 2. tekme at- (Narlıdere, Buldan-Denizli, Alaşehir-Manisa ve çevresi) (DS, 1993: 3886).

tébr-el-: yerinden oyna-, kımıl-da- (Karaçay aşireti, Başhöyük/Kadınhanı-Konya)(DS, 1993: 3886).

tepreş- (I): yerinden oynatma-, kırılma- (Kösten, Honak-Denizli; Bergama-İzmir, Alaşehir-Manisa, Akyazı ve çevresi-Sakarya, Merzifon ve köyleri-Amasya, Trabzon, Rize, Bodrum-Muğla, Çavdarlı/Şavşat-Artvin, ...) (DS, 1993: 3886).

tepreş- (II): hastalık ya da kapanmak üzere olan yara yeniden az-, yinele- (Alaşehir-Manisave çevresi, Akyazı ve çevresi-Sakarya, Tokat, Eskişehir, Merzifon ve köyleri-Amasya, Maçka ve köyleri, Trabzon, Gümüşhane, Rize, Niğde) (DS, 1993: 3886).

tepren- (II): hastalık ya da kapanmak üzere olan yara yeniden az-, yinele- (Alaşehir-Manisa, Tokat, Balıkesir, Eskişehir, Erkinis/Yusufeli-Artvin) (DS, 1993: 3886).

tebren-: hastalık ya da kapanmak üzere olan yara yeniden az-, yinele- (Çal-Denizli) (DS, 1993: 3886).

deprem: zelzele, yer sarsıntısı (Susurluk-Balıkesir, Kurşunu-Çankırı, Kargı, İskilip-Çorum, Lüleburgaz-Kırklareli) (DS, 1993: 1431).

depreme: zelzele, yer sarsıntısı (Çorum, Vezirköprü-Samsun) (DS, 1993: 1431).

Değerlendirme

Eski Türkçeden bu yana hem fonetik hem semantik bakımından takip edebildiğimiz **tepre-** gövdesine dayanan türevlerin “hareket et-, sars-, kırılma-” anlam eksenindeki anlamlarla kullanıldığı gözlenmektedir. İTA’da da **tepret-**, tıpkı tarihî Türk yazı dillerinde, çağdaş Türk lehçelerinde ve TT ağızlarındaki anlamla yaşamaktadır. Buna karşılık TT yazı dili, tarihî Türk yazı dillerindeki, çağdaş Türk lehçelerindeki ve TT ağızlarındaki anlamları korumamış; **tepre-** fiilinin işteş şekli olan **depreş-** eski Anadolu Türkçesindeki birçok anlamını yitirerek yalnızca “nükset-” anlamıyla bugüne gelerek anlam daralmasına uğramıştır; aynı fiilin dönüşlü şekli olan **depren-** ise ağızlara hasredilerek tarihten gelen temel anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır. Ettirgen **depret-** şekli ise TT yazı dilinden düşmüştür. Bunların dışında, **depret-** fiil gövdesinden, daha önceleri ağızlara hasredilmiş olan **deprem** kelimesi Dil Devrimi çalışmalarında TT yazı diline kazandırılmıştır. Bu verilere göre, İTA’daki **depret-** fiil gövdesinin taşıdığı anlam TT yazı diline göre arkaiktir.

2.3.3.43. toy

ITA'daki Görünümü

Yalın Hâlde

toy: düğün, evlenme münasebetiyle yapılan eğlence töreni (Hürmüzlü, 2013: 302).

İkilemede

toy düğün ~ toy tünük (İmz.): düğün, evlenme münasebetiyle yapılan eğlence töreni (Hürmüzlü, 2013: 302).

Tarihî Türk yazı dillerindeki görünümleri:

Kelimeye ilkin eski Uygur Türkçesi metinlerinde **toy** şeklinde ve “1. bayram 2. şehir” anlamlarıyla rastlanmaktadır (Doğan-Usta 2014: 337).

Kutadgu Bilig’de de **toy** “halk, topluluk” anlamıyla kullanılmıştır (Eraslan vd. 1979: 460).

Harezmi Türkçesi eserlerinde de **toy** şeklinde geçen kelimeye şu anlamlar verilmiştir: düğün, ziyafet (Ünlü 2012: 601). Bu devirde yazılan eserlerde **toy** ayrıca kalabalık anlamıyla da kullanılmıştır (Ünlü 2012: 601).

Tarihî Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerde de **toy** “düğün, şölen, şenlik” şekli kaydedilmiştir (Toparlı vd. 2007: 281).

Çağatay Türk yazı dilinde de **toy** “düğün, eğlence, sünnet cemiyeti” anlamlarıyla kaydedilmiştir (Ünlü 2014: 1150).

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde de **toy** kelimesi “şenlik, şölen, ziyafet” anlamlarıyla kullanılmıştır (Dilçin 2013: 223).

Kâmûs-ı Türki’de de madde başı olarak yer alan **toy** “düğün, sûr, velime, cemiyet, şenlik” anlamlarıyla kaydedilmiştir (Sami 2012: 912).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Çağdaş Türk lehçelerinde TT'deki “dügün” kavramı bazı fonetik varyantlarla, *toy/ tuy* kelimesiyle karşılanmaktadır:

Azr. T.: *toy, toy düyün* (KTLS, 1991: 194).

Bşk. T.: *tuy* (KTLS, 1991: 194).

Kzk. T.: *toy* (KTLS, 1991: 194).

Krg. T.: *toy* (KTLS, 1991: 194).

Özb. T.: *toy* (KTLS, 1991: 195).

Tat. T.: *tuy* (KTLS, 1991: 195).

Trkm. T.: *toy* (KTLS, 1991: 195).

Y. Uyg. T.: *toy* (KTLS, 1991: 195).

TT Ağzlarındaki Görünümleri

Tespit edebildiğimiz TT ağzlarında “dügün” kavramı “toy” kelimesiyle karşılanmaktadır:

toy: dügün (Ahlat-Bitlis) (Ertekinoglu, 2017: 407).

toy: dügün (Bismil-Adıyaman) (Sökmen, 2016: 318).

toy: dügün (Ş. Urfa) (Kürkçüoğlu, 1991: 138).

toy: dügün (Diyarbakır) (Erten, 1994: 171).

toy: dügün (Arpaçay köyleri-Kars) (Olçay vd., 1998: 397).

toy: dügün (Osmaniye Tatar) (Özkan, 1997: 151).

toy: dügün (Erzurum) (Olçay, 1995b: 127).

toy: dügün (Kars) (Ercilasun, 1983: 384).

toy: düğün dernek (Keban, Baskil, Ağın-Elazığ)(Buran, 1997: 205).

toy düğün et-: yemekli, gösterişli düğün yap- (Erzincan) (Sağır, 1995: 427).

Değerlendirme

Yukarıdaki sözlük verilerine göre, *toy* kelimesinin en eski kayıtlardaki anlamları daha çok “toplanma” anlam eksenindedir. Dolayısıyla, tarihî kayıtlarda her ne kadar kelimenin “düğün” anlamına rastlamasak da ona yakın olan “bayram” anlamı eski Uygur Türkçesinde gözlenebilmektedir. Kelimenin ITA’daki anlamı olan “düğün” de tarihî kayıtlardaki anlam eksenine uygundur. TT’deki “ziyafet” anlamı ise, çeşitli vesilelerle bir araya gelen insanların birlikte yemek yemesi geleneğinin ortaya çıkarmış olduğu ve sebep-sonuç ilişkisine dayanan bir ad aktarması ürünü olmalıdır. Kelimenin TT’deki bu anlamı TDK Türkçe Sözlükte “eskimiş” kaydıyla verilmiştir.

Öte taraftan, çağdaş Türk lehçelerinde de “düğün” karşılığında *toy* kelimesinin canlı bir şekilde kullanılması söz konusudur. Bu da kelimenin “düğün” anlamının hem ITA’da hem de çağdaş Türk lehçelerinde TT’ne göre arkaik bir nitelik arz ettiğini gösterir. Bunun yanında, TT ağızlarında *toy* kelimesinin Batı Anadolu ağızlarında ve Trakya bölgesinde tamamen dilden düştüğü, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ağızlarında, bir başka deyişle, Anadolu’daki Azerbaycan lehçe sahasının uzantısında ise leksik bir unsur olarak canlılığını koruduğunu gözlemekteyiz. Ağızlar arasındaki bu durumu karşılaştırdığımızdaysa ITA’da, kelimenin Batı Anadolu ve Trakya ağızlarına göre, leksik unsur olarak da arkaik olduğu gözlenir.

2.3.3.44. tuluğ(h)

ITA’daki Görünümü

Türevde

tuluğ(h):yağ, su, ayran gibi sıvıları koymak için kullanılan, önü yarılmadan çıkarılmış koyun derisi, tulum (Hürmüzlü, 2013: 303).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kelimeyi *tulkuk* / *tolkuk* “yüzme tulumu, torba” ve *tuluk* “tulum” şekillerinde görmek mümkündür (Caferoğlu, 1993: 160, 165; Doğan-Usta, 2014: 343, 344).

DLT’de de *tulkuk* şekliyle kaydedilmiş kelime “üfürülerek şişirilmiş tulum” anlamındadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 899).

Harezmi Türkçesi eserlerinde *tuluk* şekline rastlanmazken “tulum (tulum, yiyecek ve içeceğin korunması için konulan kap)” şekli kaydedilmiştir (Ünlü, 2012: 605).

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde de *tulkuq* “tulum, tuluk” şekli görülmektedir (Toparlı vd., 2007: 283).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de “tuluk” şekli gözlenmezken *tulum* (I), “matara, kırba” anlamlarıyla verilmiştir (Ünlü, 2014: 1158).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de *tulguq* / *tulkuq* şekilleri yanında *tuluk* / *tuluk* / *dulkuq* şekilleri de vardır ve “tulum” anlamıyla kullanılmıştır (Dilçin, 2013: 85, 224).

Eski Anadolu Türkçesinde ayrıca *tulum* borusu “gayda” ve *tulum* pata “çalınan boru, nefir” kelimeleri de geçmektedir (Dilçin, 2013: 224).

Meninski’nin lughatında ise yalnızca *tulum* “kırbet, kırbe (çalgı), ākbeş ” şekli kayıtlıdır (Tulum, 2011: 1783).

Lehçetü’l-Lügat’te de sadece *tulum* şekline yer verilmiş ve şu “tulum” anlamına gelen şu Arapça kelimelerle karşılanmıştır: se’b, müleffif, zikk, ezkak, ukke (Kırkkılıç, 1999: 661).

Kamûs-ı Türki’de ise hem *tuluk* hem de *tulum* şekilleri kayıtlıdır:

tuluk: dikişsiz kap yapılan bütün deri (Sami, 2012: 909).

tulum: 1. hayvanın bütün çıkarılmış derisinden ibaret kap ki pekmez, bal, yağ, sirke, peynir veya su gibi mayiat vazına mahsus olur 2. nefesle şişirilip bir yandan sıkılmakla, bir

ucuna merbut bulunun düdük çalınan deri 3. iki tahtadan ibaret ve bir tulum taklidinde bulunan kürek kıtası (Sami, 2012: 909).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Azr. T.: tuluq: 1. içinde maye, yağ vs. saxlamak nehre çalxalamax üçün qab kimi işledilen, aşılama ile hazırlanmış bütöv qoyun veya keçi derisi 2. → dol: (köhne)keçmişde quyudan su, petrol (mazut) çekmek üçün mal derisinden yahud brezentenden vs.de tikilen tuluq 3. (köhne) bir tuluq tutan qeder maye ölçüsü (Orucov vd-IV, 2006: 374).

G. Azr. T.: tuluq: deriden kayırılmış su kabı, ayran kabı, karın, kursak (Daşkın, 1372 H: 213).

Trkm. T.: tulum: su kabı, tulum (Tekin vd., 1995: 637).

Gag. T.

tuluk: 1. inek 2. (mec.) dokundurulmuş, tokuşturulmuş (Kaynak-Doğru, 1991: 246).

tulum: tulum (Kaynak-Doğru, 1991: 246).

Y. Uyg. T.

tuluk: döven (Necip, 1995: 426).

tulum: tulum (Necip, 1995: 426).

Kzk. T. T.: tulun: tulum (Öner, 2015: 498).

Krg. T.: tulup: tulum şeklinde yüzülen buzağı derisi (Yudahin, 2011: 759).

Krç.-Mlk. T.: tuluk: tulum, tulum şeklinde yüzülmüş deri (Takvul, 2000: 409).

Kum. T.: tuluq: tulum, kırba (Pekacar, 2011: 342).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

tuluk (I): 1. pekmez, peynir, yağ vb. şeyler koymaya yarayan ya da yayık olarak kullanılan deri, tulum (Aydoğmuş/Dinar-Afyon, Eber/Keçiborlu, Eğirdir ve köyleri-Isparta, Çerçin, Salda/Yeşilova-Burdur, Güney-Denizli, Bozdoğan-Aydın, Urla-İzmir, Alaşehir-

Manisa, Emet-Kütahya, Tokat, Eskişehir, Kurşunlu-Çankırı, Mecitözü-Çorum, Kilis, Nizip-G. Antep, Afşin ve köyleri- K. Maraş, Amik Ovası Türkmenleri-Hatay, ...) 2. ağaç yayık (DS, 1993: 3988).

tuluğ: pekmez, peynir, yağ vb. şeyler koymaya yarayan ya da yayık olarak kullanılan deri, tulum (Burdur, Lapseki-Çanakkale, Hasankale-Erzurum, Kemaliye-Erzincan) (DS, 1993: 3988).

tuluğ: pekmez, peynir, yağ vb. şeyler koymaya yarayan ya da yayık olarak kullanılan deri, tulum (Şiran-Gümüşhane, Bayburt, Gemerek-Sivas, Sarıkamış-Kars, Erciş-Van, Ağın-Elazığ, İncekum/Silifke-Mersin) (DS, 1993: 3988).

tuluğ: 1. içerisine peynir konulan yahut yayık olarak kullanılan koyun postu 2. sıcak su torbası (Bismil Türkmenleri-Adıyaman) (Sökmen, 2016: 318).

tulum(I): 1. kadın giysisi (Secigen/Osmancık-Çorum, Ereğli, Havza, Veziköprü-Samsun, Kozalan/Bey pazarı-Ankara, Sarayözü-Amasya, Ezine-Çanakkale, Van ve köyleri) 2. avcıların gölde ıslanmamaları için giydikleri, çoğunlukla keçi derisinden yapılmış bir çeşit pantolon (Harala/İpsala-Edirne)(DS, 1993: 3988).

Azr. T. Ağzlarındaki Görünümleri

tuluğ / tuluğ: bütün olarak çıkarıldıktan sonra ayak ve baş delikleri dikilerek içine su, yağ, peynir, vb. konan hayvan derisi, tulum (Nehcevan) (Gülensoy vd., 2009: 625).

Değerlendirme

Eski Türkçeden bu yana **tuluk** çeşitli fonetik ve semantik varyantlarla günümüze dek ulaşmıştır. “Tulum” şekli Çağatay Türkçesinden önceki metinlerde gözlenemediğinden, **tuluk** şeklinin daha eski olduğunu söylemek mümkündür. Öte taraftan eski Anadolu Türkçesinden itibaren Anadolu sahasındaki TT yazı dili verimlerinde “tulum” şeklinin yaygınlık kazandığı da görülmektedir. Öyle ki Kamûs-ı Türki’de her iki şekil de kayıtlı olmasına rağmen, “tulum” şekline dayanan birleşik kelimeler ve deyimler daha fazladır. Bu da TT’de “tulum” şeklinin daha işlek olduğunu, **tuluk** şeklininse zamanla ağızlara hasrolduğunu gösterir. Nitekim, TT ağzlarında, fonetik varyantlarıyla **tuluk** şeklinin daha yaygın bir alanda kullanıldığı gözlenmektedir. Hatta, TT ağzlarındaki “tulum” şekline

yüklenmiş anlamlar yan anlamlar olup bu anlamların TT yazı dilinin etkisiyle geliştiği de düşünülebilir.

Çağdaş Türk lehçelerinde de fonetik varyantlarıyla **tuluk** şeklinin daha yaygın olduğu görülmektedir. Nitekim, gerek Güney Azerbaycan gerek Kuzey Azerbaycan sahasında **tuluk** şekli tamamen hâkim görünmektedir. ITA'daki **tuluğ(h)** şekli de uzantısı olduğu Azerbaycan sahasıyla gerek fonetik gerek anlam bakımından uyumludur.

Bütün bu veriler dikkate alınırsa ITA'daki **tuluğ(h)** şeklinin TT yazı diline göre, lehçelerdeki “tuluk” şeklinin de TT'ne göre arkaik olduğu söylenebilir.

2.3.3.45. tütün

ITA'daki Görünümleri

tütün: duman (Hürmüzlü, 2013: 304).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde **tütün** şu anlamlarla geçmektedir: “1. duman, buhar 2. mesken sayımında alınan vergi” (Caferoğlu, 1993: 170; Doğan-Usta, 2014: 354).

DLT'de de **tütün** “duman” anlamıyla kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 913).

Harezmi Türkçesi eserlerinde hem **tütsün** hem de **tütün** (1) “duman” anlamıyla kullanılırken, **tüt-** köküne “tüt-, yan-” anlamları verilmiş; ayrıca bu metinlerde **tütün** kıl- “ateş yak-” birleşik fiili de yer almıştır (Ünlü, 2012: 614).

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde de gerek fiil kökünün gerek bu kökten türemiş kelimelerin türlü kullanımları olduğu gözlenmektedir:

tütün (I): duman (Toparlı vd., 2007: 288).

tütün (II): tütün (Toparlı vd., 2007: 288).

tütünle-: tütsüle-, dumanla- (Toparlı vd., 2007: 288).

tütüz-: tüttür-, buğulat- (Toparlı vd., 2007: 288).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de **tütün** şu anlamlarla kullanılmıştır: “tütün, duman, buhar, buğ, tütsi, bağ, pus” (Ünlü, 2014: 1175).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de her iki fonetik varyantla, **dütün / tütün** “duman” kullanılmış; ayrıca bu yazı diline ait eserlerde kelimenin kökü olan **düt-** “tüt-”ten başka **dütsü** sakası “buhurdan”, **dütsüden** “buhurdan”, **dütü** vir- “tütsüle-”, **dütünlük / tütünlük** “baca” gibi birleşik kelimeler de görülmektedir (Dilçin, 2013: 88).

Meninski’nin lughatında de **tütün** için şu karşılıklar verilmiştir: “duhan (duman), düd, tambakū”. Ayrıca bu sözlükte ayrıca **tüt-** “tütünle-, türün et-, tütün çık-”, **tütün** çek- “tütün iç-” gibi madde başları da yer almaktadır. Meninski ayrıca bu lughatte tütün yaprağı “yaprak, üblüm, tabaca” maddesine de yer vermiştir (Tulum, 2011: 1790).

Lehçetü’l-Lügat’teyse tütün maddesi önce “lüleve çubuk ile içler” açıklamasından sonra Arapça “tibğ” (tütün bitkisi) kekimesiyle karşılanmıştır (Kırkkılıç, 1995: 668).

Kamûs-ı Türkî’de de **tütün** maddesinde şu anlamlar verilmiştir: 1. yanan bir şeyden çıkıp havaya karışarak yukarıya kalkan siyahımsı gaz, duman, duhan 2. yakılıp dumanı teneffüs edilen maruf yaprak ki Amerika’dan gelmedir (Sami, 2012: 448).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünüşleri

Çağdaş Türk lehçelerinde “duman” kavramını karşılayan kelimeler şunlardır:

Azr. T.: *duman, tüstü:* duman (KTLS, 1991: 190).

Bşk. T.: *tötön:* duman (KTLS, 1991: 190).

Kzk. T.: *tuman, tütin:* duman (KTLS, 1991: 190).

Krg. T.: *tütün:* duman (KTLS, 1991: 190).

Özb. T.: *tütün, düd:* duman (KTLS, 1991: 191).

Tat. T.: *tötün:* duman (KTLS, 1991: 191).

Trkm. T.: *tüsse, tütün, duman:* duman (KTLS, 1991: 191).

Y. Uyg. T.: *is, tütün, tuman:* duman (KTLS, 1991: 191).

TT ağızlarındaki görünümüleri

tütün: duman (Çorum, Sivrikise/Havza-Samsun, Trabzon, Erzincan, Kilis, Maraş, Sarıhamzalı / Sorgun-Yozgat, Kıbrıs, Hasanoğlan-Ankara) (DS, 1993: 4015-4016).

tütü: duman (İstanbul) (DS, 1993: 4016).

Değerlendirme

Türk dilinin tarihî gelişim seyri içinde tütün kelimesinin hemen her devirde “duman” anlamıyla kullanıldığını gözlemek mümkündür. Anadolu sahasında gelişen TT yazı dilinde de 19. yüzyıla kadar bu anlam korunmuştur. Kamûs-î Türki'deki anlam bunu gösterir. Ancak günümüz TT sözlüklerinde **tütün** madde başı her ne kadar “duman” anlamıyla karşılanıyorsa da bu anlamın halk ağızlarına mahsus olduğu kaydı da düşülmektedir. Hatta, Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te kelimenin hem ağızlara hem de eski Türkçeye mahsus olduğunu belirtilmektedir. Bu da TT'de kelimenin bu anlamının günlük dilden düşmüş olduğunun göstergesidir. Bu durum kelimenin, çok yakın bir dönemde anlam daralmasına uğradığını ortaya koyar. Buna karşılık, ağızlarda **tütün** kelimesinin “duman” anlamı korunmuştur. Çağdaş Türk lehçelerinin hemen hepsinde de “duman” kavramı tütün kelimesinin fonetik varyantlarıyla karşılanmaktadır. Bu veriler, TT yazı dilinde kelimenin yakın zamanda anlam kaybına uğradığını, Türk dilinin lehçe ve ağızlarının ise “duman” anlamını koruduğunu, ITA'da da korunan bu anlamın (duman) arkaik olduğunu gösterir.

2.3.3.46. uşâğ(h)

ITA'daki Görünümü

Yalın Hâlde

uşâğ(h): 1. küçük kız veya oğlan çocuk 2. ibne, puşt 3. genç, delikanlı (Terzibaşı, 2011: 225).

Bazı Cümlelerdeki Kullanım Biçimi

Uşâğ(h) ITA'da “yaşça küçük” anlamıyla da kullanılır:

Sen hele **uşâğ(h)san** “Sen henüz küçüksün.”

Sen mennen **uşâğ(h)san** “Sen benden küçüksün.”

Onda *uṣāğıydım* “O zamanlar küçüktüm.”.

Türevde

uṣağ(h)lığ(h): çocukluk, küçüklük (Hürmüzlü, 2013: 307).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Uygur Türkçesi, metinlerinde *uṣak* / *uṣak* / *uvṣak* “ufak, küçük” anlamıyla kullanılmıştır (Caferoğlu, 1993: 172, 175). Eski Uygurcada *uṣ-* “parçala-”, *uṣa-* “ufala-, parçala-”, *uṣal-*, *uṣan-* “1. ufalan- 2. inan-, güven-”¹²² ve *uṣat-* şekilleri de kaydedilmiştir (Doğan-Usta, 2014: 363). Eski Uygur metinlerinde ayrıca *uvṣan-* “ufalan-” şekli de vardır (Doğan-Usta, 2014: 365).

DLT’de de *uṣak* kelimesi “küçük” anlamıyla karşılanmıştır. DLT’de bunun yanında, *uṣal-* “ufalan-”, *uwṣat-* / *uṣat-* “ufala-” ve *uṣaklık* “çokuklaşma, çocukluk” maddesine de yer verir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 925, 926). Kâşgarlı, eserinde aynı kökten gelen diğer bazı türevlere (dal kelimeler) de yer vermiştir: *uw-* “ufala-”, *uwul-* “ufalan-”, *uwun-* “bizzat ufala-”, *uwuṣ* “ufalanmış nesne, kırıntı”, *uwuṣ-* “ufalamakta yardım et- veya yarış-”, *uwuṣ etmek* “ufalanmış ekmek” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 926, 927).

Kelimenin “çocuk, küçük çocuk” anlamlarına ilkin Harezmi Türkçesi eserlerinde rastlamaktayız. Bununla birlikte, bu saha eserlerinde kelimenin “küçük” kavramıyla ilgili anlamları pek çok türevle ve genişleyen anlamlarıyla kaydedilmiştir: *uṣak* / *uṣağ* “ufak, küçük”, *uṣan-* “ufalan-, parçalan-”, *uṣat-* “ufala-, parçala-, parçalara ayır-, kır-, kırıp geçir-, helak et-”, *uṣatıl-* “ufalan-, paramparça ol-”. Harezmi metinlerinde bir de *uṣak* oğlan tamlamasında bu kelime “küçük” anlamıyla kullanılmıştır (Ünlü, 2012: 628, 629).

Kıpçak Türkçesi eserlerinde ise *uṣak* “ufak, küçük”, *uṣah* “kırıntı”, *uṣan-* / *uvan-* “ufan-, küçük parçalara bölün-”, *uṣat-* “parçala-, parçalat-, kır-”, *uv-* “1. kır-, parçala- 2. bir şeyi ez-”, *uvak* “ufak, küçük” şekillerine rastlanır (Toparlı vd, 2007: 294, 295).

Çağatay Türkçesi eserlerinde de şu şekiller görülmektedir: *uṣağ* “çocuk, küçük çocuk, hizmetkâr”, *uṣak* “küçük parça, kırıntı, küçük çocuk”, *uṣakla-* “ufat-, böl-”, *uṣal-* “ufalan-, küçül-, parçalan-”, *uṣalt-* “parça parça et-, taksim et-”. Kelimenin TT yazı

¹²² Emek Üşenmez, “inan-, güven-” anlamlarının bu fiil köküyle ilgili olmadığını belirtir (Üşenmez, 2014: 639).

dilindeki “hizmetkâr” anlamı bu devre metinlerinde ortaya çıkmış görünmektedir (Ünlü, 2013: 1189).

Eski Anadolu Türkçesinde ise **uşak** pek çok fonetik varyant ve genişleyen anlamlarla kullanılmıştır: **uşak** “1. ufak, küçük 2. çocuk”, **uşat-** / **uşalt-** / **uşandur-** / **uvandur-** “parçala-, ufalt-”, **uşan-** “kırıl-, parçalan-, ufan-, dağıl-, kop-, toz hâline gel-”yanında; dal şekiller de eski Anadolu Türkçesi metinlerinde gözlenir: **uvacık** / **uvacuk** / **uvacuğ** “ufacık”, **uvağırak** / **uvakrağ** “daha küçük, pek ufak”, **uvağ** “ufak, küçük, kırıntı”, **uvağlu irilü** “irili ufaklı”, **uval-** “ufan-, parçalan-”, **uvanık** / **uvanuk** “kırık”, **uvat-** “ufalt-, ufala-, kır-, parçala-” (Dilçin, 2013: 232, 233).

Meninski’nin sözlüğünde de **uşak** kelimesine şu karşılıklar verilmiştir: ‘uşak, ‘uşşak, oğlancık, buğana, buğanacık, çocuk, masum, mahtüm (< mahdüm), tıfil, sabi, püser, peçe, ferzend, kodek (Tulum, 2011: 1801).

Şemseddin Sami’nin Kamûs-ı Türkî eserinde de **uşak** madde başı yapılmış ve bazı açıklamalarla şu anlamlar verilmiştir: 1. çocuk, tıfil (Bu mana ile İstanbul’ca metruktür.) 2. delikanlı, şâb, genç 3. hizmetçi, hâdim, etbâ’. Yalnız, Ş. Sami maddenin anlamlarını vermeden önce kısa bir etimoloji bilgisi de vererek şunları kaydetmiştir: “Arapça ‘uşşaktan zannolunmuş ise de asıl Türkçede ‘uşak’ ufak ve küçük demek olup uşat-, uşal- gibi fiilleriyle beraber elyevm (bugün) Çağataycada müsta’meldir (kullanılmaktadır).” (Sami, 2012: 206).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Azr. T.

uşağ: 1. Az yaşlı oğlan ya kız; çocug 2. Oğlan ya kız (körpe, bala) (Orucov vd., 2006: 407).

Trkm. T.

uşak: ufak, küçük (**uşağ** çağalar “küçük çocuklar”) (Tekin vd, 1995b: 650).

Krg. T.

uşat-: 1. ufat- 2. (mecaz) israf et-(Yudahin, 2011: 787).

uşatuu: ufaltma (Yudahin, 2011: 787).

Y. Uyg. T.

TT.deki “ufak” karşılığında küçük ve **uşak** şekillerine bu lehçede rastlamaktayız (KTLS, 1991: 913).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

uşak: kuzusu ölen sağlıklı koyun (Havsa-Edirne) (DS, 1993: 4044).

uşak: bir yöreye, beldeye ait insanlar (Dinç, 2014: 467).

uşak devşek(g): çoluk çocuk (Kastamonu, Çankırı, Perşembe köyleri-Ordu, Erzincan, Nizip-G. Antep; Gürün, şarkışla-Sivas, Kuzayca-Yozgat, Mut-Mersin) (DS, 1993: 4044).

uşak eşi / uşaklık: döl yatağı (Eğirdir köyleri, Sütçüler-Isparta; İskilip-Çorum, Merzifon-Amasya, Güneyce-Rize, Kemaliye, Kemah-Erzincan; Arapkir- Malatya, Hacıilyas / Koyulhisar-Sivas, Uluğbey / Senirkent, Eğirdir-Isparta) (DS, 1993: 4045).

uşakla-: doğur- (Aliköy / Çaycuma-Zonguldak) (DS, 1993: 4045).

uşak: erkek çocuk (Rize) (Günay, 2003: 335).

Değerlendirme

Eski Türkçeden bu yana Türk dilinde yaşamaya devam eden bir leksik birim olan **uşak**, devirler geçtikçe pek çok anlam genişlemelerinden sonra, bilhassa Oğuz grubunda “çocuk” kavram alanına sıkışmış; Trkm. T. hariç diğer lehçelerde “küçük” anlamını büyük ölçüde yitirmiştir. Öte taraftan, diğer çağdaş lehçelerde de “küçük” anlamına ancak Krg. T. ve Y. Uyg. T.de rastlayabilmekteyiz. Bu da kelimenin “küçük” anlamının kullanım sahasının gün geçtikçe daralmış olduğunu göstermektedir. TT.de ise en azından 17. yüzyılda kelimedeki “küçük” anlamının terk edilmiş olduğunu Meninski’nin tanıklığı ortaya koymaktadır. ř. Sami’nin **uşak** maddesiyle ilgili notları da bunu destekler niteliktedir. Bunun yanında, TT ağızlarında da kelimenin “küçük” anlamına rastlamış değiliz. Bu veriler ışığında, **uşak** kelimesinin ITA’daki “küçük” anlamı, her ne kadar bir anlam daralmasıyla yaşıyor olsa da arkaiktir, diyebiliriz.

2.3.3.47. üz-

ITA'daki görünümleri

Yalın Hâlde

üz-: 1. suda hareket et-, yüz- (Terzibaşı, 2011: 216) 2. deriyi soy- (Hürmüzlü, 2013: 314) 3. vazgeç-, el çek-, soğu- (Kardaşlık, 1963: 44).

Deyimde

el üz-: (bir durum ya da bir insandan) umut kes- (Vasfi, 2001: 89; Hürmüzlü, 2013: 137).

Çekimli Filde: Bir anonim Kerkük hoyratında, emir teklif ikinci şahıs çekiminde şu şekilde gözlenmiştir:

Üz mennen

Reķib şerrîw **üz** mennen

Ėem yardan wafâlıdı

Hiç çéwırmez üz mennen

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçede **üz-** şeklinde ve “kes-, kır-, kopar-, mahvet-, ayır-, del-, parçala-” anlamlarıyla kullanılmıştır (Gabain, 1988: 306; Doğan-Usta, 2014: 373; Tekin, 2016: 313).

DLT'de de kelimeye **üz-** şeklinde ve “kopar-, kes-, kesip at-” anlamlarıyla rastlanır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 937).

Harezmi Türkçesi eserlerinde de üz-, “kopar-, kır-, kes-” anlamıyla kullanılmıştır (Ünlü, 2012: 642).

Tarihî Kıpçak Türkçesinde kelime, fonetik bakımından herhangi bir değişiklik gözlenmese de anlam dallanması görülür:

üz- (I): üz- (Toparlı vd, 2007: 299).

üz- (II): kopar-, kır- (Toparlı vd, 2007: 299).

üz-(III): yarış- (Toparlı vd, 2007: 299).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de birden fazla fonetik şekilde ve çeşitli anlamlarla kullanılmıştır:

üz- (1): kır-, kopar-, kes-, kökünden çıkar- (Ünlü, 2014: 1200).

üz- (2): yüz- (Ünlü, 2014: 1200).

yüz-(1): kır-, kopar-, kes- (Ünlü, 2014: 1266).

Eski Anadolu Türkçesinde de kelime hem fiil kökü hem de edilgen şekliyle gözlenir:

üz-: 1. kopar-, kaz-, kes-, boz-, ayır-, uzaklaştır- 2. (deri) yüz- (Dilçin, 2013: 237).

üzül-: 1. kop-, koparıl-, kırıl-, kopup dağıl-, bozul-, kesil-, sökül-, uzaklaş- 2. (deri) yüzül- 3. ilgiyi, ilişkiyi kes- 4. iyileş- (Dilçin, 2013: 238).

Meninski'nin lughatında de şu veriler bulunmaktadır:

yüz- (1): deriyi çıkar-, deriyi soy-, sıyr-, selh et- (Tulum, 2011: 1916).

yüz- (2): suda yüz-, sebahat et- (Tulum, 2011: 1916).

Lehçetü'l-Lügat'te de aynı fiil köküne **yüz-** şeklinde ve “deryada yüzmek” karşılığıyla rastlanır (Kırkkılıç, 1999: 774).

Kamûs-ı Türkî'de ise şu veriler kayıtlıdır:

yüz- (1): (hayvan) derisini çıkar-, soy-, selh et- (Sami, 2012: 1562).

yüz- (2): 1. suyun üzerinde durup yat- 2. suyun üzerinde hareket et-, seyahat et- (Sami, 2012: 1562).

yüzül-: derisi çıkarıl-, soyul- (Sami, 2012: 1562).

yüzül-: suyun üzerinde durul-, hareket olun- (Sami, 2012: 1562).

yüzdür- (1): suyun üzerine durdur- veya gezdir- (Sami, 2012: 1562).

yüzdür- (2): dersini çıkart-, soydur- (Sami, 2012: 1562).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Bşk. T.: *ozov*, *ozov* alıv: kopar- (KTLS, 1993: 498).

Kzk. T.: *üzüv*: kopar- (KTLS, 1993:498).

Krg. T.:*üzü*: kopar- (KTLS, 1993: 498).

Özb. T.:*üz-*: kopar- (KTLS, 1993: 499).

Tat. T.:*özü*, *özip* alu: kopar- (KTLS, 1993: 499).

Trkm. T.: *üz-*: kopar- (KTLS, 1993: 499).

Y. Uyg. T.:*üz-*: kopar- (KTLS, 1993: 499).

Bşk. T.: *özolov*: kop- (KTLS, 1993: 498).

Kzk. T.: *üzilüv*: kop- (KTLS, 1993: 498).

Krg. T.:*üzülü*: kop- (KTLS, 1993: 498).

Özb. T.:*üzül-*: kop- (KTLS, 1993: 499).

Tat. T.:*özilü*: kop- (KTLS, 1993: 499).

Trkm. T.: *üzül-*: kop- (KTLS, 1993: 499).

Y. Uyg. T.:*üzül-*: kop- (KTLS, 1993: 499).

Trkm. T.: *yüz-*: (deri)yüz- (KTLS, 1993: 1003).

Azr. T.: *üz-*: yüz- (suda)(KTLS, 1993: 1002).

Bşk. T.:*yözöv*: yüz- (suda)(KTLS, 1993: 1002).

Kzk. T.:*jüzüv*: yüz- (suda)(KTLS, 1993: 1002).

Krg. T.: *süzü*: yüz- (suda)(KTLS, 1993: 1002).

Özb. T.: *süz-*: yüz- (suda)(KTLS, 1993: 1003).

Tat. T.: *yözü*: yüz- (suda)(KTLS, 1993: 1003).

Trkm. T.: *yüz-*: yüz- (suda)(KTLS, 1993: 1003).

Y. Uyg. T.: *üz-*: yüz- (suda)(KTLS, 1993: 1003).

TT Ağzlarındaki Görünümleri

üz- (I): 1. kop-, ayır- (Merzifon köyleri-Amasya, Çarşamba-Samsun, Nefsiköseli / Görele, Tirebolu-Giresun; Bahçeli/Bor-Niğde, Ermenek-Karaman, Mut ve köyleri-Mersin, Milas-Muğla) 2. kopacak duruma getir- (Kurşunlu-Çankırı) (DS, 1993: 4085).

üz- (II): yüz- (Erzincan)(DS, 1993: 4085).

Değerlendirme

Eski Türkçeden bu yana *üz-* fiil kökünün başlıca iki anlam eksenini üzerinde geliştiğini gözlemek mümkündür. Bunlardan biri “kop-, kes-, kır-, ayrıl-, uzaklaş-”, diğeri ise “derisini çıkar-, suda yüz-”. Bu iki anlam ekseninden ilkinde yer alan anlamları eski Anadolu Türkçesi metinlerine kadar görmek mümkünse de TT'nin sonraki devrelerine ait eserlerde “derisini çıkar-, suda yüz-” anlam ekseninin öne çıktığını, diğeri anlam eksenindeki anlamların gözlenmediği dikkat çekmektedir. Buna karşılık çağdaş Türk lehçelerinde, çeşitli fonetik varyantlarıyla *üz-* fiil kökü ve *üzül-* gövdesi “kop-, koparıl-” anlamlarıyla bugün de yaşamaktadır. TT ağzlarında da aynı anlamda kullanıldığı yöreler epeyce vardır.

ITA'da, kelimenin yukarıda gözlenen anlamı ise daha önce birinci sırada zikrettiğimiz anlam eksenindeki anlamlarla uyumludur. Kelimenin ITA'daki “vazgeç-, el çek-, soğu-” anlamları günümüz TT yazı dilinde terk edilmiş, ancak buna yakın anlamlar TT ağzlarında bugün de yaşamaktadır. Bu veriler dikkate alındığında, ITA'daki *üz-* kelimesinin üçüncü sıradaki anlamlarının (vazgeç-, el çek-, soğu-) arkaik olduğunu söyleyebiliriz.

2.3.3.48. yağı

ITA'daki Görünümleri

yağı: düşman (Hürmüzlü, 2013: 321).

Deyimde

Kil *yağı* kızıl duşman “azılı düşman” (Hürmüzlü, 2013: 321).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Türkçe metinlerinde rastlanan bu kelime *yağı* şeklinde olup “düşman” anlamındadır (Ölmez, 2012: 325; Şirin, 2016: 746).

DLT'de de *yağı* “düşman” anlamıyla kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 940).

Harezmi Türk yazı diliyle yazılmış eserlerde de kelimeyi *yağı* / *yağu* şekillerinde ve yine “düşman” anlamıyla gözlemekteyiz (Ünlü, 2012: 651, 652).

Tarihî Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerde de *yağı*, “düşman” anlamıyla kullanılmıştır (Toparlı vd., 2007: 306).

Çağatay Türkçesi metinlerindeyse kelimenin anlamı genişleyerek *yağı*, “düşman, yabancı, fakir” anlamlarıyla kullanılmıştır (Ünlü, 2014: 1218).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de *yağı* kelimesini “düşman” anlamıyla görebilmekteyiz (Dilçin, 2013: 242).

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde de çeşitli fonetik varyantlarla geçen *yağı* / *yavı* kelimesi “düşman” anlamıyla kullanılmıştır (Dankoff, 2013: 242, 245).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Aşağıda “düşman” kavramının çağdaş Türk lehçelerinde hangi kelimelerle karşılandığı gösterilmiştir:

Azr. T.: düşmen, *yağı*: düşman (Altaylı, 1994: 334, 1209).

Bşk. T.: doşman,**yav:** düşman (KTLS, 1991: 196).

Kzk. T.: duşpan,**jav:** düşman (KTLS, 1991: 196).

Krg. T.: duşman, **co:** düşman (KTLS, 1991: 196).

Tat. T.: doşman, **cav:** düşman (KTLS, 1991: 197).

Trkm. T.: duşman, **yağı:** düşman (KTLS, 1991: 197).

Bazı çağdaş Türk lehçelerinde de **yağı** kelimesinin çeşitli fonetik ve semantik ayrıntılarla kaydedilmiş verileri şunlardır:

Krç.-Mlk. T.

cav: yağı, düşman (Nevruz, 1991: 169).

cavluk: düşmanlık, yağılık (Nevruz, 1991: 169).

cavla-: küs-, darıl-, gücen-, düşman ol- (Takvul, 2000: 144).

cavlavçu: alıngan, hassas (Takvul, 2000: 144).

Bşk. T.

yav: 1. savaş, askeri sefer, akın 2. silahlı asker, hücum eden düşman ordusu 3. düşman(Özşahin, 2017: 702).

K. Tat T.: 1. düşman 2. hücum eden düşman ordusu 3. savaş, mücadele, akın, askeri sefer 4. sel gibi gelen, çoğalan şey (Öner, 2015: 564).

Y. Uyg. T.: yagi (ağız)düşman (Necip, 1995: 454).

Kum. T.: **yaw (II):** 1. (eski) savaş, harp, muharebe, cenk 2. düşmanca davranışta bulunan, düşman, (biriyle) kavgalı olan, bozuşuk olan (Pekacar, 2011: 389).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

yağı: düşman (Nikfer/Tavas-Denizli, Bolu, Bayburt, Selim, Koyundere/Ahıska, Iğdır-Kars, Mucur-Kırşehir, Bahçeli/Bor-Niğde, Adana, Demre-Antalya, ...) (DS, 1993: 4119).

yağın (I): düşman (Manisa, Bursa, Erzurum, Ankara, Kayseri, Adana, Edirne, Saray-Tokat) (DS, 1993: 4119).

Değerlendirme

Eski Türkçe eserlerinden bu yana takip edebildiğimiz bir kelime olan *yağı* , Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde (17. yüzyıl) de görülebilmektedir. Daha sonraki dönemlerde TT'de *yağı* yanında “düşman” kelimesinin de yaygınlaştığı, hatta öne geçtiği açıktır. TT'dekine benzer bir gelişme çağdaş Türk lehçelerinde de gözlenmektedir. Nitekim, birçok lehçe sözlüğünde “düşman” ve *yağı* maddelerine bir arada rastlanabilmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinde söz konusu kelimenin ve anlamdaşının kullanım sıklığını her ne kadar ölçme imkânımız olmasa da lehçelerin birçoğunda “düşman” kelimesinin *yağı* ile birlikte kullanımda bulunması, Bşk. T. ve Kum. T.de yan anlam hâline gelmesi, TT ve Y. Uyg. T.de ağızlara hasredilmiş olması kelimenin kullanım sıklığının gerilediğini gösterir. ITA'daki *yağı* da yalnızca bir deyimde tespit edilmiştir. İşte, bütün bu veriler dikkate alındığında, ITA'daki *yağı* kelimesinin arkaik olduğunu söyleyebiliriz.

2.3.3.49. yanşag(h)

ITA'daki Görünümleri

yanşag: geveze, çok konuşan, gereksiz yere konuşan (Hürmüzlü, 2013: 323).

yanşa-: gevezelik et- (Hürmüzlü, 2013: 323).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

Eski Uygur Türkçesinde *yanşak* kelimesi “yanlış” anlamıyla kullanılmıştır (Caferoğlu, 1993: 185; Gülensoy, 2007: 1062; Doğan-Usta, 2014: 386).

DLT'de kelimenin anlamı değişmiş, *yanşak* şekliyle ve “geveze, hezeyan şeklinde çok konuşan” anlamında kaydedilmiştir. DLT'de ayrıca *yanşat-* “baş ağrıtabak kadar çok konuş-” şekli de kayıtlıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 949).

Bunun yanı sıra DLT'de aynı kökten gelen şu iki türev de kaydedilmiştir:

yanra-: (sözü) sakalamak hakkı iken konuş- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 949).

yanzat-: saklanmaya hakkı olan bir sözü söylet- (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 949).

Harezmi Türk yazı diliyle yazılmış eserlerde de **yaŋşa-** “gevezelik et-” türevine rastlanmaktadır (Ünlü, 2012: 3942).

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde de söz konusu kelimenin çeşitli türevlerine bazı fonetik ve semantik değişmelerle birlikte de olsa rastlanabilmektedir:

yaŋrıt-: açığa çıkar- (Toparlı vd., 2007: 310).

yaŋşak / yaŋşık: gürültücü (Toparlı vd., 2007: 310).

yaŋtı-: anlamsız, muttasıl konuş- (Toparlı vd., 2007: 310).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de bazı anlam ayrıntılarıyla şu şekiller kullanılmıştır:

yaŋşa-: gevezelik et-, çene yarıştır-, çok ve gereksiz konuş- (Ünlü, 2014: 1229).

yaŋşak: ağzı yayvan, geveze (Ünlü, 2014: 1230).

Eski Anadolu Türkçesinde de şu iki türevi gözlemekteyiz:

yaŋşak: çok sözlü, boşboğaz, geveze (Dilçin, 2013: 246).

yaŋşa- /yaŋşan-: saçma sapan söz söyle-, gevezelik et- (Dilçin, 2013: 246).

Meininski'nin lugatinde de söz konusu kelimeyi pek çok türevle ve yan anlamlarla görebilmekteyiz:

yaŋşak: dillü, uzun dillü, farfara, fortaci, kovalak, cirtavi, geveze, ceveze, çok söyleyici (Tulum, 2011: 1863).

yaŋşaklık: çene, lakırdı, farfaralık, zemzeme, hetmeret (Tulum, 2011: 1863).

yaŋşa-:çene çal-, çok söyle-, lakırdı et-, farfaralık et-, müksir ol- (Tulum, 2011: 1863).

yaŋşayıcı / yaŋşayici: herze guy, fortaci (Tulum, 2011: 1863).

Lehçetü'l-Lügat'te de **yaŋşak** Arapça “nifric, sersar, hâmiş, vb.” kelimelerle karşılanmıştır ki bunlar da “geveze” anlamındadır (Kırkkılıç, 1999: 712).

Kamus-ı Türki'de de şu türevler kaydedilmiştir:

yaşak: tatsız surette geveze, ağzı yayvan (Sami, 2012: 1534).

yaşaklık: tatsızca gevezelik (Sami, 2012: 1534).

yaşal-: yaşa- fiilinin edilgen şekli (Sami, 2012: 1534).

yaşa-: tatsızca gevezelik et-, tatsızlan- (Sami, 2012: 1534).

Çağdaş Türk lehçelerindeki görünüşleri

Günümüz TT yazı dilindeki “geveze” kavramı Çağdaş Türk lehçelerinde pek çok farklı kelimelerle karşılanmıştır. Bunlardan yalnızca Trkm. T.deki şekil üzerinde durduğumuz “yaşak” ile aynı kökten gelen bir başka türevidir:

Azr. T.: gävazä: geveze (KTLS, 1991: 270).

Bşk. T.: lıgızık, küp höylävsän, tişik avız: geveze(KTLS, 1991: 270).

Kzk. T.: sözüvar, mıljın: geveze (KTLS, 1991: 270).

Krg. T.: babır, süylök: geveze (KTLS, 1991: 270).

Özb. T.: sergäp, ezmä: geveze(KTLS, 1991: 271).

Tat. T.: takıldık, lıgırdık, tişik avız: geveze (KTLS, 1991: 271).

Trkm. T.: yaşra: geveze (KTLS, 1991: 271).

Y. Uyg. T.: gäpçil, gäpsatar: geveze (KTLS, 1991: 271).

TT Ağzılarındaki Görünüşleri

TT ağzılarında kelimenin pek çok türevi ve fonetik varyantı gözlenebilmektedir:

yaşah: serseri (Goş-Kır) (DS, 1993: 4173).

yaşah/ yaşak: 1. geveze, densiz, yersiz konuşan (İleydağı/Uluborlu-Isparta, Karamanlı/Tefenni-Burdur, Honaz, Dedeköy/Çal, Çöplü/Çivril,Acıpayam - Denizli, Bozdoğan-Aydın, İzmir, Kandıra-Kocaeli, Çubuk-Ankara, Zencidere-Kayseri, Alanya, Eklamlı-Antalya, Bor-Niğde, ...) (DS, 1993: 4173). 2. sarhoş (İzmir ve çevresi) (DS, 1993: 4174). 3. yılışık, çok gülen (Düzce)(DS, 1993: 4174).

yağışak-1: geveze, densiz, yersiz konuşan (Bozdoğan-Aydın, Akseki-Antalya, Kavakdere/Milas-Muğla) (DS, 1993: 4173).

yanrağı: geveze, densiz, yersiz konuşan (Belenkeşli-Mersin) (DS, 1993: 4173).

yansak: geveze, densiz, yersiz konuşan (Lapseki-Çanakkale, Hamidiye-İzmir) (DS, 1993: 4174).

yāşak: geveze, densiz, yersiz konuşan (Muğla köyleri)(DS, 1993: 4174).

yanşaklık:gevezelik, tatsızlık (Bor-Niğde) (DS, 1993: 4174).

yanşakla-: → yanşa-

yanşa-: 1. gevezelik (Çöplü/Çivril-Denizli, Poyracık/Bergama-İzmir, Taşköprü, Kayı/Tosya-Kastamonu, Kurşunlu-Çankırı-Haymana-Ankara, ...) (DS, 1993: 4174). 2. azarla-, söylen-, çekiş- (Bozdoğan-Aydın, Aşağıkayı/Tosya-Kastamonu, Milas-Muğla) 3. mızımızlan-, vara yoğa söylen- (Alaşehir-Manisa) 4. söze yanıt verme- (Çanakkale) 5. sırnaş-, yalancıktan ağlayarak iste- (Bolvadin köyleri, Edirne) 6. üstele- (Kargı-Kastamonu) 7. sululuk et- (Taşköprü-Kastamonu)(DS, 1993: 4174).

Değerlendirme

Türk yazı dillerinin tarihî seyri boyunca hem fonetik hem anlam bakımından gelişmesini takip edebildiğimiz kelimenin zamanla anlam genişlemesine uğradığı gözlense de genellikle “çok konuş-” anlam eksenini üzerindeki kavramları karşılamaktadır. Günümüz lehçelerine baktığımızdaysa hemen hepsinde “çok konuş-” kavramı ya bazı alıntılarla veya Türkçenin daha başka kelimeleriyle karşılanmıştır. Bu durum zamanla gelişen yazı dillerinin, belli bir kavramı karşılayan birçok kelimedenden birini kullanıma sürüp diğerlerini ağızlara bırakmasından kaynaklanmaktadır. Böylece geçmişte kullanım sıklığı yüksek olan bazı kelimelerin zamanla, yazı diline aktarılmamasından kaynaklanan kullanım sıklığının düşmesi giderek unutulmasına da yol açmaktadır. Bu da o kelimenin arkaikleşmesi sonucunu doğurmaktadır. İTA’daki **yanşah** da tıpkı TT ağızlarındaki gibi yazı dilinin dışında tutulduğundan ve İTA’da aynı anlama gelen “çenebaz, lewçe” gibi kelimelerin de günlük dilde öne çıkmasından dolayı arkaikleşmiştir.

2.3.3.50. yāzı

ITA'daki Görünümleri

Türevde

yāzı: düzlük, ova (Hürmüzlü, 2013: 324).

yāzı: dışarı (Hürmüzlü, 2013: 324).

Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümleri

İlk örneği eski Türkçe metinlerinde gözlenen kelime *yazı* şeklinde olup “ova, step” anlamlarıyla kullanılmıştır (Doğan-Usta, 2014: 395; Şirin, 2016: 748).

DLT’de de *yazı*, “açık arazi, açıklık, kır, ova” anlamlarıyla kaydedilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 963).

Harezmi Türkçesi metinlerinde de yazı kelimesi “ova, kır, yazı, çöl” anlamlarıyla gözlenmektedir (Ünlü, 2012: 674).

Tarihî Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerde de yazı şu anlamlarla kullanılmıştır: 1. ova. bozkır 2. çöl, sahra (Toparlı, 2007: 316).

Çağatay Türkçesi metinlerinde de yazı, “ova, bozkır, boş ve açıklık yer, alan, yazlık yer” anlamlarıyla kullanılmıştır (Ünlü, 2014: 1244).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de *yazı* / *yazu* şekillerinde gözlenen kelime “ova, sahra, ıssız kır” anlamlarıyla kullanılmış (Dilçin, 2013: 252); ayrıca bu saha metinlerinde *yazı yaban* ikilemesi “1. ıssız kır, ova, insandan boşalmış yer 2. yabancı 3. dışarı, başka ülke” anlamlarıyla; *yazı yir* / *yazı yiri* “düz ova” anlamlarıyla kullanılmıştır (Dilçin, 2013: 241, 252).

Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde de yazı kelimesini “ova” anlamında gözlemek mümkündür (Dankoff, 2013: 245).

Kamûs-ı Türki’de ise yazı, “metruk (terk edilmiş)” kaydıyla “ova, düz yer” anlamıyla kaydedilmiştir (Sami, 2012: 1528).

Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümleri

Yazı kelimesinin “ova” anlamında kullanıldığı aşağıdaki çağdaş Türk lehçeleri şunlardır:

Bşk. T.: *yassi*: ova (KTLS, 1991: 666).

Kzk. T.: *jazık*: ova (KTLS, 1991: 666).

Krg. T.: *cazi / cazık*: ova (KTLS, 1991: 666; Eren, 1999: 448).

Tat. T.: *yassi*: ova (KTLS, 1991: 667).

Azerbaycan lehçe sahasındaki şu yakın anlamları da bu arada hatırlatmakta yarar vardır:

Azr. T.: *yazı*: (eski) çöl, sehra, düzen (Orucov vd-IV, 2006: 564).

G. Azr. T.: *yazı*: çöl, bayır, eşik, dağ daş (Daşkın, 1372 H: 516).

TT Ağızlarındaki Görünümleri

yazı (I): 1. düzlük, ova (Eğirdir köyleri, Yalvaç-Isparta, Denizli, İzmir ilçeleri, Kocabergos/Erdek- Balıkesir, Ahırköy/Söğüt-Bilecik, Tokat, Bozan/Sivrihisar-Eskişehir, Düzce, Akyazı çevresi-Sakarya, Ereğli/Bartın, Çankırı, Çorum ve ilçeleri, ...) 2. yer, toprak (Afşar, Pazarören/Pınarbaşı-Kayseri) 3. bağ bahçe (Safranbolu-Karabük) 4. yabancı yer (Çitli/Mecitözü-Çorum) 5. alan (Kastamonu ve çevresi) (DS, 1993: 4216).

yaazı: düzlük, ova (Bor-Niğde)(DS, 1993: 4116).

yaazı yaban: pek geniş, ıssız kır; düz ova (Bor-Niğde)(DS, 1993: 4110).

yazılık: düzlük, ova (Taşköprü ve köyleri-Kastamonu) (DS, 1993: 4216).

yazu: düzlük, ova (Davutlar/Kuşadası-İzmir, Kastamonu, Merzifon-Amasya, Tokat, Arpaköy-Ordu, Şebinkarahisar-Giresun, ...) (DS, 1993: 4216).

Azr. T. Ağzlarındaki Görünümü

yazı (I): çöl, sehra, düzenlik (Ağdam, Cebtayıl, Füzuli, Qazah, ...) (ADL, 2003: 627).

Değerlendirme

Türk dilinin tarihî seyri içinde anlamı genişleyerek her dönemde kullanılmış olan söz konusu kelime Kamûs-ı Türki'de “metruk” kaydıyla verilmiştir. Bu kayıt, *yazı* kelimesinin TT yazı dilinde, en azından 19. yüzyılda gerileyerek ağızlara hasrolunduğunu gösterir. Azr. T.nin yazı dili sözlüğünde de kelimenin eskimiş olduğu kaydı görülmektedir. Bununla birlikte, Azr. T. ağızlarında ve G. Azr. T.de *yazı* kelimesine rastlanabilmektedir.

Diğer çağdaş Türk lehçelerine baktığımızda ise, tamamında değilse de bir kısmında olsun, *yazı* kelimesinin “ova” anlamıyla hâlâ kullanıldığını görebilmekteyiz. Ancak tarihî Türk yazı dillerinde kelimenin zamanla kazanmış olduğu diğer anlamların birçoğu bugünkü Türk yazı dillerine ait sözlüklerde yer bulmuş değildir. ITA'daki “dışarı” anlamı da eski Anadolu Türkçesinde görülmekle beraber ne Azr. T. ağızlarında ne de TT ağızlarında karşımıza çıkmaktadır. Hâlbuki, Azr. T. ve TT ağızlarında bu anlamın bulunması beklenirdi.

Bu veriler dikkate alındığında, TT ve Azr. T.de söz konusu kelimenin yazı dilinden düşmüş olması ve ağızlara hasredilmiş olması ITA'da kelimenin arkaikleşmiş olduğunu gösterir. Ayrıca ITA'da kelimenin “ova” anlamını koruyor olması ve ITA'daki “dışarı” anlamının eski Anadolu Türkçesi metinlerinden sonra herhangi metinde veya bir ağızda gözlenmemesi kelimenin anlam bakımından da arkaik olduğunu gösterir.

2.3.3.51. Bölüm Sonuçları

Tezimizin bu bölümünün sonunda kelimelerin ve anlamlarının arkaikliğiyle ilgili şu ara sonuçları kaydetmek mümkündür:

Arkaiklik yalnızca kelime varlığına has olmayıp aynı zamanda kelimelerin anlamıyla da ilgilidir. ITA'da bazen, bir kelime hem bir sözlükbirim olarak hem de anlam bakımından arkaik olabilmektedir. Mesela, ITA'daki *āciġ* / *ācuġ* TT yazı dilinden düşmüş bir kelime olduğundan kelime olarak, “öfke” anlamına eski Uygur Türkçesi metinlerinden sonra hiç rastlanmadığından da anlam bakımından arkaiktir.

ITA'daki bazı kelimelerin çok dar bir bölgeye mahsus olduğu ve gerek çağdaş Türk lehçelerinde gerek TT ağızlarında kullanım sıklığının çok düşük olduğu gözlenmiştir. *Serçek* buna örnek verilebilir. Bu kelime Y. Uyg. T.den başka hiçbir çağdaş Türk lehçesinde ve TT ağızlarında gözlenmediği gibi ITA'da da yalnızca Telâfer ağızında tespit edilmiştir.

ITA'daki bazı kelimeler arkaikleşirken sonradan kazandıkları anlamlarıyla bugüne ulaşmış, bazıları da temel anlamını koruyarak ITA'da varlığını sürdürmektedir. Mesela, Erbil Ağızında gözlenen *bitiç* daha ziyade sonradan bu kelimelere yüklenen anlamlarıyla ITA'da yaşarken “yolunu kaybetmiş” anlamındaki *āzgun*, *armağan* temel anlamlarıyla arkaikleşmiştir.

Öte taraftan ITA'daki bazı kelimelerin bu bölgenin de sınırlı bir bölümünde yaşadığı gözlenmektedir: *Serçek* kelimesi Telâfer bölgesinin dışında gözlenmezken, *ini* ve *bitiç* Erbil ağızına mahsustur. Bayacağ(h) ise Tisin köyü ağızından alınmıştır. Yukarıda sözü edilen *serçek* kelimesinin bir başka özelliği de arkaikliğinin yanı sıra Türk dilinin yayılma alanlarının iki ucunda gözlenmekte olmasıdır.

Bazı kelimeler (*dānına* gét- birleşik fiilindeki *dān*, *duman*, *ķāwırçağ(h)*, *sayna-*, vb.) fonetik yapısında değişmelerle bugüne ulaşırken, bazıları (*tepme*, *tepren-*, *toy*, *yağı*, vb.) fonetiğini koruyarak ITA'da yaşamaktadır.

ITA'da kelimeleri arkaiklik bakımından incelerken bazılarının belli bir lehçe sahasına münhasır olduğunu tespit ettik. Mesela, *toy* kelimesine TT'nin Batı bölgesi ağızlarında ve Trakya'da hemen hemen hiç rastlanmazken, Doğu grubu ağızlarında yaşamaktadır. Bilindiği üzere, TT'nin Doğu grubu ağızları aynı zamanda Azerbaycan lehçe sahasının da uzantısıdır. Bunun yanında, *sayna-* (< sayra-) fiilinin de Batı Oğuz grubunda (TT, Gag. T.) tamamen kaybolduğunu, Doğu Oğuz grubu lehçeleri (Azr. T., Trkm. T.) ile Kıpçak lehçelerinde ise yaşamaya devam ettiğini gözledik. Bu durumda, söz konusu kelimelerin arkaikliği lehçeler arasındaki karşılaştırmaya dayanmış olmaktadır.

3. SONUÇ

Tezimizde, dilde arkaiklik konusunu hem teorik planda hem de ITA'da araştırarak bazı sonuçlara varmış bulunmaktayız. Bu sonuçlar bir yandan Türkoloji çalışmalarının geneline dairken bir yandan da ITA'nın Türk dilinin tarihî gelişim sürecindeki fonetik, morfoloji ve kelime-anlam alanlarındaki özelliklerini aksettirmektedir. Aşağıda tezimizin sonuçları belirtilmiştir:

Her şeyden önce, dilde arkaikliğin, dilin bütün alanlarıyla ilgili olduğu tespit edilmiştir.

Arkaiklik yalnızca ağızlarda ve lehçelerde gözlenmeyip yazı dilinde de görülebilir. Bilhassa çeşitli Türk yazı dilleri belli bir ağza dayandığından, o ağızlardaki arkaik dil unsurları zamanla yazıya geçerek yazı dilinde yaşamaya devam eder. İstanbul ağzına dayanan TT'deki “taş” kelimesinin ön sesindeki /t-/ Oğuz grubu lehçelerindeki t- > d- gelişmesine uymayarak arkaik şekliyle yazı dilinde yaşamaya devam etmektedir. Buna göre, yazı dilindeki bir unsur ağız ve lehçelere göre arkaik özellik taşıyabilir.

Arkaik dil öğeleri dilin tarihî gelişim süreci içinde gözlenen ses ve yapı gelişmelerinde karanlıkta kalmış sorunların çözümünde ipuçları sağlar.

Arkaiklik dilin her döneminde görülebilir. Mesela, eski Türkçede gelecek zaman eki olan **-dAçI** eski Anadolu Türkçesinde de gözlenirken yalnızca bugüne göre değil, eski Anadolu Türkçesi için de arkaik bir ektir.

Bir dil birliği içinde hem arkaik hem modern şekil yan yana bulunabilir. Örneğin, Kerkük ağzındaki **gël-îr-î** “geliyor” şekli asli şekil iken büzölmeye uğramış **gël-li** (< **gël-îr-î**) şekli de bu ağızda yaşamaktadır.

Bir lehçede arkaikleşmiş olan belli bir dil unsuru diğer lehçelerde geçerli şekil olarak kabul edilebilir. Ön sesteki /k-/'nin Karluk ve Kıpçak lehçelerinde, tıpkı eski Türkçedeki gibi tonsuz şekliyle yaşamaya devam etmesi bu lehçelerde arkaik bir özellik olarak değerlendirilmezken; ön seste k- > g- değişmesinin kalıcılaştığı Oğuz lehçelerinden herhangi birinde veya Oğuz grubuna giren ITA'da bu fonemin gözlenmesi arkaik kabul edilir. Buna göre, **köç-**, **kölge**, **köbek**, vb. kelimelerdeki ön ses /k-/ Karluk ve Kıpçak lehçelerinde değil, ITA'da arkaiktir. Aynı durum ITA'da t- > d- değişikliği göstermeyen

kelimeler için de geçerlidir: tik-, tük-, vb. Bu özellik leksik unsurlara da uygulanabilir. Mesela “tün” TT’nin yazı dilinde ölü, ağızlarında (Aydın, Balıkesir, Karaman) ise çok nadir gözlenen arkaik bir isim kökü iken; Bşk. T., Kzk. T., Krg. T., Özb. T., Tat. T. ve Uyg. T. de “gece” kavramını karşılayan geçerli leksik unsurdur.

Bir dil unsuru arkaikleşse de zamanla yeni bir işlev kazanabilir. Vasıta hâli eki olan -*n* temel işlevini (vasıta hâli) kaybederek arkaikleşince bir kuvvetlendirme edatı gibi kullanılmaya başlanmıştır: kurt-ta-n tülkü “kurtla tilki”.

Türk dilindeki fono-semantik ayrışmayla arkaiklik arasında sıkı bir bağ vardır. ITA’da arkaik *āciġ* / *ācuġ* kelimesinin yanı sıra ikincil *‘eccī ve ‘eccūk* şekillerinin bir arada bulunması buna örnektir.

Türk dilinde eski yazı imlasıyla (Arap harfleri) arkaiklik arasında sıkı bir bağ vardır. Arap harfleriyle yazılan eski yazıda (klasik Osmanlı imlası), “deniz, soġ, haġgi, pıġar, vb.” kelimeler daima bu sesi gösteren işaretlerle (ك،ك) yazılmıştır. Geniz n’si, eski yazıda teklik ve çokluk ikinci şahıs iyelik ekleri ile teklik ve çokluk ikinci şahıs eklerinin yazımında ve tamlayan hâlinin yazımında da titizlikle kullanılmıştır. Ayrıca, öğrenilen geçmiş zaman eki -miş, iyelik teklik üçüncü şahıs eki -I de daima ya (ى) harfiyle yazılmış; böylece zamanla bu gibi eklerin ünlülerinde gözlenen yuvarlaklaşmanın geç bir gelişme olduğu, asli şeklin düz ünlü olduğu dolaylı yoldan ortaya konmuştur. Bundan başka, eski yazıda “süt” kelimesi her zaman son sesindeki arkaik tonlu ünsüzle “سود” şeklinde yazılmış, “oda” kelimesi de eski yazıda arkaik “otag” şeklini hatırlatan bir imlayla “اوطة” biçiminde yazılmıştır. Bu hususta daha başka örnekler de vermek mümkündür: “دوغرى” (doġru), “قارشو” (karşı), “قنغى” (hangi), vb.

Dil unsurlarının dilden düşmesi, arkaikleşme ve idyolektler (kişi ağzı) arasında bir ilişki vardır. “Niçin” soru zamirinin ve “için” edatının sonundaki -*n* kalıplaşmış bir vasıta hâli ekidir. ITA’daki bazı idyolektlerde bu ekin düşürüldüğü görülür. Bu durum bazı dil unsurlarının, dilden düşmeden önce arkaikleştiğini, sonra da idyolekt seviyesine gerilediğini gösterir: nē(y)çin “niçin” ~ nē(y)çıØ “niçin”, nışin “niçin” ~ nışıØ “niçin” (< niçin < ne için); bılār+çin “bunlar için” ~ bılār+çıØ “bunlar için”.

Bu genel sonuçlardan başka tezimizle ITA’nın fonetik, morfoloji ve kelime-anlam alanlarına dair şu sonuçlara da ulaşılmıştır:

Çalışmamızda, ITA'daki arkaik fonetik unsurların, öncelikle bazı fonemler olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan en önemlileri uzun ünlülerdir. ITA'da /ı/ ve /ü/ dışındaki birçok temel ünlünün uzunları da bulunmaktadır. Bugüne kadarki çalışmalarda ITA'daki asli uzunluklar genellikle ikincil kabul edilmiş. Ancak çalışmamız sonucunda bu uzunlukların düzenli olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu itibarla, ITA'daki asli ünlü uzunlukları pek az Türk lehçesindeki (Yakutça, Türkmence, Halaçça) gibi arkaik bir özellik arz etmektedir. Nitekim, asli uzun ünlü bulunduran lehçelerdeki söz varlığıyla karşılaştırdığımızda, ITA'da asli uzun ünlü taşıyan kelimelerin Trkm. T. ile uyumluluk oranı % 64, Yak. T. ile de % 43'tür.

ITA'da diğer bir arkaik fonem de kapalı e'dir. Çalışmamızda Türk dilinin tarihî gelişimi dikkate alınmış, bölge ağızları diğer lehçelerle de karşılaştırılmış; böylece kapalı e'nin arkaik bir fonem olarak bu ağızlarda bugün de varlığını sürdürdüğü görülmüştür.

ITA'daki arkaik fonemlerden biri de /g/ ünsüzüdür. Bu ağızlarda iç ve son seslerde /g/ fonemi “ğ, y” gibi seslere dönüşmediğinden, diğer lehçe ve ağızlarla karşılaştırıldığında arkaik özelliğini korumuş olmaktadır. ITA'da bu fonemin arkaik şekliyle varlığını sürdürüyor olması üvey (< ögey), böbrek (< bögrek) gibi kelimelerin etimolojilerinin ortaya konmasında da önemli bir ipucu vermektedir.

ITA'daki bazı kelimelerin ön, iç ve son seslerinde yer alan hem ünlü hem de ünsüz fonemlerin de arkaik şekliyle bölge ağızlarında yaşadığı tespit edilmiştir: *alma*, *ataş*, *halav*, *kaşan-*, *beyük*, *qörıh-*, *qābıg/h*, *sıpr-*, *dodağ/h*, *oyan-*, *gögerçin*, *essük/g*, *bāriş-*, *bış-*, *barmah*, *ibin-*, *çavgun*, *suğatla-* / *sığatla-*, vb.

ITA'da fonetikle ilgili arkaik özelliklerin gözlemlendiği bir alan da Türk dilindeki tarihî ses değişmelerinin öncesini gösteren unsurlardır. ITA, her ne kadar Oğuz grubuna dahil edilse de Oğuzcanın belirleyici ve ayırt edici ses değişmelerinden t > d ve k > g değişmelerine aykırı ve bölge ağızlarında bugün için arkaik özellik taşıyan bazı örnekleri de barındırmaktadır: *tik-*, *tök-*; *köç-*, *kölge*, *köbek*, vb. Bu arkaik örnekler söz konusu ses değişmelerinin Oğuz sahasında karakteristik olduğu kadar bu sürecin henüz tamalanmamış olduğunu da gösterir.

Tezimizin sonuçlarından biri de diller arası kelime alışverişi sırasında, daha önceden korunmuş olan bazı tarihî fonetik unsurların geri ödünçleme sırasında korunarak dile yeniden kazandırılması; böylece arkaik bir unsurun bu yolla belli bir konuşma formunda gözlenebilmesidir. Türkçeden Farsçaya geçip sonraları geri ödünçlenen “hātūn” (< *kātun*)

kelimesi buna örnek olarak gösterilebilir. Kelimenin ilk hecesindeki uzun a ünlüsü arkaik bir özelliktir. Bugünkü TT yazı dilindeki “kadın” kelimesinde kısalmış olan bu ses Farsçada korunmuş, geri ödünçlemede de olduğu gibi alınmıştır. Kelimedeki uzun ünlünün korunmasında Farsçadaki ünlü uzunluklarının da etkisi gözden uzak tutulmamalıdır.

Tezimizde ayrıca, arkaiklik araştırmalarının Türk dilinin tarihî gelişim sürecindeki ses hadiselerinin seyrini aydınlattığı da görülmüştür. Mesela, ITA’daki /b-/ > /m-/ değişmesini eski Türkçede kalıcı bir hâlde görmekteyiz. Bu durum bize söz konusu değişmenin Türk dilinin yazıyla takip edilemeyen çağlarında gerçekleşmiş olduğunu haber verir. Buna göre, her ne kadar /m-/ fonemi ön seste, Türk dilinde asli olmasa da ITA’daki *men* (< ben), *min-* (< bin-), *mucuh* (< boncuk), vb. ses değişimleri de tarihî gelişmelerdir.

ITA’nın morfolojisini incelerken de arkaiklik bakımından kayda değer bazı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Her şeyden önce bölge ağızlarında bazı yapım eklerinin arkaik olarak yaşadığını tespit etmiş bulunuyoruz: Tisin ağızındaki baya+*cah(ğ)* kelimesinin sonundaki +*cAk*; bölgenin çeşitli ağızlarında gözlenen küçültme eki +*kana* (bıncı+*kana* “bu kadarcık”, oncı+*kana* “o kadarcık”, *kıç*-kına “küçücük” bala-*kana* “yavrucuk”), yine kalıplaşmış bazı kelimelerde tespit ettiğimiz -z (damı-z-dır- “damlat-”, emi-z-dir- “emzir-”), ayrıca Oğuz grubunda kelime sonunda düşmüş olan fiilden isim yapma eki -*G* (boya-*ğ* “boya”, sıva-*ğ* “sıva”, ağrı-*ğ* “ağrı”, ört-i-*g* “yatak yorgan”, inci-*g* “acı”, vb.) başlıca arkaik yapım ekleridir.

Ayrıca, ITA’da bir kısım çekim eklerinin de arkaik olarak varlığını sürdürdüğü ortaya çıkmıştır. Bunlardan belirtme hâli eki için, ünlüyle biten kelimelerden sonra kullanılan +*nI* (almā+*ni*, buğdā+*ni*, yuwā+*ni*, vb.), şimdiki zaman çekiminin eski Türkçedeki gibi -*Ir* geniş zaman ekiyle gerçekleştirilmesi, hatta bu kipin Kerkük, Erbil, Tuzhurmatı ağızlarında gözlenen teklik 3. şahıs çekimindeki -*Ir-I* şeklinde yer alan -*I* unsurunun da bir başka arkaik morphem olabileceği ve eski Türkçede emir teklik ikinci şahıs çekiminde kullanılan -*gıl* ekinin genişlemiş şekli olan -*GInAn* (get-*ginen*, çih-*ginen*, vb.) ve aslı zarf fiil eki olan; ancak bölge ağızlarında öğrenilen geçmiş zaman çekiminde kullanılan -*p* (gēl-*i-p* “gelmiş”, kâç-*i-p* “kaçmış”, vb.) ITA’daki başlıca arkaik çekim ekleridir.

Tezimizin en ilgi çekici sonuçlarından biri de bölge ağızlarında bazı arkaik morfemlerin bulunmasının yanı sıra -*IncA* ekinin, morphem olarak değil; ancak işlev itibarıyla arkaiklik arz etmesidir. Çalışmamızda, bu ekin, TT yazı dilinde bugün ancak

“kadar” edatıyla birlikte yerine getirdiği sınırlandırma işlevini ITA’da, tarihî Türk yazı dillerinde olduğu gibi edatsız hâlde gerçekleştirdiğini görebilmekteyiz.

Bölge ağızlarında bir de eklerin fonetiğine dair bir arkaiklik de tespit ettik. Nitekim, ITA’da, **-tlr** ettirgenlik eki, bilhassa /n/ ünsüzünden sonra, eski Türkçedeki fonetiğiyle yaşamaktadır: *dolan-tlr-*, *sallan-tlr-*, vb.

Tezimizde bunlardan başka kalıplaşma yoluyla, eski Türkçede gözlenen **-n** zarf fiil ekinin (di-y-i-**n**, tēk-i-**n** “-e kadar”) arkaikleştiği tespit edilmiştir.

ITA’da bazı kelime çeşitlerinin de arkaik biçimleriyle kullanıldığını tespit etmiş bulunmaktayız. Mesela, bölge ağızlarında çokluk eki almış işaret zamirlerinin tıpkı eski Uygur Türkçesinde gözlediğimiz, zamir n’si almamış şekillerini bulabilmekteyiz: **olar**, **bılar**.

Tezimizde, **bile** edatıyla ilgili bazı arkaik özellikler de tespit ettik. Öncelikle, bu edatın, bazı zarf yapılarında (vur-duğu **birli** “vurması ile”, gör-mēği **birli** “görmesiyle”) temel işleviyle kullanılmakta olduğunu gördük. Bunun yanında **bile** edatı tarihî işleviyle olmasa da; iyelik ekleri alarak Erbil, Altunköprü ağızlarında kişi zamiri ve bunlarla birlikte Telâfer ağzında dönüşlülük zamiri olarak kullanılmaktadır.

Ayrıca, çalışmamız sonucunda ITA’da, bazı kelimelerin bünyesine sinmiş olan morfemlerin çeşitli ses hadiselerinden önceki hâlleriyle arkaikleştiklerini tespit ettik. Mesela, ITA’daki **nēyçin** ~ **neyçiØ** (< ne için) soru kelimesi büzülme öncesindeki, **ās-kır-** (Tel.), **ōs-kır-** (Ker. , Kif.) de metatez (göçüşme) öncesindeki arkaik şekildir.

Çalışmamızda, ITA’daki bazı kelimelerin çok dar bir bölgeye mahsus olduğu ve gerek çağdaş Türk lehçelerinde gerek TT ağızlarında kullanım sıklığının çok düşük olduğu gözlenmiştir. **Serçek** buna örnek verilebilir. Bu kelime Y. Uyg. T.den başka hiçbir çağdaş Türk lehçesinde ve TT ağızlarında gözlenmediği gibi ITA’da da yalnızca Telâfer ağzında tespit edilmiştir. Tisin köyü ağzındaki **bayacağ(ğ)** da bu özelliği gösteren diğer bir örnektir.

Tezimizde kelimelerin hem bir leksik unsur olarak hem de anlam itibariyle arkaik olabileceğini tespit etmiş bulunmaktayız. Mesela, ITA’daki **āciğ** / **ācuğ**, TT yazı dilinden düşmüş olduğundan kelime bakımından ve eski Uygur Türkçesi metinlerinden sonra “öfke” anlamına hiç rastlanmadığından anlam bakımından arkaiktir.

Bu kelimenin ITA'daki varlığı bizi başka bir sonuca daha götürmektedir ki o da arkaikleşen bir kelimenin ekseninde yeni bir kavram alanının doğabileceğidir. Nitekim, ITA'daki *āciġ* / *ācuġ* kelimesi her ne kadar arkaik bir kelime ise de bu ağız grubunda sonradan pek çok kelimenin türetilmesinde bir taban olarak kullanılmış; yahut başka kelimelerle birleşerek yeni yeni kavramların oluşturulmasında kullanılmıştır: *ācuġına* “inadına”, *ācuġlı* “öfkeli, hınçlı, kahırlı”, *ācuġ çıhart-* “intikam al-, öfke gider-”, *ācuġı gel-* “öfkelen-, kız-, darıl-”, *ācuġlantır-* “kızdır-, öfkelenir-”, *ācuġtan* “inat olsun diye”, *ācuġ savı-* “hiddet geç-, sakinleş-”, *ācuġ be ācuġ* “inada karşı inatlık, hınç al-”, *ācuġını çıhart-* “öcünü alarak öfkesini gider-”.

Tezimizde kelimelerin arkaikliğiyle ilgili tespit ettiğimiz bir husus da arkaikleşen bir kelimenin her zaman temel anlamını koruyamadığıdır. Telâfer ağzındaki “serçek” buna bir örnektir. Bu kelime aslında gece toplantılarındaki sohbet anlamına gelirken zamanla “efsane, hikâye” gibi anlamlar kazanmış ve bu anlamlarıyla arkaikleşmiştir.

ITA'daki *serçek* kelimesinin bir özelliği de Türk dilinin yayılma alanlarının iki ucunda (Y. Uyg. T.-Telâfer ağzı) gözlenmesi ve periferik bir özellik arz ediyor olmasıdır.

ITA'da kelimeleri arkaiklik bakımından incelerken bazılarının belli bir lehçe sahasına münhasır olduğunu tespit ettik. Mesela, *toy* kelimesine TT'nin Batı bölgesi ağızlarında ve Trakya'da hemen hemen hiç rastlanmazken, Doğu grubu ağızlarında yaşamaktadır. Bilindiği üzere, TT'nin Doğu grubu ağızları aynı zamanda Azerbaycan lehçe sahasının da uzantısıdır. Bunun yanında, *sayna-* (< sayra-) fiilinin de Batı Oğuz grubunda (TT, Gag. T.) tamamen kaybolduğunu, Doğu Oğuz grubu lehçeleri (Azr. T., Trkm. T.) ile Kıpçak lehçelerinde ise yaşamaya devam ettiğini gözledik. Bunun yanında, araştırmamızda *āciġ* / *ācuġ* kelimesinin “öfke” anlamının TT ağızlarında daha çok Iğdır, Kars, Kızılçakaçak/Arpaçay-Kars, Ahlat-Bitlis, Van, Aşağurmak /Ardanuç-Artvin, Ağvan / Pazar-Rize, Çağlıyan / Şavşat-Artvin, Yusufeli-Artvin gibi, Azerbaycan lehçe sahasının uzantısı olan Doğu Anadolu ağızlarında ve bir miktar da bu alana komşu olan bazı ağızlarda bulunduğu gözlenmiştir. Bu bulgular arkaikliğin lehçe ve ağız tasnifi çalışmalarında dikkate alınabilir olduğunu göstermektedir.

ITA'daki bazı kelimeler arkaikleşirken sonradan kazandıkları anlamlarıyla bugüne ulaşmış, bazıları da temel anlamını koruyarak ITA'da varlığını sürdürmektedir. Mesela, Erbil Ağzında gözlenen *bitiç* daha ziyade sonradan bu kelimeye yüklenen anlamlarıyla

ITA'da yaşarken; "yolunu kaybetmiş" anlamındaki *āzğun*, *armağan* temel anlamlarıyla ITA'da arkaikleşmiştir.

Anadolu ve Rumeli ağızlarında sıklıkla görülen ve daha ziyade "yık-a-, yıkan-" anlamlarına gelen "yu-, yağ-, yuv-, yü-, yün-" gibi kelimelerin kökünü ve asli şeklini ITA'da bulmak mümkündür. Zira, ITA'da bu şekillerin hepsinden eski ve arkaik olan *ib-* (ıslan-, suyu iyice em-) fiili vardır. Üstelik Altunköprü ağızında bu fiil kök hâlde tespit edilmiştir. Kerkük ağızında ise *ibi-n-* "dönüşlü" ve *ibi-t-* "ettirgen" şeklinde iki ayrı gövde hâlde yaşamaya devam eder. ITA'daki bu bulgular etimolojisi karanlıkta kalmış bazı kelimelerin kökeninin aydınlatılmasında önemli birer veridir.

Çalışmamızda, ITA'daki bazı arkaik kelimelerin (*dānına* gét- birleşik fiilindeki *dān*, *duman*, *kāwırçağ(h)*, *sayna-*, vb.) fonetik yapısındaki değişmelerle bugüne ulaştığı, bazılarının ise (*tepme*, *tepren-*, *toy*, *yağı*, vb.) fonetiğini koruyarak ITA'da yaşamaya devam ettiği gözlenmiştir.

Tezimizde bazı çocuk dili kelimelerinin de arkaik anlamlarıyla korunduğu görülmüştür. ITA'daki *kıh* "pis, kirli" kelimesi eski Türkçede "pislik" anlamındayken ITA'da bugün, ancak çocuk dilinde bu anlamı verir. Onun yerine günlük dilde "pis, kirli" kelimeleri yerleşmiştir. Çocuk dilinin bu gibi arkaik malzemeyi barındırabileceği hususu Türkoloji araştırmalarında dikkate alınmalıdır.

Yansıma kökenli kelimeler belli bir lehçede veya ağızda yansıma özelliğini koruyor, diğerlerinde koruyamıyorsa o ağızda arkaik anlamlı sayılır. *Çāphun* kelimesi ITA'da "el çırpma, alkışla-" anlamlarına gelirken TT'nin yazı dilinde ve birçok ağızda sonradan yüklenen mecazlı anlamlar kazanmıştır. Türk dilindeki yansıma kelimelerin bu yönüyle de incelenmesinde fayda vardır.

Arkaiklik araştırmaları, kelimelerin veya anlamlarının arkaikleşme süreçlerinin belirlenmesinde önemli ipuçları vermektedir. ITA'daki *bulak*, *çigın*, *emcek* gibi kelimeler 20. yy başındaki Kamûs-ı Türkî'de yer alırken ve bu sözlükte, o devirde hangi kelimelerin kullanım sıklığının düşük olduğu özellikle kaydedilmişken, günümüzde düzenlenmiş genel Türkçe sözlüklerde bunların halk ağızlarına ait kelimeler olduğuna dair düşülen kayıtlar söz konusu kelimelerin arkaikleşme sürecinin çok yakın bir tarihte gerçekleşmiş olduğunu gösterir.

Arkaiklikle ilgili araştırmalarımız bizi ayrıca, Türk dilinin söz varlığının genelini ilgilendiren bazı sonuçlara da götürmektedir. Mesela, Türk dilindeki anlam değişmelerinden bazıları eski anlamın korunması veya terk edilmesiyle ilgilidir. Nitekim, lehçeden lehçeye bazı kelimelerde gözlenen anlam farklılıkları, bir lehçede o kelimenin eski anlamının korunması, diğerindeyse eski anlamın geride bırakılıp o kelimeye yeni bir anlamın yüklenmesiyle veya eski anlamlarından birinin yitilmesiyle gerçekleşmektedir. Buna göre, TT ve Azr. T.de bir organ adı olan *kol*, Bşk. T., Kzk. T. ve Krg. T.de “el” anlamına da gelir. Azr. T.de *düş-* fiili TT’deki anlamının yanında “in-” anlamında da kullanılır. Aslında diğer lehçelerde, “kol” ve “düş-” kelimelerinde gözlenen diğer anlamlar TT’yle karşılaştırıldığında arkaiktir.

Tezimizin kelimelerle ilgili sonuçlarından biri de yazı diline alınmamış her kelimeyi arkaik kabul etmenin isabetli olmayacağıdır. Zira, kelimelerin gerek leksik olarak gerek semantik bakımından arkaik olduğunu ispatlamak için Türk dilinin tarihî gelişim sürecindeki görünümelerini ortaya koymak gerekir. Mesela, ITA’daki *buğaz* (< * bugaz (-a Ø) < *buğasa (-k Ø) < * buğasak) “gebe inek” kelimesi her ne kadar TT yazı diline alınmamışsa da tarihî gelişimini izleyemediğimizden, çalışmamızda bunu arkaik kelime olarak değerlendirmedik.

Arkaik unsurlar dilin sürekliliğinin bir göstergesidir. Dildeki değişim ne kadar tabii bir süreçse; bir kısım unsurların, değişmeden dilde yaşamaya devam etmesi de bir o kadar tabiidir. Dildeki değişim uzun bir süreçte gerçekleşir. Her bir dil unsurundaki değişme de farklı süreçlerle oluşur. Bu da bir kısım arkaik unsurların günümüze kadar gelmesini sağlar. Dilin her çağda yenilediği içindeki eski unsurların bir kısmının (arkaik unsurların) yeni formun içinde de varlığını sürdürmesinden anlaşılır. Dillerin değişmesi arkaik unsurları tamamen ortadan kaldırmaz, arkaik unsurların dilde varlığını sürdürmesi de dilin yenilenmesini engellemez.

4. KAYNAKLAR

Kitap

- Akalın, M. (Çev.) (1988). Tarihî Türk Şiveleri. Ankara: TDK yayınları.
- Akalın, Ş. H. (2008). Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk. Ankara: TDK yayınları.
- Akalın, Ş. H., Toparlı, R., Argunşah, M., Gözaydın, N., Zülfikar, H., ve Özyetgin A. M. (2011). Türkçe Sözlük. Ankara: TDK yayınları.
- Akalın, Ş. H., Toparlı, R., Gülsevin, G., Öner, M., Boz, E., ve User, H. Ş. (2015). Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü. Ankara: TDK yayınları.
- Akar, A. (2010). Türk Dili Tarihi. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Aksan, D. (1998a). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: TDK yayınları.
- Aksan, D. (1998b). Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi. Ankara: Engin yayınları.
- Aksan, D. (1999). Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi. Ankara: Engin yayınları.
- Aksan, D. (2006). Türkçenin Söz Varlığı. Ankara: Engin yayınları.
- Aksoy, Ö. A., (1988). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-II (Deyimler Sözlüğü). İstanbul: İnkılap yayınları.
- Aksoy, Ö. A., (2009). Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler 1-2. Ankara: TDK yayınları.
- Aksu-T., B., Tarıktaroğlu, A., Gemalmaz, E. (2004). Türkçe Sözlük'ün Ters Dizimi. Ankara: TDK yayınları.
- Aktunç, H. (1998). Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanımlarıyla). İstanbul: 1998.
- Akyalçın, N. (2007). Türkçe İkilemeler Sözlüğü. Ankara: Anı yayıncılık.
- Altaylı, S. (1994). Azerbaycan Sözlüğü I-II, İstanbul: MEB yayınları.
- And, M. (1983). Türk Tiyatrosunun Evreleri. Ankara: Turhan Kitabevi yayınları.
- Arat, R. R. (1987). Makaleler (1. Cilt)(Haz. Sertkaya, O. F.). Ankara: TDK yayınları.
- Arat, R. R. (1991). Kutadgu Bilig (Metin). Ankara: TDK yayınları.
- Arat, R. R. (1994). Kutadgu Bilig (Çeviri). Ankara: TDK yayınları.
- Argunşah, M. (2014). Çağatay Türkçesi, İstanbul: Kesit yayınları.

- Argunşah, M. ve Sağol Yüksekaya, G. (2013). Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça Dersleri. İstanbul: Kesit yayınları.
- Ata, A. (2014). Çağatay Türkçesinin İlk Devresi, Harezme-Altın Ordu Türkçesi. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- Atalay, B. (Çev.), (1991). Divanü Lugat-it-Türk (4 cilt). Ankara: TDK yayınları.
- Ay, Ö. (2009). Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi. Ankara: TDK yayınları.
- Ayverdi, İ. (2006). Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Kubbealtı yayınları.
- Azerbycan Elmler Akademiyası. Azerbaycan Diyalektoloji Lugati (2 cilt) (2003). Azerbycan Elmler Akademiyası. Ankara: TDK yayınları.
- Banguoğlu, T. (1986). Türkçenin Grameri. Ankara: TDK yayınları.
- Battal, A. (1997). İbn-i Mühenna Lugati. Ankara: TDK yayınları.
- Bayatlı, H. K. (1996). Irak Türkmen Türkçesi. Ankara: TDK yayınları.
- Bayatlı, N. Y. (2009). Irak Türkmenlerinin Halk Masalları. Ankara: Berikan yayınevi.
- Benderoğlu, A. (1976). Irak Türkmen Dili. Bağdat: Irak Tanıtma Bakanlığı yayınları.
- Borovkov, A. K., (2002), Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar). (Usta, H., İ., Amanoğlu, E.). Ankara: TDK yayınları.
- Boz, E., (2006), Afyonkarahisar Merkez Ağzı. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Buluç, S. (2007). Makaleler (Haz. Korkmaz, Z.). Ankara: TDK yayınları.
- Buran, A. (1996). Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri. Ankara: TDK yayınları.
- Buran, A. (1997). Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları. Ankara: TDK yayınları.
- Buran, A.- Alkaya, E. (2013). Çağdaş Türk Lehçeleri. Ankara: Akçağ yayınları.
- Buran, A.- İlhan, N. (2008). Elazığ Yöresi Söz Varlığı. Ankara: TDK yayınları.
- Buşmann, H. (1998). Routledge Dictionary of Language and Linguistics. London: Routledge.
- Caferoğlu, A. (1931). Ebu Hayyan Kitab Al-İdrak li-lisan Al-Atrak. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Caferoğlu, A. (1993). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Caferoğlu, A. (1995). Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. Ankara: TDK yayınları.
- Canpolat, M. (2018). Behcetü'l-Hadâik Fi Mev'izati'l-Halâik. Ankara: TDK yayınları.

- Clauson, S. G. (1972). An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford: The Clarendon Press.
- Crystal, D. (2008). A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford: Blackwell Publishing.
- Çağbayır, Y. (2007). Ötüken Türkçe Sözlük. İstanbul: Ötüken yayınları.
- Çengel, H. K. (2017), Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi). Ankara: TDK yayınları.
- Çolak, G. (2017). Türkçede Fosil Kelimeler. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat yayınları.
- Çolakoğlu, R. (2017). Telâfer Folkloru. İstanbul: Kerkük Vakfı yayınları.
- Dallı, H. (1991). Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar. Ankara: TDK yayınları.
- Daşkın, A., H. (1372 H.). Ferheng-i Lugat-i Türki -Sözlük-. Tebriz: İntişarat-ı Yârân yayınları.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2014). Türk Dili El Kitabı. Ankara: Grafiker yayınları.
- Demirci, F. (1991). Irak Türklerinin Dünü Bugünü, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Demirci, K. (2014). Türkoloji İçin Dilbilim. Ankara: Anı yayınları.
- Demirci, Ü. Ö. (2016). Eski Türkçede Fiiller. Ankara: Umuttepe yayınları.
- Deny, J. (1995). Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi). Ankara: TDK yayınları.
- Develi, H. (1995). Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri. Ankara: TDK yayınları.
- Dilçin, C. (1991). Süheyl ü Nevbahar (Metin-İnceleme-Sözlük). Ankara: TDK yayınları.
- Dilçin, C. (2013). Yeni Tarama Sözlüğü. Ankara: TDK yayınları.
- Diñç, A. (2014). Türkçenin Kayıp Kelimeleri. İstanbul: Litera yayıncılık.
- Doğan, D. M. (2011). Doğan Büyük Türkçe Sözlük. Ankara: Yazar yayınları.
- Doğan, İ. ve Öztürk, A. (2016). Sorunları ve Tartışmalarıyla Türkçe. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Doğan, İ. ve Usta, Z. (2014). Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı. Ankara: Altınpost yayınları.
- Donuk, A. (1988). Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları.
- Duman, M. (2013). Makaleler. İstanbul: Kesit yayınları.

- Eckmann, J. (1988). Çağatayca El Kitabı (Haz. Karaağaç, G.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Eckmann, J. (1996). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Haz. Sertkaya, O., F.) Ankara: TDK yayınları.
- Ediskun, H. (1988). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Efendioğlu, S. (2009). Ağrı İli Ağızları. *Turkish Studies*, 4(5), 808-840.
- Ehmetyanov, R. (Ed), (2014). Türkçe-Tatarca Sözlük. Ankara: TDK yayınları.
- Eker, S. (2002). Çağdaş Türk Dili. Ankara: Grafiker yayınları.
- EL-Hurmuzi, E. (2003). التركمان والوطن العراقي . Kerkük Vakfı yayınları. İstanbul.
- EL-Samanci, A. K. (1999). التاريخ السياسي لتركمان العراق. Londra: Dar Al-Saqi yayınları.
- Emet, E. (2008). Doğu Türkistan Uygur Ağızları. Ankara: TDK yayınları.
- Emre, A. C. (1949). Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri. İstanbul: TDK yayınları.
- Eraslan, K. (1980). Eski Türkçede İsim-Fiiller. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları.
- Eraslan, K. (2012). Eski Uygur Türkçesi Grameri. Ankara: TDK yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1983). Kars İli Ağızları. Ankara: Gazi Üniversitesi yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1993). Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Ankara: Akçağ yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2008). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ yayınları.
- Ercilasun, A. B. (Ed.). (1991). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. Ankara: TC Kültür Bakanlığı yayınları.
- Ercilasun, A. B. (Ed.). (2012). Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). Kâşgarlı Mahmud Divanu Lugâti't-Türk. Ankara: TDK yayınları.
- Erciyas, O. (2015). Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinden Ferec Ba'de'ş-Şidde'nin Söz Varlığı. İstanbul. Kesit yayınları.
- Erdem M., D. ve Kirik E. (2011). Kahramanmaraş ve Yöresi Ağızları. Ankara: Onu Basımevi.
- Eren, H. (1998). Türklük Bilimi Sözlüğü. Ankara: TDK yayınları.
- Eren, H. (1999). Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara. Bizim Büro Basımevi.
- Eren, M. E. (1997). Zonguldak, Bartın, Karabük İlleri Ağızları. Ankara: TDK yayınları.

- Ergin, M. (1970). Orhun Abideleri. Ankara: MEB yayınları.
- Ergin, M. (1971). Azeri Türkçesi. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ergin, M. (1991). Dede Korkut Kitabı-II. Ankara: TDK yayınları.
- Ergin, M. (1994). Dede Korkut Kitabı-I. Ankara: TDK yayınları.
- Ergin, M. (1997). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak yayınları.
- Ergin, M. (2009). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak yayınları.
- Erol, H., A. (2014), Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri. Ankara: TDK yayınları.
- Ersoylu, H. (2009). Türkiye Türkçesinin Çağdaş Sorunları Üzerine İncelemeler. İstanbul: Ötüken yayınları.
- Ersoylu, H. (2012). Türk Dilince Dualar Beddualar Sözlüğü. İstanbul: Ötüken yayınları.
- Ertekinoglu, S. (2017). Ahlat Ağzı Söz Varlığı. Ankara: TDK yayınları.
- Erten, M. (1994). Diyarbakır Ağzı. Ankara: TDK yayınları. Ankara: TDK yayınları.
- Ertugrul, Ü. Irak Türkleri ve Türkiye. Kerkük Vakfı yayınları, İstanbul 2006.
- Gabain, A. V. (1988). Eski Türkçenin Grameri (Çev. Akalın, M.). Ankara: TDK yayınları.
- Ganiyev, F. A. (2013). Bugünkü Tatar Türkçesi Söz Yapımı. Ankara: TDK yayınları.
- Gökdayı, H. (2015). Türkçede Kalıp Sözler. İstanbul: Kriter yayınları.
- Gülensoy, T. (1988). Kütahya ve Yöresi Ağızları. Ankara: TDK yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. Ankara: TDK yayınları.
- Gülensoy, T. (2009). Nahçıvan Ağzı. Ankara: TDK yayınları.
- Gülensoy, T. (2017). Türkoloji Makaleleri. Ankara: Akçağ yayınları.
- Güler, Z. (1992). Harput Ağzı. Elazığ: Elazığ Belediyesi yayınları.
- Gülsevin, G. (2002). Uşak İli Ağızları. Ankara: TDK yayınları.
- Gülsevin, G. (2007). Eski Anadolu Türkçesinde Ekler. Ankara: TDK yayınları.
- Gülsevin, G. ve Boz, E. (2010). Eski Anadolu Türkçesi. Ankara: Gazi yayınları.
- Günay, T. (1978). Rize İli Ağızları. Ankara : TC Kültür Bakanlığı yayınları.
- Günay, T. (2013). Rize İli Ağızları. Ankara : TDK yayınları.

- Güvenç, L. (2008, Mart). Kayseri ve Yöresi Ağızlarında Arkaik Söz Varlığı. Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri. Ş. Urfa, 283-295.
- Hacıeminoğlu, N. (1991). Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller. Ankara: TC Kültür Bakanlığı yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). Karahanlı Türkçesi Grameri. Ankara: TDK yayınları.
- Hadi, Bey (2010). Arın Sözlüyü. Tebriz.
- Hatiboğlu, V. (1974). Türkçedeki Eklerin Kökeni. *Türk Dili*, 24(268), 331-340.
- Hatiboğlu, V. (1981). Türkçenin Ekleri. Ankara: TDK yayınları.
- Hengirmen, M. (1999). Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü. Ankara: Engin yayınları
- Hürmüzlü, H. (2003). Kerkük Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Kerkük Vakfı yayınları.
- Hürmüzlü, H. (2013). Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü. Kerkük: Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı yayınları.
- Hüseynzade, M. (2007). Müasir Azerbaycan Dili -Morfologiya-. Bakü: Şerq-Qerb yayınları.
- İlker, A. (1997). Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil. Ankara: TDK yayınları.
- İmer, K., Kocaman, A., ve Özsoy, A. S. (2013). Dilbilim Sözlüğü, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi yayınları.
- Kaçalin, M. (2012). Nevayi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar. Ankara: TDK yayınları.
- Kanar, M. (2010). Farsça-Türkçe Sözlük. İstanbul: Say yayınları.
- Kanar, M. (2011). Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Say yayınları.
- Kara, M. (2000). Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük). Ankara: TC Kültür Bakanlığı yayınları.
- Kara, M. (2011). Ayrı Düşmüş Kelimeler. İstanbul: Kesit yayınları.
- Kara, M. (2015). Türkmen Türkçesi Grameri. İstanbul: Etkileşim yayınları.
- Karaağaç, G. (1997). Lutfi Divanı. Ankara: TDK yayınları.
- Karaağaç, G. (2008). Türkçe Verintiler Sözlüğü. Ankara: TDK yayınları.
- Karaağaç, G. (2012). Türkçenin Dil Bilgisi. Ankara: Akçağ yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü. Ankara: TDK yayınları.
- Karahan, L. (1996). Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması. Ankara: TDK yayınları.
- Karahan, L. (2011). Türk Dili Üzerine İncelemeler. Ankara: Akçağ yayınları.

- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). Kıpçak Türkçesi Grameri. Ankara: TDK yayınları.
- Kaynak, İ. ve Doğru, A. (1991). Gagauz Türkçesinin Sözlüğü. Ankara: TC Kültür Bakanlığı yayınları.
- Ketene, C. (1990) (Der.). Kerkük Halk Edebiyatından Seçmeler. Ankara: TC Kültür Bakanlığı yayınları.
- Kevseroğlu, N. (2015). صفحات من تاريخ كركوك منذ فجر التاريخ الى ١٩٥٨ . Londra: Daru'l-Hikme yayınları.
- Kırkılıç, H. Ahmet, (1999). Lehçetü'l-Lügat. Ankara: TDK yayınları.
- Koç, K. ve Doğan, O. (2004). Kazak Türkçesi Grameri, Ankara: Gazi yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992). Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara: TDK yayınları.
- Korkmaz, Z. (1994a). Nevşehir ve Yöresi Ağızları. Ankara: TDK yayınları.
- Korkmaz, Z. (1994b). Bartın ve Yöresi Ağızları. Ankara: TDK yayınları.
- Korkmaz, Z. (1994c). Türkçede Eklerin Kullanılışı ve Ek Kalıplaşması Olayları. Ankara: TDK yayınları.
- Korkmaz, Z. (2005). Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I. Ankara: TDK yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). Ankara: TDK yayınları.
- Korkmaz, Z. (2011). Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları. Ankara: TDK yayınları.
- Korkmaz, Z. (2013). Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi. Ankara: TDK yayınları.
- Korkmaz, Z. (2015). Türk Dili Üzerine Araştırmalar-IV. Ankara: TDK yayınları.
- Kutlu, Afet (Ed), (2005). Türkçe Sözlük. Ankara: Dil Derneği yayınları.
- Kürküoğlu, K. E. (1991). Urfa Ağzı. Ankara: TDK yayınları.
- Küzeci, Ş. (2004). Kerkük Soykırımları, Ankara: Tekno Ed yayınları.
- Küzeci, Ş. (2009). Irak Basın Tarihi (1869-2009). Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi yayınları.
- Li, Y., S. (1999). Türk Dillerinde Akrabalık Adları. İstanbul: Simurg yayınları.
- Li, Y., S. (2004). Türk Dillerinde Sontakılar. İstanbul: Kebikeç yayınları.
- Mahdumkulu Dil ve Edebiyat Enstitüsü. (2016). Türkmen Dilinin Düşündüğü Sözlüğü. Aşkabad: Mahdumkulu Dil ve Edebiyat Enstitüsü yayınları.
- Malkjaer, K. (2006). The Linguistics Encyclo-pedia. London: Routledge.

- Mansuroğlu, M. (Haz.), (1956). Ahmed Fakih Çarhname. İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Merdan, N. (2010). 2006 -1911 العراق بين قرنين الصحافة التركمانية في العراق (Irak'ta İki Asır Arasında Türkmen Basını 1911-2016), İstanbul: Kerkük Vakfı yayımları.
- Muççalı, S. (1995). المعجم العربي الحديث (Arapça-Türkçe Sözlük). İstanbul: Dağarcık yayımları.
- Nakip, M. (2007). Kerkük'ün Kimliği. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Necip, E., N. (1995). Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK yayımları.
- Nişanyan, S. (2012). Sözlere Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü. İstanbul: Everest yayımları.
- Olçay, S. (1995b). Erzurum Ağzı. Ankara: TDK yayımları.
- Olçay, S., Ercilasun, A. B. ve Aslan, E. (1998). Arpaçay Köylerinden Derlemeler. Ankara: TDK yayımları.
- Orucov, E., Abdullayev, B. ve Rehimzade, N. (2006). Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti. Bakü: Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu yayımları.
- Ölmez Z. K. (1996). Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü). Simurg yayımları.
- Ölmez, M. (2012). Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Ankara: Bilgesu yayımları.
- Ölmez, Z. ve Kaçalın, M. (2011). XI-XIII. Yüzyıllar Türk Dili. Eskişehir: TC Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi yayımları.
- Öner, M. (1998). Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara: TDK yayımları.
- Öner, M. (2015). Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK yayımları.
- Özçelik, S. (1997). Urfa Merkez Ağzı. Ankara: TDK yayımları.
- Özkan, F. (1997). Osmaniye Tatar Ağzı. Ankara: TDK yayımları.
- Özkan, İ. (1988). Gazanfer Paşayev, Kerkük Folkloru Antologiyası. *Türk Kültürü*, XXVI, (298), 120-124.
- Özkan, M. (2000). Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Özkan, N. (1996). Gagavuz Türkçesi Grameri. Ankara: TDK yayımları.
- Özşahin, M. (2017). Başkurt Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK yayımları.
- Öztürk, E. (2009). Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı. Ankara: TDK yayımları.
- Öztürk, E. (2017). Eski Anadolu Türkçesi El Kitabı. Ankara: Akçağ yayımları.

- Paçacıoğlu, B. (2016). VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı. İstanbul: Kesit yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1983). Osmanlı Tarih Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-I. Ankara: MEB yayınları.
- Pala, İ. (2008). İki Dirhem Bir Çekirdek. İstanbul: Kapı yayınları.
- Parlatır, İ. (2007). Atasözleri ve Deyimler-II (Deyimler), Ankara: Yargı yayınları.
- Paşayev, G. (1998). Irak Türkmen Folkloru. İstanbul: Kerkük Vakfı yayınları.
- Paşayev, G. (2004). İraq-Türkman Lehcesi. Bakü: Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu yayınları.
- Pekacar, Ç. (2011). Kumuk Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK yayınları.
- Porzig, W. (2011). Dil Denen Mucize (Çev. Ülkü, V.). Ankara: TDK yayınları.
- Qurbanov, A. (2004). Ümumi Dilçilik (2 cilt). Bakü: Qrifli yayınları.
- Saatçi S. (2003) Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri. İstanbul: Ötüken yayınları.
- Saatçi, Ö. (2014). Futbol Deyimleri Sözlüğü. Ankara: Yazar Yayınları.
- Saatçi, S. (2008). Kerkük Çocuk Folkloru. İstanbul: Ötüken yayınları.
- Saatçi, S. (2009). Irak Türkmen Boyları. Oymakları ve Yerleşim Yerleri, İstanbul: Kerkük Vakfı yayınları.
- Saatçi, S. ve Vahidoğlu, Y. K. (1997). Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Ankara: TC Kültür Bakanlığı yayınları.
- Sağır, M. (1995). Erzincan ve Yöresi Ağızları. Ankara: TDK yayınları.
- Sami, Ş. (1991). Temel Türkçe Sözlük (Sadelerştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmus-ı Türkî)(4 cilt). İstanbul: Tercüman genel kültür yayınları.
- Sami, Ş. (2012). Kâmus-ı Türkî. Balıkesir: Altınpost yayınları.
- Sarı, M. (2008). Türkçenin Batı Dilleriyle İlişkisi. Ankara: TDK yayınları.
- Sayar, A. (2008). Yılkı Atı. İstanbul: Ötüken yayınları.
- Serebrennikov, B. A.- Gadjeva N. Z. (2011). Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri. Ankara: TDK yayınları.
- Sertkaya, O. F. (2018). Kelime Dağarcığımızdan Etimoloji Araştırmaları. Ankara: Akçağ yayınları.
- Sev, G. (2007). Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri. Ankara: Akçağ yayınları
- Seydi Bey, A. (1330 R). Resimli Kamus-ı Osmani (1. Cilt). İstanbul: Matbaa ve Kütüphane-i Cihan.

- Sökmen, İ. (2016). Bismil Türkmen Ağzı. Ankara: TDK yayınları.
- Şahin, H. (2003). Eski Anadolu Türkçesi. Ankara: Akçağ yayınları.
- Şçerbak, A. (2019). Eski Dönem Türk-Moğol Dil İlişkileri (8-14. yüzyıllar). Ankara: TDK yayınları.
- Şen, S. (2017). Eski Türkçenin Deyim Varlığı. Ankara: TDK yayınları.
- Şirin, H. (2016). Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi. Ankara: TDK yayınları.
- Şirin, H. (2019). Sözcük Hikâyeleri. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat yayınları.
- Takvul, U. (2000). Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK yayınları.
- Taş, İ. (2009a). Süheyl ü Nevbahar'da Eskicil Öğeler. Konya: Palet yayınları.
- Taş, İ. (2015). Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı. Ankara: TDK yayınları.
- Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe. Türk Dünyası El Kitabı, 69-119.
- Tekin, Ş. (2014). İştikakçının Köşesi. İstanbul: Dergâh yayınları.
- Tekin, T. (1987). Tuna Bulgarları ve Dilleri. Ankara: TDK yayınları.
- Tekin, T. (1995). Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler. Ankara: TC Kültür Bakanlığı-Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (1997). Türkoloji Eleştirileri. Ankara: Simurg yayınları.
- Tekin, T. (2004). Irk Bitig. Ankara: Öncü Kitap yayınları.
- Tekin, T. (2005). Makaleler-III (Çağdaş Türk Dilleri). Ankara: TDK yayınları.
- Tekin, T. (2013). Makaleler-I (Altayistik). Ankara: TDK yayınları.
- Tekin, T. (2014). Orhon Yazıtları. Ankara: TDK yayınları.
- Tekin, T. (2016). Orhon Türkçesi Grameri. Ankara: TDK yayınları.
- Tekin, T. ve Ölmez, M., (2003). Türk Dilleri-Giriş. İstanbul: Yıldız Yayınevi.
- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., ve S. Eker (1995). Türkmençe-Türkçe Sözlük. Ankara: Simurg Kitabevi.
- Terzibaşı, A. (1971). Arzı Kamber Kerkük Ağzı. İstanbul: Fatih Matbaası.
- Terzibaşı, A. (2005). Kerkük Matbuat Tarihi. İstanbul: Kerkük Vakfı yayınları,
- Terzibaşı, A. (2011). Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük (1. cilt). Kerkük: Endülüs Basımevi.
- Terzibaşı, A. (2013). Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük (2. cilt). Kerkük: Endülüs Basımevi.

- Terzibaşı, A. (2015). Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük (3. cilt). Kerkük: Endülüs Basımevi.
- Tietze, A. (2002). Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. İstanbul-Viyana: Simurg yayınları.
- Timurtaş, F., K. (1994). Eski Türkiye Türkçesi. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Timurtaş, F., K. (2013). Makaleler (Dil ve Edebiyat İncelemeleri)(Haz. Özkan, M.). Ankara: TDK yayınları.
- Toparlı, R., Argunşah, M. (2008). Mu'înü'l-Mürîd. Ankara: TDK yayınları.
- Toparlı, R., Çögenli, M.S. ve Yanık, N., H. (2000). Kitab-ı Mecmu-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî. Ankara: TDK yayınları.
- Toparlı, R., Vural H. ve Karaatlı, R. (2012). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK yayınları.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (1999). El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye. Ankara: TDK yayınları.
- Tulum, M. (2011). 17. Yüzyıl Türkçesi Söz Varlığı. Ankara: TDK yayınları.
- Tuna, O. N. (2011). Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi. Ankara: TDK yayınları.
- Turan, F. (2017). Bahşayış Lugati. Ankara: TDK yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1993). Derleme Sözlüğü, Ankara: TDK yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1995). Tarama Sözlüğü, Ankara: TDK yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2009). Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştay Bildirileri (25-30 Mart 2008 Şanlıurfa). Ankara: TDK yayınları.
- Türkmenistan Sovyet Sosyalist Halk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi. Türkmen Dili Sözlüğü. Dilbilim Enstitüsü Yayınları. Aşkabat: 1962.
- Uluçam, A., (1992). في العراق التركي التراث. Ankara: TC Kültür Bakanlığı yayınları.
- User, H., Ş. (2006). Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri. Ankara: Akçağ yayınları.
- User, H., Ş. (2009). Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Konya: Kömen yayınevi.
- Ünlü, S. (2012). Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim yayınevi.
- Ünlü, S. (2013). Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim yayınevi.
- Üstüner, A. (2015). Türkçenin Tarihi Gelişmesi. İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları.

- Üşenmez, E. (2014). Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Ögeler. İstanbul: Akademik Kitaplar Yayınevi.
- Vardar, B. (Ed.), (1980). Dilbilim ve Dilbilgisi. Ankara: TDK yayınları.
- Vasfi, İ. S. (2001). Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri. İstanbul: Kerkük Vakfı yayınları.
- Vasiliev, Y. (1995). Türkçe-Yakutça Sözlük. Ankara: TDK yayınları.
- Vural, H. ve Böler, T. (2014). Ses ve Şekil Bilgisi. İstanbul: Kesit yayınları.
- Yaman, E.; Mahmud, N. (1998). Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu. Ankara: TDK yayınları.
- Yavuz, K. (1991). Şeyhoğlu Kenzü'l-Kübera ve Mehekkü'l-Ulema (İnceleme-Metin-İndeks). Ankara: TDK yayınları.
- Yavuz, K. (2000). Âşık Paşa Garipname I/1. Ankara: TDK yayınları.
- Yıldız, H. (2007). Türkçede Çingeneler İçin Kullanılan Kelimeler ve Bunların Etimolojileri. Dil Araştırmaları, 1(1), 61-82.
- Yılmaz, E. ve Demir, N.-Küçük, M. (2013). Kıyas-ı Enbiya. Ankara: TDK yayınları.
- Yudahin, K. (2011). Kırgız Sözlüğü. Ankara: TDK yayınları.
- Yurtbaşı, M. (2013). Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü. İstanbul: Excellence yayınları.
- Zabit, Ş., S. (1961). Irak Türkmenleri Ağzında Atalar Sözü. Bağdat: Daru'l-Basri Matbaası.
- Zülfikar, H. (1995). Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler. Ankara: TDK yayınları.

Makale

- Akar, A. (2008). Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eski Bir Sıfat-Fiil Kalıntısı. *Turkish Studies*, 3(3), 1-7.
- Akar, A. (2011). Ağızlardaki (-dİklİğIn) Zarf-Fiil Ekinin Yapısı. *Turkish Studies*, 6(1), 305-309.
- Akkoyunlu, Z. (2009). Divanu Lugati't-Türk'te Evirik (İbrik). *Türkbilig*, (17), 1-4.
- Alibekiroğlu, S. (2013). Türkçede Önsese Y. *Turkish Studies*, 8(1), 685-710.
- Alkaya, E. (2009). Sibiryaya Tatar Türkçesiyle Güney Sibiryaya (Altay, Hakas, Tuva) Türk Lehçeleri Arasındaki Ortak Unsurlar. *Turkish Studies*, 4(8), 273-321.
- Anwar, İ. (2012). Irak'ta Türkçe Eğitiminin Dünü ve Bugünü, *Kardaşlık*, (53), 22-26.
- Arat, R., R. (1953). Türkçe Metinlerde e/i Meselesine Dair. *Rocznik Orientalistyczny*, XVII, 306-313.

- Arat, R., R. (1953). Türk Şivelerinin Tasnifi. *Türkiyat Mecmuası*, 10, 69-149.
- Argunşah, M. (2004). Habib Hürmüzlü: Kerkük Türkçesi Sözlüğü, (Kitaplar - Tenkit). *Türk Dili*, LXXXVII (627), 282-284.
- Argunşah, M. (2004). Qezenfer Paşayev: Kerkük Dialektinin Fonetikası, (Kitaplar - Tenkit). *Türk Dili*, LXXXVII (628), 373-377.
- Argunşah, M. (2008, Ekim). Irak Türkmen Türkçesindeki 2. Teklik Kişi Emir Eki -GInAn Üzerine. VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri. Ankara, 423- 430.
- Argunşah, M. (2010), Harezmi Dönemi Metinlerinde e / i Sorunu. *Dil Araştırmaları*, (6), 47-60.
- Aşkun, V. C. (1952). Yurt Dışı Folklor Hareketleri: Kerkük Horyatları [Büyük Hafız Molla Mehmetoğlu Sabir] (Kitaplar - Tenkit). *Türk Dili*, II (15), 177-178.
- Atay, A. (2002). Eski Türkçe ma / me Edatının Anadolu Ağzlarındaki Kalıntısı. *Türk Dili*, II, (610), 826-828.
- Barutçu, S., F. (1989). Altaycada Kelime Başı /p/. *Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (2), 1-40.
- Başdaş, C. (1999). Anadolu ve Kosova Türk Ağzlarında g > c, k > ç Değişmeleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 8, 483-491.
- Başdaş, C. (2007). Türkiye Türkçesinde Aslı Uzunluk Belirtileri. *Turkish Studies*, 2 (2), 89-101.
- Bayatlı İ., A. (1961). Eski Yazıda İmla Güçlüğü. *Kardaşlık (الاحياء)*, 1(3), 38-39.
- Bayraktar, F. S. (1998). Değerlendirmeler: Hidayet Kemal Bayatlı: Irak Türkmen Türkçesi (Kitaplar - Tenkit). *Türk Dili*, 1998/I (557), 472-474.
- Bayraktar, F. S. (2002). Irak Türkmen Türkçesinde Uzun Ünlüler. *Kardaşlık*, (14), 28-32.
- Bozkaplan, Ş., A. (2011). Necati Bey'in Türkçesi. *Turkish Studies*, 1(6), 169-184.
- Bulak, Ş. (2017). Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Şimdiki Zaman. *Süirt Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, (9), 223-258.
- Caferoğlu, A. (1971). Türkçede V Morfemi. *Türkiyat Mecmuası*, 16, 27-38.
- Caferoğlu, A. (1972). Yunus Emre'de Arhaik Unsurlar, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 20 (6) 1-10.
- Canpolat, M. (1968). Behcetü'l-Hadâik'in Dili Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 165-175.
- Canpolat, M. (1977). Irak Türkmen Dili [Abdüllatif Benderoğlu] (Kitaplar - Tenkit). *Türk Dili*, XXXVI (315), 654-655.

- Canpolat, M. (1992). Eski Anadolu Türkçesindeki Belirtme Durumu (Accusativus) Ekinin Kökeni Üzerine. *Türkoloji Dergisi*, X. (1), 9-11.
- Ceylan, E., Y. (1991). Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 151-156.
- Coşkun, V. (1999). Türk Lehçelerinde Zaman Kavramı Taşıyan -°p Zarf-Fiil Eki. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (7), 173-192.
- Coşkun, V. (2001). -ginä ve -râq Eklerinin Tarihî Türk Şiveleri ve Özbek Türkçesinde Kullanışları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (12/2), 599-614.
- Çağatay, S. (1943). Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental -°n, *DTCF Dergisi*, 1(3), 93-107.
- Çağatay, S. (1954). Türkçede ñ > g Sesine Dair. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 15-30.
- Çağatay, S. (1963). Türkçede Kadın İçin Kullanılan Sözcükler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 13-49.
- Çiçek, A. (2014). Emir Kipi Üzerine. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16 (1) 333-351.
- Dakuklu, İ. (1962). (مشاكلها - اسبابها - علاجها) . *Kardaşlık (الاخاء)*, 1 (11), 10-12.
- Demir, N. (2003). Orta Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Nazal N (ñ) Sesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1999/I-II, 51-58.
- Demir, N. (2005). Talât Tekin ve Dil, Lehçe, Şive Tartışmaları. *Talât Tekin Makaleler-3*, 25-29.
- Demirci, Ü., Ö. (2014). G'li Damak /ŋ/'si ve Bunun Ardahan Yerli Şivesinde Çözülmesi Üzerine. *Turkish Studies*, 9(6), 275-289.
- Dilaçar, A. (1953). Batı Türkçesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 73-92.
- Dilaçar, A. (1976). Talât Tekin: Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 266-273.
- Doerfer, G. (1969). İran'daki Türk Dilleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1-11.
- Doğan, T. (2013). Afşar Türkleri (Güney Azerbaycan) Ağzı. *Yeni Türkiye*, (55), 470-479.
- Eckmann, J. (1979). Harezmi Türkçesi. *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Akalın, M.), 173-210.
- Elçin, Ş. (1964). Kitaplar (Ata Terzibaşı, Arzı Kamber Matalı). *Türk Kültürü*, (24), 72-73.
- Elçin, Ş. (1964). Kitaplar (Şakir Sabir Zabit- Kerkük'te İçtimai Hayat (Folklor). *Türk Kültürü*, (59), 873-874.
- Ercilasun, A. (2012). -maç/-meç Eki Üzerine. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (21), 83-88.

- Erdem, M., D. (2008). Anadolu Ağızlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine. *Turkish Studies*, 3(3), 502-562.
- Erdem, M., D. ve Gül, M. (2006). Kapalı E Sesi Bağlamında Eski Anadolu Türkçesi-Anadolu Ağızları İlişkisi. *Karadeniz Araştırmaları*, (11), 111- 148.
- Eren, H. (1953). Türk Dillerinde Metathèse. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 161-180.
- Eren, H. (1988). Önsöz. *Türkçe Sözlük*, IX-XXX.
- Eren, H. (2000). Yeni Bir Ek: -sal / -sel. *Türk Dili*, I (580), 291-305.
- Eroğlu, C. (2009). Irak Türklerinin Kökeni. *Kardaşlık*, 43, 30-31.
- Goca, A., E. (2009). Çağdaş Uygur Türkçesinin Ağızları Üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, (19), 47-56.
- Gülsevin, G. (2001). Türkiye Türkçesi Ağızlarında # h Sesi Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, I-II (44), 129-146.
- Gülsevin, G. (2015). Arkaik-Periferik Kavramın ve Bu Kavramın Tarihî Batı Rumeli Türkçesi Ağızlarının Tespitindeki Önemi. *International Journal of Academic Social Science Studies*, 32, 1-12.
- Gülsevin, G. (1987). Türk Dilinde Kelime Başı Ünsüzü Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 173-200.
- Gülsevin, G. (2005). Ağız Araştırmalarımızda Yaygın Yanlışlıklar (3): “üzüm/yüzüm; öllük/höllük” türeme mi düşme mi?. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. 5(2), 207-213.
- Gülsevin, G. (2008). Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 2: (Ç > Ş Değişmesi). *Turkish Studies*, 3(3), 378-387.
- Gülsevin, G. (2009). Rumeli Türkçesi Çerçevesinde Türk ve Balkan Dillerinin Etkileşimi, *Turkish Studies*, 4 (8), 48-64.
- Gülsevin, G. (2010). Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım. *Turkish Studies*, 5(1), 57-76.
- Gülsevin, G. (2013). Ses Bilgisinde ‘Çevre Şartı’ Kavramı ve Ağız İncelemelerindeki Önemi, *Turkish Studies*, 8(9), 49-62.
- Günşen A. ve Erdem, M. D. (2007). Türkiye Türkçesi Ağızlarında Tür Değiştirme Örnekleri. *Turkish Studies*, 2 (1), 72-83.
- Hacıyeva, N. (1997). Nasıreddin Rabguzi'nin Kıyasü'l-Enbiya Adlı Eserinde Semantik Arkaizmler, *Türk Dili*, I (542), 186-190.
- Haydar, Ç. H. (1996). Irak-Türkmen Ağızlarında Birleşik Kelimeler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (1), 219-224.

- Hazar, M. (2007). Irak Türkmenlerinin Dünü ve Türkçesi. *Turkish Studies* 2(2), 358-364.
- Hazar, M. (2011). Çağatay Türkçesinde Oğuzca Özellikler ve Benzerlikler. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 4(1), 31-63.
- Hazar, M. (2012). Irak Erbil Türkmen Ağzında G > C Ünsüz Değişmesi. *Diyalektolog*, (4), 47-51.
- Hünerli, B. (2012). -GX(n)CA Zarf-Fiilinin Farklı Bir İşlevi Üzerine (Sistematik Olarak “Karşıtlık-Kıyaslama” Bildirme). *TEKE Uluslararası Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(2), 1-14.
- Hürmüzlü, H. (1999). Derleme Sözlüğü ve Kerkük Türkçesi. *Kardaşlık*, (2), 35-38.
- Hürmüzlü, H. (2008). Irak Türkmen Ağzı ve Yazılı Metinlerde İmla Sorununa Toplu Bir Bakış. *Kardaşlık*, (40), 26-33.
- Kara, M. (1998). Hidayet Kemal Bayatlı, Irak Türkmen Türkçesi, Türk Dil Kurumu Yay.: 664, Ankara 1996, XVIII+405 s. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (6), 934.
- Karahan, L. (2012). Ağız Verilerinin Etimoloji Çalışmalarına Katkısı: “söylesâne” Örneği. *Dil Araştırmaları*, (10), 9-15.
- Karahan, L. (2013). Gramatikal Ölçütlerle Belirlenene Türkiye Türkçesi Ağız Gruplarında Leksik Verilerin Anlamlılığı Üzerine Bir Araştırma. *Diyalektolog*, (7), 1-9.
- Kardaşlık, (1963). Dil Araştırmaları, *Kardaşlık (الاءاء)*, 3(1-2), 44.
- Kâzımov, G. (2004). Azərbaycan Dilinin Azərbaycan'ın Qərbində Yərleşən Qərib Ləhcəsi, *İraq-Türkman Ləhcəsi*, 3-22.
- Kerkük, A. (1973). Kerkük'ten Derlenmiş Dilek Sözleri. *Kardaşlık (الاءاء)*, 12(10-11), 48-49.
- Kocaoğlu, T. (2003). Tarihî Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é / i Meselesi. *Türk Kültürü*, (483-484), 266-281.
- Kononov, A. N. (1968). İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 81-88.
- Korkmaz, F. (2013). Runik Harfli Türk Yazıtlarında η Ünsüzü Üzerine. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 48(48), 151-159.
- Korkmaz, Z. (1953). Batı Anadolu Ağızlarında Asli Ünlü Uzunlukları Hakkında. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 197-203.
- Korkmaz, Z. (1971). Eski Anadolu Türkçesinde Asli Ünlü (Vocal) Uzunlukları. *DTCF Dergisi*, 26 (3-4), 49-66.
- Korkmaz, Z. (2010). Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri. *Turkish Studies*, 5(1), 1-41.

- Kuznetsov, P. İ. (1995). Türkiye Türkçesi Morfoetimolojisine Dair. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 193-262.
- Küçük, M. (2004). Kerkük Türkçesi Sözlüğü Üzerine. *Türk Dünyası*, (18), 53-60.
- Mansuroğlu, M. (1949). Türkçede Zamir Çekimi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3, (3-4), 501-519.
- Mansuroğlu, M. (1956). Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesine Yaklaşan Manzumesi, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 125-144.
- Mansuroğlu, M. (1988). Karahanlıca, Tarihî Türk Şiveleri, 133-171.
- Müldür, F. (2016). Noam Chomsky'de Üretici Dilbilgisi: Derin Yapı ve Yüzey Yapı Ayrımı. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (27), 59-74.
- Nahmedov, A. (2009). Kul Mesud'un Kelile ve Dimne Tercümesinde Bazı Arkaik Kelime ve Yapılar Üzerine. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI, (1), 125-130.
- Olgun, İ. (1972). Farsça ve Türkçe Atasözleri ve Deyimler Üzerine, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 153-172.
- Onart, A. (1973). Değişik Yönleriyle Yapısalcılık ve Yapı Kavramı, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* (Özel Bölüm: Yapısalcılık), XXVIII (262), 231-237.
- Orhan, Y. (1991). Türkçede Kapalı e. S.Ü. *Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, (6), 271-306.
- Ölmez, M. (1995). Halaçlar ve Halaçça. *Çağdaş Türk Dili*, (84), 15-22.
- Ölmez, M. (2003). Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine. *Mustafa Canpolat Armağanı*, 135-142.
- Özdemir, E. (1977). Değiniler-Düzeltiler: Aksoy'un Eylemi. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, XXXV(305), 107-112.
- Özgür, C. (2002). Doğu Karadeniz Ağızlarında Kıpçakça Üzerine Tespitler, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (13), 119-124.
- Özkan, İ. E. (2007). Ardanuç Ağzı ile Divanu Lugati't-Türk ve Derleme Sözlüğü Arasında Bir Karşılaştırma Denemesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (23), 211-220.
- Özkan, N. (2009). Irak Türk Edebî Dilinin Tarihî Gelişimi. *Turkish Studies*, 4(8), 89-107.
- Öztürk, J. (2003). Ses Değişikliği Geçiren Kelimelerin Yazı Dilindeki Eski Şekilleri, *Güneyde Kültür* 14 (141), 13-17.
- Paşayev, G. (2012). "Kerkük Dialektinin Fonetikası", Seçilmiş Eserleri-II., Bakü: Elm yayınları, 280-514.
- Resulov, A. (1995). Akraba Diller ve Yalancı Eş Değerler Sorunu, *Türk Dili*, 1995/II (524), 916-924.

- Saatçi, Ö. (2013). Ata Terzibaşı, Irak'ta Türk Dilinin Yılmaz Bekçisi. *Kardeş Kalemler*, 7 (78), 47-57.
- Saatçi, Ö. (2014). Irak Türkleri Dil Çalışmaları Bibliyografyası. *Diyalektolog*, (8), 21-47.
- Saatçi, Ö. (2015a). Tap- Fiili ve Türevlerinin Türkiye Türkçesi, Irak Türkmen Ağızları ve Azerbaycan Sahasındaki Anlamlarının Karşılaştırılması. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2 (4), 1-11.
- Saatçi, Ö. (2015b). Irak Türkmenlerinden Bir Dilci: İhsan S. Vafî. *Kardaşlık*, (66), 24-27.
- Saatçi, Ö. (2016a). Ata Terzibaşı'nın Türk Diline Son Armağanı: Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük. *Kardaşlık*, (70), 18-20.
- Saatçi, Ö. (2016b). Şakir Sabir Zabit'in Kerkük'te İçtimai Hayat-Folklor- Eserinde Irak Türkmen Türkçesi Dil Malzemesi. *Kardaşlık*, (71), 36-40.
- Saatçi, Ö. (2016c). Irak Türkmenlerinin Atasözleri ve Deyimleri Üzerine Yazılanlar. *Türkmeneli*, (103), 12-17.
- Saatçi, Ö. (2016d). Nermin Neftçi'nin "Kerkük'te Bulduklarım" Eserinde Kerkük Ağzı Dil Malzemesi. *Kardaşlık*, (72), 34-39.
- Saatçi, Ö. (2018). Fono-Semantik Ayrışma/Arkaiklik Bağlamında Irak Türkmen Ağızlarında: Ācı(u)ğ, 'Ecci, 'Eccüg(k). *Diyalektolog*, (19), 65-76.
- Sağır, M. (2008). Türkiye Türkçesi Ağızlarının Ünlü Varlığı. *Turkish Studies*, 3 (3), 563-578.
- Sarı, M. (2000). Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Değişikliğe Uğraması. *Eskişehir Türkoloji Dergisi*, XIII (1), 227-242.
- Sarıkaya, M. (2009). Teklik İkinci Kişi Emir Çekimlerinin Anadolu ve Azerbaycan Ağızlarındaki Değişik Örnekleri Üzerine. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (25), 145-157.
- Sarıkaya, M. (2016). Türkçede Çokluk Birinci Emir Çekiminin Üçüncü Biçimi ve Kerkük Türkçesi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (39), 155-165.
- Semedli, E. (2009). Türk Lehçelerinde Bir Ses: Kapalı é. *Journal of Azerbaijani Studies*, 10-12 (1-2), 522-532.
- Şahin, F. (2017). "Üç Noktalı fe" Harfinin Ses Karşılığı Oğuzların /w/ Karahanlıların /v/ Ünsüzü Kullanımı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 351-413.
- ŞS (Der.). (1962). Hoyratlarımızda Öz Türkçe Sözcükler. *Kardaşlık*, Aralık-, 2 (8), 32.
- Tekin, Ş. (1974). 1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde Olga-Bolga Sorunu. *Belleten*, 59-157.
- Tekin, T. (1977). Pantürkizm Ülküsü ve Dilde Birlik İddiası. *Türk Dili*, XXXVI (310), 15-18.

- Tekin, T. (1978). Türk Dilleri Ailesi: I. Türk Dili. XXXVII (318), 178-183.
- Terzibaşı, A. (1962a). Sağır Kef. *Kardaşlık* (الاءاء), 1 (12), 26-27.
- Terzibaşı, A. (1962b). Yazı Dili Konuşma Dili. *Kardaşlık* (الاءاء), 2(4), 26-27.
- Terzibaşı, A. (1968). Irak Türkleri ve Dil Özleştirmesi. *Kardaşlık* (الاءاء), 8 (3), 47-49.
- Terzibaşı, A. (1971). Elifba Kitabı ve Tavsiyelerimiz. *Kardaşlık* (الاءاء), 11 (3-4), 17-20.
- Togan, Z., V. (1928). Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler. *Türkiyat Mecmuası* II, 315-345.
- Tokatlı, S. (2012a). Irak Türkmen Türkçesinde Bazı Zarf-Fiil Eklerinin İşlev ve Kullanım Özellikleri ile Zarf-Fiil Görevindeki Yapılar. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1-12.
- Tokatlı, S. (2012b). Irak Türkmen Türkçesinde Ki'si Düşmüş Birleşik Cümleler. *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, 4(1), 99-105.
- Tosun, İ. (2012). Doğu Anadolu Ağzlarında Ara Ünlüler. *Diyalektolog*, (4), 53-77.
- Tulum, M. (2002). XVII ve XVIII. Yüzyıllarda İstanbul Türkçesi: Sesler ve Uyumlar Üzerine Bir Değerlendirme, *Türkler*, 489-508.
- Tuna, O. N. (1957). Bazı İmlâ Gelenekleri Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtları'nda Birkaç Açıklama. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 41-81.
- Tuna, O. N. (1960), Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 213-282.
- Türk, V. (2009). Türkülerde Eski (Arkaik) Sözcükler, *Turkish Studies*, 4(8), 83-88. Uçar, E.-Yener, M., L. (2012). Eski Türkçede İlk Hecede Yuvrak Ünlüler Meselesi ve Divanı Lügati't Türk. *Zeitschrift für die Welt der Türken (Journal of World of Turks)*, 4 (2), 203-212.
- Uçar, E. (2012). Eski Türkçe -gInçA Zarf Fiil Ekinin Kökeni Üzerine. *Gazi Türkiyat*, (11), 47-52.
- Uluhan, Ç. (2016), Nevruzî'nin Yûsuf u Züleyhâ Mesnevisinde Kerkük Ağzının İzleri. *Kardaşlık*, (72), 40-44.
- Vasfi, İ., S. (1974). المفردات التركيبية في اللهجة العامية العراقية. *Kardaşlık* (الاءاء), 13(9), 2-3.
- Yalçın, N. (2002). İstanbul Türkçesi Konuşma Dili Hakkında Bir Araştırma (1930-1950 Yılları Arası). *Türk Dili*, II(609), 712-723.
- Yılmazkaya, E. (2017). Eski / Eskiçilik Kavramları ve Çuvaşça Üzerine. *International Journal of Academic Social Science Studies*, (55-II), 145-153.
- Zülfikar, H. (1992). Doğu Anadolu Ağzlarında Zaman Kavramı Taşıyan ip > if Eki. *Türkoloji Dergisi*, X(1), 13-20.

Zülfikar, H. (1998). Dede Korkut Kitabı'nın Dilinde Doğu Anadolu Ağızlarıyla İlgili İzler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, I(41), 171-176.

Zülfikar, H. (2007). Dünden Bugüne Türkçe (Kalıp cümleler). *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, XCIV(668), 344-351.

Bildiri

Akar, A. (2018). Eski Türkçeden Oğuzcaya Saklantılar. Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildirileri Kitabı (1. Cilt). Ulanbator-Moğolistan, 25-31.

Alkaya, E. (2008). Eski Türkçe -qıña Ekinin Türk Lehçelerinde ve Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine. Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri. Ş. Urfa, 43-66.

Arat, R., R. (1956). Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Tarihî İnkişafına Dair, V. Türk Tarihi Kongresi. Ankara, 225-232.

Aydemir, Ö. K. (2014). Lübnan Türkmenlerinin Tarihi Kökenleri ve Güncel Sorunları. Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu. Bilecik, 611- 624.

Balcı, B., G. (2016). Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Gelecek Zaman. Uluslararası Yıldız Türk Dili Sempozyumu Bildiriler. İstanbul, 193-220.

Bayat M. (2008). Irak Türkmen Ağzında Kalıplaşmış Anlatımlar. VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri. Ankara, 685-694.

Bayraktar, F., S. (2002). Irak Türkmen Türkçesinde Kullanılan Bağlama Edatları. Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu. Bilecik, 231-246.

Bayraktar, F., S. (2014, Eylül). Irak Türkçesinde Çatı Ekleri. XI. Büyük Türk Kurultayı. Ankara, 142-15.

Demir N. (2000). Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri. IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri. Ankara, 417-424.

Demirci, J. (2004). Kerkük Ağzındaki Bazı Arkaik Ögeler Üzerine. V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri. Ankara, 739-742.

Durgut, H. (2004). Türkiye Türkçesinde İkilemelerde Kalan Arkaik Kelimeler. V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. Ankara, 805- 814.

Gülsevin, G. (2008). Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kıpçak Denilen Unsurlar Üzerine 1: (G > V) Değişmesi. Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri. Ankara, 251-258.

Hafız, N. (1996). Kosova Türk Ağızlarında Sırp ve Arnavut Dilinin Etkisi, 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı-Bildiriler. Ankara, 517-522.

Korkmaz, Z. (1968). Eski Bir Kuduri Çevirisi. XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, 225-231.

- Saatçi, Ö. (2010). Özbekistan'dan Kerkük'e Akralılık ve Hitap Kelimelerimiz. Türk Dilinin ve Edebiyatının Yayılma Alanları Bilgi Şöleni Bildirileri. Kayseri, 329-335.
- Saatçi, Ö. (2014). Kerkük Ağzındaki Türkmen Türkçesi Unsurları ve "Türkmen" Adı Üzerine Bir Yaklaşım, Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu. Bilecik, 597-610.
- Saatçi, Ö. (2016). Irak Türklerinin Varlık Mücadelesinde Bir İrfan Ocağı: Kardeşlik Dergisi. Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu. Elazığ, 345-378.
- Saatçi, Ö. (2018). Irak Türkmen Ağızlarında İlk Hece Ünlü Uzunluklarının Arkaikliği ve Asliliği Hakkında. X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı. Eskişehir, 1254-1264.
- Şahin, S. (2016). Haçlılar ile Mücadelede Suriye-Filistin Türkmenleri. Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu. Bilecik, 658-675.
- Yıldırım, A. (2008). Türkçede "-sı" (sı-, si-, su-, sü-) Kökünden Türediği Düşünülen Kelimelerin Kavram Alanları ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki İzleri Üzerine. Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri. Ş. Urfa, 803-811.
- Yüce, N., G. (2009). Türkiye'deki Göçmen Ağızlarında Görülen Kıpçak Lehçelerine Özgü $\eta > g$ Değişmesinin Sınırları Üzerine. Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri. Ş. Urfa, 855-864.
- Yürekli, T. (2014). Büyük Selçuklular ve Zengiler Döneminde Irak'ın Kuzeyinde Türk Varlığı. Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu. Bilecik, 699-708.

Tez

- Akca, H. (2009). *Ankara İli Ağızları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bilal, Z. (2015). *Erbil Türkmen Ağzı (İnceleme-Metin)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-i Çağatay ve Türki-i Osmani (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Edirne.
- Hassan, H. Ş. (1979). *Kerkük ağzı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul.

- Haydar, Ç. H. (1979). *Irak Türkmen Ağzları*. Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul.
- Ismael, L. N. (2013). *Irak Türkmen Türkçesinin Bayat Ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Jasim, Z. J. (2016). *Kerkük Merkez Ağzlarının Diğer Irak Türk Ağzlarıyla Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Yayınlanmamış Doktora tezi: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kılıç, M. (2001). *Kahramanmaraş Merkez Ağzı*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş.
- Koraş, H. (1992). *Karaman ve Yöresi Ağzları*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Korkmazığıt, A. (2010). *Çayıralan ve Yöresi Ağzları*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Küçüker, P. (1988). *Bingöl Merkez İlçe ve Köyleri Ağzları*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Nuri, M. K. (1987). *Erbil ve Amirli Ağzları*. Yayınlanmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. Olcay, S. (1995a). *Doğu Trakya Yerli Ağzı*. Ankara: TDK yayınları.
- Paylan, K. (2015). *Türkçede Kelime Türetme Yollarına Genel Bir Bakış*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Rauf, D. A. (2013). *Altuköprü Ağzı ve Özellikleri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Bağdat Diller Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bağdat.
- Sarıkaya, M. (1998). *Güney Azerbaycan Türkçesi (Fonetik-Morfoloji-Sentaks)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Tatçı, M. (1990). *Yunus Emre Divanı (İnceleme-Metin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Üşenmez, E. (2006). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.

İnternet

<http://www.yenicaggazetesi.com.tr/turkce-hakkinda-16809yy.htm> (Erişim Tarihi: 29.07.2020).

<https://turuz.com/index/view/7dd86bb6460ae92f8e02f6f1617e21cba6b3b4aa> (Erişim Tarihi: 29.07.2020).

https://www.liseedebiyat.com/index.php?option=com_content&view=article&id=91:tuerkce-nn-kaybolan-sesler-&catid=54:szn-cn-sectklermz&Itemid=4 (Erişim Tarihi: 29.07.2020).

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Önder SAATÇI

Doğum Yeri ve Tarihi : Kerkük / 10.02.1967

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Ankara Üniversitesi / Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türk Dili ve Edebiyatı

Lisansüstü Öğrenimi : Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Dili ve Edebiyatı ABD / Yüksek Lisans

Bildiği Yabancı Diller : Arapça (KPDS: 89,00 / YDS: 77,50).

İş Deneyimi

Öğretmen 1990-1997 MEB

Okutman (1997-2018) S. Demirel Üniversitesi, Eğirdir MYO, Eğirdir / Isparta

Öğretim Görevlisi (2018-Devam etmekte) Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Eğirdir MYO, Eğirdir / Isparta

İletişim

E-posta Adresi: kerkuklu7@hotmail.com

Tarih: 12.08.2020